

ՄԻՔԱՅԷԼ ԿԱՐԱՆԴԵԱՆ

Գ. Յ.

ԴԵՆԵՅՈՒԹԵՆՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՔԱՅԷԼ
ԿԱՐԱՆԵԱՆ

Հ. Յ.
ՊԱՆԵԱԿՅՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

9(47-925)

Լ-29

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿՈՂՄԻՑ

ԵՊՀ ԳՐԱԳՐԱՆ
Библиотека ЕГУ

ՎԱՐԱՆՅԱՆ ՄԻՐԱՅԵՒ

Վ 295 Հայ Նեղափոխական Գաղնակցության պատմություն (Երևանի պետ. համալս. — Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1992 — 536 էջ.

Գրքում ներկայացվում է Հայ ճեղափոխական Գաղնակցության պատմության մասին նրա սկզբնավորման ժամանակներից (19-րդ դարի վերջ) մինչև մեր օրերի 10-ական թվականները: Հանգամանորեն քննվում են այդ տասնամյակներից տեղի ունեցած քաղաքական խոշոր իրադարձությունները և դրանցում Հ. Հ. Գ. կուսակցության խաղացած դերը:

0503020913

SU0130559

ՊՄԴ 63.3(2Հ)

704(02)—92

ISBN 5—8084—0201—8

143000

МИКАЭЛІ ВАРАНДԿԻ
ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПАРТИИ
ДАШНАКЦУТИОН
(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1992

ՀԱՍՏԱՐԱՎԿՂՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ Նեղափոխական Գաղնակցության նշանավոր տեսարաններից մեկի՝ Միհայել Վարանդյանի այս աշխատության առաջին հատորը լույս է տեսել 1932 թ. Փարիզում: Հաջորդ հատորը հրատարակվել է տեական բեղմնիչումից հետո, 1950 թվականին: Պատեաը Վարանդյանի անժամանակը մահ էր (1934 թ.), որի հետևանքով հեղինակը չկարողացավ զործը Վարտին հասցնել, և, փաստորեն, երկրորդ հատորը մնաց անավարտ ու խմբագրվելիք վիճակի մեջ:

«Հայ Նեղափոխական Գաղնակցության պատմությունը» առաջին անգամ է տպագրվում Հայրենիքում: Առաջին և երկրորդ հատորները միացվել և ներկայացվում են մեկ գրքով:

Հուսով եմ, որ հայրուրամյա ազատագրական շարժման անշափ կարևոր հատվածներից մեկը ներկայացնող այս աշխատությունը չի կորցրել արդիական շունչը և իր արժանի ավանդը կրելի սերունդների դաստիարակությանն ու ազգային պայքարին:

Հայոց պատմութեան հերոսական շրջանը պէտք է որ գրին Առանց լացի և անէծքի, առանց անմիտ խարաղամտմաներու և անպատճառ մարգարէութիւններու...

Ինչ կը լինէր աշխարհի վիճակը, եթէ մարդիկ — ուսձիբաները — կարենային ի սկզբանէ մարգարէանալ, նախատեսել այն բոլոր սայթաքումները, ճախողանքներն ու աղէտները, որ յառաջ կուզան անխուսափելիօրէն մեծ, ազատարար վերիվարումներու ընթացքին:

Երբ Խաչակրաց բանակները տասնեւէկերորդ դարուն մէջ — վառուած, անշուշտ, նիսթական նուճումներու տխրածակով, բայց և տարւած զազափարային, կրօնական իսնդաժառութեամբ — հարիւր հազարներով կը նեւեակն զէպի Արեւելք՝ Երուսաղէմը ազատելու, քրիստոնէութեան գրօշը պարզելու, Արեւմտեան զազափարը պաշտպանելու ասիական բարբարոսութեան յորձանքին զէմ, երբ անոնք կ'երթային ճանններու պէս կոտորելու անապատներում, խողխողելու այլակրօն գահճներու ձեռքով, — չէին, անշուշտ, գուշակեր, որ այդ երկիւրտեսի մարտումներէն, իրենց կրկնակի, արիւնայից, կրքին չաղթական թռիչքներէն յետոյ, քրիստոնէութեան սրբավայրը զեռ ամբողջ իննը դար պիտի մնար արիւնարբու հորդաներու լուծին տակ...

Երբ Ալեքսանդր Հէրցեն, անչեպէս զարու վաթսունական թականներուն կ'ազգարարէր ի զՄանգոլին մէջ Ռուսաստանի ազատագրութեան մտայուտ դարունը, երբ գրեթէ եռոյն ասնները Հայր Ալիշան կը հրեւիջներ իր ազատաշունչ դարնան երգը — «Ո՛վ դու իմ վաղուց մտացումս հայրենիք. անա գարունիկդ հասն'լ է, հասն'լ» — երկու մեծանուն ուսձիբաներու մարտն անգամ չէր անցներ, որ այդ օրերէն ամբողջ եօթանասուն տարի յետոյ ռուս ու հայ ժողովուրդները զեռ պիտի սղան իրենց անզուր ճակատագիրը ամենէն զածան լուծին տակ: Եւ եթէ հրաշքով մը կրնային գուշակել, զուցէ բնաւ չպիտի շարժեր անոնց գրիչը անգամ ամենէն վեճ զազափարները շեփօրելու համար: Չպիտի շարժէին բոլոր ծայրերում — և անգամ գուցէ Ռուսներն ու Վօլթերները չպիտի հրահրէին Բրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը, որ ազատութեան անտարանը բերաւ աշխարհին և ազատարար շտապով անցաւ երկրագուն-

դի վրայէն, բայց և նիւթնց արեան անվերջ հեղեղներ, ամենէն տաշ
Յրանալում՝ Բոնապարտի մը բռնաւոր զիկտատութեան ընթացքին:
Պիտի կնոջ անէր որեմն համաշխարհային շտապզոյժութեան անիւր
և մարդուփրկի յափանձորէն պիտի զեզներ խաւարի ու սորիւթեան
արիւնագանգ անզունզներուն մէջ...

Յեր ևն, անշուշտ — և պիտի լինին — անակնկալ ու այլանդակ զար-
տուղութիւններ մարդկային պատմութեան ընթացքին, յետախաղաց
շարժումներ, որոնք — մըլէ իսկ — այնքան շարաշուք անզորարձուներ
ունեցան մասնաւորապէս մեր հայկական ճակատագրին վրա... Այդպիսի
մէկն էր կամփր կոչած յեղաշրջումը Ռուսաստանի մէջ, որ 1917ի հոկ-
տեմբերին մէկէն ի մէկ խառնեցուց Փետրաբրեան Յեղափոխութեան
պայծառ արևը, խոշտանցեց մեր նորմալի ազատութիւնն ևս — և զար-
բրեց սօցիալիզմի անունով բռնակալութեան ամենէն մոռալ, ազատա-
սպան սիտանմանքէն մին: Ըն նոյնպիսի կործանարար անակնկալ մըն էր
աշխարհի համար Մեծ Պատերազմը, որ յարմարագոյն առիթը տաւ
մեր ընդհանր արարքերուն և բնանշեղու հայ ժողովրդայն, ճիշտ այն
պահուն, երբ Հայաստանը կը վերածնէր. Համիտի նիւթած անբակներէն,
կը քնակօխեր նոր զարաշրջան — ազատութեան ու բարօրութեան — երբ
այդպիսով Հայկական Յեղափոխութիւնը, ի զէմս Հայ Յեղափոխական
Դաշնակցութեան, թան տարակա օրհասական մարտնչութիւնը երբ կը
հասնէր վերջապէս իր բաղձալի հանգրանին...

Ըն այնուամենայնիւ, պատմութեան մեծ պրօզեր — Նայած այդ
բոլոր գարտաւղութիւններուն, յետախաղաց և անբիշ ծփանքներուն —
բնզհանուր ամամը գրական է, շինարար, ստեղծագործ, նա կը տանէ
վերջ ի վերջոյ, բայց առ բայց, զէպի ազատութեան ու ժողովրդագիտու-
թեան լազթանակը՝ բնզգէմ ամէն տեսակ կամայալատութեան ու բրո-
նութեան...

Իրենք պատմութիւնը Անցնալի պայտամուներ — Հերոսներու և
Հերոսական գործերու պայտամուները — ամենագորաւոր խթաններէն է
ազգերու յատկապէսութեան: Գալոց սերունդները շատ մը հրահանգիչ
դասեր պիտի քարեն հայ յեղափոխական տարիգրութեան այդ սրտաուշ
էջերին, — դասեր ինքնամերձ զոհողութեան, քաղաքացիական արիու-
թեան և շինք, բարձրասաց գաղափարականութեան:

Գալոց սերունդներուն համար անիւն ներշնչումներու անսպառ ազ-
բիր պիտի լինի այն տիտանեան սերունդը, որ ասկէ քառասուն տարի
տաւջ իր ձեռքն առաւ հայ ազատարարական շարժման զութեան և ան-
վըհատ բալեց իր ճամբան անզունզէ-անզունց, տագնապէ-տագնապ

հերկեց, անքաց ու նահատակեցաւ ամենէն նիւրական գաղափարին
համար, ամենէն զոնգակ միջազարմ...

Հարուստ է, այո՛ւ, Հերոսական սիրագործութիւններով նաև մեր
փոքրիկ համայնքը: Այն ազգը, որ տասնեակ տարիներ տաւ բարբարոս
Ասիոյ խորքերում պարզեց պատմութեան զրօշը, այն ժամանակ, երբ
իր շուրջը — Անգորայէն մինչև Քիրդիստան ու Քեհրան, Մակեդոնիոյ
գաշանրէն մինչև լուեական ծովկեղեր — այդ ազգը արժանի է դասելու յա-
նաչաղէմ ու յեղափոխական ազգերու շարքը, մարդկային իրաւունքնե-
րու համար պայքարող ու զոհարեցող ազգերու շարքը:

Ըն այն մեծ Շարժումը, որ հակառակ աշխարհագրական ու քաղա-
քական միջազարի բիրտար խոչընտներում, տաւ այնքան շրեղ
գրագներ ռազմական կորովի ու քաղաթեան և որ իր բոլոր զարհու-
րանքներով հանդերձ ստեղծեց նոր հայայրին մը. կոտորակած, բայց
կանգուն, բարոյապէս աւելի բարձր, պատարտ միշտ կուրծք տալու իր
իրաւունքներու պայտամութեան համար — Հոծ, համախումբ հայու-
թիւն մը, որ Բնաշխարհի զնդանին մէջ շուրջը ճկի իր պարանոցը նորա-
գոյն բռնաւորներու ստիւն, շուրջը լքել իր ազատաշունչ և հայրենա-
շունչ հաստամըր — այդ շարժումը իր պատուար տեղն ունի համա-
արդկային շարժումներու տարիգրութեան մէջ և արժանի է. հետևա-
բար, որ զրի տանի ու յանձնի յետնորդներուն:

•••

Յիզախ գործ մըն է՝ մէկ-երկու հատարի մէջ ամփոփել քառասուն
տարեան պատմութիւն: Պէտք են թերևս քառասուն հատարներ: Ասկէ
20 տարի առաջ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մեծագործը դա-
մը ընթացքին, Պետերբուրգի մէջ, ցարական կառավարութիւնը կամե-
ցաւ պարզել Ռուսաստանի աղէկ հայ կուսակցութեան բնզամներ քանի
մը տարեան գործունէութեան պատկերը, չոր փաստաթուղթերով, և տաւ
ոչ պակաս քան ևօթ ահագին հատարներ: Ըն այդ՝ միայն կովկասեան
հատարի պատկերն էր, բուն իրականութեան մէկ թույլ արտաշայտու-
թիւնը:

Հայկական Յեղափոխութեան շրջանը զեռ չէ գոցած: Ի՞նչ պիտի լի-
նի շարժման փոխձանք, ինչպէ՛ս պիտի ներկայանայ վերջին զրազը
այն երկարածից, արիւնտ Դրամային, որ կը թաւալի յետն տարիէ ի
վեր և կու՛ց զեռ պիտի տեւ որիչ տասնեակ տարիներ... Մեր զուգե-
ները կամ թունդը կ'իմանան այդ:

Անո՞րք միայն ի վիճակի պիտի լինին — տեսնելով Գրամայի վերջին արարածքը — ճանգամաժողովն ուսումնասիրելու և արգարքէն դատելու բովանդակ գործողութիւնը, բայտ արժանաւորն զնահատելու անոր այլազան դրագները, զկարգն ու զերակատարները: Անո՞րք միայն պիտի կարենան լիովին օգտագործել Կուսակցութեան արշիվները — և արշիվները սղջ նորագոյն մեր պատմութեան, որ այնքան սերտօրէն ճիւտած է ազատագրական շարժման եկեղէններուն հետ, Գաշնակցութեան հարուստ ու յուզումնային պատմութեան հետ:

Ար Կուսակները միայն պիտի ունենան այդ նուրբ, զժարին, պատասխանատու աշխատանքին համար անհրաժեշտ հոգեկան անդորրութիւնն ու պաշարները:

Հ. Յ. Գաշնակցութեան մանրամասն ու լիակատար պատմութեան հոգը կը մնայ, ուրեմն, զայի՞ք սերունդներուն:

Երկար է շարժման ճանապարհը, լի զժարին զիջազներով ու խորհրդարաններով... Այստեղ շնք կարող մտնել այդ ճամբու բոլոր խորշերուն մէջ: Ստիպած ենք կանգ առնել միայն դիտարը հանդուաններուն վրայ, ցուցադրել պատմութեան կարեւորագոյն դրագները և բանալ թիւշատ ամբողջական զաղագրութեամբ Կուսակցութեան կատարած պատկանելի աշխատանքի մասին — Բուրքիս, Կովկաս, Պարսկաստան, Արտասահման — հրատարելով մանրամասն նկարագրութիւններ, ընդարձակ քաղաքներ, վերլուծումներ և մեկնութիւններ:

Նմանապէս, Յեղափոխութեան հազարաւոր զինուորները կան, մեծ մասամբ նահատակ, որ ընկեր են այդ զարհուրելի Գողթթայի ճանապարհին, բառատուն տարիէ ի վեր, և որ շին կարող ամենքը տեղ գտնել այս գրքին մէջ: Հայտնի ազատութեան շարժումը իր խիզախ ու արիւնալի թոփշներով, ինքնապաշտպանութեան զժարին, ու մեծագոյն ճիւղերով անոնց բոլորի հաւատարման գործն է: Ո՛ր մէկը խորթ, օտար է մեզ — ապրե՛ր ենք անոնց հետ ամբողջ տասնեակ տարիներ, մտն կամ հեռու, շրջապատած անոնց պաշտելի ստերներով — ամենէն խոնարհազոյն իր յուրի պատմութիւնն ունի, որ կարող է արցունք բերել ամենակարծի աշխարհ: Սակայն գրքի ծաւալը կը հարկադրէ կանգ առնել միայն դիտարը դերակատարներու կամ տիպար-զինուորներու վրայ, լրօնութեամբ անցնելով, տարբարխտարար, ուրիշ բազմաթիւ, օտանուն հերոսներու վրայէն:

Այս շարժման պարունակութիւնը այնքան բարդ է և այլազան. —

խօսքի ու գրչի պրոպագանդ, կազմակերպական աշխատանքներ, ծրագիր ու աշխարհայեացք, մամուլ ու դրականութիւն, զէնքի արհեստանոցներ, դրամական և զինական Փոզներ, զէնքի ու ռազմավարութեան գիտնականութիւն, ժողովուրդի զինում ու մարտուն, ինքնապաշտպանութեան կոնիներ ու ազատամբութիւններ, տերրօր, ցուցական գործունէութիւն, խաղաղ ու զինամ ջոյցեր, դատադրական, քառորկերկրայէ աշխատանք, արհեստակցական միութիւններ, կոփ ըսական իշխանութեանց ղեմ, կոփ տեսական անշումներու ղեմ, կոփ գրացի, յարձակողական խուժաններու ղեմ, կոփ ներքին ամէն տեսակ ցեցերու ղեմ — լրտեսներու, մտանշներու, դատաններու — կոփ հասարակաց անտարբերութեան, բնակիչների ղեմ... Միևնույն ժամանակ՝ «գիւնազտական» աշխատանք, Հայ Դատի պրոպագանդ արեւմտեան աշխարհում, հրատարակութիւններ օտար լեզուներով, հայասիրական շարժումներու կազմակերպում, յարաբերութիւններ և համերաշխութեան բանակցութիւններ զրացի ազգերու հետ, միջազգային համագումարներ. ապա նաև — այդ ծանր առաքելութիւնն ևս Գաշնակցութիւնը բառասուն տարիէ ի վեր նպարտութեամբ տարեր է իր ուսերուն վրայ — կուլտուրական, շինարար աշխատանք, զարդոցներ, զրագրան-ընթերցարաններ, հանրային այլ և այլ ձեռնարկներ, անգամ ճամբուններու բացում (հայ-թաթարական կոնիներու ստեղծ), կենդանի մասնակցութիւն բոլոր հայալից գործներու մէջ, ժողովրդական շահերու պաշտպանութիւն, լեզուափոխական առեւտրներու դատադարութիւն, խաղաղ, անզուլ բարոյութիւն և սերունդներու կրթութիւն ու դասախարակութիւն, երկրի մէջ — հայրենիքի բոլոր երկը հաստանկարում — և երկրէն դուրս, ամէն տեղ, ուր կ'ապրին հայութեան հոծ զանգածներ: Վերջապէս՝ պետական շինարարութիւն պատասգրած հայրենիքի մէջ:

Վիժիարի աշխատանք մը... Գործունէութեան այդ բոլոր ձևերուն, ինչպէս բարի, չպիտի կարենանք ընդարձակ տեղ տալ այս տեսութեան մէջ:

Չպիտի տեղ տանք, բնականաբար, և մեր կուսակցութեան մեծ ու փոքր հասարկութիւնու արձանագրութիւններուն, երկրի ու զազութիւնու Ընդհանրու ու Երջանային ժողովներու երկարաշունչ, ստեղծ ամբողջ միտներ անկող, տեղային վիճարանութիւններուն:

Չենք կարող, օսական — անգամ այս հակերթ դրածքին մէջ — զէթ թուցիկ ակնալի շնեղն հայ ազատագրական շարժումներուն ու զաղափարային հոսանքներուն վրայ՝ նախ քան Գաշնակցութիւնը: Քաշի պատմութեան թէլը 1890 թականէն, կը նշանակէր ցուցադրել նստուանքը, ասանց պարզելու պատճառները: Քիչ չեղան մարդիկ մեր ազգային

դժբախտութիւններու օրերուն — և ոչ միայն աշտոտ հակառակորդներու շարքերում — որոնք թերեւ համոզած էին և կ'ողջին հաստացեալ, թի հայկական շարժումը աւելորդ պերճանք մըն էր, կամ, լուսազոյն պարագային, վաղածամ էր, շնասունցած, թէ նա իր ծագման պրոցէսի մէջ շուներ բնաւ այն երկաթէ պատճառակաւութիւնը (determinisme), որ կը դիկավարէ ուրիշ ազգերու նոյնորինակ շարժումները, թէ հայ ժողովուրդի կացութիւնը օսմաննան ուժիմի տակ բնաւ այնքան անհանգուրժելի ու յուսահատական չէր, թէ կարելի էր և պէտք էր տոկալ ու համբերել, թէ, մէկ խօսքով, Հայ Տեղափոխութիւնը շուներ լուրջ հիմնադրում, թէ նա պայթեց ու գահավիժեցաւ, որպէս փոթորիկը՝ ջինջ, անամպ երկրնքի տակ, շնորհի քանի մը մոլիտանոյ աղանդաւորներու խթանուն որոշումներուն...

Մ. Վ.

Պարիզ, 1931 Սեպտեմբեր.

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ ՆԱԽԻԱՆ
ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Շարժման ձեւուղի.— Իրականութիւն և գաղափարային խնդրումներ.— Ծարժման նախակարգաւորներ.— Խիժման և իր «վանդոյժ».— Ազգային Սահմանադրութեան լոյսերն ու ստեղծերը.— Ընթացատարումի ձայներ.— Վասպուրականի շարժումները.— Ընթացատարներ.— Չարտնչեցո.— Գումրիկեան.— Կարեւոյ ցոյցը.— Կովկասեան տրամադրութիւններ.— Մոսկուայի խումբը.— «Ազատութեան Անտարք».—

Հայ ազատագրական շարժումը ծնունդ է երկու տեսակ հոլովոյթի, երկու շարք ազգայիններու.

1. Իրեւոյ հոլովոյթ (էտիպիան).

2. Գաղափարեւոյ հոլովոյթ:

Մէկը միւսի անհրաժեշտ լրացուցիչն է:

Իրեւր, կամ ըսենք՝ իրականութիւնը, ժողովուրդի մը առօրեայ կեանքը բոնապարտական լուծին տակ՝ կարող է լինել ծանր, տանջալի, անհանգուրժելի, բայց այդ ժողովուրդը չի լուրիւր, չի փոթորկիւր, երբ չկայ տակաւին Ոչ-Գաղափարը, որ կուզայ անոր մտաւորականութեան թեւերուն վրայ, որպէս թարգման, անգրադարձում նոյն գծեղակ իրականութեան, կուզայ որպէս պատմութիւն, գրականութիւն, քարոզչութիւն՝ առաջնորդելու զանգամները դէպի լոյս ու ազատութիւն:

Հինգ դար գերութիւն ապրեցաւ հայ ժողովուրդի մեծ զանգամը օսմաննան տիրապետութեան տակ, առանց ձէն ու ծպուտ հանելու, վաստիկ կ'ապրէր գրաստի խորունկ անգիտակցութեամբ, կը դիտէր լուծն ու տառապալարը, որպէս երկնադար, անշեղելի մի նակատագիր: Կը պակսէր խրան-գաղափարը, կը բացակայէր դրի, խօսքի, քարոզչութեան լուսարձակ շահը:

Բայց նոր գրաստային անխօսվ կենցաղը կը շարունակէր և այն ժամանակ, երբ այդ շահը կամացուկ արդէն բարձրացեր էր հեռու հուփ-զոնիկ վրայ, — սակ է ութուն տարի տասայ — երբ վենետիկեան շուրիւրէն դոս բամբերով կը հնէր նահապետի բըրտոս բնարը:

«Բամբ որտասանը», «Աւարայրի Բիրտը», երկու Մասիսներու խոր-հրդաւոր դրոյցը, Ասպ Մասիսի ամպրոպագոս որտունները կը մնային «Չայն բարբառոյ յանապատի» ամբողջ տասնեակ տարիներ:

Չայն բարբառոյ — և «Երժուի Վասպուրականի» ողնշուշ բար-զները անցեալ դարու 50ական, 60ական Քալաններուն, երիմեանի, Սրտանաւանի, Քոխմախեանի, Վարզաի մեծ ու փոքր արծիւներու խանզովաւս գրածքները, Ռուսիսեանի, Նալբանդեանի, Փէշեկթաշլուսեանի հայրենաշու: առկեր...

Իրիկանօրինը հասունցած էր, պատրաստ էր բնզունելու և մարտելու ազատարար գազափարները: Ամենամեծ բանաստեղծներն սն-զոր էին սակ իրենց քնարի ուժով փշրելու միջկուսիկեան ու անտարբերու-թեան ստոյլը... Պէ՛տք էին որեւէ ազգակիներ:

Պէ՛տք էր իրենու հոլովոյրը: Պէ՛տք էր փոճորիւմը անտեսական կեանքի մէջ, աննախընթաց տակնուվրայումը մամանեան կայսրութեան մէջ, պէտք էին բալկանեան ցեցումները, Բուս-Քրքական պատերազմը, Բուլղարիայի ազատագրումը, Քուրդիայի անզամահատման յարձուռն պրոցէսը, Բերլինի Վենձաղովը, 61-րդ յուզումը և այլն, և այլն:

Եւ ահա, երբ այդ բոլորը կատարուեցաւ իրական, առաւելյակաւ աշխարհի մէջ — Քուրդիոյ և Հայութեան կեանքի մէջ — երբ «Քիւրանդ Մարդը» գեանատարած փուցցա Ռուսաստանի ստրկերուն տակ, յօշոտ-ւեցաւ ու հասաւ հոգեվարքի դուրս: Երբ Բուս յողափեան բանակը, հայ գորավարներու առաջնորդութեամբ զնց պարզելու իր որոշը էրթրումի մէջ և քիչ յետոյ, Վենձաղովի որոշումով, միացուց Քուրդաստանեանի մէկ մասը իր հայկական հողերուն: Երբ պատերազմի հետեւանքով հրոյ ու սրոյ անրակ եղան Հայրենիքի բնզարձակ տարածութիւններ թիրտ ու թուրք հրոսակներու ձեռքով, երբ բուլղար ժողովուրդը, սակի անմշակ, յետամնաց բան Հայը, շնչին զոհարերութեամբ թօթափցը դարուոր գե-րութեան լուրը և զարձակ ազատ, անկախ պետութիւն: Երբ օսմանեան կատարութիւնը, իր երեւոյն զիրքերը պահպանելու և օտար միջա-մբոտութիւններէ մի անգամ ընդմիջեալ ազատելու համար, կրկնապատ-կեց իր նշշումներն ու կեղծքումները հպատակ հայութեան դէմ, հիմ-նեց կազմակերպւած թայանի ու սպանութեան սխառեմ մը, նպատակ զնկով իսպառ անզամալուծել ու երկնակ շրջանել հայ տարրը արեւ-լեան վիլայէթներէն: Երբ նա ազատ ազգաբազկ կոչեց Քիւրտերը այդ

հայաշինչ զործի համար, հրահրեց բոլոր գիշատիչ ախորձակները և հրէշուտը չափերու հասցուց առեւերու կործանարար մեքենան: Երբ օս-մանեան մեծկամփն Սահմանադրութիւնը վիճեցաւ (1878ին) և 61րդ յուզումը, պահ մը յուսադրելէ և խանգավաճել յետոյ, զնաց մրտափելու դիւանադատական արշիվներուն մէջ: Երբ ստրուկ ցեղի բոլոր կոչներն ու աղբւսանքը Քուրդիոյ տէրերուն ու աշխարհի զօրատրներուն՝ ապար-դին անցան և Հայաստանցի ժողովուրդը, լրած, յուսադի, մատուցաւ շարժարների բոլոր ձեւերուն՝ աշխարհի ամենէն բարբարոս ուժիմիքն սակ, — այն ժամանակ ահա՛ մայ հոլմէն ալ փոփոխեցաւ, հայ գրա-կանութիւնը իր նոր բանաստեղծներով, վիպասաններով, հրապարակա-գիրքներով հնչեցուց, մրկավաճախ աճողանցի պէս, վշտի ու բմբոստացու-մի շեփորը — և հնչեցուց ոչ այլ եւս «անապատի մէջ»... Հայ ժողովուր-դը, և դէմա իր զգայուն տարրերու, ունկնդրեց շուրքի ձայնին, հասկցաւ և որդեգրեց յեղափոխական կարգախօսը:

Չենք արձանագրքեր մէկ առ մէկ անուններն ու զործերը բոլոր Դան-վիրաներու: Շատուր են դշտն ու ազատութեան երգիչները նոյնիսկ նա-խայեղափոխական շրջանի մէջ:

Չենք կարող, սակայն, չշիշատակել մէկ բանիսը:

Եւ ամենէն առաջ, երիմեան Հայրիկի մուսան էր, որ դեռ բալկա-նեան պատերազմի օրերուն, դեռ Կայմերու հեղինակէն առաջ, ողբամայն գայլայլներով կը փոզճարէր հայ վիշտն ու ցատումը՝ վան բազակի խոր-հրդաւոր հրդեհին առիթ:

Ականջ դրէք. թո՛ղ անգամ մըն ալ կարդան. լսեն հոյակապ վեղա-բարտի այս ցնցող երեմիականք բոլոր անօրն — աղէտ ու դիտուն — ք-րոնք տասնեակ տարիներ ի վեր կը հոլովեն տարօրինակ զազափարներ նախայեղափոխական շրջանիս վիճակին շուրք:

Ահա թէ ինչ կը դրէր յիստեռնօք տարեկան երիմեանք, Հայոց աշ-խարհի ամէնէն իրազեկ, հասուն ու հեղինակաւոր քաղաքացիներէն մէ-կը — իր կարմրակապ Վանզոյճին մեջ՝):

Առիթը վանալ զարհուրելի աղէտն է — շղթայաղերծած նեկզ թըշ-նամու ձեռքերով — բայց երկր՝ ողջ թրքահայ ժողովուրդի անօրինակ մարտիրոսութիւնը: —

«Չգիտենք քո մեզքն ի՞նչ էր, ո՛վ անդէն և հուր հաղանդ ժողովուրդ վանայ, դու ոչ զէնք ունէիր և ոչ երբեք բմբոստացար տիրող զաւազա-»

* Տպւած 1877ին Թիֆլիզում, Քուրդաց վալազցուկ Սամիմադրութեան մեղա-լուան ընթացքին, «Լապտեռ» հրատարակութենէ եօր տարի առաջ:

նին զէմ. քո հաստատութեան շափ հինգ հարիր տարի է և քո զկեր միայն խօսին ու արօր, արեւտ և վաճառականութիւն քո զբազումն էր. և միթէ՞ այս եղև հաստուցումն քո հաստատութիւն չպատակութեան:

Քուրբեստանի վերանորոգ սամնանըութեան զո՞ մի պէտք էր և այն փառաւոր զո՞ զու մատուցիր, ժողովուրդ Հայոց...

Ո՛հ, նշարակով բոլոր մարմնույց երակները բացին, թոյլ ափն, որ զու այնուհետև տակաւ տակաւ մեռանիս շարաշուք աղքատութեան մէջ. և քո երակահաստներ շքմեղա լինելով, աշխարհի առաջ ձեռքերինն լաւան և ասեն. «Քաւեալ եմք մեք յարենէ զորս»...

Ողորմի՛ մ բեզ, ժողովուրդ Հայոց, ողորմի՛մ, արգիօք շաւազոյն չէ՞ր բեզ, որ միանգամ մեռնէիր և կենէր քո հանգստեան զերեզման... քան թէ այսպէս ի պետին թալկանալով, արհեստագործ մեռնէ... Մինչև երբ անասմ ընգ, որ ինկնազան մեռնիլ սուրվիս. աշխարհ սուրկեցան այդ դասը, իւր մեղանակն առաւ, զու զիս անուս մանուկ մնացիր...

... «Ո՛վ Գուրան, Գուրան... ես չգիտեմ, թէ շաքախախտով, շախտախտով, ի՞նչ շահեցան քո որդիները... Քան թէ թշնամադիր ողորմ կը գրեմ, ես Քուրբեստանի աշխարհին մի հայ զաւակն եմ, ի մանկութեան անտի երկրի յաստղորմութեան միշտ սիրահար...

... «Նաստանեւ՛, ով Քուրբեստան. սուրն ու զանակ քաղաքակրթութեան պատաններն մէջ դիր. զիցցիր, եթէ շանաս միշտ քո վաստակաւոր եղն իւր վարած ակօսին մէջ մորթիլ, ի՞նչ կը լինի արեւունսեռ քո շահն — ոչինչ, միայն միսն ու կաշին և յայնժամ զու անպան ուրեմն կը յուշարեիրս և աւա՛ղ կը տեսնես, որ երկիրը անմշակ մնացեր է, հացին ու զանձին սո՞քր կը տրէր»...

Եւ զարձալ Խորմեան բմբոստացումի հրաւեր կը կարգայ Քրբաճալերուն. —

— «Դու գիտես, ո՞վ հաստատութիւնը կը ժողովն ու կը մեղազրեն զքեզ, երբ կը տեսնեն, որ խիստ անմոռնչ և անզգայ կը լինիս հաստատութեանը մէջ, մինչև անշուք, անբարբառ զիսկ մը կը դատաստ զու, այնչեղ որ քու պարկեշտութիւնը կը երասակն և կիթխոտնով կանցնին վեայէլ և զու շնս իմանար: Միթէ՞ գոհե՛նայ կու ես զու աշխարհիս երեսին. ես էլ կը դատեմ զքեզ, թէ այդչափ ստրկանաս և ազարտես մարդկային ազատ պատիւ:»

Կենդանի բողոք մըն է և «Հայդուժ»ը, գրած Արաշկերտի և այլ վայրերու շարք ու անբաժնի առթիւ: Ընչ լայնափոխական գրականութեան ա-

մեննէն պաթիթիկ էջերէն մէկն է: Կողքայ Խորմեան հայ բնասնական արբուսութիւններու պղծումը, կողքայ այրեռու մեղի, անպատիւ կրաւորակաւորութիւնը և կը նախընտրէ հայոց ազգովին բնաշնչումը...

«Գտեմ՛րք Հայոց, բիր երանի կուտայի ձեզ, թէ նոր Շահ Աբրահամի զար գծեզ ի գերութիւն վարէր և զուք երթալիք միահամուտ և կամակար թփուէիք Երասխայ գետին մէջ... քան թէ կուտական արեան մէջ թաթախելով, նշաակելի գծեզ վատշուէր Քիւրտին վայրագութիւն...

«Ողբամ զձեզ, Հայոց մայրեր, որ կորուսիք ձեր լծակցն ամուսիններ և սերական դաւակներ... Միթէ՛ այժմ կ'ապրիք զուք և լաւագոյն չէ՞ր մեռնիլ, քան այդ շարքովիշտ կեանք... Քաղաքաղուչ, հուժկու այրեր կը մտանան իրենց բնասնական պատիւ մահու շափ պաշտպանելու...

«Բարեկանցայ փոքրիկ հօտին փոքրիկ հովիներ, ո՞վ քանտար... առէ՛ր իջեցուցէր ի վայր բնոց ձոց և ընդ ցից հանեալ հայոց սօսանման կրտստարդներ... Ո՞վ Բարեկանցայ զքաջառ որդիներ, վայրագ խոտն զձեզ կորտորեն... զանակն առաւ և միահամուտ մորթեց զձեզ... զուք անխօս, անմոռնչ, անշարժ մնացիք, որպէս ուշիար իւր կտրին առաջ... Այս աշխարհիս օրէնք, կարգ ու խզմտանք այսպէս է. մարդիկ... պիտի մորթին, երբ շունին խեկիկչ եղչիր, որ ցուլի նման ողորեն իրենց կտրիչներուն զմ...

«Յո՛ւշ, յո՛ւշ, ո՞վ Հայոց ողջ ու մնացորդ որդիներ, զիս պիտի մորթիր, քանի որ անզն, անեղջիր, անասպար կ'ապրիք ... Ո՞վ զու մահաւոր և հիմա՞մ հիւանդ... թէ ստույգ ազատութիւն կը ցանկանաս, «ն, ուրեմն, փոքր ինչ խլորտի մահանդ մէջէն, ինքնաշարժ եղիր. ա՛հաստիկ Աստուծոյ մասն ու հրեշտակ աշխարհիս ինչպիսիսութեան աւազանին շուրու կը յուրեն. ով որ զինքն վաղ ձգէ նորա մէջ, նա միայն իւր ցաւերէն ազատ կը լինի ... Ես իրբեւ զաս, խօսեմ քեզ, որ զու խելամառ, թէ քանի թանկ է ազատութեան զին. աշխարհիս Փրկիչ զայն իւր խառով և արհեմով զնեց. նոյն գունակ մեր նախին բացեր Եկեղեցոյն և Հայրենեայ ազատութիւն մահով և արհեմով զնեցին: Միթէ՞ զու ցանկալի ազատութիւն առանց զու՞նի և արեան, ձրի ստանալ կ'ուզես»...

«Կայծեր» կան էջեր են... Եւ Բաթթիի Կայծերու մէջ զվար և գտնել ապստամբութեան ակնի բացորոշ, ակնի ցնցող քարոզ ու յորդոս ինչպէ՛ս զրէր, ի՛նչ ա՛հարկու շեշտերով պիտի խօսէր Վարազի բմբոստ Մարգարէն, եթէ գրաբնութեան կայակներէր և մասնակն երկալը թրքաական իշխանութիւններէն՝ չկաշխարհիս իր զրիւր... Այդ քարոզները, ակնի վարաբարութեան ձեւերով նա մղեր էր զին 60ական թականներուն

իր «Արժի» մէջ, իսկ այժմ, բաղանեան ազատամարտիկաց ու պատե-
րագործ արհաւիր, անոր ճայրը ահազանգի շեշտ մը կ'առնէր:

Եւ նոյն ահազանգը կը հնչէր թրքահայոց մտաւար կեցրոս — Կ. Պոլ-
սէն: Ուրիշ արհաւիրս վեղարատը, Եղիշէ վարդապետ Ալվազեան, իր
հրիմեան Հայրիկին ձայնակցելով, հետեւեալը կը գրէր (1878 թ. Ապրիլի
29) Փետրի մէջ, որ 70ական թականներու վերջերուն ժամադրագայթն
էր հայ ազատաստեղէ երկուսասարգութեան.

— «Շալոց ազգի անմիտ երկշտութիւնը մինչև այն աստիճան հա-
սած է, որ իւր թշուա փնտակին վրա խոզովելու նշան անգամ չի ցուցներ:
Երբեմն իւր յուկերը Մասնանազարութեան վրա դրած էր, աչսոր ալ իւր
բոյրը ակնկալութեանց կեղերուն բրած է դարտցները և կը սպասէ, որ
դարտցներէն գտնէ ազատութիւն: Բայց միթէ՞ դպրոցին և մէջ կը ստրկի
հայն արհեստաւոր քիւրտին թուրք շախախտի... Պաշտպանել պէտք է
ազատութիւնը, ինչ միշտեղով ալ ըլլայ, եթէ բարոյական ազգացութեամբ,
եթէ բանութեամբ, եթէ յեղափոխութեամբ, միայն թէ հայրենիք փրկի»...

Նոյն Փետրի էջերուն մէջ, Պարտ և Մարտ խորագրին տակ, Եղիա
Տէմիրճեպաշեան կը գրէր ազատաշունչ ալլարանութիւններ: Քսանկերոզ
գարը — կ'ըսէ նա Միլիտայի ուրակահի բերեով — պիտի բերէ ի շարս
այլ ազատութիւններու՝ նաև Հալոց ազատութիւնը: Նա պէտք է լինի
զորարեր մեծագոյնը...

— «Այն բարոյական սկիզբներ, որք կոտնահարին այսօր, պիտի
փնտպեան այն վեհագոյն դարին մէջ, այն ժողովուրդներ, որք մի ան-
միտ ինքնամալալութեան տակ են այժմ, շափահաս պիտի լինին և ինք-
նագոյութիւն պիտի վարեն իւրեանց ճակատագրի. այն ժողովուրդներ, որք
կը հնձեն լուծի տակ, պիտի փշրեն իւրեանց շղթաներ... Չե՛ս նշմարեմ
այն աշխարհը, որ կը նստագայլը Մասիս գագարին վրա»...

Չխօսիք «Արժուի» Վասպուրականի ճրատարակութիւններու մա-
սին, լինելնը նրիմեանի պատրիարքութեան օրով դեղած «Շախախտա-
րութիւններու տեղեկագիրները», իր արհեստ ուսիրներու նկարագրու-
թիւններով: Արդոյց մասին խօսելու ենք արդէն շատ անգամ: Անա ազա-
տախօս վերթ մըն ալ 1871 թականին, որով մէկ թիւ դիպածով մնացեր
է մեր դիտանին մէջ. —

*) Փետր, 1877 թ. Մարտ 10:

«Մամուլ» թերթը (Արձագանգ հասարակաց կարծեաց) իր 1871 թ.
սեպտեմբեր 30 թիւն մէջ, ամսուան ուսիրները արձանագրելէ հետք, հետե-
ւեալ տողերը կը գրէ. —

«Երեթէ անհնար է մի առ մի թելի այս ամսուան ուսիրներու թիւն-
ներն (հոսքը Վանայ սանճակի մասին է, Թերթն ալ ըստ երևոյթի կը
հրատարակէր Կ. Պոլսոյ մէջ Մ. Վ.)... նաև կուսակցութիւնները, որոնց
մին է հոթն տարեկան կոչս ազգիկ մը տանկէ պղծելը ի նախատինս
ազգին: Ասոնց համար ազգին մէջէն ևս բուսական մարդիկ մ'արտաւած՝
կրօնափոխութեան խորհուրդներ կը լղանան... Թերեւս ազատութիւն մը
ըլլայ...»

«Վանայ կողմերը ասոնք (կակնարկէ թուրք-քիւրտ հրատակներու
վրա Մ. Վ.) քիճերեուն փշած ատեն կը քաշեն, կը սպանեն, կ'աչրեն, կը
պղծեն, կը կոզորտանեն... Մինչև հիմա լրագրիները բիւր անգամ ասոնց
բարբարոսութիւնները հրատարակեցին, պուրկեղտն քար սերտը շար-
մեցին, քիճանուր ժողովին անդամ իւրիշք լիսայնեցին, Վանեցի պատ-
րիարքը քունէն շարթնցուցին, անշարժ քաղաքական ժողովը տեղէն լը-
շարժեցին»...

Անա գաւառացիի դատալիճիսը Ազգային Մասնանագրութեան դէմ...
Ու կը շարունակէ «Մամուլը» —

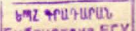
«Ընթերցող էֆէնդի, անանկ հայ եմ շուկով պարծիլ ու ինքզինքդ
դիցազնի մը տեղ դնելով խրոխտալը խեր շրնիւր: Հայուն պարծանքը
լինաց, պատիւն ալ լինաց, ստացածքն ալ լինաց, աշրջ գոցն քա-
նաս նէ՛ Հա՛յն ալ շախի մնայ... Ի՛նչ է ասոր պատճառը. — քու հայ
ու անգղայ ըլլալդ է...»

... «Ուրեմն դո՛ւք զձեզ պաշտպանեցէք, ո՞վ ստիպելք, դո՛ւք մեր
փրկութիւնը հոգացէք... Երբ մարդ այնպիսի երկրի մը մէջ կապրի, ուր
կեանքն ու ինչքը անպատեղով է, հարկ անհրաժեշտ է, որ կրէ իր վրա
ինչ որ իւր կենաց, քնչոց ու պատուոյ ապահովութեան համար պէտք
է»...

Իրաւացի էր Ալվազեան վարդապետը — Մասնանագրութեան ճամ-
բով չէր միայն, որ պիտի պատրաստուր «երկաթէ շերտի» սերունդը,
հայոց ինքնապաշտպանութեան և հայկական ազատամարտի սերուն-
դը...

Անշուշտ, Մասնանագրութիւնը դարձեալ մեծ բարիք մըն էր: Հայ

1930

ժողովուրդը Քուրթիոյ մէջ ձեռք կը բերէր իրաւունք՝ հիմնելու իր սեփական դպրոցներն ու այլ մշակութային հաստատութիւնները, իրաւունք՝ ազատօրէն վարելու իր կրթական-գաստիարակչական գործը։ Գարօցն է ազգային իմացական կառուցածքի հիմնասիւնը, դարօցն է մտաւոր վերածնութեան խոշորագոյն ազգակը։ Եւ Սահմանագրութիւնը ստանձնապէս զարկ տաւ դպրոցին։ Հիմնեցինք բնկերութիւններ, գումարեցինք դպրոցական ֆոնդեր, թափ աւառ մասնաւոր բարեգործութիւնը։ Թափ առան դպրոցի հետ և նիւթական ու իմացական քաղաքակրթութեան ուրիշ ճիւղեր՝ ճարտարապետութիւն, ազգային հիւանդանոցներ, գեղարւեստ, զրականութիւն, մամուլ, թատրոն... Ցառաջ եկան մտաւորականներու խիտ շարքեր, զարգացան հայ ազգային ինքնգիտակցութիւնը. որ նախերգանքն է ազատագրական շարժումի...)

Կը խանգալուէր, կը ցնծար պոստահայ մտաւորականութիւնը, որ կը լեցնէր Ազգային Ժողովի սրահը և որու աչքին Սահմանագրութիւնը համազարման մըն էր բոլոր ցաւերուն։ Այդ մտայնութեան հարազատ թարգմանն էր երիտասարդ Լըանտ Ասատուր, որ 1879ին—պատերազմի զարմատեանընկերէն, Վանի հրդեհէն, շէյխ Զէյալեղիներու հայաշինջ արշաւներէն յետոյ—հրապարակային ճառի մը մէջ կը յայտարարէր, թէ Ազգային Սահմանագրութիւնը «վերջ տաւ թշուա վիճակին» և թէ զայն «ծրագրող և զորձագրող վեճողի յեղափոխականներ Միապոյի բռններն կին... որոնք կը պաշտէին «երեք սիրականք ու լուսազոյ ջրերը... Ազատութիւն, Լաւասարութիւն և Եզրայրութիւն»...*)

Հայկական զաւար, բուն Հայաստանցի ժողովուրդը, ճգնաժամ բրտական խաֆրութեան և ընդհանուր անպահովութեան ալժմիճի տակ, սիրա լուծէր Պոլսեցի ազգայիններու պէս ցնծուլու Սահմանագրութեան ապիթով։ Անտեղ, զաւառի մէջ, ազգի մեծ զանգամը կը հալէր ու կը սպառէր տարէ տարի և Սահմանագրութեան բարբերները թոյլ սփոփանք լին միայն անոր ցաւերուն։ Գաւառը արդէն շափազանք թոյլ էր ներկայացած Ազգային Ժողովին մէջ։ Իրաւունք ունէր իրիմեան պատրիարքը, կըր կրէր. «Մեր Ազգային Սահմանագրութիւնը խմբագրել է մայրաքաղաքին մէջ և այն անձանց հեղինակութեամբ, որոնք տւելի եւրոպական կը ճանչնան, բան Հայաստանի վիճակը, պիտոյրք ու բարքը, որուն օրէնք սահմանելու կոչւած էր և այդ ժողովուրդը միայն Կոստոյրի մէջ չէր բնակեր, այլ այս անձուկ շրջանակէն անդին»։ Հայաստանի հեռաւոր գտանկերուն մէջ...

Քուրթը մէկ ձեռքով կը քաշուերէր հայ ղեկավար մտաւորականութիւնը, կուտար անոր օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ տեսակ մը խորհրդարան և ազգային կառավարութիւն, համեմատաբար ազատ խօսք ու մամուլ, միւս ձեռքով քնաշինջ կ'ընէր աստիճանաբար դաւառական հայութիւնը — քրիստեանը և աղբուկ ու զիշատիչ պաշտօնէութեան ձեռքով — կ'աներէր բուն Հայաստանը, «կը լուծէր» այգպիսով Հայկական հարցը, եր իրիմեանի պատրիարքութեան օրեքն ի վեր (1870 թականէն) սպառնազին ցցեր էր թուրք պետութեան առջև և լզի էր արտաքին միջամտութեան նորանոր անակնկալներով...

Գզգոհութեան ու բողոքի կայծերը շմարեցան, ի հարկէ, հայութեան մէջ, բայց շատ ոչ արժարժեցին ու բռնկեցան... Այդտեղ է Սահմանագրութեան պատմական վրիպումը։

Նոյն կրթական, բարեգործական միութիւնները ժամանակին բստեղծէր լին նաև սարուկ Յունաստանի մէջ — Լիբերիաները — բայց անոնցմէ իւրաքանչիւրը օրբան մըն էր լեղափոխական քարոզչութեան, մարտազարտ մը՝ ըմբոստ սերունդ պատրաստելու...

Սահմանագրութեան սերունդը Հայոց մէջ զօրաւոր մղում տաւ մտաւոր վերածնութեան, բայց անտես առաւ այն ղէներբը, որոնցմով ազգ մը կը նստէր իր քաղաքական ազատութիւնը։ Նա գտաւ հայ ազգի փրկութիւնը միայն դպրոցի, եկեղեցու, վանքերու, մամուլի, թատրոնի, հանատրութեան, բնմբաստցութեան մարզերու մէջ, հեռուեցաւ մուսուլմաններու, Օտեաններու գերիառողջաւստ, օրինապաշտ հրահանգներուն և դրժեց անական ինքնապաշտպանութեան այն փրկարար պատգամները, որ կը հնչէին Վարազայ արժարեակ մենաստանէն։

Եւ եղաւ անխուսափելին։ Հայ քաղաքական խեղդիրը հրապարակ նետեցաւ 1878-ին, կըր հայութիւնը կը ղեզերէր մեղի, անդէն, կրատրական վիճակի մէջ, կըր տակախին նշուլը կըր սպասամբական շարժումներն, ստեղծը չկար յեղափոխական կուսակցութիւնը... ու հայ զատր արժանացաւ ընդհանուր անտարբերութեան։ Եւ այդ թականէն— լորդ Բրայսի հեղինակաւոր յայտարարութեամբ — սուլթան Լամիս հայկական խեղդիրը միանգամայն ընդմիջտ լուծելու համար, Բերլինի հայկական խեղդիրը միանգամայն ընդմիջտ լուծելու համար, արտաքին միջամտութիւններու յախտեանական սպառնալիքը բառնալու համար՝ յղացաւ մեծ շարքերու ծրագիրը...*)

*) Ա. Ասատուր. «Անճամադարութիւնը և Հայ Ժողովուրդը»։

*) Stm. Der Christliche Orient, 1897 p. №№ 11 և 12 (յօդան Ջէյու Բրայսի)։

Ուշ, այժ, տարաբախտարար, — բայց այնուամենայնիւ արձնցանք: Ըմբոսացումի ջարդը, մերթ թույլ ու երկչուտ, մերթ զօրաւոր ու յանգուիք, կը շարժակէր ճշնիկ թրքահայոց մամուլի ու գրականութեան մէջ: Անգամ Արեւնց — Շիշմանեանը, ճակատակ իր խիտ շափաւոր խառնուքին, լոյս բնծայեց շարք մը վեպեր, որոնք եկան Հարստացնելու մեր Հերոսական վիճակագրութիւնը: Քարոս Աստի, Քէօղարսու Ռըշտուի և Երկունճ գարկ կուսան հայ ուղղմական ինքնաճանաչութեան, կարծածոծեն պաշտօնի անհրաժեշտութիւնը, վերարտադրելով զեզարեւտական հովանու էջերու մէջ մեր պատմութեան զիջագնական դրագնները, ուր առանձնապէս փայլիր է ջեղի կենսական կորովը, անոր գործին ինքնատշաղկանութեան ճիւղը:

Ըմբոսացումի գանձը ճնշեց, վերջապէս, Եոյնիակ Պոլսոյ շափաւոր ու խճճական Ազգային ժողովի բնմէն: Բերլինի վեճաժողովէ յետոյ էր: Տագնապալի օրեր էին: Ըրրգ յօդածը սկսեալ էր արգելի դրսերով իր սին, անպաշտ, աղետաւոր բնույթը: Անպիտա — Դիգրայլիէի շարաշուք վարչակառուցեան տակ — բնու չէր հետաքրքրեր Հայաստանով ու հայկական բարենորոգումներով (1878 թ.) իր հովանիին տակ ասեր էր ժամանակն կայսրութիւնը (ընդդէմ Ռուսիոյ) հետաւոր յարձակումներուն: Անտարբեր էր և Ռուսաստանը, անտարբեր էր ողջ Եւրոպան: Ու սուլթանն ջամբոտ, քաջալուրած այդ բնօճանոր անտարբերութենէն, մոռացութեան գամբիւղը նետեր էր Ըրրգ յօդածը. և երբ — 1879 թ. Յունարին — օր մը Հայոց նառն ժողովի պատգամաւորութիւնը գնաց Բ. Դուռը «չարանուն հարստահարութիւննու մասին անդեկայցիք որ զանգատ բառնալու», Համիտեան ստորագամը պազը, թշնամական խօսքերով զինուորեց զայն և ճամբու դրաւ, բանլով, թէ «Սիսիական Քուրճիայով զրաղելու ժամանակ յոյն»...

Խորունկ յուսարում ծայր կուտար բոլոր հայ շրջաններու մէջ և 1879 թ Մայիս 11ին Ազգային ժողովի նախագահը, Մատթէոս Եղմիրճեան, կարաստաներ արգելն իր գործարականը Ըրրգ յօդածին վրայ. — «Գիտեմ, որ ամէն երեսփոխան անճամբիր պիտի ուղէ տեղեկանալ, թէ ի՞նչ են Հայաստանի բարեկարգութեան համար կատարութեան ձևեր առած միջոցները... Համբերեցէ՛ր տեսրը երեսփոխանը, թի՛շ մ'ալ... Այս համբերութեան խրատը կուտար մեր բոլոր գաւառական վարչութեանց, որք նորանոր Հարստահարութեանց անգեկապիներով ճեղգնեալ կողողեն Պատրիարքարանը և Պերլինի զաշագրին Ըրրգ յօդածին գործադրութեան ժամանակը կը հարցնեն... Գիտեմ, պիտի բսէր,

թէ համբերութիւնն ալ շափ ու սաճման ունի: Սակայն մեր յուր կտրած չենք մեր վեճափառ Սուլթանէն... և Պերլինի զաշագրին ստորագրող կատարութիւններէն:

Երբ Ստորագամի վերը յիշատակած պատասխանը հաղորդեցաւ Ազգային ժողովին, Ստեփան Փալպազեան — թրքահայ մատարականութեան ամենէն զգայուն և բմբոստ ներկայացուցիչներէն — խորապէս յուզած, ամբիոն բարձրացաւ և արտասանեց ցնցող harangue մը.

— Կատարկեն, թէ Բ. Դուռը եւրոպական Տաճկաստանի գործերով պաշարած է և չունի ժամանակ Հայաստանի վրա դարձնելու ուշադրութիւն: Այժ, չունի ժամանակ Հայաստանի վրա իր ոչնչը գարձնելու, վասն զի եւրոպական Տաճկաստանի մէջ ապտամբ և դիմեալ ժողովուրդներ կան, փոթորիկ կայ, մինչդեռ սպիին, Հայաստանի մէջ, անմեղ ու անզէն ժողովուրդը մը կայ... սպառազէն հրսաներուն մատանած, որ եր սպանեն, կը բանգեն, կը յափշտակեն և կը մնան ազատ ու անպարտ, շնորհիւ անպիտան պաշտանակալաց... Ի՞նչ դժարութիւն կայ, որ զէթ զէնը չեն տար հայ ժողովուրդին, որ զինքը պաշտպանէ... Եւրոպական Տաճկաստանը ապտամբութեան դիմելով, կրցաւ կորզել այդ իրաւունք, իսկ Ասիոյ հայ ժողովուրդը, վասն զի ազիբական կերպով կը խրնդրէ, անոր կը զլացի ամէն հաստարութեան իրաւունք...

Ապտամբութեան համարձակ կոչ մըն էր Ազգային ժողովի բնմէն... Ստեփան Փափազեան, Ենթէս Վարժապետեան. Մկրտիչ Փորթուզալեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Եղիշէ վ. Ալվաղեան, Միխայ Զեբազ, Արփիար Արփիարեան և այլն — նոր, վառլուռ սերունդն էր, պատուութեան պատգամարեր Երիտասարդ Հայաստանէն: Բայց «ճին դուստներէն» եւս շատեր նոյն հոգեկան վիճակը կը մատենէին և նոյնքան սեւեռեան էին հայ ժողովուրդի կացութեան հանգեւլ թրքական տիրապետութեան տակ: Սեւեռաներ կային անգամ հայ մէլայուներու շարքերում, որոնք ուս-թուրք պատերազմի ընթացքին, Քուրքքիլ անդրանիկ կորհրդարանին բնմէն ի յուր աշխարհի կը պանծացնէին սամանեան րէժիմը, մերձելով որսական հովանին և խարանելով որս «Տայակոպ» տիրապետութիւնը:

Պոլսոյ «Մասիսի» մէջ (1877 թ. Յունիս 19) արձանագրած է օսմանեան պարզանենտի ամէնէն հետաքրքրական նիստերէն մէկը, ուր կարեղն երեսփոխան Համազասպ էֆ. Պալլարեան խօսած է քրակեան խնդրի մասին: Եւ այդտեղ հայազգի մէլայուր չէ վարանած մատը զնկու հիմնական խոցին վրայ — այն աճաւոր raisou d'Etat, որ կը ծանրանար հայութեան ճակատագրին վրայ և որուն զօրութեամբ հայ ժողովուրդը կը տապկէր, կ'ողակկուէր իր գաղաւթ չարներին մէջ, սաանց

գրկութեան ունի յոյշի... Համազասպ Պալլարեան կը պատմէր իր ճանապարհները, թէ ինչպէս աշխրհագիտական կը ծնարկէր իր ճանապարհները և վաղեմեանը ու ժողովուրդին հետքեր կը գործակցէր շրջապատին...

«Շեր կը հարցնէի կուսակազմներուն, թէ ինչ՞նչ բերուածք չեն պատմեր, որոշ համար երկու վաշտ զորք բաւական է, և այսպէս տեսականութեամբ թոյլ կը տրի որ շարունակեն իրենց շարագործութիւնները, ինչ կը պատասխանէին, թէ այս գործին մէջ չեն վերջի կրթութիւնը կայ (պետական զաւանթեր)։ Վերջին խելանուն եղայ, թէ ի՞նչ է եղեր այդ պետական զաւանթեր բաժանին. այդ չհիմքեր սա է եղեր, թէ կառավարութիւնն անոր համար այդ վիճակին մէջ կը պահէ եղեր Ֆիլիտերը, որ եթէ Հայերը Հայաստանի մէջ պատմարկան շարժում ճրնեն, Ֆիլիտերը գտնուող զսպան, և մէկ ճաւ, որ Ֆիլիտերը, կը պատերազմ բացէր Ռուսիոյ դէմ, օսմանեան բանակին իբրև կամաւոր զորք օգնութիւն պիտի ընեն եղեր»...

Ասանց Համազասպ էֆէնտիի այդ պատմական յայտարարութեան ալ շատերու համար զաւանթեր չէր, անշուշտ, այդ անհիմապարտ հիմքեր հիմքիւմը, որ կը խեղդէր հայ ցեղի մեծամասնութիւնը իր սոցալպատէ միջոցներուն մէջ և որու հանգեպ հայ բազմաասան ժողովուրդը, յանձնին իր խորհող ո գրագող տարրերու, յանձնին իր սրտացու, զաղափարական հարբամասնութեան, մէկ կը միայն կը եշմարէր — ազատութիւն:

Վարանուրը այլևս ոճիւր կը մեր յառաջագահ մտաւորականութեան աշխիւ Միմիայն Ֆիզիքական տառապանքները չէին, միմիայն տնտեսական և քաղաքական մշտութիւնը չէր, միմիայն աղապակող անապատութիւնն ու զանգամներու թշուառութիւնը չէր, որ զատուով կը համակեր հայ զգաւոր ու աշխարհ տարրերը, այլ և այն պարզ, մարտկոց դիմապատմութիւնը՝ թէ չի, քաղաքակիրթ ազգ մը — որ զեռ տասնհինգ դար անց տած է մարդսինար ժողովուրդը, որ արևստի զեղեցիկ կոթողներ, որ նորագոյն ժամանակներում տակը է լիզուն մը բանաստեղծներու, վիպասաններու, գիտնականներու, բժիշկներու, նկարչներու, պետական գործիչներու, զօրավարներ, և որ այժմ ալ կը հանդիսանար, հելլեն տարրին հետ մուրք կարչորութեան զեղեցիկ անապատութիւնը ու յառաջադէմ ոյր իր որակաւորութեամբ, մշակութիւնը, իր ճողագործ, արդիւնաւորութիւն և առևտրական ընդունակութիւններով — անթակարգ է կիսափայլէի ցեղերու այլասերող տիրապետութեան, կը մաշի ու կը սպաննայ անոնց իրար կրօնակներուն տակ, որտեսաւարած, անարգութեամբ, մարդկային ամէն արժանապատութիւն կորսնցուցած:

Եթէ անգամ չիներ Հարսաստանութիւններու, տնտեսական հրէշտար կիզերումներու զուլումը և հայութեան մարմինը կրծող բուր միւս շարժերը — միմիայն այդ խաթոց գիտակցութիւնը բաւ էր արդէն բարստացումի հրահր արժարծելու...

Մէկ կը, որքան, — ապաստարարութիւն...

Եւ այդ բառը — նոյնքան վստ, կասարգիչ, որքան և աճողեցիկ — կը հուովէր թրքահայ մտաւորականութեան զաւանթ ժամագործարկողութեան մէջ. եւ զարմա ազատաստենչ երիտասարդութեան կարգախօսը այն պէս ընդ օրերին ի վեր. հազար ու մէկ եղանակներով կրեցան Հայոց ազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը, հազար ու մէկ արձագանգներով տարածեցան մայազատութեան երգը...

Իհեռու եղովույրը, որքան, զեռ բաւականաչափ չէր յառաջացեր,

հայկական իրականութիւնը բաւականաչափ չէր հասունցեր, պէտք էին նոր հարահանր — և աններ այլ շուշուր:

Կարողութեամբ պատերազմէն շատը աւելի եւս վատթարացաւ: Ոչ միայն Երկր յօդածի հետ կապած յոյսերն ի գերելու ելան, ոչ միայն սոցալականութիւնն ու հայ զօրավարներու յաղթական մուտքը երջում ու ճողութեամբ ցնձութիւնը տեղի տին տխուր նահանջի ու ընդհանուր յուսատրուրի, այլ և հայութեան աշխրհական անոնց պարտաւնաս տեսանքն ու սարսափներու յանձնաւար տեսարան մը, որու նմանը Քուրբանը Հայաստանը չէր տեսած գարեհրէ ի վեր:

Թրքահայութիւնը պատերազմի ընթացքին ծայրագոյն հաստատութեամբ կատարել էր իր պարտը հանգեպ օսմանեան պետութեան. 20—30,000 հայ մարդիկ կոտորուցան ատեն յճեր էին իբրև եշմարիտ գրաստներ՝ թշուառներն ու ուղղամիթերը հետու վայրեր փոխադրելու համար, հայ և առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ կատարելու համար, հայ և առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ աշխատանքներ կատարելու համար, հայ և առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ աշխատանքներ կատարելու համար, հայ և առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ աշխատանքներ կատարելու համար, հայ և առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ աշխատանքներ կատարելու համար...

պղծած վանքեր ու եկեղեցիներ, անխիստութիւն, ա՛ն ու սարսափ-
խուճապ ու զայր... Անորդ գաւառներ գաւառացիքն ու զանգաձայնի
գրե՛մ զկայի առասկան սահմանը, որ ստանեակ հաջարարը զազթա-
կաններուն կը սպասէր անխուսափելի սովի ու համաճարակ հիւանդու-
թիւններու պատուհար:

«Է՛մ բոյլ գրիչը անկարող է նկարագրել այն բոլոր սարսափներ,
որ նիրքցին Հայաստանի մէջ Փրութե՛ն ու օսմանեան բանակի այլ
կամաւոր վաշտեր» — կը գրէր 1877ին անգլիական Քայմզի թղթակիցը,
Նորման, որ ուղեկցած է թուրք բանակին Հայոց լեռնազաշտի վրա և
այսպէս հրատարակած է իր հետաքրքրակա՛ն թղթակցութիւնները խոշոր
Տատրոզ մը Armenia and the campaign of 1877» խորագրով: Հայ
թղթակիցները, հայ մամուլն ու զրահանութիւնը, Բաֆֆիններն ու Ար-
ժրուտիները կարող էին շահագանցել այդ օրերուն կատարած թիւրտե-
րու և բաշխողութիւններու վայրագութիւնները. բայց հազիւ թէ այդպէս
վարէր պահանջողական Քայմզի ներկայացուցիչը. — այն Քայմզի, որ
ազդեցիկ օրգանն էր լորտ Բիկընսֆիլդի թրջատէր կառավարութեան:
The subject is too painful to need any coloring (նիւթը շահագանցեց
ճանք է և պէտք չունի քրտատրուի) — կրե՛մ Նորման, և կը շարունակէ-

— Այն ճիւղներու ձեռքով կատարած արձակիքներու պարզ ար-
ձանագրուն իսկ բաւ է յարուցանելու անոնց դէժ արժանաբար պատիժ:
Կը բաւ բան, որ Բայազէտը հիմնապէս կողոպտուր է և սուլի քան
1100 բնակիչներ կատարել է նոր, կը ներկայացնէ այսօր անբակոյտ
ը... Գազախութիւններու թատերալագրերն են Վանի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի
մըլլանները: Ամենօրեք լքած զիրդեր, պարպած, ամայացած քաղա-
քներ, անկուտրը զազրած, չունե՛րք որ պապն Շեճուրեհուն, այլքի՛ որ
կը պան իրենց անարգած կիները, ծեղձեր՝ որ կողքան իրենց խոզ-
խուզած զաւակները... Ալաշկերտի գաշտին մէջ 122 հայ զիւղերէն 113ը
կատարելապէս ամայացնը են և ան քի գործաթիլ քրտանահանները, որ լին
կարողացած օգուլի առասկան Նովանատրութիւնն, քարաքոսարար
կտորներն են... Ամայի է Բիթլիսը... Մտինս 4ին թիւտ կամատրները ի-
րենց ցեղապետ Իսմայիլի հրամանով զրմեցին զկայի Վանու Ճամբուն
վրա—Յայան, շարդ ու աներան: Ազուլի զիւղին մէջ հրդեհեցին եկե-
ղեցին, որ սպաստանած էին կանայք ու երեխաներ, այսպէս բնարարե-
ցին բոլորը ու թողին մերկ: Նոյն վիճակին ենթարկեցան Շահարաբի
(?) հայ բնակչութիւնը... Շէյխ Ջելալեղդին կը ճարակէր ամբողջ տարա-
ձութեան վրա, Վանէն մինչև Յէրիք փաշայի բանակը՝ կը նետուր իր հրո-
սակներով հայ զիւղերու վրա, կը զափշտակէր բոլոր կոյսերն ու մա-
նուկները, կը կողոպտէր և կը պղծէր եկեղեցիները: Ս. Բարթուղմէտս

վանքը ենթարկեցաւ Ալի խանի ձիւտորներու յարձակման. շրջակայ զիւ-
ղերէն հոգ ապաստանէր էին կանայք և երեխաներ. ամենէն ցանկալի-
ները տարան իրենց հետ և բահանան, որ փորձեց պաշտպանել իր աշ-
էրիք, սեղն ու տեղը ապանեցաւ... Շէյխ Իսաղուլլահի մարդիկ կը մըր-
ցէին Ջելալեղդինի զրօշին տակ գործող իրենց ընկերներուն հետ... Մու-
շի շրջակայքում թիւտ Մուսա պէլը փորքաթիւ ձիւտորներով կուրէր
և կը հրդեհէր հայ զիւղերը: Խորքի մէջ այդ ձիւտորները կը մտնէն հայ
քահանային տունը, որ նոր թերթ էր իր հարսնացուն հայրապետի տունը:
Չարագործները պարտե՛մ կը կանգնէ մէկտեղ ծեր քահանան ու իր զա-
ւակը և անոնց աշէրուն առջեւ կը բռնարարեն աղջիկը: Ապա կը հրա-
մայնն սրէ անցրել երէքն ալ... Այլ նա շնմ կարող գրէր...

«Եւ գործած — այս բոլորը չէր: Աւելի զգարձորեցին կար: Էմիլ Գի-
լօն, հռչակաւոր անգլիացի թղթակիցը, որ մը կը գրէր, Մասնոյ կոտո-
րածի առթիւ (1894թ.), որ շարգորը Վերկիքի ողորմութիւնն են», համե-
մաբա՛ն Հայերու առօրեայ զոխխային կացութեան հետ: Ճշմարտութեան
բաժիրը կայ այդ տարօրինակ յայտարարութեան մէջ:

Saurfem ճիւղաւոր սխտե՛մը կար, որ կը ծանրանար հայ ժողո-
վորդի անանապան կիսերէն վրայ և տարուի պէս կը ծծէր անոր ա-
մէնէն կենսական հիւթերը: Պատերազմէն յետոյ, ստորեքը բազմա-
պատկեցան: Պատերազմը ուժասպառ բրեր էր թուրք կայսրութիւնը և
զիրարը շակելու համար գերագոյն միջոցն էր՝ ոյժ տալ կեղծքանան ու
հարստահարութեան մեքենային: Քաւտերան նոխալը միշտ աշխատա-
ւոր զիւղացիութիւնն էր և մանաւանդ հին, հաւատարիմ կիսն կողմ — հայ
շինական և քաղաքային ժողովուրդը... «Եւ այդ՛ այն օրերուն, երբ տնտե-
սական կեանքը մարի էր Հայաստանի մէջ, երբ կործանէր կը՛ հայ շի-
նականը, կ՛ հայ անտարական դատակարար: Իսկ 1880ին պայթեցաւ նաև
սովի արձակիքը. համիտեան կառավարութիւնը — միշտ նպաստակ
զարմուցած Հայաստանի պարպու՛ն ու Հայերու բնաջնջումը — մէկէն ի
մէկ կաշկանդեց մթերներու ապու փոխանակութիւնը, արքիւցի հա-
ցաճատիկներու արտահանումը քան վարդերէն, որ անոք համեմատա-
բար առատ էին: Ալաշկերտէն ծայր տալով, սովը տարածեցաւ Շահրզ-
հետէ, համաճարակ հիւանդութիւններու հետ և շուտով հսկայ բառաշին
մը աղիկուտը ելնէլներով բարձրացաւ Քրքահայաստանէն ու նոր սովա-
հար բազմութիւններու կարասիք զիմեց զկայի զո՛վկաւ:

Արդէն իսկ պատերազմէն առաջ շահագանցեց ճանք էր օրինաւոր և
ապօրինի տուրքերու բնուր, զոր կը կրէր իր վտիտ թեւերուն վրայ հայ
աշխատատար ժողովուրդը, թուրք-քրտական կրկնակի լուծին տակ: Ար-
զէն իսկ անասնի շարիք մըն էր միջնազարեան խափրարքներ, առ-

տական Տարխատութեան այդ այլանդակ մնացորդը, որու գործութեամբ քիւրտ ազան բաժին ունէր իր հպատակ հայ շինականի բոլոր այլազան բերքերէն — Տացահատիկներէն, ոչխարէն ու բուրդէն, մեղրէն ու կարագէն, ձեռագործ արգիւնքներէն և տարբ կ'առնէր կամ գրամով, կամ թէ բնական բերքերով:

Ետև է գրեթե թրքական Տարխատութեան սխտեմի մասին, որ իր անասման կամայականութեամբ, անշուշտ, եզակի է կազմակերպւած պետութիւններու շարքին և շատ անգամ օտար հետազոտողներ գարմանք յայտնել են հայ ժողովուրդի համբերութեան սովոր: Անգլիական կապույտ Գրքերն ալ յիշատակութիւններ կ'ընեն այդ մասին, 1830 թ. սեպտեմբեր 23 ին բրիտանական հիւպատոս էվլեստ կը գրէր էրզրումէն կոմս Գրէնվիլին.

— «Միմիայն ժողովուրդի (հայ ժողովուրդի. Մ. Վ.) համբերութեամբ, երկչտութեամբ և անոր զանազան խաւերու մէջ եղած կապերու թաւութեամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը՝ որ արևելեան սանջակները անցեալ տարի տարբերը բաշխելու միջոցին շապտաամբիցան կատաղարութեան դէմ, ոտքի կանգնելով մէկ մարդու պէս»:

Հարստահարութեան, ճնշումի ու տառապանքի ոչ մի ձև չիմարեցաւ այդ վատարախտ ժողովուրդին: Պատերազմի արձախրքներ, հզորներու սպառ, անզուժ անտարբերութիւն, անտեսական անբար, սով ու ճաղթականութիւն, խմբովին բանտարկութիւններ, կանանց առանձնով, զանգաձանի բնաշնչումի գիւական ծրագիրներ, տարբերու յարաճուն բռն և բրդական անհասնում բռնութիւններ, որոնք յանգեցան Մուսաբէլի աշխարհագրորդ գազանութիւններուն — բոլորը, բոլորը եկան հիմն ի վեր կործանելու, տակն ու վրա բնելու դարաւոր հողբրանութիւն մը, որ նիթեւ չէր արևելեան ճակատագրապաշտ անշարժութենէ և գեանտարած հնազանգութենէ...

Ապստամբութիւն — անլի ճիշտ՝ դաւադրական գործունէութիւնը — մայր առաւ վերջ ի վերջոյ, կըր գանակը ուկորին հասեր էր...

«Քա յնան, դարերու անխօս, անմոռն ստրուկը խրտայ վերջապէս և ուղեց ցոյց սալ աշխարհը, որ ինքն ալ անարդ գրաստ մը չէ, այլ մարդ-էակ մը, — ստուր մը չէ, այլ գոյութիւն... «Je m'insurge donc je suis!» (կապտամբի՛մ, ուրեմն կա՛մ). անգամ մը ևս արդարացաւ հին, դաման ճշմարտութիւնը, որ անմահացած է աշխարհի մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկուն — Երկրի — այս հրեղէն բառերով.

«Երբ որ ճնշւածն այստեղ, աշխարհում
Դատ ու իրաւունք բնա չի գտնում,

Երբ որ բռնութեան լուր գառչելի
Դառնում է սարկին անհանգուժելի,
Նա իր ձեռները երկին է մեկնում
Եւ վառախօրէն այնտեղից խլում
Իւ իրաւունքներն յախտեանակեան,
Որո՞ք էրկին տաղբերի նման
Անշարժ, անվախեան անհունին փառած
Մնում են այնտեղ յարտեան կոխած:

Երբ էլ ճար չունինք, սուրին ենք դիմում,
Մենք մեր հայրենի հողն ենք պաշտպանում,
Ընդդէմ մեզ ճնշող անարգ բռնութեան
Պաշտպանում ենք մեր կին ու երեխան»:

Յեղափոխական գաղափարի ամենէն առատ ցանքը կատարելը էր Վանի մէջ, որ կ'ապրէր Խրիմեան (Վարազայ վանքը), որ հաստատւած էր և Մկրտիչ Փորթալական իր համբաւար Վարժապետանցով: Փորթուզական նախապէս ունեցեր էր արդէն կրթական-յեղափոխական բարոզութեան շրջան մը — դեռ շՅական թերու սկիզբներուն — որպէս անուցիչ: Թոգասի մէջ, որ կը պատրաստէր նոր, գաղափարական երիտասարդութիւն, կոխ էր մղէր ազայականութեան ու բռնութեան դէմ և այդ պատճառով շղթայակապ բանտարկեցաւ Թոգասի մէջ, արտուցեցաւ Սերաստիտ, ապա վերադառնալով իր ծննդավայրը, Պոլիս, հրատարակեց որոշ ժամանակ Ասիա անունով ազատաշունջ թերթ մը, որ երկար չկրցաւ ապրիլ:

Այդ մարդը, որուն վիճակւած էր յետագային հիմնել տառլին հայ յեղափոխական կուսակցութիւնը և դառնալ առճգիրայ հայկական շարժման, իր շրտակ ու անվախ բնատարբութեամբ և տարբ, յեղափոխական խտնածորով, շափազեց արժատական կ'երեւէր իր հայ շրջապատին, որը շարժական կը դառէր անոր դէմ, կանց շտնելով անգամ մատնութեան առջև: Բայց երիտասարդ տառքեալը ունէր նաեւ իր բազմաթիւ հիացողները: Մէկը հազագիտա պոլսեցիներէն՝ Նա համաձայնեցաւ եր-

*) Չներ յիշատակեր Չլչունն ու Աստուր, որոնք երկու օգուսիս էին ստորկութեան անպատրիմ մէջ, մասնաձեւ Չլչունը, որ վաղուց ծածօք էր իր պարթական ընդդումներով և նոյն իսկ 1872ին վերստին յուցեց բոլոր կատաղարական շրջանները անվանակալ իւրտաններով, Յարութիւն Չարխանի և այլն դէմալարութեամբ. Չներ մոռնար նաև 1872ին վանի մէջ հիմնած «Միութիւն և Փրկութիւն» գաղտնի խմբակը:

Յայ Հայաստան, որպէս գործակալ Պոլսոյ նորակազմ Արարական Ընկերութեան:

Գնաց Վան 1877ին, շրջագայնց, ուսումնասիրեց, պատրաստեց զե-
տինը կրթական հաստատութիւններ հիմնելու համար: Ռուս-թրքական
պատերազմի ընթացքին զնաց կոպկաս, մտակցալ Գրիգոր Արծրունիին,
մնաց երկուք ամիսներ անոր ետուէ աշխատանքոցին մէջ, յօգուածներ
տաւ «Մշակիչն, Արծրունիի Բնագորութեամբ ներկայացաւ կովկասեան
բարձր իշխանութեան և արտօնութիւն ստացաւ հանգանակութիւն մը կա-
տարին, ուսումնալոց մէջ ի նպատակ Արարական Ընկերութեան: Ապա,
բաշարեալ «Մշակիչի խմբագրութեան հեղինակաւոր արշակցութեամբ,
վերագրեալս Վան և հիմնեց սպեռնը 1878ին իր Վարձակաւանոցը, որ
պիտի գտնուր տեսակ մը կեդրոնական վարձարան Հայաստանի վերա-
նորոշեան համար: Սակայն այդտեղ նա շուտով ծայր տին շշուկներն
ու զազատութիւնները կրեական-պահպանողական հայ շրջապատէն, լուր
տարածեցին, թէ ետրի առաքեալ «ժշակութիւնով վարագործին տակ
յնգափոխական զազափարներ կը սերմանէր Վասպուրականի երիտա-
տարդութեան մէջ... Ինչ որ միշտ էր, անտարակոյս... Վարձակաւանոցը
աղաւտալով զազափարներու մարզարան մըն էր յունական հեթեթի-
նորու օրինակով: «Փորթուզական ազատութեան շուն: մը փչեց ամբողջ
Վանի վրայ — կը գրէր Արփիար. առանց Յեղափոխութիւն բարձր ար-
տասանելու, պատրաստեց յեղափոխական սերունդը»):

Եւ քանի մը տարի ապրել չեալով, զպրտքը փակեցաւ կառավարու-
թեան հրամանով: Ինք Փորթուզական — ինչպէս որ մը կը պատմէր
մեզի — միանգամայն համոզուած էր, որ այդ համակերպի ձեռնարկի իս-
պիտեամբ հայ զաւարթութեան արդիւնք մըն էր: Բայց և միւս կողմէ հա-
տեանակն է, որ ինքն այ մեծապէս նպաստեց է հակառակորդներու դա-
ւերուն, իր շարժական ազատ կեցածքով և ծայրայեղ բարոյութիւննե-
րով... Երբահայեցութիւնն ու իտհականութիւնը, աւա՛ղ, հայ զործիչ
տաղանակարգ առաքիներութիւններէն չեն... Վասպուրականի սրտին մէջ
ազատութեան շնորհը կը հնչեցնէին տանիքներու վրայէն... Ունինք
ձեռքի տակ պարզ, անպատճառ պատմութիւն Փառնո Քելլիմուզեանի —
եղչն հինաւորց սերունդէն և Վարձակաւանոցի սաներէն — որ, ինչպէս
ամէն հայ, խոր լարզանք ու պաշտամունք ունի Փորթուզականի և երի-
մեանի համար, բայց և շատ բարձր չի գնահատեր անոց տական ու
շրջահայեցութիւնը: Յր մը հայ անւանի նկարիչը մեր խեղճանքով Թե-
լաղրեց մեզի իր լուչերը Վասպուրականի այդ առաջին յեղափոխական

սերունդի մասին, անոր վարիչներու, խոշոր ղեմերու, մասնաբաժանե-
րու և հալոյններու, որոնք եղան ազատագրական շարժման կարագնա-
նիք (80ական թեւրու սկիզբներէ) Քրթահայաստանի ամենէն հայաշատ
և զուցէ նաև ամենէն բարեկեցիկ գաւառին մէջ: Այդ սերունդէն կաւ նը-
շանաւոր Կեօրիսեանը (Մկրտիչ Քելլեմուզեան), որ իբրև Արմենական
Կուսակցութեան պարագլուխ, երկար տարիներ գործակցեցաւ մեր Պե-
տոյնի, այդ սերունդէն կաւ յեղափոխական զազափարի բազմաթիւ այլ
բարոյիչներ, որոնք գործեցին Վասպուրականի շրջաններում և շատերը
զացին դէպի բանտ ու կախաղան, գրկեցին Անտիոսեանի պէս մարտիրո-
սութեան փառապալակը: Սւ եղչն այդ սերունդէն հրապարակ կան առա-
նակաշտպանութեան զորջը, որոնք լեռներուն հայակներով, պարզեցին ինք-
նազավտականութեան զորջը, հարածելով քրտական հրոսակներն ու կա-
ռավարական պաշտօնեաները ակն ընդ ականի օրչնորդ:

Քողզներ որ խօսի Փանոս Քելլեմուզեանը այդ պատմական շրջանի
դէպքերու և դէմքերու մասին.

— «Հայերս անտաղտ էինք մեր հայրենասիրական ցոյցերու մէջ,
որոնք, ի հարկէ, չլին վրիպեր կուսակալի ուշադրութեանէն: Հայրիկն ան-
գամ, որ Վարագի վանահայրն էր, կարծես թէ կը բաշարէր այդ ցոյ-
ցերը...», Ազգային Սահմանագրութեան տօնակատարութիւնները շատ
վրան-բայ էին... Տաք հազար մարդով կերթայինք, Վարագ, ազգային
զորակներ պարզած, հայրենասիրական երգեր երգելով... Փորթուզա-
կանն այ շահչլութիւններ կըրէր: Բնութիւններու ժամանակ, կուսակա-
լի ներկայութեան, աշակերտները Գամառ-Քաթիպայի թուրքառեաց
ոտանաւորները կարտասանէինե...»

Կեդրոնական վարձարան ի վերջոյ փակեցաւ, բայց իր կարճա-
տեւ զոյութեամբ իսկ ընդմեաւոր եղաւ: Աշակերտները ցրեցան զէպի
Մուշ, Խնուս, Բաղէշ, Պարսկաստան, ուսուցչական և բարոյչական ա-
ռաքիչութեամբ: Անոցմէն էր կերպասեանը, որ 1889ին կազմաւ ու
նահասակեցաւ Գօլօջանի հետ: Բայց Փորթուզականի աշակերտներէն
մեծագոյնը Անտիոսեանն էր, որ դեռ ընդամենը 20 տարեկան՝ բացաւ
Վանի մէջ կիրակներօրէն զպրտք, որ կը նպաստէր երիտազատութիւնը և

* Օջալկներ կային Ռուսիոյ ժողովուրդ միջամտութիւններու մասին: Երողութիւն է
որ մեծ իշխան Սիխայի Լիվուպայի (կովկասեան փոխաբան.), որ կը վարէր Հայոց
Տակաւապիցի ցար Ալեքսանտր Բ-ի անձնով, արմատաբար կը ճարտարապետ յոր-
բախմէջ շարժուէր և ճոյն իսկ Վանի ուսումնական հիւպատոս Աշունկեան — առաջին
անգամ — իսկ մարդ մը, կուսակալին նամակաբան, որ ինչպէս ժամանակն ան-
ձամբ կը սրտմէր մեզի, կենդանի շփման մէջ եղիւ է իրիմեանի ու այլ ազնեցիկ
հայ գործիչներու հետ:

*) Նոր Կենք, Յուլիս 1899 թ.

Հայոց պատմութեան ու զրականութեան զասեր կուտար: Բուն նպատակը զարձակ յնդգոտիական բարոյութիւնն էր: Քաղական կործորըզ վախճն մասունց... Կառավարութեան ճրահանդով այդ կիրակօրեայ զբարոյի զոներն ալ փակեցան: Բայց երիտասարդութիւնը, կտաղած, գրոհ տաւ ու կուզեր բանալ. և երբ շլատեցան, լեռներ կ'անցնէին ու հոն կ'ըլարունակէին զաստասութիւնները: Փակած զպրօքի վարժապետներէն էին ինքը Փանոսը, Միքայէլ Նաթանեանը, որ քանի մը անգամ արտորեցաւ, Գեորգ Օտեանը, — ամէնը վանեցին Տետազային ծրամեան որբանոցը Տիմեոնեաց և անոր ուսուցիչներն ալ զարձակ Փորթուգալեանի աշակերտներն էին ու զազտի կ'ըլթակցէին վարպետին հետ, որ Քուրքիայէն արտարած էր արդէն:

«Հասաւ, ըստ Մանանագրութեան, Քաղաքական ժողովի անդամներու ընտրութեան օրը: Տիրահոյակ Պօղոս նպիսկոպոսը ուղեց իր մարզիկ անցկացնել... Կանչեց թուրք զինուորները: Բայց երիտասարդութիւնը կուրծք տաւ սիներուն, կուրք փրկաւ, մերայիկը կ'ըլթակէ զինուորներուն զձ աղիտներով: Ետտեղ վիրաւորեցան սիներով, շատեր բանտարկեցան, ոմանք փոխան, բայց Հակոբժողովրդական կղերի և ազաներու ծրագիրն ալ վիժեց: Ընտրութիւնները չկայացան. եկեղեցիներու զաները զոցեցին (Պօղոս նպիսկոպոսը հետազային սպանեցաւ յնգափոխականներու ձեռով): Պօղոսեան-Աղօզոսեան կուրծքէն յետոս, Անտիոսեանը փախաւ Մալմաստ, ապա զնաց Մարտիլ Փորթուգալեանի մօտ, ուրիշ շուտով վերադարձաւ, իրրկ պատիրակ Հայոց Հայրենասիրական Ընկերութեան: Դրամ ալ բերաւ հետք. սկսեցինք զնեկ Պարսկաստանի մէջ բերդաններ ու արճանակներ, զոր կ'ըլթաղրէինք Վասպուրական: Երբմն կուրծք ալ կուրծնայինք: Եր մը շոր Նոզով զացինք այն զիւղը՝ Աննոս լերան հարաւարեւելեան փեշի վրա՝ ուր մտնել էր ցեղապետ Տարիքը (Նորգույն ու Տատուխի տէրն ու սարսափը) և հաց ու ոչխար թայնած կ'ըլթարտուէր տանէ Քրտիստան: Գացինք որդէս թիւրքեր, յարձակեցանք Տարիքի խումբին վրա, երկու թիւրք սպանեցինք. միաները փախան: Ցաշողօ օրը ընդհարում մըն ալ անեցանք թուրք ժանտարմներուն հետ, որ կարել էին ճամբան, երկուրք սպանեցինք ու անհետացանք: Պրապաւտան կընէինք Տատուխի մէջ՝ տեղապան կոմիտէներ հիմնելու և Կանի հետ կապելու համար:

Այդ առաջին հայրուկային արշախառման էր Վասպուրականում: Անոր մէջ էին երկու քրտախօս հայր—Չարօ և Եւրօ— երկու անբաժան կարիճներ, որոնց նկարագրի և սխարզործութիւններու շուրջ հէրեաթային զրոյշներ հրուած են, որոնց մասին այնքան պատմք են մեզ «Երանանկոյութեան» առաջին խմբագրաները՝ Վարդանը, Դոմանը, Իշ-

խան Արզութեանը: Տեսակ մը կ'ըլթական հիացմունքով կ'արտասանելին անունները այդ երկու զարմանալի երիտասարդներու — անոս, վարդանի և փոքր ինչ սազակաբարտոյ — որոնք մարմնացած սէր էին իրարու հանդէպ և մարմնացած վրէժիճդրութիւն հայրութեան ոսոխներու զէմ: Գաթօս վայրի գագան էր — կ'ըլթ ֓անոս — քաշ և աճեղ. կ'ըլթաշտէր ստրն ու հրացանը և առիթը չէր փախցնել թուրք մը, թիւրք մը խոզխոնակելու: Եւրօս — ոչ այնքան քաշ, որքան շարքաշ, տոկոն ու զիմացկունք Թանիկ մը ստրի շարունակ երկու անբաժան ընկերները ձմրան սկիզբը, զէներբը Պարսկաստան ձգելով, կ'ըլթային Քիֆիլիի մէջ աշխատելու և օրապահիկը վատակելու, փաշա ձեղքելով, և զարնան ձիւները հաշելուն պէս կ'ըլթաղանային իրենց զէներբով Վասպուրական:

Զաթօ, Եւրօ անուններուն կ'ըլ ճանդիպել նաև Գերեկի կուրծքներու պատմութեան մէջ, և հոն ալ սկսաւ այդ յնաշխարհիկ զոյգի սրտայոյզ ողբերգութիւնը: Եր մը, ընկերներու հրացանները մարքելու ատեն՝ զրնգակ մը կ'ըլթայ ու կ'ըլթաշտէ Զաթօս: Մահացու հարած մըն էր և միայն համար... Եւրօ զառնօրէն ողբաց ընկերոջ կորուստը և այնուհետեւ ինքն ալ արդէն մահ էր փնտռել: Տարի մը յետոս — յուզիչ, պարթեթիկ տեսարան մը: Կարի էր Դուշմանայ ձորին մէջ, ուր թաղած էր Զաթօնի մարմինը: Բուռն, արեւմայի կուրծքէն մէկը թիւրքերու զէմ, մեր Դոմանի խմբագրութեանը: Եւրօս այդտեղ է, Դոմանի հետ է: Եր կուր օր՝ աստական կառաղութեամբ, ծանր վերք կ'ըլթ ստանայ և նահանջելով ու կոտուելով, կ'ըլթայ ուստսպա կ'ընկնի Զաթօնի զամբարանին վրայ ու կ'ըլ ձեռնի:

Քարոզիչներ, զաւագիր ընկերութիւններ և զինակիր, ինքնապաշտպան խումբեր եղբր են Քուրքիոյ ու Հայաստանի միւս զաւանդներուն մէջ եւ: Նախաչեղագրութեան շրջանի ամենէն նշանաւոր զաւարդական խմբակներէն կ'ըլթակեն կազմակերպում էր էրզրումի մէջ, ՏՕակն թականներու սկիզբները: Հայկական Tuqendbundն էր*, ընդարձակ ընկերակցութիւն բազմաթիւ անգամներով, որոնք կուգային ժողովուրդի բոլոր խաւերէն — ուսուցիչ, արհեստաւոր և այլն: Ճիշտապես զաւագրական տիւրք մը, միացած երբմն արարողութեամբ: Գաղտնի ընկերութիւնը, հանդարտ քարոզչութեամբ կ'ըլթարտուէր պատմաբանութիւն Բարձր

* 19րդ դարու սկիզբներուն ճնամ գերման մեծագոյն զաւարդ ընկերութիւնը («Անարիտութեան զուճակագրութիւն»):

Հայրի սրտին մէջ Ունէր և զնոր պահեստ, երիտասարդները կը պարագլին զհետվարժութեամբ:

Գաղտնիքը ի վերջոյ բացեցաւ, վատ հայերու շնորհին, ինչպէս բազմաթիւ այլ զաղտնիներ հետագային: 1882 թականին Պորթ աստիկանութիւնը իր թափը դրաւ Ընկերութեան վրա և կատարեցան մեծ թովկէներակալութիւններ: Ապա տեղի ունեցաւ դատավարութիւն: Շատեր ներքաշարիներ տնքացին բանտերու մէջ*):

Ճայտի քարոզիչներէ յիշատակելու է Կումրիկեան Կարապետ էֆէնտի, որ զուտ հոթանասական թականներուն յեղափոխական պրոպագանդա կը մղէր Պոլսոյ, Երզնկայի, Տերաթի շրջաններում: Բնիկ Անբանացի, առանց որեւէ կրթութեան, բայց բնականէն օժտած, շատ

*) Ինչպէս կը կարգանք ժամանակի կողմանայ յերթերու մէջ, Գաղտնի Ընկերութիւնը բացեր է 1882 թ. դեկտեմբերին և դէպքը որպէս զգայաւորնց անուկեմիայ մը. բառական յուզիչ է հայ ազգային ու թուրք կառավարական ջրջանները, ունեցեր է արձագանգներ նաև արեւմտեան մամուլի մէջ: Օտտ մանրամասնք կը գտնենք «Մշակ» և «Իրնագանք» թերթերուն: Իսկ եւրոպական Eastern Express թերթը որպէս կը գրէր դէպքի մասին (Կը բաղներ այս տեղեկութիւնները «Մշակ»-էն, 1883 թ. № 40:

— Կարնոյ հայոց զաղտնի բնկերութեան նպատակը հայրենասիրական է, ազգային, յեղափոխական: Անգամները կը պարտաւորին իր հպատակութիւնը զիսկ վարելուն: Գործը վարելու համար ամենամեծ են տանաւարտներու, հարիւրապետներու և հազարակալներու պաշտօնները: Քիչև փոքր քանակով, հայոց տանուրու մէջ գտնուին եւ գէղերը. — մը սրայ Կարնոյ կը և դաշտի զիտպիտանները: Եւ Պոլսոյ անդ. Գուպանաստան տեղեկութիւններուն համաձայն՝ կը թի թէ այդ մարդիկ (յեղափոխականները) մէկ ազգայնացի վրա պիտի ելնէին դաշտ ու լիտնի, փոքրիկ խումբերու բաժնած և արտի զի՛նէն ասպատակային կրիւնքի՛ մնաւ Բուսնա-Հերցեգոյնա պապարմներուն... Գասպարութեան ջրջանը ըստ երևոյթին ամենամասնական է և Կարնոյ դաշտով... Տերբակալածները կը պատկանին ժողովուրդի խնամքի խնամքին: Ըստ ոմանց, անոնք թիւ 70 է ըստ այլոց՝ մօտ 350): Գերազ. Օրմանեանը թիւրք լրտեսարիով է շրջապատած: Վարսապ վանքը հակադրութեան տակ է: Թէ Կարնոյ բանտի մէջ և թէ «Եղզիտ» անբոցում փակած բանտարկեալները մեծ ու աննրգանք կոյր են թուրքերու կողմ:

Անա որիչ մանրամասնք «Մշակի» նոյն 1883 թի №12 և 14ի մէջ լոյս տեսած Կարնոյ յորակցութիւններէն:

— Առաջին գիշերն իսկ բազալքը պաշարման վիճակի ենթարկեցաւ, ժանդարմանակ խուճեր սնանկ խուզարկութիւններով... Թուրք խուճած մէջ յորս հանցեցին, թէ Կարնոյ հայ նեղեցու տակ գտնու է 6000 հրացան և 6 թնգանօք... Մինչև իսկ 2200 զինք՝ թէ Արսաստիտի հայերը յարձակութիւն են թուրք սնկիթի վրա ու կտուրեր 200 թուրք... Խուզարկուները գտնու են բանք մը թուրքին (Կարնոյ հայերու մօտ), նաև վիտաւայ մըրենայ... յորտ ակտիւութիւն կայ նաև Վանայ մէջ, Ճիսար խումբի մը պատիճ գիշերները մընչու լոյս... Անգամ Ալաշկերտի մէջ ներքակալած են 7 մարդ, որոնք իրր թէ յարսերութիւն ունէին Կարնոյ գործիւներուն հետ:

Թափառած, բաշածանալ իր Երկրին և ամբողջ Արեւելիքին, խտտաբարոյ, զաղափարական գործիչ մը, որու խօսքէն հմայած, բազմաթիւ երիտասարդները զացին նոյն քարոզչական անաքելութեամբ զկպի Տարուն ու Արսաստիտ: Մեռաւ 1912ին իր ծննդավայրին մէջ: Մեր Մարտաբ (Անբաստացին) դամբանական յուզիչ ճառ մը արտասանեց, որ տպւած է Կ. Պոլսոյ «Ազատամարտ»-ին մէջ, և անանց Ղումրիկեանը «Յնկափոխութեան հայր»: Տիշէնք նաև Հանի Գալուտան Արիսանեանի, Միխայեանի Հրոստիտները Երզնկայի ու Արսաստիտ շրջաններում, 80ական թականներու վերջերը, 90ականի սկիզբները:

Ահա և ժիրայր (Պոլաճեան), Արարո, Յունս և ուրիշ Յունսներ ու Արարոնք, որ կը վարեն նոյն զառադրական աշխատանքը երկրի այլ և այլ անկիւններում, նախքան յեղափոխական կազմակերպութիւններու ծնունդը, ջար ու ջրի, առանց կապի ու սխտեմի:

Ժամանակը կը հասունանայ զիտակցական, կազմակերպւած, նպատակաւոր կուի համար: Մկրտիչ Փորթուզալեան 1885 ին հիմներ էր արդէն իր ազատ տպարանը Մարսէլի մէջ: Առաջին մեծ, հանգիստաւոր, նշանակալից քայլն էր զկպի գործ... Ազատ խօսքը նախադրուն է զկպի ազատագրական շարժում: Առանց ազատ խօսքի՝ չկայ և ազատ մարդ... Միկընէնք վարսնտտ, զգոշաւոր, տարաժամ Փորթուզալեան հնազանդ սաստկացոյ իր թափը, այրեց բուր նաւերը և բարձրաձայն հնչեցոց յեղափոխութեան քարոզը: Իր պարզ, ախպանձ, բայց համարձակ խօսքով ու տարրական նշանաբաններով, իր ստեղծած «Հայրենասիրական Միութեան» օրէնակներով և այն մեծ հեղինակութեամբ, որ կը վայելէր Վասպուրականի հայ երիտասարդութեան մէջ ու զաղտնիներում՝ «Երմենի»-ի խմբագիրը սկիզբ դրաւ հայ շարժման կազմակերպւած պրօպագանդիկ:

Կուր անեղը կամաց-կամաց կը սաստկանայ բուն իսկ երկրին մէջ: Եւ տարի հետ միտաին քաղաքական ձերբակալութիւններն ալ կը դառնան յանարակի: 1885ին Վանի մէջ բանտ նեւուցան Պալտոշեան, Վարսպետեան, Բոժմաս Եղեղեան, Յովհաննէս Երբովանեան, Մկրտիչ Ալէքիւն: Դեռ 80ական թականներու սկիզբները, քաղաքական յանցանքով, Գրիգ. Կե. Ալէաթեան, Մշոյ անաշեղքը Պոլիս տարակցաւ և միայն 1885ին թոյլատրութիւն ստացաւ վերադառնալու Մուշ: Կանապետ Արարկիի առաջնորդ ճգնիկ էր. Ապահունի, որ բանի մը տարի առաջ, Պոլիս փոխադրւած էր, դարձեալ իրեն քաղաքական յանցաւոր, 1886ին

միայն կրցա վերադառնալ իր պաշտօնատեղը: Գարձակ Վանի մէջ ձերբակալեցա փաստարան Մահակ Գայճեան ու Պոլիս տարելով, բանտարկեցաւ:

1886ին ձերբակալեցան Վանում ուսուցիչ Մկրտ. Քերէմէզեան, ազա Յէ՛րէզեան, Ժամկոչեան: Տեղի ունեցած յուզումներուն հետեանքով 37 հոգի ձերբակալեցան այդ միջոցին: Մտ 10 հոգի կրցան փախչիլ, 7 հոգի ազատ արձակեցան, մնացածները դատապարտուցան Յէն մինչև 10—15 տարի բանտարկութեան: Ձերբակալածներու մէջ էր նաեւ Քանեան, որ արտուրեցաւ:

Նոյն թուականին բանտ նետուցաւ Բաշկալէի ուսուցիչ Արգար Խազարդեան, վանեցի Աւետիս Պարթեան, իսկ Պոլսոյ մէջ՝ Գարեգին Բաղչեցեան և Մարգար Բժիշկեան:

1886ի զինվածներին տեղի ունեցաւ զազանի ոստիկանութեան խուզարկութիւն Կարնոյ Առաջնորդարանի մէջ: Նոյն ատեն ձերբակալեցա Միացեալ Հնկերութեանը Հայաստանի վարժարաններու ընդհանուր տնտու: Մկրտիչ Սարեան և փոխ-տնտու Մարկոս Նաթանեան: Նոյն զինվածները ամառ մէջ Վանում ոստիկանութիւնը ձևոր անցուց կիրակնօրեայ վարժարանի արշակերտները՝ Շատախեան, Խոնդիկեան, Մելքոնեան, Արիկեան, Բաշքանեան, Թուր. Շատուրեան, Օտեան, Միք. Նաթանեան և այլն: Երեք հոգի արտուրեցան Գոնիա:

1887—88ին հիմնեցաւ — նոյնպէս հեռու գաղթավայրում — Հընչակեան Կուսակցութիւնը, որ սպասումի երկարատև շրջանէն յետոյ, կը բանար հայ շարժման ազիտացիական շրջանը (agitation, յուզում): Բայց Թուրքոյ մէջ այդ կուսակցութիւնն սկսաւ իր աշխատանքը միայն 1890ին:

1890ի Յունիսին — կը գրէ «Արմենիա» նոյն տարւան իր Յունիս 25 աստղնորդողի մէջ — Վան քաղաքում շուրս հարիւր Հայեր, չկրնալով դիմանալ Թուրքերի հարստահարող բռնութեան ... զինեալ և հեծեալ կը բաշխին յեռներ, իրենց բռնած զիբրէն կը կուրին 250ի շափ զինեւծ Քիւրտերի դէմ, 10ի շափ զիսին ' ր փոսն անոնցմէ և վիրջապէս... մի քանի որ անհայ, անըւր պաշարած մնալ յետոյ, կը ձերբակալին և Վան քաղաքը կը բերին»:

Փորձուցանեան, խանդավառած, կը յիշէ նաեւ Գոյոշեանի ու Ագրիպասեանի հերոսական նահատակութիւնը աստէլ թիչ առաջ, Վասպուրականի Չիուր Կեսաուրի մէջ և կը իջնէ հայութեան՝ փորթիկ. խրմբակեան ընդհարումներու տեղ յառաջ թերև՝ սմեծ, արդիւնաւոր շարժում»...

1890ի Յուլիսին կառարեցաւ Պոլսոյ մէջ Գում-Դափուի ցոյցը (Հընչ-

չակեաններու ձեռքով, արմենական զործիչներու աշակերթեամբ), որ նոյնպէս ուժեղ ցնցող պատճառեց հայ շրջաններում:

Բայց ամէնէն զոտ արձագանքը համայն հայութեան մէջ ունեցաւ նոյն տարւան արինահեղ բռնկումը Հայաստանի սրտին մէջ իսկ — Էրզրում*):

Թումը մըն էր, որ պայթեցաւ... Անս հինետարը Հայրենիքը իր անլզարդ լինելով ու սզաւոր զիցազուններով մէկէն ի մէկ արթեցաւ լեթարգիական մրափէն, — և ցնցող, մրկաբեր զոլանքով տարածեցաւ կովկասեան Հայաստանի մէջ ազատութեան նոր ուղմերը՝

Հայեր ճնշեց Էրզրումի հայոց լինելէն,
Թունը-բունը էլան հայոց ստեր զէնի շաշնէն...

Կերգէին նորարդորը Հայրենասէր պատանիները, կ'երգէին ամենքը այդ սգեշունը տարը, որ նոյն կախարդիչ ազաւորութիւնը կ'ընէր մատաւ սերունդին վրայ, ինչպէս ժամանակին զարբարզեան ծանօթ հիմնը իտալական հայրենիքում՝

Si scopron le tombe, si levati i morti
I martiri nostri son tutti risorti.*)

*) Ա՛պքը, որ պատանը 1890 թ. յունիս 20ին, ապաւ է նկարագրած «Արմենիա»ի նոյն տարւան յուլիս 5ի թիւն մէջ.

«Յուզում ու տագնապ մէջ է Հայաստանի մարաշալաքը: Պոլիս տեղեկութիւն հասած լինելով, թէ Կարնոյ Հայերը գէնը մերթաւ են Առաջնորդարանի մէջ, Գուրը հրաման կը դրէր Կարնոյ վայրին, որ միջոցներ ձևոր ամեն... Կրակի որ զինուորն ու ոստիկաններ կը խուժեն Առաջնորդարան, ճիւղ այն պահուն, երբ կեղեցու մէջ պատարագ կա: Եկեղեցին գտնուող ժողովուրդը լսելով որ Առաջնորդարանը կը խուզարկի, զայրացած դուրս կը խուժէ կեղեցիներ և կը դիմէ Առաջնորդարան: Հայ մէ յարեանալով դիմանալ, կը բաշէ ուկոլովէրն ու կը պարզէ հարիւրապետի կործինն ու կը սպանէ: Չիտուրները կը կրակեն Հայոց վրա: Հայերը բիրտով ու իրենց ձեռքն անցած զէնքերով կը յարձակին զինուորուկ վրա: 4 հայ կը մտնեն, մի քանի այ թուրք զինուոր: Ապա զինուորներն ու ոստիկանները կը բաշին»:

Քիչ յետոյ կը յայտնի, որ Հայերն 9 հոգի սպաներ են և 78 վիրաւորներ: Երկու յոյն ալ սպաներ են, իրր քրիստոնէս: Կուրի ատեն թուրք խուժանը օգնութեան հասել է զօրքին (Էրզրումի մէջ թուրքերը կրկնապատիկ անոյն էին թուրքան հայերը): Հայանեցաւ մահաւ, որ թուրքերու մէջ եւս բազմաթիւ եղեր են սպանաներն ու վիրաւորները: Առաջնալաք դեր է խաղեր այդ շարժում մէջ Վարդգէս (Արմենիական): Քաղաքը մի ստմանակն շրջապատեր է զինուորական շրջալալ:

* Կը բացին շիրմներ, վեր կ'ելնեն մոռնեան,
Մեր թուրք նահատակներ կ'անըր կտունն վերադառնին

Նախ քան Գաշակցոյի վաստակներն անցնիլը, տեսնենք թի ինչ էր այն օրերու ընդհանուր պատկերը Հայութեան միւս հատածին մէջ.— կովկասեան ժողովուրդի, որ համեմատաբար անկի բարենկեցի վիճակ ունէր և որու ճեղքերու մտունն էր գլխաւորապէս նոր մարտական-բարաբարական Կուսակցութիւնը, ծնած միութեան կարգախօսով, կուսակ համագործու մէջ հզօր ու ներդրանակ բանակի մէջ երկրի և գաղութներու բոլոր ըմբօստ, յեղափոխական խմբումները:

Ինչ նասունքներ ու տրամադրութիւններ կային ուստա՞յն մտաւորական շարքերուն մէջ, որոնք ցան ու ցրի Սրեւանէն մինչև Քիֆիչը և Մոսկա կը յուզէին Հայութեան ճակատագրի հետ կապուած ցաւոտ հոգեւոր և սրտաւորի կը ճեղքէին հայկական խնդրի կեանքներուն, ձգտելով իրենք բաժնի մասնակցութիւնը բերել անոր լուծման մէջ:

Ինչ վարկ, հմայք ու ազդեցութիւն ունէին եղած յեղափոխական կուսակցութիւնները — «Ննչակ», «Արմենիա» — ինչո՞ւ պահանջ զգացուցաւ նոր ստեղծելու:

Սահմանները կը շքանային ուստա՞յնի ու թրքա՞յնի միջև: Ռուս-թրքական պատերազմը, կովկասա՞յն զօրավարներու առաջնորդութեամբ, թրքա՞յն հողերու գրաւումը աննշ ձեռքով, այսպէս նահանջը և դադարականներուն անկերը թափօրն ու տառապանքը, թրքա՞յն լուծ լուծ ապումները 1876 թուականներէն ի վեր, վաճա՞յն հողեր, սովը, երիմանանի գողտջութիւնը Կովկասի մէջ, ուստա՞յն ժողովարարութիւնները, Ազգային Պատգամատարութիւնն ի Բերլին և ի վերջոյ հայկական խնդիրը՝ ներքազորած միջազգային դաշնագրով — այդ բոլորը եկաւ ջնջելու զարհուր աւերակները ցեղի երկու հատածներու միջև և ստեղծեց ընդհանուր համահայկական կեանք մը, իր յատուկ իդէալներով ու ձգտումներով: Իդէալներն ու ձգտումներն որոնք նայնքան կը փոթորկէին կովկասա՞յն բնորանին իր Բաֆֆիններով և Արմենիաներով, որքան թրքա՞յն մտաւորականութեան շքեղ բոլոր իր երիմաններով ու Օտեաններով:

Առաջին անգամ, երկար դարերու թելաւ, արորած մեկուսացումէն յետոյ, համազգային գաղափարը, որ մինչ այն աղօտ մեծ մըն էր միայն — սեփականութիւն փոքրաթիւ բնորաններու — կը զանաւոր գանգաւանները ոգեւորող Ոյժ-Գաղափար, որ շուտով, ի զէմս Հայ Մարտական

Կազմակերպութեան, պիտի վերածէր — կուի ու տանչանքի բուրային մէջ — խօսուծ, կենդանի իրականութեան:

Առաջին անգամ, երկար դարերու մղձաւանջէն ետք, հայութիւնը՝ Գողթանէն և Կարաբաղէն մինչև Մուշ ու Ջէյթուն՝ զգաց, որ ինքը մէկ ազգ է, մէկ հող ու արիւն, մէկ լեզու և մշակոյթ, մէկ կրօն ու պատմութիւն:

Ազգային Միութեան գաղափարն էր, որ կը կոչէր, կը պարտադրէր եւս երկրու միութիւնը ընդհանուր, համազգային պայթարի մէջ:

«Ես հայ և եմ և ինչ ու հայկական է, չի կարող խորթ, օտար լինել ինձի» — այսպէս պիտի խորհէր Սրեւանցին, Շուշեցին, Գիւմրեցին, Կարսեցին, նոյնքան իրաւունքով, որքան Բուլանբուրցին, Արարկիբեցին, Սալամասցին ու Սասունցին:

Եւ այդպէս, ուստա՞յնութիւնն այ վառեցաւ թրքա՞յնական գաղափարով, որ այն օրերուն համազգային հերթական և տիրական գաղափարն էր: Այդպէս եղած է աշխարհի բոլոր ծայրերում մեզի պէս յօշոտած ու «երկու գաւառ» բոլոր արթնցող ցեղերուն մէջ: Իդէալը մէկ էր — համաբաները կարող էին տարբեր լինել: Արմենի, որպէս պարագային ուստա՞յն յառաջագէմ մտաւորականութեան, իր ձեռքն առնելով հայկական դատը — 1877—78 թուականներուն — փարեցաւ ուստական հովանիին և իր զէմ հաննց թրքա՞յն ընտրանին, որ կառուած էր անզօրութեւ օրինկատարանին ու յուսով էր անոր շնորհիւ ինքնավար Հայաստան ստեղծելը»:

Պաշտ մէջ կեդրոնացած գրեթէ ամբողջ հայ գործն մտաւորականութիւնը տարած էր անզօրական հովանաւորութեան երազներով. կը բարոզէր ստեղծութիւն զէլի «հայկալու Ռուսաստան» և ցատումով յետ կը մղէր մտախոյ մեծ միջամտութիւն հայկական գործերու մէջ:

Այդ ուստասեաց մտաւորականներէն մէկն էր Տեկանց — այսօր ողջ ու խոր ձերութեան մէջ — որ 80ական թուականներու սկիզբը հրապարակ նետեց «Շահնէն ի Սիպի» խորագրով պաթեթիկ վէպը, որու մէջ մտոցած էին թրքական ձեփմի արհապիրները և որ միայն կրակ ու բոց կը ծայթերէր Ռուսաստանի տիրապետութեան զէմ, խանդավառելով երիտասարդութեան անզօրական տարրերը, սահմանէն ստղին և

* Երբ 1878ի նալ պատգամատարութեան բարոզական բափօրի ընթացին կուսակ արտաքին գործող անպարտանը ու այլ ազդեցիկ մարդիկ կը հարցնէին մերկաներու՝ «կարո՞ք ձեր արիւնքով պաշտպանել երկիրը, քանի որ ինքնավար Հայաստան կուզէք, ճանաչ կրահանք».— Խորթան կը պատասխանէր, որ եթէ նալ բեռնակիրներուն զէնք արի, անոր կը պաշտպանեն երկիրը...

անդին: Հակառուս ոգիով խմբագրւած էր Ներսէս Պատրիարքի համբաւար շրջաբերականը: Հակառուս էր իրենց ճառերուն մէջ և Օսմանեան կործարարանի հայ մէջուաները... մինչև որսասել էր բուն թրքաւոյ ժողովուրդը, որ կը տապալէր թուրք-բրտական կաթախի մէջ և ցնծաւթաւոր կը դիմաւորէր Լորիս-Մելիքովի բանակը... Հակառուս էին Օտան և ուրիշներ, որոնք իրենց բոլոր յոյսը կապէր էին մէկ կողմէ Անգլիայի, միւս կողմէ Միջինասիոյ Սահմանադրութեան հետ:

Հակառուս էր և թրքական ուղղութեան կուսակից՝ ինքը Հայոց Կաթողիկոսը, Գէորգ IV, Ճեւալ թրքաւոյ: Թուստեայ էր, վերջապէս, կովկասահայ կղերա-պաշտպանողական եւսող ազգեցիկ կուսակցութիւնը, որ այն առնչները զազափարակից էր չէմբամին և իր սՄեղու Հայաստանի մէջ կը պայքարէր Արծրունիի դէմ²²):

Թուսահայութեան հեղինակաւոր պարագլուխները կը տեսնէին թրքաւոյց փրկութիւնը դարձեալ միայն ռուսական հովանիին մէջ: Արծրունի, առանց վարանելու, արտասանեց նոյնիսկ կցում բառը (annexion) և անոր նախաձեռնութեամբ Քիֆլիզի հայ հասարակութիւնը փոխարքայի միջոցով հանդիսաւոր դիմում քրտ Պետերբուրգ, աղերսելով որ ցարի կառավարութիւնը իր հայկական հողերուն կցէ և թրքահայաստանը, որ արդէն դաւաճած էր (խոշոր մասը մը) ռուս գորբերով: Արծրունիի այդ քայլը դատապարտեցին Պոլսու հայ շրջաններուն մէջ, որպէս դաւաճանութիւն...

Արծրունի և իր համախոհները չէին բաժնէր պոլսահայ ղեկավարներու այն կարծիքը, թէ իրք հայութիւնը Կովկասի մէջ դատապարտուած է մոլոնու, կործանցելու իր ազգային դիմազորէ: Անգամ Ալեքսանդր Գ. ի նախապաշտ ուժմիմ որով, հակառակ ճնշումներուն և ռուսացման

²² Հայկակ-Արփար հետեւեալ ցաւորտ տողերը կը գրէր Մշակի մէջ (1879 թ. № 69).

— Շերտպայէն մեծ բան մը շտապուի համոզուանը կ'ընդհանրանայ ևս յուսամք, թէ Էշմաճին եւս ընդուն, որ ինքն ալ կրնամք ունի մալ աշխարհի քաղաքական քարոզմանուն մէջ... Այս ընդհանուր քարոզումի միջոցին Էշմաճին պարագայ կենցաղ մանդուլ մը դարձած է ևս զայտոյ կը պատահուէ, ևս այս զայտոյին քարոզման կը հանդիսանայ Մասիս, որ այսօր (25 Ապրիլ) ստաշնոնդող խիտ կ'ուս յոյճած մը կը հրատարակէ Վեճախաւ Հայրապետի քաղաքականութեան նկատմամբ:

²³ Այդ հակառուս արտայայտութիւնները չէին, անշուշտ, որ փնտրուցին հայկական գաղտ, Քարիմի մէջ, բայց թրքաւոյ ընդարձակի այս քաղաքական և արվեստական ընթացակարգը Թուստեայ չէր մտազան Պետերբուրգի մէջ 1859 թ. այն օրերուն, երբ Լորանով մէկ կողմէ քարոզի կուսար թրքաւոյ մոլոնորոշը, միւս կողմէն կը քայտարարէր ջնակակարգը ի յոր աշխարհի, թէ Ռուսաստանը չուրք տակեղել երկրորդ Բողոքարիտ մը իր անսնամանքուն կից...

հողիերուն, հայ տարրը կը լառաշղիմէր, կը դորսանար տնտեսապէս և մտաւորապէս, կը դառնար պատկառելի ազգակ մը համակողմական հրապարակի վրայ, օգուտով հաստատուն օրէքներէն ու յարաբերական ապահովութենէն — և տնտեսամատ աւելի բարոր դիճակ մ'ունէր, քան իր արհեստից համայնքները սահմանելն անդին: ՇՊոլսմեմիտ, գրաքննութիւն, դպրոցներու ժամանակաւոր փակում, հայտանք հայ գրապատկան և մշակութի դէմ և այլն և այլն,— ոչինչ էին հանդէպ այն մասի, անյոյս, ողբերգական պատկերի, որ կը ներկայացնէր թրքահայ ժողովուրդի կեանքը...

Վերջապէս, Թուսաստանը զիստու ազգակն էր նոյն իսկ թրքահայ խնդրի յուման մէջ. անհնարին էր անդիտանալ անոր ցոլութիւնը, եւս առանկ արձամարտելի գային: Կովկասահայերու մտքովն անգամ էր անցնէր այն օրերուն՝ որդերնի սՄեղուի հեղինակին ու նմաններուն զազափարները, անտեք չէին կարող ըմբոստացումի զորք բարձրացնել Թուսաստանի դէմ: Մէկ հատիկ վերք կար այն ժամանակ հայ ազգային մարմնոյն վրա, խոր, արհեստաւ վերք մը — քրեհայոց կաշարիւրի.— զոր հարկ էր զարմանել ամէն զնով, ապտապել օսմանեան բռնակալութեան ճանկերէն,— և այդ գործին շուրջ, պէտք էր համախմբել սոչ հայութիւնը: Պէտք էր արծարծել հայկական դատը ռուսահայնքներու և իրձերու մտային, խթանի զոտարբութեան ողին, զորով ու խօսքով մղուած տալ ազգային ազատութեան մեծ, հրատապ, ստիպողական գործին — Սուրբ Գործին:

Ունենալ՝ ոգտա անկին մը յայնժամաւ պատմական Հայաստանի մէջ, ուր ճինաւորք քաղաքակիրթ ժողովուրդը կարենար անհաշկանդ թոնիք հաղորդել իր շինարար հանճարին, կազմակերպել իր ուրբն, ազգային, քաղաքական և իմացական կեանքը, կրկար դարերու դերութեան մզմանանքէն յետոյ...

Այլ էր, անշուշտ, քաղաքները ռուսահայ շրջաններու — ինչպէս և թրքահայ մտաւորական շրջաններու — պատերազմի օրերէն ի վեր, երբ վիժներ էր ՃՂր յօդածը և Անգլիա յայտնապէս փարի էր թրքամոլ ուղղութեան, մինչ Թուսաստանը պաղ, անտարբեր դիրք էր բռնէր ղէպէ հայութիւնն ու հայկական հարքը:

Եւ առաջ կ'ուս 80ական թակականներու այն արտօնարող մտաւորական եռուղերը, որու նմանը ռուսահայութիւնը չէր տեսած իր ամբողջ պատմութեան ընթացքին: Աննախընթաց զերաշարք մըն էր կեանքի բոլոր մարզերուն մէջ և մահաւանդ դրական-հրապարակազարկան սուլաբղի վրայ: Ամէն բան կը դառնար նոյն առանցքին շուրջը: Թրքահայոց

ազատութիւնն էր, որ կը հռչակէր վիպասանութեան, բանաստեղծութեան, հրապարակախօսութեան մէջ:

Կողմասահմանը շարքերուարք բախտատուր եղած էր ոչ միայն ներթափանցիկ բարեկեցութեամբ: Ես և աւելի մտադրած էր ազատութեան հաստատման մէջ, նազ արտաքին օտար լուծին տակ, քան իր քրքրահայ եղբայրը, նազ համակերպող ու ճակատագրապաշտ, աւելի խիզախ, զօրեղ նաև աւելի գինովաբոյ ու ուղղունակ: Տասնեակ տարիներ իր կիսազատ միջուորտին մէջ կովկասահայ երիտասարդութիւնը երգեր էր նայաբանդանի Ազատն Աստածը. երգեր էր Այրիշնի, Թուրքիանի, Փէշկիսիշանի, Նար-Պէշի հայրենասիրական երգերը. տասնեակ տարիներ ինչ երիտասարդութեան լաւագոյն տարրեր սննդ էին նաևն ռուս պաշտօնական վարպետները երկերով ու զտագիտարներով: Ես այժմ ալ կրկնակի խանդավառութեամբ կ'երկրպագէին իրենց նորածին հայրենաշունչ ազգաներներուն:

Ինչպէս Իտալիայում, ինչպէս բոլոր արթնցող ազգերու մէջ, պատմական մարկածով վայրկեանը այստեղ ևս, հայկական միջավայրում, գոտի իր մեծութեան համապատասխան բանաստեղծը և իմացական ղեկավարը շանձին Փայաշուկցի Վարպետին...

ԲաՖֆին — քան զարու հայ պատմութեան անօրինակ ստեղծագործող ուժը, միանգամայն արեւտագիտ և խորհող. ԲաՖֆին — իրերդ լեզու, անհրաժեշտ ոճ, անզուգական գրելը, որ կը խանդավառէր և կը լացանցներ, որ կարտագրէր իր մտքի ու երեակայութեան գանձերը բնութեան խօյ կատարութեամբ ու ստատութեամբ: ԲաՖֆին — վոխ, լոխ, անշուշ, խոտոր, արեգայական կերպարանք մը, որ սակայն ներքուստ լափող կրակ մըն էր, հրեղէն շարտան, որ կը ժայթքէր ժողովրդական հոգւոյն խորքէն դուռ, սասանեցուցիչ որոտներով...

Հայոց մեծ Վրպատանն ևս հրապարակ իջաւ ուսմանտիգմի գրոշակին տակ. նման իտալացի Մանցօնիին և լեհ Միցիկվիշին — երկու աշխարհահռչակ գրողներ որոնցմէ իւրաքանչիւրը 19րդ դարու սկիզբը ԲաՖֆինի գեղեր խաղաց իր ստորակ հայրենիքում: Հայոց ԲաՖֆին — աւելի պաթիթիկ, աւելի ցոսկոտ ու մոլեգնտ... Վասնզի հայ առաքանքն ալ աւելի սրտառու, ողբերգական էր, քան լեհականն ու իտալականը (Մոլեգին չեշտ ուներ և միւս ուսձգիրայի քնար — Գամառ-Գարիպալի — որ եղաւ հայ ազատագրական շարժման բանաստեղծը):

Մանցօնի փորձեց չափաւորել «բարեխառնել» լեզուաբանական պրոպագանդը բրիտանեանական միտտիկ շունչով, խոհականութեան, շողջմրտութեան քարոզներով... Վրպեցւոյն Վասն զի ուսմանտիգմը իր էութեամբ Թշեամբ է նեղ, իրապաշտ և օգտապաշտ հասկացողութիւններու,

ուսմանտիգմն ըմբոստ է ընդդէմ ամէն սահմանափակումի, չափի ու շրջանակի: Ազգի մը դժոխային տառապանքներու, բռնակալութեան անհանդուրժելի ճնշումներու հանդէպ՝ ժողովրդապաշտ գրողը չէ կարող մնալ պաղ, վերլուծող գիտնականի — բնախօսի, հանքագիտի — գրքերի մէջ. սիրտն ու երեակայութիւնն ալ հրամայողէն իրենց տեղն ու իրաւունքը կը պահանջեն պատմութեան մեծ սեղանին առջև... Ահա թէ ինչու հասաւ շուտով Մածծիկիի քեներուն վրա ուսմանտիգմի նոր, աւելի արժանապատեան հասանքը, որ արժանաբարձրով լիտ մղեց չափաւոր մարտնչօճիկն և քարոզից իր բողջունը գրածքներով Յեղափոխութեան արիւնուամբ վարդապետութիւնը, ուր այնքան գեղեցիկ է, վիպական է Իզլալի մոլեռանգ պաշտամունքը, գեղեցիկ է, վսեմ է զազափարային անզուսպ չափշտակութիւնը և շինը, անվերապահ, հերոսական անձնագոծութեան ստացքը... Հեռու ժող պատահապաշտութիւնը, կեցցէն լանդուզն ու սխարտ Թիշքները...

Ես այնուհետեւ, Մածծիկիի ղեկավարութեամբ, Իտալիայի հայրենաւեր երիտասարդութիւնը գեռ ամբողջ բառասուն տարի զայարեցաւ բրնայական զնգաններու մէջ, կախազաններու վրա — անխուսափելի և անողորժ ճակատագիր բարբ սարակ ժողովուրդներուն — բայց ատով հայրենիքը փրկեցաւ:

Յիտալիան աշխարհագրական բառ մըն է (expression géographique), Իտալիան մեռնելներու երկիր մըն է — կըսէր ստորիական բրնայականութեան Համիզը (Մեանիքի*): Մածծիկի ինզպց այդ անարգական բացականչութեան վրա, կոչ բրաւ ազգի Թարմ, կենսունակ տարրերուն — իտալական ղվձօսին — և մեռելը լաբութիւն առաւ 50—60 տարիներու արիւնալի մարտառումներէ վերջ:

Հայկական ուսմանտիգմը առաջին իսկ օրերէն ստացաւ քաղաքական-արժանապատեան գրեւտարում: Չեք Միցիկվիշի սլափանական mystiqueէն, գեք Մանցօնի բրիտանեական ժող, Թմրեցուցիչ ազդեցութիւններէն: Հայոց ուսմանտիգմի Թարքին գեռ երիտասարդութեան օրերուն — երբ լալով, ու հնառելով կը շրջէր Վասպուրականի հայրենեաց անբարկներու, հին-հին դարու յիշատակներու մէջ և կը յորինէր իր մեկամաղձատ ու սրտառու զՄա՛նչն տուր ո՛վ Մոլեգիւր — վաղածամ ազատագրեցաւ կրօնական Ֆէախներէն, հրածարեցաւ ապաւինել զՊառատ աստածներու խնամքին, որոք

* Մեռելութեան, քաղնեակում ստրկութեան դատապարտում էր այդ իրական ստորադ Հարարութեան կայարանեան միւս ազգերն են — չիլի, լեհ, մաջառ են այլն, որոքն այսօր կը ներկայանան անբախ ազգ-պետութիւններ:

երբք չվտնցան հայ վաստաբխ ժողովորդին և բարոզեց ինքնապաշտանութեան, ինքնօգնութեան անտարանք, կոչ քրաւ, Մածծիկի պէս, իր հարազատ դէմօսին, հայ տատապող, վաստակաւոր զանգւածին և զոռաց տանիկ Մետեմիթիին, որ նոյնպէս խաշ քաշեր էր Հաստատնի ու հայութեան վրա.

— Այ, Հայաստանք զերկզմանոց չէ, հայ ազգը դեռ մեռած չէ... Մեռեր են, այո՛ր, անչուօրին այլասերներ հայ հոգեւոր ու անտերական զաստակարարներ, որոնք այլ ևս անպէտք են ազգային վերածնութեան համար, բայց կայ հայ շինարար, աշխատատեղ դէմօսը, կայ, մեռած չէ և պիտի շարժի, ի դէմս իր զգայուն, զազափարական փորքրամասնութեան, ու իր տեղը պիտի պահանջէ Արեւիկ տակ...

Յեզգափոխութեան անտարանք, որ կցախոր ձնեքով իրմէ առաջ բարոզեր էին իր մեծանուն նախորդները, ինքը սկսաւ բարոզել համագրամ, ամբողջացած իր նախագիծ-վէպերուն մէջ, պարզ ու յստակ իրենց թափանցիկ, վիպական վարքադրչիքն տակ:

Կայծեր, օհեր, Ջալալեղիին կը կրկնէին Ալիշաններու, Երիմեաններու հին յանկերը — Հայրենիք, Ըմբոստացում, Ազատութիւն — բայց կը կրկնէին դիմիշ բարբառով, շքեղ, պատկերաւից և յուզանուալից:

Գազափարը այդ վէպերով իշաւ բանականութեան բարձունքներէն, զորս նկունցաւ հայոց Ընտրանիի սահմանափակ շրջաններէն, մտաւ զանգամներու սրտին խորքերը և յառաջացուց յուզումի ու հառաշնքի, բողոքի ու ցասումի, խանգավատութեան՝ արիւթեան ու անձնագործութեան աննախընթաց հեղեղ մը որչ հայութեան մէջ, — հեղեղ մը, որ բշեց տարաւ բոլոր տարակուսանքներն ու վարանումները և նեանց ցեղի զգայուն, զազափարական հասունները դէպի արիւնտ կրկէր... Հայկական ոռանախօսքը պատերազմի զաշտ իշաւ Բաֆֆիի փոթորկածայն շեփորի սրտներուն տակ:

•••

Տեղ-տեղ, առաստանքու մէջ, դեռ 80ական թականներու սկիզբները, ծնունդ առին զաւղոր ընկերութիւններ՝ Ս. Գործի նախաձեռնութիւնը տանանելու և Բրբաճայնուն օժանդակելու աստակով: Ամենէն հինք և նշանաւոր ստանց մէջ Մոսկւայի հայ ուսանողներու ընկերութիւն էր, որ հիմնեցաւ Էրզրումի 1882ի դէպքին հետեանքով և ունե-

ցաւ իր բերան-օրգանքը, 1883 թականին — Ազատորեան Անտարեանունով^{*)}:

Գարձակ հեռաւոր զաջնվաճարում... Մոսկւայի մէջ, որ վաղուց ի վեր հաստատուած էր Լազարեան շենարանը — հայ մշակոյթի մեծագոյն ուսանողներէն — և ուր տակէ բարոզք դար առաջ հրատարակելու էր նազարեանի և Նալբանդեանի Հիւսիսափայլը: Կովկասի մէջ անգամ, այն տանները անհետրին էր զլուսն բերել նման ձեռնարկ:

Մեր առջեւ դրած են առէլ 48 տարի առաջ հրատարակուած այդ խմբրայտիկ^{**)} թերթի 2 թիւը — բարենբախտաբար, դեռ ընթիւնելի — որոնց վրա, անշուշտ, շատ զուտներ են կորացեր կէս դար առաջ, շատ արցունքներ զլորելու: Ռուսահայոց ամենահին յեզգափոխական թերթն է:

Մեռեր են անոր զրիթէ բոլոր նախաձեռնողներն ու խմբագիրները — Գալիթ և Քամարա Ներսէսեաններ, Միքայէլ Ջալեան, Մարգար Աբաւմեան (բժիշկ-բաւանդներ), Աբրահամ Գաստակեան, Սիմէոն և Սրապիոն Տէր-Գրիգորեան և այլն: Շատերը հետագային՝ անգամներ կամ համակիրներ Լ. Յ. Գաշնակցութեան: Այդ անգրասիկ փազանգէն որչ մտացած է թերես միայն Ներսէս Աբէլեանը: Եւ, ինչպէս մեզի կը պատմէր գործին սիններէն մէկը, հանդուցեալ բժիշկ Ջալեան առէլ 15 տարի առաջ մենի մէջ, թերթի դիւաւոր խմբագիրն ու հրապարակագիրը եղած է նա ինքը՝ Ներսէս Աբէլեան^{***)}:

*) Կար նաև Պետերբուրգի մէջ հայրենասէր հայ ուսանողներու ընկերութիւն, որ կայ կը պահպանէր Մոսկւայի խումբի նաւ:

**) Առաջ մըն ալ հրապարակած է մերձնագիր:

***) Անա թէ ինչպէս կը ներկայացնէր հանգուցեալ բժիշկը այդ պատմական դրացը.

— «1880 թականին Մոսկւա գնալով, գտաւ պնտեղ Ներսէս Աբէլեանը, Մ. Արտմեանը, Դալիթ Ներսէսեանը: Վերջինս ներքալաւեր էր, որպէս մասնակից որս ներգափոխական շարժման, շուտով սակայն ազատ էր արձակւոր... 1883ի աշնան նկան Մոսկւա Սիմեոն և Սրապիոն Տէր-Գրիգորեանները, իրասպանութեան ուսանողներ, ապա նա Քամարա Ներսէսեանն ու Աբրահամ Գաստակեանը: Կովկասից Հայրենափայց Միութիւնը: Հիմնադիրը իբր Դալիթ Ներսէսեանն էր, միս անգամներ Քամարա, Աբէլեան, Գաստակեան, Ջալեան, Արտմեան, Վերջեան: Հիմնիցիք «Ազատութեան Անտարեան»ը, խմբարդք: Ապա և սպարակ գնեցինք 100 ուրով, բայց թէ օգուտեցան, հրատարակութիւնը երկար չտեց: Հետագային այդ ստանքը ինքս տարալ Քիլիկ և Բրանցով տարեցն «Գաշնակցութեան» առաջին թուցիկները: «Ազատութեան Անտարեան»ի զիտար գրողը Աբէլեանն էր, մեր խմբի մէջ աննամայրը և փորձառու: Որչաւս էր թերք դարձնել զուս հայրենասիրական օրգան, նպիւրած թորքախալ դատին: Բայց Աբէլեան, յախշուական ուսական սօցիալիզմով, յաճախ սրտուցներ կ'ընէր նաև այդ վարքապետութեան աշխարհուն: Միք

Հետաքրքրական են այդ առաջին օրգանի տեսական հայեացքները, անոր ընկերային-բարարական աշխարհահայեացքը, որով ներշնչված են մի քանիսը մեր մեծ ընկերներէն,— Լ. Յ. Գաշնակցութեան հիմնադիրներէն:

Ուստի հարկ է փոքր ինչ կանգ առնել Ազատութեան Անտարերիս գրաւ:

Ճակատին սպւած է «Միութիւն Հայրենաստերնի»: Էմբլեմը— դառչն է և արճնակ:

«Հայաստանի բազմաշարար ժողովրդի զարեոր վիշտը — այսպէս կը սկսի առաջին թիւի խմբագրականը — և նրա ազատութեան գաղափարը սկիզբն է կհանր տան «Հայրենաստերնի Միութեանը»: Սկսելով իր լեզուաբանական գործունէութիւնը, «Հ. Մ.»-ը պարտք է համարում պարզել այն հիմնաւոր գաղափարները, որոնք կազմում են նրա գոյութեան հոգին...

«Հայրենաստերնի Միութեան» պատգամները մէկն է ազգերի համընդամենութիւնը... Ուստի մենք բարոզում ենք սերտ համընդամենութեան Հայաստանում բնակող ազգերի մէջ...» Մենք հաւատարաւ յարգում ենք իւրաքանչիւր ազգի լեզուն, կրօնը և անկախութիւնը, եթէ միայն նա չէ ձգտում հարստահարել ուրիշներին, արգիւր չի գնում ուրիշների կանոնաւոր գարգացման...

«Ժողովրդի ազատութեան հիմնարարն է նրա տնտեսական անկախութիւնը: Ուստի «Հ. Մ.»-ը աշխատելու է, որ երկիրը, հողը իր բնական հարստութիւններով և աշխատանքի գործիքները զաւանան աշխատարեւոյթի, բանտների սեփականութիւն: Եթէ Հայաստանի աշխատող, արդիւնաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստաւորը, մշակել տնտեսապէս հարստահարելու են,— «Հ. Մ.»-ն էր անոնք ոչ մի բարարական ազատութիւն միտք և նշանակութիւն չունի: «Հ. Մ.»-ն աստիկ են թէ քիւրդ սուպատակող շէյխը, թէ թուրք ճնշող պաշտօնեան և թէ հայ հարստահարողները...

... «Մենք թշնամի ենք ներկայ առանձնական, բաժան-բաժան կազմակերպութեան, որոնք տկարը անօրհնական է, իսկ ուժեղը հարստահարող է անգութ: Մենք բարոզում ենք ընկերական միարանութիւն, որտեղ ընդհանուր հողում է իւրաքանչիւրի համար, իսկ իւրաքանչիւրը

ընդհանուրի համար: Ահա ինչու բոլոր մասնաւոր կալաժառանգների և ընդհանուր ձեռքի հողերը պէտք է անցնեն համայնքների ձեռքը... հասկանալի է, որովհետեւ նա միայնք միակ սեփականատէրն է, միակ սպառողն է, որովհետեւ նա միակ աշխատող, արդիւնաբերողն է: Միևնույն ժամանակը համայնքներն էլ կազմվել են այն սկզբնական բարարական տարրերը, որոնցից բնակչացնում են այն սկզբնական բարարական դաշնակցութիւն, ֆեդերալիտը:»

Այս է ձուտարապէս «Ազատութեան Անտարերի» հաստոյ ճանաչականը, անոր ընկերային աշխարհայեացքը:

Համայնքի է, ի հարկէ, և նոյն իսկ գործնական պայքարի տեսակետով բանաւոր ու անհրաժեշտ է ազգերու համընդամենական և եղբայրութեան սկզբունքը — բան մը, որ հետագային քարոզեր է Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը: Միայն «Անտարեր» խմբագրիչները ներշնչված էին ոչ թէ արեւմտեան, այլ ռուս ինքնատիպ ընկերվարականներէն, որոնք սկզբնէն ի վեր ներկայացուցին տարամերձ ազանդ մը համաշխարհային ընկերվարական հոսանքին մէջ: Ռուսական ընկերվարութիւնն է (տեղեկութիւններով) ինչ որ իստի «Ազատութեան Անտարեր» լէզնում, մասնաւորապէս այս սողներն մէջ. «Եթէ Հայաստանի աշխատող, արդիւնաբերող ուժերը՝ երկրագործը, արհեստաւորը, մշակող տնտեսապէս հարստահարելու են, «Հ. Մ.»-ն էր անոնք ոչ մի կաղափարով ազատութիւն միտք և նշանակութիւն չունի»:

Ուրիշ խոսքով, մեր այդ առաջին ընկերվարականներու աշխիռ միևնույն է՝ ինչի՛ երկրի մէջ սուլթանական բռնապետութիւն, թէ ազատամեղք-գիցերական հանրապետութիւն, որու մէջ նոյնպէս չկայ տնտեսական հավասարութիւն և աշխատարեւոյթ, բանտները չեն բաւարարելու իրենց աշխատանքի լիակատար, արդար վաստակը... Այդ անտարբերութիւնը դէպի բարարական կազմակերպութեան ձեռքը սկիզբն է ի վեր կընք է ռուս ընկերվարականներու ամենէն յատկանշական գիծերէն մէկը — որով շափազանց տուժիք է միշտ Ռուսաստանի ազատագրութեան գործը: Այդ գիծը առանձնապէս կը շեշտուէր ռուս մարքայտներու և անիշխանական բարարականներու մէջ: Եւրոպայի Վոյա կուսակցութիւնը փոքր ինչ բարիատենց այդ միակողմանի հոսանքը, ուժեղն շեշտելով Բազմակական կույի (բնապետութեան տապալումն) անհրաժեշտութեան գրաւ, բայց անոնք եւս — նարողողիցները — չափազանց մեծ տեղ կուտային ընկերային ինչորին և ընկերվարական սրբազանցող 70ական, 80ական թվականներու խաւար, լիտամեաց, թըլաւ ու խոպան Ռուսաստանի մէջ, որ արդիւնաբերող բարձրագին և գործատու պրոլետարիատը գրեթէ սակաւին սողմի մէջ էին...

խոմբը մի փոքրիկ **ճամպը** էր: Կ'արւելիմը անմըս մէկ բնակարանի մէջ, ընկերութիւն մը անակազմները միացուցած, մէկտեղ ալ կը կրակւելիմը, սեփականութիւն չէին ճանաչար...

*) Թերթի Յոյ թիւին մէջ ըսած է անիի որոշ. քրականական ազգերի մարքատարաւոր ուժերի մէջ: Մ. Վ.

Նոյն այդ ուսական գիծը (ընկերվարութեան և ընկերային կարգերու ուժեղ շեշտումը ծրագրի ու տակտիկի մէջ) «Նշակոյի միջոցաւ փոխադրեցաւ հայկական իրականութեան մէջ—«Սեպտտութեան Անտարեք»-էն շտա հինգ տարի յետոյ— բայց շատ շրտացաւ, այդ կուսակցութեան վաղաժամ պատակտումին հետ: 2. Յ. Գաշնակցութիւնը Տիմոպէտ սորբագրեց զայն, ընդունելով վարդապետութիւնը իր արեւմտեան կաղապարով: Ռուսական որոշ ազդեցութիւններ մնացին, այնուամենայնիւ, մեր ծրագրի մէջ եւ:

«Նարոտիայա Վոյշա»* հերոսական կուսակցութեան** հաւատամբէն փոխ տուած են նաև «Սեպտտութեան Անտարեք»ի այս տողերը.

— «Մարդկութեան միակ հիմնական ձգտումն է— հասնել երջանկութեան, հասնել մի այնպիսի հասարակական և կուլտուրական գրտութեան, որտեղ իւրաքանչիւր մարդու Ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական զարգացումը՝ համահասարակ ապահովուած լինի»:

Համոզովի ձեւակերպած հիմնական սկզբունքներէն մէկն է այդ, որ յետոյ անցաւ նաև Գաշնակցութեան աշխարհայայացքի մէջ:

Այս Մոսկուայի հայ անդրանիկ յեղափոխական օրգանը կը լուսարանէ ճշմարիտ հայրենասիրութեան հաւատամբը և կռիւ կը յայտարարէ մէկ կողմէ թթու ազգայնամոլներու (շովկեններու) դէմ, որոնք «ստեղծ օտար ազգերին, երեւակայում են, որ սիրում են իրենց հայրենիքը», միւս կողմէ անդրոյն համաշխարհաբարացիներու դէմ, որոնք «համաարդկութեան, կոսմոպոլիտիզմի բողոք են ծածկում իրանց ուշուսթիւնը»:

Տեսական երկարաշունչ պատճառարանութիւններէն յետոյ, կուզայ վերջապէս, «Սեպտտութեան Անտարեք»ի այժմեական, հրատապ խնդրի՝ եպտակցի ձեւակերպումը.

— «Թի՛ք Հայաստանի ժողովուրդը հարստահարում է, եթէ նրա ստացվածքը, նրա աշխատանքի պտուղները յափշտակվում են, եթէ նրա մարդկային սուրբ իրավունքները և զգացմունքները ոտնակոխ են լինում, անկասկած այս բոլոր շարիքների սկզբնապատճառը Քիւրբիայի

բարբարոս կառավարութիւնն է, նա ինքն է ամենամեծ հարստահարողը, աւազակը, որի հոգեւնաւորութեան տակ ապրում և գործում են մնացել փոքր սպասակողները և արհես ծծողները: Ուստի «Հայրենասէրների Միութիւնը» մահաոյթ պատերազմ է յայտարարում Քիւրբիայի կառավարութեանը... Մը իր բոլոր պատրաստի ուժերը ուղղել է ուշացնելու նրա վարակված պետական կազմվածքը, որը կաշկանդել է ազգերի կանոնաւոր զարգացումը: Այս ծանր պատմական խնդիրը իրագործելու համար հարկաւոր են... անձնէր, նահատակութեան ընդունակ գործիչներ և նիթական միջոցներ»...

Մոսկուայի «Հայրենասէրների Միութիւն»ը իր թերթի առաջին թիւին մէջ խանդավառ բռնաբող կը պանծացնէ 1882ի Կարնոյ բացած դատադրութիւնը, անոր հեղինակները.

— «Հայաստանի վշտակիր ժողովուրդը ապստամբութեան էր պատրաստվում... Բայց մասնիչները հայերի միջոց ղեկ չեն անհնարացել նրանք մասնեցնել հայ գործիչներին տանիկ կառավարութեանը, իսկ սալարձակվելով հայ գիւղերի վրա... կայանաւորք և բանտարկեց հարիւրաւոր մարդիկ իր մտք և խոնար բանտերի մէջ... Ուրախանանք, Հայեր, որ վերջապէս, Հայաստանի կենտրոնից հնչեց ապստամբութեան փոքր»...

... «Թէ այդ ապստամբութիւնը մի փոքրիկ, մասնաւոր խմբի բան չէ, այլ բուն ժողովրդական շարժում է— այդ տեսնում ենք նրանից, որ Կարնոյի անցքի առիթով կայանաւորածները ներկայացնում են ժողովրդի համարեւ բոլոր զասակարգերի մարդիկ և այն է՝ գիւղացիք, արհեստարները, բանտրներ, ստեւարականներ և յայն»:

Յօգածը կը վերջնայն սրտատուչ կոչով մը.

... «Հաւատով և անվիհեր շարունակելնք սկսած գործը: Թո՛ղ գիտնականը նիթէ իր մտաւոր ուժերը, Թո՛ղ ունեցողը շինանչէ իր ոսկին, եւրիտասարգը զո՛հ բերէ հայրենիքի ազատութեանը իր անձը, իսկ հայ ծնողները... պատրաստեն իրենց որդիներանցից հայրենիքի սպառազույց պաշտպանները...»

«Բայց ամենից առաջ հայեր... պարտականութիւն կայ մեզ վրա՝ շարունակել մեր օգնութիւնը Հայաստանի այն թշուա ընտանիքներին, որոնց աշխատարեւերը ղեկ եւս տռոշրվում են խոնար բանտերի մէջ, ո՛վ գիտէ, նրանցից ոմանք կը մեռնին, ոմանք կարտրվեն հայրենիքից, ո՛վ գիտէ ուր»...

Բիշ կը տարածէր, բնականաբար, այդ խմբատիպ հրատարակութիւնը — և արդէն, ինչպէս տեսանք, երկար կենաց տունեցաւ նա: Եսքք մը համարներ լոյս տեսնելէ յետոյ, ուսուստիականութեան թաթն իշուա

*) «Ժողովրդական Ազատութիւն»:

**) Այդ այն կուսակցութիւնն է, որ Տիւսկան քաղաքներու սկզբներում աշխարհ դրդացումը իր դիտարկանախ ներուճերով (Ժիւլիարով, Մոսկիա Պերովսկայա, Ռուստրին և այլն) և իր քաղաքական սիրալիրութիւններով— սերբոյ, անարեւելում, բարձրաստիճան պաշտօնակներու, ուժանակայմ պայտումներ սրբաական պալատիմ մէջ, ի վերջոյ, ցար Ալեքսանդր Ա-ի պակմարիմ օր ցերկելով ուսմանը տարափոխ տակ— վարկեան ժը մնացող ցարական անարեւո քանակութիւնը մոզակարքի դուռը:

«Հայրենասերների Միության» վրա և թերթն ալ խափանեցաւ Բայջ «Ազատութեան Աւետարեւոյ», յնդափոխութեան և ընկերվարութեան անդրանիկ բաները») որսահայոց մէջ, շանցաւ առանց հետք թողնելու Ռուսաստանի և Կովկասի մեր մտաւորական շարքերուն մէջ:

*) Չննք մտնար, որ հայոց առաջին ընկերվարականը Միքայիլ Նալբանդեանն էր, որ մտակ շինու ալ ունեցի էր Յմարան քաղաքներու որս մնանուն արտաբաններուն հետ — Հնրցն, Բակունն, Օգարեով — քայջ Նալբանդեանի ընկերվարութիւնը դեռ շատ խակ էր, սարտան, մշուշային և երբեմն այն տարտորութիւնը կրնէ, որ կարծէր «ի միջի աչոց» բան մնն է, պատահական մարզանք մը անոր բուն, տեղային, հայրենասիրական հրապարակագրութեան մէջ... «Ազատն Աստած», «Մեր Հայրենիքի» ինչիմանը ամենէն առաջ շերտ, խանցալատ հայրենասէր մըն էր: Մտակայի ուսանողները անի լալ իրացուցած կերտին թոն ընկերվարական վարչապետութեան ճիւղները, որ և թիւշտ յատկորտն ցուցարած են «Ազատութեան Աւետարեւոյ» իրենց հակիրճ յօդածներուն մէջ: Բնականաբար, ընկերվարութիւնն ալ, իբրև շարժում ու վարչապետութիւն, մնանալս յատկադիտեր էր, պարզ ու յստակ մտակերպեր, շուրջ բան տարիէ ի վեր, Նալբանդեանի օրերէն մինչև 1853 քաղաքը:

II

Հ. Յ. ԴԱՇԵԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԵՆՈՒՆԴԸ

Թիֆլիզեան խմորումներ և խումբեր. — «Ազգային» և «Միջազգային». — Ռուսաճայ գաւար. — Քանի մը յուշեր. — Թրքաճայ առաւելները Թիֆլիզի մէջ. — Չաբրեան, Մարկապ, Յանօ, — Գաշնակցութեան» երկունք և Գրիգոր Աւրուճի. — «Հայ Յեղափոխականներու Գաշնակցութիւնը» և «Հնչակ». — Միութեան բանակցութիւններ և վիճում. — Հնչակեան կուսակցութեան գործը. — Պառակտում. — Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը հրապարակի վրա. — Կուլունեանի արշաւներ. —

Ուճգին խմորումներու թատր էր մանաւանդ հայկական Անդրկովկասը: Մեծ էր հետզհետ Թիֆլիզի մէջ, ՏՕական թուականներուն:

Սունկի պէս կը բուսէին կովկասեան մայրաքաղաքի մէջ շազտնի ընկերութիւնները: Ազգային բնոյթ շունէին անոնք: Բաֆֆին վառեր էր որսահայ զանգածը, բայց զեռ հոսանքը չէր սկսեր զէպի սահմանի միւս կողմը:

«Դէպի Հայաստան» կողնակը զեռ չէր տներ ուժեղ, մասային արծազանգ: «Կայծեր»ը հրատարակեցաւ առաջին անգամ 1854ին միայն: Թրքաճայ գաւար կը զրաղեցնէր առ այժմ զընտարապէս ճնմարանի, ներսիսեանի ու այլ զպրոցներու աշակերտները, որոնք Բաֆֆի, Պատկանեան կը կարգային և կը հրահրէին ազգային պատմութեան ու գրականութեան ուսումնասիրութիւնը:

Տարբեր հոգիերով էր տարած բարձր մտաւորականութիւնը, ինտելիգենցիան: Գաղտնի ժողովները անոնցն էին:

Սկիզբը անմեղ, զարգացողական ժողովներ էին: Կը պարապէին ընթերցանութեամբ, ինքենարգացմամբ: Կը կարգային մեծ մասամբ արմատական բնոյթ ունեցող բնափոխութեամբական և ընկերաբանական հեղինակութիւններ: Գարվին, Ֆոխտ, Սպինսեր, Մարքս, Լատալ և ուրիշ: Երկրասարգութիւնը կը ստանար մայրաքաղաքէն և կը տարածէր որս գաղտնի, յնդափոխական գրականութիւն:

Չուտ ազգային խնդրիներով չէին զրաղեր: Պարապմունքները կընթանային միջազգային նշանակելի տակ: Մեծագոյն խնդիրը, որ ամենքը

կը յուզէր ու կողմուրէր, Ռուսաստանի ճակատագիրն էր: Հակառակ տիրող բնակչութենին, որ սօսա Ակերասնոյ Բ.-ի սպանութեան և Լորիս-Մելիքովի ճարձարականի օրերէն, ամենուն մէջ լմա էր հասար, որ նոր, ազատարար ցնցումները անխուսափելի են կայսրութեան մէջ (Իսկ ոսու յեղափոխական շարժումը մարեր էր իբրք... բնզերկար):

Գնա շատ կային «Ճարտդեալա Վոյա»ի կուսակիցներ կողմասեան մտաւորականութեան մէջ, ոսու, հայ, վրացի: Ռուսահայտակ բուրդ ազգերու համերաշխութիւնը բունպետական կարգիտան ղէմ՝ ամենէն հրապուրել: Եշանասօսքն էր այդ երեք ազգերու վերին, գիտակից խաւերուն: Կար միեւն իսկ Քիֆլիզի մէջ խաւն բնկերութիւն մը, բաղկացած հալիբ: ոսուերէ, վրացիներէ: Հայ արմատական երիտասարդութիւնը կը ներկայացնէր այդ կրօնովի մէջ Արքանձա՞մ Գաստակեան, որ հետագային արտուրեցան և ազատելէ ետք զործօն մասնակցութիւն ունեցան Գաշ-նակցութեան հիմնադիրքին մէջ ու եղան անգամ այդ կուսակցութեան առաջին «Կեդրօնի»:

Քրիստափոր կուսար քանի մը տեղեկութիւններ այդ հետաքրքրական շրջանի մասին՝ իր յուշատետրի մէջ, տարաբախտաբար, շատ համառօտ և կցկտուր:

«Երիտասարդութեան իդէայներու բնույթը կ'որոշէր միեւն «Ճարտդեալա Վոյա» կուսակցութիւնը, որ այն ժամանակ կը տիրէր կողկասեան երիտասարդութեան բուրդ զգայուն և գիտակից տարրերու մըտքերուն: Միջազգային բնկերկարութիւնն էր այդ իտէալը, որ կը պահանջէր անձնագրօ՞ւ և անկերպապօ՞ կոխ կեանքի հին ձևերու ղէմ: Տեղական, ազգային կամ զուտ բաղարական բնոյթ կրող ոչ մի հարց ոչ որի միտքէն չէր անցներ: Ռուսը, վրացին, հայը, հոգով իրացած բնզանուր, աշխարհաբարզարացիական իդէալի հանդէպ, կը ճանչնային միայն մէկ նպատակ և կոխ միեւնուն միջոցներ... Նոյն ուղղութիւնը կը նկատուր ինքնապարզացողական բուրդ խմբակներու մէջ...»

Հայրենասիրական փորձի խումբերն ալ կը մղէին իրենց պարտագանձը, կը հրատարակէին նոյնիսկ գաղտնի խմբարտօպ թերթեր ու թուացիկներ («Հայրենասար Զայն»), «Մունետիկ» և այլ անուններով), երբեմն նոյնիսկ հակացարական յորածներ, ուր կը: կ'ընէին բմրոտաւալու կտակարութեան ղէմ, որ փակի էր հայ զպրոցներ (1884ին):

Կամաց-կամաց, Քրիստափորասեանի ծանր դէպքերու մղումով միտ. «կոստապոլիտ» հայ բնկերութիւններն ալ թեքեցան ղէպի ազդ ու հայրենիք: Եւ այդ թեքումի մէջ ղեկավարող դեր խաղաց ինքը Քրիստափորը:

Քիֆլիզէն խմբումն անցան ղէպի զատական կեդրոնները: Ամէն

անդ կը հիմնւէին խմբակներ, միասնգամայն հայրենասիրական և յեղափոխական: Հետագոր Զարաթադի մարտաբազում գաղտնի բնկերութիւնը — «Ոյթ» անունով — ձգեր էր իր ցունցը նաև ոսու պետական թիւնը (աշխարհի) զպրոցի աշակերտներուն մէջ: Կը կարգային արգելած դերքեր, կարծարձէին ազգային զազափարը, կը բաշտելէին մայրենի լեզուի, պատմութեան, գրականութեան ոսուցումը և այլն: «Ոյթ» բնկերութեան անգամներն ալ հետագային մեծ մասամբ համախմբեցան Գաշ-նակցութեան զրօշի տակ:

Գոյութիւն անէին նոյն բնկերութիւնները և Քազուի, Երևանի մէջ: Քիֆլիզի հայրենասիրական խումբերը երբեմն-երբեմն մարդիկ ալ կը զրկէին — սուրհանդակներ — ղէպի Քուրթոց Հայաստան՝ գեղեցիկ շոշափելու և ոսուինասարութիւններ կատարելու նպատակով: Այդ սարքահանները, որ կը ճամբէին ղեմ 80ական թականներու սկիզբները, բաւական խոշոր թիւ կը կազմէին. Զալի (Քուսարպեան), հետագային վարպետաւ, որուն կը հանդիպէր Գերիկի նշանաւոր կոխներու տանն, նոյնանուն վանքի մէջ, Սաւալալ (Պետրոսեան), որ ստաբեան էր Մոսկուայի «Ազատութեան Աւետարեբ»ի, Տիգրան Փիւրումեան, Արսէլ Քոխյան, Լեւոն Սարգսեան, Հայկ Մելիք-Գրգորեան, հետագային զաշ-Տէր-Գրգոր, Զարամելիք (Քարսնց Մելիք-Գրգորեան, հետագային զաշ-Տէր-Գրգորան կարևոր գործիչ), Մկրտիչ Զազարեան և ուրիշներ: Կերթալին ոմանք թրքական կամ քրտական տարազով, ուրիշներ, որպէս պարզ ուխտաւորներ Մշոյ Ս. Կարապետի, ամիսներով կը շրջէին, կը դիմէին երկիրը, ժողովուրդը, անցազարձ, և կը վերադառնային, ստանց շոշափելի հետք ձգելու: Լուրեր կը բերէին երբեմնանէն ու Քորթուպանուն կողկասեան գործիչներուն Աթրոնովի, Աբգար Յովհաննիսեանի և այլն: Անոնց նպատակ էր արդէն՝ հետաքրքրութիւն յարուցանել կողկասահայերու մէջ ղէպի թրքահայ ժողովուրդի վիճակը:

Քիֆլիզի մէջ խմբակ մըն ալ կը ղեկավարէր Քրիստափորը: Քիֆլիզարեան կ'մշցի բանտներու «խմբակն» էր: Գրկ-կարգալ կը սորվեցնէր անոնց, հայրենասիրական բարոյներ կը կարդար, բմրոտաւումի զաղափարը կարծարձէր: Կիրակի օրերն ալ, բաղարեն ղուր, խումբը գիտակարծութիւն կընէր: Այդ շրջանէն Լւան, որպէս մերուած յեղափոխակներն, համբաւաւոր Արարօն, տարօնցի Մարգար Վարժապետը, Քաւոր Պետրոսը, որոնք հետագային կուցին և նահատակեցան Քուր-բահայաստանում:

Պահպանութեան արհրը երթալով կը բարձրանար և մթնոլորտը կը սողորտը խորհրդաւոր շշուկներով: Կը ձօնեմայիս վճահական օրերը, կըր ուսանայ երիտասարդութիւնը, հնազանդելով փայտուկն Կարապղի պատիւրանին, պիտի երթար խիտ շարքերով ստանձնելու Կարօներու և Աւրաններու առաքելութիւնը — պիտի երթար քարոզելու, կուելու և նահատակելու:

Թիֆլիզը և դաւառը արտակարգ իրարանցումի մէջ էին: Չեղբէ ձևը կ'անցնէին գաղտնի հրատարակութիւնները — արտասահմանէն ստացուող — Աւրէնիաի հազարգիտութիւնը, արդիւած Ռուսաստանի մէջ, Ղեչակը, նոյնպէս արդիւած: Չեղբէ ձևը կ'անցնէին և Պետերբուրգի հայ ուսանողներու կարմիր բրշոյրները, որոնց մէջ կը պատմէին բուզար, յոյն սպստամբներու — գաւազարական և ուղարական սխրագործութիւնները:

Բայց ամենէն ուժով կը զարնէին կովկասահայոց սրտին ու մշտնաբն Քուրբահայաստանէն տեղացող սարսուղացի յուրերը: Մուսա պէլի գազանային նախնիները (1889ին) և Քրական դատավարութեան կզերակատակը, որ վերջացաւ շարագործին արգարացումով, ցաման փոթորիկ հանցնի կովկասի մէջ:

Ու այդ ցասումը տեղի առաւ համատարած ցնծութեան, կըր թիշ յետոյ յուր եկաւ էրզրումի խիզախ ցոյցի մասին:

Խմորումը կ'ընդարձակուր ու կը սաստկանար: Անգամ Փարձի խմբագիրը — պահպանողական Արգար Յովհաննիսեան — սկսաւ տպել իր օրգանին մէջ Գամառ Քաթիպայի մարտաշուն, կրգիբը, Վանցզու Հայր մեր և ուրիշներ:

Գրիւր, սակայն, չէր բուեր. զրի, խօսքի պրոպագանդը ուսանայոց մէջ բերել էր արդէն Բաֆֆին իր հրարակովժ վէպերով, բերել էր կրքիւն իր «Վանգոյժտով», բերել էր Մերենջ իր ուղղամշտուն գրամբներով: Մարդիկ կը խորհէին, որ ժամանակ է՝ խօսքէն գործի անցնելու: Ուսանայոց մտաւոր կնորոնը, Հայկական Ընտրանիի ժամագրովայրը, որ 1889 — 90 թականներուն զայտնէ, ազմկայոյց ժողովներու և բուռն, գաղափարային բախումներու թատերարքմ էր:

Դիմենը դարձեալ Քրիստափորի յուշերուն.

«1889 թականի ձմեռն էր, պրօպագանդն արդէն այնքան էր յառաջացած, որ անհրաժեշտութիւն զգասնցաւ կաղմակերպական կանոնագիր ստեղծելու և աշխատանքներու ժրագիր մշակելու:

«Այսպիսով յառաջ եկաւ երիտասարդ Հայաստան կաղմակերպութիւնը, որ հետագային ստացաւ եւսմեօնօմէրայի խմբակ անունը, որովհետեւ եւսմիկ եւսմեա հիւրանոցի մէջ կը բնակէին մէկ բանի ընկերներ, որոնց մօտ յաճախ տեղի կուենեային հասարայիները...»

«Էրա հասաւ 1890 թականը: Երիտասարդ Հայաստան կաղմակերպութիւնը արդէն Հայաստան էր զրկել ընկերներ Մ. Մարգարեանը և Յովսէփ Արղւթեանը: Ասոնց միացաւ Մոսկուայի ուսանողներու խմբակի կողմէն Արշակ Բարխուդարեանը, կըր տեղի ունեցաւ էրզրումի և սպա Պոլսոյ ցոյցը: Այդ ղեպերնու յարուցած տպաւորութիւնը շատ ուժեղ էր: Առաջին անգամն էր, որ թուր կաղմակերպութեան դէմ կաղմակերպուած Առաջին անգամն էր, որ թուր կաղմակերպութեան հետեանքով կը հօսեր զիմագրութեան ու ձեւակերպուած պահանջներու հետեանքով կը հօսեր հայու արիւնը: Ամբողջ հայ հասարակութիւնը, ժողովուրդի բոլոր խաւերը յուզեցան: Անտարակոյս, ստոր մեծ շափով նպաստեց նաեւ այն ուշադրութիւնը, զոր կը ցուցնէին յիշատակած իրողութիւններու առթիւ կերտական և որս մամուլն ու զիւսանողութիւնը: Անդիսական «Դէլլի ինտելլիգենցի» նոյնիպէ թղթակից էր համբեր կովկաս — Յից-Ջիբալը — որ պէտքի ժամէն հետեւ Քուրբիոյ անցքերուն և առով զոհացում տայ Անգլիոյ յուզած հանրային կարծիքին»:

Գաշնակցութեան ձեռնդի երկուսն էր և բոլոր աշխրը յառած էին ղեպի Թիֆլիզ: Լուրերը կուգային այնտեղէն ղեպի դաւառ խիստ զուճաւորած, շափաղանցած, կ'ըսէին, թէ այնտեղ, մայրաքաղաքի մէջ, բաւազմուր է մեծ, հեղինակաւոր կամբուէ, համազգային կեղրոնակն մարմին մը, Գրիգոր Արծրունիի նախագահութեամբ, որ այիտի գլուխ կանգնէ Հայաստանի ազատագրութեան գործին և որուն հայ հարտականցիկ Հայաստանի ազատագրութեան գործին և որուն հայ հարտականցիկ Հայաստանի ազատագրութեան գործին միխոններ*): Մեծ էր իրարանցումը այդ օրերնու — 1890ի գորան — հայկական գաւառներուն մէջ: Մենք անոր պահանջտես էինք Չարաքղի մայրաքաղաքում: Անխաբնթաց խաղաղաձառութիւն զարոցներում ու հրապարակներում, պատահիներու և ամբողջ Երիտասարդութեան մէջ: Խորհրդաւոր առաքելային, «մշեցի», «սաստեցի» անուններով, որ իբր թէ կուգային հետուր Հայաստանէն, «սաստեցի» անուններով, որ իբր թէ կուգային հետուր Հայաստանէն, բանի մը օրով, կը հաւարէին անկէրաներու քաղաքէն դուրս, կը պատմէին արտասուելով թրքական զարհուրանքները և կը զիւստարգրէին տղաները Մ. Գործին համար:

* Բազուի նարարդիւնարերովնրէն Առաքիլ Ծառուրեան խոստացել էր հարկը հազար ուրբի դնկ Արծրունիի տրամադրութեան տակ, եթէ այդ վերջինը հաճախելը անցնի էրուպա:

զգիք մասնակցութիւնը ակնհերձ է: Ճիշտ կը նկատէ Շաթիրեան, որ հաշատուր Մալումեանը առանց իր մեծ վարպետի հասանութեան չէր մասնակցեքր ձեռն հանրային գործի մէջ: Իսկ Մալումեան իր սեննակի մէջ իսկ կը գտնարէր Գաշնակցութեան շէնքը կերտող ժողովները: Ստոյլ է նաև, որ «Գրօշակ»ի առաջին մէկ երկու յօդանունը հաշատուրին ձեռքով գրած են*):

Երեսուսարգեները առաջարկէր էին Մշակի խմբագրին անցնիլ Եւրոպա, ստանձնելու համար միացեալ յեղափոխական ուժերու զեկեմով րօլիներ՝ յաշա երկրի ժողովուրդի և Եւրոպայի:

Այդ ծրագիրը, սակայն, չուր ընկաւ, ինչպէս և վիճեց, տարաբախտաբար, հեշակեաններու ծրագիրը՝ Երթմանի Երուսաղէմէն Եւրոպա փոխադրելու: Թէև զիրութեամբ իրագործելու բան մըն էր այդ փոխադրութիւնը — անգամ Երթմանիներ — և կրնար, անշուշտ, ուժեղ զարկ տալ հայ յեղափոխական գործին, գրական մասնաւանդ մեր ունեւոր զասակարգի օժանդակութիւնը, որու պակասը հայկական շարժման ամենն ազէտաւոր կողմերէն մէկն էր... Գրամի սովը, ուրիշ բացասական ազդակներու հետ, կտարեց այդ շարժման թափը, շրտեց ու վիճման դասապարտեց ամենէն հերոսական ճիգերը...

Գրիգոր Արծրունի ևս առեն մը յեղափոխական քարոզներ բրբեր էր — Երթմանի պէս — և 1878ի զկարներու միջոցին, «Մշակ»ի մէջ բմբոստացում կը հրափրէր թուրքահայերը:

Սակայն, 1890ի ընդհանուր խանդավառութեան օրերուն, անոր մասնակցութիւնը գործերուն մէջ կարճատեւ եղաւ: Չուզեց, անշուշտ, այրել իր նաւերը Բուսիոյ հանդէպ, ազգած էր քուցէ Կուկունեանի արշաւանքի սխորո վախճանէն և ուսուցաց անեղատես քաղաքականութիւնը... ու շուտով վառանգել «Մշակ»օր, որ իր աշքին խիտ կարեւոր դեր էր ունէր: Հասանական է Մ. Շաթիրեանի վարկածն ևս, որու համեմատ, Գրիգոր Արծրունի, որպէս շափաւոր բուրձնա-արտադան մը, իբր թէ հաշտ այրով չէր նայեր այդ նոր բունկող ժողովրդական շարժումներուն վրա, որոնց հետեանքով Երեսուսարգութեան ստար տարբեր դերս կը սասէլէին իր գաղափարախի ինամակալութիւնէն, կը հետեանային մշակական, արծրունական դարձոյնն ու կը նեւտէին բուն յեղափոխական պայքարներու մէջ՝ աւելի արմատական հաստատարով, էշմարտա դեմակրա-

տիգմի դրօշին տակ, ներքաւ հայ աշխատատու ժողովուրդի և անոր ողնաշարը կազմող հայ միլիոնաւոր զիւլացիութեան շահերուն*):

Ստեղծող Միութեան նախաձեռնողները չմտցան, ի հարկէ, և շեշակը, կովկասը կը գտնէր այդ կուսակցութեան սիւներէն մէկը, հանգուցալ Ռուրլէն Խանազատ, որ զեա 1889 թուականին բուն պրոպագանդաղ էր մղէր Կովկասի հայութեան մէջ, ձգտելով ընկերվարական դարձնել երեսուսարգութիւնը և գրաւել զայն «Շեշակ»ի կողմը: Երբ կը սկսուին թիֆլիզի խորհրդակցութիւնները զոյութիւն ունեցող այլազան խումբերու միջեւ, մեր ընկերներուն միւն, Արշակ Տէր Գրիգորեան, կերթալ Բաթում, ուր կը գտնէր նանազատ, և թիֆլիզի խումբերու կողմէն կը խրեթում, անստեղծի ստեղծի խորհրդակցական ժողովներուն: Այսպէս կը զրկէ «Հայրենիք» ամսագրի իր յուշերուն մէջ**, ինքն իսկ Ռուրլէն Խանազատը: Երկու շարժք յետոյ, նա թիֆլիզ կերթալ — լիազօրած, անշուշտ, իր կուսակցութեան կեդրոնէն — և նախ երկարօրէն կը տեսակցի Քր. Միքայէլեանի ու Ջաւաերեանի հետ:

Ու անմիջապէս հարց կը զնէ «Գաշնակցութեան» երկու ոահվիրաներուն — կընդունի՞ն արեօք թիֆլիզեան խումբերը ընկերվարական ծրագիրը, կարելի՞ է արեօք միացնել զանոնք այդպիսի ծրագրի մը շուրջ...»

Մայիսիցմի նորընծաներու ամենէն այրող մտահոգութիւնն էր այդ... Թերեւ համոզած «սոցիալիստ-մարքսիստներ» էին Քուրքիոյ մէջ գործող իրենց կուսակցի Ճահնկիւնեան, Տամատեան, Գոթոք և ուրիշ մտաւորականներ... Անհամակրելի ժեսմ մըն էր հեշակեան պատկերակի այդ հարցոյնը — թեկաւորած, անշուշտ, ժրնակի կեդրոնէն***) և որ կար-

*) Թէև նորակազմ «Գաշնակցութեան» գաղափարաբանութիւնը սկիզբ չունէր որչ զնաւ արմատական ուղիործին մը և պատրաստ էր ընդունելու իր շարքերուն մէջ տարբեր աշխարհայեացք տէր մարդիկ յանուն ընդհանուր դատի և պայքարի յաշողութեան: Ցալուն է նաև, որ Արծրունին իր ժողովրդակամութեան գագաթնակետին մասա շնորհիւ իսկ դաշնակցական պարագլխներուն — Բրիտասփոր, Ջասարեան և այլն — որոնք կազմակերպեցին անոր շքեղ յրեկանակաւ հանդէպ 1890ի սմաղը (զարկաւ գործունեութեան 25ամակը):

** 1927 հիկունքեր:
***) Ինքը նամակատ կը գրէ Լայրենիքի նոյն թիւն մէջ (1927 դեկտեմբեր). «Տրայագումուն և Պոլսուն ունեցաւ գործունեութիւնը իմ պարզ կերպով ցոյց էր տուել, որ մարքսիստական գործունեութեան համար այդ երկրուն ոչ մի ուղ չկար: Թուրքիայի միջակայրուն մարքսիստ անկող չունէր»:

*) Տես Լայրենիք անա. դեկտ. 1927:

*) Երբ Արծրունի բոլորովին շտ քաշեցաւ, Մալումեան ևս դարձեցող իր մասնակցութիւնը հայկական շարժման մէջ, որպէսպի 1890ից վերստին նետի մեր շարքերուն մէջ և գործէ անոյլ նախաճով, մինչև հարց պատմութեան զարեւորանքի թակաւը, երբ նա իր ընկերներուն հետ գրից նամատակութեան խաշը:

ձեր սկիզբէն կուզէր բռնի թիֆլիզցիներուն. «սենք պիտի միանանք»: Բնականաբար, այդ խիստ շնորհաւոր շարքումը շփոթութիւն չարդց թիֆլիզեան շրջաններում: Մեր մեծ ընկերները կը կարորէն և բազմաթիւ վիճաբանեցան հանապազօրէն հետ այդ կենտոն խնդրին շուրջ: Եւ պէտք եկա Քրիստափորի հմուտ stratagemer, հակառակորդը զինաթափ ընելու և պէթ անոր առձամեայ ու ձեռական համակերպումը վատկելու համար:

Ընկերվարութիւնը մարզկային ցեղի ամենէն վաճճ վարդապետութիւնն է, որ նպատակ ունի ազատագրելու աշխատար և ստանալող զանգամները ամէն տեսակ լուծելով — բազմաբան, անտեսական, կրօնական — և հասցնելու զանոնք իրականաբար ազատութեան ու բարօրութեան:

Այդ մտքով ընկերվարական էին և Քրիստափոր, Չաւարեան ու շատ մը որիչ ընկերները, վասնզի խորապէս ժողովրդասէր էին, զեմոկրատ, վասնզի — ուսանողութեան օրերէն — փոքր ասեր էին ուսու և արեւմտեան դասվարաններէ ժողովուրդի պաշտամունքը, Տէր և խոնարհ, հարստահարած և հալածուած աշխատար ընդհանրութեան պաշտամունքը: Եւ անոնք չեն, որ պիտի խրաշէին «ընկերվարութիւն» բառէն: Սակայն և զիտէին, որ այն հետաւոր ազգային իդէալ մըն է — զիտէին անոնք, որ կթէ «ընկերվարութիւն» բառը սուր կերպով զրէր հայկական շրջաններուն մէջ, պիտի խրաշէին շատ շատեր անդէտ, անպատրաստ հասարակութենէն ու անգամ ընձեռքատ մատուրականներէն — և միութիւնը պիտի վիճէր... Իսկ իրենց զերազայն նպատակն էր — հրատապ ու ստիպողական — համախմբել մէկ դրօշի տակ բոլոր սրտացա հայրենասէրները, յանուն ընդհանուր պայքարի, ընդդէմ ընդհանուր ոտոխիս — սուլթանական բռնապետութեան:

Ուստի մերինները շատ աշխատեցան, յորդորեցին, որպէսզի հրեշտակեան պատուիրակը* առձամապես լուսիւն պահէ այդ բառին շուրջ: Բայց սա խրօստ կերպով էր պնդէր իր բաժնին վրայ, յայտարարելով օտջիւղիզքը, իբրև անհրաժեշտագոյն պայման — conditio sine qua non — ուժերու միութեան:

«Չէ՛ որ չեղափոխական կուսակցութիւնը պէտք է իր պարզ և որոշ ծրագիրն ունենայ... Երբ ցանկանում էր, որ Հեշտակեան կուսակցութիւնն

էլ միանայ ձեր կազմակերպութեան հետ, պէտք է որ ձեր ծրագիրը անպայման օտջիւղիստական լինի»...

Այսպէս էր պահանջէր Հեշտակեան պատուիրակը, իր իսկ խոստովանութեամբ: Եւ ահա մերիններուն պատասխանը:

«Ի հարկէ, ծրագիր կուենենք, սակայն, այնպէս պիտի անենք, որ մեզինք շխտանեցնենք շատ շատերին... Իսկական գործիչները մենք ենք լինելու, իսկ նրանք օժանդակողներ, դրամ աւողներ միայն, մենք ինչպէս ուզենանք, այնպէս էլ կը տանենք դրծը: Պէտք է իմանալ, թէ ո՞ւմ հետ խօսելու և վարելու է... ամէն կերպ պիտի աշխատենք կուսակցութեան նպատակը այնպիսի ֆորմուլայի տակ զնել, որ բո ուզածը լինի և Հրեշտակեան կուսակցութիւնն էլ մեր ընդհանուր միութեան մէջ մտնի... Մենք բառերին մեծ նշանակութիւն չենք տալիս, զիտարը զորձն է...»)

Եւ փրկարար բանաձեւը զանեցաւ: Մշակող ծրագրին մէջ իբրև նպատակ ընդունեցաւ ժողովուրդի տնտեսական և քաղաքական ազատութիւնը:

Ի վերջոյ, հասնազատ կը համակերպի, յաճախ, օակայն, կրկնելով իր այս ծանր մտահոգութիւնը՝ «մի գուցէ ես ականամիջ դաւաճանած լինիմ մեր օտջիւղիստական ծրագրին ու սկզբունքներին և խաղալիք դաճունքը բաժնուազական լիբերալ հասանքին:

«Չափանշոց վախենում էի նոյնպէս — կը շարունակէ Ռ. Խանազատ — որ ժրնելի ընկերներս շղիտի համաձայնին ընկերվարական տեսակետով այլօղիս անորոշ ծրագրին ընդունելու:»

Ապա խոմըրելու ընդհանուր ժողովին մէջ վիճաբանութեան կը դրի այն հարցը՝ թէ ո՞ր հաստատի Միացեալ կազմակերպութեան կեդրոնը: Թիֆլիզցիները կը շնտէին Թիֆլիզի վրայ: Ժրնելը թէ հետո կը երկրէն և թէ միանգամայն թիֆլիզցիներու մեծամասնութեան մէջ պարզ դիտարութեան կար՝ վերցնել դրծի զեկավարութիւնը Հեշտակեան երկու պարագուլիսներու ձեռքէն — պարտն և Իտիկին նազարէլիկաններու — ու որոնք համակրանք չէին վայելիլ Կովկասի մէջ: Խանազատ կը զրէ, որ իր խորհուրդով ժողովը կանդ առաւ Տրապիզոնի վրայ, իբրև կենդրոնի, ուր և թիչ լիտոյ պիտի զրկէին Չաւարեանն ու Արզուիկեանը:

Որոշուեալ «Հեշտակը թողնել ժրնելում, որպէս նոր կուսակցութեան օրակն — Քրիստափորի ու նազարէլի խմբագրութեամբ — և հրատարակել նաև մարտական թերթ մը «Գրօշակ» անունով:

* Ռ. Խանազատի հետ էր սրբապնդցի Հանլեակ Խուչարովանը, որ 1883—86 բաւաններուն ազատ ունկնդիր էր Ժրնելի համալսարանում, շատ ակտի մոլեւանդ իր մարտիկով մէջ, քան իր ընկերը:

* Տես Հայրենիք ամս. զինու. 1927:
**) Բաւալի չէ բերած, ի հարկէ, Խանազատի կողմէն 27 տարի առաջ տեղի ունեցած այս գրոյցը, իսկ ընդհանուր առմամբ զիտ պնդող է լինի:

Ի վերջու, յայսարարեցաւ, որ Հնչակեան Կուսակցութիւնն ևս մտած է նոր ստեղծած Միութեան մէջ: Հնչակեան պատերազմները մեկ նեցան Քիչիկզէն, որպէս զաշեակցականներ, զործեցին թանի մը շարձի Օրեան և այլ վայրերու մէջ յանուն «Հայ Յեղափոխականներու Գաշեակցութեան»:

Կազմեցաւ այդ Գաշեակցութեան առաջին Վարչութիւնը — «Կեդրոնը» — Քր. Միքայէլեան, Միմոն Զաւարեան, Արքաճամ Գառապեան, Յ. Լորիս-Մելիքեան և Լեւոն Սարգսեան, որ նոր վերադարձեր էր էրգրու մի իր ուղևորութենէն:

Կեդրոնի ժողովները տեղի կունենային մեծ մասամբ բժիշկ Լորիս-Մելիքեանի տանը, իսկ «Բրոշակի խմբագրական մասնաժողովի» նիստերը կը կայանային ներսիսեան գպրոցի ուսուցիչ Ալեքսանդր Մելիք-Ալաճիբեանի սենեակում (Աբրունական Բաթրոնի դէմ, Գործանկկի տանը, որ լեռոյ անցաւ Մանթաշահի ձևորդ):

Հնչակեաններու Միութեան յարիւր, ասարախտարար, կարճատև եղաւ ժրենեան կեդրոնի որոշումով այդ կուսակցութիւնը վերստին Հեռացաւ ու մկնուսացա*):

*) 1896ի խոր պատկառումն նոր, Հնչակեանութիւնը փաստօրէն դարձեցաւ գոյութիւն ունենալէ, որպէս քաղաքական իտեւալ մը մետապօր, քիչ-շատ մասնատար ու գործած, գաղափարական կուսակցութիւն մը: **Հնչակեան** անունը կրող անհատներ ու խումբեր շարունակեցին մոս հոն, գլխաւորապէս գաղութներու մէջ տղա՛նկ հրապարակը թերթերու ու ճառերով, երբեմն նաեւ մասնակցեցաւ ազգային ինքնակաշտպանութեան կրիւններու 1905—906ին, կամ կամաւորապէս շարժումներուն մեծ արտերազմի ջգրարքին: Մերք ընդ մերք — մասնատարաւէ Եւրոպեան Մանճակարտութեան առաջին տարիներուն — իրենք իսկ որչճակցական մարմինները, յանուն ժողովի անդորրութեան ու ազգային միացեալ ճակատի, համաբաշտութեան հրաւերներ են ուղկեր ճան Հնչակեաններուն, քայց այդ պարագան ոչինչ չէր անկողներ անոնց կուսակցական գոյութեան իրաւունքին ու յեղափոխական արժէքին: Աննք որ գիտէր, որ ոյդ ոյժ չէին անոնք հաւկական իրականութեան մէջ: Երբ երբեմն քանի մը արտաք, գաղափարական անհատներ հրապարակ կուզան այդ վաղեմի կուսակցութեան սեւերակներուն վրա, տարաբախտարար, անկի շատուր են այնպիսիներ՝ որոնք լինելով անբնորոշ ևս, որակաւ գործ կուտարու, քարչ կուսուն միայն անկարողի գոյութիւն մը, կը շահագործեն ճայ ժողովուրդի միամտութեանը, կը ինքնին ազգային զեկուրու շարքը ու միջանց համաձայնար ու այլ հակառակորդ տարրերն: Կ'արդարացնեն իրենց գոյութիւնը պայքարելով միայն ու միայն ը. Յ. Գաշեակցութեան դէմ: Եւրոյ պայքարը հնչակեան խումբեր մեկեմ Փոքր Հայքի ու Կիլիկիոյ մէջ, որ 1896 թուականին ք վեր դարձեր է անոնց շեղափոխական գործունէութիւնը: Իսկ Մեծ Հայքի մէջ կուսակցութիւնը գոյութեան չունէր մոյժ րուկանն ք վեր: Այս է իրողութիւնը, գոր պարտաւոր ենք արձանագրել:

Երբեմն ալ հնչակեան հակամարտ խումբերու երկպառակութիւնը կը վերածէր

Իր կարճատև գոյութեան ընթացքին Հնչակեան Կուսակցութիւնը շարք մը ծանր վրիպումներու հետ, ունեցաւ քանի մը յաջողութիւններ: Քիչ-շատ կրցաւ օգտագործել առաջին շրջանի համատարած ոգեւորութիւնը և շատարեց զուտ ազիտարար աշխատանք (յուզել, ցնցել, գանդաձնները, յանկարծակի խրտուներով, անհասական սերբրներով, կախողաններով...): Աշխատանք մը՝ որ սկիտասափելի սկզբնատրուկան էր ինչ որչէր շատ որչէր ժողովուրդներու ազատագրական շարժումներուն: Այդ անսակէտէ՛ն՝ պատմական քննադատութիւնը թերեւ շատ ալ խտտապահանջ լինելու է՝ հանդէպ այն յախտուն, գահավէժ քուլքերուն ու շարժումներուն, զորս Հնչակեանները նիւթեցին 1890ին մինչև 1895ը. — Կում Գալուսի քուլքը 1890ին Պոստլ մէջ, Փահր-Ախլայ արիւնալի գկպրիքը — 1893ին — երբ Հնչակեան գործիչներ ապստամբութեան կեղծ կրօնը հրատարակեցին մասճեանական ժողովուրդներու անունովը և յարուշիր հրատարակեցին յարձակումը հայոց դէմ, որու հետևանքով նիւթեցաւ Գողաթախոյ գարչուրիի գատավարութիւնը իր անզուլ մահա՛վճիտներով ու կախողաններով... Ապա Սասունի խրտուները 1893—94ին, առանց քիչ-շատ յուրը ու զինեալ պատրաստութեան: Վերջապէս, Բար-Ալիի 1895ի թափօրը, որ նոյնպէս կատարեցաւ յախտուն կերպով, ստանց զինքի ու կազմակերպութեան:

Հնչակեան գործունէութիւնը իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքին ազիտացրական բնոյթ կրցաւ Տեսակ մը յեղափոխական հրավառութիւն էր, որու համար պէտք չկար մեծարանակ ուժերու, կուտակու, միջոցներու... Կուսակցութիւնը միանգամայն կանտեսէր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան հոգը, որ սակայն, հայ շարժման ամենէն հրատապ հոգեկրէն էր: Նա չէր մտածեր ժողովուրդը զինելու, մարզելու մասին, և էրբ Հնչակեան Մուրաթը — Պոյաճեան — 1893ին Սասուն կերթար առաջին անգամ քիչ-շատ յուրը ժողովրդական բժրօտացում պատրաստելու, նա հարկադրած էր Կովկաս անցնելու և ը. Յ. Գաշեակցութեան օգնութեանը զիմելու (որ և իրեն մեկրծեցաւ): Եւ Մուրաթի ձերբակալումէն յետոյ, անոր բնկերը, Գժոճը-Նարայր, յուրը կարած իր կուսակցութեանէն:

փողոցային ընթացքաւ ու արհեստ անտարաններու, ինչպէս դիտեցին 1902 թուականն, երբ Լոնդոնի, Պայիթի, Օդեսայի հրապարակներուն վրա միջ միայն կտէնէր կը փուլէր հնչակեան պարագրիւններու դիմելը իրենց ճակտին բնկերներու գեղարարական տակ: Անրոյ շարքերն տեւց որսախոնավար, զգուսք բարոյանելով կրկնակներու մէջ:

սկսա գործի Տարօնի մէջ բացատարելու դաշնակցական միջոցներով, գաշնակցական ընկերներու հետ, կրկնով, սակայն, որոշ տոնն ԿՆԶԱԿՆԱՆ անունը (1895ին Հրայր արդէն մեր շարքերում մէջ էր)։ Կր մնայ Ձէյթունի պատմաբանութիւնը (1895—96 թ.), որ իբրք հայ ազատագրական շարժման կարեւորագոյն գրագիտներն մինն է և որու մէջ խոշոր զեր ունեցան հնչական խմբագիրները — Աղաի, Մլխ, Ապաճ, Հրաչայ Մարալ։ Բայց այդպէս ևս նոյն անփոք վերաբերումները, որ երեւան եկաւ կուսակցութեան պատակաւոր սօրերում, 1896ին Արարան, Տամատաններու կողմէ հին Կեդրոնի զէմ արձակած դատապարտութեան վճարողի մէջ զիստար մեղադրանքներէն մէկն ալ այն էր, որ կեդրոնը իր ձեռքը գտնած զէրքերէն ու մեծաքանակ դրամէն կէտ միայն զրկած էր ապստամբներուն և ան ալ ոչ ու ձախող կերպով։

Այս բոլոր թեւացումները չէին կարող տարբարուածող զեր շխաղալ յեղափոխական կուսակցութեան կեանքին մէջ։ Երես վնասեց Հնչական Կուսակցութեանը և կեդրոնացման սխաւմը։ Ժրնեկ, Լուստունէ կամ Աթէնքէն անկարելի էր զեկազարի լայնարձակ հայ աշխարհի շարժումները, եթէ անգամ կեդրոնի մէջ բազմած ինչէն հեղինակաւոր, ձեռնաս, մատար ու բարոյական արժանիքներու աէր մարդիկ։

Հեռակայնը — վաղամամ և մահացու պատկառումը։ Այդ կուսակցութիւնը երբեք չկարողացաւ — և չէր կարող — արմատ բռնել քիչ-շատ ուժով կազմակերպութիւններով Մեծ Հայքի ու Կովկասի մէջ։ Կովկասումս մատարականութեան շնչին սովոր միայն կը գործէր անոր զբոշի տակ — գրեթէ բացառապէս Կոստանի և Արձագանգի մարդիկ։ Նա ծնաւ, որպէս զգուրմային կուսակցութիւն և մնաց այդպիսին մինչև իր վախճանը։ Նա ծնաւ, իբրև կենսիկ հրամայական պահանջ, բայց չբկրցաւ բաղէլ կենսիկն հետ։ Սովը տիրեց միշտ անոր շարքերուն մէջ — սովի ամենէն աճաւոր տեսակը — մարդոց սովը... Պատակաւորմէն լետոյ ալ, նոր, զվերակազմեալ հնչականութեան պարագայիս լայնունցաւ Արփիար Արփիարեան, որ արդէն իսկ վարկարկեալ էր 1890ի ր ծառնոթ «Մեղաբանութեան»։ Իր շուրջ յարուցած ամբաստանութիւններով ու վէճերով նա ամբողջ տարիներ զբաղեցուց հնչականները և Քաշնակցութիւնը, որուն հետ անոր կ'ուզէին միտան, բայց մերժեցանք մարդւած գոյի մը, մեծատաղանջ արձակագիր և հրապարակագիր՝ Արփիար Արփիարեան, տարարախտարար, պատական փառաբարգոյն տիպի գրողներէն, անկողորմ, անկարագիր, միանգամայն անպէտք քաղաքական կուսակցութիւն մը վարելու համար և շատ չանցած, կերպք իր մահչանացուն, կերպական ձեւով, իր իսկ ընկերներու փրկակներուն տակ...

Մարդոց սովը... Նախքան պտակաւորմն ալ՝ մատերու վրա կարելի

էր համբել հնչական շարքերուն մէջ քիչ-շատ խոշոր մատարական գործիչները։ Մատարականութեամբ աղբատ մնաց այդ կուսակցութիւնը իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքին... — մատարականութիւն՝ կիրթ ու սրացաւ, շխալ ու պարտաճանաչ, զեկազարող և շնչաւորող։ Միակ առաջնորդը կուզէր լեցնել իր անկէ համարող այդ ազնաւոր բացը. բայց չէր կարող։ Չուզեց ալ՝ ամեն նոր ստեղծուող «Նիդափոխականներու Քաշնակցութեան» մէջ։ Փոսխար շուտ ծայր տուաւ այդ կուսակցութեան շարքերում։ Նա պիտի բայրայէր ճակատագրորէն և որիչ մէկը պիտի գրաւէր հրապարակը։

Եւ այդ միւս ոյժը պիտի դար աւելի հիմնական գործունէութեան ծրագրով, նա պիտի լինէր Քուրբիոյ, Կովկասի, Պարսկաստանի, գաղութներու հայ մատարականութեան լուսադոյն տարբերուն վրա և հայոց գոյութեան կուր սուր վայրկեաններուն՝ պիտի համախմբէր իր դրօշին տակ — ողջ հայութիւնը։

Հայ քաղաքական կուսակցութեան ծնունդի օրերուն, Քուրբիայէն և Քուրբաց Հայաստանէն Քիֆիլի կեան ինքնարարար շարք մը նշանաւոր թուրքահայ զէմքեր։ Ամենէն նշանաւորները — Չաբեան, Յան, Ասիական։

Առաջինը, ընդի զէյթունցի, զեկազարող զեր խաղացեր էր 1878ի Ձէյթունի ծանօթ խաղութիւններուն մէջ, շղթայակապ Պոլիս տարւեր էր ու բանտարկւեր։ 1890ին նա մէկէն ի մէկ, «Ձէյթունի իշխան» անան տակ, յոյս ընկաւ Քիֆիլիի մէջ, Ներկայացաւ Գրիգոր Արծրունիին, ծառնօթացաւ մատարականութեան բոլոր ահաւատոր զէմքերուն հետ։ Բարձրաճակ, ջղուտ, երկայն թիկերով, ազուր կերպարանքով, մօտ 40 տարեկան մարդ մը, ինքնահասուն և մեծամուր, որ անդադար կը թմրկահահարէ, թէ Քուրբիան և Հայաստանը յեղափոխական կազմակերպութիւններու ցանցով պատած է, թէ ինք կապ ունի ամենուն հետ, կը զեկազարէ ամենն ալ... և եկած է առասանց եղբայրներու աշակցութիւնը խելելու։

Արծրունի և զաշնակցական մատարականները սկիզբէն իսկ թերահաւատ գտնեցան այդ տարօրինակ առաքելային ճանդէպ, որ զուրջ ծառնակին ըրեր էր օգտակար ճառալուծութիւններ, բայց այդ սօրերուն, անտարակոյս, խիտ կը շարժագործները Հայաստանէ մեւ ստեղծուած «չեղափոխական կազմութիւն» և «արշէլ ճառալուծութիւն» էր, որ կը մատուցանէր... Այլ օրերէն ի վեր Յարութիւն Չարբեան վարկարկեցաւ և

բաշեցաւ յնդափոխական Տրսպարակէն: Կը մնար, սակայն, անուին որոշ հմայքը և երկար ստեն դեռ կային շրջաններուն մէջ շահեանակաճներ:

Նման տարզուխ արկածախնդրի տիպ մըն էր մշեցի Սարկապը: Կոճկաս անցնելով, նա սկսաւ միտի պէս փողոսարել, թէ թորքահայ ժողովուրդը միանգամայն պատրաստ է ազատութեան կուի համար, թէ ինքն ալ գործեր է 12 տարի գաւառներուն մէջ և ծանօթ է բոլոր դիրքերուն, թէ լաւագոյն յարաբերութիւններ մշակած է քիւրտերու հետ. կը հաստատենք, թէ խումբերով մեծ բանակութեամբ զենք կարող է փոխադրել և բաժնել ժողովուրդին: Մշեցին աւելի հաւատ ներշնչեց կոճկասցիներուն, կարողացաւ օգտագործել անոնց խանդավառութիւնը և խոշոր գումարներ հաւաքեց ասպատակային խումբը կազմելու համար: Սակայն, ինչպէս կը տեսնենք հետագային, շարժարացոյց իր հանգէպ կըած վստահութիւնը և եզրահական վախճան ունեցաւ:

Վանեցի Յունօս (Ճարտիվիւն ալա), որ նույնպէս եկեր էր կոճկասցի կերպարներու օգնութեանը դիմելու «Դաշնակցութեան» ծնունդի օրերուն և որ կարճ միջոց մը — իր կենարի վերջին տարին — զործեց անոր դրօշակին տակ, բոլորովին տարբեր մարդ մըն էր, հակառակորդ Սարկապի ա: Չարքանի: Կիսազբազէտ, լազթ, առոյգ աղամարդ մը, որ ասպատակային խումբ մըն էր վարել և արկածալից կենանք մըն էր անցուցնը հերոսական կռիւներու մէջ, քիւրտերուն հետ. ամբողջ ամիսներով թագնած մնացեր էր մութ, խոտն զնտնայարկերուն մէջ, խուսափելու համար զինքը հետապնդող իշխանութիւններէն: Մարդ մըն էր, որ չէր թմբկահարեր միտ երկուրին պէս, չէր տարբեր շատախօսութեամբ, ինքնազովութեամբ — տիպար հայդուկ մըն էր, որ կը գործեր լուռ ու մուռ, չի հաշարելու վրէժնազրութեամբ թուրքերու և մասնաւոր քիւրտերու հանդէպ, որոնցմէ շատ շատերն էր մեկուցուցի իր անվրէպ զրնդակներով: Նոր կազմուող «Դաշնակցութեան» ուշադրութեանէ, բնականաբար, չէր կարող վրիպիլ այդպիսի մարդ մը: Տարաբախտաբար, ընդամենը տարի մը լետոյ, այդ մեծ հայդուկը պիտի նահապտակէր անհասարար ճակատամարտի մը մէջ:

Սարկապի, մասամբ և Չարքանի բարոզութիւնն ու լուստես յայտարարութիւնները միանգամայն ապարդիւն շանցան: Անեցեմով սաստիկ խանդավառեցան Պետերբուրգի բարձրագոյն

գործընկերու խումբ մը հայ ուսանողներ, որոնք արդէն մկրուած էին նոր շարժման աւազանին մէջ:

Խումբի հոգին էր ուսիրացի Սարգիս Կուկունեան (Նուխուայ գաւառի Նիմ զիւլէն): Պարագլուխներէն էր ան հայրենասէր խմբակի, որ 1889-ին թարգմանաբար հրատարակ նետեց ծանօթ մարտաշունչ բրօշուրները բուզարական կենտրոն («Բուզար Աւազակապետ», «Ազրայիլ», «Գանձօ» և այլն): Երիտասարդ արդէն իսկ ուխտեր էր «երկիր» անցնելու, և ազատ ժամերուն զինավարժութեամբ կը պարապէր: Գիտէին այդ իր ուսանող ընկերները: Լեւեր էր Կուկունեանի մասին և Կարապետ Ազնաւուրի անունով շահապաշտը (ինքը խնամակալն էր Սանասարեան զրպարոցի), կը հովանաւորէր Կուկունեանը. և երբ, որ մը, վերջինս գնաց անոր առջեւ իր սիրտը բնաւալու և խորհուրդ հարցնելու, Եզեան հետեւեալ ծրագրին առաջարկեց երիտասարդին.

— Երթալ Պարսկաստան, մտնել պարսից ծառայութեան մէջ, ստանալ խանի տիտղոս — իր, Եզեանի աշակցութեամբ — հաստատուլ թորքպարսկական սահմաններուն մօտ և, բաւականաչափ ոյժ կազմել չիտոյ՝ կազմակերպել շարժումներ Վասպուրականի մէջ: Պարսկաստանի շարք մը հայազգի բարձրաստիճան աններու համար:

1890 թ. մայիսին հայրենասէր երիտասարդը, իր բանի մը ընկերներով մեկնեցաւ Քիֆլիդ ու գնաց խորհրդակցելու Գրիգոր Արծրունիի հետ, Կօջորում: Արծրունիին սիրով ընդունեց Կուկունեանը և թելադրեց հրամարիլ Եզեանի ծրարը — որ երկար ժամանակ կը պահանջէր ու ոնցնիլ խումբով թուրքաց Հայաստան: (Եյն ստեն Քիֆլիդ հասած էր անգլիական «Դէյլի Նիւզս»ի թղթակից Ֆից-Ջէրալդ, որ եկած էր իր թղթակցութիւններով Երուսալի, մասնաւորապէս Անգլիայի, ուշագրութիւնը հրաւիրել թուրքաց Հայաստանի վրա):*

Կուկունեան Քիֆլիդի մէջ դարձաւ ընդհանուր ուշագրութեան առարկայ: Պետերբուրգէն եկած խումբը զրկարաց ընդունելութիւն գտաւ Երիտասարդ Հայաստան» կոչած գաղտնի ընկերութեան մօտ, — ընկերութիւն մը՝ որ շուտով պիտի մտնէր 2, 3, Դաշնակցութեան մէջ: Աւ

* Այդ խորհրդատու մարդը, որ կենդանի շփման մեջ էր Արծրունիի և հայ մտաւորական շրջաններուն հետ, որ մը ամուսնուածայն կերպով անհետացաւ ռուս-սահմանական ամենամներուն մօտ. կենթարդի թէ զոն գնաց յորսական դասարարեան մը:

սկսա կամատրեմբու հոսանքը: Զինք չկար, սակայն, և ամենքը զինավարժ չէին: Գիմեցին ժողովարարութեան նշխիրք Արթուրին կը բաշտերէր զայն՝ իր անձնական զինումներով: Հայ հարուստներէ՝ Առաքի Սաստրեան յանձնեց Կուկուեանին 5000 քոբրի, խոստանալով անկի խոշոր ներքառութիւն հետագային:

Սարկաւագի յորդորներով և «երիտասարդ Հայաստան»ի աշակցութեամբ, Կուկուեան ձեռնարկեց մեծ արշաւախումբ մը կազմակերպելու, քանի մը հարիւր երիտասարդներէ, որ պիտի նրթար շանթի պէս հարածովու թշնամին սահմանի միւս կողմը, շարք տալու քիզդերուն, իրարանցում հանելու և ներպայի ուշադրութիւնը հրափրելու հայ դատի վրա, իրազործելու ճիշդ յօդածը ... 1890ի գարունն էր: Համայնարանական խմբակներ իր սպայակոչողով թափօր կ'ընէր Ակերանդրապոլի ու Կարսի շրջաններում, կամաւորներ հաւաքելով և ամենուրեք կ'արժանանար ժողովրդական խելայից ցոյցներ: Կուկուեանը, «Սարգիս ազան» հանգէս կուգար, որպէս «Փրկիչ»: Իւրաքանչիւր կը զոհարերէր, ինչ որ կարող էր: Կուսային քնակարան, անոնց մարդկանց ու ձիերուն: Կանայք կը հոգային զինուորներու ներմակեղէնն ու այլ անհրաժեշտ պիտոյքներ: Երեսնանր խումբ խումբ «Մեր Հայրենիք» կ'երգէին: Ողջ Երիւրկը տօնական կերպարանք էր տանք... Տեղի ունեցան օրտաշարժ զկաբեր: Կամաւորական սպայակոչորի այդ թափօրը եղաւ տեսակ մը տրամալարի կոզկաստանայ ժողովուրդին՝ հանդուղ իր տառապող եղբայրներուն: Քաշ-Քաթիկոնար զիւրի մէջ երկու մայրք բերին իրենց երկու զուակը Կուկուեանին, խնդրելով, որ տանէ զանոնք Հայաստան՝ իրենց բոլորեւս վրէժը անկելու: Ուրիշ կին մը, Մարթն, լաւ հրաքանածիկ և զինավարժ, կուզէր նշնալէս երթալ կուկու թշնամուն դէմ և սպարդին զինումներ կ'ընէր խմբակային:

Արշաւախումբը կանէր օր աւուր: Կային կամաւորներ Հայաստանի բոլոր ծայրերէն, շատ մը թորքահայ երիտասարդներ, Ալաշկերտցի, Մշեցի, Վանեցի և այլն: Մեծ մասը Արարատեան զուտանրէն էին, շատեր անփորձ, փափկասուն տղանր: Արշաւանքէն յետոյ, Մշեցի Մեհրոզ Կարդաեան աշապէս կը գրէ բառացի իր յուշերուն մէջ. — «Մեկուկեց կարող եմ ասել, թէ երբ մասը տղերքանց փափուկ այգրած տղերք են, ոչ թե՛ շալակեկ տեսած են, ոչ անօթութիւն, ոչ աշապէս երկար ճանապարհ բայժ ունէին: Բայց այն սէր, որ սպասարած էր անոնց սըրտին մէջ, ոչ թէ այն ննդութիւններ, այլ ամենայն սիրով մեռնիլ սպի ազատութեան համար»:

Հապաղիտ վերապարդներէն՝ Քարիզեցի Յովսէփ Մոզտեանն այ հետեւեալը կը գրէ իր յուշերուն մէջ.

«1889 թիւն երբք ընկերներով, ես Յովհաննէս Քիթիլցցին և Զարաբազի Արրասամը անցանք Տանկահայաստան... Քիթիլց վերադառնալով, Արրասամի հետ մտածեցինք մի հրոսակային խումբ կազմենք և անցնենք Տանկահայաստան, ազատելու համար մեր կերպարներին ու բոլորիին... Մեզ միացաւ Եփրեմ Գանձակեցին, Պարսկաստանի ազազայ հերոսը... Մեզ միացաւ նաև Վիրաբ Գաշոյեան և Արրասամ Գաղէթեցին, որը 12 տարեկանից, մի թուրքի սպանութեան պատճառով փախըտական կեանք էր վարում... Ուզում էինք անցնել Զարաբազի և Գանձակի կողմերը՝ մեր խումբը անկի ստարացնելու կոտի հմուտ քնկերներով: Բայց այդ օրերում Քիթիլցովմ յայտնեց մէկուկեց Յալըր Սարկաւագին: Բայց այդ օրերում է համոզեց, որ անկի լաւ է միասին դորկուարը, որ եկաւ մեզ գտաւ և համոզեց, որ անկի լաւ է միասին դորձել... Գրա համար էլ մեզ տարաւ ծանօթացրեց Կուկուեանին հետ... Ես, Եփրեմը և Վիրաբը ճանապարհուցեցինք Սարգամիշ, որ Կուկուեանին տեսանք՝ ամառանալիք աշխատանքից փոխած զինվանցի առաջակ Սարգիւրի հետ: Հէնց այդ օրերին էր, որ եկաւ (Քիթիլցից) Յովսէփ Արթուրեանը: Ես եկել էր մեզ համոզելու, որ մեր խումբը ցրենք: Բայց մեր շճամասնեցեցինք: Մեկտեմբերի 23ին, 110 հոգուց բաղկացած մեր խումբը Զուրուկից Եասնոյի վրայով անցաւ տանկաց սահմանը... Արշաւախումբի մէջ էր և էրզրումցի «Փեւաթառ Արշալը», սպազայ Քուկուեանը:

Կուկուեան կուզէր բառ կարելու շուտ անցնիլ սահմանազուտը, բայց մէկ կողմէն չէր տեսներ անհրաժեշտ դրամական օգնութիւնը Քիթիլցիէն, միւս կողմէն բուն առաւելորդը, վալազը, Մշեցի Սարկաւագը չէր ուզէր բայել և միշտ ներսնոր պատրաստի կը հարէր յետանդուտ արշաւանքը: Ի վերջոյ սէը համոզիին», որ նա պարզ խաշաղող մըն է և Սարկաւագը կը սպանել:

Ահա թէ ինչպէս կը պատճէ դեպքը Մշեցի Մեհրոզ Վարդաեանն, արշաւախմբի ողջ անդամներէն.

«...Կարս և Ակերսանդրապոլի հայաբնակ զիւրեր ամբողջ կը սպասէին Սարկաւագի Հայաստան մտնելուն... Կարսի փողոցներ կը տեսնէիր ամէն զոյնի մարդ: Այդ բոլորը եկած էին բտելով, թէ Տարծնացի Սարկաւագ ինչ որ բռն, մենք անոր խօսքին պէտք է մեռնինք. այնչափ ժողովուրդ Սարկաւագը հաւատացեր էր, իբր յուսարիշ մը... Ակերսանդրապոլի քուսական զօրանցներու հայ զինուորները ամբողջ պատրաստուած էին... Սարկաւագին կը սպասէին. այնտեղից կարող էին Լօժ բաժնից սահման անցնել հանդիստ: Սարկաւագ սպանեց այսօր-վարք բաժնից: Բայց Կուկուեան Սարգիս յուսահատեցաւ, կանկեց և մեռնիլ իր երկկոյ իր երկնայի ի՞նչ կը սպանաւ, ի՞նչ է թո նպատակ... Սարկաւագ պատասպանեցաւ:

խանց, որ Քիֆիդէն ինձ նամակ կայ, եւ այս տարի չեմ կրնայ նրբալ, մինչև գարուն: Պատասխանել Մարգիս (Կուկունեան). երբար, այս-րան մարդ մեզ կը սպասէ... Եթէ մենք սպասենք գարնան, դրանցից մէկին չենք կրնար գտնել, որս կառավարութիւն կիմանայ, չէ՞ կը լինի մեր ապագան: Մարգիս, Մարգար, Յովնան շատ մը խօսելէ վերջ, համոզեցան, որ Մարկիսաց խաչագող մըն է...:

Մշեցի Մեհրապ Վարդանեան իր այս լուրերը զրի առած է 1900 թ. հոկտեմբերին, Բուզարիոյ մէջ: Փարո ու Համոզեցուցիչ չէ, ի հարկէ, անոր պատմութիւնը իր համագիրդացի Մարկիսացի մասին, որ ստացեր է մատենիչն ու դաւանանին արժանի մահուան պատիժ: Առեղծածի բաժին մը կայ Մարկիսացի ողբերգութեան մէջ, ինչպէս հայ շարժման բազմաթիւ ուրիշ նման դրագներուն մէջ...:

Իրողութիւնն այն է, որ Քիֆիդեան եւ հակառակ էին արշախառնութի մեկնելուն ու դրամ այլ եւս չէին զրկեր: Ժողովրդական շարժումը մեծ ծաւալ տոներ էր... գուցէ զինպարեանք շարեր էին այդ անակնկալի առջև... Գուցէ կը վախենային որս իշխանութիւններու միջամտութենէն ու ծանր ֆիւսքով մը... Գուցէ՞ վտանգալուր կը գտնէին յայտուուն ու հապուկ արշաւանքը գալիք մեծ շարժման յաջողութեան համար... Այսպէս թէ այնպէս՝ անվճռականութիւնն ու վարանումը կը տիրէր Քիֆիդեան զինպարեան մէջ:

Իբրոք՝ որս կառավարութիւնը սկսեր էր իր խտտութիւնները: Առժամայկէ աչք էր զոցիք հայկական խմորումներուն վրա, բայց կըր ասոնք մեծ ծաւալ առան, սկսաւ հալածել. հակողութեան տակ առաւ կարեւոր դրժմիչները: Կուկունեան ապատրոջն կրնէր իր պտոյտները զուստներու մէջ, շնորհիւ ժողովուրդի գաղտնապահութեան: Կամաւորները փոքրիկ խումրերով կը պահէին հայ դիպիւրներ մէջ:

Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութիւնը կազմակերպուր էր արդէն: Վայրկեան մը անոր վարի: Մարմինը նպատակայարմար գտաւ Կուկունեանի խումրին շուսափող մեկնումը զէպի Քուրբաց Հայաստան: Բայց չիտայ իտմաւարութիւնները փոխեցան: Եւ մինչ-մտիս հետէ՛լ սուրհանգակները գացին զէպի Կարս համոզելու Կուկունեանին, որ հրժարի իր ծրագրէն ու ցրւէ կամաւորները: (Շատեր արդէն հեռացած էին ձգձգումներուն շնորհիւ): Գնաց նախ Կոստանդին խտտեանն, նորակազմ Մարմնի հեղինակաւոր անդամներէն մին: Ապա զնացին Զաւարեան ու Արզութեան: Ապարդիւն անցան բոլոր յորդորները: Մարգիս Կուկունեան, սքանչելի անձնուրաց մը, բայց յամա ու լեցած իր ներթական առարկութեան հմայրով, բաշակուած ժողովրդական միահամուտ ցոյցերէն, լուրից ականշ կախել Քիֆիդի յորդորներուն ու 1890ի Սեպտեմբերի 22ին

մեկնեցաւ զէպի սահմանագլուխ: Ետը 100 հոգի ձկաւոր: Բահանակներ մեկնեցին, հարիւրաւոր դիպացիներ արտասուլից աչքերով ողբերք մազորհեցին: Չորջ հայկական զբոշակներ կառանքողէին խումրը: Մէկուն վրա՝ Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը, միտին վրա՝ առեւ մը, նորրբ, մեղրով նկարուած: Զէպերն էին՝ այնպա ու սուրմարու հրացաններ, եւ րոպական սարճանակներ ու գաշոյններ: Զգեստները՝ կողակի ու լազի: Սուերուն զրած Մ. Հ. (Միտիլին Հայաստանի): Կային խումրի մէջ ու որսաց բանակի հայ զինուորներ ու մէկ հարիւրապետ, անայցիացի Ստեփանը, որ կը սորվեցներ պէտր եղածը կամաւորներու:

Երբ հասան որսական Բասէն Զուրիկ գիւղի մասեր, Կուկունեան ու իր օգնականը Աբրահամ դիմեցին արշախառնին նոր յորդորով:

— Մե՛ն շուտով կը մտնենք Քուրբաց Հայաստան. լաւ մտածեցէ՛. ա՛յնտեղէ վեազարձ չկայ: Մե՛ն կ'երբանք մեռնելու. որպէսզի ճանապարհ հարսէն կալի կառոջ շարհերուն համար: Քող ոչ ոք ձեզմէ յոյս ունեւայ, բէ կարող է ողբ մեալ: Ով որ առկէ կը վեառ, բող այժմէն վերագաւան...:

Ոչ որ վերագարծաւ:
Սահմանն անցնելուն պէս — անյաղթելի խոչընդոտներ... Խումրը կը գարնէ Բիւտեան — յախտնեական ու ճակատագրական պատահարին, որ սկիզբէն ի վեր հետապնդեր ու անդամարտծեր է հայկական շարժումը Քուրբ բռնապետութեան դէմ... Նախ փոքրաթիւ ծխուորներ էին այդ քիւրները ու աղբքը թիչ մը լազեցուցին վրճիմնագրութեան ծարաք, գանտնք կատարելով: Բայց հաւարին վրա շտացան քիւրքերը. ետեւէն հասաւ ու կանոնաւոր Քուրբ զօրքը: Կը մնար նահանջել զէպի որսական հողը: Նահանջեցին կազակներ ուղղութեամբ: Բայց հեն ալ որս սահմանապահ կողակները դիմաւորեցին խումրը: Կուկունեան խտտի պատիրեր էր շրջնագրել որսերուն: Բայց երբ այդ ազէս ու բիրտ կողակները կրակ բացին «հայ աւազակներուն» վրա ու սպաննցին նազոն, աղայը այլ եւս համարիւրցին ու գաշոյնով խողխողցին սպանող կողակը... Այդ վայրկեանէն ու սկսաւ արշախառնութիւն ողբերգութիւնը:

Կուկունեան պատիրեց տղաներուն փախչել, իսկ ինքն անձնատուր եղաւ որս զինուորական հրամանատարութեանը, որուն բացառեց խումրին նպատակը: Խումրէն 60—70 հոգի լազեցուցան փախուտ տալ ու ազատիլ: Ուզեցին Կուկունեանն ալ փախցնել իրենց հետ, բայց նա մերժեց ու անձնատուր եղաւ, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ գտաւարութեան ընթացքին պաշտպանելու: հայկական գաւոր: Զերբակուցեալ:

Վրմէ առաջ ձերբակալած էին արզնի քանի մը տասնեակ կամաւորներ, որ չէին կրցեր փախուստ առլ, կամ թէ նոյնպէս չէին կամեցեր:

Կը արտին Կարս: Տպագորութիւնը շշմեցոցիչ էր կողմաբան հալութեան մէջ: Հայ ժողովուրդը սուրի մէջ էր: Մարտին Տափիրեան, մեր սահաւաթի: Տին ընկերները, որ սկանառես եղած է արշաւանքին և ինքն այ մէկ-երկու ամիս քանտ նստոր է Կուկունեանի գործի առիթով, հետեւալը կը զրէ «Հայրենիք» ամսագրի 1923 թ. Ապրիլի թիւն մէջ:

«Երբ նրանց ձերբակալած բերին Կարս և բանտարկեցին, ամբողջ քաղաքը սուղի մէջ ընկաւ: Երբ բանտարկեալներին զորս էին բերում բազմից ամանելու համար, այդ օրերը քաղաքը ստանում էր կէտ-ամանկան և կէտ-սուղի կերպարանք: Ետտեղ խառնութեանը փակում էին: Երեխաների փորձերի խումբեր սկսում էին Մեր Հայրենիք երգել: Կայանաւորները ձայնակցում էին նրանց և բաղնիք գնալու զկայք ստանում էր քաղաքական ցոյցի բնույթ: Գրա հետեւանքն այն եղաւ, որ բաղնիք տանելը վերաջրի և բանտի պայմանները խտտացան... Ապա խումբը տարան շղթայակապ — Երևան: Երկու տարի բանտ ու քննութիւն կանխօրէն որոշած էր այն զոյնք ապ հայկական արշաւախմբին, որ իբր նա կը գործէր միաժամանակ Ռուսաստանի զէմ և մրաքան էր Մեծ Հայաստան մը ստեղծել: Հայ կամաւորներու գրօշին վրա գրւած «Մ. Հ. աստեր — որ կը նշանակէին «Միութիւն Հայրենասիրաց» — անոնք (ցարական ընկէշներ) կ'ուղէին անպատուա թարգմանել «Միացեալ Հայաստան»...»

Տեղի ունեցաւ մեծ, ազմկայուն զատաւարութիւն երևանի մէջ: Ցարական ատենը զաժան եղաւ: 26 հոգի արտուրեցան Միբիր: Անոնցմէ 16ը զրկեցան այդ երկրի ամենահեռաւոր ծայրը — Մախալին, որ երկար տարիներ արեւելին տաժանակիր աշխատանքի մէջ: Կուկունեան, իբրն խմբապետ, զատաւարուեցաւ քան տարան տաժանակիր աշխատանքի՝ որմէ եօթ տարին՝ շղթայակապ: Անուհետն յախտեանական արսոր Միբիրում: Մէկ քանիսը հետագային կրցան փախչիլ: Անոնցմէ էր Եփրեմը, որ երևանի զատաւարական զատաւարութեանն քան տարի յետոյ, պիտի ստանձնէր պարսից յեղափոխական բանակի հրամանատարութիւնը և պիտի քշէր յետագէմ Տաճնշահը իր զահէն ու երկրէ... Փախչողներու մէջ էր մեր մի ուրիշ ընկերը՝ Ստեփան Ստեփանեան (Բալաշան), որ 1915ին տարագրեցաւ էրզրումէն ու նահատակեցաւ:

Մէկտեղ փախան Եփրեմ, Բալաշան և վերը յիշատակած Յ. Մովսէլօսանը: Յուզիչ ոգիսական մըն է երեքի փախուստը, ինչպէս և այդ ամբողջ հէթեաթային արշաւանքը Մարգիս Կուկունեանի: Երկու ամիս Մախալենի անատներուն մէջ զեղբերէլ յետոյ, լստտ մը կը չինեն և

ուժ օր ծովու վրա մնալով, կանցնին Քաթարեան եկզուցը և զուրս կուգան Մախալին կղզիի հակառակ կողմը, վարենի Գիլակներու մօտ, որոնք հոմ ծովուց կը կերակրեն մեր տղաները: Կազդուրեղ յետոյ, կը շարունակեն իրենց հանապարհը Ամուր գետի վրայով: Կուգան Աերխնի Ուղիակ քաղաքը, Բայկալեան լճին մօտ: Կը ձերբակալին: Նորէն շղթայ և նորէն բանտ: Քննութեան ատեն կը հաւատացնեն որ իրենք թարփ-ղեցի են: Հայու մը օգնութեամբ կը ստանան կէզմ անցաղիները, կալապիս բանտէն և համբան շարունակելով, վերջապէս, 1896ի հոկտեմբերին կը հասնին Քարիզ:

Ինքը Կուկունեան միայն Մախալինի մէջ ամբողջ 15 տարի. վերագործաւ 1906ի ներման օրերուն հայրենիք, վերստին նեւուցաւ յեղափոխական շարժումներու մէջ — այս անգամ ընդդէմ ցարիզմի — նորէն բանտարկեցաւ: «Պաշտակցութիւնը» կազմակերպեց իր յաջող փախուստը Գանձակի բանտէն. Կուկունեան մէկ ընկերուց հետ փախաւ նոր-Բաւար լազէտի ուղղութեամբ: Բայց երբ կը պատրաստէր սահման անցնիլ, վերստին ձերբակալեցաւ և այս անգամ, իբրն մեծագոյն պատիժ, կոխադրեցաւ Կովկասէն բուն Ռուսաստանի Օրբոյ քաղաքին բանտը, որ ցարական կառավարութեան վատմարագոյն զեղանն էր, ուր կը նետուէին ամենէն վտանգաւոր քաղաքական յանցարարները: Եւ այնտեղ ծանրօրէն հրամազացաւ ու շարաւար տանջանքներու մէջ մեռաւ այդ սքանչելի հայը, որ մարմնացած ակ էր, զազափոր ու զոհոգութիւն, և որ եղաւ հայոց ազատագրութեան մեծագոյն նահատակներէն մէկը:

•••

Կուկունեանի արշաւախումբին այդ եղբրական վախճանը պաղ շուր ժաղեց, ի հարկէ, հայերու խանդավառութեան վրա, լայն շարժումը չկանցաւ: Մեծ էր հմայքը նորածին «Պաշտակցութեան», որու զուրս կանգնած էին հայոց ազգի ամենէն զազափարական զէմբերը:

2. 3. Գաշնակցութեան զաղափարային պատկերը.—ժողովրդական և դեմոկրատ.—Խրիմնանի, Նաբանդանի, Բաֆֆիի սերունդ.— Գաշնակցութեան Վեդրոնը.— Դարձիներ զէպի երկիր.— Տպարան և առաջին բողոցիկներ.— Հայկական շաւրման վիպական շրջանը.— «Ջանկիներ».—

Մենք երկար ծանրացանք «Գաշնակցութեան» ծնունդի պարագաներուն վրա, վասնզի այդ վերջինները մասամբ արգէն կը Նախորդին Կուսակցութեան գալոց ճակատագիրը: Մեծ ևր նոր քաղաքական մարմինը հայ ազգային իդէալով, կը յենուր զազափարական երիտասարդութեան օտար շարքերուն վրա, կազդարարէր ազատութեան զազափարին հետ ուսմկավարութեան հաստատմը: Հայ ունեւոր զասակարգը վազաժամ չընէր զայն: Հայ խոշոր բուրժուական շարունակեց իր կրտսորական գիրքը շարժման հանդէպ՝ անոր ամբողջ տեղութեան ընթացքին: Հետացան նորակազմ Գաշնակցութեան և այդ խոշոր զբամատիրութեան անանի բաներները, իդէալիզմը: Մնացին հրապարակի վրա հայ մտաւորականութեան ժողովրդական տարրերը: Մնաց հրապարակի վրայ— հայկական դեմոկրատիան: Նա՛ ևր, որ կը կազմէր սկիզբէն ի վեր Գաշնակցութեան ողնաւարը: Նա՛ ևր, որ պիտի լցնէր մեր շարքերը բառատուն տարի շարունակ: Անշուշտ, ուրիշ զօտակարգերէն ևս— վերին, բարեկեցիկ, բուրժուա և նշնիակ ազնական խաւերէն— մնացին հատ-հատ գործիչներ շարքերուն մէջ— իրենք ալ ազնական՝ սրտով ու մտքով: Բայց գործիչներու ճնշող միժամանակութիւնը սկիզբէն իսկ, թէ՛ Կովկասի և թէ՛ Քուրքիոյ մէջ, հայ ժողովուրդի խոնարհ՝ վարին խաւերէն էին, շինականի, արհեստաւորի, քահանայի, կամ մանր աւետարականի զաւակներ, ուսուցիչներ— ներսխանան գարօցի, Կեդրոնականի, Գեորգեան ճեմարանի, թե՛մական ու այլ զարոցներու ուսումնաւարտներ— գրասենեկային ծառայողներ, այլ և բազմաթիւ համալսարանականներ, պետական համեստ պաշտօնեաներ, ճարտարագէտներ, բժիշկներ և այլն:

Հայկական շարժումը չէր կարող ուրիշ բնոյթ ունենալ, բայց եթէ միայն դեմոկրատիկ. ժողովրդավար, վասնզի հասանքը սեռացող սկունքներն էին, մէկ կողմէն՝ երիմեան և Ալիշան, միւս կողմէն՝ Բաֆֆի և Նաբանդան... Հայ յեղափոխական մտաւորականութիւնը զազափարային ժառանգութիւնն էր այդ մեծ, ժողովրդամիտ ուսմկարաններուն:

2. 3. Գաշնակցութեան Կեդրոնը փութաց ճամբի իր զեկավար ուժերը զէպի գաւառ, ստեղծելու ամենուրեք տեղական կոմիտէներ: Ուժերը զրիւնցան Նաև զէպի Քուրքիա— Տրապիզոն, Պոլիս, Վան և զէպի Քարախասան, որ գրուն էր Վասպուրականի Ջաւարան և Իշխան Արշոյթեան հաստատեցան Տրապիզոն, մէկը իբրև տեսուչ, միւսը՝ ուսուցիչ տեղւոյն վարժարանին մէջ: Հոն էր արգէն Յարութիւն Շահրիկեանը, որ Խանազատի միջոցաւ ինչորք էր կովկասցի համալսարանական ուժեր զրիկ Տրապիզոն՝ իրթական գործը զեկավարելու համար*):

Յովհաննէս Իսուսիան կը զրկի Պոլիս, Պետոն կերթայ Պարսկաստան՝ մօտէն զիտելու: Վասպուրականի անց ու զարձը և ինքն ալ հոն փոխադրելու համար: Նոյն ուղղութեամբ գացին շատով վարդան և Դուսան—վերջինը Բազում ընկերներու միջոցներով: Ուրիշ զեկավար ուժեր ևս ճամբեցան զէպի Քարախոս և Մամուստ, հիմնեցաւ Ատրպատականի հայաշատ կեդրոնին մէջ «Գաշնակցութեան» առաջին զինագործարարը, որում զգիտար զեկավարն եղաւ երկար ատեն Գալուստ Աղոյեան, երեսնցի մեր երախտատար ընկերներէն մէկը, որ 1915ին խոշորուցաւ թշնամու զաւաղի մեղորով Հին Բայազետի մէջ:

Նորածին կազմակերպութիւնը շատպէց ցուցնէլ հայ աշխարհին իր քաղաքական զէմը: Նախ կազմակերպեց իր մամուլը: Գեմարին գործ: Յարական ոստիկանութիւնը արթուն կը հակէր: Գիւրին բան չէր Կով-

* Ջաւարանի և Արդուրեանի նպատակն էր՝ իրենց կրթական պաշտօնակութեան ընթացքին մօտէն զիտել Քուրքիան, ուսումնասիրել տիրող ընդմեջ ու ժողովուրդի վիճակը: Ծուտով, սակայն, կաւաճարութիւնը հոս ստաս... Ուսուցիչութիւնը մը կատարեցաւ նորի վարժապետներուն քով և երկուսն ալ բանտ ևնտնցան:

Թրքական առեակի առջև: Ջաւարան կարաստանը պաշտպանողական ճառ մը: Կը դատաւարտի չորս տարւան թերզարգելութեան, սակայն ուսուց զեսպարի պահանջին վրա՝ կը յանձնի կովկասեան իշխանութիւններուն (1891):

կաթի մէջ դազանի տպարան հաստատել և քերթեր հրատարակել: Առ-
ժամանակ բուսականացան Թուրքիկներով:

Թուրքիկները կը սպաղրէին Ռուսոսն և Շաքիրեան: Ունէին փոք-
րիկ տպարան մը, ուր կաշխատէին գիշերով: Տպարանը սկիւրը շնայ
Սուրյոյ առեւտրի մասն էր, նկուզի մէջ. ապա փոխադրեցին
Ս. Գառիթ ասրի կողմերը, որ. ժնեխայնեց տան ներքնայակը: Եկի. Մա-
տիկեանն ու Արշակ Թաղեոսեանն այ կը մասնակցէին այդ աշխատանք-
ներուն:

Հետաքրքիր է այս առաջին Թուրքիկը, որ Կուսակցութեան ան-
գրանիկ հրովարտակն է,* գրած, ամենայն հասանականութեամբ,
Քրիստափոր Մերսյալեանի և Խ. Մալումեանի ձեռքով**): Կարնոյ ա-
պրտամարտութեան վաղորդայինն էր:

...Ախոր ներուպան իր առջ անուսում է մի ամբողջ ժողովուրդ մի
ամբողջ ազգ, որ սկսել է պաշտպանել իր մարդկային իրաւունքները...
Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի միջոցին առաջին հարցը, որ պէտք
է գրազնեցնի ամէն մի հայրենասերի,— այդ բոլոր յեղափոխական ու-
ժերի միութեան և դաշնակցութեան հարցն է:

...Հայ յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը ստրտեով... զիմում
է բոլոր հայերին և հրաւիրում է կանգնել մի դրօշակի տակ:

...Նկատանի զնկեով Թիւրքաց Հայաստանի բազարական և տնտե-
սական ազատութիւնը, Պաշնակցութիւնը մտել է այն կռիւ մէջ, որ
սկսել է ինքը ժողովուրդը տանկաց կատարութեան զէմ, ուխտելով
մինչև արեան վերջին կաթիլը կուռի հայրենիքի ազատութեան համար...

...Քերթն, կըրայրներ, միանանք յանուն սուրբ գործի բնդա-
նուր թշնամու զէմ:

«Եւ զուր, կրիտասարդներ, միշտ և ամէն տեղ վսեմ պազափարների
պաշտպաններ, միացել ժողովրդի հետ:

«Եւ զուր, ալեկարդ ծերուիներ, ոգևորեցէք ձեր որդոց և օգնեցէք
նոցա ձեր բազմամեայ փորձառութեամբ:

«Եւ զուր, հարուստներ, բաց արէք ձեր քուկները, զէնք հայթա-
թելու ժողովրդին, որ նա կարող լինի պաշտպանել իր կուրծքը, որ բաց
է արի թշնամու զէմ: Եւ զուր, հայ կիներ, ոգի ներշնչւր սուրբ գործի մէջ:

«Եւ զուր, հայ հոգեւորական, օրհների ազատութեան զինորենիքին...

«Սկսանելու ժամանակը չէ... Համախմբուներ, հայեր, և քաղութեամբ
առաջ տաններ հայրենիքի ազատութեան սուրբ գործը»:
«Երկրորդ և երրորդ մանիֆեստը հրատարակւած են, հասանակա-
նորէն, 1891 թի սկիզբները — «Հնչակ»ի հետնապէս լետու — և անոր
արդէն կը կուրին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան և Դրօշակի հրա-
տարակութիւններ:

«Երկրորդի մէջ կը կարդանք.
«Մարտիկնի կռիւր այժմեանից յուսահատեցնում է թերահաստ-
ներին: Նորա հարցնում են, ի՞նչ կարող է անել հայը. ոչ թնդանաթ ունի,
ոչ զորք, ոչ պաշտպան: Անկարող թերահաստութիւն... Երբ ժողովուրդը
միացան է և պատրաստ կուլուտ, ոգևորում միևնոյն վե՛հ զգացմուն-
քով — այլ նա ոչինչ չարժէ ոչ թշնամու զորարանակը, ոչ թնդանաթ»
և ոչ օտարի պաշտպանութիւնը...»

«Երրորդ հրովարտակը նազ պսթեթիկ սէ մը ունի, անի շափաւոր
ու խոճանան.

... Սկսպիսի ոգևորիչ և քրտաշարժ լուրեր են հասնում մեզ զս-
նազան հայաբնակ տեղերից: «Դաշնակցութեան» գործակալները ան-
հաղար հարցնում են մեզ. «Ե՛նչ պատասխանել այժմ գրաւած ժողովրդ-
դին, ի՞նչ էլը պէտք է տայ նրա վե՛հ զգացմունքին»:

Հայ ժողովուրդը անսահման անմեղսութեան ապացոյցներ է տա-
լիս. զա արդէն անհերքելի է: Բայց լոկ անմեղսութիւնը բուսական չէ
այդ մեծ ու սուրբ գործի համար... Անհրաճեշտ է լինել հետատես և
զգոյլ: Պէտք է ինչպէսդրութեամբ գործ զնէլ մեր ունեցած ուժերը...
Յաղթութիւնը կը տաններ այն ժամանակ, երբ մեր ոյժերը խմբներ մի
բնգհանուր դրօշակի տակ, մեր կամքը հպատակեցնենք մի որոշ կար-
քի, անհրաճեշտ զինքիպիլիսայի... Աղերսում ենք ամէն մի հայրենասեր
հայի այս խօսքերը դրձմել իր սրտում: Թ՛ող ամէն մի հայաբնակ
կենտրոն շարունակ պատրաստի... Բայց ընդհանուր գործ սկսելու հա-
մար թող սպասի մի ընդհանուր հրուէրի: Իսկ Դաշնակցութիւնը կը տայ
այդ հրուէրը, որով նա ցոյց կը տայ և ընդհանուր ապստամբութեան
ժամանակը Տանկա-Հայաստանում:

... Հայ-կըրայրներ, լոյսով, հաստով ու անդրդուլի կանգով զի-
շեր-ցերեկ պատրաստուներ և ամէն բողէ պատրաստ սպասենք, որպէս
կը կարող լինենք մեր բազմաշարժար տանկահայ կըրայրների Քնդհա-

* Մտտ 30 տարի շունչերն արդէ ոչ մէկ օրհնակ: Ռուսոսը պատանմամբ ձեռք
բերու այն 1917ին, Առաւելուրդի մէջ, Փետրարեան Յեղափոխութենէն լետու: Գլու-
ցնում է ցարական գաւտնի քաճանմունքի արշիվներու մէջ, ուրիշ կարեւոր ու հազ-
արգիտ վավարարույթերու վետ: Տպած այդ թուրքիցը քաղաքում չէ. քայք. քառ Ռու-
սոսի, Ռուսաստանում է 1890ին, սեւուշու, այլ օրհրուն երբ Հեշակեան Առաւելուր-
թիւնը յանձնել խանագաւտի, յայտարարել էր իր միացումը Դաշնակցութեան մեջ:
Սուրբասում է Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը:

** Հասարական խմբագրութեան արդիւնք են նաև «Դրօշակ»ի առաջին տարի-
ներու շարք մը առաջնորդող յօդուաները:

Նոր Ապստամբութեան նշանին անմիջապէս արձագանք տալու:

Ապա թուօցիկը կը բերէ շարք մը թղթակցութիւններ Քուրբանջ Հաստատանէն, ցոյց տալու համար «ապստամբական շարժման կենդանութիւնը»:

Անասհման լուստեսութիւն կը ցոյցնեն Կազմակերպութեան վարչչները ժողովուրդի ազատամբական տրամազորութիւններու մասին և, հակառակ խոհականութեան և զգաստութեան Տրախրոզ քանի մը միջանկեալ տողերուն, այդ թուօցիկները, ինչպէս և «Երօշակօի առաջին թիւերու յօդանունները, կը մասնեն ծայրաւեց, անհաստարակչիտ հոգեվիճակ մը — միանգամայն բնականօտ այն օրերուն համար:

Քիւ առաջին «Երօշակօի մէջ կը կարդանք.

«Կար ժամանակ, երբ միայն խրախոյս և խօսք էր հարկաւոր ժողովրդին սթափեցնելու մասնացու, ստրկական բնից, այժմ նա զարթել է և... պահանջում է իրաքանչիւր հայից ոչ միայն խօսքեր. «Ձէ՛նք, զէ՛նք... ազալում է ընդդիմազորութեան բոլոր միջոցներէից զուրկ հայ ժողովուրդը»...

Ճի դարձեալ, թիւ 2-ի մէջ.

«Քարերահտարար, այսօրեայ հայ յեղափոխական գործին ազատւած է... նախապատրաստական գործունէութիւնից. մեր վերջին տարերեան տարայն պատմութիւնը, տանկական իշխանութեան անտանկի պայմաններն այսօր տալը են բերկ մի յեղափոխական ազգութակութիւն, որ միայն այդ հանգամանքի է ապաստմ թօթափելու իրանից տանկական լուծը: Այսպէս կարծելու համար մեզ իրաւունք են տալիս Տաճկական Հայաստանից հասած բազմաթիւ տեղեկութիւնները»...

Քարգուլութեան, ուսումնասիրութեան շատ ալ պէտք չկայ, ժողովուրդը արթնցի է, պարտաւա է, զէնք կուզէ միայն. նա պիտի լաղթէ անգամ թեղանթներուն և կանոնաւոր բանակներուն... Ընդհանուր ապստամբութիւնը պիտի գոյ և նոյնիսկ... ազգանշանով:

Այդպէս էր ընդհանուր հաստատ ո համոզումը 90ական թականներու սնիդները, այդպէս էր տիրող հոգեբանութիւնը Հայոց մէջ — վարպագեղ, բուն, զահամիտող տրամազորութիւն մը, որ կը վարակէր անգամ ամենէն զգաստ, պազարին առաջնորդները...

* * *

Շարժումը տարբային էր: Նոր կրօն մը կ'ալիկոծէր հայ աշխարհը, նոր եկեղեցի—Հայ Մարտական Կազմակերպութիւնը— որում առջեկ կուգային խոնարհելու բոլոր եկեղեցիներու հաստատեցեայները՝ լուսա-

տրլական, կաթողիկէ, բողոքական: Տպարօրէ, հազադիտ տեսարան մը կը պարզէր հայոց Անդրկովկասը — գաղափարային թռչններու և շրջկը պարզէր կիրքերու թատերարքամ: Ազգային գաղափարը, վեց դարու զենութեանէն յետոյ, կը տարածէր հնգկի մը կատաղութեամբ, զոր ոչ մէկ թուժ կը կանգնեցնէր: Կուսակցութեան գործակալներն են, որ անդադար կը հարցնէին Կեդրոնին. «Ի՞նչ պատասխանէ զրոգովրդին, ի՞նչ կը պէտք է տալ»... և այլն:

Որքա՛ն անելի ուժեղ էր յափշտակութիւնն ու կուփ տեղը կիսազրազուտ և պարզունակ երիտասարդներու մէջ, որոնց աչքին գաղափարը ամենազօր ու անլաղթիկ բան մըն էր. Հայոց ազատութեան դատը—այնքան արարար, ջինջ ու վե՛հ էր... Ճի որպի՛սի զերարհաստում սեպական ուժերու: Ճի որպի՛սի արհամարհանք զէպի թշնամու ոյժը... Շափերու աչքին Քուրբանջ քայքայած, մահամերձ պետութիւն մըն էր. բուսական էին քանի մը հարած— և ներուպան պիտի միջամտէր և մեծքարը պիտի իրագործէր...

Հայութիւնը՝ անպարտելի հսկայ մը, Քուրբանջ՝ դաճած մը...

«Չեթի՛ք, որգեակի... Մեր բաներն էլ կանեն ճոցա շանտաակի»...

Հայկական շարժման ոտմանտիկ շրջանն էր: Քուրբանջ ապստամբ ժողովուրդներու և զիրին խանդավառութիւններու շրջանը: Բոլոր ապստամբ ժողովուրդները ունեցիք են այն: Ինչպէս անհատի, նմանապէս իրաքանչիւր ժողովուրդի կենսքին մէջ կայ «վերթերեան», «հերոսական» այնչըջանք — օրեր հսկայ, կենսարար երանգներու, օրեր անզուսպ, անչափարգ պատանեկան իդքներու, երբ արթնցող ժողովուրդը, տակալին զհակացութեան սենին վրա, կը փորձէ խօյ թռչններով իրագործել անկարելին, կը ծառանայ խիզախօրէն վիթխարի արգիւթներուն զէմ և կենսքի վրա տեղանքով կըլուծ կընէ—Մահու...

Այդպէս կը բերորէ այդ ապստամբ ճոգեվիճակը ինքը Գեօթէ, ոտմանտիզմի հանճարեղ ոտմակիրը:

Վիպական շրջանն էր — և անոր ամենէն բուն արտայայտութիւն եղաւ Կուկունեանի արշաւանքը: Հնչականներու գրեթէ ամբողջ ամիտասպին—գործունէութիւնը 1980—94 տարիներուն անցաւ նոյն ոտմանտիկ ճոգեբանութեան նշանակին վրա բազմաթիւ էին «խենթները», սերվանտէտան հերոսները, տարարին ու վեհանմն սուպետներու և ամէն տեսակ ազանդատներն ու մոլիտաղներ... Մթնոլորտը ինքու էր վառօքի զինովցուցիչ: բուրմունքով, թմբուն ու միտրով, հառերով, երգերով և թևատը նշանարաններով. «Ամենայն տեղ մահը մի է»... Ազատութիւն կամ մահ... «Յաղթել է կամ թէ պատուով մենի»... Ը զանտ-

նեան մարտակոչը— «յանգզովի՞ն՛, յանգզովի՞ն՛, գարձնայ ու միշտ յանգզովի՞ն՛...»

Ա՛հ, «խո՛հաններ», «հաստարակչու՛ած» խելօրները, հանգիստ ու կոշտ փրթողները, պորտաբոժ անտարբերները կը դարձանան, անշուշտ, երիտասարդներու, «խնկն» ու ինչպա տպաներու այդ անգոյապ թռիչքներուն հանդէպ— անոնք չեն հայ յեղափոխութեան կոչեցեալ գատախազները: Ամբողջ հոյակապ իտալական զիջագնամարտը կատարեր են 25—30 տարեկան «շաղկիւն» և անոնք զրեթէ հասակակից էին ծրանակնան Յեղափոխութեան մեծանուն զերկատարները:

Ու նոյն այդ երիտասարդներն էին, որ օր մը— գարնուրեյի, ճակատագրական օր մը— Ղարաբիխէի բարձունքներուն, Սարգարապատի դաշտին վրա զրո՛հ տին ինեթ մօլեզովի, օր մը ի պատիւն... Երիտասարդովի՞ն՛ը— գաղափարական շարժումներու և բոյոք խզար ձեռնարկներու յառաջագանն ու զրօշակակիրը:

Երիտասարդովի՞ն՛ը— յոյսի և հաստի, բոյոք ազնի կիրքերու խանձազա մարմնացումը:
Երիտասարդովի՞ն՛ը— բանկայական զնգաններու և կախաղաններու մշտտոտա ողջակէզը, ազատութեան հրօճի յախտեմական վառնանիքը...

Ուժերու անասման շիրա՛ւ՛հաստութիւնը և մօտայուտ յաղթանակի հասար կը մեկնէ յախտեմ, հաստային թռիչքներ: Ծպատա՞կը: Գալոց Հայաստանի քաղաքական կա՞զմը... Ասով շատ ալ չէին մտահոգեր... «Քան մը, անշուշտ, պիտի բլլայ...» «Բուստարիոյ պէս բան մը»... «Իրանեանի պէս բան մը»...

Հակա՛նը կոհին է, մնացածը երկրորդական է^{*)}: Ու կոհի բոյոք ձե-

*) Կարծէք ճոյն ճշմարտացի կը հնչէր ևս բուն իսկ վարդիւնութիւնը շարժերուն: Եւականը գործն էր. իսկ նպատակը, ծրագիրը, արագալստ կատարումները՝ երկրորդական բաներ էին... Ուշագրաս է, որ իր հիմնարկում օրերէն զրեթ մարտը Յ տարի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չուներ ծրագիր, սպան վրա գրան... Թէն արդէն կտակարարական գործիչները մասատուտ էին երկրի շարք մը կետերէն, օրնագործարարը կը բանէր Թարախի մէջ, զէնքերը կը փոխադրէին երկիր. իսկ Կովկասը պատու էր ղաշնակցութեան կամրուներու ցանցով: Միջնում ծրագիր ևս մարմնավոր գործ.— այսպէս էր կարգադասը: «Մերք գործի կուսակցութիւն էնք».— շատոց այսպէս յայտարարեւր էին Դաշնակցութեան հիմնադիրները: Զինակիր խումբ մը, որ մեզ

կերը ընդունելի են, կիրքական: Զարկ տանկին ու բիրքիցի ամէն տեղ, ամէն պարագայի տակ: Զարկ և ներքին ոսոխներուն, ուխտադրու ընկերներուն, ամէն կարգի հայ ցեղերուն, գաւաճաններուն, լրտեսներուն, մտակիչներուն: Զարկ, վրէճ... ։

Ու ի՛նչ խօսական ձևեր կտաներ վլեժիկացութեան տենչը... Ոչ միայն թշնամու, այլ և հայ մարտը հանդէպ: Յունօի գլխուն մէջ նըստին և սեռուն գաղափար մը — Թոխմախեան լրտես մըն է: Գաւաճան մը... Արտէն թոխմախեան, կարագի արծիկներէն, երթմանի քանցարու աշակերտներէն, օր մը շարաւար կը խոշտանարէ Յունօի ձեռքով (կրտսն նոյնիսկ, թէ ողջ ենուեր է թոխիրի մէջ և ալրեք), որովհետ (կրտսն նոյնիսկ, թէ ողջ ենուեր էր — բնաւ չսխառտած — թէ իբր նա պաշտօն ուներ շրիք կտավարութեան լրտեսիււ հայ յեղափոխականները կողմասի ու Պարտիստանի մէջ^{*)}):

Մեր բոյոք հին ընկերներէն միայն պարտաւոր լսած ենք այդ եղբայրական զէպքի ասքիւ, որ կատարուր է առանց վերին մարմնի գիտութեան, զտու անձնական կամ Թայֆոսական հոգի վրա:

Ահա ուրիշ ոճի մը: Նոյն 1891 թականին Կերեկցեանը սպանեցաւ չորս ղարաբայի մէջ, տեղուց կնքը. Կոմիտէի որոշումով: Սրացաւ հայ մարտ մըն էր, մէկը 1882ին բացաւ կարճօր զարտին ընկերութեան զնկավար մըն էր, որ չորս տարի բանտ նստեւ էր: Անոր «յանցանք» այն եղած էր, որ կը մերժէր հաղշտայ յեղափոխական զործողութիւնները, խոհեւ էր, որ կը մերժէր հաղշտայ յեղափոխական զործողութիւնները, խոհեւ էր, որ կը մերժէր հաղշտայ յեղափոխական զործողութիւնները, խոհեւ էր, որ կը մերժէր հաղշտայ յեղափոխական զործողութիւնները, խոհեւ էր, որ կը մերժէր հաղշտայ յեղափոխական զործողութիւնները, խոհեւ էր, որ կը մերժէր հաղշտայ յեղափոխական զործողութիւնները...

Մարտափնիքն այն է, որ այդ երկու երայրասպան ոճիրներու ճեղքնակը կը հանգիստանաւ հայ շարժման երկու հիմնալուսք, զէմբեր, մէկը՝ Յունօս, վանեցի ֆէդայիին՝ միայր՝ էրքրումցի Արամեանը, Աշոտ-Սարգիս, վանեցի ֆէդայիին՝ միայր՝ էրքրումցի Արամեանը, Աշոտ-Սարգիս, վանեցի ֆէդայիին՝ միայր՝ էրքրումցի Արամեանը, Աշոտ-Սարգիս, վանեցի ֆէդայիին՝ միայր՝ էրքրումցի Արամեանը... Այսպէս խոսեցեր են Կերեկցեանեանի վրա, երեք տարան բանտարկութենէն լետոյ: Այսպէս խօսեցեր են Կերեկցեանի վրա, երեք տարան Կովկաս, ուր և ամբողջ տարիներ թաքնեցաւ: Կերեկցեանի կերպը երկար ատեն հետա-

Առանձնակ նրացան ու ուղարկ կը փոխադրէր Հայաստան, առկի մեծ արժէք ուներ մերոց աչքին, քան տառնակ ծրագիրներ զոցը քաղաքական-քննչային կարգով մասին: Վերայք տեղի է ունեցեր 1891ին Կախալայի վանքի մէջ: Թոխմախեան վանքի էր, բնական ատեն ուսուցիչ եղած էր Ազովի մէջ ևս վերջ վարպետական ձևով:

պրնդից զինքը և չգտնելով, սպանեց Քիֆլիզի մէջ Աշոտի մտերիմ ընկերներէն—Օբոյնանք, որ նոյն Կարնոյ Կնդր. Կոմիտէի անգամ եղած էր:

Գաշնակցութեան Կնդրոնը 1890 թուականին, Արամեանի ներկայութեան, դատաւարտեց անոր քայլը և այդ առթիւ հրատարակեց յատուկ բնուցիկ մը: Կնդրոնը հակառակ եղբր էր Կերեկցեանի զէմ արձակած վճռին և, այնուամենայնիւ, Կարնոյ կոմիտէն իրազործէր էր վճիռը: Յնդափոխական կարգապահութիւնը դեռ խիստ կը կազար այն օրերուն...*)

Վերջիշնք և Մարկաւազի սպանութիւնը, որ նոյնպէս զժար է արգարացնել: Ուրիշ նման զէպքեր ևս, տարարարտարար, եղբր են մէր յեղափոխական շարժման բնթացիին. — անխուսափելի, աւա՛ղ, նոյնիսկ մեզմէ աւելի բարձր ազգերու մէջ: Յիշենք միայն Ֆրանսական Մեծ Յնդափոխութիւնը, երբ մարդիկ կը կոտորէին ամենաթիթեւ կասկածներու հիման վրա, մատնութեամբ կամ պարզ, անձնական թշնամութեամբ: Հայկական իրականութիւնը միայն աւելի զսթան մեթոզներ կը բերէ այդ կարգի մարզանքներուն մէջ...

*) Հետագային, Սոփիայի Ընդհանուր Ժողովին մէջ (1904 թ. Յունար) պարզեցաւ, որ Կերեկցեան դատանա մը չէր եղած, անշուշտ, իսկ խիստ կրտս մտերմ վարած է իր արօսպագնը նոր յետափոխական գործիչներուն դէմ, անարգելով գտնոր նրապարակաւ, սրճարաններու, խանութներու մէջ...

ՂԵՎԱԿԱՐՆԵՐԸ

Հայ շարժման զաղափարային ներողութիւնը.— Քրիստափոր, Չաւարեան, Ռոստոմ.—

Անցաւ կամայ-կամայ զաղափարներու շփոթը, փարատեցաւ հնարը հեռէ ռոմանտիզմի մշուշը և նրիտասարղ Հայաստանը յանգեցաւ իրականութեան աւելի զգաստ ըմբռնումի — իր պարտականութեանց աւելի յստակ գիտակցութեան: Մտեզմեցաւ կուտ, կարգապահ յեղափոխական կազմակերպութիւնը — Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութիւնը — իր ընդարձակ ճիւղատարումներով, նախ Կովկասի, ապա Քուրդիոյ և Պարսկաստանի մէջ, զուեցաւ իր պատահական տարրերէն, դատարարակեցաւ անձնազոհութեան և զգաստ, առողջ հայրենասիրութեան զպրոցիին էջ, իր մեծ վարպետներուն շունչին տակ:

Այդ վարպետներին մէկը վազածամ աշիք զարնեցաւ զաղափարական մտատրականութեան շարքերում, իր արտակարգ կազմակերպական տաղանդով, մէկը՝ որուն վիճակած էր ուժեղ ձեռքով զարնել Կուսակցութեան ճակատագիրը —

Քրիստափոր Միխայիլեան:

Նախկին «աշխարհաբազարացի» Քրիստափորն էր, 80-ական թուականներու թիֆլիզեան խմբակներու Քրիստափորը: Նա, որ Քուրդահայաստանի զէպքերու ազգեցութեան տակ լքեց պարսպ կոստպոլիտիզմի աւետարանը և հոգով-սրտով փարեցաւ հայ ազգային շարժումին: Նա էր, որ Քիֆլիզի մէջ կը զեկավարէր Մշեցիներու «ինքնազարգացման» խումբը — Արարո, Մարգար վարժապետ, Քաւոր Պետրոս և այլն — կը սորվեցնէր գրել-կարգալ, բնագիտութեան գասեր կուտար և միաժամանակ կը դատարարակըր զանոնք յեղափոխական ոգիով:

1880-ին՝ ուսումնասարտ Քիֆլիզի Ռուսցական ճեմարանէն, ապա ուսուցիչ էր ծնեղավար Արուսիսի մէջ, Բաֆիէին յետոյ, 1885 — 87-ին՝ Ազատ ունկնդիր Մոսկւայի համալսարանում, 1889-ին՝ նորէն ուսուցիչ Ազատ ունկնդիր Մոսկւայի համալսարանում, 1889-ին՝ նորէն ուսուցիչ Ազատ ունկնդիր — այն ժամանակ, երբ Քիֆլիզը կապէր խմորումի ետպղեոր:

Հնունքն էր դիտել զայնց վարպետը կովկասեան մայրաքաղաքի հայ երիտասարդութեան իրարանցումս և հանդարտ, համեստ, առանց գահազնկմի, առանց թմրուկի ու բերբամբի եր սպասել իր անխուսափելի թատերամտի տամուս: Եւ էր մար հասուս ու զիբը կանչեցին Քիֆ-իլզէն, նա զնաց նեւանցաւ իր կախարհէ անձնաւորութեան ամբողջ թափով հակամարտ խմբումներու տեղեային վիճարանութեանց ժխորին մէջ, լեզուքացուց կեդրոնախոյս հակումները, հայտնեցուց ու միացուց հակոտնենտի եւ հարթեց ճամբան լեզուփոխական միացեալ կազմակերպութեան:

Կուլամ էր մարդիկ կատարելու, ծնած էր զեկամբար, առաջնորդ լինելու: Գնո բոլորովին երիտասարդ՝ նա հնդիկալութիւն ու շարքանք կը ներշնչէր իր շրջապատին: Պատկանողն զտիս մը պրոֆէսորի, պետական մարզու. Էրկայն մորտքով, գալուկ զէմբով ու խիստ իմացական արտայայտութեամբ. նալամբը՝ աւելի խորհողի, բան լեզուփոխական գործիչ—լուրջ, հակդիսուս, ինքնագաստումեան և արժանապատուութեան գրոշմը նախտին. խորունկ ու խոհուն աչքեր, որ մեղմուկ կը պսպղային ակնոցի ետեւ և կը թափանցէին զիմացիին հուզոյն մէջ. նիճար, թույլակազմ մարմին մը, փորք ինչ դանդաղաշարժ, թիչ խոտոզ, կուտ արամարանոզ, բեղահանրապէս պազ, զուտ, հասասարակչուած. ներաբ, սակայն — հրարտու մը, ազնի կրքի խորանդունդ ծով մը, որ շարունակ կ'այլեկոծեր ու զէպի գործ կը մղէր...

Գործի մարզն էր զերազանցապէս և գործի կուսակցութիւն մեղաւտնոր ստեղծած Միութիւնը իր ամբողջ տեսողութեան ընթացքին:

Անվիճելի զերազանցութեան մ'անձը բոլոր միւսներուն հանդէպ: Արթուն կը հսկէր, երբ ամենքը բնած էին, նա ինքը միւսները առհասարակ հետեւող էին հոսանքին, բայց զէպրերու ետեւէն, նա ինքը նախաձեռնող էր և ստեղծող: 2. 3. Գաշնակցութիւնը խոշոր լափով անոր ստեղծագործութիւնն է: Գուցէ երբքը հայոց պատմութեան մէջ անհատ մը այնքան խորունկ չէ որոշմը իր կնիքը հասարական գործի մը վրա, իր արտակարգ իմացականութեամբ և արտակարգ նկարագրով:

Եւ այլ գործը հասկնալու համար՝ պէտք է ժանտեանք վարիչին հետ, ժանտեանք վարիչներուն հետ: Պէտք է յիշենք Քրիստափորին հետ երկու ուրիշները. իր զաղափարի մտերիմները — Զաւարեան և Ռուսոմ — պէտք է ցուցարարներ, զէթ խոշոր գծերով, 2. 3. Գաշնակցութեան անբաժան երոզդութիւնը*):

Շատ է գրած երեքի մասին և տակաւին շատ պիտի գրի: Անեց պիտի ընկերները, հազարաւոր գաղափարական լեռնորդները իրենց շքմէր երկրպագութեան մէջ կրնան երբմէն մեղանշել լափազանցութեամբ չեմ ու մոլեռնակցութեամբ. պազ, անաշտ դիտողներն էս, բարեկամ թէ հակառակորդ, լափտի կրնան շխտատովանիլ անոնց բացառիկ կարողութիւններն ու հմայքը: Եւ խոտտովաններ են յամար:

Ինչն է, որ այնքան կը մեծցնէ Քրիստափորը, ո՞ր է անոր ծագվորդականութեան գաղտնիքը: Նա շունկը բնաւ այն փայլն ու շուրքը, որ լատիանիշն է հայոց աշխարհի մեծերուն: Չունէր պերճ, գրաւիչ լեզու, ինչպէս Խրիմեան և չէր կատարեր անոր պէս բարոզական խանդավառ թափօրներ: Չունէր հրապարակագրի կուլում, տաղանք, ինչպէս Նալուզ թափօրներ: Չունէր նա խօսք անոնց պէս հայ ծագվորդին՝ թերթեանցան ու Արծրունի և չէր խօսք անոնց պէս հայ ծագվորդին՝ թերթեանցան, հանդէսներու բարձր ամբիւններէն: Չէր գրեր բացաժառոգ ու լացցեղ զէպեր, ինչպէս Բաֆֆի, չէր ծծուած խօսեակ քնարով, ինչպէս Պատկանեան, չէր կախարհոր բարձրութիւնները թատրոնական ընձնէ, ինչպէս Պետրոս Աղամեան:

Լոկի, անշուր, համեստ մտաւորական մը, որու միակ արտաքին փայլը իր նուրբ, տանջած, վեհօրէն զեղեցիկ, առաքելական զէմբի մէջ էր: Շատեր չէին իսկ տեսած զինքը: Ոչ այլ կարոյացած իր սակաւթիւ ու փոքրիկ՝ զմաստարտ յօգւածները: Բայց մէկ բան զիտէին ամենքը. նա կազմակերպութեան զուգին էր և ինքը զերազոյն կազմակերպիչը... Գուցէ այս տարտամ գաղափարը կար ամենուն մէջ, որ այլ մարդը տարրեր խմբել էր...

Բանաստեղծներ, վիպասաններ, հրապարակագիրներն ու զերասաններ շատ է ունեցած հայ ազգը, բայց կազմակերպիչ տաղանդներ ասկաւ կու գր ծնին գարեւրով պատակուած, անմխարանութեան, ժայռայնդ անհաստապաշտութեան անտով մշակուած հայ անգաստանի մէջ:

Կազմակերպիչ ոգի... Այլտող է Քրիստափորեան հմայքի գաղտնիքը: Հազարաւոր առաջնորդ մը՝ որ իր ընտիր իմացականութեանը կը միացնէր և բարոյական խոշոր առաքիւնութիւններ. հաստատուն նկարագիր, անյողող կամք, անաղարտ մարտութիւն և անկաշտ շտատակութիւն: Կազմակերպչական իր ձիրքը Միքայելեան ցուցարներց տակալութիւն երիտասարդ տարիքին մէջ, կուսակցութեան ծնունդի օրերուն, երբ ին առջի գրուած էր մեծ, կեճտտ խնդիր մը — ի մի Լուիլի այնքան տարբեր խմբակցութիւններ, ստեղծել կուտ. ներդաշնակ միութիւն մը՝ այնքան

*) Հին ուխտագներու վաղանգն.— Քրիստափորի, Սիմոնի, Ռուսոմի ճին օրերու մտերմագոյն աշխատակցներէն—կամ ղեկ, բարեբախտարար, մէկ կրկու վեր-82

ապրողներ, պատկաւտի տարիքին մէջ: Բայց ողջերու մասին առհասարակ չպիտի խօսինք, կամ շատ թիւ: այս գրքին մէջ: 83

ցումեան և անոր ամենէն զործան անգամներէն մէկը: Յիշան գիւղէն էր, նոյն Գողթանէն, որ ծներ է Քրիստափորը: Ընթասա մըն էր արգէն Մասկայի Պետրոսեան ճնմարանին մէջ, ուր մասնակցեր էր ուսանողական ծանօթ խոսակցութիւններուն: Սպարապետ տիպ մըն էր, խառաքարոյ, շարքաշ կեանքի և դժգոյակ աշխատանքի մարդ մը: Ճիգընապէս ամենէն ուժեղի ու յաղթանգոյն էր Երրորդութեան մէջ, որու կրտսեր անգամն էր: Փորք ինչ գանդաղ էր Քրիստափորի պէս և անոր պէս կամքոտ ու կըրփոտ Առողջ, համաշափ մարմին մը, միջնասակ, լայնաթիկեակք և խոշոր, անոական դուռն մը, խոտ ու ցրի մազերով, կարն ու ցանցոտ մօրտքով: Աչքերու մէջ մշտական, հեղեայառան ծագիտ մը: Սուր ըմբռնողութիւն, որ օժտած էր նաև սրահասուրու անսովոր կարողութեամբ: Վերին աստիճանի բարի, ընկերասէր և մարդասէր, ինչպէս իր երկու մտերիմները: Չափազանց պարզ իր շարժումներ, կեցածքի մէջ:

Փրենկում, 1892էն ի վեր, խմբագիրն էր «Գրոջակ»ի և ինքն իսկ գրաշարը: Տարի մը լիտու, իրեն միացան նոյն կրկնակ պաշտօններն մէջ՝ Յովհանն Գալեան, Գարեգին Խաժակ, Սիմոն Շինեան և ուրիշներ: Քիֆիդէն ետք, մտերմին ընտանիք մը ու հաստատուեալ Լեւոնի ամբերուն: Ռոտտոմ — անոր իմացական, յեզափոխական գլուխը:

Պրնկու միքք մը լուծեր, թէ և լաւաղոյնն էր եղածներուն մէջ: «Գրոջակ»ի խմբագրագետն էր և ինքն առաջինը կը խեղար իր տիրադոսին վրա: Տօղած մը գրել, նստ էր բով, բանասիրութիւն մընել — ճշմարիտ տառագանք էր իրեն համար: Մեծ ասամբ ընկերներուն գրել կուտար «Գրոջակ»ի յօդածները և ինքը սիրով կը շարէր: Մեր ամենէն զարգացած մեծ ընկերներէն էր: Քիչ կը կարգար, բայց լաւ կը մարտըր կարգացածը:

Խմբագրութիւնը և իր ամբողջ մընեան կեանքը տաղտուկ կը բերէր ծնեալ զաւազիր-յեզափոխականին և 1895ի սկիզբները նա ձգեց «Գրոջակ»ը իր ընկերներուն, անցաւ Կովկաս ու նոյն տարան ամառը մտաւ Փարիզաց Հայաստան, Էրզրում, որպէս ասօժաւրի (ինքնառ) վաճառական:

Ու ապա Սիմոն Զաւարեանը... Մարտագոյնը մարտներէն: Սեշխարհիկ սուրբը, ինչպէս կըսէին ոմանք կատակով: Որոշ կողմերով ասեալ բարեփոխին հակապատկերն էր Քրիստափորի: Ջիգերու խորք մը, որ մշտապէս կաշեկծուէր ու կը բոցաժաւուր: Փոքրահասակ, վտիտ ու չզուտ, սիրուն, Ազոնեան գլուխ մը, ետքը զէմքով, թուխ վառագուն

ալքերով: Համակ կասեց, կեանք ու շարժում: Ըմբոսա, հպարտ, գերազանցապէս սրուն, անկախ նկարագիր մը: Երրորդութեան մէջ ամենէն գիտունն էր և գոցէ ամենէն հարցասէրը: Երեքին մէջ ամենէն աւելի թափառն էր, շփեք ժողովրդային զանգուածներուն հետ — և գլուխը լեցուն էր այլազան գիտելիքներու, սետութիւններու պաշարով:

«Աշխարհիկ սուրբ»... Ոչինչ այնքան ճշտօրէն չի լատկանշիք գաղափարի այդ նահատակը, ինչպէս այդ գոյց բառերը: Աշխարհիկ սուրբ որ նահատակեցաւ ո՛չ կրօնի սուրբերուն պէս, լանուն սին պաշտօն մունքներու և ոչ ամուլ քրիստոնէական խոնարհութեամբ, վիշք ծնած բախտի դաժան հարստներուն տակ, այլ ընկալ վեհագոյն ինչպէս համար, սեղօլ պայքարի նամբուն, որպէս պարտաճանաչ զինուոր իր բարձր, ներական գիրքին մէջ:

Չինկուր — Յեզափոխութեան: Չինկուր — նաև բարոյական անազարտ մարտութեան: Շուրջ բառորդ դար, 1889-90ի երկուների օրերէն ի վեր այդ անունը լեցուցիր էր արթնացող հայրենիքի մթնոլորտը, կովկասահայ երիտասարդութեան շրջանները. շուրջ բառորդ դար այդ երիտասարդութիւնը գիտէր, որ հայոց մասլ կրկնիք տակ, շուր նիսպապաշտ բարեբերու խոսքան աշխարհի մէջ Զաւարեան անունը ընկը զաղափարականութեան անուն մըն էր, գլխից երազներու և խիզախ ընդզուտներու անուն մը, անվերապահ զոհողութեան և անկաշառ ազնութեան անուն մը:

Կուգար Լոտիի պատմական բարձունքներէն, ոտկից էկը են շարք մը նշանատար հայ մարդիկ — Լոռու-Միլիթեան, Յովհաննէս Քումանեան (բանաստեղծ), Յովսէփ Արշակեան (Իշխան), Աւետիք Սահակեան (Հայր Աբրահամ) և այլն: Իզմիտ գիւղէն էր ծննդավայրը. — տարօրինակ զիւր մը, ուր ուսմիկ գրեթէ չկայ, ամենքն ալ ազնուակոծ են:

Ազնուական — և ինքը Սիմոնը, ազնուական մտքով, հօգով, բարբով: Մասկայի մէջ, նոյն Պետրոսեան ճնմարանում, իր ընկերներուն պէս տարեցալ ուսուական շարժումներով, բայց երբ, ուսումնաւարտ, վերագործաւ հայրենիք, շոգիացան անոր մէջ աշխարհաբարաբարցիական երազները և ինքն ետ, միաններուն պէս, համակեցաւ ամենարուն հայրենասիրութեամբ:

1890 թուականէն ի վեր նա կը գտանայ Կուսակցութեան տիրական զէմքերէն մէկը: Կենելով հանդերձ ուժեղ, շեշտած անհատականութիւն իր ինքնատիպ մտակալով, խառնածով ու գիտական պաշարով, Զաւարեան նա առաւել սիրած ու յարգած էր իր բարոյական աստիճանալոյններով: Ժողովուրդը իրեն մտեղից գործիչներուն մէջ ամենէն առաջ այդ բարոյական արժէքներն է, որ կը փնտռէ, և եթէ անոնք չկան, և եթէ չկայ մարտութիւն, շիտակութիւն, անձնկերութիւն, ոչ մի խելք, էմա-

ցակահովիտն չէ կարող շահիլ ժողովրդեան սիրտը: Կր շահի գուցէ ժամանակատրայութեամբ շարժաբարտեօրէն: Մարդ-անհատը այնքան աւելի արժէք կը ստանայ իր շրջապատի աչքին, այնքան աւելի կը փաստակի համակրանք ու արժէք, որքան աւելի կը շնչուի անոր մէջ բարոյական, բարագոյնական առարկութիւնները: Առանց ստոնց՝ չկայ իսկ ճշմարիտ մտաւարական մը:

Գիրին բան չէ մարդ լինել մեր հայկական միջավայրում: «Աշխարհիկ սուրբ»ը — եպատատրուած, անշուշտ, իր ասողը, բնատուր հակումներէն — ինքն էր մշակել իր բարոյական անձնատրութիւնը, ինքն էր ձուլել իր բարագոյնական պատկերը և մէկն էր այն սակաւաթիւ բնութարաններէն, որոնք կրնան բնի ճպարտութեամբ. — Homo sum, ես մարդ եմ...»

Եւ փայլ անոր, որ կը փորձէր ստանք ձգել այդ անրիժ, մարդկայնափոյ պատկերին վրա... Անոր մարմինը կը ծառանար անիրա հակահասկորդին զէմ՝ անճը և անտար: Անա բանի էր ուրիշ գծեր.

«Գաշնակցութեան» երկրորդ մեծ առաջնորդը յար և միշտ կը բարդէր շարքերուն ծայրայեղ խնայողութիւն կուսակցական գրամներու մասին: Եւ իր անձնական ընթացքով օրինակ կուտար ընկերներուն: Անքան կը բարոյէր խնայողութիւն, որ ընկերներէն ոճանք մանակ կ'տնտեսէին զինքը: Խնայողութեան կուսակցական գրամներուն վերաբերմամբ անոր աչքին նոճանիչ էր զգնութեան ու շինջ գազափարակահութեան: Երբ 1903ին կ'ըլկէիս քնաց և տեսաւ տեղուր զկազմար ընկերներու շուայ, անձնական, անարգարանի ծախիւր կուսակցական գանձարանէն, փայրկեան մը. սպարմ կրկնի կորսցուց իր հոգեկան հաստատարէլիսը, ծառացու զեղծարար ընկերներու զէմ, որպէս Միքէլ Ակելոյի խարազանող միտար.

— Դո՛ւրս է. Յ. Գաշնակցութեան սուր տանարէն, դուր չեղափոխական չէր, այլ զոդ ու ապրկներ...

Լուծեց անարժան մարմինը, գառի կոշից զեղծարարները կուսակցութեան զիբարոյն ստեանին առջև և անոնք զօրս վտարեցան շարքերէն և Մեճոն վերստացաւ իր հոգեկան անդրութիւնը:

Տեսաւ մը ֆիզիքական զարշառ ունէր զկայ բոլոր փառամոլները, ցուցամոլները, աթոսամոլները: Ինքը համեստութեան ու խոնարհութեան կատարելատիպ մըն էր և կատէր կապիւրիստները* մինչև հոգու խորքը: Եւ կուզէր, առանց յաւակնտութեան, մարդկի իր կուսակցական շարքերը նշն համեստութեան ու անշահախնդիր անձնութեան

մէջ, առանց որոնց չեղափոխական սուրբ գործը չէր կարող բախլի, գազափարական կազմակերպութիւնը չէր կարող ապրիլ: Ա՛հ, երբ կուզէր լուծել հայ հասարական կեանքի ուշագրաւ առեղծածներէն մէկը — իմանալ, թէ ի՞նչպէս, ի՞նչ հրաշքով մեր ցար ու ցարի, գարնրով անմիաբան ու պառակտուած, անհաստապաշտ ու զուսցրի, մոլ ջեղին մէջ ստեղծեցաւ և ամբողջ բառասուն տարի կանգուն մնաց, անհատեամ փոթորիկներու մէջ, հայ ծառայուն քաղաքական կազմակերպութիւնը — երբ կուզէր հասկնալ այդ հրաշք-երեւոյթին գաղտնիքը, ինչեղէ՞ր զեկազմարները. ինչեղէ՞ր, որ կազմակերպութեան զուս Էին կանգնած բուռ մը Զաւարեաններ...»

Խոնարհ, համեստ, զերծ գոնիկ ու մեծամոլ մեծերէլ — այդպէս բնորոշեցինք զաւարեանական բնատրութեան մէկ կողմը: Այդպէս էր նա անզամ փառքի գազափարակութիւն, երբ, 1906ին, ողջ կողկասեան հայութիւնը ի զէմ էջմիածնայ Կեղոտեանակ ժողովը, փաթեան պատգամարներով, բնարց զինքը զրեթէ միաձայն այդ պատմական համագումարի ճախազան:

Եւ սակայն, փառքի — ազնիւ փառքի — մտահոգութիւնը միանգամայն խորթ, օտար չէր մեր ընկերոջ: Նա Ռոստոմ մը չէր, լսիկ-մեչիկ, կոտած, ջաշած լայն հրապարակէն զէպի խտար անկիւնները: Զաւարեանի խոսանամբը ըմբոստ էր այդ ձեռի համեստութեան զէմ: Նա կը ձգտէր զէպի գործի լայնարժակ հրապարակը. զէպի առաջին շարքերը, նա կը գաթնէր... զէպի բնոր: Պատանէլներու, մարտական բարիքներու գաճաղէր... զէպի հոն, որ կը հրապարակէր զինքը և նա կը մղէր տարերայնօրէն գաթնէր: Եւ իր մտաւոր և հոգեկան ուժերու հարստ գիտակցութեամբ, երկուցի հոն, իր մտաւոր և հոգեկան ուժերու հարստ գիտակցութեամբ, մէկ տիրական բազմանբով — փութացնել՝ հայ դասի լայլմանակը, զո՞րծ կատարել բան կարելույն արագ ու բեղուն և առաջնորդել անօգնական զանգամները զէպի իրկաւր:

Հարուստ ու բազմազան է իր կեանքը Քիֆիզի մէջ: Գիւղատեսես է — Կողկասի առաջնակարգ գիտական մասնագէտներէն — կառավարութեան պաշտանեայ է, թերթիկն ու աշխատակից է և միանգամայն զազանի աշխատար: Եւ, քարոզիչ և կազմակերպիչ: Ուր որ հանրագումար մը կար, երիտասարդական մի հասարակութիւն, գաղափարային մի հանրակառուցման մի արտայայտութիւն, ցոյց ընդդէմ լուր բարդէս կամ ըմբոստացման մի արտայայտութիւն, ցոյց ընդդէմ լուր բարդէս կամ ըմբոստացման մի արտայայտութիւն, — Զաւարեան միշտ հոն էր և բերու, ցոյց ընդդէմ կառավարութեան, — Զաւարեան միշտ հոն էր և կր պահանջէր առաջնակարգ կազմակերպողներէն մէկն էր նա և կը պահանջէր, որ այդ հանգեւն հետու պահին ցուցամոլներն ու փառամոլ-հանչէր, որ այդ հանգեւն հետու պահին ցուցամոլներն ու փառամոլ-

*) Աւարակի ու սին փառքի Ռոստոմոնը:

ներ եռն իսկ Մշակի ամենամտօրի աշխատակիցներէն... Իսկ երբ 1892ի վերջերուն, նոյն Արծրունիի անկախընթաց յուզարկաւորութիւնը կը կատարէր Քիֆլիի մէջ, երբ կառավարչապետի հրամանով ոստիկանութիւնը միջամտեց ու շէր թայ տար, որ լիսուն հազարանոց ժողովրդական թափօրը ուղղէր Վոլոժինսկի կողմէ կեդրոնական պողոտայով:— Խուճը մը երիտասարդներ արճամարհեցին կառավարչապետին հրամանը, զուրկ անցան հակա թափօրին, տարան իրենց ետեւէն զանգամը և պատմեցին ոստիկանական շղթան, զուրբ բերելով զպաղտը զէպի մեծ պողոտան... Զաւարեանն էր բմբոստներու յառաջապահը և ամենէն յանդուզն առաջնորդը»):

Այդ առաջին թիւիցներն արդէն կը յատկանշէին ապագայ գործիչը: Վերջապահապէս անհատապաշտ (individualiste) խառնուած մ'ուսէր, բառիս, սակայն, արեւմտեան իմաստով, ոչ հայկական: Որքան ալ կը սիրէր ժողովուրդը, որքան ալ սրտով ետրած լինէր զանդամներու դատին, իր շեմ ու խորունկ համակրանքը զիսակից անհատներու կողմէն էր, խիզախ, ձեռնընթաց, վեհասուն, արի փորձամասնութեան կողմէր: Զաւարեանի բմբոստումով այդ անհատներն էն, որ կը նիւթեն համաշխարհային պատմութիւնը, բարշտով իրենց ետեւէն կոպտու, յետամնաց, ստեպ անգիտակից, զանգամը: Կը մերժէր, հետևաբար, մարքսեան տեսութիւնը, որ գերակշռող տեղ կուտայ զանգամներուն և երկրորդական, երրորդական դեր միայն կը յատկացնէ անհատներուն (զեկավարներուն, հերոսներուն):

1895 թ. հոկտեմբեր 7 թակիր նամակէ մը մէջ հետեւեալը կը գրէր Քիֆլիական Ժրնիզի ընկերներուն.

— Ամբողջի վերայ ազդեցութեան կունենայ անկի համարձեկը: Եւ Բոկլիի, նոյն իսկ սոցիալիստներին հետ համամիտ չեմ, որ ամբոխն է ազգում անհատի վերայ: Ընդհակառակն, անհատները, հերոսներն են տանում ամբոխին հոգեբանական տեսակէտից: Կարչալը, Միխայիլովսկին կարծում անկի արդարացի են»...

Անշուշտ, 1895ին արդէն Զաւարեան և իր զինակիցները եկած էին այն համոզման, որ հայկական մեծ շարժումներ կազմակերպելու համար, դժուար է յույզ զնել ժողովրդային մեծ զանգամներուն վրա և որ զորքը պիտի տանին իրենց ուսերուն ընտիր, արի ու գիտակից փորձամասնութիւնները, որոնք պիտի ձգտին բաշխել իրենց հետ ծայլ ու չուր

հպատակութեան մէջ մարզած ժամբոխը: Նոյն համոզումին եկած էին և թուրքահայ ըմբոստ մտաւորականներէն յաւազոյնները, առանց Կարալլի ու Միխայիլովսկի կարգալու: Նոյն համոզումն են ունեցած աշխարհի բոլոր ինքզնուական շարժումներու գրեթէ բոլոր պարագուտները: Հի բոլոր շեղագիտական արարածած չէր որչ Թուրքաց Հայաստան:

Եւ ինչպէս բոլոր երկիրներու մէջ, նմանապէս Թուրքաց Հայաստանում յեղափոխական գիտակցութիւնը արարածած չէր որչ Թուրքահայ բնագ փորձամասնութեան սիրտերուն մէջ: Երբ որտեղեղտու կըներուն ու լողվածներուն մէջ ոմանք կը գրէին, թէ ընդհանուր ապամբոխները պիտի պայթի արած ազգայնական վրա, երբ կը գրէին, թէ ժողովուրդը ամենուրեք պատրաստ է ոսկի կնկուր մէկ մարզու պէս, առոնք միայն անհատները պատրաստ ոճեր էին, որ երբեմն պարագուտներն ալ կը գործաւնայեանդական ոճեր էին, որ երբեմն պարագուտներն ալ կը գործաւնայեանդական եղատակով, մթնոլորտը էկեկտրականացնելու, բոցավառելու միտումով:

Միման Զաւարեանի գիրը կամ լեռուն շէն հանդուրժեր նման բեմբոստութիւն: Նա բնագալային հակակրանք ուներ զէպի այն բոլոր հետեւորները, որոնք վարկենական յաջողութեան համար կուզեն ուղցնելու իրողութիւնները, վարագործելու կացութեան ստերները և շլացնելու իրենց լսարանը մեծաշունչ յայտարարութիւններով ու գոշակութիւններով:

Այդ անվախ մարզը մէկ վախ ուներ միայն — կեզծել իրականութիւնը, արատաւորել ճշմարտութիւնը: Եւ ճշմարտութեան նշաններն կը հետապնդէր զինքը իր ամբողջ երկաթամեայ քարոզութեան ընթացքին: Ոչ մէկ կեզծիք, ոչինչ չիծու, անհարգաւոր, ոչինչ զերասանական...

2. Գաշնակցութեան բարոյախօսն էր նա և դատարագը միանդամայն — վար մի հատիկ ընկերական ժողով, ուր նա յիտարներ բարոյական սայթաքումները և շուրջը յախտեանական պատգամներ ուղղական շարժումը անոր աշին, գերագանցապէս կրթիչ ազգակ մքն էր և 2. Գաշնակցութիւնը անոր համար միջոց մքն էր՝ ոչ միայն հայ և Եւ Սօֆիայի Ընդհանուր Ժողովին, իր մէկ երկար բանածնի մէջ, մը ևս Սօֆիայի Ընդհանուր Ժողովին, իր մէկ երկար բանածնի մէջ, որ «Կարգապահական» խորագրին տակ կը պահէր Կուսակցական արշիվներու:

«Եկատելով — կ'ըսէ Զաւարեան — որ աշխատանքի շանքի պաշտպանութիւնը հանդիսանում է մեր եղատակի իմանական կեանքի մէկը, իսկ անգործունեութիւնը տանում է մարզկանց անբարոյակաւորեան և

*) Ռուսահայոց ստաշին մեծ ցոյց էր, որու Ռուսահայրով տեղի ունեցած բազմաթիւ մերթապաղութիւններ ու բաժնարկութիւններ: Ռուստարկածներում մէջ էր, բնականաբար, Զաւարեան:

ապրտառի բերել, բայց ծառ միջոցների դիմելու, որ գցում է Կազմակերպութեան վարիք, ժողովը որոշեց՝ ա) որ ամէն մի դաշնակցական օժտած լինելու է ազնի մարդին վայել բարոյական ու յեղափոխական յատկութիւններով, բ) որ ամէն մի դաշնակցական, ուր որ էլ նա գրաւերի, տարածելու է իր գաղափարները Գաղղով և մանաւանդ կոնկրետ գործերով, գ) որ ամէն մի զինուոր, կամ այլ կարգի յեղափոխական, արտասահմանում կամ երկրում, երբ նա ամբողջովին Կազմակերպութեան արամաբարութեան տակ չէ, իր ապրուստը ապահովելու է իր ազնի աշխատանքով...

•••

Այգոյն էր ահա՛ մեր ղեկավարող Երրորդութիւնը, Տարբեր իրենց խառնածրով՝ երեք բնկերները կը կազմէին յիսկատար ներդաշնակութիւն: Զաւարեանը, իբրև ամենէն տաքն ու բմբոստը, միշտ բննադատող ու հարածող, Քրիստափորն ու Ռուսոմոնը, իբրև աւելի հանգաբա, հաւասարակշռած բնաւորութիւններ, — անոնք երեքով կը կազմէին Մեծ Ռիստին բիւրեղանյ կորիզը, որ մտքի ու հոգու անդուլ ճառագայթումով ճեղգճեղ կարգաստուրէր հայ գաղափարային անդատտանք և կաննչներ հայոց ազատութեան փառանգը: Տարածայնութիւններ, հարկաւ, կը ծաղկէն երբեք միջև, դժգոհութիւններ, բուռն վեճեր, հարկաւ, տեղի կունենային, բայց անոնք անզօր էին քանդելու զեղենցիկ ներդաշնակութիւնը, անզօր էին խախտելու — կտրիկը:

V

ԾՐԱԳԻՐ, ՏԱԿՏԻԿ, ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՅԵԱՅԻ

Առաջին համալուծար — Ընդհանուր ապստամբութեան խնդիր. — Արմ Արամեանի առաջարկը. — Անհատական տեւրուր. — Զէնքի փոխադրութիւն և ժողովուրդի մարզում. — Տեղափոխութիւն և զանգաձայն հոգեբանութիւն. — Կազմակերպութեան ձևը. — Կեդրոնացում և ապակեդրոնացում. — Յոնան և Զաւարեան. — Անփութութիւնը ծրագրային խնդիրներու հանդէպ. — Քաղաքական և տնտեսական պահանջներ. — Ժողովրդապետութիւնը՝ Կուսկցութեան հաստատմամբ. — Ընկերվարական հոգիք.

Եւ ահա 1892ի աշխատ Ընդհանուր Ժողովը: Առաջինը Կուսկցութեան ծնունդէն ի վեր:

Ներկայ էին գլխաւոր ղեկավարներուն հետ, ի միջի այլոց, Արամ Արամեան (էրզրումէն), Տերաբմի Քեռին, Պետո, Արաքո, Նիկոյ-Դուման, Յովակէ Թրդութեան, Յոնան Գալթեան:

Ժողովները տեղի կունենային շրջանացած միջոցառումի մէջ (Քիթիզում), ուստական ժանդարմերիայի արժեան հակողութեան տակ: Ընկերները շարունակ կը փոխազդէին թաղէ թաղ, տունէ տուն:

Եւ այդտեղ, վերջապէս, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարեւորագոյն գործիչներու այդ անկասկածի համապումարին մէջ, քննութեան գրեցան ծրագրային, տակտիկային ու կազմակերպչական խնդիրները, շօշափեցաւ անգամ կուսակցական ընդհանուր, ընկերային աշխարհաստեղծացքի խնդիրը, թէև ծրագիր, տակտիկ, աշխարհաստեղծացք ու նման բառեր շատ թիչ կը հօլովէին այն ատենները կազմակերպութեան լայն շրջաններուն մէջ, չէին հետաքրքրեր մանաւանդ մեր մարտական շարքերը: Կը խորհէին, թէ տակտիկը, գործելակերպը երկար քննութեան պէտք չունէր ազդէն, նոյն իսկ ղեկավարներուն շրջանում:

«Ըհէք և զինավարժութիւն թորբասայ ժողովուրդին՝ ենդիները պաշտպանելու և կուտ պատրաստելու համար» — այս քանի մը քառերուն մէջ կամփոփէր տակտիկի հրատապ պահանջը: Այլ նա ինքզնի կար ընդհանուր ապստամբութեան մասին — բառ մը, որ լաճախ կար-

տասաներ կրիտասարգ ու խանգազաւ տարրերու հասարկութեանում և որ անգամ մը երեցներ էր նոյն իսկ Դրօշակեան մէկ յօդածի մէջ...

Յետք մըն էր այդ բնդիանաւ պատամբարիներ: Երբք, ոչ մէկ կրկրի մէջ ամենէն հօգ քնդափոխական կազմակերպութիւնները չեն կարողացներ իրագործել այն: Ոչ իսկ Գանտոններն ու Միրաբոնները կըրքցան նետել Մեծ Յնդափոխութեան գոտայիք զէպի Յրանսայի բոլոր կողմերը, և փոթորիկը մնաց մեծ մասամբ կղզիացած մայրաքաղաք Պարիզին մէջ: Ոչ իսկ Գարիբալդի և Մաձձինի յաշտիցին բնդհանրացնել պատամբարիումը Իտալիոյ այնքան նպատատոր աշխարհագրական միջավայրում, ուր Ալպեանէն մինչև Պարմո հոծ, միապաղաք իտալական ժողովուրդ մտնէին և թիկունքն ալ անկախ Պիեմոնտը:

Եւ առանկ ջնորք մըն էր բնդհանուր պատամբարիներ մեր, հայկական պամաններուն մէջ... Ուստի ոճանք կը բարոզէին մասնակի խլորտաններու, անհատական և խմբական բնդվզումներու, աճարեկումի, տերրօրի անհրամեշտութիւնը:

Այդ տակտիկ արծարծոյն եղաւ, 1892ի համագումարին Կարնոյ պատգամատորը, Արամ Արամեան (Աղու-Թաթուլ):

— Անհատական տերրօր թուրք կատարական պաշտօնեաներու և հայութեան ամէն կարգի թշնամիներուն դէմ, քանի որ մեր տկար ու ցրած ժողովուրդին համար բնդհանուր պատամբարութիւնը անկարելիութեան շափ դուար է— այսպէս կը փաստարանել Աղուտ համագումարը շեշտողը եւ կանչընէր. «Տերրօր կատարելի լիտոյ կերքք փախուստ չաւալ, այլ կանգնիլ տեղն ու տեղը և շայտարարել, որ ինքն է կատարողը, առանց ուրիշներու մասնակցութեան ու գրգման, որպէսզի իր քայլի համար պատասխանատու չդուրիս ուրիշներք»...

Ժողովը մերժեց այդ առաջարկը— այգպէս կը վկայէր Քրիստափոր (Երօշակ, 1889, թի 8): Ընդունելի էր, ի հարկէ, տերրօր բնդզում երբեքն ուրիշներու լրտեսներու, մատնիչներու Թաթուլ գոռնացած, ձեցեց կազմակերպութիւնը և զնաց թափանելու մէկ երկու տարի, սպանորէն մտաւ գործան շարքերուն մէջ և վերագարծաւ երկիր, Գեորգի ու այլ խմբապետներու հետ:

Ժողովի բնդհանուր տրամադրութիւնն այն էր՝ որ առժամայէն կազմակերպութեան ճիղերը կնդրոնանան զէրեք փոխադրութեան, ժողովուրդի զինման ու մարտիկ աշխատանքին շուրջ: Զգաստ զիտղոնն՝ մեր զեկաւար գործիչները հասկցեր էին, որ հակառակ երիտասարդ տարրերու հանուր խանգալաւութեան, ժողովուրդի լայն զանգամները պատրաստ էլին քնաւ համատարած շարժումի համար...

Ընկերային զիտութեան տարրական զրութիւններն մէկն է այս

հշմարտութիւնը՝ որ զանգամներու հոգնբանութիւնը ամէն տեղ, անգամ արեւմտեան յառաջագէմ ազգերու մէջ, բնդհանրապէս նորտանաց է (misonéiste), որ լայն խաւերը առհասարակ մեծ դժուարութեամբ կը մարտն նորոթներու և յնդաշրջումներու գողափարը: Սոճարեան գերի ևն զանգամները, կրտարական, հլու հնազանդ, սուկ նոյն իսկ չակատարապաշտ, սոճոր՝ անարտունջ տանելու լուծը...

Այդպէս է մանաւանդ լիտամնաց ազգերու մէջ, այդպէս է հայոց իրականութեան մէջ, որ սոճորութեան քունակալութիւնը բացարձակ է, որ ստրկամտութեան բնագոյք խոր արժաններ ձեք է դարերէ ի վեր ամենէն զարշիլ լուծին տակ... Բաճիֆին ևս ուժով շնչար է աճը երեկոթը իր Կայնեմին մէջ, որ կը յայտարարէ Առայնի բնդնով, որ «ամբարի», զանգամի վրա մեծ յոյսեր դեկու չէ, որ թուրքահայոց բնդհանութիւնը շղիտի շարժի ազատութեան կուի համար և որ միակ լուրք գաղափարական փոքրամասնութիւնն է:

Կազմակերպութեան ձեք խնդիրն եւ կերպը թնտութեան առարկայ եղաւ այդ Առաջին Համագումարին մէջ, և բնդունեցաւ ծանրակշիտ որոշում այդ «Դաշնակցութեան» կնդրոնը, որ մինչ այն լուսկատ կատարեր էր իր պաշտօնը, վերացաւ և այնուհետեւ կուսակցութիւնը սկսաւ գործել պակեկերեցուման եշնակին տակ:

Կազմակերպական այդ սխտանը, որ լայնօրէն կը քաշայնէր տեղական ձեռնբերցութիւնը և մղում կուտայ բնկերային բոլոր ուժերուն, հրամայական թիկողրանքն էր նախ և առաջ հայ ժողովուրդի աշխարհագրական կացութեան: Հայ ազգը — ցար ու ցրի վանէն մինչև Կիլիկիա, Պարիզէն մինչև թիճիլը և հնաուր գաղութները... Տարածութիւն—ազգակը ինքնին արզէլ արզելը մըն էր խիտ կնդրոնացած զեկալարութեան և միօրինակ գործունէութեան դէմ: Ասոր աւելցուցէր մտաւորութեանց ու բարբերու տարբերութիւնները հայութեան աարքեր հատածներու մէջ: Գարերով զատած և իրամէլ խորթացած, այդ հատածները առաջին անգամը կը կոչէին բնդհանուր, համազգային գործի մը համար...

Ազգակնդրոն սխտեմի չէրմ փաստարաններ էին՝ Յոնան Գալեան» — որ այդ սխտեմի խոշոր աւաւելութիւնները դիտել էր զիցե-

*) Դաշնակցական Ուիտի ամենէն մացոր, քին, գաղափարական անդամներէն էր Յոնանը, որ 1887ին Վարդանի ու Նիկոլ-Գոմանի Յետ Ուոյի թեմակալը 97

րական կարգիբու մէջ — և անաւանդ Ջաւարեան, որ իր անհասարական խառնածքի մղումով իսկ՝ համոզած արտոյանն էր տեղական իճեհա-վարութեան, ոչ միայն յիշագիտական շարժումներու մէջ, այլ և հան-րային-բազմաբան կենտրոն։ Հնաստային գրքոյի մը ներքեց այդ խնդրին, Ապակեւորոնացում խորագրով։

Պէտք է լայն իրատեսներն տալ տեղական մարմիններուն, գաշնակ-ցական կոմիտէներուն, կրտսր Ջաւարեանս այդպէս միայն Կազմակեր-պութիւնը կարող է անել և բարգաւաճի... Անհնարին է, որ Կեդրոնա-կան Մարմին մը, բայարածի լիազօրութիւններով օժտւած, Քիֆլիզէն, Պոլսն, ժրնեկն կամ Լոնդոնէն հրահանգներ արձակէ հայրենիքեան բոլոր վայրերու տեղական գործակալութեան համար։ Քո՞ղ Կուսակցութեան Ընդհանուր ժողովը որոշէ ընդհանուր սկզբունքներն ու սակտիկը, բայց Քո՞ղ իրաքարանչուր վայրի ինտրուկ մարմինը ինքը վարէ իր տեղական գործերը, ինքը նախաձեռնէ և կատարէ, ղեկավարելով նոյն ընդհանուր սկզբունքներն։

Ապակեւորոնացման դրութիւնն եւս, անշուշտ, իր խոշոր անպատե-հութիւններն ունէր և ճրքեմն կը բաշտիբեր տեղական մարմիններու, անհասարակութիւններու ինքնազուլոյս, քմահաճ, անիշխանական արարքները... Հարկ էր խուսափել ծայրայեղութիւններէն։

Իրականին մէջ գոյութիւնն ունէր յայտնի կեդրոնացում մը. այս կամ այն խոշոր ձեռնարկը ունէր անկ կը կատարէր անհասարակ կեդ-րոնական ղեմքերու։ գիտութեամբ ու հաստատութեամբ (օրինակ, Օսմա-նեան Բանբաշի ղեկգրը, Խանասարի արշաւանքը և այլն)։ Եւ այդ կը լինէր, ի հարկէ, ոչ բանազատեալ, այլ ինքնայորոք, ղեկերական ձեւով։

արտնի լետդ, գնաց մետաղալ ընկերային գիտութիւններում Ժըննի մասնաւարա-նն մէջ, ապա մեկնեցաւ Թարսի ուսուցչական պաշտօնով, մտնեցաւ այնտեղ Ռու-տոմիս — որտե՛ս կարած մնաց ամբողջ կենսը ամենատեղաւ ներպարտեան կա-ւեւրով — եղաւ միտաւ բարեկէ (Քուրդով) և խղմիտ, անբարիք գործիչ, մասնակե-ցեցաւ մի անդամիկ Ընդհանուր ժողովին, ապա 1893ի վերջերը վերադարձաւ Ժը-նու, 2-8 տարի վարեց «Կոչուարի խմբագրութիւնը, որոշ տանն Ռուտոմիս ու այլ ընկերներու» հետ, իսկ 1893ին վերստի մաստատուեցաւ Թարսիի մէջ, որպէս մշա-կութային ու յեղափոխական ղեկավար գործիչ, վարեց երկու տարիներ անոյ պաշ-տօն Լիպալիի նայ դպրոցում, որ կը պաշտօնավարէր և իր շնչաշարքին, մտա-ւորական անուսինը, Զիլերուի մը, որ շնորհովն կապուեցա իր նոր մարմիններին հետ ստրկեցաւ նայ լեզուն ու պատմութիւնը, դարձաւ ստացմակարգ բարոյի ուղե-մակարդակ կամանջ շարքերում և անուսնում հետ թեւ թեւ ղաւտարակներին հա-նքիբարո նայ ստանքն ու ստիկներն, որոնք այսօր երաստագիտութեամբ կը լինեն իննց անմոռանալի ուսուցիչներ։ Օրկուրն ալ — Յունան և Լորբանում — մեռաւ քո-րսիւով 1917 թ 1916 թականներում։

վասնի մեծ էր այդ կեդրոնական ղեմքերու հմայքը և ոչ մի կոմիտէ, նրկի ոչ մի վայրին մէջ չէր ձեռնարկեր ունէ խոշոր պատասխանատու առաջ-գործի, առանց Քրիտատգործի, Ջաւարեանի և այլ հեղինակաւոր առաջ-նորդներու հասանութեան։ Հետագային նոյն իսկ կեդրոնացումը միշտ աւելի շնչուեցաւ, մտնելով Կանոնադրութեան մէջ, ստանալով այսպէս ասած՝ օրէնքի ոյժ։ Ընդհանուր ժողովը կուսակցութեան դերադրն աս-տանն էր, բայց Ընդհանուր ժողովներ գումարելը դերին բան չէր հայ-նեցաւ իրականութեան մէջ։ Երկար տարիներ կանցնելին մէկ ժողովին միւրը։ Իսկ կենսը չէր սպասեր։ Անհնկկալ անցքերը կը պահանջէին պտութեան ձեւի խնդիրը երկար վիճարանութեան նիւթ եղաւ գործեալ 1896ի կուսակցութեան Շրջանային ժողովին մէջ։ Այնտեղ մէկ բան էր պատգամաւորներ տրտունջ յայտնեցին, թէ կարգապահութեանը թոյլ էր շարքերուն մէջ, թէ երբեմն մէկ կոմիտէի զմեռը կը բանէ միւս կոմի-տէն, մէկ ուրիշը կը գործէ հակառակ Քիւրօի որոշումին նե։

Ուրիշ ղեկներն յիշեցուցին, որ երբեմն ստիպողական անհրաժեշ-տութեան կը յայտնի այս կամ այն մարմին համար՝ որոշում մը ընդու-նիլ յանուն Կուսակցութեան, կամ թէ Ընդհանուր ժողովի ունէ զմեռը փո-նիլ յանուն Կուսակցութեան, կամ թէ Ընդհանուր ժողովի ունէ զմեռը փո-նիլ յանուն տեւեւի բանակցութեան վարել այս կամ այն կատարութեան կամ բազմաբան գործիչին հետ։

Այդ շարք մը նկատումներով, 1896ի ժողովը՝ պահպանելով հան-դեմ անպակեւորոնացման հաստատմը, բայց և կամենալով շեղբարցնել, կանխել այդ սխառնի մայրայեղութիւնները, հետեւեալ որոշումներ ըն-դունեց.

1. Ապգմտեւրպի կը Քիւրօ մը*։ Ունէ խմբագրութիւն մը Գո-շակի համար, որտե՛ս անգամներէն մէկը պէտք է մերթ ընդ մերթ շրջա-գոյի արտատահմանում, սկզբակերպէ ներանոր խումբեր, բանակցի-ալ և այլ գործիչներու հետ և առհասարակ աշխատի վառ պահել հայ-կական բողոքը... Այդ խմբագրութիւն արտատահմանն ենեկայացուցիչ-Քիւրօն։

2. Ժողովը լիազօրութիւն տաւ երկու Քիւրօներուն և Կ. Պոլսու Կեդ-րոնական կոմիտէին, որպէսզի հարկ եղած ղեկում իրարու հետ խոր-րոնական կոմիտէին, որպէսզի այս կամ այն պետութեան կամ բազմաբան հրրդակցելով բանակցի այս կամ այն պետութեան կամ բազմաբան գործիչին հետ, պատասխանեն անոնց հարցերուն ու առաջարկութիւն-ներուն և նոյն իսկ որոշումներ ու զմեռներ կուսացնեն ամբողջ Գաշնակ-ցութեան կողմէ։

* Այլ կար արդէ — Արեւիկան Քիւրօ։

խմբագրականը, գրած անտարակուսելիորէն Քրիստափորի ձեռքով: Փարզովը չանցիրձ, որ չայտնիմք զատա՛հի միայն իր սեփական ուժերով, նա յայ գիտէ սակայն, որ դիւանագլխաւորինը չայի ու թուրքի միջև կը հանգիստանայ երրորդ անխուսափելի, միշտոք ազգալը, բուն իսկ իրաւաւարը (arbitre): Եւստի գահնունկութեամբ կը շնշտէ այդ խմբագրականին մէջ, որ Վարձապետան յաղողը է հայկական հարցը գործնել: «Եւրոպական դիպլոմատիան է միշտզգային իրաւունքի խնդիր»:

«Ներսէս պատրիարքի այդ խոշոր և ճշտասե քաղաքական քայլը... մեր ազգի նոր պատմութեան մէջ մի նոր դարապստի սկսող էջ պէտք է համարի... Մէջ կը բերենք «Գրոշակի» այս համարում այդ տեղեկագիրը, որովհետև մեր այժմեան պահանջները զիստաւր կենոնը մնում են մտաւորապէս մինեղներ»):

Քայց ա՛ա ասորքեր փող մը կը հնէլ Գրոշակի յաղորդ թին մէջ (1891, թի: 2): Այդտեղ կը կարգանք հետեւալ ազգարարութիւնը «Մարգարեական կողմից».—

«Գրոշակի անցեալ համարում մենք զրել էինք, որ մեր այժմեան պահանջները մտաւորապէս նոյնն են, ինչ որ յայտեւած են Ներսէս Պատրիարքի ծրագրում:

Որովհետև այդ բաները տեղիք են տւել թիւրիմացութեան, մենք կարեւոր ենք համարում յայտնել, որ մենք այդ զրելով աչքի առաջ ենք տնեցել այն դէպքը, եթէ Սուլթանը իր բարի կամքով մտցնի Տաճկական Հայաստանում Ներսէս Պատրիարքի ծրագրում պահանջուած բարեփոխութիւնները, որ շատ անշտանակալն է...»

Փաշչուկ մերն է... յարուցած, անշուշտ, ծախակողմեան ընկերներու բողոքին վրա: Ապացոյց մը այն օրերու մտերմու շփոթին:

Փաշչապաններու քառոյն մէջ պարզ է մէկ բան. Փաշչակցութիւնը հանգէս կուզար ժողովրդապետութեան սկզբունքի նշանակիւն տակ, անոր քաղաքական հաւատամքն էր — դեմոկրատիզմ: Անոր առաջին ծրագիրը կը յատարարէր.

«...Այս բոլորին վերջ կարող է տալ միմիայն բուն լեզուափոխում»

*) Ամասաիկ ներսխեան Կոնստանդի աջ գլխաւոր կենոնը. Տաճկաստանում պարտնալու է իր մէջ Էրզրումի եւ Վանի վիլայեթները. հիւսիսային մասը Գիարքիի վիլայեթի, Արցախ սանջակը եւ Սիւրի սանջակի հիւսիսային մասը, որոնք կազմում են Արմ Հայաստանի տարեկան մասը եւ բացի դրանք, անկտրական յարաբերութիւնները յնդեպեցնելու համար լիզէ մասնաբազմաբար...»

Հայաստանը կը կառավարի նրա Ընդհանուր Մահապալայետով, որ կը ճշտակի Բարձր Դռնից մեծ պետութիւնների համաձայնութեամբ...

րիւր... Պէտք է ... ոչնչացնել արդի միապետական բուսեկալ շփոթը, ձեռք բերել ազգերի համեմատութիւն, աշխատանքի ազատութիւն, խզճի, խօսքի, համոզմունքի ազատութիւն»:

Դեմոկրատիզմի (աւմիպակտութեան) հաւատամքը հանգամանորէն կը յուարանէր մեր առաջ ընկերներու — զիստաւրապէս Քրիստափորի և Զաւարեանի — Այլ ու Քեն խորագրով յօդածաշարքը, «Գրոշակի» առաջին թիւերում մէջ: Այդտեղ, խօսելով Հայաստանի գայլոց քաղաքական կարգերու մասին, մեր ընկերները մէկ կողմէ կը մերժեն «Արմենականներու» պարզունակ հասկացողութիւնները, միւս կողմէն հնչակեաններու ընկերվարական, մարքսիստական շարք մը գաղափարները:

Մտիպած ենք սահմանափակելի փոքրիկ քաղածքներով միայն. «Ամբողջ կուլտուրական աշխարհի պատմութիւնը... ցոյց է տալիս մեզ, որ յանձնել ամբողջ ժողովրդի բախար մի զատակարգի, որը իր կացութիւնը կարող է հաստատել ժողովան, ֆիզիքական և նիւթական ուժի կամ թէ նորի իսկ ուսման վերջու, տալ կառավարութեան ընդհանուր զատակարգի, կը նշանակէ ստեղծել ճշտում այդ զատակարգի, գործնել ժողովարդը ծառայող այդ փոքրիկ մասը.

«...Հայ լեզուափոխականները միշտ դէմ լինելով որեւէ առանձնաշնորհումների, կը զարգացնեն ու կընդարձակեն զարիւր ընթացքում հայութեան մէջ... Խորք արժանաւ ձգած ընտրողական սկզբունքը: Ապագայ ազատ Հայաստանում իշխող ռամկավարական սահմանազրութիւնը, ծառայելով ընդհանրութեան շահերին, պիտի հաստատուած լինի ամէն հասակաւոր բնակչի հաւատար ընտրողական իրաւունքի վերայ, առանց որեւէ ցեխի...»)

«Որովպիսի ժողովուրդը ոչ միայն խօսքով, այլ և իրականապէս օգտի իր ձեռք բերած ազատութիւնից... Հէնց առաջին քայլերում ժողովրդի ներկայ թշուա դրութեանը օգնելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում.—տալ շտեղծելի մշակողին հողից ոչ տրելու կարելիութիւնը»:

Ապա բիրիական այս ֆրազը «արդարութեան զիստաւր պահանջի մասին», որ Սիմոն Զաւարեանինն է — շատ կը սիրէր մեր ընկերը և ամէն առթիւ կը հոյովր այն — թէ ամէն ճարդ իր ետրեմով պիտի աշխատէ կերած հացը և հաւասար աշխատանքի հետ անհատոր պիտի ունենայ նոյնպէս հաւասար իրաւունք կենսից օգուելու»:

Այս ամենը, որ մտաւ «Գաշչակցութեան» հին ծրագրի մէջ, ոչ մի-

* Յեզգ—տակ:

ենթան նկատմամբ— անփութութիւն մը, որ գրեթէ կը սահմանակցէր արճամարճանքի:

Որքան ալ մեր նրբորդութիւնը, զեռ ուսանողական օրերէն, շեքմ փարած լինէր ընկերվարութեան զազափարին, որքան ալ խոր լինէր անոր հաստաը զէպի զարտց արդար, մարդկային իրաւակարգը.— աշուտ-ամենախիւ, կուսակցութիւնը, որ հիմնեցին Քրիստափար, Ռոստոմ, Հասարեան ու ընկերները, զուտ ընկերվարական կուսակցութիւն մը էր և նա շարժում աշգրիտին անգամ 1907 թականին, երբ համառուական շարժումներու հետեւանքով, ընդունեցաւ ընկերվարական ծրագիրը Վիեննայի Ընդհանուր ժողովին մէջ: Դեկտմբարոյ մտաւորականութիւնն էր վարդապետութեան դասանդը.— ոչ զանգամը: Հակառակ մեացին ընդհանրապէս և ուզմիկ տարբերք, թէ և ընդգիտութիւն չէին ընել:

1892 թականին ընդունեցաւ ընկերվարական զազափարը, բայց զեր մը շտապաց նա երկար տարիներ հայ կեանքին մէջ: Ընդունած էր, իբրև հետաւոր իդէալ մը, զոր կարելի էր քարոզել մեծ հայրենային կեդրոններու մէջ, մտաւորական շրջաններու: 1894 թականէն ի վեր, «Պրոչակ» խմբագրութիւնը, համաձայն հին ծրագրի հրահանգին, պարբերաբար կը հրատարակէր, ի միջի այլոց, և ընկերվարական գրքոյկներ: Ընկերվարութեան սկզբունքը արծարծեցաւ այդ ծրագրին մէջ, առանց բարդ արտասանելու:

Անշուտ, մարքսիստ հակառակորդները՝ հպարտ իրենց փոխ աւած, գրեթէ արտագաժծ, ընկերվարական ծրագրերներով՝ հեղինեցին «Գաշնակ-ցութեան» վարչիներու մտապախութիւնն ու պատենապաշտութիւնը... Ռուշո՞ւ, աստի բաց ու անկեղծ չէին խօսեր արտահակարարին կողմն... Ան ման բաներու մասին... Տրուտզներ եղան և մեր շարքերում... Ոչ որ կարող է լուրջ ու արդար պատանաւարանութեամբ մեղադրել Քրիստափորն ու Ջուարեանը, Ռոստոմն ու այլ ընկերները, որ լուզելու միտաներուն պէս կապկէլ նուս յեղափոխականներն և զարգարել ցորաճայ գառի իրենց ամենօրնայ քարոզութիւնը ընկերվարական Ֆրագարանութեամբ: Լուսիւնը կար— բաւ էր: Եւ այդ Լուսիւնը առկին կըրէր քան բար: Շատերը.— անգամ մեր ուզմիկ շարքերէն— կը հասկնային և սիրով կարգեղէին վարդապետութեան Լուսիւնը, բայց ընկերվարական բառէն կը խառչէին, բառ կը հալածէին: Գեռ ախօր ալ, անգամ մեր եւրոպարնակ գրող ու գործող մտաւորականներուն մէջ, բազմաթիւ են նախապաշարած գլուխներ, որոնք կը արաստին այդ բառէն: Այնքան կը սարսափին, որ փորձադրն հիզ մը իսկ չեն ընել՝ զէթ հարնակեցի ծանօթանալու վարդապետութեան այդ ու ընեն հետ:

VI

ՊԱՐՍՎԱՍՏԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ԽԱՐԻՍՍ

ՅԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ԴԷՄԲԵՐ

Կործիններու շարանը կովկասէն.— Դաշնակցութեան զինագործարար Բարիդով.— Դադրատ Ալոյան, Մաթո, Յովսէփ Արզուբեան.— Պետո, Իւրլէմզեան, Վարզան, Մովսէս Եշխանեան.— Գերիկի կարները.— Դառնալ Նեռ և Զարօ.—

Պարկաստանը.— զուտ Վասպուրականի Իտալացի լեղափոխականները ունէին Յրանտան, իբրև ապաստանարան, Մակեդոնացիք՝ Բուլգարիան, լեհերը՝ Գալիցիան, հայ լեղափոխականները ունեցան Պարսկաստանը.— սակայն, ոչ այլևս արդատ կայան, ինչպէս Յրանտան և Բուլգարիան իտալացիներու և ժակեղեղացիներու համար:

Այնուամենայնիւ, խաշոր շափով մը, Շահներու երկիրը ապաստանարանի ու մարդարանի զեր խաղացած է մեզի համար ամբողջ տասնեակ տարիներու ընթացքին և մեր բիրտար խօշընդատներուն ու ցաւերուն մէջ այդ հանգամանքը հաղապարտ սփոփանքներէն մէկն էր, անշուտա թիւշաւտ ապաշով կայան մըն էր, որ կարելի էր ներքով նախապատրաստական երկար աշխատանքներու, այլ և լեղափոխական քարոզութիւնը մղելու, խառնելու կազմակերպելու, զէնքեր շինելու և զէպի երկիր փոխադրելու:

Երբ են, անշուտ, վարչեկաններ, կը պարտից կառավարութիւնն են, երկրորդի տէրերու զրդուում, անոնց հանելի լինելու համար, անողք կերպով հալածներ է մեր ընկերները.— մասնաւորապէս Խանասարի արշաւանքին լիտայ.— Էրբանն նոյն իսկ վատթարագոյն պաշտօնեաները բարբարոսաբար կոտորել են մերները (Մահլամի զէպի): Սակայն, ընդհանուր առմամբ, պարտից իշխանութիւնները բարեպաշտութեամբ աչք են գոցել մեր խումբերու երթնակին և մեր երկարատե ուղազգրական գործունէութեան վրա, ընդդէմ օսմանեան բռնակալութեան:

Տեսակ մը նահապետական, անարդիկ ազատութիւն էր՝ տակալին չկազմակերպուած այդ երկրին մէջ, ուր 80ական թականներէն ի վեր գրե-

թէ անարգել անցուղարձ կրէ՛ն հայ ազատագրական շարժման առաջնակները:

Հոն կը գործէին հին օրերուն— գլխաւորապէս Սայմաստի մէջ— նաև «արմենական» սուտը խումբեր, սկիզբները համբար շխտ մերկեններուն հետ: Անոնք հեղձհատէ հայեցան, մաս մը ձուլելով «Դաշնակցութեան» հետ: (Լուրջ, ամոր կազմակերպութիւն երբք շն եղած «Արմենականները»: Իրենց գլխաւոր ներշնչողն ալ՝ Փորթուգալեանը՝ միշտ հետ մնաց երկրէն: Կազմակերպած աշխատանք մը այդ կուսակցութիւնը շրջց առա միայն 1895—96ի տակները, այնուհետև գրեթէ բոլորովին շրջաց հրապարակէն, երբ Մ. Բարթոլոմէոս վանօրն մօտ հարկաւոր Արմենականներ, Անտիսեանի առաջնորդութեամբ կոտորանցին քիւրդերու ձեռքով, մեր և Նշակեան խումբերուն հետ միասին):

Մեր կուսակցական գործիչները կը հաստատուին Քարիզի, Խոյի, Սայմաստի մէջ, մեծ մասամբ կրթական պաշտօններով— ուսուցիչ կամ տեսուչ: Մեր բազմաթիւ մտաւորականներն ու խմբապետները վարեր են — ոմանք երկար տարիներով— այդպիսի պաշտօններ և օգուեր են իրենց օրինական դիրքէն՝ բուն յիշագիտական աշխատանքը լստա մղելու համար: Ետ-շատերը նաև երկրի գործիչներէն, այնտեղ, Պարսկաստանի մէջ նաև պիտուածութեամբ գրադր և պատրաստիք աւելի ծանր աշխատանքներու համար, բուն երկրին մէջ: Պարսկաստանէն կանցնելին մեր քարոզիչները և զինակիր ու մարտական խումբերը (կանցնելին նաև Կարաի ու Քարգուհեանցի գիծերով):

Մերիներէն առաջին զացողն էր զէպ Պարսկաստան, զինական գործով.— Տիգրան Ստեփանեան (1890թ.), որ կարճ ժամանակ մնաց Սայմաստի մէջ: Անոր հետեւեցաւ Կովկասէն գործիչներու ամբողջ շարան մը: Հոսանքը կուգար մանաւանդ Բազուէն, որ դարձեր էր Կազմակերպութեան մեծագոյն կեդրոնը Քիֆլիզէն յետոյ, թէ՛ մտաւորական ուժերու և թէ՛ նիւթական միջոցներու իր առատութեամբ: Հոն էր և Դաշնակցութեան ամենաուժեղ կեդրոնական կոմիտէներէն մէկը, կազմած ծանոթ գործիչներէ, — Ներսէս Դաթեան, Անտիոս Դաթեան, Հայկ Գիւլսեփեան, Ստեփան Տէր-Մկրտչեան, ապա և Անոն Քաղէտեան — ամենքը Գողթան գաւառէն, Յրիտասափորի ծննդավայրէն: Բազմաթիւ էին նաև երեսուսարական խումբերը Բազուի, Բալայխանի, Սև Քաղաքի մէջ, որ կը մարզուէին մարտական հայրենասիրութեան մէջ: Տեղի կունենային ժողովներ, ընթերցանութիւններ ու բանասիրութիւններ: Բազուէն էր, որ Քարիզի ճամբուցան հեղձհատէ անձնորայց տղաներ, որոնք ցացին ստարացներու մեր մարտական շարքերը Վասպուրականի սահմաններուն մօտ և որոնցմէ մէկ բանիւր դարձան հետագային մեր շարժման նշանաւոր զէմբըր—

Գրիգոր Միգրաբլիկեան, Արամայիս և ուրիշներ (առաջինը, աւելի ծանօթ Մամուկ Խոջ մականունով, եղաւ մեծ հայրուկ մը, որ մասնակցեցաւ հայ-թաթարական կռիւններուն, ապա Եփրատի հետ պարսկական կռիւններուն և նահատակեցաւ 1918ին Բազուէն Շամախի ճամբուն վրա, «Դաշնակցութեան» մէկ արշաւանքի ընթացքին, ընդդէմ թաթար հրոսակներու):

Դուման-Եփլօյը առաջինն էր, որ ձգեց նախաջին մայրաքաղաքը (1891թ.) և հաստատեցաւ նախ Քարիզի մէջ, ապա Սայմաստ՝ Զալասար և ալ սահմանները կերտողներով, միշտ կրթական պաշտօններով: Քարիզի մէջ, բսինք, հիմնեցաւ Դաշնակցութեան Զինագործարան: Զինագործեաւոր ունէիքը արդէն նաև Կովկասի մէջ քան մը տեղեր: Մէկը՝ Քիֆլիզ, ընդ հակողութեամբ Ռուստմի կերօր, Արիտակէս Զօրեանի (Կարօ), որ մեր լաւագոյն զինագործներէն էր, միակեզմայն անգինքը հայրուկներէն և նահատակեցաւ 1897ին Խանասորի կռիւն մէջ: Մէկն էր մեր մտաւորական ազգայնիկներէն, որ կերթեկեղէր զինական գործով Կովկասի ու Պարսկաստանի միջև: Կողկասեան զինագործեաւորներուն մէջ կամբարուին հրացաններ և ալ զէնքեր, որ մերիները— Գալուստ Արլոյեան և Քաթանեան— կը գնէին հրաւոր Ռուսաստանի Տուլա քաղաքէն մէջ, հեղձհատէ երկիր փոխադրելու համար: Զօրեան կը գնէր նաև Խօջեցանի մասեր առա պետական զինանոցի բանտրներէն և անոնք կը փոխադրուէին մեր Քարիզեան արհեստանոցը, շակելու, ամբողջացնելու համար: Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Խառնիս» գործարանն էր, որու հիմնադրութեան ու սկզբնական աշխատանքներուն մասնակցեցաւ Ռուստմ (1891թ.): Արհեստանոցը իր բաժանմունքներն ունէր նաև քանի մը հայ Քաղաքի մէջ: Պատրաստած զէնքերը կը փոխադրուէին Սայմաստ, այնտեղէն երկիր: Առաջին զինատար խումբերու զուլս էին՝ Պետօ, Վարդան, Արլոյեան, Ֆարհատ (Սարգիս Օհանջանեան), Դուման:

Գալուստ Արլոյեան սերտ յարաբերութիւններ հաստատեր էր զարաքազի նշանաւոր մարտնենդներուն հետ, որոնցմէ կը գնէր փամփուշտ, հրացանի կարևոր մասեր, զիլվի, կապտիլ, վառուկ և այլն:

Զէնքի մասնագէտներէն էր— միակեզմայն Դաշնակցութեան հնագոյն ու արի խմբապետներէն— Սամսոն Քաղէտեանը (Քրիտասափորի քրոջ որդին):

Զինագործի պաշտօնով աշխատեր են Քարիզի արհեստանոցին մէջ վարպետ Բաթանեանը, ապա շարք մը ուրիշներ— Բազրատ Յովհաննիսեան (Պետրոս), Երաբկիցի Միհրան, Իրանակցիցի Անոն, Գանձակցի Փարսազան, Արամայիս:

Հրապարակի վրա էր և Սև Քարեցի Ստեփ. «Գաղանկոթեան» հին օրերու մեծագոյն զինորդներէն նա կայ կը պահպանէր Քարսկաստանի ընկերներուն հետ և Արարիս ուսական ակէն ղէնը կը փոխադրէր ղէպի միտ անք. պարսկական Տորք:

Քարսիկ էր. նոյնպէս, ուսուցական պաշտօնով, Մարգիս Օճանչանեան, որ 1894ին զինակէս բաժնի էր (Յով. Արշութեանի առաջնորդութեամբ) մտաւ Վասպուրական: Քարսիկ էին նոյն պաշտօններով գրեթէ առաջին օրերէն՝ Գարրիկ Պապեան, օր. Պապեան, եկած նոյն Բագուէ, օր. Սաթ. Մատինեան (Իշխանի ապագայ ամուսինը), անկերն ալ ուսումնարար կողմաստայ զորոցներէն՝ Օրիորդները կը կարգադրուէին տեղանի հայուհիները: Քարսիկ էր Յոնան Բաթեան, որոշ ժամանակ և Թոստամ (1891): Յեղափոխականներու բարեկամ էին և շիրմ հայրենուսէր նաև երկու իրարու յաջորդող քիմական առաջնորդները՝ Սեփակեան և Սեփաքան: Արարի մեկնանով — և Մարտիան կայտնուցուց:

Քարսիկ հասան Նեոլոգիկ դարակարգողացի Տեր Գրիգոր, իր օրոյն հետ, Նիկողայոս Մատինեան, Բագր. Մաշկան (Գորգիէ): Քարսիկ հասաւ և բոլշի Քրիստափոր Օճանեան (համաստրի բոլշիք), Ժրնեկի համալսարանատար, երիտասարդ մը, որ «արմենական» էր մինչև 1895 թվականը և այնուհետև գործից մշտապէս մեր շարքերում:

Պարսկաստան կը մնար երկար տակն և Պետօն (Աղբք. Պետրոսեան), նախքան վերջնականապէս հաստատուիլ Կանի մէջ: Մէկը գաղափարի հեղափոխ զինաբերին, ակնհասորագուցիչ շարտը ընտանիքի զական մը, որ ներսիսեան պոլտըք տարաբնի և կարճատև ուսուցումընէ յետոյ, ինքզինքը տրամադրեց Կազմակերպութեանը՝ «երկրի» մէջ աշխատելու համար: Առաջին անգամ Վան մտաւ 1891ի ձմեռը: Գնաց Վան կարսականի մը հետ, որպէս պարսկաստանցի վաճառական: Պետօն Կազմակերպութեան սինն էր Վասպուրականի մէջ, մինչև իր նահատակութիւնը (1896թ.):

Պարսկաստան էին, վերջապէս, Նիկոլ-Իսման և Վարդան: Երկուքն ալ աւարտէր էին 80ական թվականներու վերջերուն Եռոշիի քիմական զոլոգըք, որիկ էլ աւ հետագային անձնակերներու շրեղ փաղանքը՝ իր Արամ երկով ու Իշխաններով:

Հուն էր. Քուրք-պարսկական սահմաններուն մօտ, ուրիշ անունի դարարացիքի մը — Մովսէս Իշխանեան:

Ինքիկի հայկական վանքին շուրջը բարբարներ էր կատարէ և յարսանի կտի, հայերու և բիրդերու միջև — Ինքնապաշտպանութեան կրպակ մը, որուն մէջ առ զնակաղղ ղեր խաղցցին այդ երեք ղէմքերը:

«Երկիկ» կրտսեր, խղճուկ վանք մըն էր, բայց խիստ կարևոր դերով, Գուշմանայ ձորին մէջ, Քուրսկական սահմանին մօտ, պարսիկ ռոզիէ վրա: Կառավարին էր 1890և ի վեր Մովսէս Իշխանեան: Արիներէրը որոշէր էին վերականգնել վանքը, որ պէտք է ծառայէր, իրեն կայան լեռներու մէջ, զրգոթեան սրտում, Վասպուրականի հետ քիշ-շատ զինքին յարաբերութիւններ պահպանելու համար: Հուն կը կեդրոնանային մեծ մասամբ յեղափոխական ուժերը, անցնելու համար ղէպի Աղբակ և Վան: Վանքը միտնեցումայ կարամ շէր հայ աշխարհէն. շրջանի մէջ կային ցար ու ցրի հայտարանի գիւղեր, շուրջ 300 տուն: Վանքի վերաշինման աշխատանքներուն մէջ հուանքուն մասնակցութիւն ունէին Մովսէս Իշխանեանի հետ նաև վանքի «արմենականները», Փանոս Քերլանդեան, Արմենիկ Եղարեան և արիշներ: Վանքը շինեցաւ և 1891ին թէ 92ին Արմենիկ Եղարեան և արիշներ: Վանքը շինեցաւ Փաւստայեան, հինաւուրց յեղափոխական սուրճանդակ՝ Զախի: Այնտեղ հաստատեցան և Վարդանն ու Սարօն, իրեն վարդապետի սպասարները: Ապա եկան և Յովսէփ Արշութեան, Մարգիս Օճանչանեան, Զալլադ: Արմենականները մերթններուն հետ միարան էին:

Քիւրդերը, հասկնալով, որ իրենց սրտին մէջ վտանգաւոր բոյն մը կը շինէին, տեսակ մը հայկական միջնաբերդ, որոշեցին — Քուրք կողովարտութիւնն ալ կը զոգէր արդէն — վերցնել մէլտեղէն այդ վանքը: Ուստի պարբերաբար արշաւանքներ կը զործէին անոր ղէմ: Կտիւր, ընդհատընդհատ տեղց տարիներ: Վանքը կը պաշտպանէին հոն հաստատած բոլո մը յեղափոխականները:

Այնտեղ, Գուշմանայ ձորին մէջ, հերոսական կործներ վարեց Գուշմանը: Այնտեղ ի վերջոյ սպանեցաւ ինքը վանքի կառավարիչը, արիսիրու Իշխանեանը: Այնտեղ պառկեցան վիպական հերոսներու շարքն անցած անձուանայի Ենթոս ու Զաթօն»^{*)}):

*) Վրդերէ կը նշանակէ փոքրիկ վանք:
**) Անս ին ինչ կը գրէ Ենթօն նախասկանաւ ստրի մըր Իշխանը (Յովսէփ Արշութեան) «Իրօշակի 1896ի թիւ 15ի մէջ.

«Հոկոս Կապարականի դաշնակցական հարուկային խմբին սինքրիք մէկը եւս, հոյակապոր Ենթօն, որ 10 երկար տարիներ ընթացքում, որպէս ճարտնացած բուրք, ոգևորում, ապաշտորում էր ընդունաց աշխարհի իր հարեանակիցները... Չաօս — Ենթօն... երկու լուսաստ աւաղոր էին, որոք երեսու եկամ յուլակոյնական հոնդարնի վրա 10 տարի առաջ, այն ժամանակ, երբ դեռ ոչ որ մտաք չէր գործել քրանց հարեցիքը... Չկարողանալով այլ եւս տանել իրենց լեռնաբնակ շտապացիները կրած ստատպանքները... քրանք թողնէ իրենց հարեանի Կանչ գիւղը և քրանցը մարերնէն երկուցի վերձնորի լինով... Այրեն աստիճանի անվներ եւ բարձրագ

Գերիկի վանքը եկար զիմացաւ, շատ անգամներ յետ մղելով զբր-
զերու զրոհը: Շատ անգամներ մեր տղաները— Սաբօ, Վարդան, Անտ, Շեթօ, Չաթօ և այլն— չափնցին քրդական հրոսակներուն հետ: Վանք
արհեստաւ լարին, տիրաճառակ Բաւրի փաշան— որ 1855ին մեր աճա-
րեկներու զեղակը պիտի անէր Տրապիզոնի մէջ (տարաբախտաբար,
ոչ մահացու)— շարունակ կը լարէր թիւրքերը Գերիկի բանի մը տասնեակ
կարիներուն դէմ, կը պահանջէր անոնց դուրսները, կը յորդորէր իսպառ
աւերել վանքը. յաճախ թիւրքերը զրոճ կուտային հարիւրներով:

Բերկեր բանի մը թաղամտնէր Սաբօի լուչընէն, որ անպատճառ լեզ-
ուով ցուցադրած է մեր աագին հայուններու յամառ ճիգը՝ հաստատ-
ելու այդ «միջնաթիւղ»-վանքին մէջ և այդտեղէն ուժեր կըզորնացնելու
Վասպուրականում:

«1892 թիւն էր. եկաւ ինձ մօտ Քոթոթը»^{*)}: Ինձ ուղարկեց Գերիկի
վանքը, Զարիի (Քաւարական վարդապետի) մօտ: Այնտեղ էր և Պետօն:
Մայիս ամիսն էր... Սոփուի (Իշխանեան) պահեստուց յետոյ, պարե-
կաց ու տանկաց սահմանադիտի թիւրքերը թշնամացան մեզ: Վանքում
կային մօտ 50 կամատր... Զայնթի մեծամտնութիւնը ուղում էր վան-
քին պարիսպ շինել, փոքրամտնութիւն՝ աներ: Վճուց պարիսպ շինել
ու շինեցինք: Չբաշեց 2 ամիս, Իսա խանը**^{*)} 500 մարդով քանգել տեց
պարիսպը և անցադիր պահանջեց կամատրներին: Սեղանից ոչ որ ան-
ցադիր չունէր: Լուճէր և Զարին: Մի բանի օրից... Զարին դնաց Քաւարի
վանքի զործերի համար, արմենականները փախան, իսկ մենք մնացինք...
Զալլագը, Վարդանը, Անտը: Սալմաստի գաւառերի կողմից միշտ գալիս
էին պահանջում մեզանից անցադիր. մենք էլ ստիպւած ճերեկները փախ-
չում էինք մօտի սարը, իսկ գիշերը վերապահում էինք վանքը...

... Վանքում էին յայտնի աւագապետաւ Շեթօն և Չաթօն... Չորս
բնկերներով դնացինք Սալմաստ: Վանքից հեռացել էինք երեք վերստա-

լարի, ձորի մէջ, երբ հրացանի ձայնիւր լսեցինք... Տղերքը կուր են բռնը-
ւել, վազեցինք: Մինչև մեր հասնելը, սպանել էին Կարօն և Գևօնը:
Արդէն մտիք էր, թշնամուն չտեսանք: Վերջինք զիսկներն ու վերադար-
ձանք վանքը... Մի խումբ արմենականները դնում են վանքի հողերին մօ-
տիկ սպանում են հինգ թիւրք և մէկն էլ վիրաւորում... Բրպէս թէ Կարօ
և Գևօնը վրէժն են լուծում: Շէթօն պատմեց, թէ ինչ նպատակով են սրել
այդ սպանութիւնը, Բրպէս գի ապաշուջւմ վանքը իրենց ձեռքում մնալ:
... Կիրաւոր թիւրքին տանում են Վանի կուտակալ Բաւրի փաշայի
մօտ... Փաշան հրամայում է ցեղապետ Շարաֆ աղային, որ վանքի մէջ
եզոզաների դուրսները կտրէ և վանքն էլ բնդէ...

... Երկու շաբաթ է, որ համարեա պաշարած էինք. նախիրը չէինք
թողնում հեռու սարը գնալու... Այն օրը ես առացի նախորդին, որ մի
քիչ հեռացին... Մէկ էլ լսեցինք վանքի պահապանի պայմանական նշա-
նը: Անենք վեր թանք, տեսաք... քսանի շափ ձիւտները լարձակեցին
չիմանում կապած ձիւտների վրա... Զրոքաններս ուղեցինք դէպի այն
կողմը. թիւրքերը նեղւած, թողին ձիւտը և ուղղեցին դէպի նախիրը...

Երբ փորձեցինք մօտենալ նախիրին, ի՛նչ տեսանք. շրջակայ բոլոր
սարերի կատարներից մտիս է բարձրանում... Յետ-յետ դէպի վանք վա-
զեցինք, մտանք նախօրը պարտաւասում տեղը և սկսեցինք կատարի
հոխի, որ տեղց վեց մամ: Մենք թույլ 17 էինք, իսկ թիւրքերը 400ից անլի
հաւը: Համարեմ շինարներ... Կուր մամանակ օրիորդ Սաղկիը՝ հասարել էր
մօտը վանքի կանանց. զրանք փամփուշտ էին սրբում և բամբանում կըր-
տղեցին:

Երբ Շարաֆ աղան տեսաւ, որ հեշտ չէ Բաւրի փաշայի հրամանը
կատարել՝ տանել Գերիկցիների դուրսը, սկսեց նախիրը բռնել, Բրպէսը
մենք զուրս դանք զիրերից ու նախիր յետուից դեպիս կատարեցինք: Ի
հարկէ, մենք այդ սխալը չարինք»...

●●●

գործունէութեան շնորհիւ, Զաբօ — Օձրօ հոշակ ասացան Վասպուրականում... Գըր-
դեան անգամ իրենց երգերով դատաւեցին նրանց քաղաքացիները...

«Օձրօս ամէն տեղ էր, ուր վտանգ կար... Օձրօսի իր չափազանց նոյր լու-
ղութեան, իր գարնանայի բնորոշութեան համապարհներ, տեղեր ճանաչելու... ան-
համատուր անցած էր ամէն մի դրոսակային խոր հանդը... Կոնկերի ժամանակ...
արհիւ ճաշացրով դիտում էր բոլոր բնկերների յոսնի դիրքերը և երբ Անտայի էր
մէկի կամ միւսի դիրքի թուրքերից, իսկոյն շտապում էր օգնութեան ու խորի հոբ
անդամներն իրենց էլ արհիւ էին կարում, երբ տեսնում էին Օձրօսին թշնամու տե-
ղադր զնգակալի տակ սրա կամ հրա կողմ ուղղեցիս...»

*) Ընտան:

**) Պարսիկ իշխանաւոր:

*) Սաբնիկ Մատիւնաւ:

պարական, զկեր հասցոց տեղացիներուն և բանի մը անգամ, ստիպած, բնշարժանք թիրգորուն հետ:

Երկու սազմիկներուն — Վարդան և Գուման — անուհեան յաճախը հանդիպելն Գաշնակցութեան վարած կոհններուն ընթացքին, Քուրբոյ և Կովկասի մէջ: Երկուքն ալ առաջնակարգ դեր խաղացին Խանասարի արշաւանքին և հայ-թաթարական մէկ ու կէս արտան պատերազմին մէջ: Մատարութեամբ հակոտնեանք էին. Վարդանը՝ մեզմ, փափուկ սրտի տէր, երբմն փոր ինչ վարանոտ, անվճարական (1905ի թուրք-հայկական ընդհարումներու ատեն, երբ նա ընդհանուր հրամանատար էր Վարաբազի մէջ և մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր, սակայն կը մերժէր ընկերներու յարգորները՝ ակն ընդ ականի օրէնքով գործել Մշնամիին դէմ, վատն այս կամ այն թաթար գիպը, ոչչնչացնել խոտերը, անգամ երբ նման գործողութիւնները մեծ զոհեր չէին պահանջեր):

Գուման-նիկոյ, բնգնականորէ, դժամն ու անխելոյ էր ամէն կարգի ոտններու դէմ, նաև նեչքին հակառակորդներու: Խարազանն էր շահ-թաթարներու, զուսալիքներու, սնկարգպաշտ գիւնդներու և ամէն պատասկ վատերու: Է. Յ. Գաշնակցութեան պատեր ամէն բանէ վեր էր անոր համար: Է. Յ. Գաշնակցութեան հմայքը պաշտպանելու համար, պատրաստ էր նետելու ամենավատեղապար արկածներու մէջ: Հակառակ իր բուն խոտնակներին՝ նա ինքը կարգապահութեան մարզի էր, անգամ այն պարագաներուն, երբ անարգաբարէ կը վիրաւորէր իր ինքնապարտութիւնը: Ահա թէ ինչու, Խանասարի արշաւանքին ալ, հակառակ իր դէմ կոտորած անիրաւութեան, Գուման բերու իր շերտ մասնակցութիւնը, համեստօրէն տանձնելով սոսկ լիսնապետի՝ մը պաշտօն, երբ արժանի էր բուն իսկ հրամանատարի պաշտօնին:

Կուսակցութիւնը անոր աչքին բանակ մըն էր և կարգապահութիւնը՝ անշնչելի օրէնք մը: Հայ-թաթարական կոհներու ատեն, իբրև հրամանատար Երևանեան նահանգի կուտղ ուժերուն, անխելոյ կը պատմէր, երբմն նոյն իսկ հրացանի կը բռնէր իր այն զինուորները, որոնք կը մեզուշնչին զինուորական կարգապահութեան և առհասարակ բարոյականութեան դէմ: Իսկ բուն Մշնամու ճանդէլ պակն ընդ ակաները անոր համար ներքական պատերազմ մըն էր: Երբ թաթարները մէկ հայ կը բռնէին ու կանհետացնէին, Գուման մէկի տեղ բանի մը թաթար կանհետացնէր: Անոր համոզումով՝ միակ միջոցն էր խաղաղութիւնը վերահաստատելու, խելիք բերելու լեռադէմ, անգիտակից և միշտ զուսպիւր ու չարձակողական խումանները...

Անգուժ մէկը չէր, սակայն, մեր Գումանը: Խանասարի կուտղ ատեն նա

մէկն էր այն խմբապետներէն, որոնք կը հրահանգէին խնայել թիրգ կիներուն ու երկիւսներուն:

Այսպէս էր ահա այն մեծ հաջողքը, որ 1891ին անցա Պարսկաստան Եւսթանիլի մէջ փաթեւած, սեւ փափախը դիւխն, որտարգական բերդան հրացանը ձեռքին, որսի շուքը առաջը ձգած — ինչպէս կը գրէ Յովակ Սեփականեան: Բարձրաճատ, նիհար, զգուտ ու սուրտ, մէջքը փոր ինչ կորցած, սեւ, կաշիկտող աչքերով, ուժեղ, խաղաղու նայ-լամբող. պաշտառ մտք, արագ բժրոնող, վճռական ու պատրաստ, ինքնակատար՝ ու կորովի, յանդուգն և ահեղ: Հրամանատար մըն էր — սիրտը՝ պողպատ, խօսքը՝ կտրուկ, վճիռը՝ անդառնալի:

Երգի Ե հիւսցին թիրգիւրը անոր վարած կոհներու մասին — փայլուն ձակառամարներու շարք մը. Բողազբեասանէն սկսած, որոնց շերտին բալտաչիքի նիկոյ Տէր-Շոգաններեանը արժանացա Վարա-Գուման անունին: Բայց ո՞ր են այդ հերոսական կոհներու նկարագրութիւնները... Չկան, առարաթառարաք, ինչպէս որ իրան բազմաթիւ այլ ուսուցիչներու սիրտի գործերուն պատմութիւնները: Յան ու ցրի բեկորներ միայն... Սամսոն կը բերէ մէկ քանիսը իր յուշերուն մէջ.

«1895ի հոկտեմբերին Գուման 45 հոգով Վան կերթայ: Առանց մէջ՝ 15 հոգի արգինակալները»: Ղեկը կը փոխադրէին Սալմաստէն:

Շամբին հանդիպելով մի գիւրի, Գումանն արմենականների հետ մտնում է մարզը, մնացածները մի ուրիշ մարզը: Քրդերը շրջապատում են Գումանի մարզը, որից մի փոքր զէպի աչ ծառելով դաշտ է զուրս գալիս Պաշարողները գիրք են բռնում փողոցի երկու կողմի կուտղներին, իսկ մի քանիսը հրացան են պարտում մարզի երկու կողմ: Մարազի դուռն առջեջ վառած խոտ են դրում. դուռն սկսում է այրել: Գումանն ստան է, որ ինչը դուրս է գալու և պատերում է, որ հրացանի կոտղը կրակը խոտնեն, որ բոցն ինչի: Բոցն իջնելով՝ դուրս է թռչում: Մարազից: Կուտղներից հրացան են արձակում, քայց անվտանգ է մտնում: Քեռելով աչ, տեսնում է մե խումը միտ: Իսկոյն ծռնելը տալիս է բեռին, զխաղաղներից երկուսն հրացանով դարձնում և շփոթից օգտակելով, փախչում զղեպ դաշտ: Միտ մարազից աղաներն արդէն դուրս եկած են լի-

*) Վանի մէջ կար արդէն կազմակերպութիւն, «Պետի ղեկավարութեամբ: Բազմաթիւ անվիճակ արմենականներ անոր կի մը շարքերը: 1895ի սեպտ. 11 թվակի Գումանի մէկ ճամախի մէջ, ուղիւստ Սալմաստէն Ծրնու, ժողովուրդ սուրբը կը կարգանք շահում ուժերը դաշնակցականների մի սուտար խումբ ու կանոնաւոր կազմակերպութիւնը:

զընանցի ևնոք, Մրզզնցի Գէորգ (Չաւուշ), Գոմերցի Հովիթը, Քերպակցի Ներսան և ուրիշներ:

Ի վերջոյ— ինչպէս միշտ, հայ մատենիչներու ցոյցմունքով— հրասակագետը կը ձերբակալի Մխոյն հետ Քերպակ գիւղի մէջ և բանտ կը նետուի: Շուտով, սակայն, կը լաջողի փախչիլ բանտէն, կանցնի Կողկաս և 16 հոգինոց զինուած խումբ մը կազմելով, 1893ին կը վերադառնայ երկիր: Եւ ա՛ն համարն արհեստի ընդհարումներ թիրոզներուն հետ: Այի-զընանցի ևնուն կը սպաննի: Արարո, մնացած ընկերներուն հետ, համախիտ թիրոզներ տարազով, կը շարունակէ ճամբան զկտի Գուրանի Բայջ Գեալխարի ձորին մէջ վերստին կը բռնուի թիրոզներ հետ և գրեթէ բոլորն ալ կը սպաննի: Հերոսաբար կը կուի Աքարուն, նաև Վարդան անուամբ ընկեր մը Ախալցխացի: Նահատակածներու մէջ էին՝ Բուլղարը, Խընուցի Մելքոնը, Մշնցի Ասու ու Մարտուն: Մետառ մեծանուն խմբապետը հազիւ երեսուն տարեկան: Ժողովուրդը երկար առնել չի հաւատար, թէ Աքարո մեռած է, «ան զեւ կը գործէ լեռներուն մէջ»:... Եւ անոր անձին շուրջ երգեր կը հիսնէ թէ հայի և թէ քրդերը: Արտակարգ զեղեցկութեան տէր էր Աքարուն: Իր կողմնացի մէկ ընկերոջ հակիրճ դրութեան մէջ հետեւեալը կը կարգանք. «Սուտերամեկի կոտիներից մէկի մէջ զաշտիցի մի հարած էր ստացել նա (Աքարուն) և այդ հարածի հետքը երկար ու թեք գծով իջնում էր նրա զոգարիկ բերանի ձախ անկիւնից զէպի մեռաբ... և նրա զձմբի կուտական զեղեցկութեանը տայիս էր զիցազեական կնիք»:

Տեղի ունեցան շարք մը ուրիշ կոտորուած Տարոնի շրջանում. բայց ամենէն զորոգալին եղաւ Սասնոյ պոռթկումը, որու վրաս պէտք է փոքր ինչ կտեղ առնենք, թէև բուն Գաշնակցութեան պատմութեանն զուրս է այդ, վառնցի այդ զէպլէն լեռոյ եկան համիտեան մեծ կոտորածները— սարածած Սասունէն ամբողջ Քուրաշայաստանի վրա— բայց և միւս կողմէն աշխարհ զորոգաց այդ ոճիրներէն և յառաջ եկաւ պետութիւններու, մասնաւորապէս Անգլիոյ զօրատը միջամտութիւնը, որու հետեւանքով պատրաստեցաւ բարենորոգումներու առաջին լուրջ ծրագիրը:

Բանի մը խօսք Սասնոյ անցքերու և յնդափոխական զէմքերու մասին: Այնտեղ, վաղեմի ըմբոստ լեռնաստանին մէջ, որ կիսանկախ գոյութիւն մը ունէր և շատ անգամ էր սպառամբեր Քուրացայ բունութիւններուն զէմ, 90ական թւականէն ի վեր քարոզչի պաշտօնով հաստատուք էր հայ առաջին ծշանաւոր յնդափոխականներէն մէկը— Միհրան Տաճատեան,

որ կը գործէր Հնչակեան կուսակցութեան անունով և որ մտա երեք տարւան քարոզչութեան լեռոյ, ձերբակալուցան հայերու մասնաւորեամբ ու տարուցաւ Պոլիս՝ դատուելու և դատապարտուելու համար (1893): Այդ զէպլէն ի վեր, հետզհետէ աստակացաւ հակոյրութիւնը Սասունի շուրջը: Կառավարութիւնը շարունակ կը լարէր թիւրջ ցեղերը սասունցիներու զէմ: Ընդհարումները կը գտնան անխտապիտի: Տամատեանն լեռոյ, նոյն կուսակցութեան կողմէ, Մուրաթ Պաշանեան կը մտնէ Սասուն, Կարսի ճամբով.— ինչպէս բախք նախորդ էջերուն մէջ, Գաշնակցութեան զինական աշակցութեամբ— և կը շարունակէ նախորդի գործը, մղելով ինքնապաշտպանութեան և պայտամարութեան քարոզչութիւնը:

Մուրաթ հուսակց իր շուրջը բանի մը զգայուն, անձնէր երիտասարդներ, Սասնոյ, Տարոնի ալ և ալ զիւղերէն: Անոնցմէ մէկը իր խանդավառ հայրենասիրութեամբ, իր խօսքի, գրչի քարոզչութեամբ շուտով զերգանցեց իր ուսուցիչները— Մուրաթն ու Տամատեանը— գարձաւ հողին Տարոնոյ գրեթէ բոլոր շարժումներուն և միտեղամայն մեծազոյն պարագլուխներէն մէկը հայ ազատագրական շարժման:

Ղզըլազաշցի Ամենեակէ էր— անիւ յայտնի Ըշար ու Գոնլախ անուաներով:

Առաքեալ մըն էր բուն իսկ Տարոնոյ ժողովուրդի ծոցէն: Մտաւորական մը ծծուած խօսելու և գրելու զեղեցիկ տաղանդով: Միտակի շունչ մը կար այդ պարզ, շինական տղայի մէջ, որ միայն միջեակարգ կըրթութիւն էր ստացեր և գիտել խորապէս յուզել ձեզ իր սրտազարա բարոյութեամբ:

Այդ վախճ մարմինը, մաշած, վաղածամ ախօսած զէմբով, այդ խորունկ ու թախծոտ աչքերը, որ այնքան սակաւ կը ծպտուին և կարծէք հարազատ ժողովուրդի բախտը կուսային, այդ լուրջ, հանգրտ, insinuant գրոյցը, որ կըրէր վշտառ, սրտատու ձայնով մը, սասանց զիմացիին նախելու, այդ ամբողջ զերվիշանման կերպարանքը, զխում տնկած մշեցիի արարածան արախիշն— այդ ամենը անշեշիթօրէն դրոշմած կը մնայ բոլոր անոնց յիշողութեան մէջ, որոնք ստիժ ունեցին եւն մտնէ զիտելու զերպանցնապէս ժողովրդական այդ զէմբոյ: 1895ի օգոստոսի վերջերը, Կարսի մէջ, հարիւրաւոր կտրիմներ, սպառազինուած Հ. Յ. Գաշնակցութեան ձեռքով, կը պարտատուին սահմանն անցնիլ. այգտեղ էին մեր մեծ խմբապետները՝ Մերոք, Անդրանիկ, Աշոտ-Քաթուլ, Արիմ-Աւազ և ալլն— և մէկը կար անոնց մէջ— մտաւորական ու խմբապետ միանգամայն— որ կը կապտէր ձեր ուշադրութիւնը, կը ներշնչէր հեղինակութիւն ու ճնայը և որու ձայնին ու հրահանգին երկիրածօրէն կռնկնդրէին զիւտրները:

Հրայրն էր Գժար է գտնել վերջին 40 տարւան ընթացքին թուրքահայ մտաւարականութեան շարքերուն մէջ ուրիշ մէկը, որ աչերան խոր ազդեցութիւն, թուրք ու հնայք ունենար ժողովրդական զանգամոններուն մէջ, ինչպէս այդ ինքնարայտ զէրվիշ-հրապարակասօսը, որ երկար տարիներ ազատութեան փոքր հնչեցող Սասնոյ լեռներէն և ընկաւ 1904ին, զէնքը ձեռին, Շէնքի բարձունքներուն վրա, արհեստի ճակատամարտի մը մէջ:

Գտնանք Սասնոյ զէպերուն: Ընչակիր, իր 1894թ. № 3ի մէջ, կը հրատարակէր Գժոխի գրութիւնը Տարօնոյ Ընչակեան Կազմակերպութեան Յայտարարութեան մասին, որ կուգար ծանուցանելու գալիք փոթորիկը Ահա թէ ինչ կը կարգանք այդ Յայտարարութեան մէջ, որ զբրած է զէպերին առջև և որո՞հանգիստար, թատերական ոճը եղն շրայր-Գժոխի գրիչը կը մատեն.

«Հայ կերպանքը,

«Հասու, վերջապէս, զարեթ է վեր սպասած կարմիր օրն, ահա կը հնչէ սրբազան զանգակն Սասնոյ բարձրաբերձ լեռներէն. ահա կը ծածանի այդ բարձանց վրա հարտութեան և մարդկութեան առնակիտած իրտանց նախահնամանիկը կարմիր զօրշահն. ահա արհիւելոյ վրիտուց և բունտարիի դատաստանի կինաց և մահու ժամն վճռական:

«Այսօր Հայկական խնդիրը նոր և զեղեցկացոյց շրջանի մը մէջ կը թևակոխէ: Այսօր ստրկական համբերութիւնը, գողտազողի հառաչանքը, լսելեայն գայտոյթը և խալ բողբոլը կը վերջանան և անոնց կը յաշորդէ առօրի մանկերն...»

Եւ յայտարարութիւնը կը վերջանայ այս բառերով.

«Թ՛ող չկարծեն մեր հայ կերպար, թէ մենք ընդարձակ պատրաստութիւն, պաշար, զէնք, դրած, ուղղամթերք ունիմք ընդհերկար դիմադրելու թշնամուց յարձակմանց, այլ յուսահատութիւնը, ժայթակղ ճանշումը, յուս ու մտնչ կորսելու տեղ կուելով մենեկու պատրաստակաւութիւնը մղեցին զմեզ յայս գործ...»

Տարբարխտարար, ստորիքի մանկին արձակելու համար, Ընչակեան Կուսակցութիւնը տարրական պատրաստութիւն իսկ չէր տեսեր: Ինչպէս միշտ՝ անհամբեր, աճապարտ, յայտնով՝ կամեցեր էր միայն օրան մը թելու, ազնով հանել, փոխանակ թիշ-շատ լուրջ նիզեր ընելու, կուց բռնած մը կողմակերպելու և մանտանց զէնք ու ուղղամթերք հայ-

թայթիւն», Սասունցիները, այնուամենայնի, իրենց նախնական զէնքերով անզամ կուեցան օտարար թիւրք ընդերուն զէմ և տեղի տին միայն կանտեսար բանակի գրոհին առջև (1894թ. օգոստոս): Շարք մը յաջող կռիւներէ յետոյ— էրր հայերը շարք տալով թիւրք ընդերուն, մեք ձեզցին նոյն իսկ մեծարանակ ապր (ոչխարներու հօտեր)— անոնք յանկարծ ամէն կողմէ պաշարեցան թուրք հասակեղող զօրքերով: Թարձրացան զէպի անտեղի գողաթները: Կուսակցութիւնը դիմեց խորամանկութեան: Թուրք բանակի հրամանատարը խաղաղութեան փող կը հընկուսեան: Թուրք բանակի հրամանատարը խաղաղութեան փող կը հընկուսեան և զօրշահը կը պարզէ: Ներում կը խոստանայ ազատամբներուն, չեցնէ և զօրշահը կը պարզէ: Ներում կը խոստանայ ազատամբներուն, եթէ վար իշնեն: Հայոց կացութիւնն ալ արդէն իսկ անտանելի էր. ոչ ուղղամթերք, ոչ սնունդ: Ճաշահատելու, հաւտացան թշնամու խոստումներուն, վար իշան և բարբարոսարար կոտորեցան:

Որքան էր կոտորածներու թիւը— ոչ որ զիտէ միշէն օրս, ոչ իսկ մօտաորայպէ: Ոմանք թսին— 6—7000— ուրիշները՝ շուրջ մէկ հազար: Ըշմարտութիւնը, անտարակոյս, ակնի ծառ է վերջինին:

Գլպրը մեծ ցնցում պատճառեց ոչ միայն հայ աշխարհում, այլ և արեւմտեան երկիրներու մէջ, անզամ գիտնագիտական շրջաններում: Իզմիլեան պատրիարքը ուժգին բողբոլեց ինչպիսի բայլ մը՝ որո շնորհիւ մեծանուն հովիւր արժանացաւ Շերկաթի Պատրիարքի տիտղոսին, կատղեցուց Արքիւն Համիդը և արտուրեկաւ Երուսաղէմ:

Բողբոլի ցոյցեր ամենուրեք, չնկայ միթիկները, հարցապնդումներ կորչողբարաններու մէջ: Վարկեանը կը ինչեցնէր՝ Յունաստանի և Բուլղարիայի ազատագրութեան օրերը: Ամբողջ Եւրոպան կը զրպղէր հայ գրական խնդրով, կը պահանջէր 61րդ յօդածի իրագործումը: Հանրային կարծիքը մասնաւոր կատաղութեամբ բնորոտացաւ Անգլիոյ մէջ: Գլուկարիան արտասանեց իր մեծագործ ճառերին մէկը— Չեպիթի ճառը— իրարանկող սուլթան Մեծ Մարգապական անունով: Ամէն կողմէ խորանկող սուլթան Մեծ Մարգապական անունով: Ամէն կողմէ կը ինչեցնէին Անգլիոյ մասնաւոր պատասխանատուութիւնը հայկական ցաւերուն մէջ— 1873ի շարաշուք թականը, Կիպրոսի գաշնագիրը, Գրկարա-

*) 1904թ. յունար 27 թակից նամակին մէջ, ուղղւած Սեֆիան, Լ. Յ. Գաշնակցութեան Հոյնամուց Ժողովին, հանգուցեալ Խարախանան վարդապետը, այն առնել ստորական Երուսաղէմի մէջ, հետեւեալը կը գրէր.

«Միայն նամար զէնք պետ է, որպէսզի գործն Սասունի 1894ի նման ինքն ու ողորդիկ վաճառման մը չունենայ:

Ապա կալեցմէր, որ Սասուն գիւղերը մեծամասնութիւնը քնա չէ մասնակցած կուներուն, այլ միայն Գլեմիլուզան, Շէնք, Սեմր, Տարլոյի գիւղերը, ան ալ ողորդից նախնական, չազմագի հրացաններով:

լէիի քրքրումը ընթացքը և կը պահանջէին, որ քրիստոնեական կառավարութիւնը կատարէ, վերապէս, իր պարտքը Հայաստանի հանդէպ:

Եւ ա՛ն Անգլիոյ նախածեռնութեամբ նշանակեցաւ Նամբուար Քենիչ Յանձնառուովը երբ մեծ շահագրգռած պետութիւններու կողմէն— Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսաստանի— որ զնաց Սասուն, ամիսներու ընթացքին ուսումնասիրեց զէպրիբը, տեղեկացաւ կատարած զարհուրանքներուն, արձանագրեց և յանձնեց քննութեան արդիւնքը Կ. Պոլիս, նոյն պետութեանց զեսպաններու:

Մինչ երեք կառավարութիւնները զբաղած էին ուժգործներու ծրագրին մշակումով— բան մը, որ երկար տեւեց, շնորհիւ պետութեանց ներքին ուժեղ հակառակութիւններուն— Ընտանեանները, Արփիար Արփիարեանի ղեկավարութեամբ, կատարեցին Քար Ալիի խաղաղ ցոյցը Կ. Պոլսում մէջ (1895թ Սեպտ.) և այնուհետև կտարածեց մեծ ծառայ ատաւ, տարածելով ամբողջ Հայաստանի վրա: Չոհեբը այժմ արդէն կը հաշուէին տասնեակ հազարներով, մինչև հարիւր հազար: Տպաւորութիւնը շքեցցոյցիչ էր: Սասունէն յետոյ՝ այդ զարհուրելի աղէտը... Եւ այդ այն ժամանակ, երբ ողջ Երոսկան բանւած էր բողոքի ընդարձակ շարժումով Սասնոյ զապանութիւններու առթիւ Քուրք կառավարութեան այդ անտոյր լանդզմութիւնը շատերու համար անեղծած մըն էր: Շուտով գտնեցաւ անեղծածի բանային— այն հրէշաւոր գաւը, որ նիվիբը էր հայ ժողովուրդի զէմ ուսական գիւսանգիտութիւնը Լորանովի ղեկավարութեամբ...

Երբ զեպանները, երկարատե ու ծանր երկունքէ յետոյ, Քենիչ Յանձնառուովի անալիսներու հիման վրա, կազմեցին հայկական բարեկորդութեան նախագիծը, Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարը, յորդ կիմբերլի, հեռագրեց Սըր Ֆիլիպ Փրիթիւն* (1895թ. ապրիլ 28), թէ այդ նախագիծը մէկ քննադատելի կէտ ունի, թէ վալիները պէտք է նշանակելին պետութիւններու համաձայնութեամբ— բարենորոգումները ազգու, իրական գործնելիութեամբ— և թէ անհրաժեշտ է, որ նոյն ինքը Քարձը Կոմիտարը, բարենորոգումներուն գերագոյն վերահսկիչը, ընտրուի նոյնպէս պետութիւններու հաւանութեամբ, այն էլ որոշ ժամանակով, ինչպէս Լիբանանի մէջ: Եւ հեռագրի մէջ յորդ կիմբերլի կաւելցեցրէ, թէ միայն այդ ձևով կարելի է զոհացում տալ Անգլիոյ հանրային կարծիքին:

Քրքրի կը պատասխանէ, թէ ինքն ամէն ճիգ կ'ընէ իր պաշտօնա-

կիցները համոզելու համար, բայց մեծ դժարութիւններու կը հանդիպի... Նորէն կը հեռագրէ կիմբերլի Փրիթիւն և կը հետնի նոյն պատասխանը: Այն ժամանակ Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարը կը սկսի բանակցիլ ուղղակի Պետերբուրգի հետ՝ իր զեսպանին միջոցաւ ևր յայտարարէ ատա կառավարութեան, որ Անգլիա պատրաստ է հրաժարուի իր միւս թելադրանքներէն, միայն թէ Ռուսաստան ընդունի, որ Բարձր Կոմիտարի ընտրութիւնը պետութիւններու հաւանութեամբ լինի*):

Հայութիւնը սրտատրոփ կը սպասէր այս բանակցութիւններու վարձանին: Ի վերջոյ, իշխան Լորանով համաձայնեցաւ (տա՛դ, ձեռակա համաձայնութեան միայն), և Բարձր Կոմիտարին վերաբերեալ կէտն ևս անեցցոյցին ուժգործներու նախագիծին: Եւ երբ նախագիծը հրապարակեցաւ (1895 Մայիս) անգլիական այդ յաւելածով, ցնծութիւն էր հայոց աշխարհում: Իզմիրեան խանդավալուած, կը հեռագրէր անտարի լուր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Քորահայաստանի ազատութեան Մարտի 18, որ կը շաշակէր երեք մեծ պետութիւններու ձեռքով, ընդամենը զրեթէ կը մոռնար երէկան ստակալի աղէտները և ամենէն պահպանողականներն այլ կ'օրհնէին յեղափոխական շարժումը:

Վազանցողիկ էր համազգային րեկրուները: Մայիսեան ծրագրին ետ վիճակած էր մեռած ատա մեայ, ինչպէս 61րդ յօդուածին: Ռուսաստանի արհնտո թաթը պատուոց զայն՝ խանձարութիւն մէջ: Յարական Ռուսաստանը անբերլոյս տեւր էր իր համաձայնութիւնը, բայց տակէն կը դաւէր, կը յորոգէր սուլթանին՝ շրջանիլ, ձգձգիլ, դիմադրել...

Աւելի՛ն: Ռուսոյ բացարձակ իրախոսանքով, Արդիւ Համիդ, բարենորոգումներու ծրագրին տեղ, իրագործեց շարքի ծրագիր մը: Եւ արդէն մայիս 20ին զեպան Փրքրի երկար հեռագրով մը հազորդելով նախարարին բրդական նոր խզգոմութիւնները Բիթլիսի շրջանում, կը սահեցներ այս խորհրդաւոր ու շարագուշակ բառերը.

«Թիւրքներ կըսեն, թէ իրենք արտօնութիւն ունին քրիստոնեանները շարդիւր...»

Արտօնութիւն տեւր էր Երլըզ Քեօշըր, թեւտրած Լորանովի հովանաւորութեամբ:

Սուլթանը կը շարունակէ ձգձգիլ ուժգործներու գործը, յորդ կիմբերլի կը շարունակէ բանակցիլ Պետերբուրգի իշխանազն դահլինի հետ և երբ անգլիական կառավարութիւնը կառաջարկէ ճնշում գործ զնել սուլթանի վրա երեք պետութիւններու կողմէն, Լորանով կը յայտարարէ, թէ Ռու-

*) Կ. Պոլսոյ մեծ դեսպանը, որ հայոց ճգնաժամի ընթացքին եղաւ ճան արտագաւ, վեմանձմ մարդ մը, որ իր ֆրանսացի պաշտօնակցին հետ (Կամբոն), Ռուսական Ռուս Լեյտոյի ընդդիմութեան, շատ ճիգ թափեց ուժգործներու յորջ ծրագիրը պարտասուելու ի նպաստ հայոց:

*) Այս բոլորը կը բաղեն քրիստոնեակն Կապուտ Գրքեճ, 1895թ.:

աստաներ հակառակ է ունէ ճնշողական միջոցի գիծելու՝ հայկական ու-
ֆորմներու տոհմով...

Յունիս մին Պետերբուրգի անգլիական դեսպանը կողզէ լորդ Կիմ-
բըրլինն այս տխուր հեռագիրը— ամենէն ճակատագրականորէն հայ դատի
համար, որ առաջ կը բերենք կապոյտ Գրէն ամբողջութեամբ:

«Այսօր կէսօրէն վերջ, ինծի հետ գրոյցելիս, իշխան Լորանով շատ
բացփերտ (very openly) խօսելով Հայաստանի մասին, յայտարարեց,
որ ինքը երբք չէ ընդունիր Բարենորոգումներու նախագծին առաջարկու-
մը, որպէս վերեւագիր մը Սուլթանին: Եթէ Սուլթանը մերժէ նախադիմը
կամ հպարտախաղիմներ արտայարկէ, այդ չէ նշանակիր, թէ դեսպանները
կարող են սպանական լեզու գործածել: Ռուսաստանը, ըսաւ իշխանը,
ի հարկէ շարտի ընդունի ունէ ճնշողական միջոց (any coercitive mea-
sure): Եւ վերտօնի ըսաւ Լորանով. Ռուսաստանը ոչ մի պարագայի (in
no way) չընդունիր, որ Փախ Ախոյ մէջ ստեղծի շրջան մը, ուր հայեր
պիտի ունենան բացառիկ առանձնահարմարութեան եւ որը կարող է դառնալ
կորիզ հայկական անկախ բազաւորութեան մը (a nucleus of an inde-
pendent armenian Kingdom), որ յայտնապէս նպատակն է հայկական
կոմիտէներուն:

Յունիս 13ին Պետերբուրգի անգլիական դեսպանը կը հեռագրէ լորդ
Կիմբըրլինն Լորանովի այս նոր յայտարարութիւնը:

«Ռուսաստանը սիրով կ'ուզէ, որ ուֆորմները իրագործին, ապրաժ-
ւած սուլթանի բոլոր հպատակներուն վրայ, բայց չի կարող ընդունիլ, որ
ստեղծի իր սամմաններուն մօտ երկուրդ Բալլարիա»):

Բարենորոգումներ— ամբողջ Ռուսրիչ մէջ... Երկուրդ խարախի քա-
ղաքագէտներու սովորական հնարքն էր այց, ամէն անգամ, երբ անոնք
կուզէին ձգձգել բարենորոգումները այս կամ այն քրիստոնյա հպատակ
ժողովուրդին կացութեան մէջ: Լորանով կս ըսաւ, ի հարկէ, չէր ուզեր,
որ Ռուսրիան բարենորոգիլ եւ բարգաւաճի: Ռուսաստանին պէտք էր յա-
փահեւորել ակար. «հիանդ տարր», որ մը զայն կ'ըլլելու համար... Եւ
Լորանով «բողհանուր ուֆորմներու» իր առաջարկով նոյն նպատակն ու-
նէր— անվերջ ձգձգել Հայաստանի բարենորոգումը:

Այդպէս Յուզիցա ուֆորմներու այդ խոտտումնալից ծրագիրը—
ցարդիով ծաշուտ թաթով:

Զարմանալի չէ, ի հարկէ, որ ռուս յետամնաց բռնապետութիւնը
գահնի ձեռքով փակեց ժողովուրդի մը ազատութեան դռները: Բայց Ռու-
սիան ատկէ աւելի առաջ գնաց. նա արտունջ է այդ ժողովուրդի ֆիզի-

քական յօշոտումը: Ռուս բանաւոր ուժիմի հիմնական շարքերներուն վրա
կ'աւելնար պատասխանատու նախարարին դիւանական քմահաճօյրը, անոր
գաւան նկարագիրը: Հայութեան կոյր բախտն՝ այդ ճակատագրական
օրերուն Ռուսիոյ արտաքին քաղաքականութեան վարիչն էր անհնա-
զազան դահլիճը, որ կարող է մրցիլ Ռուսաստանի փաշաներուն հետ, ամե-
նախինիկ դիւանագէտը, որու նմանը զուցէ չէ եղած անգամ ցարական
տարիքութեանց մէջ: Անոր պէտք էր «Հայաստանը առանց հայերու...»

Եւ բարենորոգմանց ծրագրին տեղ՝ Եաբից փաշան էր, որ կատարեց
իր արեան թափօրը հայկական վիշակիջնեկուն մէջ, Բարձր Կոմիտարի
պաշտօնով, յօրանովեան արտօնագիրը ձեռքին...

Գերմանիան եւ Աւստրիան Քուրբիոյ բարեկեց ու պաշտպան էին,
միանգամ ընդմիջու հրաժարած ամեն տեսակ ժամանակցութեան «երուպու-
կան համընդհան» մէջ, ընդդէմ Սամոնեան կայսրութեան. Ֆրանսան ալ
Գերմանիոյ ահէն՝ ռոտով ձեռքով նետեր էր Ռուսաստանի դիրկը եւ ի դէմս
տխարահալակ Հանտոյի (արտաքին գործոց նախարար) կուրօրէն կը հե-
տեկեր իր գաշնակցին, Տակառակ դեսպան Կամրօնի քստմենցուցիչ տե-
ղեկագիրներուն: Եթէ Ռուսաստանը նպատարուր դիրք բռնէր հայոց հան-
դէպ, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ լեզուութիւնը շարտի խափանէր հայ դատի
լուծումը, ինչպէս որ նոյն պետութեանց շեղարցումը չկրցաւ արգիւյ
լինել Կրեմլին ազատագրութեան, 1896 թակահինի Բուալիանէ, որ համա-
կիր էր մեզի, այդ միջոցին պատերազմի բռնած էր Հաբշտանի հետ,
չարաշար պարտութիւններ կը կրէր եւ կ'ապրէր իր ծանրագոյն տագնապը
ազատութեան օրերէն ի վեր: Բայց եթէ անգամ Հռոմը կարենար թափով
միջամտել Անգլիոյ կողքին, զարմալ բարենորոգումներու դարձը շարտի
քալէր, քան իր դէմ էր Ռուսաստանը... Լորանով ոչ միայն կընդհիմա-
նար, այլ եւ բացորոշ կը հասկնէր Անգլիային, որ ամէն մի փորձ բռնի
միջոցներ ի գործ դնելու Քուրբիոյ դէմ՝ պիտի գիտէ որպէս casus belli:

Ուրիչ աչկա մը— Վասպուրականի մէջ: Ընդհանուր կատարածի այն-
քը այնտեղ համեմատարար թոյլ եղեր էր: Յեղափոխական կազմակեր-
պութիւնները համեմատարար անիլ ուժեղ էին, քան ուրիշ վարիչրում:
Սուլթանի կառավարութիւնը խորհնցաւ, որ Սասունն ընկնելէ եւ Հայաս-
տանը արիւնով վերջ, ժամանակը հասած էր՝ Տարածով մը արժատա-
խիլ ընելու նաև այդ յեղափոխական, ինքնապաշտպան մարմինները:
Անոնց զլխաւոր բոյնը— գրեթէ միակը— կը մնար Վաթը: Համիդ այլևս
վախ չուներ Անգլիային: Թիկուները կանգնած էր ցարի կառավարութիւնը,

*) Կապուտ Գիրք, 1890թ., էջ 88:

որ իրեն այլ արգելն, նոյն 1896ին, արշաւանք սկսեւ էր Անգրիովկասի հայութեան դէմ, հարկներով կը ձեռքարկուէր ու կարտորէր հայ մաս-տորականութիւնը, մասնատրապէս դաշնակցականները*): Կովկասի մէջ կը գործէր կառավարչացուսի պաշտօնով իշխան Գոլցիցին, որիչ հայա-կներ մը, փորրիկ Լորանով, որ կատաղորէն կը հայաժէր անգամ թուր-քահայ փախստական զանգամները, որոնք մեծ շարդերէն ի վեր ապաս-տաներ էին Կովկաս: (Կը պահանջէր՝ կամ ընդունիլ աստահպատակութիւն կամ գուրք երթալ Կովկասն):

Անս թի ինչպէս են ներկայացած Վանայ յունիսեան զկարբեր ԳՐՐ-շակի մէջ: Գրողը Վազգէն է, որ այն օրերուն, ոստիկանութեանն ճե-տակնդով, շատեց թաղեւած կարգեր:

... Գեառավարութիւնը վաղուց հետամուտ էր կոտորած անել և Վա-նում, որ հայաշատ կեդրոններէր ձէկն է... Որպէսզի տարի գտնէր կո-տորելու, սկսաւ աննախիտա խուզարկութիւններ անել, յուսաւով ձեռք ձգել յեղափոխականներին: Այդ խուզարկութեանց առեւ ձեռքարկուցեալ Օր. Զարուհի Տրոյանե (Վազգէնի բայրը. Մ. Վ.), իբրև դաշնակցական, որին ամէն կերպ կաշխատելին խոստովանցելի, որպէսզի ցոյց տայ իրենց տան միջի զէնքի պահեստը...

«Տաճիկ խումարն պատրաստ էր արգէն: Յունիս 1Էն (1896 թի) շուկան խալառ զոց էր: Յունիս 2ի դիշերը, դիշերապահ՝ զօրքեր Այգեան-տանի մօտ, զաշտի մէջ ընդհարած ունեցան խումար մը շարկու հետ, երկու դիւնոր պատեցան և մէկ միւլզիմ վիրատուցեալ, օգնութեան գա-յարափողը հնչեց... Ետքը բացելու... զհետքերու զիակները տարան թագ փողոց և զրին ի ցոյց տաճիկ խումարին...»

Յունիս 3ին կոտոր սկսաւ... Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններ (Գաշնակցական, Արմենական, Հնչակեան— երեքն այլ ունէին իրենց խումարքը Վանի մէջ. Մ. Վ.)... երարարարք ձեռք ձեռք մտած, պաշտ-պանեցան ժողովուրդը: «Գաշնակցութիւնը իր զիւնորներով և լառ զէն-քերով շատ ոյժ տանց գործին: Բայր կարտոր տեղերը, որքն տաճիկները կարող էին մտա զօրծել հայ թաղերը, մարտական դիրք բնորոշել» և կատաղի կոտի մզեցին մասմեսականների զէմ...

Նախրի փողոց և մանասաղ Շան թաղ... ամբողջ վեց օր կախ տին մեր բաշերը՝ զիշեր ցերեկ և ետ մզեցին անարթ թշնամուն... Կոտոր կա-

նոնաւոր զօրքերի զէմ էր, որի հետ խառն էին թիւրք ու թուրք խումարը: Թշնամու փախստար և նրանց դիակները նոր ախն էին ներշնչում մեր կտրիճներին: Այդ Ե—7 օրը հայարեակ Այգեանտանը ազատ էր, տաճկա-կան իշխանութեան հետքը չկար. հայ զիւնորներն էին, որ ուրախ զարթ օգնութեան էին շտապում այս ու այն դիրքին: Ժողովուրդը... օրհնում էր քաղերին...

Յաղարդ օրը առատայն սկսեց թնդանթամարութիւնը: Կոտոր կատաղի էր: Կանտուար զօրք, ահագին ռազմամթերք, 7—8 թնդանթարք ափ մը տարձներու զէմ... Այգեանտանի փողոցի ծառեր մեծ մասը կտրուցան, որպէսզի թշնամին շաղոցի ապստամուիլ անոնց ետևը: Հայ բնասանիքներ և անգէլ մարդիկ ապուրիսեցան զիտանների տներ... Մինչև իրիկուն կըս-տող հայերը միայն երկու զո՞ տիւնք, իսկ թշնամու կողմէն ընկան 200էն անէին Գիշերը մտքին մէջ սարք բարձրացնելու...

Մեծ պետութեանց հիւշատուներու միշտամութեան վրա՝ յիւղփո-խական խումարքը, մօտ 1000 հօգի, կատարածի պատճառ շտանալու համար, կը համամայնին քաշիլ Վանի և կուղերուին զէկի Պարսկաս-տան: Թնդանթամարութիւնը կը զարգի: Աւերակներ գործն է, որ կը շարու-նակի: Թրքական թաղերու մէջ ցար ու ցրիւ հայ բնորները կոտորու-նէն առաջին օրն իսկ: Թշնամին շուղեց շարունակել շարքը հիւշատու-ներու ներկայութեամբ: Բայց շարք ու աներածներ կատարեցան զուտա-ներու մէջ: Շատախի մէջ ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տին հայք և թէքն կորտաններով ազատեցան, շնորհիւ Գաշնակցութեան ինքնապաշտպան խումարին, որ կը գործէր Վարդանի զէկավարութեամբ: Փեանե-Գաշտի մէջ նոյն իսկ լաղթական եղան և մեծ թաղ հրտանկեր շարեցին:

Վանէն հեռացած յեղափոխական խումարքը զատ-զատ ձամբաներով ուղղեցան զէկի Պարսկաստան: Արմենականներն Աւետիսեանի առաջ-նորդութեամբ՝ 200 զիւնած և 800ի շափ անգէլն կը շարժին Հայոց-Ձորի, Արշալի միայնով, Գաշնակցականները՝ 125 զիւնած երիտասարդների կը բարձրեն երկու մասի. մէկ մասը կը մնայ երկրի մէջ, միւսը՝ 58 հօգի, Պետոս առանցքութեամբ կուղղի զէկի պարսից սահմանը: Անեց կը միանան 25 հօգի հնչակեանները Մարտիկի խմբակցութեամբ... Կոտի կը բռնին Գաւաճիար լեռան վրա զօրքերու և թիւրքերու հետ և ամ-բողջ օրան բուռն կռիւնով վերջ, զրեթէ ամենքը կը կոտորին: Նոյն ճակատագրին կենթարկի Արմենականներու ստար խումար Ս. Բարթո-ղիմէոս Աւարեալ վանքի շրջակայքում...

Վարդանի խումար միայն կրցաւ ճողղարիլ այդ ընդհանուր արձա-կարբէն:

*) Քանի մը հարիւր հօգի — գրող, ուսուցիչ, քանազ, առևտրական կամ պարզ արտնական — որոնց շարքին տարբեր գործիչներ՝ Վազարու Ապագան, Թոճիկ Արասարեան և այլն— արտարակամի կուսը լաղերին Հիւսիսային Կովկասի և հարաւային Ռուսաստանի մէջ, ոմանք երկար տարիներ:

ՕՍՏԱՆԵԱՆ ԲԱՆԿԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ ԵՒ
ՌՈՒՄԱՅԻՆ ԿՈՒՆԵՐԸ Կ. ՊՈՒՍՈՒՄ

Օրհասի աղաղակներ. — Կոի՛ բոյր միջոցներով. — Բարկէնի, Վոսմա-
նի, Զաւարեանի եամակներէն. — Զարնի բուն իսկ Կեդրոնին մէջ. — Օգոս-
տոս 14ր. — Բանկ և Սամարիա. — Անկախութեան ստրակի և իրաւա-
ցում. — 2. 3. Գ. Շրջաբերակներ. — Կ. Պոլսոյ ապստամբութիւնը և Ե-
րզլակն. — Մեր եամատակներ. —

Կացութիւնը աճողի էր: Պահ մը տրեց զերեզմանային անդորրու-
թիւն երկրին մէջ: Կը թէր թէ հայկական շարժումը Գարա՛հետը լիբուն
և Ս. Բարթողիմէոսի վանքի ծոտ իբ վերջին փամփուշտներն էր արձա-
կեր. . .

Մական, վրէժի խոյ մրմուռնը մը կանցներ հայոց աշխարհէն: Հայ
երեսասարդութիւնը զեռ մեռած չէր, վրէ՛ժ մը զըշեր կատարգար: Ամե-
նէն յուսահատները կազաղակէին, թէ միևնոյն է՛ ատկէ աւելի վատթար
վիճակ չէր կարող լինել, միևնոյն է՛ ասանց զարնելու և կուելու այ՛ կը
կատարինք. — կը կատարինք անգամ իտաղազ, անմեղ թափօր սարբելով
(Բար Ալիի), կը կատարինք անգամ ամենէն օրինաւոր, պաշտպանողական
գիրք բանելով ասարատու և հայաշինչ հրտակչներուն դէմ (Մատեն). —
ինչո՞ւ մենք եւ չարձակներս և չարներնք. . . 2. 3. Գաշնակցութիւնը մինչ
այն ամէն կերպ խուսափեր էր յարձակողական և ցուցական գործողու-
թիւններէ, խուսափեր էր մտաւանայ ուժանակի գործածութիւն: Ատենք
չէ՛ր արդօք որդիգրելու գործունէութեան այդ երկու ձևերն ալ, ցոյցներ
սարբելու ամենէն զգալիներս և չարներնք. . . 2. 3. Գաշնակցութիւնը մինչ
անվնաս, այլ զինւած ցոյցներ և ուժանակի ու այլ պաշտպանչիկ նիւթերու
օգնութեամբ. . . Քո՞ղ ինչ կուզեն՝ քսին արեւմտեան կարգ մը ծախու թեր-
թերք. թո՞ղ խորաննէ հայ յեղափոխականը «անիշխանական», մարդա-
սպան ու այլ մակդիրներով. . . Մենք յուսահատներու ժողովուրդ մը ենք,
կըսէր օր մը պատրիարք Իզմիրլեան երազացի թղթակցի մը՝ ժօրձ Գ-
լխուն. — մենք «յուսահատներու աղօ մըն ենք» և կը կուինք բոլոր միջոց-
ներով, փոյթ չէ թէ երբեմն կը վնասին նաև անմեղ մարդիկ. . . Ամէն

կողմէ կը տեղայնէ բուն, ցտակտո ինչպարանքեր: Ընկերներէն ոմանք—
ինչպէս կը կարգանք այդ օրերու իրենց եամակներուն մէջ, ուղղւած Արեւ-
մտեան Բիրօսին — կը թելագրէին յօշո ջեղեցնել տանկական զեպալ-
նատները արեւմտեան մայրաքաղաքներում:

Կամաց-կամաց շարքերուն մէջ հաստեցաւ ու գերակշռեց զաղափար
մը — զարնել՝ բուն իսկ կեդրոնին մէջ, օսմանեան մայրաքաղաքում, բայց
զարնել այնպէս, որ հարածը զոյի ոչ միայն թուրք պետութեան շահե-
րուն, այլ և երտպական կապիտալի զարկերակին: Եւ Կազմակերպութիւնը
Պոլսի տղանք իր կարեւր ուժերուն մէկ մասը: Բարկէն Սինի, այդ գա-
ղափարի խանդավառ պաշտպանը, կը զըր «Իրազակ»ին 1895թ. ապրիլ
28 նամակին մէջ, իր եկերակական մասնէն երբք ու կէս ամիս ստաց:

«Ընկերներք, փորձառութիւնով զիտեմ, որ Պոլսիս մեզ համար
մեծ նշանակութիւն ունի, ուստի և անհրժեշտ է հոս բարոյական մեծ
ուժեր ունենալ. . . Միշիթի (Յուսուֆեան. Մ. Վ.) հոս զալը այլ եւ ան-
կարելի է. ուրիշներու մասին պէտք է մտածել. հարկաւոր են բարձր զար-
գացում ստացած մարդիկ. այդպիսիներու պակասը շատ զգալի է թէ
յեղափոխականներուս համար և թէ ժողովուրդին համար. . .»

Իսկ Վոսմեան կը զըր յունիս 14ին.

— «Մոզիկներեայ քաղաքներուն մէջ (Գաշնակցութեան) գիրքը և տակ-
տիկան փոխելու է. հոս հոս մը մտքիւն յուրն անգամ կը հետադրի,
մին առկին, Լերկերն մէջ, հապաղաւոր մարդիկ կը խողողոցին և յորս
ամիս ետքը միայն կիմացիկ եւրոպայի մէջ. . . Բայց պէտք է որ ժողովրդի
ձեռքը բան մը գտնի ինքզինքը պաշտպանելու համար. . . Աւելի պաշտ-
պանողական, քան յարձակողական գիրք պէտք է բանել բազմամարդ
Քաղաքուն մէջ, տակաւումարջներու մէջ կեդրոնացնելով ա՛նարկիւղ խում-
բեր: . . Այն ատեն միայն այդ մարդիկ (ղիւսանագէտներք) մատերին
պիտի շարժեն, կըր տակական ա՛նարկու զործութիւն մը վեր ու վար բնէ
մայրաքաղաքը. . .»

Ահա այս արամագրութիւններու արդիւնքն էր Բանկ Օստումանի պա-
շտօնեան ծրագիրը:

չ / 2. 3. Գաշնակցութիւնը ուներ արդէն իր համեստ մասնահիւր Կ.
Պոլսոյ մէջ 1891ին, երբ Գում-Գումբուի մեծազմուց ցոյցը այնկոծեր էր
օսմանեան մայրաքաղաքի միջոցառող շնչակիւսաններու և Արմենիական-
ներու (Փորթուզալանի մարզոց) միացեալ ճեղքով կազմակերպւած այդ
անգրքանիկ, փորք ինչ յախուտ և ընդհանրապէս խաղաղ կոյրք կատա-
րան, անշուշտ, իր որոշ զերք, արդէս ճաղխարարա թոխք մը՝ արտեր
ցնցող ու սթափեցնող՝ բայց և յուսախար բրտա յեղափոխական շրջան-
ները՝ իր անվնաս կեցածքով ու ծանր հետեւանքներով: Հայք գործ ու-

ճեր ամենն սանձարձակ բնապետութեան հետ, որ անխնայ կը զարնէր ու կը ճարակէր անգամ խազաղ թափօրները... Հարկ էր բնմ նետուի ոչ մերկ կտրճերով և բառ կարելույն լուրջ պատրաստութեամբ:

Հաստարիմ իր կուսակցութեան կարգափոփոխել, Դաշակցութեան ներկայացուցիչը կը ասանէր իր գործը լսիկ-մնչիկ, համբերութեամբ, առանց տենդի ու անպարտաբերի, կը մզէր իր քաղաքութիւնը Պոլսոյ գեռ-նաշարկներուն մէջ, գրաճանաչ երիտասարդութեան շարքերում և 3—4 տարեան ընթացքին կըբառ ստեղծել պաշտօնագրական ընտիր գործիչներու փաղանջ մը, կիցրոնական ուժով մարմին մը իր կոմիտեներով ու ենթակոմիտեներով, որոնցմէ ելան Օննիկ Գերձակեան— Վալմեան, Բարկէն Միւնի, Զարմայր— Վարդէս (Սէրէնդիական), Արտաշէս Գեւան— Եղիպատացի, Յակոբ Կարազեղեան— Զաւէն^{*)}, Յարութեան Գեւանեան— Պարալ, Վամ Քենդիրեան, Սարգիս Մինասեան և այլն, շատեր կեցրոնական Վարժարանէն:

Դ՛րաշակցութեան լիազօրը, Յովհաննէս Եսայիան^{**)} հմուտ ձեռքով պատրաստեց նաև շարք մը յանգուցն ահարկիչներ, որոնք օր ցերեկով, բազմամարդ փողոցներուն մէջ կը զարնէին դաւաճանները և կանհետանային Այգուպէս, 1895ին մին միտա ետեմ սպանեցան Կեցրոնական Կոմիտէի կողմէ մահուան դատապարտած առաջնակարգ հայազգի լրտես ու մատիչներ, սասիկան-կոմիտէի Հանի Տիգրան, վիրաբոյժ Թիմիտեշեմ, կարգալոյժ վարդապետ Մամբրէ և ուրիշներ, որոնք օսմ. ոսկիներէն հրապարտած, գործեր էին նազով փաշայի հաստարիմ գործակալներ և անոր ձեռքը կը մատենէին ու բանտերու մէջ կը փակեցնէին բուն լեզափոխական գործիչներուն հետ նաև բազմաթիւ անմեղներ: /

*) Մի-մի ներտապատում է այս տղաներու կենքն ու վախճանը: Մեր ամենն գրուիչ երիտասարդներէ մէկն է Յակոբ Կարազեղեան, որ ղեկ արթնցական պատանի իր ծննդավայր Տրապիզոնի մէջ անդամագրում էր տեղույն գաղտնի ընկերութեան (1889թ.) եւ 1890թ-ի իր քառի մը դաւաճակներուն մտ, ձմրան ցուրտներու, արկանայից ուղևորութիւն մը կըբէր ղեկմ Սասնու, ապաամբերում օգնելու նպատակով... Չորքամ, ի հարկէ, տեղ հասնի... Կարազեղեան եղա նկատառելի ապագայութեան գործու անդամներէ մին 1897ի ոմարագուբեմն լետու (Ա. Պոլսոյ մէջ), կըր սասիկանութիւնը կուգայ զինքը նըբարակելու, Յակոբ գնալակներով կը պատասխանէ ու վերջին գնալակն ալ իր նախկին կողով, քջամտու ձեռք լրնակելու համար:

**) Եսայիան, «Արիք» ծածկանունով, Կուսակցութեան առաջին ոլտեսակներու շարքէն էր, Նոր-Ֆայագետի: Ներսիսեան դպրոցը արարողէն ու քանի մը տարան ուսուցչութիւն լետու, նիրքեցաւ ազատագրական շարժման: 1890ի աշնան ստիպակ եղա ռուսամա Պոլսն, անցա ժընն, ապա Անտիիպա, ուր մեծ զարկ տուա կազմակերպական գործին: Մտնա 1920ին, Լոզանի մէջ, 66 տարեկան:

Ն՛ր Գրան՝ օսմանեան ու միջազգային դրամազրիւի այդ հօրը միջնաբերդը, այնտեղէն ուժանակային կուր մշղն տանիկ սասիկանութեան ու զօրքի դէմ և դրամատունը օդ ցնդեցնելու սպառնալիքով դիւանագիտական ազգու միջամտութիւն յարուցանել. մինչոյն ժամանակ, մայրաքաղաքի շարք մը հայաքրնակ Յազընի գարձնի կուր Քատեարքեմ և ստեղծել ընդհանուր շփոթ, քաօս, իրարանցում թէ թուրքական և թէ արեւմբեական շրջաններում... Գազափարը գինովցուցիչ էր իր ահարկու մեծութեան մէջ և շուտ նամեց Կազմակերպութեան վերին խառնուր: /

Ո՛ր Հասա 1896ի օգոստոսը: Դեկտրէն անմիջապէս առաջ, Դաշակցութեան և Պոլսոյ Կեցրոնական Կոմիտէն տանկերէն թուղցիկ մը հրատարակեց, որով կազարարուէր թուրք ժողովուրդին, որ կոիր իրեն դէմ չէ, այլ իր բնական կտուգարութեան դէմ:

Գարնիւ ի վեր մեր հայրերը կարդէին թեզ հետ հաշտ ու խազաղ... սակայն, այս վերջին ժամանակները ունիրներով ստեղծումը քո կտուգարութիւնը սկսեց խտովութիւններ սերմանել մեր մէջ, որպէսզի անիլ մեծ դիրքութեամբ խեղդէ և թեզ, և մեզ: Դուն շտակցար, ժողովուրդ, այս դիւանակա թազարականութիւնը և մեր եղբայրներին արեան մէջ թափելուամ, դու մեղապակից գտնեցար այդ զարդիկ ունարգործութեան: Բայց թող թեզ քաջ յայտնի լինի, որ մեր կուրի ու թէ քո դէմ է, այլ քո կատաղարութեան, որու դէմ կը կուրին և քո լուսաշունչ դաւակները... /

Օգոստոս 13ն է: Յարցոք օրը պիտի կատարի յարձակումը Օսմ. Բանքայի վրա: Ընկերները կը հասարկին վերջին անգամ ժողովուրդին երկնց խորհրդարար ժամագրապայտում, Բերաշի մթին սենեակի մը մէջ: Անքեր կը դիմաւորէ Բարկէն Միւնիին, որ իրեն իսկ հոգին էր դազարական մեծանարկին և ընտրած էր ընդհանուր հրամանատար: Դէմքերը արտասովոր լրշութեան դրոշմ կը կրեն: Անգամ մշտամիմալ ու զարնախօս Բարկէն նստոր էր յոնքերը կիտում: Երբեքն էիզ կըրն ձգուլու, բայց չ'աշոդիք: Կը տարակուսէ՞ր արցոքօք ծարար յարուցիկեան մասին: Ենքը որուչը էր մեռնիլ Բանքայի փլատակներուն տակ: Եւ նոյն վճռականութիւնը կը փայլէր շարք մը ուրիշ դէմքերու վրա: Անք'ներն արցոքօք կըր թային ղեպի մահ... Բարկէն մտախոհ էր: Եւ շարունակ կը խազարատարանական և առամիլ հետ: Կը պարզէր ուղևորել ընկերներուն, թէ ինչպէս պէտք է յարձակիլ Դրամատան վրա և վտաս'օրէն կը շեշտէր, որ եթէ իր հրահանգներուն հետեւին, գործը պիտի յաջանի: Կը սկիզնիքէրը... Դրահանգներու վերջին ընթիւրը... Շեշ մը դիմիլ առողջ սեղանի վրա: Կենացները կը խմեն, ապա, ոգևորում խօսքեր կարտասանեն: Բարկէն կաննէ բարձար և խարունկ յուղամի մէջ հետեւեալը կրտ.

— «Ընկերներ, գիտե՛մ, որ պիտի մեռնե՛ք. միայն փափարս է, որ ողջ մնացողները աւելի կտասազորեն շարունակեն մեր գործը, լուծեն մեր Տաճար հազար արախողիտող եղբայրներուն ու բռչերուն վրէժը և ազատեն մեր գծրախա հայրենիքը. այն ժամանակ մեր ուղորներն ալ հանգիստ կըլլան: Կերպո՞ւմ, որ ողջ մնացողը չպիտի գաւաճանէ մեր սուրբ գործին»...

Ճէ՛ր Վեց հոգի ընտրեցան՝ շարձվումը կատարելու, պահապանները սպանելու և միաներու համարան հարթելու համար՝) Վեց անվճեր բաշքեր— մահու ապա՛նով թնկնածունք— որ իրենարարարած ծայնակեցեցան Բարկէնի կոչին՝ փոքրիկ վաշտի ստաշապատը կազմելու համար:

«Ահա և բուն դէպքը, կատարուած մեր ողբացիալ ճշաչի»՝) ձեռքով (կուսանք համառատակի): Ի

Ե... «Յօդատաւ 14... ժամը առաւան վեց ու կէս: Հուարեցան տղաքը... 26 հոգին Բաւակնի կին շարձվումը սկսելու համար: Համբուրեցինք դիրսը Տար-տար, սեռե՛լ մնար բարձի յուրիչ համբուրներ... Խոսքովը»՝) համբեց վեց նախալարձակ բաշքերը: Մնացած տղերքը կազմ ու պատրաստ կը սպասէին: Ռումբերու պարկերը նետեցան սուրեր, ատրճանակները ձեռքերինն պահեալի տունէն դուրս ելանք: Պանքային մօտեցած ստեննիս, նախալարձակ ընկերներու արձակած բա՛մբ-բո՛ւմբ արագ-արագ ատրճանակի ձայներ յոնցինք, աւելի խրախուսած վազել սկսանք: Մեծ փողոցին մէջ շփոթը սկսած էր արդէն: Առջին անդին կը վազէին շարժած, ա՛ն ու դազի մէջ: Հասանք Պանքայի մօտ և խուճեցինք ամբողջով ներս... Վարը գրան առչե 3 հոգի ընկած էին մերտեցմէ... մէկը լեռայ վիրտուրուած գտանք: >

Միշտ ձեռք մեր աղբերը կրակ կը տեղաչին դուրսը, ներսիններք, Պանքայի պաշտանները, դողահար, գունատ, ձակեղը մտած էին: Պոռացի, որ իրենց համար փոխենալու բան չկայ, մինակ թէ տեղերինն անշարժ մնալու են... Մեզի գողեր կարծած էին... Հանգարտեցան: Բայց երբ ռումբերու որոտը յոնցին, կրկին սարսփահար ընկան յուսահատութեան մէջ: Բանի մը ժամ շարունակող ոմբակոծութիւնը համոզեց իրենց, թէ մեր ըրածը ցոյց մ'եր կատարութեան դէմ...

*) Անոցմը մէկը Բեյքիցի Եօլմանցան էր, որ եւ ստաշին գոնն ելաւ:

Մ. Վ.

**) Հրաշք. Հայկ Ռիսպեան, Տրսախիզոցի (տարագրուած և պայման 1915ին), Վեր յաւազող յետախոխական ցնկերներու էր, որ դպրեւն թիչ ստաշ կիսատ ձեռք էր ուստի նամակի գիտատնտեսական դպրոցին մէջ և իր ընկեր Աբէ՛ն Գարօի հետ, կուսակցութեան յանձնարարութեամբ անցնել էր Պոլսի:

***) Բարկէնի մէկ անունը:

... Կուի տար ժամանակը հինգ ընկերներով բարձրանալ սկսայ վեբին յարկերը. պէտք էր շուտով տանիքը ելնել և նշան տալ դուրսը՝ հեռուն, տան մը մէջ սպասող մի ընկերով, որ մեր յաղթութիւնը տեսնելու պէս, մեր պահանջները պարտաւորող պարտաւորական նամակները տանելու էր վեց պետութեանց: Առաջին զործս եղաւ Թաշկիսակս հանել և զուրսը ցոյց տալ. թիչ մը ծածանելէ ետքը ծինելոյցի վրա յաղթութեան զրօշակի տեղ կապեցին: Բանի մը վայրկեան վերջը, մեր ընկերներէն Մրկոն տեսայ նշանակած բարձր տան պատնէշին վրա. զիս տեսնելուն պէս, որախութեամբ դուրս վազեց...

Տանիքի եզերքէն դիտեցի փողոցը: Պաշիբոզուկի և զօրքերու բազմութիւն կար տն. միջնակ ուսմը մը նետեցի և վայնատուր փրթնալ Փախող փախողի եղաւ: Կիրաւորաբանը, սպանածները կը վերջէնէն և նոր խումբ հրացանածից զօրքեր կը բերէին... Ուրիշ աւամբ մը— և նորէն հայ հայր, փախուտը: Ռումբերը հրաշալի արդիւնք կը կուտային. զիպարը անմիջապէս շէր սպաներ, բայց միտեր կը պատուներ, կը շարժէին: Մանանկը ա՛նաղին որոտուած, որ միեզեփի նման ալ-մուկ կը հանէր և ա՛ն կը սփռեր, թոյլ չէր տար զօրքերուն Պանքային մօտենալ:

Միտ ընկերներն ալ վարը կը կուլին, բայց չէի դիտեր, թէ ինչ որութեան մէջ են: Կիմանայի ատրճանակներու և ռումբերու շարունակ որոտալը...

Գիմացի և հետուն գտնած տուներու պատշգամներէն, պատուհաններէն հետաքրքիր բազմութիւն մը մեզի կը դիտէր... Մեծ քանակութեան ուժանակ կար թուս, որ պիտի յատկացուէր Պանքը օղջ հանելու համար... Ընկերները միտքս ընկան. ականջ դրի, վարէն ալմուկ չէր յուր. սպանա՞մ են, մասնացի: Խիտո յուրեցայ և լաց եղաւ... Դեռ ժամ մ'առաջ բոլորն ալ ողջ էին... Մտանցի պատուհանի մը... Յանձնուած իմ անունը յանցին: Մեր տղերն էին, որ զիս կը փնտրէին: Վար իշու... Գարօի հետ միտակն դիրքերորի դրասենեակ մտանք: Պալատական ստաշին քարտուղարը տն էր: Պայմանները գրեցան: ա) Ետալուտութիւն ամբողջ երկրի մէջ: բ) Պետութեանց զրկած մեր պահանջներու գործադրութիւնը երաշխաւորել: գ) Բոլոր այց հակառակմարտի մասնակցողներուն ազատ թողնել և ոչմ գործ չզնել: դ) Հակառակ պարագայի սակ՝ օգը կը հաներ Պանքան մեզ հետ ի միտակն:

Կուող 17 հոգի մնացին էին: 3 սպանած էին և 6 վիրտուր: Ռումբերը թիշած էին, ոմանք լիցնելով կը գրադէին, ոմանք պատուհաններու մօտ դիրք գրաւած էին. այլը գրանք շարձակողներու կրակ կը պարպէին: Տղերք որախ տալամարտութեան մէջ էին. մինչև մա՛ն կըս-

ւելու պատրաստ լինելին կը յայնմէն... Ճերմակ զրօշ մը իբրև բա-
նակցութեան նշան, պատահանէն զուրս հանեցին (մերկաները): Հրա-
շանդ տրեցան մեր տղայը՝ շնտել (նումբեր)։... Պանքի պաշտօնեա-
ներէն երկու հոգի բանակցութեան համար զուրս եկելու են...։

Ժամը 5էն ետքը, ներկայ տղայաց ճանաչողներ սկստյ զրկ... Ո՛հ,
չպիտի մոռնամ այդ մահացօցիչ վայրկեանը։ Գարսի զրարը մօտ...
յանկարծ ծնկներս գողալ պտան... զիմաց կը տեսնէի Բարկէն Սիւնին...
այրւած, երկու ձեռքերը դատակներէն կտանած, դէմքը արինած և մար-
մինը արնեաշէնի մէջ թաղած... Սիրածի լուսանկարը Գարսի հետ զոր-
պանէն հանեցիներ, ետեւ ժամացոյցը և դրամը... Մտիքը կոխած էր և
ճրագները վառած...։

Զորս մօտ շարունակ յարձակողական դիրք բռնելի ետքը, 9 ժամ
ալ պաշտպանողական դիրքի մէջ մնացին... Մեր տած վնասները ա-
հապիւն էին... Երբեմն զոհերը շատ ու շատ էին (Թշնամու կողմը), երբ
հոծ բազմութիւն կար։ Վիրատուածները ոռնալով դիտին կը փռւէին,
ցարկը ստակալէ լինելու էին... Կամաց-կամաց զօրքերը Պանքի առջևն
բաշտելով, քիչ մը աւելի հնուտ կանգնեցան, բոլոր հրացանները ուղղ-
ած էին մեր շէնքի պատահակներուն վրա ակնդէտ կը սպասէին իրմար-
ները, որ ապօրշի նման զոհանիս զուրս հանէինք... 13 ժամ Պանքի մէջ
մնացինք. ամենն ալ (մօտ 150 պաշտօնեաներ, մեծ մասամբ եւրոպացի,
Մ. Վ.) մկան պէս կը զողային մեր առջև. ստանց հրամանի քայլ մը
չէին կարող առնել... Չէինք թողուր, որ տեղերէն շարժէին... Մեր ձեռ-
քերու մէջ տնդազար բռնած ատրճանակներն ու ռումբերը նրանց մօտ
հոգի չէր ձգած, Շատեր 4—5 ժամ... Ենդ ծակեկու մէջ պահուած մնա-
ցին. յետոյ իրենք մեզի կը պատմէին 30—40 հոգի, որոնք կանխաւ
գիտնայարկի մէջ կաշխատէին, մինչև վերք փախերուն զորս զանցեցին
կենդի 20—30 պաշտօնեաներ 6—7 ժամ ազտիկ սենեակի մէջ աղտոտ
տեղ մը բանտարկած էին... մանաւանդ մեր սուլիչներու տարօրինակ
աղմուկը իրենց արիւնը կը քամէր։

Հնգճատանք այժմ Հրայի պատմութիւնը և խօսքը տանք Արմէն Գա-
րսի (Գարնկին Պատրիարքան, Էրզրումցի), որ զիսաւոր զերակաւաւարն
էր Բարկէն-Սիւնիի մահէն յետոյ։ Գարսն հակերճ ձեռք կը նկարագրէ
Բանկի զրաման աւաջին վայրկեանները և Բարկէնի նախատակութիւնը.

... Կեղք ետխայրածակները շտապ էլան... 5 հոգի (մերկաներէն)
վերցրին զուտ արգելչները. 1—2—3 ատրճանակի պայթցոցներ— և գե-
տին էին զլորած երկու զագիթի, զոնապաներից մէկը. միտին յա-
ջողեց փախչել... Երբ ներս մտանք, զիսաւոր հոգեկրից մէկն էր զուր-
զօցել, բայց այդ այնքան ճեշտ չէր. մարդկանց զիակները, զուս ահա-

ցին հատուցին ունեցող շարքած պապիկները արգելք էին լինում. միւս
կողմից Բանկի ետեւը ապրող պահապան ոստիկանները... անբնդատ
գնդակ էին շարժում մեզ վրա... Գուրք շտա մարքեց... Մեզ պաշարողները
խոհմտութիւն արին հեռացան ու փողոցը զանազան անկիւններից սկե-
նակի կրակ անկ զէպի պատահանները... Այժմ տէր էինք Բանկին. մեր
նպատակը առաջին կէտին հասանք... Երբ անցնում էի մի պատահանի
մօտից (զիբրեք ընտրելու համար), մէկ էլ տեսնեմ մեր վիրաւոր Սեզ-
րակը մտնեցէր էլ պատահանին և իբրև ողորմութիւն թշնամու գնդակին
էր սպասում... Ամբողջ կէս ժամ կախ էր ընկել պատահանից, բայց
ցանկալի գնդարդ չկար ու չկար... Երկի պաշարողների վրա ռումբի սար-
սափը մեծ էր... Կամաց-կամաց մահը իրենն առաւ... արիւնաքրած եղած
(Սեզրակը)... սկսեց հանգստանալ (միտա)...

12. Ա Բարկէնը վերջին էր որ պէտք է բանկ մտնէր— այդպէս էր ու-
րաւած— և նա երբորոք էր, որ թշնամու գնդակին զո՛հ գնաց... Երկու
ձեռն երկու ռումբ, Մարտիին (ատրճանակի) գնդակը փորին... նա մի
քանի քայլ առաջ է զաղել զէպի ստեղծուր, բայց թուլացած չարել է
ծնկների վրա, երկու ձեռքը վերև բարձրացրած, մի քուլէ ռումբերը
գնանիկ կաշին ու պայթիւնը նրա այդ ծոճի շարիք միտը է տւել մեր
տղեկանցը վերև զաղել ու ազատիլ մի վայրկեան յետոյ տեղի ունե-
ցող ռումբերի պայթումից, որոնց միակ զո՛հը ինքը Բարկէն-Սիւնին է
լինում... Ը

•••

Կոխը պայթեցաւ միաժամանակ Սամաթիայի մէջ։ Նոյն օգոստոս
14ին։ Մեծ պատրաստութիւններ տեսնւած էին այդ բազմամարդ զիւղին
մէջ։ Թողունք որ պատմէ ականատես ընկերը.

— «Նազմական ծրագիր մը կազմւած էր... Մեծ քանակութեամբ
ռումբեր, 154 կտոր, ամէն տեսակի, ցրած էին զանազան տեղեր... Ըա-
նի մը ահարկիչներ, զինւած լաւ զէնքերով, յարձակելու էին տեղական
զօրանոցին վրա... Սպանելով զօրքերէն մի քանիսն, նրանք փախչելու,
սպաստանելուն էին այն կէտին վրա, որտ քրչակայրի տուներ մէջ ետ-
խալուս ամէն տեսակ ռազմամթերքով զինւած արխաւիքու երիտասարդ-
ներ, սպասողական զիբրի մէջ մնալու էին, այնպէս որ մեր տեղորոտ-
ները... կարող կը լինէին այց տաներու մէջ ապաստանել... մինչգիտ
զօրանոցի ամբողջ զօրքերը քստիկանակաւ ամբոխը... տեղորոտները
հետապնդելով պիտի հասնէր նայն կեղտոնի վրա. այդ պահուն մեր զը-
ժոխային մեքենաները պատահաններէն փողոց նետելով, պիտի կո-

տորէին զօրքերը: Երբ առցին՝ Սաւաթթոյ զիստօր զինտրական ոյժը կը շարխարէր, անցին շատ մը ընկերներ կնկարեցին հասարակել էին, ուր կամազ-կամոց պիտի կնկարեանային մնացած բոլոր ուժերը:

Անպատակ արգելքներ եկան խանգարեցին ծրագրի ոգին: Գիւղին մէջ ոգևորութիւնը զգալի էր, շարժումը՝ շատ: Եստ մը ընտանիքներ իմանալով կամ կասկածելով, կանուխէն փախած էին Ս. Ստեֆանօսի կողմը: Սոյն անխոհեմ քայլը պատճառ եղած էր կառավարութեանը վազուց ունեցած կասկածը հաստատելու: Անմիջապէս քստիկանութիւնը սկսաւ ամէն զի շրջիլ փողոցներու մէջ:

Ժամը 2ին ձկնաբանութիւն մեղաւ Սաւաթթոյ մէջ... սեւ ստեւր մ'անցաւ փայլուն արևու վրայէն: Խողարիօթիկներն շտացան: Գիւղը ամբողջովին պաշարման վիճակի մէջ էր. փողոցներու անկիւնները բռնուած էին:

Մեր ընկերները այդ միջոցին (օգ. 14 լուսարացին, Մ. Վ.) հարաբար էին Միսաբաններու տանը. դեռ շատ կանուխ լինելուն, անգամ մ'առ ժողոված էին միասին, երբ յանկարծ զիրենք պաշարուած տեսան: Գնուցին կը փնտրէին, իր տանը ավեր ձկնաբանութիւնը էր արդէն... Որքա՛ն զոհոցութիւններ եղած էին, ի՛նչ յուսեր զրուած էին ու դեռ քիչ ստառ, կնքող էին իրազորակ իրենց փափաքը... Բայց այժմ... փակած վանդակին մէջ...

Ժամը 3ը եկած էր: Պաշարողները սկսան բանակցիլ: Գնունին կը խօսելու նրանց հետ: Կատաշարիկն անձնատուր լինել: — Եժամը 6ին — կը պատահալանակէն մերտն... Ժամը 6ին սկսելու էր ամբողջ Պոլսոյ զաշնակցականներուն ճակատամարտը... Եղածը եղած էր. պէտք էին շատ սուղ ծախել իրենց կենսերը...

... Ժամը վեց ու կէս էր: Ցանկարծ աճազին զորդաներ լսւի սկզբան: Տղերը ուժերը կը նետէին:

Ամբողջ զիւր սարսուռի մէջ էր... կարծիր տեղորը սկսած...

Իրարու ետե՛կ ուժերը այլ և այլ տեղերէ կը նետէին փողոցը, կը կտարէին զօրքերը... Պաշարողները կողմանէ անզայար հրացանաձգութիւն կար տաներու վրա, մասնատարովէ Միսաբաններու տանը և մանչերու վարժարանին վրա: Առաջին ուժերը կին մը նետեց Քլեանտոյ զիսուն... Օրինակը քաշալերական էր. ընկերները բարոյապէս աւելի ուժովցած, առատօրէն կը զործածէին ուժերը: Այդ միջոցին փոխադարձ յարձակում մը տեղի ունեցաւ: Միմըդեռ մեր քաշերէն քանի մը հօգի զօրանոցի վրա խօսեցով, կրակ կընէին պաճապաններու վրա և խոչ զօրանոցի վրա խօսեցով, կրակ կընէին պաճապաններու վրա և խոչ կրտալային, անցին զօրքերը, թլով ուժովցած, նոր յարձակում եր կընէին մանչերու վարժարանին վրա ու ամօթաւոր ետ կը մղւէին, շատ զոհներ

թողնելով... Եժամը և սուղուժը աննկարագրելի էր: Հայեր փախչող փախչողի էին... առանց ուր վազելնին գիտնալու... Փախչողները շուտով անխուսափելի մահը կը գտնէին: Վատհօգի զինտրներ, որ միայն գիտեն անզին ժողովուրդը սպանել: Արդէն ամբողջ զիւրը կրակի մէջ էր... Արհատիք, սարսափ զոհաբացուցած էին Սաւաթթոյն:

Ժամը 12ն էր: Կոխը զարթոցաւ: Մեծ դժարութեամբ յաջողեցայ վարժարանի մէջ գանձող ընկերներու հետ բանակցիլ: Դեռ քնաւ իրենցմէ զոհ էին տաւ: Քշեանին շատ զոհեր տաւ էր: Կը խնդրէին, որ փամփուշտ հնացնեմ... Բայց անկարելի էր...

Խորին լռութիւն մը յաջողած էր: Երկու կողմանէ ալ պատրաստութիւններ կը տեսնէին: Մերոնք զիրերը կամբացնէին... Ժամը 4ին կոխը նորէն սկսաւ... Մեր տղերքը պաշարին խնայելու գիտաւորութեամբ... Կաշտպանողական զիրք բռնել սկսան... Երկրորդ զարագ զարձակում խոր լռութիւն: Կը կարծէի, թէ ամէն բան վերջացած էր, երբ յանկարծ ժամը 7ի առնները սուսկալի որոտուններ... Կոխը վերսկսած էր. կոխ մը, որ վերջինը եղաւ...

... Քշեանուն ոյժը անճամեմտա մեծ էր... Ենթահի իրենց կացիներու, որով արգելքներ կը խորտակէին... յաջողեցան (վարժարանի) զոհէն ներս խուժել և աղերքք փնտրել: Հուն սպաննցին Սողոմոնը, որ արիարար կուած էր... Մնացած երկուքը պատահանէ մը վար ցատկեցին... մէկը յաջողեցան հրաշքով սկսալի, միւսը պայանցիլ:

Երբ վարժարանին մէջ սոյն տրամը տեղի կռնեցար, Միսաբաններու տունը սրտամոլիկ նստարան մը կը ներկայացնէր: Տղերք հարած էին. իրարու շերմ հրամեծալի համարողներ փոխանակել վերջը դործի սկսելով, ունեցած ամերկին կը հաշուէին: Դեռ զոհ մը շինն տաւ: Վեց հօգի էին. Գնունին, Սուրբին, երկու Միսաբան եղբայրները, մայրքերին և ինձի անձնօթ մէկը... Արդէն բոլորն ալ բմբուսած էին, թէ շատ աղերսու շին... Իրզուցին մարտակ մինչև վերջ և լեզուփոխական մը արժանի մահով մեղելու...

Սկսաւ հերոսական կոխը... Ցանկարծ պատերազմական փողերու ձայնը լսեցաւ: Այս ձայնը խառնելով ուժերի ու հրացաններու որոտը զոտաւ ազմուկին հետ, անոց տպաւորութիւն կը ներշնչէին երկշտորն, խանց ու եռանց կոտորէին...

Լուսարաց էր: Տղերք նոր ոգի առած՝ կը շարունակէին կոխը, քայց հասաւ էր մզնամամբը...

Զօրքերը ամբանալով, յանկարծ կատաղի կերպով յարձակեցան առեր վրա, այս անգամ յաջողեցան զոհերը կոտորել և աճաւ ամբոյրք ներխուժեց: Երեք աղերքք կը սպաննին... Սուրբն և Գնունի դեռ կը մարա-

ոհն. կը զգան, որ վսեմ վայրկեանը հասեր է. բանի մը հոգի ալ կուզեն սպաննել... Վերջապէս, ալ դիմարտութիւնը անկարելի լինելով... իրենց ձեռքով վերջ կը դնեն կեանքներուն...

Մեր ընկերներէն շատերը պատերազմի գաշտին վրա մեռած էին, 18 ժամ կռիւլ վերջը...

◦◦◦

Վերադառնանք Բանկի զէպրերուն: Ի՞նչ կանցնէր-կը դառնար Երւորդի պալատին մէջ— չնքն գիտեր, ապահովաբար տպաւորութիւնը շատ մեծ էր ամենուրեք և երկշտա բռնաօտը, սահմակած իր ջրին տակ կատարուող այդ ա՛նտը գործողութիւններէն՝ զուցէ չէր գիտեր իր ընկիւրը: Ի՛՜՜ Իսկ այդ միջոցին հեռագրեր կը տանէր աշխարհի բոլոր թերթերուն պարունակութիւնը այն Շրջաբերականին, որ Է. Տ. Գաշնակցութեան Պոչտայ Կեդրոնական կոմիտէի զէպրերու սկզբին ուղղոր էր վնջ պետութեանց ղեկավաններուն՝)։—

«Մենք անպու բողոքեցինք Եւրոպային թուրք բռնապետութեան դէմ, բայց մեր բողոքները, որ օրինական էին, սխտեմարար մերժեցան:

Մուլթան Համիտ արինահնդ վրէժխնդրութեամբ պատասխանեց մեզ: Տեսաւ Եւրոպան այս ա՛նուի ոճիրը և լռեց:

Ո՛ր միայն դա՛նի ձեռքը չըռնեց, այլ և մեզ լրբարար համակերպութեան հարկադրեց:

Մեզ նախատեսցին՝ մեր մարդկային իրաւունքը զլանալով մեզ, և մեր հազարային պատիւը ցմա՛հ խոցեցին, մեր արեան մէջ մեր բողոքի ձայնը խեղդել չամալով:

Մեր արինով սրբազործած մեր պահանջներուն կուգայ հիմա միանալու և սրբազան վրէժի սենտուն գաղափարը, որ սեւ ուրականին պէս արձանացած է մեր աշբերուն առջև:

Երբաւուրք զօրաբորին է՛ր ըստ մեզի Եւրոպան իր մահաճիթ անտարբերութեամբ, և մենք, ականբեր, հարկադրած ենք դիտութեանը դիմելու՝ որոնելով ամէն միջոց, փշրելու համար սուլթանի գարշելի լուծը. ալ չէ՛նք կրնար հանգուրժել:

Գիւսանագիտական խաղերու ժամանակն ա՛լ անցած է:

Մեր հարիւր հողար նահառատներուն թափած արիւնը մեզի իրաւունք կուտայ ազատութիւն պահանջելու:

Մեր թշնամիներուն տարածած բոլոր նենգամիտ գրոյցներուն հա-

կառակ՝ մենք խնդրած ենք և հիմա ալ կը խնդրենք միմիայն անհրաժեշտը, այսինքն՝

1. Նշանակել ծագումով և ազգութեամբ Եւրոպացի բարձրագոյն կոմիտար մը Հայաստանի համար, ընտրած վնջ մեծ պետութիւններու կողմէն:

2. Վայնները, միութեսարքները և զայնազամները պիտի նշունակէ բարձր կոմիտարը և սուլթանը պիտի վանբացնէ:

3. Եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան ներքև պիտի կազմակերպուի տեղական ազգերէն միլիցիա, ժանտարմա և ոստիկանութիւն...

Եւ այլն:

Գիւսանագիտութիւնը իրարանցումի մէջ էր և փութաց միջամտել /

Տղաները գրտեր էին Բանկի օգոստոս 14ի ատուան, կուրք էին ամբողջ օրը և ա՛նա կը վերադառնայ դուրսէն Բանկի փոխտնօրէնը, հետն ունենալով որսական ղեկավանատան առաջին թարգմանը— Մախսիվով:

Ու կը սլայի երկարատև բանակցութիւն մը:

Մախսիվով.— Մի՛նչև երկնոյ ղեկավանատունն էի, ձեր Կեդրոնական Կոմիտէին կողմանէ զրկւած թուղթը եկած չէր, իսկ այն պայմանները,

զոր սակ է կը ներկայացնէք, մասամբ ի նկատի առնւած են. ա) Երկիրն մէջ խաղաղութիւն հաստատելու համար միջոցներ ձեռք առնւած են:

բ) Ձեր և ձեր ընկերներու վրա յարձակումը գործած է արդէն: գ) Ձեր ընկերներու համար երկրէն ազտա հեռացումը սպահոված է: Իսկ դ) պայմանին զարով՝ երաշխաւորել Պոչտայ Կեդրոնական Կոմիտէի կողմանէ ներկայացուցած պահանջներու գործարտութիւնը, այդ մեզի անկարելի է ըսել: Եւ չեմ կարող հոս ձեզի հետ դիպումատեղական խնդրներու վրա բանակել. մենք կը շահանք համոզել սուլթանը, ինչ որ արդէն

կրնենք և պիտի ընենք, որ երկիր պահանջներուն զո՛ւացում տայ... Դուք մեկնեցնէ՛ք, մի՛նչև հիմակ արիւթիւն ցոյց տայք. այսօրանը կը բաւէ ձեր խնդիրը նորէն յուզելու. բայց եթէ յամտոք մնա, պիտի կորսնցնէք

այն գտնը: Կը սպասնար, թէ հակառակ պարագայի տակ Պանքը օգը պիտի հանէր. ի՛նք պիտի վասակէք, 157 անտեղներու մահան պատճառ լինելով. ամբողջ Եւրոպայի կատարի հակակրութիւնը, առելութիւնն ու

թշնամիթիւր պիտի գրտեր:

Քառուր ժամ տեցն մեր խորհուրդը: Հակառակ էինք անձնատուր լինելուն... Պէտք էր սպասել և մենք կրնայինք բաւական սպասել, պաշտպանողական զիրք բռնել: Բանակցել սկսաւ Գարօն:

Գարօ.— Պահանջները ներկայացւած են. պիտի սպասենք միեւն

*) Տարածած ֆրանսերէն, ռուսերէն և տաճկերէն:

վազը իրիկուն: Մինչև այդ ժամը թղթերը ստացած կը լինին և ձեր հինգ պաշտօնակիցներն ալ իրենց պատասխանը կուտան...

Մահիւնով.— Կազաչներ, եկէք զուրս: Նստու վրա աւելի մանրամասն կը խօսակցենք... Շամանակը սող է, եթէ մնաք մինչև վազը, թերևս այս գիշեր շարժերու պատճառ պիտի լինիք. կազաչնմ, ծնկան կուգամ, կը խնդրեմ, որ շտապէք: Շատ զգարութեամբ սուլմանն քննէք հրամանը ստացիք եմ: Վազը կարող է փոխել այդ հրամանը... Ձեր վրա ահագին պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ: Եւր շարժերու պատճառ մի՛ լինիք. ձեր հարցով պիտի զրգոյնք, ձեր այդ բալլը կը բաւէ... Գարձաւ կանեմ, թէ աւելորդ է ձեր պահանջը որտեղ երաշխատութիւնը կարող ենք մինչև իսկ տալ աշգլխի թուղթ, բայց այդ երբեք խոստում մը չի լինիր... զանակը սրտին զրամ ու խլամ խոստում մը իրաւաբանական տեսակէտով խոստում չ'ամառլիր, և մենք ան առնել խոստումներս չկատարել կամ, պիտի առնեք ձեզ. նայե՛ք որ ձեր զործածած զենքը լաւ չէ. կըմբռնեմ ձեր զրոթիւնը, բայց ձեր յամառութեամբ զուր կը գանձք ամբողջ նշույտայի առեկութիւնը... Գուր լաւ սկսաք և լաւ վերացուցէք. բիշ մ'ալ խորհրդակցեցէք և ամբողջ ազգի մը նահատակներ աշերտուց առջի բերէք:

Գարն ալ համաձայն չէր շուտ անձնատուր լինելու, բայց մեր պատճառով շարժերու տեղիք տալը կը ստորակցիցենք զինքը»...

Ի վերջոյ, ազաները կորսնչել զուրս երթալով վայրկեանի հոգեբանական պայմաններուն մէջ գուցէ և դժուար էր ուրիշ կը գտնել. ²⁵Հակառակ Մարտինովի յորդորի՝ ձգել բուրբ զենքերը՝ աղբրքը պահելնիս անորձանակները, որոշելով, որ եթէ ձամբան յարձակում լինի, ամենէն առաջ Մարտինովը պիտի սպաննին: Ռուսները միայն ձգեցին Բանկի մէջ Արքանակները պահելնիս:

Ու անջան Մարտինովի ուղեկցութեամբ քարափին վրա. փողոցին երկայնքով թուրք զինուորները շարուած էին, հրապաններով ու սիններով: Նստը մեկնելէն թիշ առաջ, կեան նաև ֆրանսական ու անգլիական զեապանատանց ներկայացուցիչները, որոնք Մարտինովի բտածը կը կրկնէին մեր ընկերներուն:

Չքանակական տիրոջը շոգեմտու տարու հայ ապստամբները Մարտինով, ուր բանի մը որ անտնք բանոր մնայէին Մեյին-Հանտուռի տիրահոլակ կուսակալութեան կարգադրութեամբ: Այսպէս ազատ արձակեցան:

•••

Պիտայ զէպերու, իւլպէս և չկատարեցան լիովին նախորդած ծրար

զրով— և շատ բիշ անգամ ազգերու պատմութեան մէջ դաւադրական մեծ ծրարիչները իրագործներ են իրենց բուրբ մտնորձաններով— Պոլոս զէպերը, Բանկ Յատումանը և Ամամ Բախի պատամարութիւնը ունեցան աննախընթաց շատաւում ոչ միայն թրքական, այլ և արեւմտեան հարաբանի կարծիքի ու զիւանագիտական աշխարհին մէջ: Թուրք կատաւարութիւնը չէր սպասեր, անշուշտ, որ հայկական մեծ շարժերէն յետոյ, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւն մը կարողանար հրապարակ զալ պնդան ուժով, արեւմեամբ ու լանգղանութեամբ— և այն էլ՝ սուլթանանախտ մայրաքաղաքին մէջ, ուր լրտեսական վճռակները կը խժային օրն ի բուն:

Որչոյզի անարգ հրամանատարը զուցէ երբեք չէր ապրեր այդքան ծանր վայրկեաններ, երբ մայրաքաղաքը կը թնդար դժոխային մեքենաներու որտան, երբ բոտ մը յեղափոխականներ, պահակը կատարելով, զորք ու ստաիկանութիւն ահարկելով, կը գրուէին միջազգային գրածական միջնորդները, որ կայսրութեան պատարաններէն էր, և անոնց ձեռքը կ'անցնէր այդ մեծ հիմնարկութեան ահագին հարստութիւնը, նաև կեանքը հարիւրաւոր պաշտօններուն, որոնք հայ բմբոսներու անալիզով արշտուէն սահմակած, զոզարար կծկեր էին անկիւններուն մէջ... Իսկ անգին, թաղերուն մէջ, նոյն անձնուրաց խումբերը, որ կը կուէին նոյն զիւական գործիչներով, կը կատարէին ու կը կատարէին... Տեսարան մըն էր, որու նման ապագայագար օսմանն փառաշահները երբեք չէին տեսած: Եւ կրկնակ նստացատմ ըստուորին համար, երբ յեղափոխականները խումբը, թուրք զօրքերու ներկայութեանը, զենքը ձեռքին, ապատարէն ձգեց մայրաքաղաքը: Գահին չէր կարող առանց կեդիծի մարտի այդ անհատատայի հարաւու, և ինչպէս միշտ, վրէժ լուծել անպաշտպան ժողովուրդին վրա...*) Կուզէր անտարակոյս, և աւելի մեծ շահերով կրկնել ամենզներու կոտորածը ողջ Հայաստանի մէջ. բայց այս անգամ հարկադրած էր ստե՛ծ զենլու իր պիտորձակներուն...

Վասնզի հայ յեղափոխականներու այդ նոր զուր ու հարածի ապարտութիւնը նշխարան իւր էր և արատին աշխարհում, հանրային կարծիքի վրա, քաղաքական շրջաններում: Յուզողը այս անգամ միայն Անգլիան չէր, այլ և անգամ հայ զատին հակառակորդ ու անտարբեր պետութիւնները՝ Ռուսիա, Յրանստ, Գերմանիա, Աւստրիա... Հանրային կարծիքը բուռն կերպով արտայայտեցաւ Յրանստայի մէջ, զոր Հանտո-

*) Թուրք խումբն էր, որ աջ ու ձախ կը թալանել ու կը սպանել, մահաւանդ աւաւանայ բաղերուն մէջ: Մեր կողմնակամ Առիթունին բողոքին ու հասարակացումները բնաւ, ի խորէ, ազդեցութիւն չէին քրեք այդ կոյր ու խաւար ամբոխին վրա...

Մեծին կառավարութիւնը կոր գործիք ըրեր էր զաշնակից Ռուսաստանի 1895ի արեան թափորներէն յետոյ, այս նոր շարքը, կատարած մայրաքաղաքի մէջ, նոյն ծրլազօրի հրամանով, ոտքի հանեց կառավարութեան ղեմ Ֆրանսական հասարակութեան զգայուն տարրերը և նոյն իսկ Տարխտ անկի երեսփոխաններ խորհրդարանի մէջ, ժան ժողովի առաջնորդութեամբ: Մաս մը՝ զուտ մարդասիրական եկատառումներով, ուրիշները Ֆրանսայի նիւթական շահերու մտահոգութեամբ, ազգած Օսմանեան Բանկի ցնցող դրամային՝ (Ֆրանսեան մեծագոյն դրամազուլաներն ու շահերն ուներ այդ միջազգային հաստատութեան և ողջ կալուրութեան մէջ):

Ոչ որ այլ ևս կը տարբերուէր, որ հայ յեղափոխականը իր խորունկ յուսահատութեան մէջ ընդունակ էր ամենէն խօսկական վճիռներ ընդունելու և կատարելու Շատեր կը խորհէին, որ Օսմանեան Բանկին արիւնտ դրաման տեսակ մը ազգաբարոյթիւն էր, նախերգանքը անկի աճող գործողութիւններու և այդ օրերուն իսկ յամառուն յուր կը պտուէր Պոլսոյ մէջ, ղեմ հայ դատադիրները որոշէր են օզր հանել նաև մեծ պետութեանց ինչպանամները... Կուրբ՝ որոնք սովորական շափազանցութիւններով կանցնէին նաև արեւմտեան մամուլի էջերը...

(Բանկային համաձայն պայմուցիկ նիւթները տարան զիջեցին Թոփհանէին մէջ— հայկական ումիթերու ցուցանողէս մը սաքրեց տանիկ կառավարութիւնը՝ մասնական ամբոյի մուշտանդութիւնը զգտելու համար...):

Բոլոր դեպքանները մերժեցին տօնիկ սուլթան Համիտի անկախութեան տարիքարձը, մերժեցին հրավառութիւնը քննի, ինչպէս ամեն տարի: Թուրք կառավարութիւնն ալ, կարծեմով թէ զարձակ յուզումներ պիտի լինեն, յայտարարեց ժողովուրդին, որ զիշերը երթնկեութիւնը զագրի Կոստարի վրա և ոչ ալ պտուշ թաղերու մէջ: Ուրիշ տարիներ ամբողջ Պոլսը կը թեղար ուրախութեան իրախճաններու մէջ...?

Ի՞նչ կանցներ-կը դրամար այդ օրերուն պետութիւններու դիւանագիտական շրջաններուն մէջ, որքան անկեղծ և ուժեղ էր անոնց ճշմարտութեանի վրա՝ զարեցնելու համար թուրք խումբին շարժակումները, ի՞նչ կը խօսէր ուժգործներու թաղերի մասն և այլն— այդ բոլորը մեզի համար մտք կը մնայ բնականաբար: Մէկ բան ակներկ էր. հայկական խնդիրը լուծելու համար, Անգլիան զարձակ միւս-միեակ էր. հուրային կարծիքը զերարգիւս վիճակի մէջ, կը թելադրէր պատերազմի

զնով իսկ իրականացնել Հայաստանի բարենորոգումները... Կորդ Սուլթանի կուզէր քալել, առանց սակայն պատերազմի սիրան ընելու... Կը սպասուար տառնց խամենելու: Ֆրանսեան, ի զէմս իր կառավարութեան, անտարբեր էր ու չէր ուզէր հակառակի իր զաշնակցին: Ռուսաստանը— բոտ առպետն մոյի Տոկարակորդ հայկական ուժգործներու— կը շարունակէր անզամալուծել բոլոր հայանպատ ճիգերը:

Արքայ Համիտ, սաստաձած հայկական շարժման վերջին դրագնէ, բայց տակալին քաշարեւած ռուսական հովանաւորութեամբ, ձեցց հայոց բարենորոգումները նոյն մեռեակ կէտին վրա: Չհամարձակեցաւ, սակայն, կրկնել 1895ի նախճիւրները և այնուհետև զանզամային կոտորած մը տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ, մինչև Անգլանի որդերգութիւնը (1909թ.):

Եւ սպա— այս պարագան ևս աւելորդ չէ յիշատակել. իրրն մէկը Կ. Պոլսոյ զորդագին անցքերու հետեւանքներէն— սուլթան Համիդ փորձ մըրաւ «հաշտելու» հայ յեղափոխական զազմակեղութեան հետ և շուտով զրկեց միջնորդ մը ժրնե՝ «Գաշնակցութեան» Բիւրօին հետ բանակցելու նպատակով:

Այս մասին համառոտակի կը դրուցենք հետագային. այժմ քանի մը խօսք այն մասին՝ թէ ի՞նչ տպաւորութիւն էր ձեռք 1896ի օգոստոսեան այդ սպառամբութիւնը Երուսաղիմ մէջ:

Ամբողջ արեւմտեան մամուլը ողորդած էր հետադիրներով ու յօգւածներով: Բերինք քանի մը քաղաւթներ միայն.

«Ինտենայի «Տրալէ Պրես».—

«Նուսր մը հայեր, 20—30 հոգի, ատրանաւակներով ու ումիթերով զինուած... յանկարծակի ներս խուճեցին... սպանեցին 5—6 հակող պահապանները և տիրեցին Բանկային: Յաշտանեաններու մէկ մասը փախաւ տանիքներով, մեծ մասը մնաց: Յեղափոխականներէն 3—4 հոգի եւրոպական պլսարի կը կրէին, միւսները ֆլօտեր: Առաջնորդները այնքան զեղեցիկ կը խօսէին Ֆրանսերէն, որ կարծես ծագումով Ֆրանսացի լինէին: Ներս խուճելով, անոնց յայտարարեցին, որ ձեռք չպիտի տան պաշտանեաններուն, ոչ ալ Բանկայի դրամին, այլ որ մտադիր են ցոյց տնկ կառավարութեան ղեմ և Նթ յերազմուծին իրենց պահանջները... օզր պիտի հանեն Բանկան և իրենք ալ պիտի մեռնին»:

Պարիզեան «ԲՄտնի Պոլսոյ թղթակիցը.—

«Հայկական յեղափոխութիւնը ցոյց տաւ զինքը անկի կազմակերպւած և անկի վճռական, բան սկիզբի կարիկի կը կարծեն: Յեղափոխականները կաշառակին տեականցնել սարսափը որ տուր կրկնող ձեռնարկներով և անոնց պարզ նպատակն է թղթը՝ սպանել տալ քաղաւթի

*) Ֆրանսայի տրամադրութիւններու այլ շարժողումի մասին դեռ պիտի խօսինք հետագային:

կերպացիներ, որպէսզի զինանագիտութիւնը իր բոլոր ուժերով միջամտէ... Հայկական Կոմիտէն կը շարունակէ անլողղոզ գործել. նա իր ձեռքն ունի անհաւատալի գրամական միջոցներ... որ թոյլ կուտայ իրեն՝ շատ անկի մեծ ծաւալով տանելու գործը:

«Մարտիկ Գոտո».— Սպանւած հայերն թիւր զեռ յայտնի չէ. բայց յայտնի է, որ 450 թուրք սպաներ և զինուորներ սպանւած են կամ ծանր վիրատուրած: Բերայի զինուորական հրամանատարը նոյնպէս վիրատուրած է*):

«Բերլինը Տաղրլատ».— Ճանկարծակի բանի մէջ ենք խուժողներու թիւը մօտ 30 էր, որոնցմէ 4 հոգի պարագլուխներ էին... Սպանելով պատգամները, ներս մտած, փակեցին զոսերն ու պատուհանները, երկաթէ պարագաներով ամրացուցին, ապա սկսան անցնել բերթօժ բերթօ, յայտնեցին զիրեքտորներուն ու ծառայողներուն, որ հանդիստ մնան... Զորքը կէտ. յեղափոխականները սկսան վերէն սնդակներ թափել: Երբ Մարտիմովին յաջողեց համոզել յեղափոխականները ձգելու Բանկը, անոնք առաջարկեցին ստուգել զրամարկը: Հատուաւեցաւ, որ ամէն ինչ անձեռմխելի մնացեր էր: Միայն արծաթով չի բանի մը քսակներ պատուած էին... յեղափոխականներու վերքերը փաթթելու համար:

«Էտուալ Բեյութի ակնածանա թղթակիցը**») հեռուէնայը կը գրէր նոյն օրերուն «Հայ հայրենասերներու ազնուութիւնը» խորագրով իր թղթակցութեան մէջ.

«Ինչ որ այստեղ կը պատահեմ ձեզ, անհաւատալի պիտի թի, և սակայն, ստույգ իրողութիւն է: Տեղափոխականները ներս արշաւուցին յիրախ և 157 հոգի ամէն ազգութեան պատկանող մարդոց փակեցին իրենց հետ, կողպեցին զոսերը: Մի՞ վախեալաբ, զոտայ յաթողներու պարագլուխը, ձեզ չպիտի ձեռք տանք, ոչ ձեզ, ոչ ալ ձեր գրամարկը-

*) Անգլիական «Կապուտ Գիրքը» քիչ յետոյ, նման վկայութիւն մը կը բերէր ըսելով, թէ իրօք հարիւրաւոր թուրքեր են վիրատուրծ մերիմներու նետան ոտմորներն (Պետպատանց Գրօգմանները ստուգել են այդ՝ ճիւղանցանցներուն մէջ, ուր գետնուած եղիք են տաճիկ գրեթէ):

**) Նոյն Կապուտ Գիրքն մէջ բերած է Պոլսոյ Բրիտանական Պետականաւոր հարցադրութիւնը, ուղղած յորն Սիլուրիին, որու մէջ ղեկավարի տեղապահ Լորրերտ կրօնով Բանկ Օտտոմանի գրաւուել «a most daring outrage» (սխտ յանդուգն բռնահարձ մը) և կտանցւեմ.

— It was evident that the coup was well organised.

(Անկերն էր, որ հարածը յալ կազմակերպուած էր):

Blue Book 1897.

**) Միանգամայն «Բիրոնը» նախ առողջապահական բժշկ:

զին. շարժիք ձեր տեղէն. մենք ունինք ուժանակ և կրնանք օդը հանել ձեզ: Արգարն, ատոնք ոչ զոչ էին, ոչ աւազակ: Բոլոր զիրիները ազատեցին իրենց կեանքը և անոնց մէջ՝ երեք փաշաներու զօտակներ ու սուլթանի մէկ քարտուղարը: Մէկ սանթիմ իսկ չէ զողջած: Սեղանի վրա կան մտոցած քսակ մը, 10,000 տանկական լիրա և հաւաքին թրու լուր բանկային տոմսեր: Ինքը յեղափոխականներու առաջնորդ տարու անձամբ յանձնեց այդ քսակը տնօրէնին: Շփոթութեան միջոցին զիտուր գանձարանը բաց մնացեր էր: Տնօրէնը խնդրեց առաջնորդէն, որ փակէ: Անմիջապէս կատարեցաւ խնդիրը: Այս զիջապնակակիսի ամբողջ պատմութիւնը բանի մը տողով անկարելի է տալ... Փաստ մը միայն կուզեմ արձանագրել. այն՝ որ 17 կողմներ կատարեալ անձնազօրութեամբ, օրը ցերեկով մաշտաբազաթի կնորոնի մէջ զրակեցին Օսմանեան կայսրութեան ամենէն կարեւոր հաստատութիւնը, 13 մամ մնացին այնտեղ, առանց մէկ սանթիմի ձեռք տալու, և ի վերջոյ ձեռքին Բանկը ամենապատուաւոր ու յաթական ձեռք: Եւ ս՛հա այդ երկուստարդ հերոսները, այդ անարեալները մեզի հետ էին վից օր շարունակ: Մենք ի վիճակի եղանք քննելու, գիտնաստուր գանդը: Սպաներ և այլ պաշտենաներ՝ ամենքս հիացած ենք, կը պատենք, կը սիրենք զանոնք:

Քիչ մ'այ մենք խօսինք այդ երկուստարդ հերոսներու և միտ հերոս ընկերներու մասին, որոնք ընկան Կ. Պոլսում, Բանկ Օտտոմանի և Սամասիայի կողմներու ընթացքին:

Եւ ամենէն առաջ մեր հանգէպ կը ծառանայ Բարկէն-Սիւնէի պաշտակի կերպարանքը:

Բարկէն-Սիւնի— բուն անունով Պետրոս Փարեան:

Նառուայի շրտուր ընտանեթէ կլած, շրտուր երկուստարդ մը, հազիւ 23 տարեկան, չի ետնորով, կրթով ու անվերապահ անձնագրութեամբ: Հայ Տեղափոխութիւնն էր մարմնացած: Հողին էր Պոլսոյ «Պաշտակցութեան» մասնաճիւղին: Ակնի Բիւնկեան զիւղէն էր, հին, ազնուական զեղքաստանի մը մարած ցոյրը: Մանուկ հասակէն ձեռքով հայրենի տեակը, ծնողական զօրգորտանք ու վերջին մնաս բարոյն ընելով Եփրատի սիրական ափերուն՝ պանդխտեցաւ Պոլիս: Աշակերտեցաւ թաղային զարմարանի մը և վերջապէս 1887ին մտաւ Կերտեանական Վարժարանը: Միջահասակ երկուստարդ մըն էր, զօրեղ, ամուր կաշմածքով, որ շտանգոտեցաւ բնաւ Վոսթորի հեղզ մթնոլորտին մէջ:

Մինչև վերջ մնաց լինան կշտին քուսած առոյգ ծաղիկը, որ քամիի ուժեղ հեքով օրորած և ուռճացած է: Յր մը իր տնօրէններէն մէկը օտարական այցելուի մը ներկայացնելով զայն, կըսէր. «Սա՛ն հայկական տիպար մը: Ժուժկալութիւնն ու շարքաշարքիւնը իր անբաժան ընկերներն էին— կըսէ իր Կեդրոնականի զասրկները՝ մեր ողբացեալ Սարգիս Միխանեանը: «Ապառաժի կտորի մը վրա կընար իր զուտը հանգեցնել... Դեռ աշակերտ՝ անզուսպ օտոն մ'էր ազնականութեան ու դրամատիրութեան, ճշմարիտ նստկազարական,— արմատական տիպար մը... Մինչև վերջին րոպէն տնտրուածն է անվերջով գործեց իր պաշտած ժողովուրդին փրկութեան համար: Վտանգի ահաւորութեան առջև հոգիի վե՛հ թափ մը կունենար, արի և անվհատ: Գործին մարդն էր, զոյ ու զազար շունէր երբք: Լրտեսներու, օստիկաններու ըթին տակ զէնքի, աստրերու փոխադրումներ կը կատարէր, հիանալի պաշարիւնութեամբ, մագի շափ կապած շրտախրելով: Կը սպրդէր տանկաց խաւերուն մէջ, կը զննէր զանոնք, կը հայցաբնէր: Անձանօթ մը կըր Քարկէնք տեսներ այդ վիճակին մէջ, անպատճառ լքեսն մը պիտի կարծէր... Ահաբեկչական գործողութիւններ վարեց կատարելու ապահովութեամբ: Գիշեր-ցերեկ կը տքնէր... Դաշնակցութեան արթուն պահակն էր...»

Բանկայի դրաման նախանուութիւնը իրեն կը պատկանէր և ինքն էր յղացեր նմանապէս Պոլիսը վառելու զազափարը, որ մերժեցաւ, իբր շափազանց անողոր յղացում մը...

Մտաւորական ու ղեկավար ուժերէն էին և Գնունի, Մուրէն (Արտաշէս Անդրէասեան, նախկին ճեմարանական), Միսաբեան, մանաւանդ առաջինը, որու մասին կըսեն ընկերները, թէ շերտ առիւծացած Գնունին կը ծօնենար պատահանին և ահարկու ձայնով անէր կը թափէր օտանիլ բունակալութեան դէմ, պաշարեցները սարսափահար անկիւնները կը քաշէին... Երեք խնկկի գործիչներն ալ իրենց խառնածքի, մարի ու կորովի րածիւր բերին Մամաթիոյ զեղեցիկ ընդվզումին: Պաշարած իրենց վանդակին մէջ, ամբողջ 18 ամ թուրք բանակի դէմ կանգնեցան, հարիւրաւոր զօ՛ւր խլեցին թշնամիէն և ապա միտան զիւրացելու վայել մահով... իրենց կենանքերուն վերջ գեցելով:

Վրիժառու և պատժական.— Գաղափարի յղացումը.— Եփփոյ-Գումանի դերը.— Հատած մը իր մէկ նամակէն.— Ինչպէ՛ս պարտատուցաւ արշաւանքը.— Կոխը մազրիկիցներու դէմ.— Անձագանգներ.— Արշաւանքի փառաբանութիւնը գերման հանգւտին մէջ.—

Խանասորը երկրորդ յարձակողական և միանգամայն վրէժխնդրական մեծ ակտն էր: 1897թ. օգոստոսի սկիզբները ստացանք Շրջակայի խմբագրատանը Ատրպատականի մեր Կեդրոնական Կոմիտէի հետեւեալ գրութիւնը.

«Դաշնակցութեան» ստար արշաւախումբը... յարձակու գործեց Խանասորի լեռնազաւթի վրա և շորս կողմից պաշարեց Մազրիկ կոչւած արինաբրու ընդը ցեղը: Յեղաշինների շէտակի գնդակները զրեթէ բնաշինչ արին այդ թշնամի ցեղը, որի գործն են Ազրայի բոլոր կոտորածները... որը դեռ անցեալ տարի Ս. Բաթթոյիմէտս վանքի շրջակայքում կոտորեց Անտիսեանի առաջնորդութեամբ վանից փոխաթ հարիւրաւոր հայերի խումբը... Կոխը տանց լեռնոտ գիբերում մինչև ուշ գիշեր... Զօ՛ւ տիկը միայն 19 քաշեր...»

Եւ բիշ յետոյ դրբար Օ՛հանեանէն՝) ստացանք հետեւեալ երկտողը.

*) Նորին վստահուած մեր անճներ ընկեր Քրիստափոր Օհանեանը, սակէ երկու տարի անաջ սարսուղէ լնոյ ժընտի համալսարանի բժշկական մասնաճեղջը, նետուցա յեղափոխական ապարելը, Դաշնակցութեան շարքերում մէջ եւ մասնակցեցաւ Խանասորի արշաւանքին, որպէս սպաղ զինուոր: Անգլիական գործակալները իրենց հետգիրներում մէջ անոր շէփ տիտղոս յառնացուցին էն և անգամ Կապուս Գրքին մէջ արձանագարւմ է Պարսկաստանի Անգլոյ ընդհանուր ընդհանուրի պէս հողորդաբարտիւնը. «Էյալ արշաւախումբը, 800 հոգի, դոկտոր Օհանեանի հրամանատարութեամբ» և այլն:

Նոյն ընդարձակ տեղեկագրին մէջ, ընդհանուր հրապարտող ի միջի այլոց հետեւեալը կը գրէ իր բարձր իշխանութեան.

— ... Այդ արշաւախումբը, որու յրամախտ սիրագործութիւնը հաղորդեցի ձեզ, կը կազմեն բարկիկը և ընդհանրապէս շատ յարգելի շրջաններ: Արձակ երկտասարդնեց

Շնոր վերագործայ արշաւանքից... Մասնակցեցի իբր հասարակ գիները Մտակցի էլիք Եարաֆ-բէյի գրանիս մինչև 15 բայլ... Գեղակները կարգաւոր պէս էին թափուում... Գասերազմից շատ աւար է բերւած, նա էլ բերի Եարաֆի սուրը և այն սպիտակ աթլաւի վրա ոսկետառ ֆիրմանը, որ Մարազապանը (սուլթան Համիդ. Մ. Վ.) տաւ էր Եարաֆին՝ քիւրդերից համիտի զոհի կազմելու համար...

Ընդ մեռ էր, որ սփոփանքի հնաշաւքը պոկից մեր սրտերէն այդ մտալ, արանաք արերուն... Գէլգըր առաջին տեղամ այտալն է հեռագրած անգլիական գեապաւանանէն Լոնդոն (հիմնած բրիտանական դործակալներու տեսչներուն վրայ), օգոստոս 10ին.

«Յեղափոխականները անցին նաև սահմանը երկու զունդով, ամէն մէկը 2000 հոգի: Կոբը տեղը է 2 օր շարունակ համիտի քիւրդերուն հետ: Հետևանքը յայտնի չէ: Ուրբաթ լուսամտացի յեղափոխականները յարձակեան են Շէրիֆ բէյի բանակաւորին վրայ, Բաշկալի մօտ, յանկարակէի թերթով զայն և սպանելով ու բարբարոսաբար յօշտակով այր, կին ու երեխայ: Զօրքը զաւով, կոբը դադրեք է և շարաթ երկնի յեղափոխականները բաշկեր են պարսկական հոբը:

Քշանսին էր, որ եասածի լուրի կը տարածէր մեր ընկերներու «բարբարոս» արարքներու մասին: Ծագողը հեռագրով Սըր Ֆելիս Քորրի— 1894—1896 թեականներու նոյն աղետաբեր գեապանքը— կը փութայ Հեթրիկ այդ շարամիտ գագոտատար:

«Հայ յեղափոխականներու ձեռքով իբր թէ կատարած բարբարոսութիւններու լուրերը չեն ստուգուի և ես ինքս ստու կը գտնեմ այդ, թէև տարբարատարք, կասկածելու տեղիք չկայ, որ կին ու երեխաներ ևս սպանեան են, երբ բանակաւորին (Եարաֆի) բունքը է հրացաններու կրակով... (Blue Book, 1898, էջ 284)»

Մանոթ ղէմբերէն եր մասնակցելին այդ արշաւանքին՝ Սարօ, Եփրեմ, Խէչօ, Կարօ, Բիճա (Գարալազիազցի Տէր Գրիգորը), Սարգիս Օճանցանեան, Սեփօ-Դուման, Վարդան, որպէս հրամանատար և Իշխան (Արշուիթան), որպէս օգնական հրամանատարի: Բայց այդ յանուգն ձեռնարկը գլխաւորապէս Դումանի շրջումն էր, անոր գնդական ոգիի և տեղագրին աշխատանքներու արգիւնքը: Նեփօ-Դումանն էր— հասնատոր Բարկէնը— որ կը գրէր «Դաշնակցութեանս Վարիչ Մարմինն այս տաղիրը (1896թ. օգոստոս 10 թեականը)

«... Գիպումատեան հաշում է՝ չի կծում: Հերթը հասել է հոգեորականներին, որ ազօթքներ վեր առաքեն առ Եստուած՝ հայերի թշուալ փիճակը թեթեւացնելու համար... Այդպէս չէր լինի, եթէ կառուելու փախարէն կուլիւմ: Մի՞թէ ժամանակ չէ, վերջապէս, որ լուրջ բնութեան

աւարեկայ դանաթ մեր գործունէութեան հին եղանակը») և ընդունէր նոր, անկի նպաստաւոր տակտիկա, որի առանցքը լինէր ոչ թէ կոտորածը, այլ կոխը...»

Արշաւանքը կատարած է, ի հարկէ, ոչ տեղական մէկ գործիչ և ոչ իսկ Ատրպատականի ու Վանի Մարմիններու որոշումով— անոնք ևս համաձայնեցան— արշաւանքի գաղափարը ընդունելու, երկարորեն ձեռնէլ յետոյ, 1896ի կուսակցական Երասխայի ժողովին մէջ, Ատրպատականի Կեդրոնական Կոմիտիի պատգամաւորի մասնակցութեամբ: Ընկերներու մէջ կային սակայն տարձանշութիւններ: Ակերները արշաւանքին հակառակ էին գրեթէ բոլոր վասպուրականցիները, ինչպէս նաև Վարդան, Իշխան, Սարօ և ուրիշներ: Անոնք կուզէին, որ հայրակները սուտ խումբերով անցնին Եստափի, Մոսկի լեռները, այնտեղ ամբանան ու կոխ մզն թուրք իշխանութիւններու դէմ:

Հետեւալը կիմանք այդ օրերուն Սալմաստի մէջ կայացած ժողովի մը արձանագրութիւնէն: 1897ի յունիս 8ն է, արշաւանքին քիչ առաջ ժողովին կը մասնակցին, ի միջի այլոց՝ Դուման, Իշխան, Վարդան, Գալուստ, Ալոյխան, Արիստակէս Զօրնան և բժիշկ Քրիստափոր Օճանեան:

Վանի Կոմիտէն պահանջեր էր՝ ներս մտցնել կամ 60 զինամ հայրակ կամ թէ հարկի հրացան և ապագային իրագործել Ընդանոր ժողովի վճիռը, այսինքն կազմակերպել արշաւանքը սահմանազիւնէ: Դուման կառաչարէլ զօճացում սալ այդ պահանջին, զրկելով 50 զինամ հայրակ: Բայց Դուման կը շեշտէ, որ Շըք. ժողովի որոշումը պէտք է անպայման իրագործի: Օճանեան, Ալոյխան կը յարին Դումանի կարծիքին, նմանապէս Կարօն, թէև կը նախընտրէր երկիր մանել: Ամենէն զարմանալին այն է, որ նոյն ժողովի մէջ արշաւանքին դէմ յայտնեցան Վարդան և Իշխան: Կուզէին միծ խումբերով հաստատել ու գործել Վասպուրստանի մէջ: Անոնք ալ, սակայն, ի վերջոյ, համակերպեցան Երասխայի ժողովի վճիռին և մէկը եղաւ շուտով հասնատոր արշաւանքի հրամանատար, միան օգնական հրամանատարի: Եթէ վանեցիներու հակառակութիւնը լինէր, արշաւանքը կարող էր կատարել անի խումբը ծաւալման և, ապահովաւոր, հայ ժողովուրդի պատուասններէն մէկը՝ մազրիկցիներու արիւնբարու ցեղը իսպառ բնաշինջ պիտի լինէր:

Հակառակութիւնը երթալով սուր կերպարանք կառնելու Ուստի Թիւրօի կողմէն Ծարուիթեան Շահրիկեան գնաց 1897ի յուլիսին Սալմաստ՝

*) Դճընպաշտպանութեան տակտիկը:

տղաները հաշտեցնելու և ձեռնարկը փութացնելու համար: Շահրիկի առաքելութիւնը պահպանեց յազդուութեամբ:

Արշաւանքի լուրը տարածելով, ամէն կողմէ խումբ-խումբ կուգան կամաւորներ: Մէկ քահիսը նոյն իսկ բարեկեցիկ գասահարդի զաւակներն Այսպէս՝ Քերտանէն և Ղազրիճէն եկան Համարձում Միլիթ-Սարգսեան և Մեսրոպ Տէր-Յակոբեան, նրիտասարդ վաճառականներ: Հարձազանէն Սաղաթելի խան— իրենց ծախքով ու ղէներով, Ղարաբաղէն, ի միջի այլոց, Կոյիս Ասրիբէկեան:

Միամտանակ Վազգէնը (Տիրան Տէրոյեան) կը մեկնէ ղէպի վան, խումբով մը, մօտ 25 հոգի, որոնց մէջ էին Անդրանիկ (այն ատեն զեռ անյայտ կամաւոր) և Գուրգէն: Ասուք ալ պիտի անցնէին Տարոս:

Նրկու էին քահանաները իսանատրի արշաւախումբին մէջ. Տէր Գրիգոր, կովկասցի և Տէր Վարդան, վասպուրականցի:

Հրամանատար, օգնական, հարիւրապետներ, յիսնապետներ և տասնապետներ: 250 հոգի, որոնցմէ 30 ձիաւոր: Հարիւրապետներ էին Շաստայից Թահնը և Մոկացի Արպէլը, ունենալով իրեն օգնական՝ Աւազիերացի Արամայեան և Գողթնեցի Կարօս (Ռեստամի նորայրը): Ձիաւոր խումբի վարիչն էր Սարօ, անոր օգնականը Կոյիս Ասրիբէկեան: Եկրեմը— գալոց հրամանատարը պարօխց սահմանդրական բանակի— միայն տասնապետ էր իսանատրի լեղեւնի մէջ:

Կար, վերջապէս, և մի թուրք բնիկը, վերակրուած Սամուէլ անունով, և մէկ ասորի, մնան անունով:

Բերքը այժմ համառօտակի՝ արշաւանքի նկարագրութիւնը, զոր զրկած է «Թրօշուկի ինքը հրամանատարի օգնականը, Յովսէփ Արզութեան.—

«Արշաւախումբը կազմ ու պատրաստ է: Ֆէաայիները հրախուսում են ղիւնորի հանդիսաւոր երգերը տայու... Բարձրանում է «Գաշնակ-ցութեան» դաշը... Ապա խօսում է ընդհանուր հրամանատարը: Կտոր մը անոր հասնէ.

... «Յոյց տանք մեր հասարակութեան թերահաւատ մօտին, որ մենք ընդունակ ենք լեզափոխական կահր յարգութեամբ մղելու... Յոյց տանք աշխարհին, որ հայն էլ զիտէ կտփ հայրենիքի ազատութեան համար»...

Ապա խօսում է նրկու Գումանը... հակերձ ու ոգևորիչ խօսքեր.

«Տղերք, վերջացնում է նա, վեհանախ եղիք ղէպի կարները... Ընդ որ տար կանանց և երկխաներին... Խօսում են նաև Ֆէգայի-Բոխչի-կը, Ֆէգայի-Քահանան... Սփայր և որոտաձայն կեցցէներ...

Փորթիկ բանակը ղինւած է Մասիսի հրացաններով: Ամէն մի Ֆէգայի կրում է 3—4 հատ փամփռակալ, 230—300 փամփռուով... 8 օրան սնուել, կարևոր զործիքներ, զեղիք և այլն...

Հեծելազորն զգալով անհանգիստ էր բանակի թիկունքը: Յիսնակների առաջին փողփողում են հուազայն դրօշակներ: Մայրաքոջը, որ ընծայիք էր Ապստոսի Կոմիտաս (Շուշի-Ղարաբաղ), յանձնւած էր Գումանի յիսնակին. վրան զրւած բանաստեղծի ծանօթ խօսքը. «Անս նորայն, թեզ մի գրօշ, որ իմ ձեռքով գործեցի... Յուլիս 24ն է, պայծառ ու յուսրեն-կալ զիշեր... Բանակը Արաւայի արևելայն անցնէ էլ իսկ... ստորտում փառք հանաւորի ընդարձակ լեռնադաշտում ընկած են համիտիէ Մազրիկ աշիբէթի 250ի մօտ վրանները: Արշի են ընկնում երեք հատ սպիտակներ, որ պատկանում են ցեղապետ Շարաթ Քէլիին...

... Դժար է նկարագրել այն տպագրութիւնը, որ զգացիք այդ բարձրութիւններին հասնելիս: Դժբախտ հայրենիքի սգապատ լիններն ու դաշուներ էին փառած մեր աչքի առջև Հեռուն կանգնած են Սիփանն ու Արտուր, Վարազն ու Աննուր... Դէպի ձախ՝ Կորուած լեռներ... Մեր դիմա՞ց՝ Ս. Բարթոլոմէոսի վանքը դարձրոք յիշատակներ է կենդանացնում... Եւ կարծես այդ անդնդախոր ձորերից մի խոյ ազգալակ է գալիս հանում մեր ականջին. «Երբ՛ժ, զրբ՛ժ» են ձայնում մեր նահատակած թանկագին ընկերները... Սարտու է անցնում քոյորիս մարմնով... և ամենքս յուզուելից զողահար՝ դեպի ենք փութում սիրոյ և յարգանքի համրոյրք տայու տանջւած մայր-երկրին...

Մտնենում է խորհրդաւոր վայրկեանը. տղերքը մահան են պատաստում... Տէլգայի-Քահանան, մի ձեռքով խաչ, միւսում սուր, սկը-ում է խօսիլ ձիւր գալից. «Այսօր, սասում է նա, առաջին անգամը բացում է ձեր առջև Գաշնակցական խաչը: Նայեցէ՛ք ղէպի արևա-մուտք. դուք տեսնում էք այնտեղ անբակ սորոթիներն, քանզաւ թա-գանքը, ամալացած հայրենիք.— քոյորը ողբում են ձեզ, լի յոյս-սերով: Դուք թիչ էք թնով հօր որմի ղէմ. փոթ չէ. 300 մարդ ուներ նաև Ղարաբաղի մեր Դասիթ Բէկը, որ 70.000 պարսիկ ու թուրք յազ-թեց...

Քահանայի կրակոտ խօսքերը յափշտակում են մեր հոգիները: Հին-դերպիզ գարն է կարծես ներկայանում մեր աչքերի առջև, իսկ այդ կատաղի կրօնաւորը Ղեռնը երկցի դէմքն է յիշեցնում...

Ասում է յանկարծ, մեր թուրք բնիկը, Սամուէլի ձայնը.

— Ընկերներ, եթէ ես ընկնեմ, յիշեցէ՛ք գունէ, որ մի թուրք ղիւնոր ձեզ հետ միացած կուսում էր բռնութեան ղէմ:

Արևուն արդեն մայր է մտնում: Ինչում ենք ղէպի հանաւորի գաշ-

ար... Մի աճաւոր դառնիվայր, որ ցերեկը նայողի վրա սարսափ է ազգում... Հնուում փայլում են վառ կեսեր: Վրանների կրակն է... Գրքում չլորցն են խմբում մեր թշնամիները...

Ցարական ժամը որոշում էր լուսարացը: Պառկեցանք հանգրտանալու... Բայց ո՞ւմ բռնը կը տանի... Հասնում է ժամը... Մինչև վրանները 100—150 քայլ է միայն... Աճաղին բազմութիւնն առաջ է գնում մի ձարգու նման, լուս... սարքեր յուշիկ փոխելով:

Կենդանիները մի արաստովոր համերգ են սկսում, շունը հաշում էր, ձին խրինջում, ուշաբները մալում և աղբորները կանչում էին... Բանկան արջն... իր ազնեմանն ընթացի մէջ էր առած մազրիկցիների 250ի շափ վրանները: Կանց առանք 40—50 քայլ հեռաւորութեան վրա, պտակցիցից զետիկ վրա, երեսներս զելի վրանները... և սրտատրոսի սպասում ենք փողի ձայնին: Հինց այդ վայրկեանին լսում է մի քիթիկ ձայնը.

— Լօ՛, լօ՛, հուն չի մարիփն (է՛, է՛, գուր Ի՞նչ ձարդիկ էր): Լուս ենք մենք: Իրարանցում քիթքիթում մէջ:

- Ձիաւոր հասցրէք Բաշկալա, լսում է միկից:
- Ցայտեցե՛ք ազային, կանչում է երկրորդը:
- Գիրքերը բռնեցե՛ք, ձայն է աւելն մի ուրիշը:
- Առաւօ՛ծ, ֆէլգայիները եկան— սղորում է մի կին:

Հնչում է մեր պատերազմական փողը... Հարիւրաւոր հրացանների միանալու որորը ցնցիկ շրջակայքը, արծազանդ զանկով սեպացած ժայռներում: Մասինի արագածից հրացանները այն թարթիլու ժամանակ չէին տալիս: Կարկուտի արագութեամբ թափում էին զնգակները, մա՛ս պիտե՛լով ամեն կողմ... Արջուց մեր սպանիկ կանանց ու երեխաներին:

... Քիւրզերից 10—15 հոգի գուրս պրծան, որը դուրսն ազատելու, որն էլ հարեան քրգրից և մտաակայ դահակներից օգնութիւն խնդրելու...

Լույր բացել էր... հանասորի գաշար մի աճաւոր տեսարան էր ներկայացնում: Այլում վրաններից շարունակ բարձրանում էր ծուխը... Հարիւրաւոր դիակներ, փուսած այդ բնկորների տակ)...

... Շուտով գործ պիտի ունենայինք օգնութեան եկող քիթքիթի և տանիկ կանոնաւոր զօրքի հետ: Անհրաժեշտ էր դիրքեր գրանել՝ կոխը

*) Սպանեցու ու տանիկ ֆորիւրպակտ մը, որ հիւր եղած էր Շարափի: Իսկ այդ վերջինը, ինչպես ձեռագալին միայն ստուգեցու կարողացեր էր փայտեղով ազատի:

շարունակելու համար... Հնչեց նահանջի փողը... Արեւմտեան բուրների ետև եղող քիթքիթը հեռագնակ կատաղութեամբ արձակում էին հրացաններ... Որ դիրքը որ հասնում էին, մորոց կրակին էին հանդիպում... Փախչող փախչողի էր, գորտում էին մի ու ձիաւոր... Մեր կոր հրացանները հրաշքներ էին գործում: Մեր մասինը 2700 քայլից ձկաւորներ էր պրտում:

... Առանց զգուի կորուտի, դաշտից բարձունքն էլանք: Չորս Բանկադին բնկերներու դիակները միայն թաղել էինք դաշտում: Անկարող լինելով Արասով բարձունքում ամբացած գլխաւոր ոյժի վրա յարձակել, թշնամիին կատաղաբար բնկնելու իր ստորառում ուշացած ֆէլգայիների վրա... Մտնում են քարերի ետևը... Կախը տարանում է, շատ սեղեր մերոնք կուսում են 20 քայլից... Օրհասական կոխներ տեղի ունեցան, և անդտեղ երևան եկաւ իր հոգու ամբողջ մեծութեամբ և անվկանջ քաշութեամբ Կարօն), որ իրաւամբ օրայ ճերտը հանդիսացան: Տենդային արագութեամբ շարունակ մի դիրքից միւսը դադում... Ի դուր բնկերները ձայն էին առիւս, զգուշացնում...

Գրասել էինք աւելի քան 12 դիրք: Քիթքիթը... ամբողջ օրը պտտում էին լորան շուրջը, բայց չեւելելով որ մշտ 300 կամ 400 ձիաւորով էին յարձակում ամեն մի կետի վրա... շարժողեցան մեզ գուրս հանել և ոչ մի դիրքից: Ամէն մի յարձակումի կորուստ ունեցան և ստիպւեցան յետ քաշել... Մի քանի դիրքներում կատարեալ անդորրութիւն էր... այնտեղ և հանգրտանում էին քիթքիթը կատարեալ անդորրութիւն էր... Բանակի ֆէլգայի-բեշիկը, թեկը վեր բաշած, մը մեր վիրարները... Բանակի ֆէլգայի-բեշիկը, թեկ զնում ու կայում:

Դեռ չմթնած՝ պատերազմական խորհուրդ գումարեց... Շարունակել է կոխը թէ նահանջել... Արշաւանքը հասած էր իր նպատակին: Մազրիկիները բնաջինջ եղած էին): Ֆէլգայիների երեսմը կայծակի արագութեամբ տարածուելով շրջակայքում, անլուս սարսափ էր ազդել... Միւս կողմից, մեր բանակի շուրջը հասարակ էին մօտ 2000 թուրք ձիաւոր, որոնց մէջ կային նաև Բաշկալայի տանիկ զինաորներ: Եթէ հետևակ օրն էլ նոյն տեղը մնայինք՝ կարելի է 10.000 հոգի շրջապատելի մեզ... Բայց մեր փամփոշուի կէսն առղէն սպասում էր: Մեծ ձայն որոշեց նահանջել... Իջնելու հանապաօրէք արդէն ուսումնասիրած էր յիսնապետ Գումանը:

*) Արիստակէտ Զօրան:
**) Դեպքի բարձր սպարաորութեան տակ գրած այս տողերը կը պարունակեն, անշուտ, չարագանցութեան խոշոր բաժնի մը: Մազրիկիներէն շատերը լազոնք էին փախուտ տու:

Կոնր շարունակեց ամբողջ օրը: Քիչորհր... իջնում էին միեկից, բարերի նակեց փորձում էին բարձրանալ, բայց գնդակահար ցած էին գլորում... Ընկնում է Ջուար աղաչի Էդրայրը իր ութ մարդկանցով, իսկ ինքը Ջուարը վիրատուում է ճակատից և... փախում...

... Մուսն ընկնելուց չետոյ քիւրզերը կուելու սոճորութիւն շունին: Կամաց-կամաց յետ են քաշում... Կոնր շարունակում է միայն Կարօի դիրքում: (Նահանջող) վերջին ընկերները ամէն շանք գործ են գրնում՝ նրանց էլ իրենց հետ առնելու (Կարօին և Կրետացիին)... չեն աջողում: Եւ Կարօ... էլ չի վերադառնում (սպանւում է): Կողբին ընկնում է և Կրետացին, որ չի ուզում բաժանել ընկերից...

•••

19 քաշեր ընկան հայրենի հողին վրա այդ բուն կոնկերու ընթացքին: 19 նահատակներ հայոց աշխարհի բոլոր կողմերէ... Քուրահայ, ուսահայ, պարսկահայ: Վանեցի, շատախցի, համադանցի, մշեցի, զողթնեցի, դազախեցի, զլարացի, նոր-բայազետցի, այբբանդ-բապուցի, Թիֆլիզեցի, զարարազցի, ախալցխացի, ախալբալայցի և այլն:

19 իշխատակին նիբրեց ողբացեալ լեռն Աթաբէկեանը իր այս զգաացած Երկտողը «Դրօշակն» 1897թ. № 11ի մէջ.

— Յազգանք ձեզ, սրտի մարդիկ: Ձեր անշնչացած դիակների առջ խոնարհում ենք մեր գլուխները... Մի սիրտ ունէիք, այն էլ զօ՛ճ բերիք ժողովրդի ազատութեան Ս. Գործին: Հայ աշխատաւոր դասի մարտը դուակնե՛ր, ժողովրդի հեծեմանքը մեր սրտում միայն արձագանգ գտաւ: Գուր գնացիք սրբելու նրա արցունքները և ընկաք: Ընկաք, որ մեր մատակ արիւնով ռոտկած Մարշ-Հայրենիքը ժլի ու ծաղկի՛ւ. մեռաք, որ մի ամբողջ ժողովուրդ սպրի: Յարգանք ձեզ, աղերք ջան:

Յուզել տողերով փառաբանեցաւ խանասորի արշաւանքը Բերլինի «Die Zukunft» նշանաւոր հանդէսին մէջ: Ընդարձակ թղթակցութիւն յօդած մը, որ զրկէր էր զերման ճամբորդ մը Քուրք-պարսկական սահմանագիւղէն և որ ամբողջապէս տպարարած է «Դրօշակ»ի մէջ, նոյն լեռն Աթաբէկեանի Թարգմանութեամբ («Հայերու մէկ յաղթութիւնը» խորագրով):

X

ՏԵՂԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ալեկցիայի շրջան (1896—1904).— Դիանացիաութիւնը և Հայկական խնդիրը.— Հանրային կարծիքի ընդգլումներ Ֆրանսայի մէջ.— Ժան Ժոակ.— Իրաւանցում ֆրանսական նորհրդաբանի մէջ և անդադարնումներ մուսուսանում ու Անգլիայում.— «Ետպոյտ Գրէի մէկ վկայութիւնը.— Բեկում երկրորդի հայաշինչ ընթացի մէջ.— Քաւր կտաւարաբան զիմումները ժրնել.— Բանակցութիւններ Հ. Յ. Գաշնակցութեան հետ.— Քրիստափօր Ժընետում.— «Լեօ Արմենիա» և հայկական պրօպագանդի նոր շրջան.— «Դրօշակ».— Տրամադրութիւններ Կովկասի ու Երկրի մէջ.— Ընդհանուր յուսալուծում.— Վարանուր շարժեալ մէջ.— Երկրի կացութիւնը.— Գանդաղ մահացումը բալանի ու սպանութեան ռէժիմի տակ.— Հայ և օտար վկայութիւններ.— Հեռալի տեղեկագիրներ.— Ինքնապաշտպանութիւնը՝ հրամայական պահանջ.— Կոնր՝ ճակատագրական անհրաժեշտութիւն.— Ինքնապաշտպան խումբերը մեծ կոտորածի օրերուն.—

Խնչ. տաւ 6—7 տարւան գրեթէ անզույ պատերազմը հայ յնդգափոխականներու և սուլթանի կառավարութեան միջև:

Մենք պարտում էինք: Բայց թշնամին այ յաղթական չէր: Ապացոյց այն, որ նա հարկ տեսաւ շնորի իր յախտուն ու վայրագ ճնշումներու տաքտիկէն և բանակցութեան ճամբան բռնեց: Բանակցութիւն՝ «Գափոխականներուն հետ... առաջին անգամը ուսմանեան բռնապետութեան կիսներին մէջ:

Մչ. անշուշտ, յըրզը յաղթող շեւա պատերազմէն: 1896. էն ի վեր— «Բանկ Օտտոման»ի օրերէն— Քուրք կառավարութեան գործելակերպին մէջ յատուց եկաւ նշանակելի բեկում մը: Հայութեան ընտրելու իր մնար, անշուշտ, զարձակ տիրական նշանաբանը և քրդական խոջութիւնները կը շարունակէին: Բայց թշնամու ընթացքը զարձակ եւազ վճռական ու համարձակ, ակնի զգուշաւոր ու շրջահայիաց: Նա երսպեր էր 1895ի արևան բաղանիքներուն մէջ շնահեղձ բնի հայկական շարժումը: Յուսախար եղաւ: 1895էն ի վեր անդի ունեցան այդ

շարժման ամենէն ցնցող դրագները։ Տեղագիտականներու սերունդը չէր հասներ։ Հայ արիտոսփեան ու անձնագրոսփեան արքիւրը չէր ցածրեր։ Անոր իւրաքանչիւր հետազոյ ժայթքումը կը յայտներ աւելի զօրաւոր, աւելի յանդուգն, քան նախորդը։ Հայ լեզագիտական շարժումը իբր զարմներ կը առասպելի հիշգրան, որս իւրաքանչիւր կտրած որդիուն տեղ նորը կը բուսներ։

Տուտախարոսփեան հետ ծայր աւա երկիւրը։ Երջւյղ՝ որ երբեմն կը զարներ աճարեկումի, խուճագի մէջ։ Համիդի բոլոր իրագել կենսագրողները— յոյն, ներպայել, կամ ազտական Թուրք ու արաբ ու այժմ ալ կը առաջին քարտուղար Քաճիսի փաշա— միաբերան կը վկայեն, որ նա աներեւակայելի արագակ կը զգար լեզագիտականներու առջև, իր շուրջը միշտ դասադիրներու, ամէն տեսակ ոտիներու ուրականները կը տեսներ և անզագար ինքը կը գարներ— անզամ իր անմիջական շրջապատին մէջ— զախնայով, որ զինքը պիտի զարեկին... «Un despotisme fou dépourvu... — այլզպտ որակեն Համիդի հայութեան մէծ բարեկամներէն մէկը՝ Անտոյ Ծրանս... «Բանակալ մը, որ արասպէն խելագար եղած է... Բանակալ մը՝ որ իր շարէն կը վախնար։ Օրին մէկը «հայ աւագակները» թեղացուցի մայրաքաղաք իրենց դիւական մեքենաներով.— որիշ որ մըն ալ նոյն զմտային մեքենան կրնար օրոտալ Երջւյղի պարսիպներուն տակ... Բանկը գրաւող դասագրեները էլան զացին, բայց կրնային օր մըն ալ վերագառնալ։

Երկիւրը բնական է, և երողական անտարբեր բուժման ալ կը սկսէր նեղել։ Անզամ զերմանացիք, անզամ ուսաներ խիստ լիզուր բանեցնէին Երջւյղի հանգէլ 1896ի օրոտոտսպին և զպզիպոյն համիդեան ախօթակը՝ 95ի նախճիթները կրկնելու։ Ամենէն աւելի մտահոյ էր զուզէ Ցրանսան։ Աճագին էին Ցրանսական կապիտալիզմի շահերը օտմանեան մայրաքաղաքին մէջ, աճագին էին, առաջնակարգ՝ նոյն իսկ «Բանկ Օտոտոտանի մէջ։ Հանոտո-Միլին տխոր զոյցն ալ, ի վերջոյ, փոքր ինչ զգաստացա Փարենալ, ի հարկէ, Ցրանսան կը շարունակէր մէկտեղ բույլ իր ուսական գաշնացցին հետ. բայց, անտարակոյս, երբեմն նաև թթու գրոցներ կունենար Պետերբուրգի զարհններու հետ, երբեմն զուզէ անկախութեան երկուտ հովեր կը ցուցներ։ Այլզպտ կը պահանջէր ոչ միայն Անդիոյ, Եւրոպայի խոռոված հանրային կարծիքը, որ զզանքով զր հիւրը, թէ ինչպէս Գաստուններու հայրենիքը, կուրօրեն հետեկով բանագիտական իր զաշնակցին, անուղկակիտին զահէի զիր մը կը ստանաներ հայ փորքիլի, ապաստար ժողովորդին հանդէս... Այլզպտ կը պահանջէր հանրային կարծիքը նոյն իսկ Ցրանսայի մէջ, ուր բարձրաձայն կը բողբոջէն հեղինակաւոր մտաւորական զէմբերը—

բոլոր քաղաքական հոսանքներէն— Այլբեր Վանգալ, կոժա դր Մեօն, Ժան Ժօրէս, Գրեի Կօշէն և այլն։ Բողբ մը, որ այնքան բուռն թափով արտայայտեցաւ նոյնիսկ Ցրանսական խորհրդարանին մէջ, 1896ի վերջերուն, Ժօնէի ընդարձակ ու մարակող հասովը, որ Էշմարիտ փոթորիկ մը հանցն պարզամտական և կառավարական շրջաններուն մէջ։ Նախագիւր ամէն վայրեկան կրեմստեր ընկերվարական պարագլուխը, անոր ճառին վերադարձական շեշտութեան համար՝ հանգէլ Գրանսական և ուսական դիւանագիտութեան, զոր մեղակից կը յատարարէր հակահայ ոճիրներուն։ Երբէք կառավարութիւն մը այնքան ուժեղորէն չէր խտրական ազգային խորհրդարանին մէջ թրթուրատար քաղաքականութեան մը վարչելու համար, և մեծ հոսանքի այդ փոխլուպիտայ յիշատակած է քրիտանական Պաշտօնագրոյին մէջ, որպէս ժամանակի կարևորագոյն անցքերէն մէկը, որ... բոտ նոյն Կապուտ Գրքի՝ գորտար ազդեցութեան ունեցաւ Ցրանսայի այն աստեան ստրկամիտ կառավարութեան վրա՞)։ Երբ, իբրև հետեան ժօրէսեան ճառին և անոր

*) Միմամուն ընկերվարականի այդ ճառը յոյս տեսալ իր Անդրզական Գործի մէջ, (տալոյի հատոր) որ պիտի քրտարարէր ներպայեան բոլոր մեծ լիզուրներով (հոտ 20 հատոր)։ Ժօնու ընծ էալ Եւրոպայանի մէջ հայկական խոցիոյն ու հայ ողբերգութիւնը հաճգամաժօրէն ուսումնասիրել լետոյ։ Ատել տաւջ, 1896ի օգոտոտսպին «Դաւաւարութեան» ներկայացոցող Լոնդօնի մէջ (Միշտգալին Սոցիալիստական Կոնգրէսին) յանձնելը էր անոր «Բոլորակ իմբազոտութեան տպած թուցիկը և Ժօրէի շարք մը հարթիւրմն ի պատասխան տեղեր էր անոր քսմի մը լուսարանութիւնը։ Տեսներ էին Ժօրէի հետ և որիշ հայ գործէճներ։ Ցրանսական սոցիալիստ պարագլուխ այս օրերէն ի վեր դարձաւ Ցրանսայի հարաւազաւ շարժման սիւներէն մէկը, անոր ամենէն թոխնակաւոր ներկայացօցիչ, Պրետսնէտի հետ։

Այդ շարժումը միանգամայն տարադիւն շանգա։ Գանաւոտեր ունը, անշուշտ, հայ պատարագտ ժողովորդը, իրական զանգաւանը ներպայեան հասարակութիւններու անտարբերութեան առիթով, սակայն, միս կողմէն իրողութիւն է և այն որ արեւմտեան, մասնաւորապէս Գրանս-քրիտանական համարպին կարծիքը, սկիւրէն ի վեր զարմանով Ռուստոտանի անկորտակիչ շլաւտեան և անգոր իննով բարեկորոտներու խոցիլը լուռելու, ձգտեր է՝ իր բողբի ցոյցներով, իր ցասմոյ արտայայտութիւններով՝ ազդել կառավարութեան վրա, անզամ ոտս ու բոլոր վարիչներու մտ, ձգտեր է և տակց յաջողու է— 1896ի ի վեր— սանձ դնել Եւրոպի շարքարս անտարակութեան և արգիել զանգաւանից կորտոտները։ Գաղտն էր և ազգայնով մէկ կողմէն պահպանել ըստ կարելոյն հայ ժողովորդի համարձք բոլորեալ վիզալներուն, միս կողմէն՝ վաս պահել հայկական դասը Երտոպի մէջ, փրկել անիլ բարեկորտի ժամանակներ... Եւ երբ հասան այդ ժամանակները (1908—1912—13 թակականներ), երբ հայ դասի թողելոյ յանգնելու օտմանաւ լիտիոկորտեան և ապա ոտս ու գերման արդիւնաւոր միջատութեան— թալականաւ պատերազմի տանը— երբ ներպայեան մարզպանները, Վեստեմեկ և Հոֆ,

չարացած իրարանցումին, նախարարական դաշինքը վստահութեան խնդիր դրա ևորհրդարանին առջև, — ստեղծեցաւ խիտ փափուկ ու զտարին կացոյթին: Եթէ ևորհրդարանը հայկական խնդրոյն վրայ տապալելը զաշինքը, առողջ ծանր ապտակ պիտի հասցնէր նաև դաշնակից Ռուսաստանին, որու առջև յազդեամբ Ֆրանսան խոնկ կը ծխէր, որպէս իր հօրը պաշտպանին՝ ընդդէմ յազդող ու մշտ ապստեացող Գերմանիայի: (Ֆրանսիո-ուս դաշնակցութիւնը կնքած էր ասիկէ ընդամենը վեց տարի առաջ):

Ուստի, երեսփոխաններու ճնշող մեծամասնութիւնը, այնուամենայնիւ, կառավարութեան ի նպաստ ձայն տաւ: Բայց և այնպէս գտնուեցաւ արի ու ազգու փորձամասնութիւն մը — 126 հոգի բնկերպարականներ և արմատականներ — որ ծափահարեց ժողովը, բւժարեց ընդդէմ կառավարութեան և աջակիտով իր խորունկ հակակրօնները, յայտնեց ֆրանսիո-ուս զիւանագիտութեանը՝ հայ թրքական խնդրոյն հանդէպ:

Վեր հանելով այդ իրողութիւնը, «Կապոյտ Գիրքը» կը վկայէ, որ այնուհետև Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարը, Գարբիէլ Հանտո աւելի եռանդ ցոյց կուտար հայկական խնդրի մէջ, կը բանակցէր բրիտանական կառավարութեան հետ, կը ցոյցնէր ինքնինքը բարենորոգումներու շնորմ պաշտպան, պայմանով միայն՝ որ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանէ, մէկուսացած գործողութիւններ չլինին (ակնարկ Անգլիոյ վրա Մ. Վ.) և որ ուղիորմները տարածին երկրի ամբողջ ազգաբնակչութեան վրա, ասանց խտրութեան զեղի ու

Հարատան գացից քարենորոգումներուն գլուխ կանգնելու, — դեռ կար պատկանի համարք մը իտրքամայ վիպակներուն մէջ՝ այդ քարենորոգումներն ընդունելու համար: Այդտեղ է, որ, ի շարք այլ ազգայնական կրօնական հարցեր — իրանամ մշտապէս Հ. Ս. Գաշնակոյթեան կողմէն — ունեցեր է, անտարակոյտ, իր բաժին դիւր: Այս խնդիր մերք դեռ արի կունենան անդրադարձ կարծիք — մտառայ աքերտու լուսարածութեան ընթացքին: Աշխարհի համալսարան կարծիքը անշոշափելի, անկշակ ազգայն է (Imponderable), որ իր խելը դրած է ունեցր ճշմամբ ազգերու ազատագրութեան մէջ: Քրիստոսփոր իր սովորական հետազոտութեամբ գիտցաւ գնմանտեղ այդ ազգայնի դիրք: Անա թէ ի՞նչու, համոզման անբաժանելին չեսոյ, ընկացիայի ու լրտմի օրկերով, Երուսալայ գալով, նա ձեռնարկեց en grand երտալսման պրոպագանդին, դարձնելով հայասիրական շարժումը «Պաշնակցութեան» առաջնակարգ պաշտօններէ մին: Անա թէ ի՞նչու Քրիստոսփորի շնորով Լագմաներպոլիսը կ'ընդունացոյ իր մոգիւր գլխաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, որիկէ մնարտուր էր քիչ-շատ ազդի նաև Պետերբուրգի հայաւետեաց ընտանրներուն վրա: (Եւ գրեթէ միևնույն ժամանակ ու նոյն նպատակով Միանա 2և-րորգ փոխադրեց իր թերթն ու քաղաքապետը Լոնդոնէն — Պարիզ):

կրօնի: Սակայն, երբ Լոնդոնի կառավարութիւնը կառաւարկէ Հանտոսին, որ սուլթանի շկամութեան պարագային ճնշողական միջոցներ ի գործ դրին, Հանտոս կը պատասխանէ.

— Այդ խնդիրն եւս Ֆրանսական կառավարութիւնը պատրաստ է ընենելու, եթէ ըստը պետութիւնները անհրաժեշտ գտնեն զայն...

«Ոչ» բնելու ձև մըն էր... Հանտոս լաւ գիտէր, որ բոլոր պետութիւններն համամայնութիւն չպիտի կայանար, քանի որ Ռուսիան անհրաժեշտ էր գտնէր այդ ճնշողական միջոցները...

Քերես առաջին անգամը Ֆրանսայի նոյնիսկ պահպանողական վարիչ զմեքերը — անոնցմէլ էր, անշուշտ, Հանտոս — կը զգային, թէ որքան նստատացուցիչ է իրենց մեծ հայրենիքի պատուոյն և տանգութիւններուն համար բանապետական Ռուսաստանի ընկերութիւնն ու խնամակալութիւնը...

Բայց Ռուսաստանի վարիչներն ալ լաւ կը տեսնէին, թէ որպիսի ծառու ու գաղտնի կը յարցացնէր զաշնակից երկրի և ողջ արևմտեան աշխարհի մէջ իրենց տմարդի քաղաքականութիւնը թուրքահայ ժողովուրդի հանդէպ: Որքան ալ սիրտ ու հայաստեաց — ցարքերու կառավարութիւնը, այնուամենայնիւ, կուզէր և ճիշդ կընէր ժամանակակից քաղաքակիրթ կառավարութեան մը երևոյթը ցոյցնելու աշխարհին և թվայնութեան սահմաններու մէջ մնալու: Նա միանգամայն անզոյալ ու անտարբեր չէր զէպի Արեւմուտքի հանրային կարծիքը... Անա թէ ինչու 1896էն ի վեր շուղեց այլևս կրկնել լուսնոգիւն արիւնտ փորձերը, շուղեց քաղաքներն սուլթանի հայաջնիջ քաղաքականութիւնը և carte blanche շուտա մըրը զահմեններուն՝ զանդամայն նոր քաղաքներ համար: Գուցէ վամպիր-իշխանի մահէն յետոյ, անոր նշանաւոր կարգախօսն ևս — «Հայաստանը առանց հայերու» — զուրբ նետուեցաւ ռուս պետական քաղաքքէն, որպէս չափազանց խօստն ապացոյց մը զիւանագիտական ապուշտութեան... Այսպէս թէ այնպէս, սուլթան Համիդ այնուհետ այլ եւ չգտաւ իր թիկունքին հօրը բարեկամը, գրեթէ զաշնակիցը, որու հովանիին տակ այնքան զիւրութեամբ նա կատարեց 1895ի հայկական նախճիրները...

Ուշագրաւ են այն ջանքի մը տեղիկութիւններն ու կարծիքները, որ կը կարգանք եւրոպական մամուլի մէջ 1897ի մեր արշաւանքներու և ուժանակային հարածներու առթիւ.

Եւրոպի կը հեռագրեն Պետերբուրգէն, հոկտ. 13ին. — Մեծ պետու-

*) Ըշխան Լորանով քիչ չեսոյ, ուղիորտեան մը ընթացքին, գնացի մէջ յանկարծաման եղաւ:

թիւնները զիտել տի՛ն սուլթանին, թէ մահմե՛տական ամբոխի կատարելք ամէն մի մոլե՛րաներ-թող՛մական արարքի համար սուլթանը միայն պատասխանատու պիտի լինի Երուզայի առջև:

Հաւասի Գործակալութիւնը հօգաւ. 20ին կը հաղորդէ... թէ Կ. Պոլսոյ մէջ կը սպասուի հայ յեղափոխականներու նոր հարածներուն: Մայրաքաղաքի ոստիկանութիւնը զօրացուցած են եւ պահարկներու թիւը կրկնապատկած:

Ստանդարտէս.— Պալատի պաշտօնանները կը խօսին, թէ հայ կոմիտէները նոր ցոյց մը կը պատրաստեն ամառն վերջը եւ այս անգամ Երչղզին ղէմ:

Դէլի Քոնսիլի.— Փոքր Ասիայէն եկող կերպացի մը կը հաւաստէ, թէ ամէն Քոնսի պատրաստած են նոր կոտորածներ սկսելու համար: Թուրքերը Քոստէն հրամանն միայն կը սպասեն...

Կը հրամանը Քոստէն Գոստէ: Առոր փոխաբէն սպրանը իր պատիւականներ դրկեց ժրնեւ. Լ. Յ. Գաշնակցութեան մօտ: (Իբրք, շարունակեց արդէն սկսած բանակցութիւնները):

Ինչպէս ալ կամենանք բացատրել սուլթանի այդ թայլը— բանակցութեան մտնելու Գաշնակցութեան հետ— իրողութիւնը ինքնին նշան մըն է, որ աշխարհի ամենէն արհեստաւոր ինքնակալը կրնողներ հայ մարտական կազմակերպութիւնը, որպէս այժ մը, զօր չի կարելի զինավաճի բնի միմիայն բիրտ, ոստիկանական ճնշումներով ու գազանութիւններով:

Մասկ հետաքրքրութիւնը չէր, որ կը մղէր Գաշնակցութեան ժրնեի գործիչները ընդունելու սուլթանական պատուիրակը, այլ եւ այն, որ մենք շուտով, կամայականա՛մ, հարկադրած պիտի լինէինք զինազաւոր բնելու, վանազի Վաշիկյան շարժումը ճիշտմայի՛ն օրեր կարաբէր եւ յեղափոխական կազմակերպութիւնը աննախանձելի փե՛հակ մ'ունէր: Այժ մէկը, ի հարկէ, այդ գործիչներէն չէր հաստատար սուլթանի քայլի՛ն անկեղծութեանը, ոչ որ կը սնուցանէր ռե՛ւ պատրասն:

Միջնորդ սուլթանի կառավարութեան եւ Լ. Յ. Գաշնակցութեան միջև հայազգի Արքին փաշա Տառնաճն էր, որ այն ատենները զրեթէ արտաքին զործոց նախարար էր Օսմանեան կայսրութեան: Անկորդ է բսել, որ անոր բոլոր առաջգործութիւնները ժրնեի Բիրտի մալրէ ի ծայր ներշնչած կամ պարզապէս թիկարծուած էին Լամիչին:

«Բանկ Օտտոմանի հարածէն եւ Սամաթիայի ուժանակային կը-

ռիւնընէն ետքն էր, որ սուլթանը առաջին անգամը խորհեցաւ պատերազմութիւն ըր զրկել Գաշնակցութեան մօտ: Պատերազմը Տիրան պէլ Տառնան, Յարութիւն փաշայի որդին, 1896 հոկտեմբեր 28ին ժրնե եկաւ խեղճելու «Գաշնակցութեան» որ զպղքեղն իր յարձակողական ձեռնարկները Թուրքոյ մէջ, հաւաստելով, թէ սուլթանը որոշապէս խոստացած է անչապող մտցնել իր երկրին մէջ կարեւոր բարեփոքումներ: Տիրան պէլին բնկով, մինչև ինն ամիս բարթութեան նոր թական մը պիտի բացէր Թուրքոյ համար:

«Գրոշակի խմբագրութիւնը պատասխանեց Տիրան պէլին, որ հայ յեղափոխական շարժումը արտասահման գտնուող քանի մը անհատներու սարքած խաղը չէ, այլ բունակալութեան տակ հե՛ծող ամբողջ ազգի մը յուսահատ վճռականութեան զբօքը եւ հետեաբար այդ շարժումը արմատախիղ բնելու միակ ճամբան այդ ժողովուրդի պահանջները գահնջելն էր... եւ ոչ սին խոստումներով, այլ գործով:

Տիրան պէլի մէկնակէն երեք ամիս յետոյ, 1897 փետրար 4ին, ժրնե եկաւ երկրորդ պատերազմ մը, պ. Վաղինակ Աճմե՛տան, Տիրան պէլի տա՛ծ հաւաստիները կրկնելու: Կացութիւնը փոխուած չէր, ուստի անոր ամ նոյն պատասխանը արեւցաւ:

Երրորդ անգամ պատերազմ մը ճամբայ հանեցաւ Կ. Պոստէ.— Յարութիւն փաշայի նկրտորդին, Տրգատ պէլ, որ 1897 հոկտ. 26ին հասաւ ժրնե՛ւ՝ նախկին հաւաստիները նորոգելու:

Խոնքարութիւնը, կրկնելով իր նախկին պատասխանը, զարմար յայտնեց, որ թուրք կառավարութիւնը կը համարակի տակալել Գաշնակցութեան խեղճել, որ իր գործունէութիւնը կանցնէ, մինչդեռ ոչ միայն տարի մը առաջ տրած խոստումները մտցած էին, այլ եւ հայերուն ղէմ ճայտածաքը չէր զոգորդ:

Մը ընկերներու այս պատասխանը ստանալէն՝ անի մը շարաթ ետք՝ Տրգատ պէլ գործնաւ ղիմեց մեզի եւ ծանրանալով բարենորոգումներու մասին Յարութիւն փաշայի սուլթանէն ստացած նոր հաւաստիներուն կարեւորութեան վրա, իր կողմէն առաջարկեց շափաւոր բարեփոքումներու մրազի մը մշակել ու յանձնել իրեն, որ կը յուսար Յարութիւն փաշայի միջոցով բնգունիլ եւ գործագրութեան ղեկն տալ, գործով ապացուցանելու համար այդ նոր խոստումներու լրջութիւնը:

Խմբագրութիւնը, ի պատասխան, կը յանձնարարէր սուլթանական պատերազմին, ի միջի սոյն վաճարագրերու՝ Գաշնակցութեան ժրագիրը եւ Պոստայ Կեղը. Կոմիտէի Յայտարարութիւնը 1896ի պատասխան ղէպերու ամիթով:

«Գրոշակի խմբագրութիւնը բանակցութիւններու մասին հաղորդեց

երկրի ու դրսի բոլոր կոմիտէներուն և բոլոր միասնայն պատասխանեցին, որ սուլթանի բրած գիմումները և աւած խոստումները զորք են կարեւորութենէ: 1898ի Հնդհանուր ժողովն ալ նոյն որոշումն ընդունեց, — հաստ շքեմայի Երզրզի խոստումներուն և խզել բանակցութիւնները:

Իսկ սուլթանի պատիրակը ամբողջ ութ ամիս ետսած էր ժրենում և շարունակ Արթին փաշայէն նամակներ կառնէր — մեզի կարգալու համար — նամակներ՝ որոնք կը ծանուցէին սուլթանական նորանոր շէքերներուն ծախսն և յոյս կ'ալայնէին, որ հետզհետէ Արտիւ-Համիտ խոշոր բարիքներ պիտի հասցնէր հայ ժողովուրդին:

«Դաշնակցութեան» Հնդհանուր ժողովը շուզնց անպայման մերժումով պատասխանել Համիտին, և — ազգային պէս-պէս առարկութիւններէ խուսափելու համար — որոշեց գարձակ զիջում մընել, և վերջին առաջարկ մ'ուղղել Թուրք կառավարութեանը, Յարութիւն փաշայի միջոցով: Որովհետև Երզրզը կուզէր անվերջ շարունակել բանակցութիւնները — Երզրզայի աշխի թող փշելու նպատակով — Դաշնակցութեան Հնդհանուր ժողովը յայտարարեց Յարութիւն փաշային, որ պետրաստ է վերականգն պաշտօնական բանակցութիւնները թուրք կառավարութեան հետ, ու եռամսեայ պայմանաժամ կուտայ անոր, առաջարկելով այդ երեք ամսան մէջ իրագործել հետևեալ երեք կէտերը, իբր գրասկան մը Դաշնակցութեան ձեռ բրած իր գիմումներուն անկիզմութեանը.

ա. — Թուրքիայէն կ'ստ' բոլոր հայ գաղթականներուն արտօնութիւն և ապահովութիւն տրք վերադառնալու իրենց հայրենիքը:

բ. — Ջարգերու և գաղթականութեան միջոցին Թուրքերու և քիրզերու կողմէն իրացած հայոց անշարժ գոյթերը վերադարձին իրենց օրինական տէրերուն:

գ. — Քաղաքական յանցանքով բանտարկւած բոլոր հայերն ազատ արձակելի:

Այդ միջոցին յօր հասաւ իլլաթի մէջ տեղի ունեցած սարսփներու մասին: Ուստի Կաղմակերպութիւնը հարկ դատեց շորորդ պայման մըն ալ աւելցնել:

դ. — Օրէնքի բոլոր խտումներով պատմին իլլաթի և Բաղէշի սարսփներուն հեղինակները և վնասող բոլոր զիւղիքը հաստուցում ստանան:

Խտտպահանջ էր յեղափոխական մարմինը, Ես'տ էին դրւած պայմանները: Թող անարդ թշնամին զեթ անոնցմէ մէկը իրագործէր...

Սուլթանը շքեմային, ի հարկէ, Դաշնակցութեան այդ որոշումները, թիւղարեց Յարութիւն փաշային ճիշ թափել, որպէսզի Կաղմակերպու-

թիւնը յետ վերցնել գտն և անոր փոխարէն խմբագրէ կարճ գրութիւն մը, որ վտանգութիւն յայտնէ սուլթանի շքեմայականութեան զրա, շիւփաթի» ձեւով և որպէս թէ «Դաշնակցութեան» բոլոր ուզած-չուզածը այդ շքեմ կէտերը միայն կը ներկայացնէ...

Երզրզը շափը կանցրէր... Լաւ կը զգար այդ անտարակոյս, և Յարութիւն փաշան, որ այնուհետև արդէն անձամբ, ուղղակի կը գրէր «պատկանելի Դաշնակցութեան» խմբագրութեանը, կաղաչէր, որ «լաւ նկատողութեան» անկէն իր բաժանները, գրանգի, կըրէր, Վեճ. Սուլթանը այլ և այլ առիթներով, թէ իճն և թէ Ս. Պատրիարքին յայտնած է իւր քարի տրամադրութիւններն առ հայ ազգէն...

1898ի զեկտեմբերի վերջերը Տրդատ պէյ արդէն հրաման ստացած էր Պոլսո վերադառնալու: Մեկնելէն առաջ խնդրեց ամիս մը ևս երկարել եռամսեայ պայմանաժամը, որպէսզի ինքը միջոց ունենար ուր որ անկէ հակացնելու, որ «Դաշնակցութիւնը» անգլանախօրէն որոշած է շարունակել բանակցութիւնները: Այդ առաջարկն ևս թեղունակցաւ: Այդ պայմանաժաման ևս լրացաւ, ստանց ռեէ արդիւնքի: Այն ժամանակ (1899թ. 4/16 մարտ) ծանօթագրով մը յայտարարեցաւ Յարութիւն փաշային, որ խլւած են պաշտօնական յարաբերութիւնները Դաշնակցութեան և Թուրք կառավարութեան պատիրակներուն միջև:

Թուրք քաղաքական բարբերուն թիշ-շատ ծանօթ իւրաքանչիւր մէկը կը հասկնայ, անշուշտ, որ այս ամբողջ պատմութիւնը թշնամու կողմէն նենգամիտ խաղ մըն էր: Եթէ Արտիւ Համիտ իրօք կը փափագէր իր հայ հպատակներուն հետ հաշտութեամբ մը ռեէ խնդիր կարգադրել — ընսա պէտք չունէր այդ բանակցութիւններն սկսելու նստատեղւոյն ներարկուն զիբնը: Հին ազգեր կուզէր մէկ քարով երկու թուռն որսալ-լիզափոխական բռնկումներու սպանալիքը հեռացնել և մէկ ալ բերանը գոցել արևմտեան ազգերուն, որոնք կը շարունակէին ուշքորմներու գործադրութիւնը պահանջել:

Յարաբերութիւնները իւզեցան 1899ի մարտին: Իսկ թիշ յետոյ ԼաՀէթ մէջ պիտի գումարուր ևազադութեան Համաժողովը: Թէև սուլթանը ապահոված էին, որ ներքին խնդիրներ շլիտի յուզին այնտեղ, բայց միշտ վախ ուներ: Ահա թէ ինչու ետ ու սպարդիւն փորձեր բրա, վերականուր յարաբերութիւնները «Դրոշակի» խմբագրութեան հետ: Եւ նոր խարդախութիւն մը բանեցուց: Վիեննայի «Կորնպօզնէնց Բլատտ»ի Պոլտոյ թեղ-թակցին միջոցով հեռագիր հեռագրի վրա քաշել տաւ եւրոպական թերթերուն՝ ակտեւուր համար, թէ այդ բանակցութիւնները լաղզով վախճան մը ունեցած էին և հայական խնդիրը ինքիքը լուծելու վրա էր: Առաջին հեռագիրը, 1899 մայիս 1ին ստպէս կը ծանուցանէր.

— Ժրննի կոմիտէի երեք անդամները Պոլլիս ժամանած են կա-
ռավարութեան հետ վիճարանելու, հայոց վիճակը բարելաւելու համար
ձեռք առնելիք միջոցներու մասին: Խորհրդակցութիւնները սկսած են Ար-
թին փաշա պէլլին հետ: Լուր կը պատի, թէ հայ պատիրակները յանձ-
նատու եղած են, որ կոմիտէն հանդարտ կ'անհետ շանան:

Տաս օր յետոյ, ետն թուրքական ազիւրէն և նոյն օրգանի միջոցով,
երկրորդ և անկի եզջուրուտը ստու մը հրատարակ նետեցաւ:

Աւելորդ է բռնի, որ «Ժրջակի խմբագրութիւնը փութաց պէտք եղած
հերքումները հրատարակել եւրոպական պարկեշտ մամուլին մէջ*»: Գեր-
մանական «Յրանկֆուրտեր Յայտուեզք», մէկը արեւմտեան սենձագոյն
օրգաններէն, որ սղեւադոյն կեցածքն ունեցաւ հայկական շարժման ամ-
բողջ տեսողութեան ընթացքին և միշտ կը տպէր «Ժրջակի» հետագիրներն
ու անգամ թղթակցութիւնները, իր մայիս 12ի թիւն մէջ (1899թ.) հրա-
տարակցց ի լուր աշխարհի «Դանակցութեան» երկար ու վճռական հեր-
քում-հեռագիրը, ի պատասխան թուրք կառավարութեան տարածած ա-
ռասպելներուն, — հետագիր մը՝ որ կը վերջանար այս բառերով.

— Ատտեր ննդութիւններն են միայն յերջրդին, որ Լահէի Խոր-
հրդածօգոյն նախօրակին կը ճգնի մուրեցնել Եւրոպայի հանրային
կարծիքը**)...

Այսպէս վերջացաւ «բանակցութիւններու» կատակերգութիւնը: Որոշ
օգուտ մտնեցաւ, բանալով աշբերը այն բոլոր մարդոց — հայ թէ եւրո-
պացի — որոնք միամտութիւնն ունէին կարծելու, թէ հայ լեզուափոխ-
կանները մոլեռանդ ու ամբարիշտ տարզույտներ են, որ կուզեն արին
թափել լոկ սուստի սիրոյն համար... Ի՞նչ Արթին փաշաներուն և Օր-
մանեան պատրիարքներուն ներքին էր ճշտու իրենց «Տամազումներուն»
մէջ — համազումներ՝ հիմնուած դիքքի և շահու վրա — սրացաւ հայրենա-
մէրներուն ժամանակ էր հասակնու, որ զահճի և իր զոհին միջև կարող
է միայն մէկ յարաբերութիւն լինիլ — կռիւր...:

Եւ կռիւր շարունակեցաւ, որպէս անողոր, ճակատագրական անհրա-
մեշտութիւն: Ըսինք արդէն, ռակցիայի շրջան մըն էր, յուսախարութիւնն
ու լքումը մեծ էր շարքերուն մէջ: Բշնամու հարածները շափազանց
ժանք էին: Եւ նոյնքան ժանք ու վճատեցիցի էր դիւանագիտութեան
բանած դիրքը... Ուրիշ էր շկար, սովակներ... Կը խորհէին, անշուշտ, շա-
րունակելու կողմնակից մեր մատարական և մարտական ուժերը — Քրիս-
տափոր մը, Հրայր մը, Արամեան մը, Սերոբ մը, — որ այդ անյոյս կա-
ցուկերն յախտեմորէն շարքի տեւը, որ բազմաբանակ կացութեան մէջ
ևս կրնան վազը թէ ուշ փոփոխութիւններ կատարել ի նպատակ հայոց,
որ որիշ զաղըր ևս — ամենէն ստաց Յունաստանը — ունեցար են իրենց
ստացնապի ու աղէտի շրջաններ, ամբողջ տասնեակ տարիներ լքած աշ-
խարհէն, պետութիւններէն...

1898ի Ընդհանուր ժողովի կարեւորագոյն որոշումներէն մէկն եղաւ՝
ոյժ սայ առաւաստմանեան պրոպագանդին, ստեղծել Արեւմտաշրջմ հր-
շափրակեան ծաւալուն շարժում մը, քաղաքական շրջաններուն վրա ազ-
դելու համար — և այդ նպատակով ճամբեց Քրիստափորը՝ ժրննի Հարկ
էր միանգամայն ուժեղացնել կուսակցութեան պաշտօնախերթը, ոյժ ստեղ
լեզուափոխական զրականութեան և խառնելու զազգախարային շարքերը՝ թէ
արեւմտեան զազութիւնը և թէ ուսանող երիտասարդութեան մէջ:

Ինչպէս և սպասելի էր, այդ բոլոր մարդերուն մէջ Քրիստափոր ու-
նեցաւ փայլուն յաջողութիւն և լիովին արդարացոյց իրեն վրա զրած
յոյսերը: «Գաշխակցութեան» պարագլուխը, որ կարճ ժամանակ պիտի
մնար արասաստմանում — երկու ու կէս տարի միայն — ծաւալեց ար-
տակարաց ճանք և այլապէս ու բեղուն զործունելութիւն մը, զոր շարքի
կրնանք մտարածանորէն ցուցադրել յայտնել: Ամենէն ստաց «Ժրջակայ»
որս իր պատշաճ բարձրութեան վրա, ետր նպատակիցնէր բերելով,
որոնցմէ կարեւորագոյններն էին Ակիտի և Անտոնեան: Միայն այդ
կատակիցներէն էր 1896էն ի վեր Ա. Վասմեան*, Պոլսոյ նախկին Կեդ-
րեական կոմիտէի անդամներէն, որ 96ի օգոստոսեան կոնքլէնէն յետոյ
անցեր էր ժրննի (1897ի սկիզբներուն մեկնեցաւ Ամերիկա, ուր երկար
տարիներ վարեց «Հայրենիքի» խմբագրութիւնը):

*) Կար և անպարկեշտ մտումը, որ մեծ դեր խաղաց հայկական ողբերգութեան
ընթացքով, ստանալով անստույգ բշնամու ոսկեմար և ծառայելով անոր շանելուն...

***) Խորհրդածօգոյն օրերուն, երբ Միշտ Չիքագմ ալ Լախի իրաւաւ, լիշա-
տակապի մը ներկայացոյց ժողովի ճակագարին ու ազգով շարոյց հայկական խնդրի
շուրջ, սույլանի կատակաբարիտը Օրմանեան Պատրիարքի միջոցով հետագով պա-
կարգական թերթերուն, թէ Չիքագմ կարեւորան ներկայացուցի հանգամանք մը չունի
և թէ յուրբանայ ժողովուրդը զոն է իր վիճակէն:

*) Վասմեան և շարք մը որիշ լեզուափոխական դէմքերու մասին — որոնք այդ
դեպքերն ինչու դու սարքեան ու գործեցին ամբողջ տասնեակ տարիներ — թիշ-
տաւ մարմանագործն պիտի խօսի, հարկաւ, ներկաւ աշխատութեան երկրորդ հա-
տորին մէջ:

«Պրօշակի ծաւալը մեծցաւ և նոր տարր մը մտաւ անոր պարունակութեան մէջ— Ակնունիի երկար յօգածաւաչարքը «Կողմասանի խարրիկներ» վերնագրով բողոք ընդդէմ Ռուսաստանի հակահայ բռնութիւններու, Քարգման եղնի ընդհանուր ու խորունկ ցատումի, որ կը զգար հայութեանը կորսնոյններու և Գալիցիաներու ոճիրներուն հանգչելու Ռոբիշ ուշազգրաւ նորութիւն մըն էին Ղարիբ-Ահարոնեանի լացացնող ու մըտքակող պատկերները: Վերջապէս, ինքը, Քրիստափոր կը բերէր իր հեղինակաւոր աշխատակցութեան բամբներ, տալով իր կտու խմբագրականները, տպելով իր ընդարձակ և իմաստալից յօգածաւաչարքը «Ամբոխային Տրամաբանութիւնը» խորագրով, որ կոչւած էր համատարած ռէպրիկայի զէմ մարտակու, զի՞ք մասաւր լրտմի մզմաւաչը փարատելու և հայութեան ընկճած տրամադրութիւնները բարձրացնելու:

Երբորդ կարնոր նորութիւն մը «Պրօշակ»ի մէջ: Քրիստափորի թելադրութեամբ, խմբագրութիւնը կոչ բրտաւ եւրոպացի ամէն կարգի հեղինակաւոր ղեմարու, խնդրելով, որ իրենց կամրիքները ասի հայկական շարժումն մտախն և իրենց ձայնը բարձրացնեն ընդդէմ համառեան բարձրանութիւններուն: Եւ երկար ամիսներու ընթացքի «Դաշնակցութեան» պաշտօնաթերթը կը հրատարակէր այդ անասիկ եւրոպացիներու սրտագնդող նամակներն ու հրահանգները— Պրեսանտէի, Տաճարի, Պիէռ Քիչոտի, Իւրբեն Գոսիէի, Գիլիարմիսի, Գարիբալդիի և ուրիշներու:

Ահա թէ ինչպէս կը վերջացնէր մեզի ուղղած իր նամակը գործվար Քիչոտի Գարիբալդիի, աշխարհաշուշակ հերոսիկի զուսկը:

— «Շաշկեր, ինչպէս և միտ ժողովուրդները, որոնք այսօր թուրք բռնապետութեան լուծը կը կրեն, կի՞ք կուզեն ազատագրուիլ, պէտք է որ ազատութեան ու մարդկայնութեան այդ գործը պահանջեն ղէնքը ձեռին: Այս կերպով միայն կարելի է ստիպել եւրոպական դիւանագիտութիւնը ղպինդրելու թշուա ժողովուրդներու ձայնին:

«Այդ մտքով ես և իմ բարեկամներս արամագրութեանը տակ ենք հայ պատարաստ ժողովուրդին, որու հետ է մեր բոլոր համակարները...»

Ապա Քրիստափոր ուղղեց իր պրպտող նայածքը ղէպի Պարզու իր քննիչներու միջոցով շոշափոց արամագրութիւնները պարզեան միջովալարած, ապա ինքն անձամբ գնաց այնտեղ եւ երկար բանակցութիւններէ յետոյ հիմնեցաւ Ֆրասահայ ժամօթ թերթը— Պրօ Արմենիա: Խոշոր տեսնենք զարարեցիցի անոր ճակատը— Ժորժի, Պրեսանտէ, կենմանտ, Անաստղ Տրանս, Խմբագրատպութւն— Պիէռ Քիչոտի թերթը պիտի հանդիսանար ոչ միայն իրրէ տեղեկատու աղբիւր և հայկական գաղտարձողը, — նա պիտի դառնար կենդանի օճախ մը, որու շուրջը հեարդհեմէ պիտի համախմբուին Տրանսայի ու բոլոր երկիրներու հայա-

ւերները՝ ընդհանուր ճիգերով յստաջ տանելու Հայաստանի ազատագրութեան դատը, Եւրոման գործնական աշխատանքները վարելու համար (միթիսիկներ սարբելու և այլն) Քրիստափոր հրապրեց Պետերբուրգէն բժիշկ Լօրիս-Միլիգովը, հին գաշնակցական, որ տարաւ իր զուտ տեքիկ աշխատանքը ղովելի ետանդով ու հմտութեամբ: Փորձիցիք անդիկերէն ևս հրատարակել նոյնանուն թերթ լեռնոյնի մէջ, սակայն, միջոցներու պակասութեան արգիւք եղաւ և անդիկերէն լեռնով լոյս տեսան 1—2 թիւ միայն:

Հայնպատա շարժումը կեդրոնացաւ զիտաւորապէս Տրանսայի մէջ և հետզհետէ անկի ու անկի ծաւալեցաւ: Պրօ Արմենիա» անունով մասնաճիւղեր հաստատուեցան շարք մը ուրիշ երկիրներու մէջ այլ եւ տեղի ունեցան պարբերաբար ժողովուրդական բազմամարդ միթիսիկներ ու ցույցեր— Ժողով, Պրեսանտէ, Դրնի Կոչնիկ, Սանքայի, Դէտուրնի զը Կոնստանի և բազմաթիւ ուրիշներու մասնակցութեամբ— ցույցեր՝ որոնց նմանք գուցէ չէր տեսած ոչ մի ուրիշ ազատագրող ժողովուրդ ի նպատակ իր գաղտին: Պարբերաբար կատարեցան նաև հարցաանդումներ հայոց հարցին շուրջ Ֆրանսական, անգլիական, երբեմն նաև իտալական, քիզիական, հոլանդական խորհրդարաններուն մէջ: Պրօ Արմենիայի Կոմիտէն կազմակերպեց նաև միջազգային կոնգրէս Բրիտանի մէջ (1903թ. Յուլիս), որ տեւեց երկու օր և որուն ներկայ էին Պարիզէն՝ գործօն մասնակցութեամբ՝ Ժողով, Պրեսանտէ, Քիչոտ և տիպիկ Սեփրին:

Տեղը չէ երկարօրէն նկարագրելու «Պրօ Արմենիայի յարուցած այլ մեծ շարժումը, որու զիտաւոր նպատակներէն մէկն էր՝ ազգէկ Ֆրանսական դեւանագիտութեան վրաս, ստիպել, որ նա բոտ կարելուն անկախ դիրք ղաւն գաշնակից Ռուսաստանէն՝ հայոց հարցին մէջ: Եւ այլ ճիգերը ապարդիւն շանցան, ինչպէս կը տեսնենք հետագային, մանաւանդ, Սասնայ երկարատև ճգնաժամի օրերուն:

•••

Ռէպրիկան պաշարել էր հայութեան— նաև կողկատահայութեան— բոլոր խաւերը: Երբահայ շարժումը 1895—97ի օրերէն ի վեր՝ երկար ժամանակ շուշեր այլ ևս նախկին թովանքը: Պաղեր էին անգամ ժողովրդական ինտելիգենցիայի (մատուրականութեան) շարքերը, որոնք աշուուցի ու զօրացուցիչ էին Կազմակերպութիւնը 1890 թաւիսէն ի վեր և որոնց ծոյղն կէր էին այնքան անձնագր՝ գործիչներ ու նախապէնոր: Ազատագրական բարոզութիւնը զրեթէ ամենուրեք սկիստիկներու, թե՛ րահատաններու խոյս կականչներուն միայն կը հանդիպէր...

Քերտաւատութիւնն ու վարանումը— ինչո՞ւ Թագցեն— ծայր ար-
քն նաև կուտնկրու շարքերուն մէջ ետք ութ տարի անդու, տենդային
աշխատանք, պրկած շղեր, զերմարդկային ճիգեր ու զրեթէ շարունակա-
կան յուսակարութիւն։ Չախորդութիւններ, աշխտեքը, միջազային դե-
ւանագիտութեան ու ժանաւանդ երաւական քաղաքականութեան զտիսային
խաղերը մշտաւարի պէս ծանրացած էին բոլոր արտերուն ու մտքերուն
վրա...

Անխուսափելի էր տեղատարիւնը և սակայն, ժամանակաւոր էր
եթէ անգամ Կազմակերպութիւնը— ենթադրենք վարչեան մը— որչըր
վերջ տայ պայքարին, հարիւր հազար նահատակներու զսակեկներ պիտի
բարձրացնէին լրած դրօշը։

Ռեկորն վերագրեաւատում մը կատարեցաւ, անշուշտ։ Յատկ ու յա-
տումով արձանագրեցավ այն արտասուչի իրողութիւնը՝ որ ստեղծ միջոց-
ներն են պակսեր հայ կուռղ բանակին՝ պէտք եղած քափն ու ծաւալը
հաղորդելու դործին։ Հայ ունեւոր զսակաբարց քար անտարրերութիւն ցու-
ցորեքն շարժման ամբողջ քննաքնն... Ատոր դարմանումի մասին ալ
խորշեցաւ... 1898ի ընդհանուր ժողովի մէջ խօսեցաւ արդէն րոնի մի-
ջոցներով ունեւորներէն զրամ առնելու մասին։ Երեսեր հակառակեցան։
Ք վերջոյ, սակայն, Կազմակերպութիւնը պիտի հարկադրուէր այդ արցե-
նեարյր զարգիւարն եւ որդիգրելու, այդ փորձակաւոր փորձերն եւ մտցե-
նելու հայկական իրականութեան մէջ, — փորձեր, որ ճիշտ նոյն ասեւ-
ներուն յաջողութեամբ կը կատարէին մեզի բախտակիցը— ապա և զոր-
ժակիցը— մակեղանայի յեղափոխականները...

Հայտելի զարձուրելի կացութեան հետ այնքան՝ զո՞ւրերութիւններէն
և կորուստեներէն յետոյ— անհարկն էր հոգիբնաթելն, անհնարին էր և
փաստօրէն։ Մ՛ով էր այլ ևս, որ կը տարակուսէր Թուրք բռնապետութեան
հիմնական ծրագրի մասին— վերջ տայ հայկական դատին, բնաշինչ բնե-
լով հայ ժողովուրդը... եւ այլ ծրագիր կը զորժարուէր մեկթղիկ կե-
րպով։ Եւ հրոսակներն անգույ, անմկըջ կը Թայանիէն ու կը սպանէին։
Չանդամային մեծ շարքերուն յաջորդիւր էր զանգաղ մահացումը...

Դեռ կանգուն էին Թրքահայ բմբոստ մտաւորականութեան շարք մը
խոշոր դէմքեր— Հրայր, Վահան, Վաղզնէ, Վարդգէս և այլն— որոնք կը
զարեկէին աճակունակը արեան ու արցունքի հովիտներէն, կ'աղաղակէին,
թէ ժողովուրդը կը փճանայ, կը հալի, կը կորսի ամաչ ամիս, օրէցօր,
կը հալի չրելուոր տուրքերէն, կող ու բէլգարէն, յարսանուն ճնշումներէն,
քիթիքի, Թուրքի, պաշտօնեաներու և ամէն տեսակ տիրուկներու սանձա-
քանկ հարստահարութիւններէն։ Արին, արցունքը կը հոտի Հրայրի անմկըջ
տեղեկագիրներէն, որ կը սուսէին «Թրօշակի» մէջ։ Հորք տակայն, յի-

զափեխական էր։ Բայց ետէ արեան հոտը կը բուրէ հայ բարեպաշտ
կեղեցականներու, դատաւական համեստ, արդոս հովիտներու տեղե-
կագիրներէն, ուղղում հայոց Պատրիարքին։ Ահա մէկը այդ վաներագիր-
ներէն, որ ժամանակին մեր ընկերներու ձեռքն է անցեր հեղինակի կամ-
բով։ Ընդարձակ և խղճմիտ հետազոտութիւն մը Բարեկէն վարդապետի—
այսօր Կաթողիկոս— որ և ատոր համար ձերբակալեցաւ ու Պոլիս տար-
եցաւ։ Չենք կարող չրիքիւ հոս զէթ քանի մը հասում այդ դարձուրելի
եղեմագրատումէն, որ կը պատկերացնէ հարստահարին Թուրքահայա-
տանի վիճակը 90ական և 900ական քառանկերուն։

Պիկիլիսի կուսակալութեան Մուշի գաւառը— այսպէս կը սկսի Բար-
կէն վարդապետ— ... զեղծումներու, անհանգուրծելի կեղերումներու և
սուսկուլ ունիրներու քննարկում է։ Այս շարքերէն կը գործին զանա-
կան ձեւերով և դրուրելու մը դարձած են հայ աւսուր փնայեցիկն և համար։

Թուրք և ջիւղի պղտնեք, վերջին քանի մը տարիներէն էլ մեծ ձեռնա-
կած են հայ զիւրերու տիրանալու և զանոնք զրաւելու... Չենք զումարի
փոխարէն արտերը զրա կառնեն և յետոյ կիրքցեն և զիւրացիներն
այսպէս մերկաղեկելով կենթարկեն զանոնք իրենց ծառայութեանց։

«Ազնաւի տուրքը» (անասնատուրք) հասարելու համար, սպառկան
և զինուրէր բաղկացած 20—25 հոգինց խումբեր, ձիար զիւրերը կը
պտտին, իրենց ու ձիերուն ուտեստը զիւրացիներէն կը խլեն... տուրքերու
և պարտքերու ձիուրէն դրուած ուշխարներու քիւր, ստանց զեղելու
եւարդը տարցւոյ հաշուով կը զաննեն արխամը։

Բոնի և սահարի իւլամութիւն ընդունողներուն թիւր կը բազմա-
պատկի հեղձեանը. զեղանի կիներ և աղչիկներ կառնեալին, կը բռնա-
բարին և իրենց պարագանները սրէ անցնելու սպանաւելոք՝ զատարան
կը տարին, ուր իրենց բերնէն յաշտարարութիւն կը կորզի կրօնափո-
խութեան։ (Տեղեկագրին հեղինակը կը յիշատակէ արխամստ փաստեր։
Մ. Վ.)։

Քրդաց կողմէ հայոց վրա գործ դրած հարստահարութիւնը արդէն
հուսկեալ իրողութիւններն են և սակայն վերջին տարիներս կազմակեր-
պեալ վիճակ ու ստացան... Չմնաց ընաւ Շախարեակ զիւր էր, ուր խ-
լամներ չգետեղիկն։ Ասոնց առաջին գործն եղաւ հայոց արտերը, տու-
քները զրաւել... զի այս մասին ունին ամէն զիւրերութիւն ու միջոց... Աղա-
կները, անոնց արքանեակն ու սպասաւորները իրենց բոլոր պէտքերը
բանութեամբ կը ստանան... զիսպագող կը սպանէին։ Չախորձ մարա-
պարճակ աշխատութեամբ կը վարեն արտերուն արտերը, կը քաղեն
խոտերն ու հունձիւրն։ Հունձիւրը հասնելուն՝ քիթղերը կ'իջնան հայոց
արտերը, հացահատիկի խտրուքը կը յափտակեն, կը տանին... Հարս-

տահարութիւնն զատ՝ հեծեալ, հետեակ հրոստիմբեր կազմած են, զաշտերն ու լեռները յայտնի և անբրկիւզ կ'առապատակին, կարաւաններ, անցորդներ կը կողպտուն, ոչխարներն ու արջառներ կը յափշտակեն... Աւարի տաճն են Յրոնք և Աւազարիւր գիւղերը և Ս. Աղբերիկ, Մ. Մատնազանք և Առաքելոց վանքերը... Այս տարի ալ Զրազանք գիւղը բնաշիջեց եղաւ... Բոլոր բնակիչներն, որք 30—35 տներ կը հաշուին, շարդուկոտոր սպանեցան...

(1900թ. յուլիս)

Նոյն պատկերը կուտան հայ երկրի կացութեան մասին և անզլիական արբիւրները. 1897—98—99 թականներու «Վապոյտ Գրքերը» լեցուն են թալանի ու առապատակութիւններու պատմութիւններով: Բիթլիսի փոխ-հիւպատոսը կը հաղորդէ դեսպան Քրիթին, որ իր աշըղ տեսած է, թէ ինչպէս տասնեակ ժանտարմներ կը մեռն տասնեակ օրերով հայ գիւղերու մէջ և ծծծելով կ'անեն սրկալցիներէն անոնց ուժերէն վեր տուրբերը, ստիպելով ծախել ունեցածը:

Ուշագրտա են Վանայ անդրեակն գործակալի (Մէճըր Ուլիւըմս) դեկուցումները եոյն անգլիական դեսպանին.

Եթէ մէկ հատիկ թիւրջ առաջնորդ— կըսէ նա— կ'առաձգարութիւնը քրէն ու վանի բանաը ետեւ, կ'ացարութիւնը կը լուսեալու...

Ես վախ չունիմ, կըսէ, նոր շարդերէ, բայց և կ'աւելցնէ, որ գործնականի մէջ այդ ձևով մեռնիր (հարստահարութիւնով, սովամահով) ժողովուրդի մը համար անիլի վառարա է, քան սրով մեռնիլը... Մէճըր Ուլիւըմս կը գրէ բառացի.

«Death by starvation is worse than death by the sword»...

Եւ խզմխո գործակալը, խորհելով որ կրնան զինքը մեղադրել ռաֆազանցութեան մէջ, կը յաւելու.—

«Անհնարին է ինձի ռաֆազանցել այդ վտանգը և օտարափնել բան է նստիլ այստեղ ու անեծիլ իրերու այս ընթացքը, երբ լաւ գիտեմ, թէ որքան դիւրին կը լինէր այս թիւրդերը խնդրի բերելը»:

Blue Book, 1898 էջ 26—27

Դժուար է բերել անիլի պերճախօս, անիլի զորաւոր վկայութիւններ՝ իրօք դժոխային կացութեան մասին: Անւորդ է քաղաքները բերել մեր Հրայրի, Արամեանի, Վահանի (Տոզրամանեան) և այլոց նամակներէն ու տեղեկագիրներէն:

Անս թէ ինչու վարանուժը կ'արձախեն եղաւ չեղափոխական շարքերու մէջ: Ահնարին էր այնքան զոհողութիւններէն յետոյ քաշիլ ճրադարակէ, թոյլ տալ, որ թաղուի հայկական դատար մի անգամ քննուիլու, ձգել ժողովուրդը ի սաստ բախտի, չտալ անոր ձեռքը զէթ քանի մը միջոցներ՝

ինքնիքը պաշտպանելու յախտանական հրոսակներուն դէմ: Չէ՛ր և ազամամթիւքը... Բոյ այդ պահանջը շաղկապած էր զինատար խումբերու գործունէութեան հետ... Դարձեալ, ուրեմն, «չեղափոխական» գործունէութիւն... թշնամու աշրին: Չէ՛, տարբական ինքնապաշտպանութիւնն ալ ապստամբութիւն և ո՛նիր էր Թուրքիոյ մէջ... Կախարդական շրջագիծ մը... Ուրիշ կը չկար:

Բոլոր թւած պատճառներուն հետ, յիշենք դարձեալ ժանտալիչն մէկ պարագայ, որ կը մզէր երկրի ու դրսի մեր շարքերը՝ յարատեւելու «չեղափոխական», անելի ճիշտ՝ ինքնապաշտպանողական գործունէութեան մէջ:

Եւ զարձեալ օտար մըն է— իրազեկ անզլիացի հիւպատոս մը— որ կ'արձանագրէ այս իրողութիւնը:

Հիւպատոս Գրէյվ հետեակը կը տեղեկագրէ Պոլսոյ անգլիական դեսպանին (էրզրումէն, 1897թ. ապրիլ 12ին).

— 1895ի հոկտեմբերին (մեծ կոտորածի ատեն), երբ թուրք ու լազ հրոսախումբերը հեղղեցին ողջ էրզրումի գաղաթը, թալանելով և կոտորելով,— անոնք կը փախչէին այն բոլոր տեղերէն. որ կենթադէին, քէ հայեք զինուած են:

Եւ նոյն հիւպատոսը կը վկայէ, թէ ատոր շնորհիւ մէկ քանի գիւղեր բոլորովին ազատ մնացին են շարդէ ու թալանել: (Blue Book, 1898թ., էջ 149):

Անգամ էրզրումի մէջ, ուր տանկի ազգարնակութիւնը թուով շատ անիլ էր, քան հայը, 1895ի կոտորածի ատեն մահնետական խումանը մեծ զոհուութեամբ կը ժօտեմար հայերուն. այդպէս կը վկայէ ականատես Թոստամը, որ «Թրոշակ»ի հետաքրքրական մէկ տեսութեան մէջ պարզեր էր «մահնետական ամբոխի դերը» («Թրոշակ», 1896 № 5 և 6): Քաղկեն Թոստամի բառերով.

— «Բացի էրզրումի թուրք ժողովուրդէն՝ դրսից հաւարել էին ամէն տեսակ զիշտոյններ՝ լազեր, չերքեզներ, թարաքամաներ, քրքեր... Թուով մօտ 20.000: Այդ ահադին բազմութիւնը խուճած էր Կարնոյ փողոցներում, անցնելու տեղ չկար: Բայց և այնպէս հարկաւոր էր 3000ից անլ լաւ զինած զինուորներ, որ համարձակէին հայերի վրա յարձակում գործել: Կոտորածի ժամանակ քաւական էր մի արքանաակի ձայն՝ այդ տահնիլ ամբոխը ցիր ու ցան անելու համար: Հայերի կողմից ամենաթիւն զինադրութիւնը ընդհատում էր մահնետական ամբոխի լաղթական ընթացքը: Այդ ժամանակ օգնութեան էին հասնում մարտիին հրացաններով զինուած զինուորները և ամբոխի համար ճանապարհ բաց անում...»

... «Բարեբրջ հայերը կ'ազմում են տեղական մահնետական ազգա-

բնակչութեան 10րդ մասը: Չեանիւով գրան, այնտեղ կուսակազմ են եղել և անթիւ բանակութեամբ լաղեր, բայց կոտորածը չի սկսել, մինչև ծր-
զընկալից զօրք չի եկել...

«Բարերոյի շրջակայ գիւղերը բոլորովին զո՛հ գնացին խոժանի վայ-
րագութեան, որովհետև անդէն էին, անպաշտպան... Լուսնացի գիւղում...
գաշակցական Տրուակային խմբի անդամներին մէկը, Տրացյան ձեռքին
կարողանում է պաշտպանել Տարիբաւոր ամբոյի զէժ մի տուն, իբրը
Տարսներով ու աշխիկներով:

Ուրիշ յօդածի մը մէջ (ՆՊրոշակ 1896 Ն 6) որոտում կը յիշատակէ
բազմաթիւ այլ նման դէպքեր և կեդրակացնէ.

— «Այնտեղ, ուր Գաշակցութիւնը զէնք էր բաժանել, ուր զինա-
վաթ մարդիկ էր պատրաստել կամ հալոյուկային խմբեր էր պահել, այն-
տեղ ժողովուրդը կամ անվնաս է մնացել (մեծ կոտորածի ատեն: Մ. Վ.)
կամ թէ համեմատաբար շատ քիչ է վնասուել... Հայ ժողովուրդը զօ՛հ է
գնացել, որովհետև զօրք է եղել ինքնապաշտպանութեան միջոցներէր»:՝
Որոտումի խօսքը այն ընդարձակ գաւառական վայրերու մասին է,
ուր զօրք ու թիգանոթ էին հասեր և ուր զարդ ու թալանը կը մղէին թուրք
ու բիւրջ խոժանը:

Վան քաղաքի մէջ երկար ժամանակ կոտորած չեղաւ, վասն զի հե-
ռաւորութեան պատճառով բուսականաշափ զօրք չկար, իսկ խոժանները
չէին համարձակեր մօտենալ, գիտնալով որ ներքը կան ինքնապաշտպա-
նութեան զինւած խումբեր: Անզամ երբ զօրքը եկաւ թիգանոթներով, հա-
յոց ինքնապաշտպանութիւնը այնքան արեւալ զօրաւոր էր, որ վանը եկաւ հա-
միտան մեծ խորշակէն համեմատաբար շնչին զո՛հերով:

Այս բոլոր ծանրաշնչի իրողութիւնները չէին կարող չազդել կազմա-
կերպութեան մտածելակերպին վրա և անոնք ուժով շեշտուեցան զեն
1896ի զամարտու Գաշակցութեան Շրջանային ժողովին մէջ՝:

1896ի վերջերս էր, որ զամարտեցաւ սոյ ժողովը— Բանկ Օտտոմանի
և Սամաթիայի զէպերքն յետոյ: Թէև Մայիսեան ծրագիրը վիժած էր
արդէն, բայց հայկական ուժօրմներու մասին կը խօսէր տակաւին Եւ-
րոպայի մէջ և զեն յայտնէր չէին մարքը հայոց աշխարհում:

Արձանագրութիւնը կը վկայէ, որ երկարօրէն ձեծներ են այդտեղ բո-
լոր Տրուսայ խնդիրները և մասնաւոր զործունէութեան տակաւին խըն-
դիրը:

Ոմանք սուաշարկեցին կեդրոնացնել մեր գործունէութիւնը վրայ երուակազմ
ժողովոյ մէջ, իսկ րոն երկրում զբաղել միայն խաղաղ պարտատրուեամբ, սպա-
սելով հայոց հարցի դիւանագիտական լուծման: Ասոց դէմ յանցաւ ճնշող մեծա-
մասնութեան անտարկելի ու վճռական ձայնը, որ կ'ըսէր.

— Անկարելի է ձգել երկրի ժողովուրդը իր նախատարին և անմարդի է եր-
կար տարինը զբաղել խաղաղ պարտատրուեամբ, ստանց թշնամին նկատելու:
Ժողովուրդը զէ՛նք կը պահանջէ ինքզինքը պաշտպանելու ու մենք չենք կարող չկա-
տարել այդ պահանջը, եւս առտել, որ այնքան պերճախօս իրողութիւններ կը վկա-
յին ինքնապաշտպան խումբերու փրկարար դերը՝ կոտորածի ատեն, որու սպառնա-
լիքը շարունակ կախած է ժողովուրդի գլխում...

Այդ գիտակցութեամբ և նոյն իմաստով խօսեր ու որոշումներ է ըն-
դունը նաև 1898ի Ընդհանուր ժողովը:

Այդպէս ուրիմն. կացութեան վերազնահատումը, ուժերու յարաբերու-
թեան մանրագծին վերաքննութիւնը սահմանէն անդին ու ազգին՝ անկա-
բող եղան հիմնական փոփոխութիւն բերելու կազմակերպութեան տար-
տիկին մէջ: Երկրի գործունէութիւնը, ինքնապաշտպանութիւնը զարձակ
կը մեր մեր շարքերու սուշահակարց հողը:

Չէնքի ներմուծումը, ուրիմն և զինակիր խումբերը, երիտասարդու-
թեան զինավարժութիւնը և այլն մնացին առօրեայ ստիպողական պա-
հանք, ինչպէս առաջ:

Նոր արդէն անցըր էին Սերբի, Հարպի, Գուրբախի, Արամեանի,
հնուցի Աւազի սուար խումբերը (չուրջ 120 հոգի) և սպահնով տեղա-
տրուք էին Բասնի ու Մուշ—Տարսնի շրջաններում: Թուրքական սահ-
ման անցնել յետոյ (Գալիբարայի գծին վրա), Սերբը ընդհարում մ'ու-
նեցաւ և ժամու մը շափ կուռէ ետք՝ անցաւ հնուս, ընտիր խումբով մը,
բաղկացած միայն խալիքներէ:

*) Իր ժամանակին կոչեցաւ Ընդհանուր ժողով և այդպէս ալ արձանագրեցաւ
այն ատենան վաւերագիրերու մէջ: Սակայն, լրի ներկայացուցչութիւն մը չէր, ուստի
նկատագին ըրնդհանուր» բառը վերաբնցաւ: Անկի՝ Օրջանային ժողով մըն էր:

ՀԱՅԳՈՒԿԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄ ԵՒ
ՏԵՐՐՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՅԷԿՍԱՅԻՆԸ ՏԱՐՈՒՅ ՄԷջ

Ասանց մը ուրիշ ապաստար ժողովուրդներէն.— Հայդուկ և անարեկիչ.— Տերրորք Վիշակցոյքանց պատմութեան մէջ.— Հոսախումբերու կոչումը.— Ջիւնատար, մարգիչ և Բարոզիչ.— Չախաղարիւններ.— Միջազայի արջնիկները.— Խմբապետներ և առաջնայնք.— Յէլայիներու ժամագրավայր՝ Սասուն.— Սերոյի դիցազնավայր.— Ահնարային կրօններ և նդերական վայսնա.— Անդրակի.— Անճն լեզուներ.— Լոյսեր և ստեղծներ.— Յէլայիներ խաղաղ օրերուն.— Կարգապահարիւնն ու Կուսակցութեան պաշտամունքը.— Հայ դասաններու կառարած.— Ձգայցոյնց դրաց մը Սասնոյ անտառներուն մէջ.— Աշիբերայտ խալիբ գլխատուր մերիներու ձեռնով.— Սիփօսեմի հողալաններ.— Ուրիշ հեկեաքային րոյիչ մը.— Ասախոյզ վանի կոյր.— Թագմիկներու կեդրոնացում Սասնոյ մէջ.— Վահան Մանուկեան Կուսակցութեան լիազօր.— Երկառակոյրիներ շարժումը մէջ.— Վահանի հաշտարը բերացքը.— Հրայր, Վահան, Վարդգէս.— Եման համալուծներ և Եման ապարիբ.— Ինճնապաշտպանութիւն և երկարատե պատրաստութիւն.— Գերվիչ—Ասախոյի արտակարգ նմայրը.—

Ընդարձակ տեղ կը բռնէ երկու ձևի գործունէութիւնը կազմակերպութեան կեանքի մէջ: Քերթնէր «Բրոշակը» սկիզբէն ի վեր և կը տեսնէր գրեթէ իւրաքանչիւր թիւին մէջ ամբողջ էջեր եւիրած հայդուկային անդուգարքն, շինատար խումբերուն, արշաւանքներուն և տերրորական արտերուն:

Տերրորական (անարեկչական) գործունէութիւններ՝ որոնք, աւա՞ղ, խնայա լանտի ուղղուր են ներքին, հայ ստոյններուն դէմ— մասնէններուն, ուխտագրած լրտեսներուն և ամեն կարգի դատաններուն: Սուշկ-Ենչուկ և տերրորիստ նշխանիչ են: Երկար տարիներ հայ ազատագրական շարժումը կ'ամփոփուր այդ երկու զազալմարեկու մէջ: Հայդուկը և

տերրորիստը կոչւած էին այդ շարժման եւժրան հարելու, անոր ընթացքը դիւրացնելու երկրի մէջ և երկրէն դուրս: Հայդուկ բառը, որ փոխառութիւն մըն է հայ լեզուի մէջ, շատոնց ծանօթ է Արեւելքի միւս ազատագրող ժողովուրդներուն: Փոխառութիւն մը— և տերրորիստը, որ կուգար Զրախական Մեծ Ճեղափոխութեան սոսկումնայի օրերէն: Յոյներն արդէն մեծ ծաւալով մղեր էին հայդուկային շարժումներ: Անոնցմէ ետք, կուի նոյն մեթոտը որդեգրեցին րուր միւս թրքահայտակ ազգերը, սերը, րուզար, մակեդոնացի և այլն: Բայց գուցէ երբեք ժողովուրդ մը չէ ունեցնր այնքան յուզումնայիլ և արիւնտ արկածներ հայդուկային ասպարէզի վրա, ինչպէս մենք: Գուցէ երբեք յեղափոխական կուսակցութիւն մը— անգամ աւս եւրոպոյժիցները և իսլամացի հուշակամը կարգունարչները— չէ ունեցած այնքան հարտա փորձառութիւն տերրորական գործունէութեան նամբուն վրա, ինչպէս է. Յ. Գաշակցոյթիւնը, որ իր զգժընդակ միջավայրում մշակեր է տերրորիստի ամենէն խօյական տիպարները և աւեր է հարիւրատար վարպետի արքանակի, աուրի ու դաշոյնի վրիժաուու գործողութիւններուն նամար»...:

«Գաշակցութեան» տերրորը՝ եթէ սկիզբները ուղղւած էր գլխատուրացու վատ Հայերուն դէմ, հետզհետէ— Քուրբեոյ և Կովկասի մէջ— ուղղւեցաւ րուն իսկ թշնամուն դէմ, և մենք կը տեսնենք անոր հարիւրատար դոճերը, թուրք, բիւրք, ուս, մանր ու խոշոր րոնատրերը, հայ ժողովուրդի արիւնք ծծող հալիւրներ, Անդրէները, Նակաշիճէներ ու Լոյսաճէներ, Բոզուլավսիկներ, Ալիխանով-Ասարսիկներ, Բրիգադներ, ազա ամենէն խոշոր շարագործները՝ Թալւաթ, Տիվաշեյր, Բեհակզիին Շարքի, Նճմայ փաշա, Ազմի պէյ և այլն, որոնք միանեցամայն մարդկային ցեղի մեծագոյն դահիճներէն են և որոնց արիւնաշաղախ դիակները փրպւեցան հետզհետէ մեր խիզախ զաւաղիբներու հարամներուն տակ, պո-

**) Գապօն րախնամ՝ երբ Ռուսաստանի նախարարայինց մէջ իր ստաշնորդութեամբ կուտարած նոյայ ցոյցերն իտոյ, անդա Օրմն (1905) դարման— այն ժամանակ, երբ դեռ ինկարկած կուրք էր յուլափոխական Ռուսաստանի— փոքաք ոչպէ Վերոյսուլի ինքնարարտուն եւ անոր Հէմիկ կանգնամ՝ հունդիսուր ուղտն տրտա է. Յ. Գաշակցութեան, ըսելով «Մենք ուսուերս րաքեր ունենք ստրկու մեր դատարարական պրանէի գործունէութիւնէս... Եւյն միացուները կը յայտնր Գաշակցութեան Վերվմուդի ստերտը և ինքնապաշտարութեան յարալսան կոնկերուն առջի՝ Միլիթր Ալիսուտոյը, որու առջնախախտական կուսակցութեան վերլուաններն, որ և րաուկալա դիմեց մեր Ռուսանին (Կուսենագի մէջ, 1910թ), ինդրիով մտնմուրի պէս րան մը գրի ուս յեղափոխականներուն համար, ցոյց տուուր, թէ ինչպէս պէտք է վարել ազատագրական տագնապներու ընթացքին ինքնապաշտարութեան կոյր սն-հարիւրական վրժանկներուն դէմ:*

կելով հիացումի և սփոփանքի հասաշանքներ հայութեան այրած, վրի-
ժածարա սրտերէն...

Ինչպէս բարեք զրթս յառաջարանին մէջ, մեր նպատակէն զուրս է
մի առ մի նկարագրել մեր մարտիկներու թէ վրէժնեղիր, աճարեկական
գործողութիւնները— անհատական կամ խմբական— և թէ զուտ հայ-
զուկային հարիւրաւոր արշաւանքներն ու կռիւնիքը, որոնք տեղի ունե-
ցեր են հայրենիքի ընդարձակ տարածութեան վրա; երկար տարիներու
ընթացքին:

Պէտք է, սակայն, հասնաորի արշաւանքը պատմել յետոյ, նկարա-
գրենք այստեղ նաստաորի մեծ կռիւր, որ մէկն է Գաշնակցութեան ամե-
նէն փայլուն ու յաջող ճակատամարտներէն թուրքաց Հայաստանի մէջ:
Պատմենք այն, որպէս հայդուկային սրկար-արկած մը:

1899ի հոկտեմբեր 26ը, արգարե յիշատակելի օր մըն է, երբ թուրք
ու քիւրդ, զօրք ու խուման չափուցին բուն մը Յիզալիենցու հետ և ծանր
կորուսաներով րեցին կռի զաշտը:

Երազար մը շէր մեր կողմէն ա լա նանասոր: Պարզ գինաստը
խումը մըն էր— սուար խումը, շուրջ 80 հոգի— որ կուշար կովկասէն,
երկար ճամբայ կարեր էր և պահ մը կանց էր առեր Ալաշկերտի նաս-
տոր զիւղի մօտ՝ հանգստանալու: Խումըք բնաւ կռիւ շէր փնտրեր, ընդ-
հակառակն, ամէն կերպ խոչ կուտար ընդհարումէ, որպէսզի կարենար
երկիր հասցնել իր թանկագին բեռը— զէնքն ու ռազմամթերքը:

Ցոյնած, փշրած երկարատև ուղևորութեան, տղաները հանգստի
պէտք ունէին: Մակայն, բաց զաշտի մէջ են և թշնամին շատ մօտ է,—
զօրքը, քիւրդը, խումանը Անհրամէշտ էր բարձր դիրքեր գրանել: Բայց
սարերն ալ հետու էին և դիրքն շէր բարձրանալու... Ինչ ունէ; Ժամը առո-
ւան շորսն է: Բնկ արդէն անկարելի էր, սառը զետնի վրա: Հարկ էր ա-
ճապարել: Հաւար մը— և խումքի գոյութիւնը վտանգած էր: Տարնա-
պալի կացութիւն:

Յիզալիներու մէջ կան խաստուրցիներ:

— Գիւղ մտենք, կառաջարկէ անոնցմէ մէկը, որու բխերէն սա-
ռոյցի կտորներ էին կտտեր:

Միակ էլքն էր: Գիւղի մէջ թերևս կրնային պատուարելու, ցերեկը
բնանալ և գիշերը շարունակել ճամբան:

Եւ վայագներու ուղևորութեամբ խումըք կուղզի դէպի գիւղ: Մութին
մէջ խարխափելով, կը մօտենան խարխուլ հողակոյտի մը: Մէկը շու-
պով էր բանալ զուր: Գիւղի վարձպետն է, հաշիկը,— մէկը մեր հա-
րիւրաւոր գաղափարական վարձպետներէն, որոնք իրենց ուսերուն վրա
կրեր են հայ ազատագրական շարժումը:

— Բարի էք եկեր, կըրպալներ,— կը շշեշտ ստանալը: Տղաք կը
համբուրին վարձպետին հետ, կը տարածին զեանի վրա ու կը բնա-
նան: Գուրք կը հսկէ նաշիկ վարձպետը:

Ժանի մը ժամ յետոյ— աճազանգ: Հայ կին մը վազելով զրան շէմ-
քին էր գտած. «Յշնամին կուզայ, պտարաստ եղէր... Ու կը հետանայ:
Տղաները վեր կը թռչին, խմբապետը հակիրճ բարոյ կուղղէ անոնց
և կը պատրաստին թշնամուն զիմարելու: Շուտով երևացին անկար-
ներ և հնչեց կուր աղգարար՝ տանկական զինուորական փողը: Կտուր
ի վար 300—400 հրացան որոտաց: Գիւղը շրջապատած էր:

Յիզալիները զուրս նետուցան իրենց թագառոցէն և բուն կերպով
զրո՞տին թշնամու առաջին դիրքերուն վրա: Թուրքերը կը կուէին խոտի,
սթարի զէպերէն, կտուրներու, աղբակոյտներու վրայէն: Մերիները որո-
շէր էին ճամբայ բանալ զէպի մօտակայ բլուր, խլել մէկ առ մէկ թըշ-
նամու հարկերը, սեփական արեան զնով... Եւ կը գուին կատաղաբար,
խմբապետի ու տասնպետներու հրամաններուն տակ, կը զարնեն ու
կը զարնին խոյական իրաբանցումի մը մէջ, գիքը գիքը անընկելով: ա-
ռաջին վայրկեաններուն իսկ բնաշինջ ըրին գիւղի տէրը, Գարձիշ աղան
իր բնասիրթով, երկու ետրայր, երկու կուղ զաակներ, թշնամին, թով
զերանուց, տեղի կուտար այդ մուկցած ռազմիկներու առջև, որոնք
աներկիւղ յառաջ կը նետուէին, արտակարգ ոգևորութեամբ ու վրէժխնդ-
րութեամբ... Եւ շուտով մեր սիրտրիկ վաշտու շորս տասնեակներ թըշ-
նամու շղթան կարելով զուրս ելան գիւղէն ու գրուցցին զիմացի բլուրը:
Խումքի միւս կէտը դեռ կը կուր գիւղին մէջ:

Զօրքը, սակայն, րոնած էր մեզմէ անկի բարձր դիրքեր, մեր բլու-
րին մօտ 1000 թայլ սարածութեան վրա: Բայց երկար առնել շնե հա-
մարձակեր մերոնց մօտեկալ: Ընդհար-բնդհար կը շարունակէր հրա-
սանազութիւնը մինչև երեկոյ: Ժամը վեցին, կըր մութը կտտեր էր ար-
զէն, յանկարծ, սայլասթ կուշիով, թուրքերը զրո՞տին մերոնց զէմ: Եւ
այնքան մօտեցան, որ այլ ետ հրացանով կուշիք անհարին էր: Տղաները
սպառնեցան իրենց մառախը տարն: Եակներուն, որոնք առտա հունձ
կրէնէին թշնամու շարքերուն մէջ:

Վայրկեանը զարնուրելի էր. ցեո՞րք էր այլ ետ ապրելու լուր: Ու
յակարձ կը հնչէ ազատարար փողի ձայնը. «պտակեցէ՛ք»— կը հրա-
մայ խմբապետը: Շուրջ քստասուն տղաներ կը տարածին դետի վրա ու
կը շարունակեն կրակել առքանասկներէն: Մերոնք այժմ, խաւարին
մէջ, գիտէին, որ կանգնածները թուրքեր են: Իսկ թուրքերը շճակցան
ռազմագլխական այդ խաղը. մութին ու շարժումին մէջ, անոնք զիբար
թշնամի կարծելով, սկան կրակել իրարու վրա և փոխազամբար կը-

տորի... Մերկեններն այլ պատկած տեղերէն պակասը լրացուցին իրենց մատղհներով: Քշեամու առաջին շարքերը հնանցան: — Յետինները, ահարկեալ պահան փախչի վայրենի աղազակներով: Մերոնք՝ անոնց հետէն:

Չարք կատարել էր: Եւ նորէն համախմբեցան մեր զինուորները իրենց խմբապետին շուրջ, Գրկախառնում ու համբոյրներ: Յուրիչ էր տեսարանը: Ետևով յայտնեցու, որ գիւղի մէջ մնացած մեր ընկերներն եւ հայածներ էին թշնամին և գրաւեր անոց դիրքերը:

Գիշեր հասաւ, կարգ վերջացած էր: Հեռագրով օգնական զօրք կը կանչէն ինքզնուսէն, բայց խումբն արդէն հեռացած էր:

Խաստուր զիւրը քնաւ շվեուսեցու այդ դէպքի հետեանը: Հայ գիւղացիներն և բիրգերու վկայութեամբ, թշնամիէն սպանւած էին 450—500 հոգի: Անոնց մէջ 9 շէյխ և 10—15 նշանուոր քիւրդ բէկեր: Նոյն ազգիւրներու համաձայն, կուին մասնակցներ էին շուրջ 800 հետեակ զօրք, հեծելազօրք ու հինգ քիւրդ ցեղեր:

Է. Յ. Գաշեակցութեան 15 կործաներ նահատակեցան Խաստուրի այդ մեծ կուսի մէջ, 22էն մինչև 50 տարեկան, Հայաստանի ըլլոր երեք հասածներէն, մեծագոյն մասը Քուրքահայաստանէն: Հինգ տասնուպետ և սաս զինուոր:

Քողունք բազմաթիւ, մանր-մուրք ընդհարումներն ու կոտորելքը, օր պատահեր են մեր զինատար խումբեր: վատնուիչ ճամբարներու, տանջ միայն բեղհանուր պատերի մը, կանգ առնելով հարուստի շարժումներուն վրա մասնաւորապէս Տարօճի շրջանում, ուր կեդրոնացած էր երկար տարիներ Գաշեակցութեան գործունէութիւնը իր ալլազան ձևերով— խաղաղ քաղաքութիւն, ժողովուրդի կազմակերպում ու զինում, արշաւախմբեր և արշաւանքներ, տերթոր և ապստամբութիւն:

Ի՞նչ էր այդ հրոսակային արշաւներու նպատակը:

Ինչոտնական թուականներու մեր առաջին յեղափոխական քայլերն էին— կազմել հայրուկային խումբեր և երկիր ճամբել: Անոնց պաշտօնն էր՝ զէրք փոխադրել երկիր ու զէրք վարձեցնել հայ երիտասարդութիւնը. այլ և ներսում կազմակերպութիւն ստեղծել ու յեղափոխական քաղաքացիութիւն մզել, վարձեցնել երիտասարդութիւնը անձնազոհութեան՝ իրենց իսկ անձնական օրինակով, իրենց զրկանքներով ու նահատակութեամբ:

Ահհրածեալ է փորք ինչ կանց առնել միջավայրի վրա: Երկրի մը աշխարհաբարկան զիրքը, գծագրութիւնը, ազգաբնակչութեան ցեղային

ու ընկերային կազմը միշտ առաջնակարգ դեր են խաղացեր ազատագրական շարժման հարվույթի մէջ: Մակեդոնական չթաները կը գործէին հեռու բուն Քուրքիոյ հորիզոններէն, ունէին հոծ, համատարր, միացեղ զանգած, ազատ թուրք ու քիւրդ մեծ խառնուրդներ և թիկունքն ալ ցեղակից Բուլղարիան: Օսմանեան լուծին ազատագրած գրեթէ բոլոր քրիստոնէակ ժողովուրդները կապրէին նոյն երողական հորիզոններուն տակ: Յայնժեր, որոնց ազգային հերոսամարտը սակի 100 տարի առաջ փառաբանեցաւ նաև արևմտեան գրականութեան մէջ և որոնց զիւցազներուն շուրջ— Միտայիաներուն, Բոցարիաներուն, Յակուպաներուն— առաջնորդներն ու երգեր հիւսեցան,— յուններ ունէին աւելի ևս նախանձնի աշխարհազարկան զիրք, այնքան նպատակներ հայրուկային ու ապստամբական կոտորելու համար, երկիր մը, որ կը գտնի ժողային հաղորդակցութեան մեծ ճամբուն վրա, գրեթէ. որպէս արեւմտեան մեծ պետութիւններուն: Ժողովուրդը մը՝ հեռու իսլամ մեծ զանգուններէն, ազատ՝ ալլատարր ժողովուրդներու թիկունքային յարձակումներէն)...

Բայտատար էին նաև բուլղար, սերբ, որմէն ազգերն ալնն տեսակէտով Ի՞նչ ճամբատուութիւն հայկական միջավայրի հետ...

Արեւմտեան աշխարհի մէջ ամենէն շատ հռչակած ու պանծացած է իտալական ազատամարտը— Risorgimento: Ապա և լեհականը, ունգարականը, իրլանդականը (Խեսար այն շարժումներու մասին է, որոնք բռնկած են օտար լուծը թօթափելու նպատակով): Որքա՞ն զիրին էր ճամբատարար իտալացի ռազմիկներու գործը: Ի՞նչ նախանձնի միջավայր, ո՞րպիսի հազարաւոր պայմաններ... Գարբալայիները թիկունք ունէին ետի հարազատ Պիէմոնտէն, կազմակերպած փոքրիկ իտալական պետութիւն էր իր կառավարութեամբ ու բանակով, որ անբաւ զիրութիւններ կրննէր ապստամբներուն**): Արեւմտեան օսմաններուն ալ ունէին բարեկամ Յիւստան, որ սիրով կը հիւրընկալէր իտալացի յեղափոխականները և որ, ի վերջոյ, ճամբեց հարիւր հազարաւոր իր բանակը զէրքի Հիւստանի իտալիան ու զուրա բշեց այնտեղէն առտորիացիները: Իսկ օՏԻեկերական Աստիլեթը կատարեց իր «Հազարի արշաւանքը», զրեթէ որովչա զինուորական (նաւային) զբօսանք մը, սքանչելի պայմաններու մէջ, ուր մին միւսի հասել զտու իտալական նահանգներ, հոծ, իտալա-

*) Եւ արեւմտեանային, կէս դարէ աւելի տեւեցին Յունաստանի յեղափոխական խնդրումներն ու պորթուգալացի, հարիւր հազարէ աւելի զո՞ւ տաւ հնչլէն ազգը, միմեյն ուր ստացաւ իր անկախութիւնը երողացիներու բարոսական ու քրիստոնէական ազգայնութեամբ, ի վերջոյ, երեք մեծ պետութիւններու զինուորական միջամտութեամբ:

**) Ընդդէմ Աստորիացիներու և Բուրբոններու:

ծին գանգաձանք, ազատ ներքին ստիճաններու մահացու պատուհաններէն, Լեւոնի մէկ իշուխ վրա, ոտքի կենդիւն, յաճախ անզնն, անպատրաստ և ստանց դիմազորութեան հանդիպելու, զորս կը բշխին բուրբոնեան մեղկ ու փկար իշխանութիւնները հայրենի հողէն...

Երեւակայեցէք, սակայն, որ օտար բռնութեան զմ ծառայած այդ ազգերը— իտալացիք, լեհք, իրլանդացիք, ունգարացիք, գիցիերացիք— ունենային իրենց հայրենի հողին վրա իսկ՝ նախապատմական ցեղ մը, ներքին դատարիք, օտոք ոյժ մը, որ շարունակ քիկունքէն զարներ իրենց ռազմիկները և կաշկանդէր անոնց թափք, բուն իշնամուն՝ բունպատական կառավարութեան դէմ, շեղարացներ և խորտակէր անոնց բոլոր ազատագրական ճիգերը։ Երեւակայեցէք միւս կողմէն, որ այդ ազգերու վրա ծանրացած ռանպէտական իշխանութիւնները— աստրիականք, անգլիականք, ռուսականք— ստորութիւն ունենային ըմբոստներու արարքներուն համար պատասխանատուութեան կշիռը և կտորոկելու անմեղ, անմասն ժողովուրդը... Որքան պիտի փոխուր այդ ազգերու ազատագրական պայքարի ընդհանուր պատկերը և անոր հետեանքը...

Հայ չեղափոխականի, հայ հայրուկի գործունէութեան թատերարժէք երկր մըն էր, ուր ազատութեան դիմտրի կհանքը տարիներու և տասնեակ տարիներու ընթացքին գրեթէ անդադրում Գողթոթայ մըն է, շարունակական նահատակութիւն։ Անօրինակ միջավայր մը, սպառնալից բեկակի՝ շեղափոխական ազգերու տարեկրութեան մէջ։ Այդ իսկ պատահառով, կզակէ և և Հայոց Ազատամարտը, հայկական Գրամա՝ իր մասը արարածներով և իր խօսական, անմասն զերպատարներով...

Ինչո՞վ արդեօք կը շափի պայքարի մը մեծութիւնը, կուտի մը արիտիքնն ու անմոխրութիւնը։ Անշուշտ, ամենէն առաջ՝ այդ պայքարի ճամբուն ցցած Երզնկէնեւ ու մեծութեամբը։ Որքան մեծ են լազիստարիկի արզիկները, այնքան գմգմակ և աճառք է գաղափարական փորձառանտութեան մղած պատերազմը, այնքան մեծ է կուտի հողին, անոր բարտալանն նկարագրէր, անոր ռազմական սյացքը։

Ո՞ր կը գտնէք այն դիմապային խոշ ու խոթիքը, որոնցմով պաշարւած էր Քուրդաց Հայաստանի մէջ հայ Ֆէդայիք, հայ մտաւարական գործիչը, բարոյիչը, կեղծակերպողն ու զեկակաբը— Արարո մը, Գուման մը, Սերոբ մը, Անգրանիի մը... Ո՞վ է շափի մեր հայրուկներուն հողու մեծութիւնն ու տառապանքի խորութիւնը։ Ո՞վ է որոշող արիտիքնն ու անձնութեամբեան շափք հայ ռազմիկներուն, որոնք աշներ են տասնեակ տարիներ իրենց անիմապարտ միջավայրում, հեռու աշխարհի մեծ ճամբաներէն, փակած լեռնային ցանցերուն մէջ, ուր զիրութեամբ լինի հասներ ոչ օգնական զօրք ու նուատորմ, ոչ հիպոստների ծափ ու օժանման,

ոչ իսկ կարեկցութեան ու համակրանքի ուն ճայն լուսաւոր աշխարհէն... Միջավայր մը՝ ուր կայ ամենէն ա՛ռեփի պատուհասը, թափառական, խաշնարած ցեղ մը, որու բոլոր ընդունակութիւնները մշակուած, նրբացած, սրած էին զկէփ թալան, շեղաշտակութիւն ու սպանութիւն, ընդզմ իր խաղաղ, հողագործ, առաջադէմ հարեանի,— միջավայր մը, ուր հայ զանգաւոր գրեթէ ամենտրեք հիւսած էր այդ թշնամի տարրին հետ, ենթակայ ամէն վայրկեան անոր գաւններու ու հարածներուն, ուր կար ուժիմ մը՝ հազար անգամ անկի վատթար, անկի վայրագ, բան մեր չիշատակած ուժիմները, բռնակալութիւն մը՝ որու նմանք գուցէ չի գտնուիր անգամ հնագոյրեան շրջաններում, Բարեւոնի, Ատորեստանի մասը, սրբեւեակազմ տարեկրութեան մէջ...

Իսկ սահմաններում հակայ ռոտի-պետութիւն մը, որ ամենի պատենչի պէս ցցւեր է միշտ հայ ազատարար հոսանքի զէմ, խաթարելով եւրոպական միջատուութեան ամէն մի փորձ ի նպատակ հայութեան, խեղճելով հայոց ազատութեան ամէն մի ճիգ և ի վերջոյ բաշտակելով նոյնիսկ թուրքահայ ժողովուրդի գանգաձանքի բեւեռները...

Ո՞վ է շափի խորութիւնը այդ շնաշխարհիկ զէմքերու, որոնք կրուցեան նմանօրինակ պայմաններու մէջ և երբեք չվհատեցան, շրջապան և երբեք չկորսնցուցին իրենց հոգեկան հաւատարակչիւրը և միշտ տասացին— ընդզմ բոլոր լուսախարութիւններուն— և կատարեցին սխրալի գործեր— ընդզմովն ու ինքնապաշտպանութեան— և վարեցին շեղափոխական ճակատամարտներ, որոնք գուցէ չնսնմանան գարբալզեան թոշիքներուն առջև...

Կուպիս, անտաշ տիպարներ՝ որ վեհոգի յոխնթութեամբ՝ կը նեախն լեզպախոսական արեւոտ խառնարանին մէջ, կը զրկեն ամենէն դժոյզակ մահէրը, կը ճաշակեն ամենէն գարշուրիլի հողեվարքը, կենթարկին դահճի նրբենի գազանութիւններուն՝ բանտերու մէջ, կը ճօճին կախազաններու վրա, բոցերու ճարակ կը դանտան իրենց վայրկեանական թագաւորներում, կամ թէ կը ստանի, կանհետանան Հայաստանի բուր ու բորաններու մէջ...

Կուպիս, բրոնզէ տիպարներ՝ որոնց պարզ, անշուք արտաքինի տակ կենայ գաղափարի և սուրբ ստեղծութեան ու վրէժխնդրութեան հնցքը։ Պարտը անոնցմէլ շատերու աչքին՝ ինճեանպատակ է, պտուղ ներքին զվեակակն երամայակեմիքն... Ոչ մի հաշիւ, վարձատրութիւն չեն ակնկալուր իրենց համար, ոչ մի փոխարինութիւն նիւթական կամ բարոյական, այս աշխարհի և ուրիշ ուն աշխարհի մէջ։ Գործն՝— վասնզի կէտք է գործիք։ Մտնիք— վասնզի պէտք է մեծնիլ։ Այդպէս կը թեւալարէր հայրենիքի և հարազատ ժողովուրդի տիրական ճայնը։

Կարգաչէ՛ք Մայրիաններու, Ապրտներու աներեակայնի ժարտիր-
սագրութիւնը, արբ անցուցէր կտրիճներու այդ հոյակապ շարանը— Մա-
կարներու, Գալլներու, Մանուկներու— որոնց յուզիչ կենդանադիրը կու-
տայ Թուրքի իր լեզափոխական յուշերուն մէջ, պարզ, անպաճոճ ու հա-
կիրճ, առանց ո՛նէ զրականութեան, բայց և ազնկտուր, արտամէլիկ՝ իրենց
լանկոնիկ պարզութեան մէջ:

Եւ զձա ֆիզիքական տանջանքները բուական չեն: Կայ բարոյական
տառապանք, աւելի ծանր, աւելի մտրակող այդ զգայուն հոգիներու հա-
մար... Բարոյական տառապանքը— երբ իրենց արջերուն առջև, իբր Քէ-
լեքի մեղքերուն համար, զահճն կտաւաճութիւնը կը կտորէ խաղաղ,
անմեղ ժողովուրդը, իրենց հարազատները: Գտէ՛ք նման իրականութիւն
համաշխարհային պատմութեան մէջ...

Այդ է ահա մեր հայրենի տարածքի ճակատագիրը, անոր կենսի
ու մահուան պատկերովի արտահայտչիչ նկարագիրը: Նահատակ— կըրկ-
նապատիկ: Նահատակ՝ մարմնոյն մէջ և նահատակ՝ հոգիին մէջ...

Հագագ արքա՛ն աւելի վտճմ է, աւելի փշոտ ու հերքտական՝ մեր
անդրանիկ լեզուի ասպարէզը, մեր առաջին ռազմիկներու հաւատքն ու
կերտը: Շարժման նախադրականներ՝ անոր կերթային առէ՛կ քառ-
անո տարի առաջ, մշակելու խոպան զետիւր այդ զարմուռիչ լեռնա-
ցանցին մէջ, մարտակով բնութեան և կենդանի շրջապատին հազարաւոր
արգելքներուն դէմ...

Բաճիքին ըսեր էր իր ՎԿայծերտուն մէջ, թէ Հայաստանի բնութիւնը
իր լեռներով ու անդունդներով պիտի լինի հաստարիմ զաշնակիցը հայ
լեզափոխական գործիչներու Այդպէս պիտի լինէ՛ր, անտարակոյս, և թէ՛
հայտը զլեռ-կզգի՞ն մէջ լինէր միաստարը հայ քնակուտիւն: Այդպէս չը
սակայն: Հայ տարրը զրբթէ ամենուրեք բանուած էր քրդական սարգոտ
սայնի մէջ, և անտառազուլի լեռնադաշտերը ստէպ կորտատրեր պա-
տուհաս մըն էին մեր զինակիր խմբերու և հալոուկային շարժումներուն
համար:

Վարդան օր մը կը պատմէր մեզի, թէ ինչպէս թիւրք հովիտներէն
լեռնադունդ համար, իր զինակիր խումբը անգամ մը ստիպած եղաւ
Յազնելու քրդական մէկ զիւրի շրջակայ... ղզգերուն մէջ:

«Յանակնկալ հանդիպումն էր— կ'ըսէր Շատարի համբարաւոր ռազ-
միկը, որ անկէ քառասուն տարի առաջ կիրթեակէր Վանի ու Սայմազնի
միջև— հնունդ նշարացիներ թիւրք հովիտները, որ կը շարժուին մեր ուղ-
ղութեամբ... Պէտք էր անսպարիկ կործանելու հնարներն: Բայց ո՛ր...
Արագ-արագ մեղքեցի՞նք խոտի բուրգերէն մէկ քանիս և կերպով մը
Յազնեանք՝ անոնց մէջ՝ Յողեկով փոքրիկ բաշածքներ շնչելու համար:

Հասան հովիտները իրենց նախիրին հետ... Կը քալէին դրուցելով, զրբթէ
մեր առջևն: Եւ մինչ մենք կ'զկամ, արտարտի կը համբարիք վայր-
կենանքը, սպասելով անոնց հետանալուն, մէկէն ի մէկ եղկերը մօտե-
ցան մեզի պատասպարող ղզգերուն և սկսան եռանդով քարշիւ ու լափեկ
խտը... Կարելի է երևակայիլ մեր առջնապը: Քիչ մըն ալ լափէին, պի-
տի բացէր մեր Յազնեանքը... Հովիտները հասա՛ր պիտի զտային մօ-
տակայ թիւրք զիւրին— և մենք կ'որճմ էինք... Բարբախտաբար, երկար
շունց եղներու այդ դաւաճան խաղը...»

Հայ լեզափոխական շարժման արձարային պատմութեան մէջ հա-
զարեկով կարելի է գտնել նման արտատոյց պատկերներ ու զրոյցներ,
զրբթէ անկեղտոտային, գաւելտական, բայց իրական և խորապէս ղզքը-
զական...

Յուզիչ են մեր լեզափոխական շարժման առաջին դրագները, այն
առաջին քայլերն ու խարխալումները, այն խիղախ և յուսահատ փոր-
մէրը, որոնքմով մեր վազմի գործիչները ձգտեր են խորտակել անտար-
բերութեան ստաոյցը իրենց թշուա հայրենիքում, ձգտեր են փոթորիկ
ստրկութեան մթափք և հրել զանգաճները ղէպի կռու ու վերածնութիւն:

Յուզիչ է պատմութիւնը և միայա՛ր, միօրինակ՝ իր զոխային մահ-
րամատներուն մէջ:

«Քայլի՛ր անմտունչ զիշերային խաւարի մէջ, սարերով ու ձորերով,
լուսարացիին Յազնիքի անմտաշիւքի դարաններում, հսկի՛ր մշտապէս թըր-
զական ստիկ ղէմ, որ ամէն մի քայլափոխիդ հետետում է եղովի պէս,
անքու բեռնի տակ, փոխադրելու հրացանները շալկիդ, զոգա՛ միշտ
մտանելու վտանգից, մարտի՛ր շարունակ ստուկի բնութեան ղէմ, տա-
ռայի՛ր ցրտից, քաղցի՛ր ու ծարափց: Աղբի՛ր միշտ անքուն, տանջալի
զիշերներ, առանց տար սնունդի, առանց տար վերմակի, փետո՛րք շա-
րունակ անտրիկ քարայրներ, ուր կարենաս շունչ տանել, փոքր ինչ հան-
քատանակ, կապուրիլ, պատրա՛տ եղիր ամ կիքի մարդին մաղկի՛ր լիւն ի վեր, շտապի՛ր գրա-
ւելու, կռուու և վտանգի րոպէին մաղկի՛ր լիւն ի վեր, շտապի՛ր գրա-
ւելու ամենաբարձր զիրբերը, Յաղի՛ր հազմեպով սպանւած բնկերներին,
կրբեմ ձգի՛ր նրանց հոգեվարքի ցնցումներում և փախի՛ր զահալիճով
խոճապներէք... Մի՛ խոսիր և մի՛ հազար պտոյտներով միջոցին, բո-
ւանք կարող է լսելի լինել շրջապատին. անստորի մէջ քալելիս մի՛ դար-
ձանք տերներներին, նրանց դաւաճան խշշոցը կարող է ուշադրութեան հրա-
կիւրի. մի՛ միսիր օդի մէջ, որովհետև այդ ծովին ևս կարող է նկատիլ
Յիշմամու որջերէք... Թագնի՛ր բուրգից, և քրդից ու հայից, կ՛կարճա-
րական զագաղէց, կ՛ հովից ու շներից, կ'կիւրի ու գայարի՛ր, երբ հան-
դիպես մի անմեղ կարտանի, թէկուզ մի հատ ճամբորդի, թէկուզ մի
զիպես մի անմեղ կարտանի, թէկուզ մի հատ ճամբորդի, թէկուզ մի

խնդհ, որորմէկ լամուկի, որ կարող է հաւար ձգել և խումբի գոյութիւնը վտանգել... Եւ այդ անհարկին դժոխքի մէջ միամտամտակ առաջ տար բո ղրական աշխատանքը, մտի՛ր զազտաբողի հայկական գիւղերի մէջ, հաւաքի՛ր զգայուն նրիտասարգներին, բարոզի՛ր, կազմակերպի՛ր, հաւածի՛ր վատերին, պատմի՛ր լրտեսներին, մատնչներին,— ահա ահիկ այն անօրինակ պայմանները, որոնց մէջ մեր առաջին խումբերը կտատալ են իրենց առաքելական թափօրը... Ստուկայի է, յոգնում էր, ձեր նկարզները թուլանում են, ձեր ուղեղը տառապում է այդ միակերպ պատկերներին անծայրածիր շարահիցոյ:

Այսպէս կը գրէինք «Գորշակոյի մէջ, ասիկ 20 տարի առաջ, խօսելով մեր վաղազուն գործիչներու, մեր շարժման առաջին ձիծնոնակներու գործունէութեան մասին:

Այդպէս էր Գաշակեցութեան հայտուիլը: Ոչ միայն զէնք կը փոխադրէր, այլ և բարոզական պտոյտներ կընէր, կը կազմակերպէր ու կը մարզէր:

Հնտագային, կըր կազմակերպութիւնը ճիւղեր արձակեց բուն երկրի մէջ, հայրուկային խումբերը ուրիշ գիւր մըն այ ստանձնեցին. անոնք ի հարկին զարձան արշաւախումբեր. որոնք կամ սահմաններէն օգնութեան կը փութային ապստամբութեամբ բունով վայրերուն, կամ կարեւակէն հայազնիջ աշխրթներուն վրա, վրէժխնդրական նպատակով, կամ թէ կը փորձէին անբնի ու շարիչ սահմանազխի թուրքական զօրանոցներն ու պահակները: Այդպէս— Խանասորի ու Խասաուրի արշաւախումբեր և ապա— Սասնոյ մեծ ղեկարներու ստեւն— Բաղրանդի, Օլթիի և այլ արշաւախումբերը:

Յոնուն Հըմարտութեան. ցաւ ի սիրտ, պէտք է խոստովանինք, որ այդ ձեռնարկները, կրանելով հանգերձ նիթական, մարդկային ու բարբառական ահադին միջոցներ, ընդհանուր ստամբ շարժարացուցիչ կազմակերպութեան յոյսերը: Մաս մը, անշուշտ, կը հասներ նպատակին, զէնք ու ազգամտները ներմուծելով, բայց մեծաղբն մասը կէս ձամբուն իսկ կը կտոտրէին անհաւասար կոիւններուն մէջ, զարնելով թշնամու անխուսափելի որոգայթներուն: Անգամ Խանասորի արշաւանքը— վրէժխնդրական և պատժողական ամենէն խոշոր ու լազող փորձը— բնեպատկերներուն առարկայ նուա շարքերուն մէջ, թէկաւ և զգայն կորուստները պատճառներ էր թշնամուն և զգայապէս բարձրացուցիչ էր հայ երիտասարդութեան ընկճած արամագրութիւնները: Իսկ այդ ձեռնարկը

խլեր կը կազմակերպութեանն ոչ պակաս քան 40,000 բուրխի ծախք— այն ժամանական շափով պատկանելի դուամբ մը— խլեր էր և 19 ղինտր, մեր ընթրք ղինտրներէն:

Հըմարտութեան մեծ բարձին կայ, անշուշտ, Քրիստափորի ղեհահատութեան մէջ, կըր նա կը զրէր («Գորշակոյ», 1900թ. N 2), որ բարշաւանքները, հրոսակային խումբերը կը կազմակերպուին կուղ ուժերը, կը ժողովրդականացնեն բողոքի ճանապարհը, կը կրթեն ժամանակակից անբուժը, վառ կը պահեն ժողովրդի դիմադրական արամագրութիւնը, կը հարձակուին թշնամու հնդինակութեանը թէ ներքը՝ սեփական հպատակներին աչքում և թէ զուրքը՝ օտարներու աչքն, կը վնասեն կոտավարչական շահերուն, կը զբաղեցնեն երուպական հանրային կարծիքը և դիւսանաները, այսինքն առաջ կը մղեն միջամտութեան գործը, ստուաղը թող չեն տար, որ հարցը մոռացութեան մատնէի...:

Սակայն և այնպէս, լաճախակի ձախորդութիւններու և մարդկային ու նիթական անբաւ կորուստներու առջև կը նսնամանային սակաւաղէկ յաջողութիւնները:

Չախորդութեան պատճառներուն վրա աներող է երկար խօսիլ: Հիմնական պատճառը, ըսինք արդէն, մեր աշխարհագրական և ցեղագրական զարհուրելի միջավայրն է... Խումբերը ստուղ զօրերգական վնասան կուժենային, հայտածու թէ սահմանապահ թուրք զօրերէն, թէ զիւրք ու թուրք խամամուժէն և թէ՛ նոյն իսկ ռուսերէն ու պարսիկներէն: Յիշենք միայն Քարգոմի խումբը, որ զազանբարս մորթաուցեա Օլթիի սահմանին մօտ և որու տանեակ գլխատուած գեակներուն շուրջը վայրենի խրախճաններ սարքեցին թուրք զօրքը և ռուս սահմանապահ կողակները, քրկոյի հրամանատարութեամբ Յիշենք և Մարլամի ղէպըը— Խանասորէն յետոյ— մեր հօթը գլխատուած ընկերները (պարսից Մեհմեդ շահի զահիճներն էին, որ կը գործէին թուրք զահիճներու զրջումով...):

Կազմակերպութեան զոտողութիւնները հակայական էին, արդիները՝ չէին: Հայրուկային արշաւախումբերը, որ նպատակ ունէին որոշ վայրաններուն յեղափոխական գորշթ ստեղծել երկրի մէջ, ցրել կառավարութեան սուղագրութիւնը, բաժնել անոր ուժերը, անբնի զօրանոցներ են.. շատ շիճ անգամ կրնային իրազործել իրենց առաջադրած ձեռնարկները, շատ քիչ անգամ կրնային իրազործել իրենց առաջադրած ձեռնարկները և մահանակ ար մեր իրաքանչիւր կուղին ղէմ թուրք կառավարութիւնը և մահանակ ար խումբը կը բերէին սահմանի ու հարկբարս կուտղներ: Եւ ամենէն Հերոսական թախչները յաճախ կը կաշկանդուէին տեղն ու տեղը, կը խորասուժէին մեր անձուէր հայրուկներու արինքին մէջ...

Ուրիշ պարագայ մը՝ որ կուտղ անկեւ չէրտկու ուայ յեղափոխականի կացութեան զարհուրանքը: Մեր հայրուկային կոիւնները, որ

յաճախ, աւա՞ղ, ճակատադրօրէն կը մղւէին բիրգերու և թուրքերու զէմ—
իրքէ ճեռտերը անոնց իսկ գրգռումներուն ու յարձակումներուն... և մա—
նաւանց պատմողական արշաւանքները թվոյց ամենէն արհեստարարու
աարբերուն զէմ՝ այն համոզումը կը տարածէին թուրքերու և քրիզդներու
մէջ (կառավարական պրոպագանդայի օգնութեամբ), թէ հայ յեղափոխա—
կանները իրօք իսլամ ժողովուրդներու զէմ էին ուղղած իրենց կոխը...
Մինչ մենք սկիզբէն ի վեր, մեր բազմաթիւ շայտարարութիւններով, մեր
ծրագրի յօդածներով իսկ ճգնք ենք միշտ համոզել այդ ժողովուրդ—
ները, որ յեղափոխական պայքարը ուղղած է տանձիկ կառավարութեան
զէմ, որ մեր միակ թշնամի բռնապետական կարգերն են և ոչ թուրք
ու քրիզ ժողովուրդները, որոնց հետ մենք կուզէինք, ընդհակառակը, հա—
մերաշխի՞ն նոյն ընդհանուր թշնամուն զէմ:

Այլքան աճակի էր այն միջավայրը, որու մէջ կուշած էր խաղցելու
հայկական մեծ զրաման: Այլքանն երեքականորէն բարձր էր հայ յեղա—
փոխական իրականութիւնը, եզակի, այո՞, նմանը շտեմած ուրիշ ունէ
ազգի պատմութեան մէջ...

Գրաման, այնուամենայնիւ, շարունակեցաւ— վերը ցուցադրած
պատճառներով— հայդուկային շարժումը շարունակեցաւ Զգուելով թիշ—
շատ բուարարել ինքնապաշտպանութեան հոգիքը բոլոր հայաբնակ գա—
ւառներու մէջ, այդ շարժումը սկսաւ կամայ-կամայ կեդրոնանալ որոշ,
համեմատաբար նպատատար և ստուելուպէս վտանգած վայրերու մէջ,
որ վճռական պահերուն հետարտը էր կազմակերպել թիշ-շատ տեսական
զիմազորութիւն:

1893ի աշնան սկիզբը Կովկասէն երկիր մտան Անդրանիկ, Հրայր,
Աբրար, Գուրբախ, Աշոտ-Քաթուր, Խնուցի Աւագ, իւրաքանչիւրը տաննե—
լով իր հետ քանի մը տաննեակ ընտիր զինուորներ, զէնք ու ռազմամը—
նէրք: Սերբի և Աւագ զաջին զէպի Մուշ, Հրայր և Աշոտ տեղափոխեցան
Բառնի մէջ: Գուրբախ՝ Խնուս, Հրայր, շատ շանցած ձերբակալեցան և
ստան մը էրզրումի բանտը մնալով լիտոշ, ազատ արձակեցան ու նոյն—
պէս գնաց Մուշ—Տարուն: Անդրանիկ նորէն զուրս գնաց երկիրէն ու շու—
տով վերադարձաւ:

Ուրիշ շատ մը գործիչներ ևս— մտաւորական և ռազմիկ— համի—
ղեան աքաղաքներէն լիտոշ, այլ և այլ առաքելութիւններով մուտք գոր—
ծեցին երկիր: Ծամբաները՝ աւելի քան երբեք՝ ի վտանգներով... Այնու—
ամենայնիւ, մէկ քանիսը հաջար ու մի արկածներով կը հասնէին ու կը
սեղաւորէին: Աղպախ, Վահանը (Տաղրամանեան-Մանուէլեան) 1897ի
վերջերը ձկնց ուսուցչական իր պաշտօնը Բուլղարիայում, սնցաւ Կով—
կաս և ի վերջոյ գնաց հաստատուելու Կազմակերպութեան լիազօրի պաշ-

տուով Սասնոյ մէջ: Տարուն հասաւ և Եշանաւոր Գուրգէնը, առաւկան
պահեստի զինուոր, Գողթն գաւառէն:

Ուրիշ ընկերներ նահատակեցան կէս-ճամբան, սահմանի մօտերը
կամ երկրի մէջ: Անտիլ Մալոյեան, մեր հին, համեռն զաւառական գոր—
ծիչներէն (ուսուցիչ էր Ալեքսանդրապոլի մէջ), որ համիղեան շարքերէն
լիտոշ նոյնպէս կենար վրէժնորդութեամբ, 1896ի վերջերը ձկնց լան—
կարծ, զիշերանց, հայրենական տունը, սնցաւ գաղտնի թուրքական սահ—
մանադուրք, բայց հոն բուրի բռնելով, զիշերային մութին բնկաւ շու—
քերու մէջ և... ստոնցաւ:

Նայքան ցնցող, եղբրական մահ զրկեց ուրիշ թանկագին բնկեր մը,
Մկարչի Սահակեան, Աբրո (Շապուր-Գարահիսարքի), որ 1895—1896ի
զէպերէն լիտոշ նոյնպէս անցեր էր Տարուն, բայց բնկաւ վաղաժամ իր
առաքելութեան ճամբուն վրա՝ ոչ թէ թուրքի կամ քրիզի գնդակէն, այլ
Հայաստանի ձիւնամորթիկներուն մէջ... Օր մը Մէլրէուր ըսած բարձր
սարէն ձիւնելու ստեին, Տ. Քովմաս Լճէնտիին հետ, երկուրով թաղու—
ցան ձիւնի հիւսին տակ*)...

Կամայ-կամայ կը վերակենդանանար Տարունի մեռեալ մթնոլորտը:
Հին ռազմիկներու և քարոզիչներու թիւերուն տակ կը զինուորացուէին անձ—
ներ Երիտասարդներու նոր շարքեր: Հոն եկաւ շուտով և Անդրանիկը, որ
1897ին, Խանասարի արշաւանքի օրերուն, Վազգէնի հետ անցեր էր Սալ—
մաստի գծով Վասպուրական:

Յեղայիներու գլխաւոր ժամագրավայրն էր Սասնըր.— հայոց հի—
նաւուրը միշտ բերել, որ 1894 թականէն ի վեր գարձեր էր թուրք կա—
ռավարութեան աշրնի փուշը. և զոր նա կը ձգտէր քար ու քանդ ընել,
բոտ կարելուն շուտ... Վասնզի Սասունն էր, որ իր բնդվումով ու կրած
արհաւիրքով այնքան փոթորիկներ ծնաւ և թիշ մնաց լուծէր հայկական
հաջքը դիւանդոյտական ուժով միջամտութեամբ:

1895ի Ընդհանուր ժողովը, գումարած ռէպուբլիսի, տեղատուութեան
սեւ օրերուն, որոշեր էր կեդրոնացնել ուժերը (մարզ, զէնք, ռազմամը—
թերք) գլխաւորապէս Սասնոյ մէջ. և ստոր համար քնտրեցաւ յատուկ
մարմին, Բարձրաւանդակի Կեդրոնական Պատասխանատու Մարմինը, որ
ուր մէջ էին Վահան Մանուէլեան, Վարդգէս և Պուրէն Շիշմանեան-Քեռի:
Միմիայն Բարձրաւանդակի սեղանացման գործին համար որոշեցաւ
ներմուծել առնաւազ 1500 հրացան մէկ միլիոն փամփուշտով: Այդ և ու—
րիշ պէտքերու համար սահմանեցաւ 300.000 ռուբլիի բիւջէ: Կեդրո—

*) Հարիրաւոր սասունցիներ պեղումներ կատարեցին ու միայն մեկուկէ մաքս
լիտոշ գտնեցան երկու դիակները:

նացում, նազ շահերով ու բիզնէսով, Գուսակցութիւնը որոշեց նաև Վասպուրականի նկատմամբ:

Աւելորդ է բանը, որ անկախ այդ բոլոր որոշումներէն ու սահմանումներէն բնութարաններու նոր խումբերը մեծ շարքերէն յետոյ են, կը շարունակէին իրենց խորհրդաւոր պայտօսները, մասնաւորապէս Բարձրաւանցակի շրջանում: Երիտասարդներ՝ որոնք ամէն բան կը սննդեցուցած և արգար վրէժխնդրութեամբ վառած՝ զէնք ու զնկավարները կը հիշարէին՝ ժողովուրդի համար կաւելու և մեռնելու, անոր ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար:

Ֆէլչայիներու սուտը փաղանգ մըն էր, որ երեւան կուգար հայոց աշխարհի բուն իսկ սրտի մէջ — Տարեւորը: >

Անոր հոգին էր — Խլաթի Սերոբը: Հայ յեղափոխական զինագնացիկի ամենէն հմայիչ ղեմաբերն մէկը, մի հշմարիտ Condottiere, որ կը յիշենք ճշման զինագնացութեան Բոջարիսները և բոլոր ապստամբ ազգերու լեգենդական հերոսները:

Սերոբ փաշա — Աղբիւր-Սերոբ... Խլաթ գաւառի Սոխորզ զիւղէն էր, հայկական հին ու համարաւոր սճախէ մը, Խզի տոհմէն: Իր տիտանեան կազմածքին կը մրացնէր բնական խելք և բարոյական բարձր առաջիւնքները: Պատանի հասակին սիրած զբաղումն էր՝ ձի հեծնել, լեռներ ժող գնալ, որսորդութիւն ընել: Պաշտօնները կը գարնէր նախ պարաստիկով, նետ ու աղեղով: Երբ բիւ մը յափանա կաւ, Միւնէ, իր կըրպայրը, զաշուն ու հրացան մը նիւրեց իրեն: Իսկ Ասաբէլ հօբեղալարը, որ Պոլսէն նոր եկած էր հայրենասիրական հովիտով, կարին որսորդին մէջ յեղափոխական զաղափարը մտցուց... Այնուհետև 20—22 տարեկան պատանին կը սկսի իր զնգապարտն ուժը թշնամու վրա փորձել: Օր մը, լեռների մէջ, երկու քիւրդի հետ կաւի կը բանի, մէկը կը սպանէ, միւրը փախչելով կազատի: Քիւրդերը կը սկսին հետապնդել զինքը: Սերոբ վարգանեանի սիրագործութիւններու յուրը կը հասնի և թուրք իշխանութիւններու պնդմանը: Հօբեղալարը 1891ին տղան զաղախի Պոլսի կը փախցնէ: 1892ին Սերոբ կը ձգէ Պոլսը, կանցնի Թուամանիոյ Սուլիսա բազարը, ուր կալին արդէն մեծ թով հայաստանցի պանդուխտներ: Սրճարան կը բռնայ շատ ու որդիներուն պէս, կաշնաւաճ տարի մը, ապա կանցնի Բաթում: Մէկ երկու տարի ևս թափառելի լետոյ կը մտնէ Գաշակցութեան շարքերուն մէջ, կը սորվի արգասածիչ հրացաններու գործածութեան և ղանակը և սուտը հրատարակումով կըրթայ երկիր:

Իր գործունէութեան վաղը բնորոշը Բաղդէի նահանգը, մասնաւորապէս Ալայի գաւառը: Ման կուգար Մաշ, Սասուն, Բաղէշ, Պուլսարի և ալուր, կը հասարէր երիտասարդութիւնը, հայրենասիրութիւն ու միութեամբ:

Քին կը բարոզէր: Երկար առան չըբեղիզ զգեստով կամ ուրիշ սարագներով մտուած, իր ափ մը բնկերներով ժող կուգար, ամէն տեղ կապեր ու կոմիտէներ հաստատելով: Առիժի սիրտ մ'ունէր, բաղքը լեզու, անոյշ, վեհանձն բնատրութիւն, որով ամենուրեք սիրելի դարձաւ ժողովուրդին: Ահագին էր անոր հեղինակութիւնը ամբողջ վիլայիթին մէջ, սարսափն ու պատկառանքը նաև թուրք ու քիւրդ խմուսներուն մէջ:

1895ի աշնան, երբ Բաղդէի գաւառներով ընդհանուր ջարդի արհաւիրքը կը տիրէր, Սերոբ զօրաւոր խումբով, երկինքէ իջածի պէս, որք կը գնէ իր մնեղավայրին մէջ: Սոխորզը կը շրջանապարհ 5—600 քիւրդերով: Աստի մեծ պատաստութիւններ անտեր կ'են նախօրօք, էջեր, միեր, սուլեր բերած էին, որպէսզի զիւղին ճոխ աւարն ու կողոպուտը կարենան իրենց վրանները փոխադրել: Թշնամին սաալուսթ կանչելով առաջ կը խուժէ: Հրատապետի հրահանգով զիւղացիներու կարին մասը զիւղէն զուտ կ'ելէ և զիբեր բանելով որ պատաստի զիմադրելու խտմամբին: Կը հասնի գերբեմնացէն քիչ հետո, որ ձորով մը կը բամբակ զիւղէն և ուրիշ քիչ: մը վեր Սերոբ իր խումբով թարեւած էր: Հապի քիւրդերը գերեմանացէն և ձորէն անցնելով, զիւղացիներուն դէմ առ դէմ կուգան կուռու, երբ Սերոբ իրեններուն հետ, ձորէն իջնելով կը մտնէ գերեզմանոց և քիւրդերը երկու կրակի մէջ կ'առնէ: Թշնամին յեղապատու, խանդալուտ կը փախի, ձգելով եօթ զիւղ, որոնց մէջ իրենց շէյխը:

Նման յաղթական կարիներ Սերոբ վարեց շատ ուրիշ տեղեր ևս: Այն բոլոր զիւղերը, ուր խումբէն 2—3 հոգի կը գտնուէին, կոտորածն ու կողոպուտն զերծ մնացին: Այլապէս 27 զիւղեր Սերոբ խումբին շնորհիւ անկեան կ'ան կոտորածէն: Կառավարութիւնը կը զարմանար այդ արտասովոր երևոյթին վրա: Քիւրդերը սարսափած էն մերկաներու արտագնիչ հրացաններէն: Իսկ հայ ժողովուրդը կործնէր Ֆէլչային, կործնէր Սերոբը և այդ օրերէն կնքեց զայն «Աղբիւր» անունով, որ ժողովուրդի երևակայութեան մէջ հերանթային զիւղազնի մը կըրողարան կ'առնէր: Կի՞թը հշմարիտ պաշտամունքի առարկայ մ'իջաւ: «Վերն Աւառու, ներքն Սերոբ... Հայ անգլիկները հիացմունքով կը պատմէին, որ Աղբիւր մէկ ձեռքով մէկ անգամէն եօթ քիւրդի զուտ կարեր էր...»

Որպէսզի իր սիրած ժողովուրդին ապահովութիւնը շտանդի և ինքը ամէն վայրկեան կարենայ օգնութեան հասնիլ վտանգած զիւղերուն, Ֆէլչայիներու առաջնորդը փոխադրեց իր բնակավայրը զիւղի բարձր լեռները: Բանի մը շարքով թափառեցաւ Եմրուլի անտրիկ բարձունքներով, մըբան բայք ու բարանին մէջ, ապակեան իր հրացանին և անզաղար հետապնդելով զօրբերէն: Բազմաթիւ կռիւներ ունեցաւ: Ի վերջոյ, իսպառ կորսնցուց հետքը և ամէն ոք կարծեց թէ Սերոբ մեռած է...

Աստապիւններ հիւանցան փախտական հերոսին շուրջը, անգամ բիրդերուն մէջ և երբ վերտօնի լուր հասաւ, թէ Սերոբ ողջ է, ընդհանուր զարմանք այնքան մեծ եղաւ, որ մարդիկ խորհեցան, թէ հրաշքի մը առջև կը գտնուին... Ետ այցքք առաւ ժողովրդական երեսակալութիւնը, նոր, գերմարդկային յատկանիշներով օժտեցին Հայդուրը. անմորթի հսկայ— նեմորթի աղանս... 192

Ողջ էր— և ժամանակ առ ժամանակ խումբ մը ընտիր բազերով դուրս կը նետուր իր խորհրդատու թագադրողներէն, կը շանթահարէր բազմապիսի թշնամիները— մատիշներ, շաշահներ և ժողովուրդի ամէն կարգի հարստահարիչներ՝ ոստիկան, թալանիչ ու շարքարար, միլիթ-դիմէի, թահաւորներ... Լեռը ապաւինեցով, նա ազգարարն էր ժողովուրդին, սմահ գաւառաններուն ու ազգութեանը... Բազմաթիւ մատիշներու և կրօնափոխ ազգայիններու զուրբ կտրեց, լրտեսութիւնը մեղմացաւ Սերոբեան տերրօրի անողոր հարստաններուն տակ և շատերը, որ վախէն իրաւամիտին ընդունին էին, Սերոբի պաշտնալիքներէն ահարկեալ՝ վերադարձան իրենց ազգութեան գիրկը:

Ընդհանուր հաստք կար ժողովուրդի մէջ, թէ ուր որ Սերոբ կը գտնուի, հոն Աստուած իրեն օգնական է... 1897ին հարիւրի շափ Հասնանցի բերդը միաւորներ կը շարձակին Քեղուտ գիւղին վրա: Պատահամար հոն կը գտնուի Սերոբ իր յորս ընկերներով. և սովորական խիզախութեամբ, հինգ հոգով կը ծառանայ ահարկու վճճանիսն ղէմ. կը գտնուի երեք հոգի, մէկ քանին ալ կը վիրաւորէ ու հտ կը մղէ յարձակումը:

Հայր և Սերոբ— դաշտերու ղէկովչ-մտաւորականը և լեռներու պարզ, անուս ռազմիկը— տարածութեամբ իրարմէլ գտաւած, սերտ յարաբերութիւն կը պահպանէին իրարու հետ. անոնց հետ՝ ընտիր ֆէլգայիներու փոքրաթիւ բանակ մը և թիկունքի՝ հռչակապ վեղարար մը— Մշոյ առաջնորդ Վարդան վարդապետը— որը զիսթիշ պիւրնախօսութեամբ, որը ղէներով ու խիզախութեամբ, որը զիւսնագիտական հնարներով կարողացան մեր զուլումի տարիներով փրկել ընդհանուր կատարածէն ողջ ընդարձակ ու հայրենակ շրջանը— Մշոյ գաւառը, Ախլաթի գաւառը— բան մը՝ որ առամներու կրճտոց յարոյց էր դրումի, Բաղէշի, Տիգրանահերտի իրամ շարգարար խումբաններով մէջ. սասոք շէին ներք իրենց ցեղակիցներուն, որ թանկագին առթիք փայտացիցի և շիջան հարսիկ Գուրան-Բարձրաւանդակի հոծ հալկական զանգածները... Առամներու կրճտոց՝ նաև, անշուշտ, Երզրզի շրջաններում: Ապացոյց՝ որ կըր 1896ին ներմուծի պէս բան մը հռչակեցաւ և եկան համեմատարար խաղաղ օրեր— իրօք կարճատև պինազուլ մը, արեւմտեան բողոքի ցուցերուն ազդեցութեան տակ— Թուրք կառավարութիւնը փութաց պաշտօնանկ ընկ

Մշոյ միւթահարիքը, որ իոյլ գտնուր էր հայ յեղափոխականներու հանդուպ և հեռացուց Մուշին Վարդան վարդապետը, որ այնուհետև զիտ կղզեցոցաւ Ս. Կարապետի փանքին մէջ, առանց սակայն կարելու իր շարքերու թիկունքը հայ մարտական խումբերուն հետ, առանց վայրկեան միակ լքելու իր սիրած հօտին գաւառը, հալկական ինքնապաշտպանութեան գաւառը:

Վերադառնանք Ախլաթ. Ինքնապաշտպանութեան գործը այդ ընդարձակ դաւառին մէջ անկի թափ առաւ, երբ Սերոբին օգնութեան հասու Վապուրակահէն Գուրգէն իր խումբով: Մուս բանակի զինուոր, ռազմիկ և միաեզամայն մտաւորական գործիչ՝ այց արի Արագլեան, Կառապետութեան վարչը շրջաններէն հրահանգած, եկաւ խորացնելու Ը. Յ. Գուշանցութեան գործը, ժողովուրդի սեփականութեան դարձնելու կուսակցութիւնը, ժողովուրդի ուրոյն նախաձեռնութիւնը հրահանգելու, ժողովուրդին բնով թալու ինքնապաշտպանութեան գործին: Եզուելով Սերոբի տիրածակ հմայքէն, անոր հետ միասին կը շրջէր զիւղէ-գիւղ, կը ցնջէր մեզկ, վեհերտ բազմութիւնը, կը զատեր կուս ընդունակ տարրերը, կը օտեղծէր կոմիտէներու ցանց մը, որոնք կը կազմակերպէին ինքնապաշտպանութիւնը, կը մարէր ներքին դատեր և այլն: Եւ ամենուրեք ժողովուրդը ընդառնա կուզար յեղափոխական քարոզիչներուն, լաւ գիտնալով արհարալից փորձերէն, թէ որպիսի թանկագին օգնութիւն էին քանի մը ընտիր հրացանատրեանքը ամբողջ շրջանի մը համար:

Սերոբ՝ անդուլ հետապնդումներէ ազատուի համար, ստիպեալ եղաւ, ի վերջոյ, թողնել հայրենի գաւառը և ապաւինեցաւ Սասուն լեռներուն, ուր շատոնց արդէն տարածուր էր անոր ղէնքի սիրագործութիւններու համբաւը: Իրեն ուղեկից էր իր քաշարի կիներ— Սուսէ: Անանաստեանի ֆէլգայիներու փազանքը գորգուրանքով ընդունեց զինքը որպէս պարագլուխ: Երկար կը լինէր ցուցադրել այստեղ նեմորթի ռազմիկին ամբողջ մարտական և վարչական գործունէութիւնը Սասունի մէջ: Կառավարութիւնը հոն ալ շարունակեց իր հետապնդումները՝ թանկագին որք ձեռք ձրչու համար և շարժման մէջ դրաւ լրտեսներու ամբողջ բանակ մը: Կառավարական բոլոր դատերը ապարդիւն անցան, մինչև որ հայ մարդու սնեիրտ դաւաճանութիւնը միջամտեց և ծուգակից մէջ առաւ հայոց լեռներու անեւտոյթ տիտանը... Մէկ-կերու ցած հայերու մասնութեամբ թուրք իշխանութիւնները գտան վերջապէս հաղուկի թաւոտոցը— Կէլիկլուալս: Հոն որ պատահանած Սերոբը ժամանակաւորապէս, և իրեն հետ էին կիներ և 12 տարեկան դուստր: Ետն վարձկան Զուգանքը թոյն

հրամայեցին Քեզայիներու հրամանատարին... ծխախոտի միջոցով: Ապա եկա թշնամին, ամենևն արհեստըս քիւրղ ճեզապահի մը— Խալիչի— առաջնորդութեամբ և պաշարքն Նէլիէկուզանը:

1899ի աշնանային օր մըն էր, հայ շարժումներու պատմութեան ամենէն մտայ օրերէն մէկը: Հերոսի շուրջը զոյակ կազմեր էին մօտ 1500 զօրք ու քիւրղի, Պայաքցի, Խիսանցի և այլ աշխրվեթներէն: Պաշարումը կատարեցաւ յանկարծակի, գիշերով: Հայ ժողովուրդը ոչինչ զիտուր— գիտէին միայն ցածհօգի մատենները: Փախուտի ոչ մի կարելիութիւն... Թագմիշը շուրջը անձնատուր լինել առանց կոտի: Ի՞նչ փոյթ, թէ ունէր միայն բուռ մը կործիններ, բնօրհանը 12 հոգի և իր Սօսէն ու Յակոբիկը: Եւ մահապիթ թողնել ալ արդէն բերք էր իր ազդեցութիւնը. աշքերը կը մթազնէին ու հօգի կըստ շարժի: Երբ թշնամին բաւական կը մտարիկեալ, մեր զինուորները զուրս կը սլանան իրենց ապաստանած տունէն, երբ խումբի կը բաժնուին և հրացանաձգութիւնը կարգիտարի պէս կը սկսէ երկու կողմէն: 14 հօգի— ընդդէմ 1500ի... Դիմազրութիւնը երկար չէր կարող տևել: Սերը կը սպաննէր: Սօսէն կ'անձն անոր հրացանը և կը շարունակէ օրհասական կոտոր: Կը նահատակին Աղբիւր-Սերբերին հետ իր 12 տարեկան կորիւնը և երկու կողմայինները: Կը սպաննէ և գիւղիցն ալը Քայր քանանան: Սօսէն ալ, ի վերջու, գետին կը փռու, ծանր վիրաւոր: Երեք-չորս հոգի կը յաջողին փախչիլ: Ինք հայ նահատակներ և երկու տասնեակ սպաննածներ ալ թշնամու կողմէն: Չնչին ստոգիանք ա՛նաւոր կորուտտին հանդէպ... Սօսէն, վիրաւոր, գերի տարան: Թագմիչի կին զուրսը կտրեց ինքը զազան Խալիչը և զրկեց Բաղէշ Սօսէին հետ միասին: Քշնամին կը ցնծար իսլամ ամբոխին հետ: Խրախանաներ տարբեցան մեծ յեղափոխականի կտրած գլխուն շուրջ, որ ցցի հանեցաւ Բաղէշի մէջ, հայ ժողովուրդը ա՛րարեկէլու համար...

Սանը էր կորուտար հայ ազատագրական շարժման համար: Դեռ նոր էր սպաննէր Գուրգէնը, որու եղբրական վախճանը գրեթէ մահացու հարած մը տաւ յեղափոխական գործին: Մշոյ զաշտին մէջ: Սերոբ՝ սպանած— ասեւ Տարօնոյ ժողովուրդը մէկէն ի մէկ զլխատեցաւ...

Սակայն, հայոց ազատամարտի փառանքը անսպառ էր և անբնկճելի: Անմեռ լեզուներ էր հին, քաղաքակրթ և ազ օրատանն ժողովուրդի, որ չէր ուզեր պարտուի և որ ամենայն իրտամբ կրնար կոչել Գարբարդիներու թևաւոր բարբառով:

Xoi siamo la sacra legione umana,
Che lotta e non mai muore! *)

Սպանած առաջնորդին տեղը թափօր շմնաց: Սերբի զնքը ստանձնեց— Անդրանիկ: Ոչ նազ կտրին և ոչ նազ կարող խնչրով ու բնագրով: Մենք ազգամազաւ տը, քաշածանծ շայտատանի լեռ ու ձորերուն, անդուզական տառաչեորդ ու հրամանատար, նոյնքան յանդուզն ու անվհահեր, որքան շրջահայեաց և հեռատես: Մուրատը— սերաստացին— վարպետրէն բնորոշեր էր զայն:

— Անդրանիկ աչք ունի... հա՛, սար ու ձորով կանցնելին խումբով, հրացաններս ուսերիս, և ամէն մէկս իր ճամբան կը քալէ, իսկ Անդրանիկ ամենքիս ճամբան. մենք անհօղ կերթանք, ան կը տեսնի, կը գիտի, կը պղտտի ամէն քար ու զար. ամէն ժայռ ու բլրակ, մացառ ու պուրակ: Ոչինչ չի վրիպի նրա տեսողութիւնից: Եւ ինչ որ մի անձամ տեսաւ, էլ երեքը չի մոռնայ. թէ նոյն ճամբով չեա զարու լինիք, կուով ու նահանջելով, նա հրաշայի գիտէ, թէ մինչև ո՞ր պիտի քաշուին այս ինչ բլրին, թումբին հանդիպելու համար: Յետոյ, նա գիտէ աննման գիբք բանել թշնամու դէմ. և միանգամ որ նա մեր տեղերը որոշեց կոտից առաջ, այն ժայռի տակ, այս բլրի յետև, այն պուրակի ծոցում, ապա մենք վառա՛ն ենք, որ զո լաւազունն է. ամբողջ օրը կտի կաններ և մեր զիրբերը միշտ լաւազունը կը մնան: Անդրանիկի հրամաններն տակ կուրը խաղ ու պար էա...

Այդ և ուրիշ կարգ մը ստուերութիւններու շնորհիւ, Անդրանիկի անձնական հմայլը հնազնեա՞ծ շեշտեցաւ. նա նահանց ամենայայն ժողովուրդականութիւն Տարօնոյ մէջ, ուր սակայն բաշտութեամբ իրմէ ետ չէին մընար ուրիշ դէմեր, ինչպէս Գեորգ Չաուշը, Սպաղանաց Մակարը, ապա ետէ ինք Մուրատը... Այդ հոյակապ Չաուշը, որ արիութեան և համեստութեան կատարելագոյն մըն էր և իր կիսերը՝ խօլ արկածներու շարան մը... Այդ ա՛նարկու Մակարը, որու ձայնի որոտներուն ունկնդիր էր ամբողջ «Սասմայ աշխարհը» և այդ միտ, աւելի խոնարհ, հարիւրաւոր կտրիճները, որոնք 1894էն մինչև Տարօնոյ մեծ ապստամբութիւնը (1903—1904) ու անկէ յետոյ երկար տարիներ լեյտուրք են Գաշնակցութեան շարքերը, մաս մը հին ռազմիկներ, մեծաւ մասամբ նորբնծաներ, վերածկրտած Հրայրի, Չաուշի և այլ հին մարտիկներու զազափարային աւազանին մէջ— Ելերկցի Մանուկը, Ղազարն ու Չօլօն, Մշեցի Տիգրանը, Նիզօն ու Կրպօն, Ուրուփայ Արթիւրը, Գայլն ու Յակօն, Ախս

*) Սերբ մարդկային լեզունն ենք սրբազան,
Որ կը կուի և երբեք չի մեռնի:

ու Մկրտչ, Մասն ու Անձն, Կայծահ-Վաղարշակը, Կոտորի Հաճիկ, Առիճ Ասգար, Աբախան Աբաբ, Ախաբի Թուրքեր, Մուլուխի Սերոբ, Կապր-Սերոբը, որ ամենէն արատյոյց կոխէ ունեցաւ իր երկու կործաններուն հետ ու ամենէն ցեղոց նահատակութիւնը— Խնձորնիկի նշգուծ, որ Սերոբի զին-ժը լուծելու համար, գինը-ցերեկ զայլի վրէժ ժուռ կուգար անտաններուն մէջ ու կը շանթաճարէր իր ձեռքն ընկած արհրներն ու հայ պատճառանները— Մաշաղի Աւետիսը, Ասն ու Զարհատը, Ալմարինեցի Վարդանը, Քեռաթա Արշակը, Մամականի Միմոնը, Աշոտն ու Միսն, Սմբատն ու Իսօն, Նշանն ու Վարդանը, Սեղբակն ու Սարոն, Հուլումասին ու Աստուր, Բաղշէյի Մուշկը, Թաշոն ու Ակէն, Յրոնքիի Մուրաթը, Էլիօ ու Միսկօն, Գեալուցի Ղազարը, Նահուտի Բարսեղը, Ջնօն ու Մէլոյն, Բայաբեկի Կարապետը, Գոմսի Կորիւնը, Ճարտար Յակոբը, Երկար Բարսեղը, Յրանկ Սահակը, Ջրից Համբարձումը, Քեռի Ղազարը, Բաղդաձայ Տոճոն, Սոխտարայ Տը-րանը, Մեղրի Սիսակը, Յիւսպի Արուիթը, Ամրանի Հալիկը, Իսօն ու Ասն, Գոմերի Յովիկը և Տը Մարգար, Բեղարքի Պեասն, Կարիտի Միտրիշը, Մօկոնաց Դասն, Տէալճանուց Վարդանը, Բերդակի Ներսն, Վարդնիսի Մարտիրոս, Դրմեղզու Տոճանը, Արիզըճուրի Անդրանիկը, Աստուցի Հրա-լը, Գորէցի Արշակը, Բազաուդի Ղազարը, Մխիթարայ Թանը, Չուլայ Արթիւր, Փոթիկնան Արամը, Չաթն ու Փուրթօ, Չիթնեաց Ըոյօ, Այիշուի Մխիթար, Դուրանու Քեռիկ, Մշեցի Մուշո, Սէմայայ Կրպօ և այլն և այլն:

Քանի՞ քանիսը կան, որոնց գործերը չեն իսկ լինատակած մեր յե-զափոխական գրականութեան մէջ: Քանի՞ քանիսը՝ որոնց անուններն անգամ մտոցած են լաւեւ... Եթե՞ յռեսակաւ սիպպաներ՝ որոնցմէ իւ-րաբանչիւրի կենսերը զիցազնամէլ մըն է և վախճանը՝ դարձուրանց մը: Երբեք, անշուշտ, 2000ամեայ մեր պատմութեան մէջ չենք ունեցած այդքան աստա ցանկ ժողովրդական ճշմարիտ հերոսներու...

Մեզմէ ցանկ՞սր կը առնուին Շերեղի Մանուկը, հայ ծնծածատն այդ շնաշխարհիկ զուակը... Կարգազէ՞ր սակաջի, տնօր հերոսական կոտորելի նկարագրութիւնը: Ի՞նչ վիճ հողի այդ գեղջուկ երիտասարդին մէջ, ի՞նչ գեղնցիկ նկարագիր: Իր եղերական մահն ու Քանի մօք ասուց, երբ ինքն այ մեր միւս տղաներուն պէս սոված, տանջահար պատկեր էր Հարսնգո-մերի ծառերուն տակ, Թուրքն— ինքն ալ ղեկավար մէր ռազմիկ ուժե-րուն— Հետաքրքրութեան մղած՝ կը հարցնէ Մանուկին. «Այ՛ մարդ, դու ինչ՞ն է Ֆէլզուի եղած ես, ինչ՞ն է համար կը տանջւիս»: «Պարո՛ն, կը պա-տասխանէ, ռոճը (թուրքը) զուլում է»:

— «Լաւ, եթէ ռոճը զուլում է, քեզի՞ ինչ. մեր տունը հարուստ է... ղուք պզտ էր այդ զուլումից»:

— «Ճիշտ կրես, պարոն, մենք աշխր ինչք, ռոճից, հարուստ էինք

և ենք: Այդ իսկ պատճառով մենք ամենէն շատ պէտք է շարշարինք... Երբ Մարտիկ կամ Մ. Կարապետ ուխտի գնակ, ժառանգորդի համար պէն ընտրի թոտա պծեալին, անընդունեիկ է սուրբին համար. միշտ չենք էլ բնորէլ դոչ ու զլաւ խոյներին՝ ուխտի նպատակին հասնելու հա-մար... Մեր աստածը Հայոց պատմութիւնն է. աշիր և հարուստ հայերը ամենէն առաջ պէտք է մատուցին այդ զոհարանին:

— Լաւ, բայց մատուցու խոյր գոնէ ի՞ր բան կը ստանայ. նախ, լաւ կը կենսակրն, կը շոյան ամենք... և ճակատն ալ կը ներկեն... Դուն այդ հաճութենքն ալ զրկած ես, փորց անօթի, բոլորն ալ կը հալածեն քեզ. յաճախ քո մօտիկները. նշան ալ չկայ վրաց, միշտ հասարակ դիւ-տը ես, ինձի նման պարտն ալ չես նանաւչի:

Եւ Մանուկ կը պատասխանէ.

— Ը՛հ, դատարկ բաներ են զրանք. թէ որ ամենքիս վերը մի գե-րեզան է, մի տաք զուլումն (զեզակ), աշխարհի վարձը անմիտ բան է՞...

Ռբոյիսի շինջ փիլիսոփայութիւն պլաստիսօպուս և անվերայաճ անձնուցացութեան...

Վարդապոյն վէլ մը չէր, անշուշտ, Ֆէլզայիներու ներքին կենսերը, թե՛շտ խաղաղ օրերուն... Չենք ուզիք բնաւ իրէլպացիկ— անգամ այդ քրեաղ անձնուցացները: Համբարաշխութիւնը միշտ կատարեալ չէր սպա-տարկան բանակին մէջ: Մարտիկ էին— և հայ մարտիկ— իրենց նախ-նական բարբերով ու կիրքերով, իրենց կոպիտ նախապաշարունակներով, որոնք սակաւ երկպառակութիւններ կը ձեռնէին... Ո՞ր չեն եղեր նման բար-քեր— փառասիրութիւն, ցուցամուրթներ, իշխելու տենչ, նախանձ ու թէն, զու ու սարքանք— ո՞ր երկրի մէջ յեզափոխութեան ու պատմութեան անտուգ չեն նիւթեր նոյն իսկ ամենածանր յանցանքներ... Մեր ամենէն հոյակապ ռազմիկներն անգամ ունեցիք են թեքացումներ ու սայլաքում-ներ և առատօրէն տւեր են հայ նահապետական կենցաղի պահանջնե-րուն, հայ բարբերու զոհ՜չուլութեան:

Գեորգ Զաուուի հօրեղբայրը կը սիրահարի Ազրիկցի աղչկայ մը վրա: Եւ օր մը Փասնը գաւառի Միւրչեր զիւղէն կուզուտի գելցի Մասուն՝ աղ-ջիկը փախցնելու համար: Հուսար կրննին և կը ձերբակալին երկու յան-ցատները: Մերոն ձեռքով ու կը բերին Սերոբի ժօս, իրրի յեզափո-խական առաջնորդի՝ դատելու համար: Սերոբ պատասխանատուութեան կը կողմ նոյնիսը: Գեորգ Զաուուի և ժողովորդին առջև կը նախաւէլ զայն. «Ինչպէ՞ս կը լինի, որ դու ամենահին զինուորը այս երկրին, թոյլ կուտաս, որ հօրեղբայրը կնիկ փախցնէ Մասուն աշխարհէն: Եւ Գեորգ կը պա-տասխանէ.

— Գու մեծն ես այս երկրի, զատ ու գառաատան բռ ձևերիս. ինչպէս կուզես, արա:

Բայց Սերսբ բարկացած կը շարունակէ իր նախատինքը. «Գէորգ, Փասնայ, ուշայն, ինչպէ՞ս համարձակի զոչ այստեղ և Սասունէն ազդիկ փախցնել, և ի՞նչ խորհուրդ ստացած չի՞նէր թեղմէ: Եթէ զատ ու գառաատան ի՞մ ձևերն է, ես կբռնեմ թեղ. զեմ ու գատա՛ն...»

Գէորգ, առանց պատասխանի, զուրս կնկէ, շտապ բալկեմով կերթալ զէպի այն տունը, ուր բանտարկւած էին Տօրեղբայրն ու կիներ և առանց խօսք միսկ ըսելու: Հրացանք կուղղէ Տօրեղբոր դուրծինն ու մէկ հարածով գետին կը դրէ: Ուրիշ զնգակ մըս կուտայ սարսափահար կնկան ճակտին և հրացանք վիզը ձգելով, կը հեռանայ զէպի Հարսնզումերի բըլբակները՝ ողբալու համար իր սիրելի ու անմեղ Տօրեղբոր մասը...

Այս տխուր զէպը և Սերսբի վարժունքը խոր զգոհութիւն յարուցին Ֆէլզայիներու մէկ մասին մէջ, ոճանք բմբոսաացան սանշորդին զէմ, ձգտեցին փախկնել ընել զայն, և Սերոբ, ներքին նաւերաշխուքիներ վերահաստատուելու համար, որոշեց հնուացնել հակառակորդ ուժերը ու պահել միայն իրեն համակիր Ֆէլզայիները: Այդ իսկ նպատակով զինաթափ բրու Անդրանիկը և անոր խումբ մը զինուորները՝ զանոնք յարմար տանն արտասահման գրկելու համար:

Ո՛չ, սուրբեր ու հրեշտակներ չէին շահ-Ֆէլզաները և զբախտարոյժ Տօրեղբորի ժը չէր անոնց կենանքը (չէ եզած աչգպէս և ոչ մի ուրիշ տեղ) և իսպաղօ օրերուն ստակ նոյն իսկ զգոհութիւն ու զանգատանք կը յարուցանէին ժողովուրդի մէջ: Բայց բոլոր մարդկային թերութիւններով հանդերձ՝ անոնք զարձակ պաշտելի էին ժողովուրդին համար, թէկուզ միայն այն պատճառով, որ անկնուրացի, ուխտակիր կուտուն ունէին, ամենքը կանխօրէն զոհարելու ժողովրդական դատին, ամենքը պատրաստ նետուելու արկնի ու կրակի մէջ, ամենքը գիտակից թեկնածունք վազածամ. անխուսափելի մահան...

Եւ ի՛նչ զգաման, սպարտական զբոցը մը... Գիւղի պարզ, անուս մարդիկ— անոնք զիտէին իրենց անազատ միջավայրի զմեզակ պայմաններում, ինքնակրթութեամբ, խօջ արկածներու ճամբուն վրա, սորվի կուի արևատը, այն բոլոր ռազմական յատկութիւններն ու հնարքները, որոնք կը վատակին բարձր ազգերու մօտ, տարիներով, ակաբար սովորական և զինուորական վարժարաններուն մէջ: Ի՛նչ զիթական սյմ մըն էր հայրենիքի և պաշտպան սէրը, որ անբարգաւ զնշուկներուն մէջ կը մշակէր այդբան բարձր աստիճանութիւնները,— այդ արտաշարժ հնազանդութիւնը հնդիսեակուտը բնկերներու, զինակիցներու հանդէպ, այդ

խոր յարգանքը զէպի տուշորդը, զէպի Կուսակցութիւնն ու հաւաքական գործը...

Հոկայ Մակարը, որ վերը Աստուծո կը ճանչնար, վարը՝ Տեղափոխական Կազմակերպութիւն և որու համար զէնքէ զրկելը մեծագոյնն էր անարժանքներէն, թոյլ կուտայ սակայն— մանկական խնամքով խնամար և մանուկի պէս հնկեկալով— որ Կուսակցութեան լիազօրք իբրև պատիժ, իր մէկ պարտազանցութեան համար, հանդիսաւոր կերպով զինաթափ ընէ զինքը:

Տեսարանը այնքան յուզիչ է, որ կարճէ նկարագրել փոքր ինչ մանրամասնօրէն: 1904ի փոթորակից զէպերէն ու հարածներէն յետոյ, տագնապ կապրէր Ֆէլզայիներու փոքրիկ բանակը: Երկպառակութիւն կար շարքերուն մէջ: Հրաբլի, Վահանի սպանութիւնն և Անդրանիկի ու խումբի հետաձգել վերջ, Գէորգ Չաուշ ճանչցած էր որպէս զնկավար, հրամանատար: Բայց զՏօրեղբոր կար անոր զէմ: Սկսեք էր պակսել աւանդական հնազանդութիւնը մեծաւորի հանդէպ: Պաղեր էին մասնատրպէս Մակարի և Գէորգի յարաբերութիւնները: Առաջնակարգ Ֆէլզայիներէ՝ Ենդրիկ Ղազարն ու Մանուկը, Չօյսն ու Գայեն, որ Գէորգի հին ընկերակիցն էին, չէին կատարել այլ ես անոր հրամանները և կը թերկն Մակարի կողմը: Վէճը հետզհետէ կը բորբոքէր Գէորգի ու Մակարի միջև: Կային սկզբունքի և անձի հակառակութիւններ: Հինատուրց, այնպարզ Ֆէլզային— Սպաղանար Մակարը— որ իշխան մըն էր և իրտա ազդեցիկ սասունցիներուն մէջ, գրեթէ բմբոսա էր Գէորգի հանդէպ և ամենուրեք կը թնապատէր անոր զործերը: Միամիտ, անուս, նեղ աշխարհայեցողի տէր, մարդը կապրէր Ֆէլզայիի հին աւանդութիւններով. չէր հանդուրժեր, որ Գէորգը շատ մը բալկեք կընէր առանց իր խորհուրդին: Կը պահանջէր, որ ես միշտ շարժի ընկերներուն հետ համախորհուրդը: Կը զգոհուր նաև, թէ Վերջը զուրս եկած էր կուսակցական սասունցիներէն և ամուսնացած էր հակառակ ընկերներու որոշման: Չէ՞ որ ժամանակին Գէորգ ինքը հակառակ էր Սերոբին, որ ընտանքով Ֆէլզայութիւն կընէր... Այժմ ինքը նոյնը կընէր: Այգպիսի մէկը չէր կարող զնկավար լինել, բոտ Մակարի: Վերջուպէս Գէորգը անզօրջ էր, յամախ ձիով կը պատէր— մինչ Ֆէլզային ռոտով շրջելու է, անվտանգ մնալու համար— ապա Գէորգ շատ կը հաստատը թիւրջ ընկերուն և այլն և այլն: Այդ բոլորի զէմ կը բողոքէր Մակար և անոր թնապատութիւններուն մէջ կար ճշմարտութեան բաժին մը: Կար և կիրք ու շափազանցութիւն:

Այսպէս թէ այնպէս, վէճը բուսական սուր կերպարանք ասեր էր և զէճ կազդէր ժողովուրդի վրա, մինչ թշնամին կուրսխանար: Պէտք էր լուծել այդ վէճը և վերականգնել կարգապահութիւնը: Եւ ա՛նա Մալաբաճ

ևս Ղըզղյազանքի անտառին մէջ շուրջ 30 ֆէզայիներն և 40ի մօտ ծրարակազ զինուորները Ստեր կը կուսակցութեան լրագործի պաշտօնը, զոր բասաններն կը նորակ Ռուրէլէ Քաղաքը, որ ինքը խօսի.

— Ե՛մ գրութիւնը շատ ծանր կը. առջեւ կանգնած են մարդիկ, սրտեր իրենց անցնելով կարող էին զիս իրենց զգայուն կոխել և իրենց քաղցրութեամբ ու ազդեցութեամբ մղուններով բարձր էին ինձմէ: Հրամարել միջամտութեան, պիտի նշանակէր ծածկել վէրքերը և խորացնել, ինչպէս նաև ցոյց տալ իմ թուղթերը... Ֆէզայիները որքան որ կը սիրեն իրենց մեծատերը, նայեցան և կը սասկան անկէ: Անոնք զիտեն, որ մեծատեր կը սիրէ զիրենց, բայց գաման, անողորմ իր հրամաններ չկատարողին հանդէպ: Մանաւանդ վտանգի ժամանակ խմբապետը խիստ կրարող է ու անողոր. ան կը սպանէ տանց վարանման իր հրամանին անստուգողը: Սույն առաինձանի բռնութիւնը և ծարր աստիճանի հատարութիւնը իրարու հետ անուշած ներդաշնակութիւն են ստեղծած ֆէզայիներու բնտանիքին մէջ...

Որոշեցի միջամտիլ... և գործել կարող ու վճռական, եթէ նոյն իսկ կորցողարութիւններս սխալ ըլլային... Կը զգայի, որ Մակարի ու Գէորգի վէճին լուծումէն կախուած էր շատ բան... Է՛մ չիշէր ինչքան երկար խօսեցայ... ա՛հա ներակացութիւնս. Ե՛րբ դուք բոլորը կը անենք, թէ այս երկպառակութեանէն կը վնասի ֆէզայական կեանքը, որմէ կը տուժէ միտիւնը և ժողովուրդի հաւատը զէպի ֆէզային... Ապա այս բոլորի պատճառ Սպաղանաց Մակարը սյիտ պատմի զինուորական կարգով, իբր բմբոս իր ղեկավարին հանդէպ... Առ դրանպով Մակարին, կէս շրջանքով, կէս սպանական ըսի. «Թէ որ դուն Մակարն ես Սպաղանաց, որ բան տարիլ անելի զէնք է շուրջած, թէ որ դուն ես նախանձանխոյրք ֆէզայիի պատմի ու կարողատե՛րութեան, ապա իբր օրինակ, դուն իսկ քս ձեռքովդ պիտի պատմես, ուստի շքեղ քրտիքով քեզինքզ օր ինձ յանձնիր»:

Եթէ ճիշտ է, որ վազրին ու ալանին երգն ու նազը կը զօպեն, ապա ֆէզային ալ կոնկրէն քիզեցիկ խօսքերէ, անդարձ վճռի ձեռով արտասուեալ: Սպաղանաց Մակար առքի է կանգնած. անոր հոյակապ հասակն ու կենցածքը պատմիք մըն է շքեղ անտառի լուսեան մէջ... Գուրխը խոշոր, սպիտակով պատած... աչքերը մեծ մեծ, արխնով լցեալ. վիշտ ու կատաղութիւն մըցման են նշած, շրթունքները զեղած կը դուրսէ: Բայց լուռ է Մակար: Անձայն ձեռները իր տանի կողքին և կը քանդէ իր արտասանքը, սպիտակ խնչալը, մտախ հրացանք՝ Գուրխին չիշատակ, իր պատռանդանքը տանեակ տարիներ պատուով պահպանած. կը համբարձ զանոնք մէկիկ-մէկիկ և յանդիմանական նայածքով կը բերէ կը թափէ առաջ: Սպաղանաց Մակար զինաթափ է եղած: Ով որ

ֆէզայի եղած է, ա՛հ կը հասկնայ թէ ինչ կը նշանակէ զինաթափ ըլլալ. առ անհնարաբար ու դաժան վճիռն է, անլի ծանր քան մահը:

Տխորտս ալ, Գէորգ Չաւուչն էս, խորապէս զգացած ենք... Գառնելով զէպի Մակարը և անոր կողմնակից ընկերները, ըսի.— «Քանի որ, Մակար, դու բարձր պահեցիր և կատարեցիր յեղափոխութեան ու ազդի հրամանը, այժմ նոյն պատիժը պէ՛տք է լինի միտ զինուորական վերաբերմամբ, յանուն ազգութեան»: Ելնքիկ Ղազար և Կանկանցի Արթի իրենց իրենց զինաթափ եղան: Իսկ Ենիշեցի Մանուկ, որպէս կատարած վազը, ամուր բոնած իր հրացանը, հեծկտացող ճայնով կարգուէ. «Գէնքս չը ի տայ. զնդակ մը տուր էսա անկատար. դու իմ պատմի Հեռ հորի՞ կը խաղաս»: Սպաղանաց Մակարը աչքերը կը լուծ Մանուկի վրա. Մանուկը հրացան մը կը վերցնէ ձօտի ընկերէն և կը մտանոյն հայտըտ Կանուկին. զոնցազով հարած մը կիշեցնէ թիկունքին և հրացանը խնցով կը բերէ կը զնէ առջեւ: Այնուհետև, քաշելով ծանրու աակ, վերադար կենիկի նման, հօնզուր-հօնզուր արտասու կը թափէ, իր զինուորական զուրկները իր կուրծքին քաշած:

«Տեսարանը խիստ յուզիչ է: Կարասու է Գէորգ Չաւուչ, որ այլ նա չզիմանալով, կը մտնայ Մակարին ու անոր վիզին փաթեմած, միտսին կուտեն... Այդ զէպը բոլոր ֆէզայիները միացուց, մէկ հողի դարձուց: Իրտերն ալ դուրգորանքով իրարու փարեցան... Մէկ ժամ լետոյ, Գէորգն է, որ կը պահանջէ.

— Ե՛ձանք եղած է, պատիժը բաւ է, զէնքերը դարձուր... վճուցցու որ Մակար երկու օր առանց խնչալի անցնէ, միտները երկու շուրթ, իսկ Ենիշեցի ամբողջ մէկ ամիս ձյուտակ պիտի մնայ...

Եւ քանի՞ քանիսր Մակարի նման...

Բալարեխ Կարապետը իր հայ քրիստոնէի կրօնքին հեռ ունի գերազան պաշտամունք մը— Է. Ց. Գաշնակցութեան զբօշը և անոր կիկերք, որոնց առջև միտսիկ երկիւղածութեամբ կը ձերբազրէ այդ ա՛հարկու մարդ և որոնց համար ամեն վայրեան պատրաստ է իր կեանքը տալու:

Բալարեխ Կարապետը, մշտնանց հաւատացող, կը պաշտէր նաև Անտրի զուխը, որով կերպնոր, ինչպէս և «Սուրբ Գաշնակցութեան» անունով:

Բալարեխ Կարապետը՝ բռնակալ, գաժան քնադութեամբ՝ չէր հակազուծիք ունէ քննադատութեան ու փոփոխութեան Գաշնակցութեան ծրարքին մէջ, օրրապղծութիւն կը համարէր այն և կատաղօրէն կը բնորոտեւար մեղաւորներուն զէմ: Երբ 1905ին հրապարակ նետեցաւ «Կովկասեան նախադիր» և Կարապետին հակացոյցին, թէ Կուսակցութեան ծրարքը կը փոփոխի, նա խորապէս յուզեցաւ, հաւաքեց իրեն նման հաւա-

տացնալներ և պատրաստեցաւ կոխ յայտարարել «փրստանի ճրծերուն», աշխերն առսահայ մատարականութեան ղէմ, որ կը համարձակի փոփոխութեան ենթարկել «սուրբ կնիքն ու ծրագիրը»: Եւ հասարակ գինւորներուն առջև, սրճարանի սեղանին վրա մատակ շրջան մը գծելով— Գաշնակցութեան կնիքին նման— նա կըսէր. «էջ ա Սերբր փաշի ծրագիր, էջ ա Գաշնակցութեան կնիք, էջ ա զրիշ, էջ ա խանշալ, էջ ա զրօշակ, էջ ա զաշնակցական ձևը: Սրն որ փոխէ, զլուսնին պիտի թանի, թէ որ էն էղնի դաճան Քօռօ»^{*)}:

Բայց երբ Բալարեխ, իրեն պատգամաւոր, կերթայ Քիֆլիս և անոր ցոյց կուտան Գաշնակցութեան կնիքը ու կը հասկցնեն, թէ ան փոփոխութեան չենթարկիր, Կարապետ կը տեսնէ, որ կնիքը նոյնն է մնացոր Սևրորի օրերէն յի վեր, կը համարէ զայն, աշխն կը ղնէ, զխոսն կը ղնէ և մեղայ գալով Քիւրօի առջև, կոխ կը յայտարարէ Միհրանականներուն...

Օր մը Կարսի շրջանին մէջ Բալարեխ Կարապետը բոլոր շէգորները կը յայտարարէ զաւանան, քանի որ չեն պատկանիր Սուրբ Գաշնակցութեան, իսկ միտ կուտակցութեանց անդամները կը յայտարարէ կրկնակ դաւանաները, մահապատժի արժանի: Այց քալլը պատճառ կը դաւանոյ, որ Կազմակերպութիւնը Կարսի շրջանէն հեռացնէ զինքը, զինաթափ լինելով: Ետեւոր կը խորհէին, թէ կարելի չլիիտի լինի առանց արհեստագործութեան զինաթափ ընել Կարապետը: Բայց երբ Արամը Չիլիկիարեանի հետ կը ներկայանայ իրեն և ցոյց տալով Գաշնակցութեան կնիքը, կը պահանջէ զինաթափ լինել, կտրել պեխերը զոր կը հիւսէր միշտ ծածրակին վրա և անմիջապէս արտօրի մեկնել Բաթում, Բալարեխ կը սահմակի: Պահանջները մահապատժի աւելի ծանր էին: Սերբրն անգով զինաթափ չէր ըրեր զինքը... Բայց չուն իր առջն էր անողոր հրամանագիրը՝ Գաշնակցութեան կնիքը վրան... Բալարեխ երեխայի պէս կուլայ զկնիքը կը յանձնէ, պեխերը թոյլ կուտայ կարճել (առա իշխանութիւններու ուշադրութիւնը կը գրաւէր), կը հագնի իր շփրած երտպական շորերը և կը մեկնի Բաթում:

Տեսեր ենք ուրիշ բազմաթիւ զինւորներ նոյն Բալարեխի մասնաբաժնամբ, որոնց համար Կազմակերպութեան խորհրդանիշները կրօնական ամենամոլոխանք պաշտամունքի ստարկայ էին— Քերիտաղցի նեվրոլ Մաթևոսը, Գաշնակցական եղջօն և հարիւրաբար նեվրոլներն ու եղջօններ որոնց աշխն Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը գերադրան էր սրբութիւններէն և անոր ղէմ եղած բոլոր արարքները՝ սրբապղծութիւն ու դաւանանութիւն:

արժանի բուն հակահարսաններու: Իր ցատտ կողմերն ունի, անշուշտ, այդ կոյր, եսխնական մոլոխանքութիւնը, բայց որքա՞ն մեծագործ է այն՝ զուլումի և կուի օրերուն, երբ ազատութեան փառանքը պէտք է շարժի զինւորական բունակի մը պէս, կուտ, պողպատեղ կարգապահութեամբ: Այց զիցսիցսիլիքը— զինւորական և միանգամայն զաղափարային— հայ մարտական կուտակցութեան փառքի տիպազաններէն մէկն է լընթացս 40 երկար տարիներու, անոր անվթար կենսունակութեան մեծագոյն կրաշիթներէն մէկը:

«»

Քանի մը կոխներ յիշատակեցինք արդէն, բայց անցանք հարիւրաւոր ուրիշներու վրայէն— ինքնապաշտպանութեան կոխներու և սիրբորական գործողութիւններու— զոր զայտը ընդարձակ պատմութիւնը միանի պիտի արձանագրէ հանգամանօրէն: Չենք կարող սակայն յիշատակել մէկ երկրորդ այլ: Եւ նախ՝ վրէժի ահաւոր պտոթկումները Սևրորի և Գուրգէնի զահիններուն ղէմ:

Հայ բազմաթիւ մատնիչներ ու դաւանաներ մորթուեցան անխորհալ, վայրագօրէն, երբեմն ամբողջ ընտանիքներ խողովուրդեցան... Յեղափոխութեան ճամբան, առաջ, չէ եղբարձ վարդի թուփերով— կրքի խօլ բնիկումներուն զոհարելու ին ստէլ ամենզներ... Բայց հայկական փոխ-վրէժի զիտաւոր սքառը հայ դաւանաններու կոտորածը չէր: Կարուն զահիճը— աշիրեթապետ Խալիլը: Նա էր, որ կտրեր էր Սևրորի (զուրիք^{*)}) և ցցի հաներ Բաղշի մէջ: Նա էր, որ Սպաղանը հիմնադրական կողմաներ էր և բազմաթիւ հայեր շարդեր նա էր, որ իր հայաշինչ սիրագործութիւններու համար, արտակարգ պատիւներու արժանացեր էր թուրք կառավարութեան ձօտ և շքանշաններ ստացեր օսմանեան փառիշահէն: Մուտ ուլիի տիպարով զազան մըն էր, Սուանոյ թիւրջ ցեղակներուն մէջ զոյժ մանեն վարագրը, որ իր ստեղծութիւնը հայոց պէմ կը զործագրէր զարձուրիչ սնիքներով՝ անգամ ծեբերու, կիներու, մանուկներու ղէմ: Հայ եկեղեցական մըն է, որ կը նկարագրէ այդ արհնարու զահիճը— հանդուցեալ Չիլիկիիրեան եպիսկոպոսը, որ այն ստեն Բաղշի առաջնորդ էր և հետագային արձանագրեր է իր յուշգրքին մէջ Ֆէլայիներու շարք մը զործներ, որոնք իրենց մանրամասներով ծանօթ էին ողջ Տարածոյ հայութեան:

«Տեսնելու էր այդ թիւրջ զաղառնի ստեղացումը, երբ սուլթանին շքա-

^{*)} Քիւրօ:

^{*)} Իրեն գործակից էր Հիւսիլին ալան, Ուլմախ սպանաձ մարիներու ձնորդ:

չշանք իր կուրծքին՝ շրջապատում իր մարդերով, կուզար Մուշ, կերթար դուռը և կը բազմեր միջնաբերդի քով: Իր քանաւոր և փշուաւոր հազուադասին քապիտանութիւնը, իր խոշոր-խոշոր աշտերը արեւելք արեւելք ղեմքի մը խոռոչներուն մէջ, լեցուն ստեղծութեամբ և արհիւնով, խոզի մազերուն պէս քսանձած իր պիտերը կանայնէկէն իր ղեմքին վայրագ դիմերուն խառնոթներ... Հեծեալ և դիննալ մարդոց խումբով կասապաւազներ միշտ և կը յոխորտար, թէ ինքը վախցող մը չէր ֆէզայիներէն և կուզէր հանդիպիլ անոնց անգամ մը... Եւ իբրօք օր մըն ալ հանդիպեցաւ...

1899ի աշնան երկնոյ մըն էր: Իմաց արած էր Անդրանիկի, թէ հաւիլ պիտի անցնէր Մուշի հասագիւղի գլուխ Ս. Աղերբոյի երկաթուղ կենտոս կերպէն, որու խորէն օձապտոյա կը ստղանկէ հետեանկի ճամբայ մը: Անդրանիկ սաստիկ կը տառապէր յողացանէ: Հազիւ կը քաշէր, կրքնելով իր դիւորներուն... Բշան ճամբու եզերք և բուրեքցին այնպիսի դիրքեր՝ իբարմէ հետո՝ որոնք հաւասարապէս կը տիրէին այդ ճամբուն, այնպէս որ կարելի չէր, որ անորոգ մը վրիպէր գեղակէ: Անդրանիկ և իր մարդիկ անտեսանելի էին ճայտերու և ծառերու ետև: Ամէն կողմ լուսնիսկ կը պատէր, խորունկ, աճաւոր խաղաղութիւն մը կը ծանրանար կիրճին մէջ:

Լուցեալ, ձիերու քայլածքին դոփոխը: Քիտը ցեղապետը իր ամենէն հուսկու 13—14 ձիատրներով կը քաշէր: Խալիլ հեծած էր զորջ գրաստի մը վրա, զեղեցիկ էր մը, զոր բունի ստամ Ս. Մասնոյ Կոփ գիւղի ուս երջօ Արէի ձեռքէն: Խօսակցելով կերթային և կը խօսէին ֆէզայիներու հանդիպելու հաւանակութեան վրա, այնքան կասկածանքով, որ Խալիլ կը ջանար քաշակել իր մարդիկը և կը յոխորտար, թէ ոչ որ պիտի յանդգնէր իր ղեմ նկչել... Խօսակցութիւնը բաական բարձր ձայնով էր, բայտ լեռնայիներու սովորութեան և յատկաօրէն կը հասներ Անդրանիկի խումբին: Խալիլի հեծեալխումբը կամաց-կամաց կը հասներ այն կէտերուն, որ հա՛յ ֆէզայիներ բռնած էին իրենց դիրքերը: Անդրանիկ տուս նշանը և աճա զնգակ մը*) սուր սուլունով յանկարծակիի բերաւ յոխորտացող ցեղապետը:

Կեզակները յաջորդեցին իրարու: Խառնշուկեցաւ Խալիլի հեծելախումբը նեղ ճամբու վրա և խոյս տուաւ: Խալիլ ինկաւ ձիին... Տղերը վազեցին և ցեղապետը բերին Անդրանիկի սուղը:

Խօսք տանք այժմ Անդրանիկին որ իր բնդարձակ յուշազրբին մէջ չէ մոռցած, ի հարկէ, այդ նշանաւոր դրագը:

*) Սպալանձ Մակարճ էր հնուէն հնուտ արմատողը — սաւանց ունէ ազդաճամբ, սովաներէն իւրաքանչիւրը կը փոփար իր ձեռքով որով ամարկու հրուանակալը:

— Ո՛րքով կարելի է, բայ, պէտք է աշխատիլ ողջ բոնել, որպէս զի կրկանք հարցարներէ, թէ իր հայ լրտեսները որո՞նք են եղած մինչեւ հիմա... Ժամը 3¼ն էր. երկու հայու առաջնորդութեամբ, 15 տանակ բարձած, Խալիլի թեռը կը տանէին հայերից հաւաքած իւր, բուլուր, և այլն... Երբ Խալիլը գիւղէն ճանապարհօք պիտի բեկին եզեր, ձիւն կը սկսի փէրթըր բնել, մի ազոտա ալ կը սկսի կոկոսալ, Խալիլ կրտէ իր խուլամներուն. «Ըստ մեր առաջ փորձանք մը կայ, ձիս փէրթը կրնէ, ազոտա ալ կը կոկոսալ»: Խուլամները կրտն. «Աղա՛», ս՛՜՜՜ պիտի ըլլայ առաջ, կրթանք...

Այլ մ'ալ տեսներ՝ հետուէն ձիու գլուխը երեւաց... Իր մի հատ ձիուն զարկիք... Բուպ մը շտեղջ ձիւն բնկաւ: Խալիլի սուրը մնաց ձիուն տակ, զինի մէջ: Ես մեզից 400 քայլ հետո էր: Վազեցիք, բունցիք Խալիլին: Երան նստեցուցի և սօր Գալիլի ձեռքը: Էղ սանն ուղեցի խաղաղութեան զարեւել, մոռցրէր էի, որ պայմանաւորած էինք հարցարներութիւն բնկու: Մակար, Գեւորգ, Յարութիւն հետից պտտացին. «Բան պիտի հարցնենք, մի՞ զարկիք»: Սպասեցի մինչեւ կտոնջ գալը:

Գեւորգ, Յարութիւն բունցին Խալիլի քեկերից, ես բունց էի գլուխ երկար մազերէն: Յարութիւն հարցուն (քրզերէն).

— Խալիլ դը բէժէն զո՞ն է:
 (Խալիլ որ կրտն, զո՞ն էս):

Խալիլ կը պատասխանէ.
 — Հըր հարիս ազբմ (այո՞, ես նմ):

— Սարը Անրոփ փաշա դու շարժէր, դու խար խեստար բր:
 (Սերբո փաշայի գլուխը զո՞ն էս կորցիք):

— Գո՞ն էիր, որ Սպալանձը բանդեցիր...

Խալիլ ձայն չէր հաներ, պատասխան չէր տար:

— Ովքե՞ր էին հայ լրտեսներդ: Ես միայն կըցաւ բուի.

— Բաքը, Բաքը, իշխուլամը թամամ բրբ:
 (Բու է, բու է, ալ զորոս լմնցած է):

Գեւորգ, Յարութիւն երկու կողմից զարկին երկու խանջալ, ես կրտնեցի գլուխ, որովհետեւ կը շտապէիք, հաւարը հասնելու էր:

Խալիլը վիզը կախած ունըր մի համալի՜ կախարդական բան, որպէսզի զնգակը չբռնէ իրեն... Վրան ունըր սուլվանէն ստացած պատասխանը, որ այժմ Գրօշակի խամազբատանն է...

Այլ սպանութեան համար ամբողջ Սասունի և Գաշտի ժողովուրդը ուրախութեան մէջ էր...

Բոյ Չիլիկիկերան սրբազանը կը գլէ.

«Հայկերը թիրախն դիտատու՛մը ակիրերան ըրաւ Մշոյ թուրք կառավարութիւնը և պահ մը խաղաղութիւն բերաւ խոշառանգած Սասունին:

•••

Պատմենք այժմ համառօտակի ֆէդայական մի այլ դրամա, որոթաւորարեմն էր հայոց հինատուրց վանքերէն մէկը և որն ունեցաւ իր արձագանգները նաև Եւրոպայում: Հայ անձնուրացներու յուսահատական թորչներէն մէկն էր, մտանց անկ, գոխալին կազմութեան մը:

Սասնոյ շուրքը կը խառնալին հեղահետէ շարագուշակ ամպերը: Հայոց դիմադրութեան միջնաբերդը խորտակելու համար կառավարութիւնը կը ջանար իսպառ մեկուսացնել գայն հայ աշխարհէն, կտրել գայն Մշոյ դաշտէն:

1901թ. աշունն է: Քուրք զօրքերը և մուհահիրները գրաւեր են Դաշտի բազմաթիւ հայ գիւղեր, ալան-թալանի կենթարկեն ժողովուրդը. տեղի կուսենան սանձարձակ բռնութիւններ, սպանութիւնները համաճարակի բնոյթ կը ստանան: Ռուս հրապատու Ուսանսկի, գիշակեր թուրքի նման կը շրջի ամէն կողմ և կը ջանայ յուսահատ հայութիւնը օրթոտոր ստիկանս գիրկը նետել:

Այդ օրերուն մեր ռազմիկներուն մէկ մասը հաւարած Մուշ քաղաքին մէջ, եւթ կը փնարեն մանր կացութիւնէն: Կատողի Հաջին, որ շատ չէր սիրում իր քանի մը վերստիկներուն պատանոզով, բայց որ մեր բաշտանձներ գործիչներէն էր, խելօք, յանդուգն ճարտիկ, կատաշարիկ քանի մը խելօքան ծրագիրներ: Մէկը, որ քնդհանուր հաւանութիւն գտաւ, հետեւեալն է.— Տեղափոխականները կորոշեն՝ պաշարիլ Առաջից վանքին մէջ և, պաշտպանելով անոր բերգահման պարիսպներու ետքը, կտի մղել երկար ատեն: Այդ միջոցով յոյս ունէին սթափեցնել ժողովուրդը. սիրտ տալ անոր, որ հրամարի կրօնափոխ լինելու դաշտափորէն: Կը խորհէին նաև, թէ զէպըր ազմուկ պիտի հանել Եւրոպայի մէջ և ատոր հետեւանքով թուրք կառավարութիւնը կրնար մղում իր հայտանքը:

«Ժողովուրդը յուսահատած, օրթոտորութեան դիմած է: Չորս կողմերէն մատնելով լիցած: Փոխանակ երթալու Դաշտ մեռնելու, հոս կը մնանք (վանքին մէջ), կը կուրիք ու կը մեռնիք»... Այսպէս կը գրէ Անդրանիկ իր յուշերուն մէջ:

Բուականաշարի զէնք ու ռազմամթերքով ֆէդայիները կամրանակ վանքի մէջ: Ծուրը 60 հոգի՝ ֆէդայի, շուրջաւոր և այլև: Ատիկ գաւմիսարանները և 40—50 որր երեխաներ: Վանքի ամուր դռները կը զոցին և դիրքերը կը բաժնան: Գլխազօր զեկավարը Անդրանիկն է, անոր

հետ է Գեորգ Զաւուշ: Չօրքերը կուգան շուտով, վանքը կը պաշարուի: Մերինները զնդակներու տարափ կը տեղան և թշնամին կը ստիպուի փոքր ինչ յետ բաշխել, վանքի հաստ պատերէն հետ ու եւ կը սկսին բանակցութիւնները կողմերու միջև... Տեսարանը կը յիշեցնէ Բանկ Գտտամանի գրատուրը: Միջնորդը՝ վանահայրն է, Յովհաննէս վարդապետը, որ կը բերէ մերիններուն Մուշի միջնաբերքի սպառնալին նամակները: Երկրորդը շարունակ անցուղարձին իրազեկ էր և կը տեղաբ իր հեռագրական հրամանները: Ի վերջոյ, սուլթանական բանակացիները նկան մերիններու պահանջմամբ պաշտօնապէս խօսելու և քնդունեցան վանքին մէջ: Քուրք կառավարութիւնը կը պահանջէր ֆէդայիներէ անձնատուր լինել: Անդրանիկ կը պատասխանէ.

— Երբ Մայիսեան ծրագրի ռէֆորմները երկրի մէջ մտնեն, մենք այն ատեն կտեղիցը գոյս կը գանք... Գիտցել, որ վեց ամիս կուրուոյժ ունենալ: Եթէ կուրել, թնդանօթ բերել զարկէք: Մինչև ձեր ներս գալը ձեզնէ հազարատուրներ կը սպաննին, ապա միայն կրնար մեզ յաջին: Իսկ մենք որ օրը որ հրացան առեր ենք, այն օրէն դիտցեր ենք մեր մեռնիլը: Այսչափ ատրի զուր լսած էք թիրաղ մը, կարտան մը թալանելիս կամ փոստ մը զարնելիս (բոնի՛ չէ): Լսած էք անմեղ թիրաղ մը կամ թուրք մը սպաննելիս էն մարդը, որ մեզի վնաս կը հասցնէ, ջուտուն ատրի ալ անցնի, մեր վրէժը կտանենք: Եթէ մենք ինքներս չկրնանք վրէժնիս առնել, մեզմէ յետոյ եկող շան ֆէդայիները կտանեն իրենց բնակներու վրէժը»:

Մայիսեան ծրագրի ռէֆորմներէն գաւմ ֆէդայիները առաջարկեցին սուլթանի կառավարութեանը շարք մը զորմանական պահանջներ, դիրտու իրագործելիք.

— Ազատ արձակել քաղաքական բանտարկեալները: Պատմել Սպաղանքի և այլ քանի մը վայրերու աւերողներն ու կոտորողները և հատուցում տալ վնասուած գիւղերուն: Եւ այլն:

Երկրորդ, բնականաբար, խուլ ակնը բրաւ: Սատարազմը, ճարտահանալ, հայոց պատրիարքարանի միջոցով առաջարկեց ֆէդայիներուն անձնատուր լինիլ, խոտանալով ենթման արժանացնել դանտը և գուհացում տալ անոնց պահանջներուն: Մերինները, իրաւամբ կասկածեցող, որ նեկջ թշնամին, խարխուրելով կուզէ միայն դիրքեր ձերբակալել, կը սկսին միջոցներ ձեռք առնել՝ վանքէն անկտանց զուրս երկելու համար: Մանր վայրեկաններ էին: Վիրտոր գիւտոր մը կար ներսը, մահամեծ գիւտակի մէջ: Ուրուգայն Տարութիւն էր (Արթիւր), մեր լաւագոյն հայրուկներէն

*) Անդրանիկ, Յուշեր:

մին, որ մասնակցներ էր Գեորգ Չառուչի բուր արհամանքուն և սիրամ էր ամենքէն: Դուրս ենկելու խիզախ քաղաքի իրազորմումս այդ պատճառով կը ձգձգւէր: Քսան օր արդէն անցեր էր պաշարումի օրէն: Վերջացաւ գործախոս հալածուի հոգեվարքը: Հողին յանձնեցին վանքի մէջ Արթինի դիակը և պատրաստեցան քաշելու զկտի զառա/լետները, դիշքատան, զօրքի զգլխան կարկելով: Հայոց հերոսամարտի ամենէն դրամատիկ վայրկեաններէն է... Արտոթիւնը միայն կուտու մէջ չէ, այլ և ճարտիկօրէն խուսափելու թշնամու դերակշռող ուժերուն առջև— գրեթէ անխուսափելի մահան վտանգով...

Պաշարման ճիշտ շիրջ դիշերը, նոյնմերթնան ձին ու բուքին կորուշն զուրս ենկել վանքի՝ խնդրելով միտքաններէն և որբերէն չհետեկի իրենց: Բայց նախքան զուրս գալը, կը հազնին եկեղեցու երկար ճեղքման շապիկներ: (Չիւնք իշում էր ամենուրեք, աղաք կը յուսային այդպիսով անեկատելի լինիլ պահակներուն):

Հրամանատարը կուտայ պէտք եղած հրահանգները. աղաք կը բաժնուի խումբերու. յառաջագահ, լետնագահ և այլն: Առոնէն՝ պիտի քաւէին Հաճի և Բարսեղ: Ծաքը՝ Անդրանիկ, Գեորգ և ուրիշ քանի մը աղաներ: Ամենէն ետքը՝ Վաղարշակ, Սարգիս: Մաս մը կը ճամբուին այլ և այլ ուղղութիւններով ու կը պայմանաւորին վերջը հասարկի բարձր դիրք ունեցող մարտի մը մէջ:

Եւ փորձի վաշտը կը շարժի լուռ, անշշուկ: Երբ թէ թուրք դիւնուներ են... Ետևով կը ճանդեցան առաջին թուրք պահակին, որ կը փորձէ կանգնեցնել աղաները, բայց վախէն լուռ կը մնայ: Փամին ու բուքը կարդիւն թուրքերուն լաւ հետեկի ֆէզայիներու շարժումներուն: Սակայն, երբ աղաք կը մտանան նոր պահակներու, Գաթի բարերուն մօտ, գաղտնիքը կը բացուի: Զօրքը կը սկսի կրակել, պոռալ:

— Վաշարլա՛ր, ջան ֆիտախլա՛ր, զաշարլա՛ր:

Բայց արդէն ուշ էր: Վանքի կորուներու ընթացքին մենք կորսնցուցիք շորս ընկեր, իսկ թշնամին, ըստ Անդրանիկի, 12 զինուոր և 2 սպայ: Բայց թուրքերու մեծ կորուստները յայտնեցան զէպրէն լետու:

Զօրքերը ափֆով բանեցան, օրական 20—30 հոգի կը մեռնէին... Պոլսէն եկած բժիշկը քննեց, բայս, որ շատերու թորերն աւրւած են:

Առաքելոց վանքի երեք շարաթեան դիմադրութիւնը և հալածուներու շարժող նահանջը սիրտ ափն ու նոր յույսեր ներշնչեցին Գուրան—Բարձրաւանդակի ժողովուրդին:

Գաշնակցութեան փորձիկ բանակը Սասնոյ մէջ կ'աճէր հեղահեղ: Կաշմակերպութեան գործին ուժեղ աստար եղաւ Վանանը (Մանուկեան), որ իբրև Կուսակցութեան լիազօր, եկաւ ստանձնելու գործերու ղեկը: Անցեր էր Վանէն, տեսակցեր էր Վաղդէլսին հետ, որ այն ատենները ղեկավարն էր Վասպուրականի ուժերուն: Կատարելք էր, Հրայրի մասնակցութեամբ, ընկերներու խորհրդակցութիւն մը Վասպուրականի և Տարսնի ուժերուն ապագայ գործունէութեան մասին. ապա Վանու կը մեկնի զէպրէ Սասուն, ուր յանուն Գաշնակցութեան կը հաստատու տեսակ մը դիւնուական ղեկատարութիւն: Դիկատարող կեցաւք մըն այլ առաւ, կը պահէր լեռներու մշուշին մէջ, խորհրդատրութեամբ շրջապատւած, մատչելի միայն սակաւաթիւ պարազույններուն: Արդէն իսկ պարզ լեռնականներու աշքին Կուսակցութեան գերազանց ներկայացուցիչը խորհրդատր վեհօճիկն ու կախարգանք մունեղ— և լաւ էր ստիկաւ, անհրաժեշտ էր զանգուածներու երեսակայութեանը գարնելու, սրտին ու մտքին խօսելու, հաւատ ու կորով ներշնչելու և զէպրէ գործ մղելու համար...

Վահան, անշուշտ, Հրայր մը չէր. լանկէր զերվիշ-ազիտատարին ոչ խօսքին սյժը. ոչ ալ գրչին գեղեցիկութիւնն ու ճմարը: Բայց զուրկն եկած մարդարէ մըն էր, Բիւրսի ստարակ, հին, երախտաւոր գործիչ մը, բարձրամարտը, հարթ ու հանդարտ ընտրութեան տէր— և յաջողեցաւ կարճ միջոցում ուժեղ զորակ տալ ներքին համերաշխութեան, չարգանք ու հեղինակութեան պարտազրկն ֆէզայիներուն ու Սասնոյ ժողովուրդին: Վահանի գալէն լետու, Հրայր ձից լեռնավայրը, իջաւ գաշտ և վերսկսաւ իր քարոզչական պտոյնները ղէպի Ախլաթ, Բուլանթիս, Վարդո, Խնուս և այլուր, գինւած իր հին ու սենձոն գազափորով— պատրաստել ժողովուրդը, մշակել ասիական անգիտակից և անաբարք գանգամանները զպոց մեծ շարժարեան համար: Երկրորդ Քրիստոս մըն էր ժողովուրդին համար. ցուցն առած, պարզ շինականի զգեստով, մեն մենակ կը շրջէր զիւղէ զիւղ և կը քարոզէր: Կատավարութիւնը դիւնէր այդ, կը փրենար իր այդ վառագար մարդը ամենուրեք. բայց ոչ որ կը մատնէր գինը, հակառակ շարժարեաններուն ու կաշառքի խոստամոնքուն: Անգամ Ախլաթի յայտնի գաւաճաններ, որ շատերը մատնած էին, չէին համարձակեր վատութիւն ընել այդ նոր մարգարէին: Հայ ժողովուրդը կը պահէր զայն գուրգուրանքով իր ծոցին մէջ:

Ցեղափոխական քարոզչութեան հետ, Հրայր կը զբաղէր նաև մշակութային գործերով, կը քաջալերէր ուսումը, վաճառականութիւնը, համայնական աշխատանքները, փոխազարձ օգնութեան սկզբունքը: Անոր

գործերէն են Գրգուտի տակ փուած Ջրո՛ր գիւղի ջուրն ու աղբիւրները: Գիւղացիք կը տառապէին չրի սակաւութենէն, ցանքերը կը փճանային: Գաշնակցութեան քարոզիչը շինականներու համագործակցութեամբ ջուր բերել տաւ և աղբիւր մը կառոյց, որ կը կոչուի «Արմենակի աղբիւր»:

Պէտք է լուսաւորել ժողովրդեան միտքը, արծարծել չեղափոխութեան զազափարք. պէտք է պատրաստել, հանգարտ ու յամառ աշխատանքով, բոս կարելույն խուսափելով կոիւններէ, խնայելով ժողովուրդի ուժերը: Որովհետեւ կ'ըսէք, համբերելը, տոկալը նոյնքան անհրաժեշտ զէնքեր են, որքան հարկ եղած պարագային զէնքով կոիւր և արին թափելը... Այս էր Հրայրի շատոնց որդեգրած տակախէլը: Աւա՛ղ, միայն թշնամին շարտի թոյլ տար չեղափոխականներուն՝ երկար տարիներ պատրաստել, աճել ու դորանալ...

Հրայրի տակախէին համոզած կողմնակից էր ինքը Գաշնակցութեան նարեկ լիազօրը՝ Վահան Մանուկեան: Երկու առաջնորդները, թարգման բուն իսկ Կուսակցութեան արամազորութիւններուն, ոչ միայն կը խորհէին, որ զանգաձը երկարատեւ պատրաստութեամբ միայն կարող է ընդունակ զառնալ կաթի, դիմազորութեան, այլ և կը գիտակցէին, որ սոսկ հայու ուժերը բաւական չէին՝ լուրջ, արդիւնաւոր ցնցումներ շատոյ բերելու բրոնտպետական կարգուսարքին մէջ և որ անհրաժեշտ է կրկն բերել միւս դժգոհ ցեղերն եւս: Անոնց միտքը կանգ կ'առնէր, բնականաբար, քրդական որոջ ցեղերու վրա — և հայ-քրդական համաձայնութեան ծրագրերն էր երկար տան կը զբաղեցնէր Տարածոյ մեր Կազմակերպութիւնը:

XII

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Բանակցութիւններ ժընեփ մէջ (1895—96թ.) — Ապտիսանման բէլ «Գրօ-չակ»ի խմբագրատունը. — Մերիկեներու աշխատանքը երկրի մէջ. — Քե-ռիճ՝ Տրոյսիմ. — Հայր, Գեօրգ, Վազարան վարդապետ. — Կապեր ցեղապետներու հետ. — Իրահիմ փաշա, Ղաթրմ բէլ, Ջէնալ և այլն. — Ապաղիւն երգեր. —

Հին, ցաւոտ կնճիտ մը՝ որ իր երկար պատմութիւնն ունի և որ աշտակ շարտի բնէն: Հակիբճ տողեր միայն: Գաշնակցութիւնը, իր գոյութեան առաջին տարիներէն իսկ ճիշդ բերք է ձօտենալու մեր արիացեղ զբօսցիներուն և զեռ 1895—96 թուականներուն Պեղրիսանի ժընեարեակ զաւակներէն մին, Ապտիսանման բէլ մեր հրաւերով, կուզար յաճախ «Գրօչակ»ի խմբագրատուն և տեղի կուեննային երկարատեւ զբոյցներ անոր և Ռոստոմի ու այլ ընկերներու միջև: Բանակցութիւններ՝ աւա՛ղ, անյայտ կը յորդորէինք, որ մեր միջոցներով երկիր երթար, որպէս քարոզիչ... Ապաղիւն: Միակ արդէնքը այն քանի մը պաթեթիկ կոչներն են, որ Ապտիսանման բէլ մեր խնդրանքով հրատարակեց «Գրօչակ»ի մէջ, — կոչեր՝ որ քիւրդ երեւելին, մեր միջոցով, կուզէր իր հեռուոր ազգակիցներուն, կը հրաւիրէր զանոնք բմրոստացումի, կը յորդորէր համեաբաշխ լինել հայերուն հետ, ճանաչալ բուն թշնամին, լենթարկել թուրք կառավարութեան դաւերուն, շմանակցել հայերու կոտորածին: Քիւրդ լեզուով ու արարական տառերով՝ այդ կոչերը երկիր կը ճամբելին և մերիւններու ձեռքով կը տարածէին քիւրդերու մէջ:

1896էն ի վեր, Ծրզնկացի Քեռիճ (Ռուբէն Շիշմանեան) հաստատեցաւ իրրկ Գաշնակցութեան առաքելու, Տրոյսիմ մէջ, երկու-երեք տարի մղեց աշտակ իր քարոզչութիւնը քիւրդերու մէջ, ձերբակալուցաւ թուրքերու ձեռքով և կախաղանով պատկեց իր դժարին առաքելութիւնը: Այդ ձեռնարկն եւս — ամենէն նպատատուր սեպած քրդական զեռնի վրա — արդիւնք մը չտաւ:

Ռուբէն Շիշմանեան ունէր արզէն լեղափոխական պատկառելի անցնալ մը. Եղբր էր Գալուստ Արխանեանի խումբին մէջ, մասնակցներ էր

Հետագային Ն. Գ. Գաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին (1898թ.): Ձեր-
բանակալելէն յետոյ, ծրագրկայի բանտը նետուցաւ շղթայակապ և մնաց
արեւելի ամբողջ շորս տարի, մինչև իր եղբրական վաթսօսներ... 1903
Յունիս 10ին կախազան բարձրացաւ 30 տարեկան հասակին մէջ:

Քիւրք-Տայիկական մերձեցման աշխատանքը Հետապնդուցաւ և ուրիշ
վայրերում: Քանի՜ քանի անգամ մեր ընկերները Վասպուրականի, Տա-
րսնի մէջ յուսահատ փորձեր րբեր են դաշնակցելու այս կամ այն թիւրք
ցեղապետին հետ, աշխատելով կառավարութեան դէմ հանել թիւրքերը,
կամ դժի չէզոքացնել անոնց հայաչինջ ձգտումը... Որքա՛ն ճիգ թափե-
ր են մեր Հրայրը և Գէորգ Չառուշը: Երկուք ասորինք աշխատեք է այդ ուղ-
ղութեամբ Վարդան վարդապետը, որ կը գործէր նոյն Հրայրի հրահանգե-
ներով: Մասնաւորապէս Գէորգ Չառուշ մեծ ձմայր ունէր թիւրքերու մէջ
և անոր մասը պահ մը գաղտնից բանակցութիւնները, զոր շարունակեց
Ռուբէն 1907էն ի վեր: Դաշնակցութիւնը կտուր ստեղծեց Գիարբեքիի
նահանգին թիւրք Իրրահմի փաշային հետ, նաև Փէշեանացոց և Սիլվանի
կիսանկախ ցեղերուն հետ, որոնք առատօրէն կաշտորներ կը ստանային
Արցիւկ Լամիդէն՝ հնազանդութեան մէջ պահելու համար: Կապե՛ր՝ նաև
Սևերկիի թիւրք հզօր ցեղերուն հետ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին
Տայիկական Քարճաւանդակի աշխրթներուն վրա: Մերինները նամակ ու
ընծաներ կը զրկէին ցեղապետին և անկէ ալ կը ստանային նամակ ու
ընծաներ: Այդ բոլորը, սակայն, լոյ պղտատուական համակարգ մըն էր,
ստանց ունէ գործնական հետևանքի: Ընծաներու փոխանակութիւնը Գէորգ
Չառուշի հնարքներէն էր:

Սերո կապեր հաստատեք էին և Ղարս մէջ ի հետ (տիրահաշակ
Մուսա բէյի եղբայրը), որ շատ ազդեցիկ էր իր շրջանի թիւրքերուն մէջ:
Ղարսը յայտարարեք էր զինքը մեզի դաշնակցի և անդամագրեք էր
«Դաշնակցութեան»: Անոր հետ ևս մերինները կը փոխանակէին ընծա-
ներ: Կերթային ծածուկ անոր վրանք և խորհրդակցութիւններ կուենեա-
լին: Օր մըն ալ Ղարս մէջ փոխայցի կուգայ մեր ֆէլզայիններու բանակը,
100ի շուրջ թիւրք ու հայ զինեալներով և տեղի կուենան խորհրդատր տե-
սակցութիւն մը Ղըրլազաշի անտառին մէջ: Երկու օր հիւր կը մնայ մե-
րիններուն: Ամէն տեղ արդէն տարածայնած էր մեր միութիւնը, շեղ-
բայրութիւնը... Դազունք չէր, հարկաւ, և թուրք իշխանութիւններուն
համար: Եւ անա Ղարսի այդ զորդադիւր փոխայցէն ևսք, օր մը թուրք
զօրքը կը շրջադառնէ ու թիւզածով կը բռնէ թիւրք ցեղապետին բնակա-
վայրը: Վերջեր քանի մը տասնեակ զուաներով պահ մը կը դիմագրէ:
Բայց միայն իր ու ընտանեքիի գլուխն ազատելու համար... Ապա կը

փախչի: Բազմաթիւ թիւրքեր կը սպանին այդ կտիւն մէջ և անոնց հետ՝
քանի մը Տայ ֆէլզայինք, որ օգնէր էին իրենց զգաշնակցին:

Այս ճիգերը տեղի կուենան 1907ին: Ղարսէն ալ յուսախար ե-
զանք: Եւ դարձաւ մերոնք շուսահանուցան: Հայ-քրդական եղբայրա-
ցումի փորձերը շարունակեցան: Կազմակերպութիւնը ճիգ կըրէր ամ-
բողջելու իր կապերը մի այլ աշխրթի հետ (խորբրկայի, Դըմիկ ցեղէն),
որ ցեղակից էր Տերսիմի թիւրքերուն: Աշխրթի պնդը հնչաւ մըն էր,
Ղէշեալ անտեղով, որ հայերէն ալ թիշ-շատ գրկի-կարգալ գիտէր— սորվեք
էր նարբերդի հայկական զորոցի մէջ: Տեղագիտական մըն էր, բմբոստ
ընդդէմ կառավարութեան, չէրմ կուսակցի հայ-թիւրք եղբայրութեան և
կը բարոյէր երկու ցեղերու խառն ամուսնութիւններ՝ Արմիւնի անկի
սերտ դարձնելու համար (մերիններու մէջ ևս կար այդ գազափարը):

Թուրք կառավարութիւնը, ի վերջոյ, այդ դաս ևս չէզոքացուց: Սկը-
սաւ հայաձեւ Ղէշեալը, իբրև հայերու դաշնակից: Ապտամը ցեղապետը
փախստական եղաւ: Հայաձեւք անոր դէմ շարունակեցաւ և Ռթիմասի
օրով: Ի վերջոյ, Ղէշեալ դաւադրութեամբ սպանեցաւ (1908ի վերջերը,
Բինգիօլի մէջ):

Յարարերութիւններ կը մշակվին և շարք մը ուրիշ ցեղերու հետ—
Հասնացի, Ջիրանցի, Հայտարանցի և այլն: Հայ-քրդական համըրաշ-
խութիւն ստեղծելու փորձեր րբեր մեր ընկերները նաև Վասպուրականի
մէջ.— Արամ, Իշխան, Վ. Փափագան, Վառման, Մալխաս և այլն:

Երբմն մեր պրոպագանդը կուտար փորքի արդիւնքներ: Երբմն
ալ մեծ վնասներ: Մեր զորժիներէն ոճաք կուգան այն համագումին,
որ հնիվ է երես դարմնել աշխրթներէն և կեղտուցանել համըրաշխու-
թեան քարոզչութիւնը թիւրք ուսյալի մէջ: Այդ բեկումը ուժով շեշտուցաւ
համատուական մեծ անցքերէն և մեր Վիեննայի Համագումարէն վերջը,
երբ թրքահայ մտաւորական երիտասարդութիւնն ևս Վան ու այլ կեղ-
քներուն մէջ տարեցան ընկերվարական հոգեբով: Կենթակցականներ:
Բայց ցար հոն էր, որ ուսյան ալ յուսալի նեցուկ մը չէր, քանի որ կը
շարժէր աշխրթի կամքով ու հրամանով... Եւ շարք մը ամալ փորձեր
վերջ, մեր վատարախտ քարոզիչները համոզուցան, որ լաւ է ձգտել աշխ-
րթներուն համակարգը շահելու, քան սարքուլ ու անզօր ուսյալ...
Քանի՜ յուսահատ փորձեր, բանակցութիւններ, միութեան և եղբայ-
րութեան յայտարարութիւններ ու հրաւերներ... Ապարդիւն: Այլտուր

կարճատև էին համերաշխութեան գործնական արտահայտութիւնները: Երբեմն այ բարեկամ ու դաշնակից թիւրդ առաջնորդը կը կատարէր անակնկալ վճռա-քա մը և դաւադրօրէն կը խղճուէր իր չարկին տակ հրարեկալամ «դաշնակցական» առարեանները... Այդպէս աղէտեցաւ, ի միջի այլոց, Զեղօ, մեր լաւագոյն դիւտորներէն:

Հայու շար ճակատագիրը կամեցաւ, որ իր դրացի բրդութիւնը արթնրանք, գնահատելու համերաշխութեան քարոզները և ձեռք մեկնէր հայութեանը միայն այն ժամանակ, երբ Բուրբակեան բանութիւնը թիւրդի ձեռքով իսկ շեղեր էր, կամ թէ երկրէն դուրս ետանք հայ զանգաւորը...

Այսպէս, տասնեակ տարիներու բնթացքին, Տարսնոյ, Վասպուրականի եւր անխոչը գործիչներու քարոզչութիւնը թիւրդերու մէջ մնաց ճայն բարբառոյ լանկապատի: Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը անբաւ ետանք ու զոհեր տաւ երկու դարաւոր հարեաններու համերաշխութեան գործին, բայց չկրցաւ իրագործել թիւ-շատ լարք ու տեական գործակցութիւն— նա չկրցաւ անզամ չէղորացնել այդ դարաւոր դրացիի յարձակողական բնագիծները, շաղղեցաւ զայն համոզել, ոչ չղանա՛յ կոյր գործիք բրդնակալութեան ձեռքին՝ հայ դարա խոշտանգելու, հայութիւնը բնաշնչելու նպատակով...

Եւ երբ Երզրզի դուերով բռնկեցաւ 1901 թականին Սասնոյ մեծ ապստամբութիւնը, թիւրդ ցեղերը փութացին միանալու գորբերուն, գրոհ տին հայոց դէմ*) և խեղդեցին, անզամ մեռ, հայ ժողովուրդի ազատագրական շիգր...

Սասնոյ ապստամբութեան մասին կը խօսինք հետագային: Այժմ վայրկեան մը հեռանաք երկրէն և արձանագրենք հայկական Դրամայի մէկ ուրիշ փորձիկ արարք, որ խաղացեր է Բաշկաններու մէջ, որ Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը— Բուրբ ու թիւրդ ժողովուրդներէն յուսահատ— մօտեցեր էր և կորսալական համերաշխութեան կապեր հաստատեր Մակեդոնացի յեղափոխականներուն հետ:

*) Նոյնը, ապ'դ, 1915ին, երբ թիւրդը հանդիսացաւ հայկական Մեծ Եղեռմի մեծագոյն դերակատարներէն մէկը...

ՀԱՅ-ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Հայկական շարժման անդրադարձումները Բուլղար-Մակեդոնիայի մէջ.— Ելումը Դաշնակցականներու և մակեդոնացի յեղափոխականներու միջև.— Կ. Պոլիս, Սոֆիա, Ժրնև.— Ռուսում և Սարաջով.— Հայ և մակեդոնական զոյգ դարա նուպայում.— «Բրոյակի խմբագրատունը» ժամագրովայր.— Հայ-մակեդոնական եղբայրութիւնը արեան դաշտում.— Արիւհանապոյտի կախաղանները.—

Նման են շատ կողմերով երկու ժողովուրդներու ճակատագիրները.— հայերու և բուլղար-մակեդոնացիներու: Բուլղարիոյ ազատագրութիւնը Բուրբաց լուծէն— ասկէ 53 տարի առաջ— չեղաւ լիակատար: Խոշոր մաս մը այլ երկրէն— բուլղար Մակեդոնիան— մնաց Բուրբակեան բանութեան տակ, մեզի բախտակից: Նոյն բարբարոս ուժովմը, մեղումներն ու համամանը, միլիոնաւոր ժողովուրդի տառապանքն ու ապարդիւն բողբը... Եւ այդ բողբը՝ չղօր, ցեղակից բուլղար պետութեան կողքին, անոր սահմաններում... Այդ հարեանութիւնը և առհասարակ Մակեդոնիոյ աշխարհագրական դիրքը, եւրոպական մայր-ցամաքին վրա, հարկաւ կը մեղմէին Բուրբակեան բռնապետութեան հարածները: Զանգաւածային մեծ ջարդեր անհնարին էին Մակեդոնիոյ մէջ: Ուրիշ նպատատար պարտգայ մըն այ իսկամ տարրի սակաւութիւն էր, գրեթէ չղոյութիւնը այդ երկրում:

Այնուամենայնիւ, ուշ արթնացան մակեդոնացիք, մեղով ալ ուշ: Մեծ զարկ տաւ հայ շարժումը անոնց յեղափոխական վարթօքրին: Մասնաւորապէս Օսմանեան Բանկի գրաւումը և Կ. Պոլսոյ կոտորէրը (1896թ.): Այդպէս կը խոտովանէին իրենք իսկ մակեդոնացի պարագլուխները և անոնց մէջ ամենէն հուլակաւորը՝ Բարխ Սարաջով:

1896ի զէպրելին առաջ և մասնաւոր անկէ յետոյ, Պոլսոյ մէջ այդ պարագլուխներէն մէկ քանիսը ինքնաբերաբար կը մօտենան մերկիններուն և ժանօթութիւնը հետզհետէ կը դառնայ սերտ բարեկամութիւն: Բանկ Օտտօմանի նահատակները, Բարկէն Սինիի հերոսական պատգիները, Սասնայի մտաւորական ազգիկները բուլղար-մակեդոնացիներու խանգալաւ հեղցմունքի առարկայ էին:

Հայ-Մակեդոնական դաշտաբարային գաշնակցութիւնը կը զարբնւի միւս կողմէն, բուն իսկ Բուլղարիոյ մէջ, ուր 1898էն ի վեր Հաստատում էր— Յիլլիպի մէջ— Ռոստոմը, որպէս տեղւոյն վարժարանի տեսչւն և միանգամայն Բալկանեան մեր մարտիներու բողոհանոր զեկամար: Միս-մամանակ, Ռոստոմը, մակեդոնացի բնկերներու աշակցութեամբ, Բուլղարիոյ ազատ հողին վրա կը կատարելագործէր պայթուցիկ նիթերու իր սիրած մասնագիտութիւնը, զոր Հետագային պիտի շարունակէր Քրիստոփորը նոյն Բուլղարիայում: Նոյն մակեդոն յեղափոխականներու շարանի, Ն. Յ. Գաշնակցութիւնը կը ստանար այլ և այլ արտօնութիւններ երկրի կառավարութեանէն: Այդպէս, Բուլղարիոյ բարձր Ձիւնորակակ վարժարանը գրեցաւ մեր արամազորութեան տակ և չուն զինուորական արեւոյսը ստղծեցան շարք մը դաշնակցական երիտասարդներ, որոնցմէ մէկ քանիքը հետագային կարեւոր դեր խաղացին մեր կոիւններուն մէջ (Գաբելին Նոզնէ, Քառցիկ Գէորգ, Ռաշչը և ուրիշներ):

Բորիս Սարաֆովի աշակցութեամբ մերիները հիմնեցին նոյն իսկ Ն. Յ. Գաշնակցութեան դասուրի զինուորական դպրոց մը, Գուրնիցայի շէր-շանին մէջ, բուլղար-բուլղար սահմաններուն մօտ: Տարասխատարս, զազանիքը երեւան գալով, Քուրս կառավարութեան ազգաբարոյթիներուն վրայ, բուլղար իշխանութիւնները հարկադրած եղան փակել դպրոցը: Բայց իր կարճատեւ գոյութեան ընթացքին այ (շուրջ մէկ տարի, 1906—1907), այդ վարժարանը, բուլղար բանակի հարիւրապետ Պողոս Պողոսեանի տնօրէնութեան տակ, առաւ ուժանով չափ հայ երիտասարդ-ներ, բաւականաչափ մարզած զինուորական արեստի մէջ: Վարժարանի ծախքերը կը հոգար մեր Բալկանեան Կեդրոնական Կոմիտէն, որ այն ժամանակները ուներ արդէն բնագրական ճիշդաւորումներ Բուլղարիոյ շուրջ 30 հազարեոց հայ գաղութին մէջ, Յիլլիպի, Վանա, Ռուսնու, Բուրգաս, Սիլվի, Սուրբուր և այլն:

Նոյն Սարաֆովի և բնկերներու շնորհիւ, Գաշնակցութիւնը սերտ բարեկամական կապեր ստեղծեց շարք մը բուլղար եւ խաբարներու և այլ բարձրաստիճան աններու հետ, ինչպէս Պետկով (Նախարարայեան), Ն. Գեւորգիէվ և մասնաւոր զորավար Սովով (Հետագային Բուլղարիոյ զեւպան Պարիզի մէջ):

Բորիս Սարաֆով սիրեց Ռոստոմը, որու հետ շատ աւիթներ ունեցաւ շփուելու իր բուլղար Սակրեթի մէջ: Ռոստոմն այ փոխադարձաբար սիրեց Բորիսը, որ հայ ժողովուրդի և Ն. Յ. Գաշնակցութեան ամենաշեղծ բարեկամներէն էր և— ինչ այ որ բուն հակառակորդները անոր անձական կեանքի մասին— Մեծապէս յեղափոխական դէմքերէն մէկն էր Բուլղաններու մէջ և ստեւն մը ամենէն ժողովրդական մարդը բուլղար աշ-

խարհում: Երբ ես զիցագնական կոիւններէ յետոյ, Մակեդոնիոյ ուղեմ-դաշտերէն փառքի դափնիներով կը վերադառնար ազատ Բուլղարիա, կանցնէր մարտաբազարի յաղթական կամարներու տակէն, ժողովրդեան խելայեղ կեցցէներուն մէջ...

Երրորդ վայրը, ուր կը մշակէր հայ-բուլղար-մակեդոնական բարեկամութիւնը— Ժըննն էր: Բազմաթիւ էին բուլղար ու մակեդոնացի ուսանողները ժըննի համալսարանին մէջ և դեռ 1896 թականէն անուսով մէկ քանիք կը յանձնէին «Գրոշակի խմբադասուներ»: Հող էր անոնց ամենէն նշանաւոր հրապարակագիրը, Սիմոն Ռուզիկ (այժմ զոչական Բուլղարիոյ Ուռշինգոտում), որ թերթ հիմնեց ժըննի մէջ և երկար տարի-ներ մեկի հետ թով թովի մղեց պրոպագանդը Եւրոպայի մէջ ի նպաստի իր երկրի Բուլղար-մակեդոնացի կապայի մեր ուսանողական ժողով-ներուն ու միթիւնիկներուն, մերիներուն այ կերթուցին անոնց հաւորաթի-ւներուն, երբեմն այ միասին կը կազմակերպէին միթիւնիներ՝ երկու ըսոր գառները ներպայցիներու ազգեւ արծարծելու նպատակով:

Միթիւնիներ՝ նաև Պարիզի, Լոնդոնի, Միլանի մէջ, հայ և մակեդոնական դասերուն շուրջ, կազմակերպում «Պրո Արմենիա»ի կոմիտէի ձևորով, ուր Գաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն հետ՝ բնմ կազմային և մակեդոնացի գործիչներ: 1907 թականին այ Գաշնակցութիւնն ու Մակեդոնացի յեղափոխականները մէկտեղ յիշատակագիր ներկայացուցին Հառաի Վեճաժողովին (լատակ հայկական պատմութեան ժրտի մը այ— Անարունեան, Իթիւնեան եպ., Յովհ. Շահնազար— Կաթողիկոսի կողմէն գօտջ հայ գառը, Վիրաթը Բեկարի առաջնորդութեամբ՝ նոյն Վեճաժողովին մօտ՝ Հայ գառը պաշտպանելու համար):

Իսկ երբ բորբոքեցաւ մակեդոնական յեղափոխութիւնը— 1902—903 թականներուն— կոիւններէն յետոյ, մին միսի ետեւ ժըննե կազմային հանգստանալու շարժման կարեւոր դեմքերը, Սարաֆով, Կապով, Գրո-գովնով, Քրիթիկի, Չակարով և այլն (վերջինը երկար ամիսներ կը բնակէր մեղ մօտ, «Գրոշակի խմբադասուներ»): Եւ տեղի կունենային յանախակի տեսակցութիւններ ու յոտրմական զրոյշներ մակեդոնական շարժման փայլուն սպալակոյցի հետ:

Հայ-մակեդոնական զինակցութիւնը ունեցաւ, վերջապէս, և իր արիւնտ սրբազորումը կուի գալուտում: 1901 թականի ամառը, Արքիանու-պուլոյ ժողովը տեղի ունեցաւ նակատամարտ մը, որ կը մղէին բուն մը մակեդոնացիներ ու Գաշնակցութեան զինուորներ, թուր զորքին զէմ— մէկ զուգը հեծնլազոր և երկու վառա հետեակ: Իրձակցներէն վեց հօգի բնկան կուին մէջ և շուրջ գերի բռնեցան, սպաւորով իրենց վերջին փառ-փուլաբը: Թուրք սատրապամը— Քիւլիկ Սալիտ փառա— խիստ սպա-

տրամ անկեղծաբան դիպրեն, որոշեց սաղմի մէջ խեղդել հայ-մակեդոնական զինակազմները: Եւ մասնւոյն անարգ սինկերը՝ անկեղծաբան Ազրիանուպոլսոյ շորս հրապարակներուն վրա: Մահապարտներն էին՝ Լ. Յ. Գաշ-նակցոյի անհայտ շինարարը ու սիրամ կամաւորներն՝ Պետրոս Սեւեմենեան, Յիսիպեցի և Օնեկի Փարսեան, Ռոստոփոցի: Մակեդոնացիներն էին՝ Սվե-տոսլավ Մերչանով, Փրենկ համալսարանէն, և Խրիստ Լազի Իլիւզ:

Ազրիանուպոլիսը շատեց չէր տեսած կախազաններ և այդ օրը ար-տակարգ յուզումի մէջ էր: Սուղ էր հայերու և բուլղարներու մէջ: Ահա-զին ամբոխ մը հաւաքած էր կախազաններու շուրջ: Չորս կտորիներու մեռան հերոսաբար: Պետրոս^{*)} շանթալից ճառ մը բտաւ կախազանի առ-ջ, նման այն ճառին, որ արտասանեւ էր Արամ Արամեան էրզրումի իր կախազանէն, առկէ երեք տարի առաջ:

— Այն^{*)}, ես չեզափոխական եմ, գտնեց Պետո, բարձրանալով մահու աթոռի վրա և զինելով ժողովուրդին ու զահիճներուն. մի՛ մտնաք, որ ես այտուղ կը ներշնչանամ, իրբն զազափարի ներկայացուցիչը. ինկի կը կախէք, բայց զազափարը կախել չէք կարող...

Ապա ինքը վիզն անցուց շուտեր և հրեց աթոռը...

Ազրիանուպոլսոյ կախազանները խորապէս ցնցեցին հայ ու բուլ-ղար-մակեդոնական շքեանները և նոր զարկ տին կրկու ժողովուրդներու փոխադարձ ջերմ զգացումներուն: Դէպքը ունեցաւ իր արձագանգները և ներուպայում: Հայ ու մակեդոնական դատերը այլ ևս անբարձան կը ներկայանային արեւմտեան հանրային կարծիքին առջև (մէկը յանուն Բիլլիի գաշնազարի 61րդ յօդուածին, միւսը՝ յանուն Նոյն գաշնազարի 23րդ յօդուածին): Ֆրանսիա զր Պրեստանսէ — մարդկանց և ազգերու իրաւունք-ներու անզուգական ապագայը — եկաւ ժրեն, ներուպայի Հայ Ուսանողա-կան Միութեան հրատարով, և Վիերտտիս Լօյս մեծ սրահին մէջ, քաղա-քի բազմահազար ընտանիքին առջև, խանդավառ զովքի բրտաւ հայ-մա-կեդոնական հերոսներուն ու նահատակներուն: Իսկ ժրենի բուլղար ու հայ ուսանողները յուղիչ սքահանղու մը կազմակերպեցին, Ակիուսիի նախագահութեան տակ, որ հայ ու բուլղար հետտորիք փառաբանեցին երկու ազգերու կուզ տարրերու եղբայրութիւնը:

Ներայրութիւն մը՝ որու շնորհ, աննախընթաց տեսարանը պարզեց մայրաքաղաք Սոֆիան մեր Քրիստափորի և Վասիլ Բազման օրը (մարտ 1905թ.):

Եւ առկէ երեք տարի յետոյ, Բորիս Սարաֆովի և Գարվանովի եղև-

բակեան մահէն վերջ, անոնց հետեղիստը Բազմանի, Նոյն Սոֆիայի մէջ, Լ. Յ. Գաշնակցոյի մը իր չարգանք ու վշտակցութեան բաժինը կը բե-րէր մակեդոնացի ընկերներուն, յատուկ պատգամաւորութեամբ — Անգ-րանիի և ուսանող ընկեր Ալյանի, որ գնաց Եւրոպայէն:

Ազատագրական զեղեցիկ ու փոթորկալից շարժում մ'ունեցաւ բուլ-ղարական Մակեդոնիան: Յեղափոխական կազմակերպութիւնը, զոր առ-հասարակ զազոտօրէն կը հովանաւորէր բուլղար կառավարութիւնը, հե-րոսական և արինայի կրիներ վարեց Մակեդոնիայի լեռ ու ձորերում և ունեցաւ ռազմիկներու, նահատակներու փառաւոր բոլլ մը — Գելչիվներ ու Գամիան Գրուչիվներ, Ապոստոլներ, Սարաֆովներ ու Մերչանովներ... Շարժմը, սակայն, հակապէս այնքան արիններուն ու անբարձներուն, հակառակ նաև եւրոպական միջամտութեան կրկնակի փորձերուն, շուտա-ուիւ արդիւնք, շլանգեցաւ ուժգնութեամբ: Բայց արդէն կը մօտենար Վես-տեննիկներու և Նոֆերու զալստեան ժամը նաևի այդ բազմաառնող երկ-րին համար, արդէն մակեդոնական նար արազ-արազ կը մօտենար իր փրկարար նաւահանգիստին, ինչպէս հայկականը, որ համիդեան և իթ-թիւհանեան արիններու մէջէն զուրս լողալով 1912—13 թուականներուն, եւրոպական մարզպաններու զեղութեամբ, կը մտնէր իտալաղ ու աղաա ծովին մէջ... Համաշխարհային պատերազմը եկաւ արտեց բոլոր յոյսերն ու ծրագիրները և բանի մը շարափան մէջ ի չիք դարձուց այն զեղեցիկ արդիւնքը, որ վաստկեր էր հայ ժողովուրդը, տասնեակ տարիներու զոհա-րակ մարտունակներով, իր հերոս դաւակներու և հարիւր հազար նահա-տակներու արեան զեղով... Հայաստանի և Մակեդոնիա իրենց լիակատար ազատագրութեան սեմին վրա էին — համաշխարհային պատերազմը նե-տեց զանոնք վերատին եաթաղանին ու լուծին տակ:

Բուլղար Մակեդոնիան — նազ զոբախտ, քան Հայաստանը — կող-քի, սակայն, տակաւին իր նակատագիրը օտար իշխանութեան տակ (Նուզուպովիոյ ու մասաւոր Յոնակաստանի) և կոմիտաշիներն ու չեթաները զեռ կը շարունակեն, ծանր կորուստներով, ազատագրական իրենց պա-տերազմը...

*) Այլ կողմեր զինքը Բուլղարացի Պետո: Բուլղար քանակի սպայ մըն էր, շատ սիրամ Գաշնակցոյեան շարքերում մէջ: Մասնակցեր է և Ռուսաստանի արշաւանքին:

ՍԱՍՆՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶԱՐԸ

Արդիւ Համիղ՝ անդրդնի իր հայաշինչ Բաղախանուրեան մէջ.— Եւր դար Սասունի ղէմ.— Խորակել հայկական միջնաբերդը և «մաբել» Տարօնոյ հայաբնիւր.— Գանե՛ միաժամանակ Զէյրունի ղէմ.— Սասնոյ տազնայր և ֆէլայիները.— Օգնական ուժեր Կովկասէն.— Ձիտար խումբի մը զգայացունց ուղևորութիւնը.— Յերաստացի Մուրաւ.— Մեծ բախումի նախաեկիկն.— Հայոց զօրակոչը և գծուած խազմիկներու հանդիսաւոր գրկայտանումը.— Մտայոյոց տեսարաններ.— Համանաւարք բնաւորին.— Քուր բանակի զգուշաւոր վերելքը.— Քուրք ու Բնոյն անդէ համեաշխ.— Քրդական դաւ Անգրանիկի ղէմ.— Առաջին եակատամարտ (1904, մարտ 30).— Հայկական ուժերու դասաւորումը.— Երկրորդ եակատամարտ.— Միջնորդներ և բանակցութիւն.— Երկրորդ կը պահանջէ անճանաւոր լինելը.— Սասուցիներու մեծումը.— Անհաւասար կռիւ.— Բուս մը հայտնիւն բնոյնը.— Յերաստացի Քուրք ու Բնոյն.— Մերիները՝ յարող առաջին բախումներու մէջ.— Եանանք ղէպի բարձունքները.— Ճակատագրական վայելեանները.— Բազմամբերքը սպաննով. ֆէլայիները կորոշնց դաշտ իջնելը.— Կուտով կը ստանէ իրենց հետ ժողովուրդը.— Երկրորդ կը հրամայէ Բոլորով լցնել իր պարզած Սասունը.— Պետուրեանց միջամտութիւնը և սուրբանական ծագրի վիժումը.— Սասուցի կը վերագառնան իրենց բոյները.— Հայր և Վահան եանատակած.— Հրայրի կարգապիւն երգը.—

1902—903 Բուականներն են, Ֆէլայիները ցրեր են Սասնոյ գիւղերուն մէջ, լուծեր են, անհետացեր լեռնական ժողովուրդի ծոցում:

Այդպէս էին տեօրիները Հայր և Վահան: Երկու մեծ վարիչները Հայկական շարժման՝ Մեծ Հայրի մէջ, Երկու ղէմեր՝ նման խառնածրոյ և համազումով. զգուշաւոր և խոհական: Երկուքն ալ համազում՝ որ հայ ժողովուրդը պատրաստ չէ բնցհանտը պատաստութեան համար, իսկ մասնակի, անհատական և խմբական թաղիները Սասնոյ վրա կը հրափրէին կառավարութեան ուշադրութիւնը: Կուզէին ըստ կարելուց խու-

սափիլ անզուտ զրգումները, պատրուակ շտալ թշնամուն լայն ծաւալով հայածանք ու ճնշումներ նիւթելու:

Եւ երկուքին համաժխտ կը Գաշնակցութեան երրորդ խոշոր վարիչ ղէմը՝ Վարդգէսը. որու զօրծունելութեան վայրն էր Վանը, Վասպուրականը:

Այլ կարգի իրողութիւններ. ևս կը թի թէ կուշած էին հանգստանելու համախան կառավարութիւնը, մեղմուն անոր վայրը, կասկածներ և հայժայտած ետեղեր: Կովկասեան, ոտուակն իշխանութիւնները սեղեր էին խոստի նեղել իրենց հպատակ հայութիւնը: Կը հայածէին նաև կովկասարեանկ թուրքահայ տասնեակ հազարաւոր փախտակահանները, հարկաբերով զանոնք՝ կամ բնոյնով ոտուսպատակութիւն, կամ թէ հեռանալ կովկասէն:

Աւ գրեթէ միաժամանակ առաջ հրապարտուները Քուրքահայաստանի որոշ շրջաններում— անշուշտ, վերին հրահանգով— կաշխատէին գրակալ թշուտ, անթի հայ զանգուածները՝ օրթողըստութեան գիրկը:

Վերջապէս, ցարական կառավարութիւնը, իշխան Գուլիցիին սարգանքներով, հրատարակեց ժամօթ կնիկովը հայ եկեղեցական գրեթէ բոնագրակու մասին, որով ոտքի հանեց ամբողջ ոտուսահայութիւնը, հարկաբերով թուրքահայ պատրիարքի և հանդիսաւոր բողոք բանակ ի լուր աշխարհի:

Համախան կառավարութիւնը կը տեսներ այդ բողոքը՝ նա կը տեսներ ողջ հայութեան բուն հակազդեցութիւնը ցարիզմի ոտուարար քաղաքականութեան ղէմ, և Բագրի, Քիֆիլիզի, ամբողջ Ռուսահայաստանի արձանահէլ ընդհարումները 2. Յ. Գաշնակցութեան ու բոնագրակու ոտուսակներու, կողակներու միջև: Միտ կողմէ, թուրք կառավարութեան համար բնու զազանիք չէր, որ թուրքահայոց պահանջները արտակարգ շինչ կը պարունակէին, որ անոնց ուղածը կնանքի ու զայրի սպառնութիւն մըն էր և որ նոյն Գաշնակցութեան գործիչները, մասնաւորապէս Մուշ—Տարօնի շրջանում, ամէն առթիւ համերաշխութեան քարոզը կը հնչեցնէին սզգեցիկ թուրքերու մէջ և՛՛ ձգտելով համազուլ զանոնք, որ հայ մարտական կուսակցութիւնը լուծի բնու անպատական ձգտումներ և որ թուրքահայը կուզէին մնալ օտմանան պետական յարկին տակ, բարենորոգած Հայաստանի մէջ:

Քիշուտ քարեղացակած, համերիտար ընթացք մը Երկրորդ վարիչներուն կողմէ ղէպի հայութիւնը կրնար մեղմել այդ գրեթէ անտիրութիւնն ու թշնամարը և սրամտարի զայն ի նպատակ օտմանան տիրապետութեան: Գերազանց առիթ մըն էր սիրաշահելու հայ ժողովուրդը...

Երկրորդը, սակայն, նշանակեց մանկամ շփոթեց իր դուստրը քա-

գարականութիւնը հայոց հանդէպ, ինչպէս որ շփոթեց 1898—1899 թա-
կաններու դիմադարձի շրջանին, որը Արթին փաշայի միջոցով կը բա-
նակցէր Ն. Յ. Գաշակցութեան հետ— այդ վերջինը զինամիտ ընկու-
նդատակով— և կըր Հայաստանի ու Քուրդիոյ մեր մարմինները ձեռն-
արկեցին իւր-շատ խոշոր ասպտամբակիս ունէ շարժման: Հայազինը մե-
թոքը անշնչ, անզուկ կը շարժանակը: 1902 թափանէն հալածանքները
բուռն թափ առին: Այս անգամ թշնամու բոլոր ճիգերը կը կեդրոնանային
մէկ կէտի վրա— Սասնոյ դէմ: Երկրորդ ծրագրեր էր այս անգամ իտպառ
ոչնչացնել հայկական բնորոտացումի կեդրոնավայրը, զոր շէջցաւ խոր-
տակել 1894—1895թին: Եւ այդքանով նա շարժի գոհանար: Պէտք էր ճա-
րակել և Մշոյ, Տարօնոյ հոծ հայութիւնը, որ 1895—1896ի պարհուրանք-
ներէն ազատեր էր համեմատաբար թեթեւ կորուստներով: Ֆէզայիներու
բանակը անհետացի՞ր էր, լուսնի՞ր էր ժողովուրդի մէջ,— այդ ամեններն
չէր հանգստացներ գաւի՞րը: Սասնոյ զառաւելված ծրագրեր նա պիտի
իրագործէր, եթէ անգամ մէկ հատիկ ֆէզայի շմար հայոց բնորոտ լեռ-
նաստանի և ողջ հայկական Տարօնի մէջ:

Դեռ 1901 թափանէն թուրք կառավարութիւնը ձեռնարկած էր զօրա-
նցներ կառուցանելու Տաշլուրիկի, Շէլքքի, Գէլիկուզնի բարձունքնե-
րուն վրա, բայց հանդիպէր իր սասունցիներու կորովի ընդդիմութեան:
Անգամ մը սասունցի կանաչը էին, որ կատաղաբար նետեցան հայ բան-
ւորներուն վրա և միժեցուցին շինութեան գործը:

Մինչ թշնամին կը պատրաստէր իր յարձակումը Սասնոյ դէմ, բիրտ
ու թուրք վո՛ւմակներ աղառ, անպատե՞ծ էր կատարելն իրենց թալանի
աղչանները Մշոյ դաշտին վրա: Եւ ա՛նգանգը պարբերաբար կը հնչէր
Քարիզի, Քիֆիզի վրայով դէպի Ժննէ:

Ազէւրը, սակայն, տակաւին հնուտ էր: Թշնամին կը շարժէր խիտա
զգուսութեամբ: 1893ի օրերը չէին: Հրպատոսները մին միտի նետէ կը
փութային դէպի դէպերուն թատերավայրը:

Ամբողջ 1902—1903 տարիներն անցան հայ ազգաբնակչութեան ա՛-
ու զոգին մէջ: 1903ի վերջին ամիսներուն, դէպերը հասան իրենց սուգ-
նապալի շրջանին:

Տեսներ, թէ ի՞նչ կանցներ-կը դառնար Սասնոյ ֆէզայիներուն մէջ:
Սանր մտահոգութիւններով պաշարած էր փոքրիկ բանակը: Գիտէին,
անշուշտ, Հրայր, Վահան և մեր միտ զնկավարները, որ թուրք կառավա-
րութիւնը իր վերջին ու զօրաւոր ճիգը կընէր բնորոտ լեռնավայրը ոչ

միայն ընկնելու, այլ և իտպառ քարուքող ընկու: Գիտէին, որ նոյն բախ-
տը մի՛նչանած էր Մշոյ դաշտին, ողջ Տարօնոյ հայութեան: Գիտէին, վեր-
ջապէս, որ իրենց փոքրաթիւ, ըրշ-շատ զինած, ռազմունակ բանակը
մի՛նչ չույն ու սպաւնէն էր հայածական ժողովուրդի: Պատրաստ էին,
ինչպէս միշտ, աբխաբար կործք ստույ թշնամու սիններուն, բայց կոխը
շափաղանց անհաւասար պիտի լինէր և բաւականաչափ կուտղներ:
Յիշակաւ ուժերու և ռազմամթերք, շունէին և բաւականաչափ կուտղներ:

Օղնական ուժերու կը սպասէին Կովկասէն: «Գաշակցութեան» կով-
կասեան մարմինները շէրացան իրենց պարտականութեան մէջ և Սաս-
նոյ, Տարօնի այդ բախտառոշ օրերուն, արտակարգ եռանդ ցուցնելով,
կասմանկրպիցցին ամբողջ շարք մը կուտղ վաշտերու, որոնք ընտիր խցմ-
քաղաններու առաջնորդութեամբ, նորագոյն զէնքերով սպառազինած,
պիտի անցնէին— ու անցան մին միայն ետև— թուրքական սահմանա-
դուրը— բայց զիրին բան չէր ժամանակին օգնութեան գալ Սասնէն,
յազմահարկով տարածութեան անհաշիւ արգելիներ և ամեն վարկիկն
հանգիպելով կամ թուրք կանոնաբար զօրբերուն, կամ թէ բիրտ ու թուրք
խամամուտին...

Մէկը, այնուամենայնիւ, այդ ընտիր ու սուար խումբերէն կարողա-
ցաւ անցնել հաշտաբար խոշ ու խումբերէն և Կովկասէն մեկնելով: Հա-
սաւ ժամանակին իր երազավայրը, զնաց զրկախառնելու Սասնոյ ֆէ-
զայիներուն հետ, զէպերէն ամիսներ ստաշ: Չարաբաղի Քումանի (Քոր-
գումի) ձիաւոր խումբն էր:

«Tour de force» մըն էր, գրեթէ հրաշք: Քանի՞ այդպիսի հրաշքներ
է գործեր հայ բաշերու փառանգը իր որհասական պատերազմի ընթաց-
քին,— հրաշքներ, որոնք, աւ՛ղ, նեմացներ ու մարեր են թշնամու նիւ-
թած հրգհչներու բոցերուն մէջ, ձախորդութիւններու, յուսախաբութիւն-
ներու համագնակայ ալիքին մէջ...

Մեծ էր ոգևորութիւնը: Անգործիկն է, որ կը գրէ իր յուշերուն մէջ.
— Լուր եկաւ ինձի, թէ 20 հոգիէ բաղկացեալ ձիաւոր խումբ մը
եկաւ Սէմալ: Ելաւը զագինք Սէմալ, տեսնեցանք Քումանի հետ: Երանց
մէջ կային իմ նախկին ընկերներս, 95էն— Քեաթառ Արշակը՞), Սեպուհ
Արշակը, Գուրբաթը, Մուրատը: Ուրախութիւննիս շատ մեծ էր, ամբողջ
ժողովուրդը ոգևորեցաւ՞):

*) Հնուտայի Շահաւոր Քեռից:

**) Թորգոմ, իր այդ խիզախ և յաջող փորձէն նետու, վերստից բանի մը
նոզով փայտ դէպի Կովկաս, որպէսզ ճոր ուժերով ու ռազմասիրտով վերադառնալ
Սասն: Այսպ այդ երկրորդ արշաւի ընթացքին, ամոր վիճակեցաւ գարնութի վախ-
ճան մը, որ համատուտի կը պատմենք հետագային:

Մուրան ևս, վերապէս— Սերաստացի Մուրաւոր— հասաւ, երկար, սրատարոյս սպասումէ կտր, իր երասննորն աշխարհ՝ Մասուն:

Եւ ահա անոնք, հայոց աշխարհի ռազմիկները բանակ դրած Սասնոյ ջարձարներ՝ լեռներուն մէջ, զոռ անցքերու նախօրնակին: Հրայր, Վասն, Անդրանիկ, Քառոշ, Մակար, Մուրաւոր, Սեղուճ, Առաքել, Ասո, Մանուկ, Վաղարշակ, Քեռի, Սմբատ, Ալշո, Գալէ... Կարծէր այդ խորհրդաւոր լեռնաշխարհի հին, լեզնեզական զիցագուններն էին, որ մէկէն ի մէկ լոյս աշխարհ կհան Հայրենիքի ցառտ երկրունքի օրերուն... Տարբային այժ մը խլիր էր գանձոք իրենց հայրենի օճախներէն, ծնողներէն ու սիրելիներէն, խաչուցեր էր անոնց մէջ աշխարհիկ վայելքներու տենչը և կատաղօրէն նետեր էր գանձոք զէպի արհմտու ջրապետութիւն: Մարի և բազուկի բնութանին էր Քուրբանայ գաւառի՝ որ կ'անձնաւորէր ցեղի սանական յատկութիւնները, անոր խիղճը, պատին ու պարծանքը: Քաղաքական քիչ մը նպաստաւոր պայմաններուն մէջ, անոնք պիտի կարենան լուծել ազգային մեծ կենդան և պիտի պատկէին համաշխարհային հրաշակի դասնէլ պատկերով, նման հելլեն զիցագունվայի մեծ զէմբերուն...

Կը հնչէ հայրուկներուն զօրակոչը, Սասնոյ բուր ժայրերէ հարկուրաւոր կտրիները կը համախմբին իրենց բնուր սպարապետներուն շուրջ: Քիկունքը մեր լեռնական ժողովուրդը, զինած կոպիտ զէմբերով, աւանդականօրէն բաշ, ռազմաւար և աներկիւղ: Բակ անցին՝ ողջ Տարօնոյ հայրութիւնը, սարսափահար գալիք անցքերու հեռանկարէն և կծկած իր հարազատ, ներկական Մասունի շուրջը:

Սպասելով նոր օգնական խումբերուն, Վաշխակցութեան սպայապետը կը հուսարէ իր բուր ուժերն ու ռազմավարները, կը կանչէ հեռու մնացած նշանաւոր ռազմիկները, լեռ կը կոչէ Վասպուրականի «արտօրէն» Գեղոր Քառոշը, որ պիտի կուէր յառաջապահ շարքերուն մէջ— «Քիլիկի Քառոշը», կորսիկացի տիտանին փորքիկ հասակով և անոր անվերականութիւնը ու խիզախութեանը— կը կերտանայ փորքիկ բանակի իր ռազմական զիրքերուն վրա և կը պաշտէ անցքերուն: Կը պատրաստի ճակատելու մեծ զորհին, որու նմանք Մասուն անգամ սպահովարար նրբեր չէր տեսած իր հողմակոծ գոյութեան ընթացքին, ինչպէս չէր տեսած և այդ լեզնոնք ազատութեան մարտիկներու, որոնք ամէն բան թողած, համակ զոգափար ու անձնազօճութիւն, համակ սէր ու գորգուրանք զէպի հայրենի բազմաշաղաք ժողովուրդը, գացքեր էին հոն, մէջ անուր լեռնացեացիին մէջ գրկելու դաժան, անխուսափելի մահը...

Սպայակոչտին մէջ, տեսանք արդէն, զէպերէն տապ, համարաշխուքներ կատարակ չէր: Ուր չեն գտար ռազմիկները խաղաղ ժամանակ, առօրեայ մանր հոգներու մթնոլորտին մէջ. ևս չէին յարաբերութիւններ

Հրայրի ու Անդրանիկի, Հրայրի ու Գեղորի. Վաղարշակի ու Հրայրի, լաւ չէին և երկար ատեն չէին խօսել: Գժուած էին և շատ մը զինուորներ, անանք դառնացած Անդրանիկէն:

Հաշտութեան զերագուն ժամն էր,— անվերապահ զղջումի, եղբայրական զրկախառնումի ժամը:

Հաւաքած էն այդ ներկական արտազուրկներ կատարելու Խօսքը Վասնինն է: Մուրաւորական զիկավարն է, կուսակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը, որու ձայնին ամենքը կուսկնդրեն պատկառանքով, երկրպագութեամբ: Եւ այդ ձայնը կտրուկ է, վճռական, ինչպէս զօրավարի կօչը պատերազմի դաշտին վրա:

— Ընկերներ, պէտք է խաշ զենքը անցեալին վրա և ամենքս մարտը սրտով, թե թեկ տած, յառաջ տանինք մեր սուրբ գործը:

Վասն Մանուկանին կը յաջորդեն կովկասէն նոր ժամանած ներքու ներկայը.

— Տղերք, գործի սիրուն համար անցեալը պէտք է գերեզման իջցնել:

Եւ տեղի կուսնայ զրկախառնումի վսեմ, սրտաշարժ տեսարանը: Կը համարուին Հրայրն ու Անդրանիկը, կը համարուին Գեղորն ու Հրայրը և բարդ զինուորներ և բուր գժուածները: Եւ այդ կարծրացած, սպարտական կուրծքերուն տակ, սիրտերը կալիկոծին ու կը փղզկին. Հրայր՝ մէկ կողմ, Անդրանիկ՝ միւս կողմ— լեն զիմանար զպատմներու յորհեղծելուն և կը սկսին լալ...

Եւ սրբազան լեռներու շուրջին տակ կը վերականգնին, աւելի ամուր գարբներով, ուխտեակներու յուզիչ ներդաշխակութիւնը:

Ահա և հրամանատարի բնութութեան ժամը. նժրք, կնճոտ խնդիր մըն այդ այս: Ո՞վ պիտի առաջորդէ ազատութեան լեզնոնք պատերազմի ընթացքին: Քիկնածուները— մէկէլ աւելի և գրեթէ հաստատ իրուածքով: Վիճարանութիւնները կը սկսին, ձայները կը բաժնուին: Կը հնչէ սերստացի Մուրաւորի ձայնը.

— Հրամանատարի պաշտօնը այսու ենք այն ընկերոջ, որ Սերտի մահէն յետոյ առաջնորդեր է ֆէլզայիներու շարքերը... Անդրանիկն է այդ առաջնորդը և եթէ անգամ նա մեռած լինի, անոր դիակը մեր գրոշակին հետ պէտք է տարի մեր առջեւն զէպի կոխ ու ազատութիւն...

Եւ Անդրանիկ կը նշանակուի կօչող ուժերու ընդհանուր Հրամանատար:

Գեղորը կը գահավիժին: Թրքական ուժեր ամէն կողմէ, անգամ հեռաւոր Տիգրանակերտէն, անընդհատ կուսան, կը համախմբին Մասն

սունի շուրջ: Կը կտրի ամէն Տաղորդակցութիւն լեռնաձայրի ու գաշտի միջև: Կը պահի անվերջ խուզարկութիւններ Տարիւրաւոր գիշերուն մէջ: Կը զրգռէ Տայերուն զէմ իսամ խաժամուճը: Ամէն միջոց ի գործ կը զրի հայութիւնը զինաթափ բնկու և աճաբնկելու:

Միւս կողմէ, սակայն, Քշեմմին կը շտապ «երեւոյթը փրկել» արտաքին աշխարհի առջև: Նա եկեր էր 1895ի տեսարանները վերաբառադրելու ամբողջ Տարեան մէջ, եկեր էր հիմնական բնաշնչումի ծրագրով և խիստ մտահոգ էր Եւրոպայի մէջ տեղի ունեցող շարժումներին: Վաթ ուներ, անշուշտ, և աստուծոյններու երկարատեւ գիմարութիւնն, կը շափաղակցէր հայերու սեռը: Ուստի յառաջ կը շարժեր մեծ ուժերով, դանդաղացալի և զգուշութեամբ: Կը խուսափէր սեռամէլժ, զրգրագիծի ծեսփերէ, չէր արտօներ մասսային նախճիբներ, անգամ Մշոյ դաշտին վրա, ուր համեմատաբար գիտին էր այդ: Նա կուզէր ցուցնել աշխարհին, որ ինքը եկեր է Սասուն հայոց ապստամբութիւնը ճնշելու, սխալմարտերը պատժելու... Իսկ այդ արդէն իր իրաւունքն էր և ատոր զէմ ոչ ոք կարող էր բողոքել...

Երբ թուրքական բանակը, երկար պատրաստութիւնէ ետք, բարձրացաւ Սասուն, տասնեակ լեռնային թնդանօթներով, նա այնտեղ ևս երկար ստան չէր գիծեր գինարական զործողութիւններու, չէր ուզեր նախալարակի զեք ստանձնել, այլ կամարով կը պարտաստեր իր գիտին յառդուութեան գեախը— կը զրգռէր քիւրդ աշիրէթները հայոց զէմ: Փորձ մ'որ նոյնպէս ճիգ կը պահանջէր, վասն զի քրդերը տեղ-տեղ կը մերժէին իրենց զործողութիւնը, յիշեցնելով տարբ տարի առաջ եղած զէպերն ու յուսալարութիւնը:

— Ասկէ առաջ ալ մեզի զրդեցիք հայերը շարգելու, բայց երբ Եւրոպայի բնիշխերն եկան, մեր վրա ձեցիցիք ամբողջ պատասխանատւութիւնը, իբր թէ մենք ինքնագոյում չէինք սարքեր շարգիւրը...

Մերիները գիտիին առաջոց, որ կայ այդպիսի տրամադրութիւն մը քրդական որոշ տարբերուն մէջ և շատ ճիգ թափեցին օգտագործելու զայն, սիրացանելու այդ աճաւոր ոյժը, զէթ չէզոքացնելու նպատակով, բայց բոլոր ճիգերն ապարդիւն անցան: Թուրք կառավարութիւնը աւելի զօրաւոր միջոցներ ուներ գրաւելու Քիրքը և մեզի զէմ մղելու զայն:

Քրդական գաւազրութիւն մը բացեցաւ Անդրանիկի զէմ, զոր ծրագրեր էին սպասելի Տափրկույ մէջ: Մերայնոց արթուն ճակողութեան շնորհիւ զարբ միժեցաւ: Մեր խուճարը գրաւեցին Տափրկը և զուրբ բշեցին քիւրդերը: Ուրիշ կողմ մը, «Տալաւ զրամ» ըսած տեղը, պատրկանցի քիւրդերը խորհուրդ բրին՝ իրենց շրջանին մէջ գտնուող եօթը տուն հայերու գոյսերը գրաւել և զիրենք ալ գերի պահել: Հայաւեր քիւրդ մը կը

մտանէ այդ զարբ մեր բնկերներուն: Ելնիվ, Սէմայ գիւղերը կը յուզին: Մուրատ այդ միջոցին կը գտնուէր Սէմայի մէջ: Խորհրդակցեցան— և սեբաստացի առաքիկը, ամենով իրեն հետ գոմերցի Իսօն, մօկուճքցի Քարալէր, և ուրիշ գինամ և շարակար զիւտրներ, կերթան զիշերով փոխադրելու անօգնական, լրսած հայեր: Տալաի առաջին օրն էր, Մարտ 27ը: Գեռ ասոնք ճամբայ չկամ, յուր կուզայ, թէ քրդերը յարակնր են Տալաի վրա, թալանք են Մերքոի տուն, ազան տարնք և մնացած հայերն ալ բանտարկեր իրենց տուններ: Մուրատ բազմաթիւ բնկերներով կուզուի զէպի Տալաւ, կը վառնէ քիւրդերն ստաներ, կտանն իրենց հետ անօգնական, վտանգած բոս մը հայերը ու կը քաշին Կէլիկիանան: Հայոց կ'ընկնի քիւրդերուն մէջ: Մօտ 200 պատերազմիկներ կարշտն են չայոց զիրբին վրա: Ու կը պիտի արեւահոգ կուի մը, Մարտ 30ին: Ելնըքցիներն ու Մեմլուցիներն ալ օգնութեան կը վազեն մերիներէն: Կախը տեւեց ազօթարանի բացումէն մինչև կէսօր: Հայոց յաղթութիւնը կատարեալ էր: Քշեմմին չցիմանալով մերայնոց կատաղի յարակուսմեներ, փախուտ տաւ թողնելով կուի գաշտում 25 սպանածներ և բազմաթիւ զէրներ: Սասնոյ այդ անդրանիկ ճակատամարտին մենք զո՛ւ տրւինք մէկ բնկեր միայն— Իսօն, մօկուճքցի հնորս: Եւ երկու շէնիցիք՝ վերաւորած:

«Հոս աննկարագրելի բաշտութիւն ու յանգզութիւն կը ցուցնեն՝ թէ Մուրատն ու զիւտրներն և թէ չայ հողովուրդը»...

Վահանն է զրդը... Իր առաջին թղթակցութիւնն է պատերազմի մասին՝ ապա «Դրօշակնի մէջ:

Քրդական յարձակումը նախերգանք մըն էր: Անոր յաջորդեց Թուրք կանուաւոր բանակին գրոհը: Եւ Սասուն ամբողջ ընկեցաւ:

Ինչպէ՞ս էին դատարում մեր ուժերը: Հայերն պաշտպանողական գիծը կուսնեայ հինգ զիւտար կէտ: Հարաւ՝ Տալարիկ և Իշիեմար, հիստի՝ Տափրկը և Ելնիք: Ու կնդրոն՝ Կէլիկիւրան: Հարաւային կէտերը աւելի ամուր էին, Քշեմմին ալ չ'էն ճամնամարտը տկար էր: Ուստի Գեռզ Զա՛ուր իր ուժերն մէկ մասը կուզէր զէպի հիստային ճակատը, Սպազանաց Մակաթի մօտ, իսկ ինքը Կէլիկիւրան կը բերէ իր ամենաբախիք զիւտրները Տալարիկէն ու Սպազանքէն:

Կը նախատեսուէր, որ Քշեմմին պիտի զար Ետտախներու կողմէն և զրաւելով զիւրբը մինչև Եուշամերիկ, պիտի բարձրանար Չայը ու մրտնէր Կէլիկիւրան: Այդ շարժումը կանցնելու համար, Անդրանիկ կը բստանանէ պաշտպանութեան զործր այդ ուղղութեամբ: Եւ կնդրոն ունեւալով Տափրկը, կը սպասէ զէպերու զարգացման:

Բարձրանալով Չայը, Քշեմմին մէկ կողմէն պիտի կտրէր Անդրանիկն

ու շատախցիները կէլիէն, միւս կողմէն պիտի մտնէր կէլի, բարձրանալով Ալիանքի ու Բարբառի հովիտով:

Այս ճակատի պաշտպանութիւնը լաճնենցաւ Հալաբին:

Հրաբր երեք մասի բաժանեց իր ճակատը. ա. Չայի շրջան, զոր լաճնենց Մակարին: Այստեղ կը գործէին նաև Մաւսա իր ֆէլգայիներով, Կոտայի Հանին իր կամատրններով Գ. Կեղոբեր, որ կը գտնուէր Ալիանցիներուն ձեռքը, մինչև Բարբառի հովիտը. և Գ. Բարբառի հովիտը: Այս վերջին կէտերը պիտի պաշտպանէին՝ Սեպուհը իր ֆէլգայիներով, Շէկերցոց տասնեակները Ղազարի ու Մանուկի ղեկավարութեամբ, Լաճնանցի Արթիւրը, Սէմալցի բեթապ Մանուկն ու Կեպօճ՝ Սէմայի ղեկավար ուժերով, Իսօճ՝ Գոմսեցի կամատրններով ու Ալիանցիներով, Մերկերցի Յովսէփը և ուրիշները իրենց տասնեակներով:

Ինչպէ՛ս էր գասաւորած թշնամին իր ուժերը: Սալի՛ն փաշան եօթը թապուր կանոնաւոր զօրք ուներ այդ ճակատին վրա: Հասած էր և Բիթլիսի կուսակալ Ֆէրիտ փաշան: Հօն էր նաև Կիճնի միթևաբիֆը: Յարձակող զօրամասերու հրամանատար էր ռուս-տաճկական պատերազմի հերոսներէն չէրքզ Քեօւ՛ւ պինպաշին:

Հարապալին ճակատներուն վրա Տիարպէրքիւրն ու Սղերդէն եկած զօրքերը յաւաք կը շարժուէին Անոնք կը բռնէր Ղալաբիի, Փասուր, Սալաուտ և Փուրաք գիւղերը: Հաւաքած են և ուրիշ երեք թապուրներ ու տեղական թիւրքեր: Այդ բոլոր ուժերը խիստ ճնշում կը գործէին Տալուրիկի հարաւ ու հարաւ-արևելեան մասերուն վրա: Եւ ապրիլ 11ին արդէն Գէորգ Չաւուշին յանձնած ճակատները լուրջ վտանգի տակ են:

Ապրիլի 2ին թշնամին զոր՛ կուստայ ղեկի Քորախու, Մոզմասրի փէշերուն վրա: Սպաղանաց Մակարը, որ կը հսկէր Տալուրիկ գետի հոսանքին, կանցնի գետը և օգնութեան կերթալ Քորախուին: Իրեն կը միանայ Ամրասի տասնեակը: Մակար, սակայն, կը յաջողի կուտորածէ ազատել միայն Քորախուցիները և անոնց հետ կը նահանջ գետի աջ եզրերը, ուր իր գլխաւոր պաշտպանողական կէտերն էին:

Հիւսիսային ճակատներուն վրա թշնամու ուժերը կը կեդրոնանան երկու ուղղութեամբ. մաս մը՝ ղեկի շաւատորիկ, մաս մը՝ ղեկի Ղըր Աղաշ-Խոզման-Կէտուիկ: Ապրիլի 8ին զօրքերը Հաւատորիկի վրայով կը բարձրանան ղեկի Քոր ու Կեօման: Միամասնակ, Մահալապանքի վրայով, Բոնաշէնի կողմէն կը յառաջանան թիւրքերը ղեկի նոյն ճակատը: Անդրանիկ, տեսնելով, որ անկարելի պիտի լինի զիմաղդել երկու կողմերէն եկող թշնամու, կը դատարկէ լիշիւս գիւղերը և արթնով դանոնք, ետ կը բաշխ ղեկի Տափուկ ու Գեղաշէն:

Այդ շարժումներուն զուգընթաց՝ չորս թապուրէ անկի զօրքերը, իրենց

հետ ունենալով Մշոյ ու Բաղշի առաջնորդներն ու երեւելիները, կողորպն ղեկի Շէկեր: Թշնամուն օգնութեան կերթան նաև Պասարկանցի ու Սոյախից թիւրք աշխրէթները: Բայց սաստիկ ձիւր անկարելի կը դարձնէ ամէն յառաջխաղացում՝ թէ թշնամուն և թէ սասուցիներուն համար: Թուրք ու թիւրք ուժերը կամփոփին Մերկէմօզանէն ղեկի արևմուտք, իսկ սասուցիք Սեմալ կը փոխադրեն Շէկերի ժողովուրդը և Շէկերն ալ կը վտանձ թշնամու ձեռք-չափու համար: Ու երկու կողմերը կը մնան սպասողական վիճակի մէջ թէ ինչ կ'ապրիլ 11:

Ապրիլ 11ին տեղի կ'ունենայ երկրորդ ճակատամարտը, անկի մեծ ու արևմահեղ, քան Մարտ 30ի հայ-թրքական բեզհարումը: Թուրքերը շուրջ 700 հեծնալիներու զօրամասով կը մտնեն կիսաւեր Շէկերը և խոխոյն կը յայտնին վտանգաւոր կացութեան մէջ: Կէլի կողմէ՛ն Կուտորի միւսները, միւս կողմէն (արևելքէն) Սեմալն էր, իսկ հարաւէ՛ն՝ սասուցիներն ու ֆէլգայիները:

Հայոց ուժերը օգտուելով այդ նպաստուր պարտաւանքին, անմիջապէս կանցնին յարձակման: Սէմալցի բեթապ Մանուկը՝ իր համադիւզացի զինուորներուն հետ, Շէկերցի Ղազարն ու Մանուրը, իրենց տասնեակներով, Սեպուհը իր ֆէլգայիներու և Ալիանցիներու հետ, Շէկերցի Չոզն իր համադիւզացիներու և Կէլիկանքոյցիներուն հետ, Լաճնանցի Արթիւր, Աւետիսն ու ուրիշ մարտիկներ զանազան կողմերէ միահամուռ զոր՛ կուստն Շէկերի վրա, անկողով գայն խաչան կրակին տակ և ջանալով կտրել գայն թշնամու բանակին: Թուրք ձիւտորները չորս ժամու շափ զիմաղդել յետոյ, փախուստի կը դիմեն, թողնելով երկու տասնեակ սպանած ու վիրաւոր և շատ մը զէնքեր: Սասուցիք բաւական ասեկ կը հետապնդեն փախչողները, բայց մտքը կոխելով, կապուելին իրենց նախկին դիրքերուն:

Այս երկրորդ ճակատամարտին մէջ հայ շարքերէն սպանեցաւ Ալիանցի Տօհօր շերտ անուով բաշարի երիտասարդը:

Թշնամին փախաւ սասուցիներ կրճատելով և շուտով պիտի գար նորին ու անկի մեծ բանակով: Ի՛նչ կ'ընէին թուրքերու բերած հայ առաջնորդները, որոնց միացան նաև Ստեփան ու Վարդան վարդապետները, ամբաստանած, իբրև ապաստարութեան հնդիմակներն Ի պատու իրենց, պէտք է լսել, որ հակառակ սիներու սպառնալիքին, անոնք յամառօրէն մերկեցին թշնամուն՝ առոր պահանջած վտարաթուղթը: Հայ բարձրաստիճան եկեղեցականները և Մշոյ ու Բաղշի երևելիները պիտի ստորադրէին արձանագրութիւն մը այն մտքով՝ թէ ֆէլգայիները յարձակուր են թուրքերուն վրա, ջարդեր բերն են և հրդեհներ թիրոզ ու հայ գիւղեր, միշտ-զետ երկրին մէջ ոչ մէկ բռնութիւն, անարարութիւն զոյտութիւն ունի...

Ապրիլ 12ի իրիկան, կուսակալի կողմէն իբր պատգամատուր Սեմա կուզայ Ս. Յովհաննէօս վանահայր Առաքել վարդապետը, որ 1894ին ստորագրած էր Թուրքերուն համար նպաստատուր գրութիւն մը: Սա կը բերէր իր հետ Հայոց Պարտիթիան կանգալը, որու մտաքն այն էր, թէ ապրտամբները պէտք է անձնատուր լինին կառավարութեան ու ապահով դասնան իրենց տեղերը, ժողովուրդն ալ հպատակի կառավարութեան օպակով անոր շնորհներուն:

Անմիջապէս Հրայր, Անդրանիկ և տեղացի իշխաններ խորհուրդ ընելով, կորոշին յաջորդ առաւուս մեծ ժողով գումարել, բայց որովհետև իրեն պատասխանը, անձնատութեան վերաբերելով, մերժողական պիտի լինէր, կը վճռին պատասխանել վերջ Ալիանքի, Սեմայի, Գեղաշէնի, Շուշաների, Տաթևի, Իրջանքի և այլ գիւղերու կուլու ուժերն ու ժողովուրդը հասփեր Կէլիկիզան և հոս սպանակ թշնամուն: Այս բոլոր գիւղերը կրակի կը տարին: Անդրանիկ գիշերով կը մեկնի Տարբը:

Հրայր ստատուեան նկատելով թուրք զօրքերու յառաջխաղացութիւնը, կը հասկնայ, որ բանակցութիւնը լոկ խաթական միջոց մըն է թուրքերու կողմէն և ճամբը կը դնէ Առաքել վարդապետը: Ինչպէս 1894 սպանիկ օրերուն, այս անգամն ալ, թշնամին կը փորձէր խորգախութեան իր ծուղակն առնել ըմբոստները և մէկ հարածով խեղդել հայկական գիւժարութիւնը:

Հասաւ Ապրիլ 13ի առաւօտը: Ըսկատագրական օր մը Հայոց ազատութեան հինաւորք երջնի՛ն՛ Հրայրիս համար, որ Սեմայի տանիքներէն հեռագիտակով կը դիտէր զօրքերու յառաջխաղացքը դէպի Շէնքի ու Սեմալ: Անմիջապէս, նա հրաման կուտայ զիմարելու: Մերիները խելով կրակի կուտան Սեմայն ու Գաշապիներ: Խուս՛ր մը ֆէղայիներ և ժողովուրդը նրկու մասի կը բաժնուին, մէկ մասը Սեպուհի ու Մուրադի հետ կը բռնեն Բլրիկ, միւսը Հրայրի առանձնորդութեամբ կը բարձրանան գիւղ վերին ջարերը և կը պարտաստուին զիմարութեան: Կուսակալը իրարու ետևէ հինգ անգամ թնդառաթ արձակել կուտայ Սեմայի վրա և զօրքերը նրկու խումբի բաժնան, կարգանակ դէպի Սեմալ: Թշնամու ուժն էր՝ ու՛մ վաշտ զօրք և 3—4000 ջիրօր: Մեծ մասը պիտի յառացանար դէպի հարաւ, Ալիանքի վրայով անցնելու: Բլրքէրի հովիտով և մտնելու Կէլիկիզանի հովիտ: Իսկ միտ մասը պիտի ուղղւէր դէպի արևելք և Սեմալ: Չայ ու Չայի գլուխն անցնելով նորէն պիտի մտնէր Կէլիի հովիտը:

Մանր էր մեր խումբերու կացութիւնը Սեմայի մէջ, թշնամու աճազին բանակի հանդէպ: Ամենէն ակնի մտահոգիչ էր անզն ժողովուրդի վիճակը: Տղաները աշխատեցին ըստ կարելոյն դանդաղեցնել զօրքերու ընթացքը, որպէս զի ժողովուրդը կարենար ապահով անցնիլ Կէլիկիզի-

զան: Երկուտեք կը տեղար բռնե հրացանաձուրթին: Մարերը ձիւնապատ, գիրքերը անլարմար— բայց մեր կտրիճները անվհատ կը մղեն կտրի Միթիթարայ խորէն մինչև Ալիանքոց գլուխը: Անձրի պէս կը տեղան զեղակները և թնդառաթը կորտայայ անընդհատ:

Գլխուն զեղակի հարած մը ընդունելով, Չայի մէջ կը նահատակի շաւրը... Ու քիչ լետոյ կը սպանին Սեմայից Կուպօն, Ախայցխայցի գիւտար Մարտօն և ուրիշ քանի մը տեղացիներ:

Կուտղներէն մաս մը Չայի վրայով կնիւն Կէլիի կողքերը: Ծուկէն կը խուճէ զօրքը: Մանր հարածներ կրնէր էր հայոց բանակը, բայց այդ վայրկեանին բախտը ժպտեցաւ անոր: Անդրանիկ և ուրիշ խմբապետներ իրենց զինուորով օգնութեան հասան ու կատարուէր յարձակեցան գործերուն վրա: Խուճապ սկսաւ թուրքերու և ջրդիրք մէջ, ջիր ու ցան փխախախ: Մաս մը գիւտորներ, որ մնացեր էին հովիտի մէջ, անհետն կատարուեցան մերոնց ձեռքով: Ֆէղայիները շարունակեցին հետապնդիլ փախուող թըշնամիին, նետելով զայն դէպի Չայը և այնտեղէն վար, դէպի Շէնքի ու Սեմայի աներկները: Գիշերը հասնելով, կտրի զաղբեցաւ:

Թշնամին հարիւր ակնի զո՛ւ տաւ, բազմաթիւ վիրաւորներ ու թուրքոց կուի դաշտը 17 հատ մատուղի: Բայց մեր շարքերն ալ ճարակած էին և զոտնապին կողորային Հրայրի մահը...

Այդ կուի մէջ վիրաւորեանք Սեպուհի և քանի մը այլ ընկերներ:

Ապրիլ 14ին Մուշէն նոր օրկական զօրք հասաւ թուրքերուն: Գրոճ ալին դէպի Մերիկը, բայց մերոնք վայրկեանար ցիր ցան ըրին թշնամին: Մերիկըն ալ պարսպեցինք, Բշինձոքն ալ կրակի տարեք... Երկուտեք օր խաղաղ անցաւ: Զօրքերը հեռուեալ կը խտանային ու կը պատրաստուէին զրո՛ւ տալ դէպի բարձուրները, որ համախմբած էին ժողովուրդն ու ֆէղայիները:

Այս բոլորը կը պատմէ մեր գծբախտ վասնք իր հապաշտապ ու կցկտար նամակներուն մէջ, ուղղած Գործառնին: Այստեղ կը կտրի աւտոր թղթակցութեան թելը... Գաշնակցութեան լուսօրի թաթը մէկէն մէկ կանգնաւարուծի և անոր մարմինը թուազոր կերթայ հանգչելու իր պաշտելի լեռնաշխարհի խորխորատներում...

Անուհետև Տարտոնյ մեր Կամիտէն է, որ կը տեղեկագրէ ողբերգական դէպքերը Գաշնակցութեան պաշտօնաթիղթին:

Թուրք զօրքը կը բարձրանայ, կը պաշարէ Կէլիկիզուանը: Ահապին բազմութիւն են՝ բանակ ու աշխրթներ, տասնեակ լեռնային թնդանօթներով: Ապրիլ 20ի գիշերն է... Պատերազմը գրեթէ անընդհատ տեղը է արդէն տար երկար, տանելի օրեր... Կէլին պաշարւած է: Առաւօտեան ժամը 7էն թնդանօթները կորտան և հրացանաձուրթները թշնամու բա-

Նախկէ կը տեւ մինչև երեկոյ: Մերինները կը դիմադրէին, բայց մօտ էր արդէն ճակատագրական վախճանը: Առաջին օրը կրցան պահպանել իրենց դիրքերը, ապա ստիպուեցան նահանջել: 300է անկի թնդանօթային ռումբեր թափուեցան պաշարած Հայերուն վրա... Մեծ էր կորուստը, մեծ էին նաև թշնամու կորուստները: Սկիզբէն ի վեր և մանաւանդ այստեղ, Կէլէիկիզանի պաշարման միջոցին, անզին ժողովուրդի կազմութիւնը ստասիկ կը ննջէր ու կը կաշկանջէր մեր ռազմիկներու շարժումները: Կէլի մէջ Համախմբւած շուրջ 20.000 կիներու, երեսաներու, ձերերու և հիւանդներու լաշն ու կոծր թնդանօթային ռումբերու տարափին տակ՝ սիրտ կը կորսուէր: Շարունակի կտիւր՝ բռնի էր անխուսափելի բնաշնչման մատենի ալք աճաղկի բազմութիւնը, որ Մասնայ 45 դիւրան ժողովուրդի էր: Կացութիւնը կրիտիկական էր, պէտք էր միջոց գտնել՝ այդ զանգաւածը փրկելու: Մաս մը ռազմական ասաշնորդներուն հետ ապաստանեցան ժամանակաւորապէս Տալարիկ: Քշեամին սակայն, կը հետապնդէր և բուն կոտորածը թաղող զարձան Տալարիկի բարձունքներն էս: Ժողովուրդի միւս մասը մեր խումբերու պաշտպանութեան տակ, դիշերմանց, գաղտնի ճամբաներով դէպի դաշտ իջաւ, հալածւած շարունակ թուրջ ու թուրջ վտճակներէն, որոնք լեռնային բոլոր խորշերը կը խուզարկէին անզարգ: Կուելով դաշտ իջան և մեր մեծ խմբապետները, տանելով իրենց հետ մնացած ժողովուրդը, որ ապականեր էր բարձունքներուն: Կրօնք վերջացած էր Մասնայ մէջ և կը շարունակէր Մշոյ դաշտին վրա, օր ամենուրեք կը վտառային թուրջ զօրքերը: Մասունքը բնկնել լեռոյ, Քշեամին այժմ կը սպասուար Տարօնոյ հոծ հայութեան...

Անելորդ է բռնի, որ Մասնայ ժողովուրդը մեծ զոհեր տուա՝ թէ կտիւներու ընթացքին և թէ դահաւաճէ փախուստի օրերուն, երբ դաշտ կիշէր նահանջող ու կուող Ֆելգայիններուն հետ, ստեղ, տեղ թողած, անկկարագրելի թշուառութեան մէջ: Հազարէ անկի սպանուածներ, մնացածը՝ կամ պատասպարած Մասնայ անդունդներուն մէջ, կամ թէ ջիր ու ցան Մշոյ դաշտում, ենթակայ հալածանքի ու ամէն տեսակ զրկանքներու: Շուրջ 6.000 հոգի իշեր էին Մուշ:

Երկրորդ կատարութիւնը զո՛ւ չէր բնաւ պատերազմի էլէն, որ՛ չէր իր այնքան դժարին ու զոհաբառ ճիգներու արդիւնքէն: Եւ կը պատրաստէր նոր հարւած մը: Հրաման աւաւ, որ հազարաւոր փախստական սասունջիները այլ նա չվերադառնան իրենց բոլները, այլ տեղափոխին տափարակներուն վրա և Մասունքը բնակեցնի ամրոզապէս թուրքերով...

Հալկական Սասունք— իսպառ հալաղեմ... Հարհուրանքի և ցատուճի ճիւղ մը անցաւ փախստական զանգաւածներուն և ողջ Տարօնոյ հայութեան մէջ: Բայց անակնկալ միշտատութիւն մը եկաւ խանդավառ յեղադրի ծրագրիները: Եւրոպայա ըսուած, այժմ այլևս անզգայ լէջ մը էր... Հիպատոսները հոն էին, Մուշի մէջ իսկ, կը կատարէին հնդդուրթեան իրենց դործը, հրահանգւած իրենց պատկանեալ կատարութեանէն: Եւ նոր հասաւ սուլթանի հրամանը, անոնք ժառանգան, բողոքեցին, արդիւնքին: Աւ անոնց հովանաւորութեան պատ, շուրջ 6000 սասունջի ժողովուրդը նորէն բարձրացաւ իր հարապատ լեռնավայրը, դեաց վերստին շտկելու և շէնցնելու երկիրը...

Այս՛, անզին ժողովուրդն էր տուժողը— մեծ մասամբ կանայք, ձերեր ու երեսներ— զինեալները դիտին կտիւր ու պաշտպանել թէ իրենց զերերն և թէ, իստ կարեւորն նաև ժողովուրդը: Գրութիւնը կրիտիկական էր: Պարագլուխները կատարի հետապնդելի առարկայ էին: Հակառակ ստոր, հակառակ 15 հազարանոց թուրք բանակի և տասնեակ հազարաւոր թիւրքերու ներխուժումին ու արշաւանքուն, Կէրոզ Չաուշ, Մակար ու այլ խմբապետներ շինացան Սասունէն, մնացին պահապան թարալորներուն մէջ: Անդրանիկ, Մուրատ, Սեպուհ, Առաքել, Աւ և այլը, շուրջ հարիւր ընկերներով նոյնպէս երկար ատեն պահուեցան Մշոյ դաշտի դիւզներուն մէջ, ուր սակայն հետապնդումներն ու խուզարկումները կը կատարէին անողորմ կատաղութեամբ: Հայ ժողովուրդը հիրքնկալած ու պահած էր զանոնք: Խոշոր վարձատրութիւն մը նշանակւած էր Անգրանիկը մատնող հայուն: Այ՛ որ համարձակեցաւ ստանձնել դաւաճանի անարգ պաշտօնը: Անդրանիկ կրցաւ նոյնիսկ նորէն Սասուն բարձրանալ, մնաց այնպէս մէկուկէս ամիս և ապա ձեցը— ընդմիջաւ, աւա՛ղ— իր սիրտ լեռնավայրը... Դաշտ իջաւ Գէրոզ Չաուշի հետ, զտաւ ընկերները համախմբւած Քերդակի մէջ: Կամեցաւ, նախ բան մեկնիլը, անզամ մեա հարաւ տալ թուրք կատարարութեան ու զօրքերուն, որոնք կը շարունակէին իրենց խժժութիւնները, հակառակ որ Մասունքը բնկնուր էր արդէն:

Յուլիս 16ին 34 զինակիցներով կերթայ Կուրավու: Յաջորդ օրն իսկ լուր կը հասնի խումբին, թէ 80ի շափ թուրք զինուորները զիւրջ կուզան Քիւրպակուր կը դիմաւորէ զանոնք և կը տանի կերճմանոցը, ուր ամենքն ալ կը ստանան օտոնիք: Զինուորներուն վրձնակը ստող չի գոհանար, կը մտնէ զիւրջ և կը սկսի տուններէն բռնի պահանջներ ընել: Մէկը կը փորձէ հայ կնոջ մը պատին դպիլ: Կինը, ահաբեկած, ճիւղ կարձակէ ու կը փախչի: Յէլգայիները իրենց թաղատեցէն կը դիտէին տեսարանը: Խումբը շուրջ մասը բաժնուած էր: Զինուորներէն մէկը կը մտնանայ այն դրան, ուր

Առաքելի րացանակը կը գտնուի, կը ծծե՛ծ դուռը. տղերք կուզեն դուրս ետսալի, տայց Կաշա՛վա-Առաքել կը պահ՛է զանոսը: Գրան արանքն զին-տրը կը նկատէ ներսը գտնողները և «Նկլի՛ն, պուրատ Ֆէզայի վարս կանչելով ձայն կուտայ միտ ընկերներուն: Շուտով կը հուարին թուրք զինուորները և կը պաշարեն տունը: Անդրանիկ միտ երեք խումբերը պատարաստ կը պահ՛են, բայց թի՛չ եւ կը սպասէ, որ զօրքերը անկի հաւարին, որպէսզի կարենայ անկի առատ հունձ ընել:

Յանկարծ երեք կողմերէ կը պայթին մերոնց հրացանները: Թուրքերը կընկնին դիակ դիակի վրա, խուճապը կը սկսի: Մէկ մասը հաղի կը կարողանայ գիւղի Մարտերու կոյտներուն ետեւը և գերզմանոցին մէջ զիր բունը: Գեօրց Ձառու և Մուրատ կը սրանան զէպի գերմանատուն և անոնց ետէն կը թռչին դիւղի թուրքերը: Ու երկու կողմէն կը սկսի կատաղի կռիւ մը, գրեթէ կործ կործքի: Կը հասնին շուտով Սմբատ, Ըսօ, Պօզոս, Աստուր: Թուրք զինուորներու զիսկներով կը ժամկէ գերիզմանոցը, որչ ճատացողներ մի կերպ փակուելով կազատին: Գլխատակաւ կը փախչի և զօրսպետը, որ թի՛չ առաջ խրոխտ հրամաններ կարձակէր ժամ էր, սակայն, հեռանալու: Անդրանիկ կը զրկէ Մուրատը բոլոր զիրերուն իմաց տալու, որ մուրք կոխելուն պէս, ամենքը կազմ ու պատրաստ սպասեն սուլիչի ձայնին՝ հուարելու Մուրատ զետի ափը: Որոշւած ժամուն խումբը այնտեղ է և զիշերային լուսեան մէջ կ'անցնի ջուրը, կը հեռանայ:

Ի վերջոյ, հրամանատար և խմբապետներ ճամբայ բացին հազարաւոր արգելքներու մէջէն և բազմաթիւ ընդհարումներէ յետոյ, անցան Կասպրականով Պարսկաստան, ապա Կովկաս:

Երկուրը միայն մեր յեղափոխական առաջնորդներէն զտան իրենց յափտեանական հանգիստը Սասնոյ լեռներուն մէջ: Չկար այլ եւ Կուսակցութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը, Վահան Մանուէլեան: Քաշելու անվարձ՝ նա չէր կրցեր միանալ Անդրանիկին, Մուրատին, զաշտ իննոց ընկերներուն: Պահար է որոշ ժամանակ քարայրի մը մէջ, և օր մը դուրս նլլելով, նշմարել է զօրքերէն ու զնպակահարութ: Ո՛ր կը հանգչին անխնջ քարոզչի ոսկորները— ոչ ոք զիտէ...

Կէլիկիզանի հանգստարանին մէջ, Սերօրի կողքին, պտուկած կը մնայ մեր և իւր խնկելի նահատակը, Ղզըլազաջի մեծ զահակը— Գոնխ-ճուարը: Ի՛նչ զեղեցիկ կեանք մըն էր— համակ ետրւած Գաղափարին— և ի՛նչ հերոսական մահ: Անոր սգտանոջ կերպարները լուստ պիտի մընայ որոշմամ մեր հայրենաբազ՛ծ սրտերուն մէջ և անոր քարոզներն ու ռազմի թևաք խօսքերը հոգեպարար մեղեդիի պէս պիտի հնչեն միշտ մեր ականջներուն: Սերօր մը չէր, ոչ այլ Անդրանիկ. շունկը մէկուն առի-

ծային կազմածքը, միտին խիզախ թռչնները, բայց իր ձայնին մեղեցիկով տասնհինգ տարի շարունակ կը հմայէր ժողովուրդը՝ լեռնցի և գաղանցի՝ որոնց հետ ապրեցաւ եւ սիրող ու զթոտ եղբոր պէս, բաժնեւորով ամենուն վշտն ու տառապանքը և ներշնչելով յայտ ու կորով... Տարեմեծիկ տարի՝ Յափառական ու հալածական, երբմն նաև բանտի ու քարտի մէջ... Եւ նայն ժողովուրդին հետ մնաց գերագոյն փորձութեան ժամին, երբ ներթական լեռներուն վրա նորէն կուտակեցան շանթառատ անպէրք... Անկազմ մը եւ, իր վտիտ մարմնով ցնչեցաւ Սասնոյ ժերպետ վրա և աղիողորմ, սրտատուջ ձայնով հաւա՛ր կողջ համայն հայութեան.

«Սասունը ահա բռնկեցաւ— կը գրէր Դրօշակին իր վերջին նամակով՝, զէպերէն ամիտ մը առաջ— գուցէ այս ըլլայ մեր վերջին նամակը... Քիւր շա՛տ, բուր ու բորանք՝ խիտ, ժողովուրդը՝ մերկ ու բորիկ, մեր բարեկամատա՛ր... Ընկերներ, դիմում ըրէք քաղաքական աշխարհին, մեր բարեկամներուն, առանց վայրկեան կորսցնելու. գուցէ զազանութեաններուն սահման կը դրի...»

Անվերջ համբոյրներով

Հրայր:

Մէկ ու կէս ամիտ այդ հուարեն վերջ, Յեղափոխութեան և Ազատութեան քաղցրախոս սոխակը ընկաւ շանթահարած թշնամու զնգակէն ու գնաց ընդմիջաւ հանգչելու այն խորխո քարձուներտուն վրա, ուր այն-քան հառաչանքներ էր արձակեր և այնքան երազներ փայտալցիր...

Այսպէս վերջացաւ Սասնոյ աննախընթաց պատերազմը:

Ապստամբութեան— ճիշտ կը լինէր բնէ՛ ինքնապաշտպանութեան— կռիւները մնացին կղզիացած լեռնատանի մէջ: (Եթէ չհաշտենք պարտիզական քանի մը կռիւներ դաշտին վրա, որոնք անխուսափելի դարձնէին ստեղծած պայմաններուն մէջ): Կասպրականի՞նք՞, Կարնոյ ու այլ շրջաններ հանդարտ մնացին: Այդպէս ալ կանխաւ որոշւած էր: Թշնամին աճապարհ էր, ժամանակ չէր տւեր մեր ուժերուն թի՛շառ պարտասուելու, կեղբունանալու: Ոչ իսկ Սասունի մէջ:

Իսկ հայոց պատրաստութեանը զանգազ կերթային... Դիւրին բան էր զէնք, խումբեր ու ռազմամթերք փոխադրել ու կեդրոնացնել այնքան ծանր պայմաններուն մէջ...

*) 1804թ. 6—7 փետրար:

**) Ապստամբական մարմինն ալ արդէն գլխատած էր: Կարդաւ բաժնի էր...

ՍԱՍՆՈՅ ՊԱՏԵՐԱԸՍՐԸ ԵՒ
ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԼԱՅՈՒԹԵԱՆ ԾԻԳՐ

Ղ. Յ. Գ. Կովկ. Շքանային ժողովի մէջ.— Քառօրիկ խումբեր և պարտական կոյնեք.— Օգնութեան աշխատանքներ Բագում.— Ռումբերու արհեստանոց.— Խմրապետներու շարանք.— Դուման, Խան, Եկուզ, Ռուկան. Աշոտ-Նուկար.— Զօրի և Մօսիի աշխատակներ.—

Տալարիկի և Կէլիի բարձունքներուն խաղաղացող զբաժան կը զգրագրեն արձագանգներն ունեցաւ որչ հայ աշխարհում: Լնորսական լեռնաձլլիբ կենցառ ու մասն խնդիրը և նոր ընդհանուր կոտորածի հաւանականութիւնը գարձեր էին, բնականաբար, համայն հայութեան հրատապ խնդիր և ծանր մասհողութեան առարկայ: Տարօնէն մինչև Սալմաստ ու Քարիզ, մինչև Քիֆիզ, Երևան ու հնուտոր գաղութները՝ որչ գիտակից հայութիւնը հեռի հեռ կը հետեւը Մասնոյ շարժման կեղծներուն և սրբատարով կը սպասը վախճանին: Գուցէ երբեք հայ ազատագրական պատերազմի սկիզբէն ի վեր, կովկասահայր այն աստիճան չէին խանգովաւոր թուրքահայաց շարժումներով և երբք չէին ծառայը այնքան բուն գործունէութեան ի նպաստ քոյր-նաստակին, անոր գաօրին, անոր ազատութեան պայքարին: Ռուսահայ մամուլի էջերը լեցուն էին Մասնոյ անցքերու նկարագրութիւններով և Անդրսեփիկին ու այլ պարագայութիւններուն ներքած ռազմական երկերը կը հնչէին մեծատան ապարանքներէն մինչև լեռնային հայ զինուորի խորթներ: Ռուս մամուլն իսկ, Կովկասահայ և Ռուսաստանի մէջ, կենդանի հետաքրքրութիւն կը ցուցնը զէպի Մասնոյ անցքերը և օրը օրին կարձանագրըր հայ մարտիկներու սերագործութեան ներք:

Եւ ամենուրեք կը շնչուըր, որ 1904ի պատկերը հիմնականապէս տարբեր էր 1894ի պատկերէն. հայը, սաստեցին, կը ներկայանար աշխարհի առջև՝ ոչ այլ ևս իբրև շարժող, այլ իբրև կուտղ ժողովուրդ: Կուտղ յանձին իր ազատաստեղ, զազափարսական փորձանախութեան, կուտղ շնչուն իր սանձն լեզուներէն: Մասուրը չէր ծածկեր միայն մարտիրոսութեան զափններով, այլ և հերոսութեան լուսապակով:

Խանգավառութիւնն ու երգերը, սակայն, բաւական չէին: Պէտք էր իրական օգնութիւն բերել կուտղ Մասունին, նոր շարժերու մղձաւանջին տակ ապրող Տարօնոյ ժողովուրդին: Եւ այգանդ այ՛ զրտի հայութիւնը, կարող ենք բսել, յնրացաւ իր պարտականութեան մէջ: Խօսքս, հարկաւ, մեր միլիոնաւոր դասակարգի մասին չէ, որ երբեք չէր կէլեր իր վհատեցալիչ անաբարբորութենէն— թէև կը պարծենար լալս օտարի իր ցնդակից ռազմիկներու գործերով— խօսքս բուն ժողովրդական տարբերում մասին է, որոնք այս անգամ շղջացան իրենց փութկոտ աշակցութիւնը Լայ Մարտական Կազմակերպութեանը, բերելով անոր իրենց տուրքը զրամով, զէնքով, մարդով:

Պէտք էր օգնել Մասունին, պէտք էր ընել անկարելին՝ նոյն իսկ օգնական խումբեր ճամբելու Կովկասէն:

Եւ ա՛ւ մեծ, զմարտայիծ կենտր, որ կը զրի ու կը ծծնի երկարորէն Դաշնակցութեան Շքանային ժողովին մէջ*), Կը մասնակցին Ղ. Յ. Գ. բոլոր կովկասեան մարմինները՝ իրենց ձեռնհաս պատգամաւորներով: Քոյնի մը խումբեր զրկած էին զեւ զէպերու սկիզբը:

Գրքիս սահմանափակ ծառայը թույլ չի տար տարաբախտաբար, ներկայացնել այստեղ քիչ-շատ լիակատար պատերազմները հայնաստեղական այն աննախընթաց ետուղեոի և այն տեղալին աշխատանքներուն, զորս պարզեցին կովկասահայ և պարսկասահայ հատածները այդ խոտլայուղ ծածկագրաշրջանում, երբ ինքը Ռուսահայաստանն այ խորապէս արկնուած էր եկեղեցական զոյքերու առթիւ սկսած շարժումներով:

Ա՛ս փորթիկ պատկեր մը— Բագուն: Նախաշխարհի մայրաքաղաքը 1903—1904 թականներուն Քառուրբում է հնուաքրքրական ու պէս-պէս աշխատանքներու Ոստիկանական հսկողութիւնը թույլ է համեմատաբար և հայ տարրը քիչ-շատ աղատ է իր շարժումներուն մէջ: Բալխանիի նախահանքները, Սեւ Քաղաքը, բուն իսկ Բագուն ցանցապատած են Գաշնիցութեան քիչներով: Բազմաթիւ են մասնօթ ու սնմանօթ հայրուկները և մանաւանդ հայրուկութեան երիտասարդ թիկնածուները: Անրի ֆունդիցի ու պահեստներ կը ստեղծէին և Ռուսաստանի հետուր քաղաքներէն զէնք, ռազմամթերք և պայթուցիկ նիւթեր կը փոխադրէին ու կամարուկէն Բագուն մէջ՝ Քուրքահայաստանի և Կովկասի կարիքներուն համար: Զոհեր շատ աւաւ Կազմակերպութիւնը թէ այդ փոխադրութեան աշխատանքներու և թէ ումբեր պատրաստելու փորձերու առնն: (1903ի աշ-

*) Անտարիւր չկայ Արմանագրութեամ վրա: Լուսնակաւօրնք ժողովը կայացրել Մարտ ամսույ մէջ (1904):

նան Կարսի ուսմանկային պայթիւնք իւրեց մեզմէ հինգ թանկագին գործիչներ, որոնք կը պատրաստէին սահմանն անցնելու— Իսազան Առաքելան, շուշնցի, Պօզոս Պօզոսեան, տրապիզոնցի, Յովհաննէս Նահիկեան, Խարրերցցի— Հիւսէյնիկ զիւղէն— Սարգիս, ուօջոսոցի, Վարդան Տօնօյանց, Կարսեցի)։

Բագուի Անդրոնական Կոմիտէն նոյն իսկ սեփական արհեստանոց հիմնեց ռուսերը պատրաստելու համար։

Կային և շարք մը կանանց խումբեր, որոնք թէ պրոպագանդով կը զբաղէին և թէ մեծագործ կը պատրաստէին գազող հայուկներուն ներքու կամ թէ Կարմիր Նաշին համար վաճառքի հանելու։

Գազտնի խումբեր ամենուրեք։ Ու մէկ կարգախօս— ամէն գաշնակցական պէտք է զինավարժ լինի և սեփական զէնք ունենայ։ Միմիայն քարոզչութեամբ չէին պարսպէր խումբերը. զինական մարզակներն ալ կը կատարէին մեր նորակող, նորթմայ տղաները։ Գաշնակցական Խէչօ և ուրիշ հին ռազմիկներ հեռու, բաց գաշտին մէջ, Գալլի Դրունք կոչւած տեղը զինավարժութեան դասեր կուսային տղաներուն։ Մարզած կամաւորները, Կուսակցութեան կոչին վրա, կուզէին զվար Կարս ու այլ սահմանակից վայրեր՝ ասպատակային խումբեր կազմելու և Սասուն նամբելու նպատակով։

Ու սահաւտաբէզ նեղուցաւ փայլուն, աննախըմբաց շարան մը հայ-զուլային զինւած խումբերու, որոնք խանի, Բորթոմի, Դոմանի, Թէրթր-գաղջի Կեմուրի, Աշոտ Նրկաթի ու այլ խմբապետներու ղեկավարութեան տակ, Տարօնոյ մեծ զվարներ սերտուն, անցան ռուսական սահմանը, մաս մը Սասուն երթալու դիտաւորութեամբ, մաս մըն ալ Կարնոյ, Բագրևանդի, Վասպուրականի շրջաններում կուխու, թուրք կուսավարութեան ուշադրութիւնը ցրելու, թուրքական ուժերը ջլտակելու և անոնց մէկ մասը բուն զվարներու թատերավայրէն հեռացնելու նպատակով... Մզնցին հերոսական ճակատամարտներ գործրելու, բիրզբերու ղէմ, մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն, բայց ի վերջոյ— անխուսափելի վախճան մը— պարտւեցան ու մեծ մասամբ զո՞ գացին անհնաւար գոտեմարտին։

Ամբողջ վկայի մը նիւթ պիտի դառնար այդ Թէրթրգաղջի տիտանը— Օննիկ Ենվորու— Շէմարիտ Հերցուլու մը, Մերթըն ալ անկի բարբրաստակ, յաղթանակած, որ թէև մեւտ հայրենիքէն հեռու, մեծատան գա-

ւակ մը**) մտնուի՝ օրերէն երազը էր Հայաստան ու աղաւթիւն, գործեր էր Գաշնակցութեան շարքերու մէջ Ռօզոստոյի գեանախարհերում, ապա, 1895ի զվարներէն շարք, հալածական, ձգր էր տուն ու բնասնիք, երկար ասարիներ թափառէր էր Բալկաններում անասելի զրկանքներու մէջ, շարունակ ազանելով մեր մարմիններուն, որ զինքը տանին Հայաստան, յարկելու համար թուրքերուն ու քիւրդերուն հետ և շարունակ մեծուծելով, խրթի անիտրոն ու անվարձ,— այդ մեծ մանուկը, և սեփական զինք հողիով, պարզ զեղջուկի մտայնութեամբ, որ սրտաշարժ պաշտամունք մտնէր իր Մար-Կուսակցութեան հանգէլ... Կը ձգէ Բալկանները, կերթայ Յիլիզիզ, նորէն ու նորէն կազերով մարմիններուն, որ իրեն ալ Տագրեանի Ֆէլչապկան համարզեստը, զինքն ալ նամբէն զվարի հայրենիք, և, ի վերջոյ, մուրազին հասած, նորբնծայի շերտնազոտութեամբ կը զրկէ հրացանն ու խմբապետութեան դրօշը, կը սլանայ զվարի Երկրի և Բասնիի մէջ, կարճատև ու բուռն ճակատամարտէ Խաթ, կը նահանջէ, շանթարած թշուա զինուորի մը կամ բիրզբու մը զինակով,— այդ զանգ** որ անզէն գոտեմարտի մէջ կարող էր զետին գլորել մէկ քանի ախոյեաններ**)...

*) Հիմ, գաղափարական ընտանիքներէն էր։ Օճիկի մեռ միսմամանակ կը գործէին Կուսակցութեան դրօշին տակ Կեմուրու ընտանիքի միւս անդամները Հակոբ (Ռուսապալիս դրօշուոր Կեմուրու), և իր եղբայրը՝ Մարս-Լեզոն, որ իր տեղն ունեցաւ բանկ Օտտոմանի ղեկարի մէջ։ Կեմուրուները կը զբաղէին ճակատ գեմքի փոխադրութեան գործով։ Անոնց շարքերով 1895ի ընդհանուր կուտրածի օրերուն, քաղաքի և շրջանի ժողովուրդը բաւականաչափ զեմք մեռք բերաւ— տեղեւոցան նոյն իսկ ուսմի պահեստներ— տանկիները գիտնալով այդ պատրաստութիւնները, շտտեման Ռօզոստոն։

**) Ինչպէ՛ս շիտակ այս տիպար ըմբոստ մասին, որ մեծ-մեծակ կը յաւակնէր մեր հայրենաստը ու ճազարատը ժողովրդածի գիմրները։ Պէտք էր տեսնել Կեմուրուր իր անկեկական յախշուակութեան մէջ, իր հսկայի հասակով և կրկնաբարթեան քաղաք վառած աչքերով... Գաւտիքը սնն էր Ռօզոստոյի իր տան մէջ, շատ անգամ իր զատկներու մեռքը մի-մի գուսագու տարով և ինքն ալ տարը բունն անոնց առկելով քաղաքով ու հայրենասիրական երկրի երկրով, քաղաք կընէր ու կընէր.— «Տղայն, դուք Հայաստանի զինուոր պիտի ըլլաք»... (Իր հուանգուն շարքերով կազմակերպեցան, Գաշնակցութեան Ռօզոստոյի կոմիտէն, 1898—94 թիւերուն։ Սուշու պատմականաւորութեան գործի ալ կը յանձնէին իրեն, ինչպէս, օրինակ, զեմքերու փոխադրութիւնը)։ Գաշնակցութիւնը զերազոյն սրբորինն էր և բոլոր աստիճանութիւններու մարմնացումը Կեմուրուի աչքին։ Եռանասրտիքեան կընէ փորքի խնայողութիւններ և 1898ի ետիտան կուսակալներուն ժընէ։ Նպատակն էր ժողով տեսնել իսլամադարձութեան ու գործիւնը... Ռոմիկեան հակապարտիքը բաժնու փորձեր էին խախտելու Կեմուրուի հաստը, ըսելով, «Կուս և ընկերները կեանքիցի կը զոնք հայրենիքի համար, իսկ ժընիկ մէջ խմբադիմերը ընկերով կը զբաղին»... Չտեսաւ այդ ընկերը և անի եւս անպատկերաւ Կեմուրուի հուսաց ղեկավարակերտ-

Վէպերու նիւթ են և ճարտարաբան ուրիշ առգծիկներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ամբողջ աշխարհ՝ մեր է հողական փոթորկումներու և սրտացունց զրազոններու... Ե՞րբ պիտի գրի են այդ վէպերը, ո՞վ պիտի գրէ, ե՞րբ պիտի տեսնեն մեր սերունդները զՎՅ անփոփ կենդանագիրքներ ծանօթ ու անհանուն այդ հերոսներուն, որոնք ճնշեցին ազատութեան պայքարենուն ամենէն զմեզոյսը և մտան, որպէսզի ապրի հայկական դատը... Մենք կանցեցինք միայն հակիրճ, քուղիկ ակնարկներով:

Ի՞նչ հենթաթային թոյնը մեր էր այդ սրանչիւր Քարգամի առաջին ուղեւորութիւնը ձիւտոր խումբով զէպի Տարու, անոր անակնկալ ժամանումը Սասուն — և ի՞նչ սասանեցոյցի, զորեզոթութիւն էր նոյն կործին երկրորդ սլացքը, անկի մեծ խումբով, զէպի մարտնչող լեռնավայրը, և աղիւսարչ նահատակութիւնը կէս ճամբուն...

Թինը: Հետեակ պատերն ուն պարզ կը ցուցադէր այդ մղտունը հաւատը. 1808ին թէ 94Ի և. Գոլոյս Կեդրոնական Կոմիտէն Ռոնօսոս կը զրկէ իր ներկայացուցիչը և անոր նետ Կուսակցութեան կնիքը: Այդ օրը մեծ էր զգույնութիւնը մեր ընկերակի շրջանը մէջ: Մերիմները, չորս հոգի, հասարեացան մէկուն ծօտ՝ հիգաներոց ընկերոջ ւե ներկայութեամբ, որ տակաւն էր «Վկրտան»: Երբ Անտրոնական Կոմիտէի պատգամատըրը զգուտիչ իուցերով բացատրեց իւրաքանչիւրի պարտականութիւնը և ապա հանցն գրաւանէ խորհրդատու կնիքը. Նեկրուզ խլոյն մտորն առա օպն և համարուց կրօնական շեքմուսնութեամբ: Անոր օրինակին հետեւեցան միւս ընկերները, բացի հինգերորդէն, որ ինքզինքը տակաւին անարժան կը սեպէր ինչպիսիտեան կնիքը ամբարնելու: — «Տըպա, սրտոց Նեկրուզ, ա՛ն համարուէ, ա թ իաւշ տարբ է...»

Հետաքրքրական էր տեսնել թեյիզոյղի այդ վիթրիսին մեր բազմամարդ գարայային ժողովներու, 1896—97ին, Ռումանոյ մէջ, ուր սուշե՛ք էր եւ փորթի ճարարանի տէր: Կը իսուր համարեակ, ժողովարանական պարզ, անզանցն բարբառով և ընդհանուր սիրոյ, գործարարանի տակաւ կը: Բարբառին Կարապետի պէս, միայն Դաշակցութիւնը կատարանցներ, կը պաշտէր անոր կնիքն ու դրօշը և չէր հանդուրժեր ուէ հակամատուցիլ: — Անտոր էր մանասանը վառ, բազմաթիւ հակառակորդներ հանդու, որոնք կուգային խաճաքարու ժողովներու ընթացքը իրեն կրբուն հակամտադրաներով: Նեկրուզ իր իխտ նաշարքը բառ էր գիմարակ ընկեր ամհանամանն կրբերը և առհասարակ անոր ներկայութեամբ միջկուսակցային վիճարանական ժողովներու մէջ կը տիրէ կարգ ու անորդրութիւն:

Երբ 1899ին այցի կնու ժրնն, «Գրօշուկի իմրագրապետը պաղ անտարբերութեամբ ընդունց զինքը: Քրիստոսեանի համեկ էր անոր մակնական հետաքրքրութիւնն ու երկար ուղեւորութիւնը աղբարակ գրքանով: ժրննի անցուդարնը եւ գործիւնըր տեսնելու նպատակով: Բաց 2—3 տարի շտապ. Դաշակցութեան առաջնորդը սկսա փնտրել Նեկրուզ... «Շտորութիւն համար: Ու զատա: Եւ Թեթրիպօլիցն էրքն ունցա Ուշիկի գեշերային դատարութեան մէջ: Իր ներքուտանն կերպարանցով եւ իրօտա ճարտարով աղբարամար ըլա ժամարեանը եւ տոխնց զայն բազկ անուոնց աղաներուն նետ զէպի ժամանակոր գեղտիլուն, քաղաքն գրտ...»

Երիտասարդ ուխտակցներու շարքն էր, Մհնակի, Խաչատուր, Նոգոնի՛ր գարեկերի Եւշիկի Թեմականում. ապա բարձրագոյն ուսման հետամուտ Մուկայի մէջ, գրեթէ մասնութիւնէն ինքզինքը նկիրած Հայրենիքին, նա շատերուն պէս կիսատ կը թողու ուսումը, կը մտնէ գինեւորական ծառայութեան, կը ատանայ Ռուսական սպայի աստիճան և կը նետի հորինչն մէջ... Առաջին շարդովիկները կը պատեցնեն իր զուտը և հեռագհեռէ կը դտանայ անկի յանդուդն ու ձեռնէրէց: Սասուն երթալը 20 միւտորով, փոսով 1903ի վերջերուն, երբ թիւրք և թուրք խաճաքմոր մարտիկ պէս փուսն էր իր համբուն, ապա Սասունէն վերադարձը Կովկաս, գարնանայ անվասա, քանին եր ընհարգումներով ճոգողրելով:— այդ բոլորը, ինչպէս քսիքը, հրաչիքի պէս բան մըն էր:

Բայց ա՛նա երկրորդ ու երկրորդն արշար: Ռստորդ Գէորդի հետ կը կազմէ 61 հողիկնոց խումբ մը: Մէջը՝ շարք էր մտատարականներ, բօժիչ, ուսանող, քահանայ. նոյն իսկ հարտա ընտանիքի մէկ զատակ, Լ. Քալանթարեան, որ Բազուի Նաթանորբերը թողած, գացեր էր Հայաստանի համար կուտու: Այգուռը էր և արհասիրտ Վալոն, որ թայնք էր Աղջոսաներորդի կատաղարական մեծ պահեստը և միլիտանտը փամփոշուներ յանձնէր Դաշակցութեան: Այգուռը էր Անտշատեր և անոր պէս բազմաթիւ անձնուրացներ:

Ճամբայ կեյլին Օլթիի շրջանէն, սահմանը կանցնին, աղբիւրի մը վեր, լեռ կը բարձրանան ու դիրքեր կը բռնեն: Բայց առա գինեւորները կը նշմարեն Ֆէլգայիները և յուր կուտան իրենց սահմանագահ զօրքի հրամանատարներ: 150 առա գինեւորներ, կը շրջապատեն մերոնց դիրքերը, միամտանակ յուր աալով տանիկ զօրքերուն, որոնք կը փութան զէպի վայրը: Օլթիի կողմէն ալ ռուսական հրամանատար, գնդապետ Բրկով, կը հասնի նոր օգնական ուժերով: Առաջին յարձակումը կը գործեն ռուսներ, բշէրով Ֆէլգայիներուն խումբը զէպի թուրքերը: Քարգամ կը հրահանգէ ընկերներուն՝ շրջապատանէն ռուսներու յարձակումին և կուլի միայն տանիկներուն զէմ: Ու պառտամատար կը զրկէ առա հրամանատարին՝ բացատրելու խումբի նպատակը: Բարտու կտակ զացող երկու պառտամատարները, Անտշատեան և Քալանթարեան, բանա կը նետին: Բրկովի հրամանով ռուսները երեք կողմէ կը պաշտրեն Ֆէլգայիներու խումբը: Լորբորդ կողմէն ալ՝ թուրքերը. ու այդպէս կտանեն հայոց խումբը խաշունեղ կրակին տակ: Աննի կացութիւն մը՝ սարտիւնապէս ուղեկորակելու: Մեր զորսխա ընկերները, չէին կրակեր ռուսներուն վրա, իսկ վերջիններէ, առկէ քաջաշիրտած, անկի ետաղով կը շարունակէին յարձակումները: Միայն տանիկներն են, որ 10ի շափ ակախանքը գոհ կուտան մեղիններու գնդակներուն: Մէկ քանի ժամ կուլիէ յետու. Ֆէլգայիները կու

բոշին անձնատուր լինիլ որսաներուն: Խումբի քահանան, խաչը ձևոն, բնդառաջ կերթայ, բայց կը զարնի՝ ուսաներու կողմէ: Որտեղ Կորոզն ալ կը սպանի, դարձնալ որս զինտրի մը սինով: Ըստ երկուքին մինչև վերը տղաները կը մնան իրենց կրատարական զիրքին մէջ՝ հանգելու ուսաներուն: Բան մը, որ կը մնայ անհասկանալի... Մերիններէն կը սպանին 27 հոգի, 6 հոգի ալ կը վիրաւորին և 14 հոգի զերի կտոնեն ուսաները. անոնց մէջ՝ խմբապետը: Մնացած տղաները կրցան փախչիլ ու ապաստանիլ մութ անտառները: Իսկ զերիները, նոյն Բրիգովի հրամանով, մորթուեցին թուրք բանակի ներկայութեամբ: Ռուս և թուրք զինուորականներ իրարման սարքեցին մորթիւած հալոյններու զիսկներուն շուրջ...

Կովկասեանի ողբերգութիւնն էր, որ կրկնեցաւ անչի վայրագ, բարբարոս ձեւով...

2. 8. Գաշուկցուիները չէր կարող մտնելու որսուսմանապահ՝ բանակի այլ նկատար խաղը և շատ շանցած, 1904 օգոստոս 31ին, Օլթի քաղաքին մէջ, արինարտու հրամանատարը, գնչապետ Բրիգով, գետնի փռեցաւ մեր տերորիստի վրիժառու ձեռքով՝: Գրեթէ միաժամանակ սպանեցաւ մեր ձեռքով միւս բարձրաստիճան հայառեացը, Բրիգորի գաւառապետ Բօգուլավալիս:

Ահա ուրիշ, նոյնքան ուշագրաւ տիպարներ: Չէզայններու ուրիշ խումբ մը՝ որ Գումանի առաջնորդութեամբ կը մեկնի Բաղան զէպի Սասուն, նոյն 1904 թականի ամառը: Գարձեալ, բուն կառող հալոյններուն հետ— շարք մը մտաւորականներ, ճեմարանաւարս կամ համալսարանաւարս, Յակոբ Զարեան, Մարգար Փաճարեան, Ռուբէն— այն ատեն տակաւին սեփանակ— Սարգիս, փորրիկ Սարգիսը, շանչուցն տերորիստը և յեղափոխութեան պերճարսօս բարոյղէրը, և զինուորներէ՝ երկու համարաւոր եղևները՝ Գաշակցական և Սարբազ եղև, Քաղտուս Ամիրեան, Սուրեն, Անգո, Սերոբ և այլն:

Գումանի խումբը: Կովկասեան մարմինները կը ձաճրէին Գումանը, որպէս շաւղույն թեկնածուն Սասունյ կոհններու հրամանատարութեան պաշտօնին համար: Կը ձաճրէին նիկոյր այլ զմտաբն առաքելութեամբ, զիտեալով, որ տեղույն պարագլուխները փորձ ինչ պաղած էին իրարմէ և որ դուրսէն կկար ռաճասարակ անդի հմայք ու հեղինակութիւն կը ներշնչէ շարքերուն, քան տեղացիներէն ոճէ մէկը, որ, ինչքան ալ բարձր լինի, «տեղացու» մըն է, «ամազգաբէ յիրում դուստր»... Կը գրկէին նիկոյ-

Գումանը մանասանց այն նկատումով՝ որ Սասունյ բոլոր մեծ զէմքերը, Հրաբէն մինչև Անդրանիկ, շերմ, անվերապահ շարքանք կը տածէին զէպի Գարսիճաբի, Բողազքեասանի և Խանասարի կոհններուն հերոսը, զէպի անոր ռազմադիտական ու վարչական տաղանքը, այլ և քաջութիւնն ու վճռակաճութիւնը:

Կը վարանէր հին Մարտիկը: Գիտէր, որ այլ անօրինակ պայմաններուն մէջ, երբ Հայաստանի աճազին տարածութեան վրայ թուրք ու բիւրդ ուժերը ենթարկած էին ընդհանուր զորաշարժի, Սասուն հասնիլու այլ բիւրաւոր խումբաններու շղթաները ճնշեցիւով, բացարձակ անկարելիութիւն էր: Գիտէր, որ իր խումբը կերթար «էշ նահատակ» միայն դանախու և սրխուամենախի որշեցնց մեկնիլ:

Բազուի ընկերները տեսան բոլոր անհրաժեշտ պատրաստութիւնները խումբի առաքման համար: Եւ հոգ տեղի ունեցաւ յուզիչ միջազգայ մը, որ կենդանի զրոյցներու նիւթ դարձաւ Բազու, Քիֆիլիզ և ալլուր: Մէկէն ի մէկ հանդէս եկաւ բժիշկ Զուրեան— նախաշրջանի բանտարական հիւանդանոցի զխաւոր վարիչը— և խնդրեց, որ զինքն ալ տանեն Քուրքահայաստանի՝ կուխուս: Մարմ մը, փափուկ սնման ու մեծեցած, որ նոր էր մտեր մեր շարքերուն մէջ և երբք գործ չէր ունեցած հրացանի ու վառօղի հետ... Գուման, քնականարար, մերժեց: Նա որոշեց էր տանիլ իրեն հետ միայն փորքաթիլի զինավարձ երիտասարդներ: Բայց ի վերջոյ ստիպուած եղաւ զիջիլ բժիշկ ընկերից աղետասերներուն:

Չառչալուի իրէպախտներէն էր այլ նորընծայ դաշնակցականը, մօտ 40 տարեկան, որ այնուհետև ընդմիջ լծեցաւ մեր աշխատանքներուն, զենցեցիկ անձնագործութեամբ գործեց Կազակերայութեան զրօշակին տակ՝ Տարեւոյ, Պոլտոյ, Կովկասի, Ռուսաստանի մէջ, մինչև 1917 թականը, երբ նոր ազատամբ բոլշեփկեան բանակն, կը պատարասուէր ներպա անցնելու և յանկարծ տիֆով բունեցաւ ու մեռաւ Մոսկուայում, խոր կանխմ թողնելով մեր բոլոր շարքերուն մէջ:

Յակոբ Զուրեան— դժուր Զուրիկ, ինչպէս կանանէին զինքը իր հազարաւոր ընկերներն ու հիացողները— իր տեսակին մէջ եղպիի մարդ մըն էր. նա կուզար մեր «վերին» խաւերէն, գրեթէ իսպառ օտարացած, ուստարս հայ զերգաստանէ մը, «հրաժարիք» կըսէր իր բարեկեցիկ գոյութեան, ցատումով երես կը դարձնէր նախաշրջանի գործ, նիւթապաշտ մթնաւորուէն և կը գրէր նոր կենսը մը, դազափարական կուղի կենսը, իր տառապալից արկածներով, կերթար ձուլելու խոնարհ, շարքա ժողովուրդին հետ, ճնապանդիւղ իր մեծ սրտի ազնուական մղումներուն: Անգրկովկասի մեր աճարկու բախումները ցարի կառավարութեան հետ— եկեղեցական-ազգային գոյերու շուրջ— արթնցուցեր էին անոր

*) «Նոր գնակներն ալ մահացաւ էին— կը ձանձուցանէր կարծի մեր կերտուական Կումիւնը— տերորիստը սպաւ է, տարուորիքն մեծ է ամէն տեղ, ժողովուրդի արդար վրէժնորութեան ձարալը մտաւոր լազեցաւ...»

մէջ հարեմասիրական ուժիզ գզացումը, շ. Յ. Գաշնակցութիւնը ծառայեց էր անոր արդարող աշխերու սողն փառքի, հերոսութեան լուսապահով և օտարացած հայ ժարը թղզելով ատն, տեղ, հարազատներ ու փախուճ կտորէր, կուզար 1903 թականի վերջերուն զէպի Արմատար, կուզար նետուելու Կազմակերպութեան գրկը, թերևս յիշելով ռուս յեղափոխութեան մեծագոյն բանաստեղծ՝ Նեկրասովի ծանօթ պատգամը.

— Տա՛ր ի՞նձ պահելու, կուղեկերու բանակը, ուր կը մնանի՞ն Սիռայ մեծ գործին համար...*)

Նիկոլ-Դումանի արշաւախումբը Սայմաստի գծով անցաւ Վասպուրական, Վիրցաւ, սահալն, շարունակել իր յառաջնադացումը զէպի Սասուն, կտի բռնեցաւ Քուրը զօրքերու, քիրդներու հետ և մէկ-երկու զօժ տալով վերադարձաւ:

Աշոտ-Երվասթ իր վերադարձին Կովկասէն, Արմէլի մօտերը, ուրախին յուսահատ կտիւի մը լետոյ նահատակեցաւ ամբողջ խումբով:

Մեծ եղաւ իր նիւթած կոտորածով և յարուցած դրդիւնով Զօրի ու Մասունի արշաւանքը: Այդ անուններով և յարուցած դրդիւնով Զօրի ու Մասունի արշաւանքը, որոնք շատ կորուստներ պատճառած էին մեր արջառող խումբերուն: Երևանի մեր Կեդրոնական Կոմիտէն կորսչէ ոչնչացնել զանոնք: Բայ՛ մը՝ որ վրէժխնդրութեան արտ մըն էր և միանգամայն կարող էր թեթիւ օգնութիւն հասցնել վտանգած Մասունին, Քուրքաց բարձր հրամանատարութեան ուշադրութիւնը ցրելով:

Այդ ծրագիրը իրագործելու համար երկու խումբեր կը կազմէին, Արտաւազ ու Մասիս անուններով, բաղկացած 102 ֆէլդայիններէ: Ահկուն ղեկավար կը զառնայ Գայլ Վահան (Միսոս Տօլպաշեան): Միսիսի Բաբրեղցի Միհրանը, այն, որ հետագային նիւթեց միհրանական ծանօթ շարժումը:

Երկու խումբերը մէկտեղ անվտանգ կանցքին սահմանը, զը հասնին Չինգիլի բարձունքը, ուր կը բաժնուին երկու մասի: Արտաւազը խումբը կուզով զէպի Մասուն, Գայլ Վահանի առաջնորդութեամբ, իսկ Մասիսը կերթայ Միհրանի առաջնորդութեամբ Զօր, Չիւանցի աշիւրթի վրա:

Գիշերան ծամը Չին Արտաւազը խումբը կը պաշարէ հնուուն թրքական զօրանոցը, նախապէս կտրելով Բայազետի հնուագրութիւնը և զօրանոցէն քիչ հնուս, երկու զինուորական վրաններն ևս անկելով պաշար-

ման օգակին մէջ: 4 ֆէլդայի մուֆին մէջ կը մտնեն զօրանոց ու կը բարձրանան Երդիքը, որուն տակ պտուկած էին յօտ 150 զինուորներ: Պահապանը կը նշմարէ այդ, բայց տեղն ու տեղը կընկնի ֆէլդայիի գեղակէն: Անմիջապէս շորս դամբ կը նետուի զինուորներուն մէջ: Ռումբերը պայթելուն պէս, մեր բոլոր հաջողակները շորս կողմէն կրակ կը բանան: Քուրք զօրքերը, յանկարծակիի եկած, խուճապի զինուորներն ևս ամբողջ զօրքը, ամբողջ զօրքը կը վերածի գիտկոյտի մը: Կը կոտորեն մօտակայ հայ զինուոր մէջ գտնուող Քուրք զինուորներն ևս. ամբողջ զօրքը այդպիսով քնայիջ կը լինի: Հայ զինուորացիք, վազուան պատասխանատուութեան վախով, զիս լուրը չըացած, կը դիմեն զէպի ռուսական սահմանը:

Ի՛նչ ըրէր Մասիս խումբը: Բաժնուելով Արտաւազից, նա կերթայ կը բռնէ Զօրի բարձրակայրը և այն հովիտը, ուր օպա դրած էին շիւանցի զօրքերը: Երբ զիշերայ ծամը Չին Մասունին կը լսի մեր ուժերերուն որոտը, իրենք ալ միաժամանակ յարձակում կը զօրծնէ զօրանոցին ու քիրդներուն վրա: Հաւաքը բարձրացած էր արդէն թշնամու շարքերում, բայց զինուորացի զուրս նետուելով իրենց զարաններէն, կը պաշարեն թէ զօրանոցը և թէ օպաները: Զօրքի ու քրդերու մէկ խոշոր մասը կը կոտորի, մնացածը փախչելով կապտան:

Այսպիսով երկու ձեռնարկներն ալ կատարեալ յաջողութեամբ կը պտակին: Այնուհետև ուրիշ ծանր խնդիր մը ցնչեցաւ մեր հայրակներուն առջև. պէտք էր պաշտպանել փախչող հայ զինուորացիները կտողած թըշնամու վրէժխնդիր յարձակումներուն դէմ և հասցնել ռուսական սահմանը: Եւ այդ պարտքն ևս հերոսաբար կատարեցին— զօժարեցելով, սակայն, խմբապետ Գայլ Վահանը և նիկողայիս-Բարկէրը և շատ մը ուրիշ անձնուորացիներ: Տարաբախտաբար, ռուս սահմանապահ զօրքը— կողակներն ու քիրդերը— բռնեցին նահանջի ճամբան և կրակ բացին ֆէլդայիններու ու ժողովուրդին վրա... Ետաներ ընկան ռուսական զինակներէն, մաս մը փախչելով ազատագրած, մնացած ֆէլդայիներն ու ժողովուրդն ալ զերի ընկան ռուսներուն ձեռքը:

Փշտ էր, ա՛ա դ, այդտեղ ևս մեր զաւարական ձեռնարկներու ճանապարհը: Մերիներեն, անշուշտ, կը նախատեղին այդ վտանգները, ձեռնարկելէ առաջ, բայց Մասունի և Քուրքահայութեան այդ բախտորոշ օրերուն Կազմակերպութիւնը չէր կարող կանչ աննչ այդպիսի վտանգներու և կորուստներու հասանակատութեան առջև:

Զօրի, Մասունի և հետագայ կտրուներու ընթացքին 102 ֆէլդայիներէն ազանեցան 30 հօգի:

*) Отъ линкушнихъ, прядно болтаюншихъ

Уведи меня въ станъ посылюннихъ
За великое дѣло людемъ.

ՍԱՆՆՈՑ ԸՆԴՓՈՒՄԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՂՁԸ

«Երեւոյ ազգակի».— Ֆրանսական դիւանագիտութիւնը և Հայաստանը.—
Հանտօնէ և միշտ Պեկաստէ.— Ընկերագրականները և հայ գառը.— Պրե-
ստանէ և ժողէ.— Քրիստոսի միապագային համագումարը.— Սասնայ
շարժումը Ֆրանսական Խորհրդարանի մէջ.— Հայաստաստ շարժման հե-
տեանքները.—

«Ընկերներ», դիմում բերք քաղաքական աշխարհին, մեր բարեկամ-
ներուն, առանց վաշտիկեան կորսնցնելու. գոյցէ գազանութիւններուն սահ-
ման կը գրի»...

Այսպէս կը վերջացնէ իր ահագանգի նամակը Հրայրը.— իր վերջին
նամակը:

Եւ նոյն կողմ մեր բոլոր միւս ընկերներէն ու մարտիներէն և նոյն
չեմը, ստիպողական կոչըք մեր Կովկասեան Շրջանային Ժողովէն, որ
երբ խմբագրական յանձնաժողովներ ընտրել էր Սասնայ և Քուրթայ
Հայաստանի անցքերը գրելու, հեռագրելու, քաղաքական աշխարհին
հասցնելու.— Կուսակցութեան Արևմտեան Քիրօսի միջոցով— Երեւոյի
ուշագործութիւնը գրաւելու, երտպական միջամտութիւնը հրահրելու նպա-
տակով...

Վասնզի Հրայր և ամբողջ յեղափոխական մեր բանակը չաւ դիտէին,
որ— ինչքան ալ դիւանագրական թոհիքներ գործէ ու դերմարդկային շանք
ու ճիգ թափէ մեր ազգամիկներու անձնան լեզուներ և նոյնիսկ ողջ հայու-
թիւնը— սոսկ մեր ուժերով լպիտի կարենայինք շաղթահարել ամբողջ
պետութիւն մը, որ ունէր միլիոնաւոր բանակ, թիզանօթներ, անհաշիւ
զէնք ու սպանմիները, ունէր նաև իրեն ազակից, հայութեան ոտոս՝ շըբ-
չապատող իւրամ գանգաձնները...

Հայկական շարժման նպատակն է կզեր սկիզբէն ի վեր՝ կաղմա-
կերպել ըստ կարելոյն երկար անողութեամբ կոխը օսմանեան բռնա-
պետութեան դէմ, սահղծել երկրի մէջ յարատև յեղափոխական կացու-

թիւն, միշտ ունենալով աշիք առէն երեւոյ ազգակի միջամտութիւնը...
Երեւոյական ազգակի:

Երեւոյան, բերլինեան դաշնագրի 61րդ յօդուածի զորութեամբ, պիտի
կատարէր Իրաւարարի նոյն պաշտօնը մեր և թուրք պետութեան միշտ,
ինչպէս բերք էր հին օրերուն՝ լոյնի ու թուրքի, սերքի ու թուրքի, բու-
ղարի ու թուրքի միշտ:

Ինչ բրաւ այդ «Գերագոյն Իրաւարարը» 1903—1904 թականներուն,
կեր ծագել էին Սասնայ հրգհն ու անոր հետեանք պարտիզանական
խումբերու արշանները և երբ մասսային կատարածներու վտանգը վերքս-
տիկ կախան էր Քուրթայ Հայաստանի վրա:

Ըսնէր անմիջապէս. հայկական խնդրի լուծման համար, բարենորո-
գումները իրագործելու համար, դիւանագիտութիւնը այս անգամ ևս վըն-
տական քայլ մը չըբրաւ Մեր խօսքը, հարկաւ, երբ շահագրգռան պե-
տութիւններու մտօնն է՝ Պուսաստանի, Անգլիոյ և Ֆրանսայի Ռուսաս-
տանը, անհնէն շահագրգռածը. բռնած այն առեւն ճապոնական գրառե-
րագումով, կը շարունակէր ընդդիմանալ հայոց հարքի ինչ-չաւ լուքը, հիմ-
նական կարգաւորումին: Բայց այլ ևս չէր իրախուսեր զանգաձմային
կոտորածները թուրքահայոց մէջ, ինչպէս Լօրանօվի օրերուն և միշտ ո-
րոշ ստօիանն կը գործակցէր երկու միւս պետութիւններուն՝ 1895ի սար-
սափներու կրկնութիւնը արգիլելու նպատակով*):

Ռուսաստանը շրջալիւրք այլ ևս համարեան սանձարձակութիւն-
ները և շտարաւ իր ետեւէ գաշնակից Ֆրանսան, ինչպէս 1895—96ի օրե-
րուն, Հանտօսի ու Մէլինի առեւն: Ընդհակառակը, Ֆրանսան էր, որ յայտ-
նի շափով ազղեց բռնապետական գաշնակցին վրա, մեղքելով անոր հա-
յաստանը տրամադրութեան բռնկումները...

Որովհետև 1895էն ի վեր զզգի փոփոխութիւն մը յառաջ եկած էր
Ֆրանսայի հաւերային կարծիքի արամագրութեանց մէջ, շնորհիւ այն բու-
արն ու ծաւալուն հայանդաւա շարժումին, որ մղելը էր այդ երկրի ժո-
գովորդէն ու քաղաքական շրջաններուն մէջ և որուն զուտ կանգնած
էին շարք մը առաջնակարգ, աշխարհահռչակ դէմքեր, Պրեստանէ, Ժո-
րէս, Կլէմանսօ, Անտուլ Ֆրանս և այլն: Պրո Սերմէնիտօի՝ ինքիսմ շար-
ժումը այնքան զորատու էր, որ Հանտօսի պէս Եախարարներն անգամ
շափով մը պիտի ենթարկէին անոր ազղեցութեան:
Ենթարկեցաւ, բնականաբար, և այն առեւնան կառավարութիւնը,

*) Ռուսաց Ռուսաստան ալ Մուշ գտելը էր— թէի քաղաքն ուշ— միւս երկու
պետութեանց Ռուսաստաններն ինտ հսկելու համար: Պաղ. անմարտը, անտարքի
ոնք բոլոր էր դէպքերու բնօրային Ռուսիոյ աղ զորմարտը ոչ մի ետեւը ու ճա-
խանտութիւն... գործովները միւս երկու Ռուսաստաներն էին:

Կազմէի Ռուսաւոյ և մասնաւոր Գեղեցիկ, որ Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարն էր Ննթարիկեացւոյ և շարք մը կարեւոր քայլեր առաւ ի նպատակ հայոց, որու համար երաստագիտութեան շինք խօսքեր ուղղեցին իրեն հայ կարեւոր գործիչներ, մամուլի մէջ և նամակներով, Եւրոպայէն ու Նորինիկ երկրէն:

Ճոռեռեսները, սկզբակիցները, մարքսեան նիթսպաշտ վարդապետութեան մտեռեսնող կուսակիցները, որոնք ամէն տեղ և մասնաւոր պետութիւններու դիւանագիտական ձեռնարկներուն մէջ կը տեսնեն ծխան շոր ու գոհէիկ շաքի առատոր, այս պարագային ալ կը տրամարանեն, որ 1894—95ին, Սասնոյ և Փոքրաց Հայաստանի շարքերու առեւ Տրբանսայի շահը կը թելադրէր Հնտօտօի պէս շարժիլ, իսկ 1904ին, տարք տարի ետքը— Գեղեցաէի պէս:

Այս եւս կապիտ թիւրիմացութիւնն է ճշմարտութիւնն այն է՝ որ դիւանագիտութիւնը, կառավարութիւնները յաճախ են ենթարկուի Հանրային կարծիքի ճնշումներուն, իսկ այդ վերջինը, անգամ խորապէս բուրժուազական հասարակութիւններուն մէջ՝ երբեմն-երբեմն անեցեք է մարդասիրական վեհօրի շարժումներ, մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ, ի նպատակ ճշմարտ, իրաւազօրի ժողովուրդներու:

1895—96ին Ֆրանսան, հակառակ ժողովի և բանի մը այլ հեղինակաւոր անձներու փաստացի ճառերուն ու ազգարարութիւններուն, չլուրջօտացան զանգաժօրէն գաշնակից լօրտեսովի ու անոր ստրուկ Հնտօտօի տմարիքի քաղաքականութեան զեւմ, վասնզի տակախն անզեւտ, անտեղեկ էր Հայաստանի մէջ կատարուող անցքերուն, անտեղեկ հայկական խնդրի ու հայ ժողովուրդի պատմութեան, անոր մշակութիւնն ու ձգտումներուն: Շատերն ալ կը խորհէին— շատ շատերը, տարբարխտարար— թէ այնտեղ, հեռու Արեւելքի մէջ, խղճուի, անհրապարհ համայնք մը կայ, վաշխատանքներ ցեղ մը, որ զուրկ է իսպառ սեղ անուական լատկութենէ, որ չունի անգամ ինքնապաշտպանութեան տարրական բնազդը, որ դիտէ միայն վիզը երկնցնել ու կոտորիլ...:

Իսկ այժմ, Ֆրանսական մեծ գործիչներն բուն, ազիտարար գործունէութիւնը ետքողարանի ու երկրի մէջ, հրապարակային բանախօսութիւններն ու քաղմամարդ միթիւնկները, յաճախակի հարցապնդումներն ու ճառերն պարմանեռական ամբիտեղէն, ներքողայից արտահայտութիւնները հայ կրիւններուն ու հերաններուն շուրջ ետք ետք ետքողարանի բեմէն և ետքը անգլիական, բելգիական, հոլանդական, իտալական խորհրդարաններուն, անգամ գերման Ռայխստագի և աւարիական Ռայխտարթի մէջ, գրեթէ ամէն տեղ կատարած բնկերվարական կուսակցութեանց

ձեռքով՝, Ռոտերնացիներն (Հեղեկով՝ Միշազգային) շրջաբերականները, որ ցատումով կը բողբոքեն հայաշինչ արասակներուն և անոնց բոլոր առաւ, թուրք ու այլ հեղինակներուն զեւմ, Բրիտանի հայ-երոպական համազումարը՝ ժողովի ու Պրէսանսէի, տիկին Սէլիբիի, էլիզեթ Ռէյքիի և գերման ու այլ երկիրներու պատգամարարներուն մասնակցութեամբ, ապա Ֆրանս-բրիտանական բազմամարդ համազումարը լոնդոնի մէջ, նախազանութեամբ՝ Լորդ Բրայտի և մասնակցութեամբ նոյն Պրեսանսէի, Պիէր թիլեանի, Վիքտոր Բերարի և շատ ուրիշ անգլիացի ու ֆրանսացի հայաւերներու վերջապէս, անհաշիւ յօղածները հայկական խնդրի մասին, թերթերու, հանդէսներու մէջ,— այդ բոլորն ու միայն ոչ միայն վերջ դնելու եւրոպական հասարակութիւններու պիտոութեանը հայերուն և հայաց հարցի վերաբերմամբ, այլ և ստեղծելու իրական համակարգի հոսանք մը բոլոր շրջաններու մէջ հանդէպ հեռաւոր դժբախտ ժողովուրդի, որ ունի դարերու մշակույթ ու պատմութիւն և որ այժմ մարդկային իրաւունքներու դրօշն կը պարզեր ստիպական խաւարին մէջ...:

Մեծ էր մասնաւոր այն ապարտութիւնը, որ բրիտ Ֆրանսիոյ մտաւորական շրջաններուն մէջ Վիկտոր Ռիւարի հմտայից ուսումնասիրութիւնները— հրատարակած պարթեզեան առաջնակարգ հանդէպի մէջ (Կա Ռիլի դը Պարի)— ուր նա գիտուն ու յուզող գրեւմ իս ցեղազրէր հայ ցեղի անտեսական ու մշակութային կարողութիւնները և անոր ցեցող ոգրերգութիւնը օսմանեան բռնապետութեան յուժեղ առկ:

Չարհուրելի էր մեք գտանի համար նախապաշարումներու, թիւր ու մուր հասակցողութիւններու այն լնօր, որ բարձրացրէր էր արեւմտեան աշխարհի մէջ հայու զեղեղային թաղամտարութեան՝ մասին: Եւ կար, անշուշտ, հշմարտութեան բաժին մը այդ խնար նախապաշարումներուն մէջ, զոր միայն խիստ գունատորն, շափազանցէր էին Պիէր Լօտիներն ու Կլօդ Ֆարրերները իրենց ուղազրու և, տարբարաւարք, շատ տարբարած վկայերուն մէջ: Հայկական շարժումը, Շ. Յ. Գաշնակցութեան գործունէութիւնը եկան խոշոր շափով մը խախտելու, թուլացնելու այդ ժանր, մեզի համար այնքան նաստապօղջիչ, անարդական կարծիքներ, ոյժուր Գեռ Սասնոյ Գրամայի սկիզբներուն, Ֆրանսիոյ գը Պրէսանսէի, ժը-նեկի Վիքտորիա Շօլը՝ մեծագոյն սրահին մէջ, ամբողջ ժրնեան բնատրեմի և բազմաճաղար ժողովուրդի առջև, մօտ երկու ժաման իր սրան-

*) Աւտրիական Խորհրդարանում արքայազնուք կատարելու հաշմին երկու-փիսաններու շանքերով Շ. Յ. Գաշնակցութեան ճեղկաբուցչի անփօշտան շինումով ու մուրմով՝ Գալիցիայի ու Բուկովինայի թիւրաւորք հայ գաղութներու ընտրութեան քուրցիլի մքն ալ արատարանել, ուղղելով զայն Խորհրդարանի անդամներուն եւ պանամշխով Բերլինի դաշնագրի ճեղք յօղածին իրազորութիւնը:

չկի բանախօսութեամբ կը շատագովէր հայ ազատագրական շարժումն ու Ազրիանուպոլսի մեր նահատակները: Եւ նոյն կերթին շուրջ պարիզեան «Ռոսո»-ի իր խմբագրական մէկ յօդուածին մէջ— «Էնթուսներս խորագրով— այսպէս կարտայայտւոք բնութագի:

— «... Լաւ է լինչոցնի այս իրողութիւնները բոլոր անոնց, որոնք արդար ցատումով կըմտատանան այսպէս կոչուած հայկական քուլամորթութեան դէմ: Ազրիանուպոլսու մէջ կախուածները մտնոք են իրենց պարտքը կատարող մարդկանց հանգարտութեամբ: Մի նոր ողջակէզ է այդ՝ մատուցած ներպակական քաղաքականութեան ատորուանի վրա: Մեծ զազախարներու համար զոհուած այդ պարզ նահատակներու հանդիպ, որս կը զարթ դիւանագէտներու անրուծիկ ներուսթիւնը... Կը հասկընաք միենոյն ժամանակ, որ այն ժողովուրդներ, որոնք կը ծնին պարպիսի հերոսներ և չեն դադիր իրենց իրատեսները պահանջել, վերջը ի վերջոյ պիտի տեսնեն լազթանակի իրենց օրինաւոր տեղչերունս...

Իսկ 1904 Յունիս Ծին արեւիկէ Ծրանսայի Խորհրդարանի բեմէն էր, որ նոյն Պրեսանե, բուն ծագերու մէջ, կը շնորհաւորէր ու կը ներբողէր հայկական շարժումը, նախարար Գեկիասի և ամբողջ ֆրանսական կառավարութեան առջեւ, ի յուր աշխարհի: Ահա կտոր մը այդ զգայարուց և իմաստային ճառէն, որ կը դանար Սասունի զէպրեուս շուրջ:

— «Ես չեմ քսեր, թէ այդ արհմտու ողջակէզները քարզեր են միայն: Եղբր են նաև կոհներ— և ես բարձրաձայն կը գովեմ հայերը— եղբր են կոհներ, անհաւասար կոհներ, քանի որ հայք զրեթէ առէլ են. բայց զրանք այն կախուածն են, առանց որոնց ոչ մէկ ժողովուրդ կը նսածէ իր զրուսեան իրաւունքը: Հայերը շուրջքին Նահատակելի, ինչպէս 1894ին, առանց զէթ փորձ բնիցու իրենք զիրենք պաշտպանելու և բողոքելու: Անոնք կուցեան մի ամբողջ ամիս, առանց տանելու լազթանակի, որ ահեհարիւն է...»

Միւս կողմէն, Ժօրէս— ֆրանսական սոցիալիզմի մեծանուն պարագուրը— որ իր հումիտ, հեղինակաւոր ձայնով կը մղէր Գեկիասեան զէպի զործ, և միւս կուսակցութեանց առաջնորդներուն հետ պարբերաբար տեսակցութիւններ կուսկնար նախարարին հետ, կը յորդորէր անոր՝ սուրջն քաղաքականութեան մը հետեւի հայկական խնդրում, անկախ առական ազդեցութիւններէն, համաձայն Ծրանսայի մեծ աւանդութիւններուն: Ահա թէ ինչ կըսէր Ժօրէս Բրիտանի Նախարարական մեծ ժողովին արտասանած իր ճառիկն մէջ (Յունիս 1903թ.):

«... Մեզայնոր զիրք պիտի բռնէ Ռուսիան Հայաստանի նկատմամբ: Կը վտանանամ քսելու, որ այդ կարամ է Ծրանսայի բռնելիք զիրքէն... Ես կարող եմ պնդել առանց թթու հայրենասիրութեան, որ Ծրանսայի

վրա մեծ յույսեր դրած եմ՝ Եւրոպայի հանրային կարծիքը հաւարական զորժունութեան հրախրելու համար: Ծրանսան շուտով կը կրկնապատկէ իր հիւլապտոսներու թիւը: Հայաստանի մէջ, Ասի սկզբնատորթիւններն էն և նա պէտք չէ կանգ առնէ կէս ճամբոս վրա, պէտք է տակի հետուն երթայ, եթէ շուրջը դաւանանել պատուը այն օրինակըրին, որը դարերէ ի վեր կը կամէլ զինքը աշխարհի ճակատագրին հետ...»

Շատ վաշխեր լուցեան հայոց մեծ տագնապի օրերուն, շատ պերճախօս փաստարաններ ունեցաւ հայ ժողովուրդը. հայկական զատը, բայց Ծրանսայի մէջ— կարելի է բռնէ՛լ ամբողջ Եւրոպայի մէջ— ամենեւնի կը կարելի ընդհանաւոր ու զորտուր ձայնը այդ երկու ընկերվարական պարագուրներունն էր— Պրեսանտի և Ժօրէսի— որոնք երկուսն ալ զարթըն էին ֆրանսական ամբրեւներու, յարգած, ունկնչում բոլոր շրջաններուն մէջ. մէկը՝ ներսուս, քաղաքագէտ-հրապարակագիր, որուն հետ գեղար կարող էր մրցիլ ուն ուրիշ արեւմտեան երկիրներում համաշխարհային կենսային խնդիրներու մարզին մէջ, խմբագիր պարիզեան մեծագոյն քաղաքական օրգանի՝ Միւրը՝ Ժօնէ՛լ Ծրանսայի և աշխարհի անզուգական հոնտորը և միշտազային աշխատարութեան ամենէն փայլուն և ազդեցիկ պարագուրը: Երկուսն ալ հայկական խնդրի շիտակ ըմբռնումն ունէին,— լաւ զիտէին, որ Ռուսաստանը հայոց ճակատագրի շարհընթակն է, լաւ զիտէին, որ միմիայն Ծրանսան կարող էր ազդել իր զաշնակցին վրա, Ծրանսան միայն իր կորովի նախաձեռնութեամբ, կարող էր զուլս բերել Եւրոպայի (կամ զէթ շուրս պետութիւններու) հաւարական միջամտութիւնը՝ հայոց բարենորոգումներու ցատու կենիւր լուծելու համար: Վասնզի Անգլիոյ նախաձեռնութիւնները կը զարնէին միշտ Ռուսաստանի կառավածու շկամութեան ու կը վիժէին:

Այս՝ Տարիներու անդուլ ու համատարած քարոզութեան շնորհիւ, Ծրանսան 900ական թուականներու սկիզբներուն զէթ մասամբ լցեց Հաստաներու պաշտպանած գոծով, ետամով հաւատամբը, որու համեմատ Ծրանսայի շանը կը նշանակէր՝ սողալ դաշնակից Ռուսաստանի առջև, թաւի անոր ետեւէն— հայկական ոգիբողութեան ընթացքին— երբեք ձեթ մը կը ընելի ցարական զիպլմտանները վշտացնելու և Ծրանսայի զէմ զանոնք տրամադրելու սիրաբով...

Այժմ ամէն որ կը զարթ, որ այդ քաղաքականութիւնը անարգանք մըն է Մեծ Յեղափոխութեան հայրենիքի համար և ողջ երկիրը կը պահանջէր, որ եթէ Ծրանսան չէր կարող իր զաշնակցն զատ, անոր հակառակ լուծում տալ հայոց հիմնական խնդրին, զէթ պարտաւոր էր կաշկանգել Մարդասպանին ճարակող թաթը, թալլ լուալ, որ նա անվերջ, անպատիժ երթէլ արեան քաղցիբները մի ժողովուրդի զիտուն:

ու Յրանասի հանրային կործիրի այդ արամադրութիւնն էր, որ հարկադրեց Դեկտանն ուսումնասիրել հայկական հարցը և ուշ ուշով հետեւել Հայաստանի անցքերուն: Փոթորիկը բարձրացաւ իւրօրրարանին մէջ զձե 1901ի օրերուն, երբ Յրանասն, քանի մը սեղանաւորներու շահերը պաշտպանելու համար Միտիլին ձամբեց իր նաւատորմը և սպասանաց Քուրթիային: Ետքը մը Հայաստան երեսփոխանները պահանջեցին, որ կառավարութիւնը օգուէ առիթէն և հրապարակ հանէ Հայոց պէճորմներու հարցը: Մամուլն ևս խօսեցաւ:

Դեկտան, հարկաւ պատասխանեց, որ Յրանասն միայնակ չէ կարող ընթացք տալ բարեկերպութեան: Գրոհը հետզհետէ սաստկացաւ: Հարցապնդում՝ հարցապնդում կոտէ: Արհագրմանն պահանջողականներն անգամ աղմկեցին: Անոնց ետեւէ կը խօսէր Գրոհի Կօչէն: Բայց ամենէն համարձակ ու վճռական տոնով ձառնը խօսեցան երկու ընկերավարական պարագլուխներ՝ Մարսէլ Սանրա և Ռուսնէ: Ամենքն ալ զիտէին, որ Դեկտան ընդհանրապէս անիլ պարկեշտ ու սրտցաւ մարդ մըն է, քան Հաւատոս, պիտէին նաև, որ նա արդէն առիկ առաջ բերն էր ազգու քայլին՝ սպասանացող կոտորածները կանխելու համար և այնուհետեւային, իւրօրրարանը զո՛ւ չէր անկէ և կը յորդորէր շարունակ արտաքին գործը նախաարարին անլի կորոյժի ընթացք բռնելու: Օր մը նոյն իսկ Սանրայի հարցապնդումէն վերջ, թիւ մնաց, որ դա՛ւնիքն տապալին իւրօրրարանը 227 քուլով ընդդէմ 212ի, տապալութիւնն տուաւ ընկերավարական Սանրայի բանաձևին՝ հայկական խնդրի առիթով... Վարդիկ-Ռուսո, որ վարչապետ էր, այդ ժամը պատասխարը կանխելու համար, միշտմտեց ու յորդոր կարգաց իւրօրրարանին ուրիշ բանաձևը բերարկելու և ազատեց զահլինը:

Այդ անխորժ փորձութիւնն ևս սպարդիւն չաճցաւ: Դեկտան, որ այնուհետև զձե երկար տարիներ պիտի վարէր Յրանասին արտաքին քաղաքականութեանը, հետզհետէ անլի և անլի հետաքրքրուցաւ Հայոց ցարկերով: Քանի մը անգամ իւրօրրարանին բնակէն Երկար ձառնելու մէջ նա արտայայտեց իր միտքն ու զգացումները Հայաստանի անցքերուն առթիւ: Անկողջ չէ քաղաժօրէն բերել այստեղ անոր շարք մը յայտարարութիւնները:

Դեռ 1901թ. նոյեմբեր 4ին, նա կրէր ի պատասխան Մարսէլ Սանրայի և Կօչէնի հարցապնդումներուն.

— «Երբ ասորի է միշտ շահագրգռւած եմ Հայաստանով և Հայերը քանիցս իրենք իսկ ճանչցած են մեր գործունէութեան ազդեցութիւնը... Կարգացած եմ բոլոր տեղեկագիրները, սրտնք բոլորն ալ կը հաստատան

երկրին ցտալի կացութիւնը... Բայց Յրանասն չէ մինակ բերիլին գաշնակորն ստորագրողը»:

Անլի համարձակ և զօրաւոր յայտարարութիւններ բրաւ նախարարը ամիս մը յետոյ, ի պատասխան ընկերավարական Ռուսնէին, որ զինուած շ. 3. Գանձակցութեան տեղեկութիւններով, երկար ու կորոյժի ճառ մըն էր արտասանեց իւրօրրարանին մէջ:

«Ճակատագրական կը թի, կընէ Դեկտան, որ եթէ ազգարանկութիւնները շարունակարար ու անպատիժ կերպով թալանին ու ենթարկին երեսնամիտներու, անոնք ի վերջոյ պիտի խօրհին, որ ամէն վիճակ լաւագոյն է, քան այն կեանքը, որ կը գտնի կառաւածի սղօսանքի տակ»...

«Ահա թէ ինչու... Յրանասն այս վերջին տարիներու ընթացքին ճիգ թափեւ է— և պ. Ռուսնէ լու զիտ ալ— կասեցնելու շարիները, որոնք միշտ անլի պիտի զբաղեցնէին իւրաքաղանները, քանի որ անոնք միշտ անլի կը յուզէ հանրային խղճը»:

«Մէկ քանի անգամ մենք զիւրանադիտական ճշումներ բրիւր Գ. Պոլսոյ մէջ և ուրիշ գործողութիւններ, որոնց ազդեցութիւնը Հայերն իսկ խօստովաններ ու հռչակեւ են... Քոյլ տէր ինձի յիշատակել երկու սող Հայաստան սպրող հայ մը, որ ամենէն ականաւոր Հայերն մէկն է և որու անունը լուրիւսմը կանցնիմ, չկամենալով մատնել զայն ցատումի ու վրէժխնդրութեան: Ահա թէ ինչ կը գրէ այդ հայը, զիմելով Յրանասի արտաքին գործերու նախարարին.—

«Շարդերը տեղի չունեցան, չնորհի զիսպաններու ազգարարութիւններուն և զիւրանադիտական յարաբերութեանց իւրելուսն ֆրանսական կառավարութեան կողմէ, որու կորոյժի ընթացքը ամենագորաւոր տպաւորութիւնը գործեց»...

Երես հետաքրքրական են ուրիշ շարք մը յայտարարութիւնները, որ Դեկտանը բրաւ Սամոնյ մեծ դէպքերու օրերուն, 1904ի Յունիսի սկիզբներուն, կըր երկար ճառով կը հարցապնդէր Պրեսանտէ, սպասուողիւսած նոյն շ. 3. Գ. Արեւմտեան Թիւրքի նիթերով: Գտնեմարտ մըն էր իւրօրրարանին մէջ Պրեսանտէի ու Դեկտանի միջե: Առաջինը, խոստովանելով հանդերձ, որ նախարար իւրօր կառարեր էր շարք մը ազգու, զիւրանադիտական քայլեր հայոց ի նպաստ, բայց և վախճալով, որ Սասունը ընկճել յետոյ, թուրք կառավարութիւնը կարող էր այնուամենայնի վերսկսիլ 1895ի ընդհանրի կոտորածը, կը յորդորէր նախարարին կրկնա-

*) Այս իստորիով ամառաւոր ոչ միայն կը ճշտակեր իւրըստական ուժիւնը, այլ և ի յոր աշխարհի կը ճիւղարձէր նալ յետադիտական շարժումը:

պատկել իր ճիշդ, պաշտօնանկ ընել տալ Ազիբ ու Զէրիտ փաշաները և պահանջել ուժֆորմներու իրագործումը:

Իսկ Գեղկասէ կը շնորհ հանցատացնել հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամը, կասկած կը նետէր անոր ստացած տեղեկութիւններու ճշտութեան վրա— Սասնոյ կորուստներու վերաբերմամբ— կը հակադրէր Մորաշակի տեղեկութիւններուն ուրիշ աղբիւրներ, ստացած թուրքարնայ բարձրաստիճան հայ մարզոց կողմէ (հաստակահօտքն եկեղեցականներէ), որոնց անունը չէր ուզեր տալ հասկանալի պատճառներով, սպա վերադին կը ցուցադրէ իր հայնապատ ձեռնարկներն ու իր խորհրդածութիւնները Հայաստանի ազէտներու, ֆէզայիներու ու պարսաւաբան կոնիներու մասին: Եւ այս անգամ ըրաւ կարգ մը բացաշունչ, յեղափոխական յայտարարութիւններ, որոնք փոքր ինչ խորթ կը հնչէին մեծ պետութեան մը արտաքին գործոց նախարարի բերնին մէջ, և ապահովարար, անխաբիմաց էին դիւանադատական տարեգրութեանց մէջ: Անպէս որ Պրեսասէլ նախ օրը իր երկիրոց ճառին մէջ, յայտնելով հանդերձ, որ միեւնոսի պատասխանը իր հարցապնդումին զոճացուցիչ չէ ըսաւ:

— «Փորձեցին (ուրիշ մարդիկ, վարձկան, հայտանց գրիչներ, որոնցմէ դեռ շատ կան նոյնիսկ Տրանսասի մէջ)— ապացուցանել, որ Մշոյ, Սասունի անցքերու մեղք կրննին իրենց իսկ հայրենու, ֆէզայիներու վրա: Այս առթիւ ես իմ շնորհակալութիւնը կը յայտնեմ պ. նախարարին, որ նա բարեհաճեցաւ յայտարարել ամբողջ, թէ հայրենու, թէ համար կան այնպիսի պարագաներ, որ ապատարութիւնը ամենէն սուրբն է և առաջնագոյնը բոլոր պարտաւորութիւններէն (ծափահարութիւններ):

Ահա Գեղկասէի խօսքերը.

— «Սասունը դժարամատչելի մի լեռնավայր է... որ ապաստանք էին հայ յեղափոխականներու կամ ֆէզայիներու բազմաթիւ խումբեր՝ քիւրդներ և թուրք զօրքերու հետ ունեցած բազմաթիւ բնօրտումներէ յետոյ, Մուշի, Բիթլիսի ու Վանի շրջակայքում: Այդ ֆէզայիները հայերու մէջ քիչ մը նոյնն են, ինչ որ անցնալ տարւան բուլղար յեղափոխականներն էին Մակեդոնիայի գիւղացոց համար,— եղբայրներ, անտարակոյ, բայց ծանրբարձուկ, հրամայական մեծթով, որ օրէկներ կը թնջարքեն, կը հրամայեն ուղղիկներ համախմբել, պաշար ու դրամ կը հաւաքեն և շեն հանդուրժող ընդգիծութեան:

«... Թվէաւ ես — կը խնդրեմ հուստալ ինձի— մեր անտարական շահերը թնաւ շեն պահանջը այդ՝ ես անլցուցեր եմ մեր գործակալներու թիւր Հայաստանի մէջ՝ միայն ու միայն ցոյց ապաւ համար Տրանս-

ասիի հոգաւորութիւնը: 1903 թ. Սեպտեմբերի 14ին ես հաստատեք եմ փոխ-հիպատոսութիւն Վանի մէջ և այս տարւայ Տունար 23ին՝ ուրիշ հիպատոսութիւն մը Խարբըրդի մէջ: Նոյնը ըրքը են Ռուսաստանն ու Անգլիան: Այդ հիպատոսներու ներկայութիւնը մի ճշմարիտ արժանաց է եղեր հայ ազգաբնակչութեան համար և շատ անգամ մեր գործակալներու միջոցով մեզի հազորդած երկիւղը փարսուկեր է մէկ փոսկիւտ ու կորովի միշտատրութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ:

«Մինչև իսկ ասկէ երկու տարի առաջ— յարգելի պ. Պրեսասէլ գիտէ այդ — ես կազմակերպիչ էի յատուկ միասին (առաքնութիւն), որը պտտել է քիւրդներ ապստամբներուն տակ գտնելը շրջանները... Այդ ես ունեցիք է լաւ հետեանքներ և ազգաբնակչութիւնը վկայեք է մեզ իր երախտագիտութիւնը— յարգելի պ. Պրեսասէլն, ի հարկէ, չի կարող չդիտուլ այդ:

«Ձեր հրահանգներուն համեմատ, ես հրաման տուք եմ Վանի մեր փոխ-հիպատոսին՝ Մուշ Մուշի մէջ Ռուսոյն և Անգլիոյ իր պաշտօնակիցներուն հետ, մինչև այն օրը, երբ լիակատար հանգալութիւն կը տիրէ Սասունի մէջ:

Վերջապէս, ահա թէ ինչ կը յայտարարէ Գեղկասէ հայոց կորուստներու մասին (Սասնոյ կոնիներու աստեղ), հիմնւած Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանի տեղեկագիրներուն վրա.

«Այն տեղեկութիւններէն, որ հասեր են մեր դեսպանատուն, Վանի մէր հիպատոսի կամ էրդրումի փոխ-հիպատոսութեան միջոցով կամ թէ... — թոյլ տւէք լուծութեամբ անցնել այս անտեր, օտարերկրացի մը, զոր նմ ուզեր մասնել մարջոց քարիւտիտան— այդ տեղեկութիւններէն կը հետեւի եսա՝ որ ոչ մի նմանութիւն չէ կարելի գտնել ներկայ և 1894ի անցքերուն միջև: Ստոյլ է, որ դօրքի ու հայրերու միջև տեղի են ունեցեր յաճախակի կոնիներ, և որ ճշտումը շատ խիստ է եղեր: Որոշ թուով գիւղեր հոգեհոնք են՝ Եւէնիք, Սեմալ, Ալիանք, որոնց տիրք են զօրքերը բազմաթիւ կոնիներէ յետոյ: Երեք գիւղերն ալ մոխրի վերածուք են: Նոյն վեճակին է ենթարկուք Կէլիէկիզաբը... Նա դրուուք է յուսահատ դիմադրութիւնէ յետոյ... Անոր անկումն է, որ վերջ գրեր է Սասնոյ հայերու գինւած դիմադրութեան...»

«Չօրքը տէր դառնալով Սասունին, կը քշէ ժողովուրդը դէպի Մուշ: Կը խօսին հազարաւոր զոհերու մասին Կը կարծեմ որ շահագանցութիւն է... Չարքերը մեծ է, չէ կարելի վիճել... Տարակոյս չկայ, որ ապստամբութեան ճնշումը ունեցր է իբր հետեանք կատարումը մեծ թով պարսաւաններու, նաև խաղաղ գիւղացիներու, որոնք կապուին ֆէզայիներու բնակած գիւղերու...»

«Քոյլ տէր լիշն այստեղ Անգլիոյ ետրճարանի մէջ կոմս Պերսիի երկու օր առաջ ըրած լայտարարութեան 3—4 էական տողերը. «Է՛մամա՛ն այն սանդեկութիւններուն, որ ստացեր է նորին Մեծութեան կտակաւորութիւնը, 12 գիւղ այրւեր կամ կործաներ են Մուշի սանջակին մէջ և 13 գիւղ Կիւնի սանջակում, սակայն, պարզ չընթար՝ ո՞վ է աւերողը, ապտամբնե՞րը, թէ թուրքաց զօրը: Կարծես թէ Հիմքեր կան լուսաւոր, որ մեռածներու թիւր համեմատարար փոքր է... Տարակիցս չկայ, որ Հիւպատոսներու ներկայութիւնը բաւարար ենք զործութիւն է ունեցնո՞ր... Գեղատ է կը շարունակէ.

— «Միակայն, եթէ անգամ թեւքը հասցնենք փոքրիկ շահիճում, գարձաւ ուրբալ է, որ այդ տեսակ իրողութիւններ կարող են առաջ գալ: (Շատ լաւ, շատ լաւ):

«Եթէ չէ կարելի մերժել Գրան իրաւունքը՝ ապստամբութիւնը ճշեւելու, ապա կարելի է շատ իրաւացի կերպով ամբաստանել զայն, որ հակառակ բացորոշ լանձնատուութիւններուն, կը պահպանէ մի այնպիսի վարչութիւն, որուն տակ ապստամբութիւնը կը հանդիսանայ, որպէս միակ ապստամբ յուսահատ ու կտակաւոր ազգաբնակչութեան համար: (Չափաւորութիւն):

«Եւ թէպէտ անխուսափելի է, որ ապստամբութեան ճնշման ընթացքին հարուստները, մոլորելով, կընկնի նաև անմեղ մարդոց վրա, սակայն, անմեղ զոհերու թիւը չափազանց պարզ կը վնասէ, որ դիւտորները շատ օղ չեն ներդրեր ընտրութեան մէջ: (Շատ լաւ, շատ լաւ):

«Սասնոյ գէպերը պէտք է պիտոճէին շրջակայ վայրերը: Մեղ հազարներ են, որ կայ խողովութիւն Քիթիսի մէջ և շատ խիտա երկիւղ Մուշում: Ահա թէ ինչու ես անմիջապէս հրափրոցի վանի փոխ-Հիւպատոսը՝ ձանապարհելի ղէպի Մուշ և մնալ այնտեղ այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ իր ներկայութիւնն ու աշխուրջ հակողութիւնը անհրաժեշտ կը լինին փոխապահանքներու նովանորութեան համար:

«Միւս կողմէն, Կ. Պոլսոյ մեր զեպտար հրահանգ է ստացեր՝ անյայտ ճամաձայնութեան գալու իր պաշտօնակիցներուն հետ և ազգու կերպով զինում ընելու Բ. Գրան, որ ապստամբութեան ճնշումը վերջացած է, որ պէտք է ոչ թէ շարունակել զինարարական գործողութիւնները, այլ օգնել անմեղ զոհներուն... որ մեր զործակալները տերզգոստ պիտի զրկեն մեզ անգլիկութիւններ ու պիտի միջամտեն թուրք կտակաւորութեան առաջ, որ, վերջապէս, Գուլը, հրահանգած այնքան փորձերէն... պէտք չէ յոյս տանել, որ իր պատասխանատուութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ լոկ յօտէ:

«Կը խնդրեմ պատգամաւորներուն հուստատ, որ կտակաւորութիւնը

չլիտի գաղթի իր պարտականութիւնները կատարելէ, իր բովանդակ պարտաւորութիւնը: (Բուռն ծափեր):

•••

Ահա այս շափով անդրադարձաւ Սասնոյ շարժումը հայկական խնդրի աջակց ասած զիւանագիտական ճակատագրին վրա: Մենք աշխատեցանք թիւ-շատ ամփոփ ու աւարկայօրէն ցուցադրել այն «երրորդ իրաւարար Ազգակի» խաղացման զեքը, որու ազգու միջամտութեամբ միայն Գաշնակցութեան գործը, հայ խզգափոխութեան գործը կարող էր պակասի ճշմարիտ լազմանակով: Հետաքրքրական է, անշուշտ, մեր ներկայի ճշմարտ սերունդներուն համար դիտնալ, թէ ի՞նչ բերէ է այդ երրորդ Ազգակը մեր տագնապալից շարժումներու ընթացքին, ի՞նչ արժէք կը ներկայացնէին այդ շարժումները երկրին դուրս, ի՞նչ ճնշում ու համարաւորութիւն էր մեր ուսմանը, մեր ապստամբական կոխը քաղաքակիրթ պաշտարհին մէջ ու դիւանագիտական շրջաններում և թէ ի՞նչ խոշորօտանքներ ցցւեր էին՝ մեր վերջնական լազմանակը վիճեցնելու, հայոց հարցի հիմնական լուծումը շափոտներէն ձգեղելու համար...

Արձանագրելով շարք մը դրական, լուսատու երևոյթները արեւմտեան հանրային կարծիքի և զիւանագիտութեան մարզին մէջ, բնաւ, ի հարկէ, նպատակ չուրինք շքեղացնելու այդ արեւմտեան ազգերն ու կտակաւորութիւնները: Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող վեց պետութիւններէն երկուքը— Գերմանիա, Աւստրիա— սկիզբէն ի վեր անտարբեր մեացին Կ.Պի հայկական խնդրը, հաւատարիմ Քիսմարկի արձակած կարգախօսին: Իտալիան, ամենէն նազ ազգեցիկը վեց պետութեանց մեացին Կ.Պի հայկական խնդրը, հաւատարիմ մնացնելու: Ռուսիոյ մէջ, պարտաւոր էր գործեցնելու հայանպատակ ձեռնարկներուն: Փրանսայի և Նիդերլանդներէն թշնամական հետզհետէ սակայն,— Փրանսայի և Նիդերլանդի ուժին բողոքներու ազդեցութեան տակ— աստիճան մը կը մեղմանար, կը շեղէր լուսնոզեան աշխուտը ընթացքէն, ձգտելով զէթ տարրական պահանջներուն մէջ համերաշխ քաղել Փրանսայի և Անգլիայի հետ...

Բայց հայ ժողովուրդը զանգատ ունի նաև այդ երկու պետութիւններուն վէճ, որոնք ամենէն համակրելի, բարեացակամ դիրքն էին բուռնած հայոց հարցի հանդէպ և անկեղծօրէն կը բաղձային տեսնել Քուրթաշ Հայաստանը բարենորոգած ու բարգաւաճ Հայ մարդը դատուութեամբ հարց կուտայ, թէ ինչու՞ այդ երկու պետութիւնները համախորթ հարց չենձեռնարկեցին Հայաստանի բարենորոգման՝ Սասնոյ տագնապի հետ:

կան պատերազմով, կը պարտէր շարժար և բնու ի վիճակի չէր Անգլիոյ թափը բռնելու, պատերազմով սպասանալու Անգլիային, ինչպէս բրտ 1896ին, յօրանովի օրերուն, երբ Լոնդոնի կառավարութիւնը շանթ ու որոտ կարճակէր ճիւղերի բռնադրին զէմ և ջանք ու ճիգ կը թափէր— իր կրկին ճանքային կարճերէն ճնշման տակ— լուծելու հայոց «գորգեան հանգոյցը»... Հայ մարզը անիծելով հարց կուտայ, թէ ինչո՞ւ Ֆրանսական ետրոգարանը, երբ մեծամասնութեամբ անկասաւորութեան թէ կուտար իր կառավարութեան, հայկական խնդրի նկատմամբ— ինչպէս որ եղաւ ընկերվարական Սանբայի հարցալիզումէն շետոյ— ինչո՞ւ ևս չյամանցաւ այդ դիրքին մէջ, շուրջ տասպալի դաշինքը Հայաստանի առթիւ և առիպել, որ Ֆրանսական ետր կառավարութիւնը Անգլիոյ, Իտալիոյ հետ միասին, լուծում տայ հայ գատին, ընդզէմ Ռուսիոյ բացորոշ ցանկութեան, անոր ամառցի քաղաքակցութեան...

Այդպիսի մի նախաձեռնութիւն Ֆրանսան միայն կարող էր ստանձնել, ինչպէս իրաւամբ կազազակի Ժան Ժորժու:

Բայց այդ մեծ երկրի բուրժուա պոլիտիկոսները սկանջ կարեւորին Վալդէն Ռուսներու յորդորներուն, շուրջին տասպալի կառավարութիւնը հայկական գատի առիթով: Վախցան ատոր հետեանքներէն: Վախցան՝ և՛ 1901 թականին, և՛ 1904ին: Անոնց աչքին հայոց հարցի այլցան ու մեղ պաշտպանութիւնը դաշինքի տասպալումով և Քուրքիոյ զէմ բուրժուա թափահարելով կը եշանակէր շունդայից սպտակ զարնչի դաշնակից Ռուսաստանին, այն աճառք օրերուն, երբ ցարական բանակը ցարգելով յետ կը նահանջէր ճապոնական ինչոտութիւնուն առջև և ողջ կայսրութիւնը թոնկած էր յեղափոխական ուժգին խմորումով... Վախցան, որովհետև 1873ին պարտւած և յօշոտւած Ֆրանսան զեռ կը զողար զերման թշնամու հանդէպ և Ռուսաստանը անոր կը թէր միակ փոխութեան խորհուրդը...

Որքան ալ խոր կարեկցութիւն ու համակրանք ուներ Ֆրանսան հայ տասպալող ժողովուրդի հանդէպ, իր սեփական շարք արեւտամենայնի վեր գտանք ամէն ուրիշ մաստոյութեան և յիմանցաւ հայոց թափըը հարած մը տայ Ֆրանսա-ռուսական դաշնակցութեան: Այդ հարածն ալ, անշուշտ, չպիտի արէր Ֆրանսա-ռուսական զինակցութիւնը— այդպէս կը խորէին Ֆրանսացի ընկերվարականներն ու ճախ արմատականները— և որե՞մ, այդտեղ ևս Ֆրանսայի շշուքը թիւր կ'ըմբռնէր կառավարութեան ընթացքը պաշտպանող խորհրդարանային մեծամասնութեան կողմէ... Արջընա յայտնապէս կ'ըստարանէր երկիրը:

Միակ ուժը երկրին ու ետրոգարանին մէջ, որ պատրաստ էր մինչև վերջ պաշտպանել հայկական գատը, ատանց մաստոյութելու ռուս դաշնակցի համակրանքով կամ հակակրանքով, միակ ուժը, որ անկեղծօրէն

կը պարտրէր յանուն արդարութեան ու մարդասիրութեան և որոշած էր ճանքի իր նպատակին, հայոց հարցին մէջ, անգամ ի զին նախարարական տաղանակներու և տասպալումներու՝ այդ միակ ուժը— բնելու ետր հաս, բարձրաձայն, անվերապա՝— ճախակողման արբերել էին, ընկերվարական կուսակցութիւնն էր, զնկավարութեամբ Ժորժի, Պրեսանսէի, Սանբայի, Ռուանէի, և անոր հետ՝ արմատական-ընկերվարականներու ճախ հասուածը: Բայց ատոր ալ, տարարախաւարար, չէին կազմեր մեծամասնութիւն ազգային ետրոգարանին մէջ:

Որքան ալ անօրինակ էր հայասիրական շարժումը իր ծաւալով ու խորութեամբ, այնուամենայնիւ, դարձնալ բաւականաչափ ուժեղ չէր իր կամքը պարտադրելու կառավարութիւններուն՝ հայոց հարցի բաւարար լուծումն ստանալու համար: Հարկ էր աւելի զօրաւոր շարժում ստեղծել: Հարկ էր ստեղծել այդպիսին մասնական յարեակ, թուն երկրի մէջ: Հարկ էր կազմակերպել աւելի ընդարձակ և աւելի տեղական դիմադրութիւն:

Տարարախաւարար, Գաշնակցութիւնը իր ունեցած միջոցներով այլքանք միայն կարողացաւ գլուխ բերել: Ըս եւրոպան ալ օգնեց մեզի այն շափով, որ շափով ինքը հայ ազգը օգնէր իրեն, իր մարտնչող փոքրամասնութեան... Հայ ազգը՝ իր միլիարդատն ու յաւիտենօրէն բնացած բուրժուակիցալով, իր ազիկար, պատակաւորներով... Այս ևս մոռնալու չենք...

Եւրոպայէն եկած այդ համեստ աշակցութիւնն ալ, այնուամենայնիւ, խոշոր բան մըն էր՝ բազմաշարք ժողովուրդին համար: Խոշոր վաստակ մըն էր այն՝ որ ետրոգարանի բոլոր շարքերը համակող այդ շարժումը— կարեկցութեան, ցատուն և բողոքի— հարկադրեց ողջ Ֆրանսական կառավարութիւնը ծառանալ ճիւղերի զէմ (և անազգակի՝ Ռուսաստանի զէմ), բանիլ դահճի արհեստ թափը և կանխել նոր արձաիրքները: Ատանց ատոր, ոչ մի տարակոյտ, — և հող միաձայն, ներդաշնակ են ռուսական կայսրութիւնները, հայ և օտար— ատանց ատոր, 1895—96ի արեան յարահերթները պիտի վերակուլին ողջ Բիթլիսի վիլայէթին մէջ, թեբա նուրիկ աւելի հետուն:

Ասա՞ղ... Արինի հեղեղները եկան դարձնալ, վերջ ի վերջոյ, այդ զեպերէն 10 տարի ետր, բայց այդ արդէն համաշխարհային պատերազմի օրերուն էր, երբ եւրոպան անշատեր էր Քուրքիայէն անանցանելի խրատան երով և միայն հետուն անգոր սպառնալիքներ կուղղէր տանկին, հայկական աննախընթաց կառորածներու առիթով: Անկէ առաջ, հայ ա-

գատազրական շարժումը գրեթե բոլորովին հասած էր արդէն իր նպատակին, Հայաստանը կը վերանորոգէր, հայ ժողովուրդը կանէր ու կը շարունակէր...

Յրանս-անգլիական զործակցութեամբ էր— և մանաւանդ Յրանսայի ճիգերով— որ 1904ին Մուշ—Տարսոնոյ հայութիւնը ազատեցաւ մասային նախճիբներէ, Գեղամ Տէր-Կարապետեանի թղթակցութիւնները, և բոլոր միւս ազդիւրները— Սասնոյ, Մուշի զերագոյն տաղանայի օրերուն— միարբերան կը վկայեն, որ Քրանսական հիպատոսը գտներ է իր մարդկային կողմի բարձրութեան վրա, որ նա ճշմարիտ հայու մը պէս պաշտպաններ է հայ ժողովուրդը— այդպէս հրահանգած էր իրեն Պարիզէն— և որ հիպատոսներու նշանակումը ուրիշ վտանգած վայրերում ու անոնց աշխույժ հակողութիւնը միևնոյն ժամանակ Պոլսոյ գեւպտեի մշտնջենաւոր յորդորներն ու ազգարարութիւնները Բ. Դրանս' ազատեցին մեր ժողովուրդը միւս վիլայէթներուն մէջ ևս: Եւ նոյն կողմի միջամտութիւններուն շնորհիւ այ՛ Երջրդը յետ առաւ իր որոշումը՝ վերջ տալու հայկական Ստամբուլի և բնակեցնելու զայն բերդերով...

Կատարեցաւ այդպիսով մեր ողբացեալ Հրայրի բազմանբը, արտաշայտած իր վերջին նամակի մէջ... «Սասնան գրեցաւ զազանութիւններուն»:

Եւ այդ բոլորը զույն եկաւ շնորհիւ արևմտեան, մասնաւորապէս Քրանսական հանրային կարծիքի լեղաշրջումին, շնորհիւ պրոպագանդի այն մեծ, ծաւալուն գործին, որուն սկիզբ դրաւ Երտապայի մէջ նոյն ինքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան պարագլուխը, Քրիստափոր Միքայէլեան, 1899 թականին:

Դեմական տաղանայը և բանի հանգանակութեան խնդիրը.— Վառնումներ մեր վարիչ շրջաններում.— Քրիստափոր' ետէն Կովկաս.— «Փարիզի»ի առաջին հարածը Շուշիում.— Փամբարեանի մտնորիւնը և մանր.— Բագու և Թիֆլիզ.— Է՛տշնակցութեան սպանանգին զիմանները և խանայր մայ մեծաառանջ շարհերում.— Աղիւնքը.— «Փարիզի»ի դէմքը.— Սարգիս Եվրոպ. Մատրէս.—

2. Յ. Դաշնակցութեան այդ արհմտո ձեռնարկը ճակատազրական ձեռնոց մըն էր այն պար, անխոռոչ, հայրենապաւ անտարբերութեան, որ կը ցուցաբերէր հայ ոսկեւոր դասակարգը իր հարաբաւ ժողովուրդի օրհասական պայքարներու ճանգով:

Մեր նորագոյն պատմութեան ողբերգական էջերէն մէկն է այս ցըցուն հակապատկիւր հայ առասպող ու զոհարերոց բնոճանութեան և երջնիկ, բարեկեցիկ փորքամասնութեան... Մինչ այդ շարքաշ, աշխատաւոր բնոճանութիւնը ճազարներով կը ձնէր ճշմարիտ, մարդկայնատիպ հերոսներ, որոնք անվերջ շարքերով կ'ընթացին իրենց զույր զնելու հայրենիքի ազատութեան սեղանին, հայկական մասնաւորաւ բոսբոսազիւն տասնեակ տարիներու ընթացքին շնեաւ մէկ հատիկ վեհանձն հայրենասէր, որ լայն բանար իր քաակը ազատութեան գործին համար...

Եւ այդ բար անտարբերութեան մէջ կը յամառէին ոչ միայն Պոլսոյ, Իզմիրի, Բագուի, Քիֆլիզի մեր կրեստները— որոնք իրենց բարոյական սնանկութիւնը բոլարկելու համար երբեմն կը պատրակէին թուրք ու ռուս կառավարութեան հակողութիւնը.— այլ և Պարիզ, Լոնդոն, Մանչեսթըր, Նիւ-Եորք ու այլ ազատ կնգրոններում հարստացած ու յզգացած մեր ազգային շջերը:

Պատերազմը յաջող վարելու համար— բեր է վաղուց նապօլէօն— անհրաժեշտ է ամենէն սուռչ դրամ, դրամ և դրամ: Եւս առաւել անհրաժեշտ էր այդ անմիապարտ դրամը հայոց ազատութեան պատերազմի համար, որու դմ ծառացած էին այնքան ա՛նելի խորեղոտներ: Քանի՛ ջանի ձեռնարկներ վիժեր են այդ թանկագին երթի շղթայութեան երեւէն...

Հայ ժողովուրդը— հարուստ՝ զազափարով ու անձնագոյովիկամբ, հայ բարձրագիւն— ազրատ՝ հոգիով, զգծով ու նիւթագլաշու։ Մէկը իր կենանքը կուտար՝ յանձնէ իր մարտնչող վաշտերուն. միւսը իր գանձնի վրա կը զոչար ու անարգօրէն կը փախէր ազատագրական շարժման կրօններէն... Դժուր է գտնել նման պատկեր մը ուրիշ ազգերու ասորի-գրութեան մէջ։

Քրիստափոր՝ որ հրաշքի պէս բան մը երիթցն, ստեղծելով ազատութեան պատկանելի բանակ մը ցիրուցան, անմիաբան, կեղծանախարհ ազգի մը մէջ, անզօր եղաւ այդ ցեղային արատին դէմ և յուսահատ կը բացագանչէր իր «Ամբոխային Տրամարանութեան» մէջ.

«Հազարաւոր նիրապէտ ապահով հայեր Հնդկաստան, Անգլիա, Ամերիկա, Աֆրիկա, ջնանեամ են գնում ո՞վ զիտէ ինչ զժողային միջոցներով իրենց ունեցածը անլացնելու համար. բայց ոչ մէկը շղթանց, որ այսպիսի մի անսովոր պատմական զորախառնութեան օրերում տեղիցք շարժել՝ հաստակագոտ օրէն ձեռնարկի համար— և այս ոչ միայն ճիւղ սերունդի ներկայացուցիչների մէջ, այլ և երիտասարդ դրամատուրների շրջանում, որոնք ունին ի՛նչ ուսում և՛ քաղցացում ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունեութեան և ժողովրդի շաներին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրա, Գաղստաններ ու Լասսալներ պէտք է գեեզգմաներից կանչուն ետեցնեն մրցելու համար»...

Միմիայն յեղափոխականները չեն, որ նշաւակիր ու մտորակներ են այդ հնաւանդ արարու Յիշեցէք այն մարդիկն շանները, որ կը նետէր Միքայէլ Նալբանդեան հայ ունեւոր դասակարգին, զեւ «Հիւսիսաբայցի» էջերէն։ Յիշեցէք Գամառ Քաթիկոսի ցասկոտ աղաղակները՝ արձակով ու ստանալորով...

«Մեր ազգը կազաւոր, երբ մեր հարուստները բնօրուակ լինէին մի շնչին գոհարբութեան».— կը գրէր «Հիմի է՛լ յոնք»-ի հեղինակը 1878 փոթորկայնոյց թակահանին, երբ Բերլինեան Վեհաժողովի որոշումը պաղ շուր էր մազեր հայ դիտակից տարրերու «խնքնավարութեան» երգչներուն վրա։ Եւ խորունկ վրդովմունքով կը շարունակ Պատկանեան.

«Ե՛նչ իրատուն ունին մենք զանգամաւու Ռիօնափիլղէն, Սոյսփիւրէն... որ ետա հայերու ինքնավարութիւն շուրն, մինչ մենք ոչ միայն արեան զոնէ խուսափեցանք... այլ և մի քանի կողմի հասարակաց զան-

ձարան շնչեցինք... Մեր հարուստները ձեռնէն բաց բողիք այն բարեխաղը դիպածը, որ հազար տարին մի անգամ է պատահում»...

Հայ շարժման ղեկավարները արինող արտով կը յիշէին յայն բախտակից ժողովրդի ազատագրական պատերազմը, երբ Անեռօփ մը իր գրեթէ ամբողջ կարողութիւնը ի սպաս դրաւ հայրենիքի փրկութեան գործին... Երկար անոնք քարոզեցին զոհարբութեան զաղափարը ազգի կուշտ դասակարգին, երկար ստե՛ն աշխատեցան խաղաղ ճամբով յուս-գելու անոր կարծրացած սիրտը... Ապարդիւն։ Ու մնաց վերջին, յուսահատական միջոցը— բռնի հանգանակութիւն։ Կազմակերպութեան հարկադրեցաւ անոր ալ դիմելու։ Մահացու տարեցալ կ'ապրէր հայութեան մեծ զանգածը և այդ տարեցալի հանդէպ կարժանաւոր չէին, անշուշտ, հիւանդագին ծայրալիզութիւնները...

Եւ սակայն, բռնի հանդարտեցութեան զաղափարը մէկէն ի մէկ շնորհունցալ շարքերէն։ Նա անցաւ երկար ճամբայ, հաստեցաւ քայլ առ քայլ, ժողովէ-ժողով։

Ի՛նչպէս կ'ապրէր կազմակերպութիւնը, ի՛նչ միջոցներով կը տարէր շարժումը.— կամաւոր տուրքերով, անգամավճարներով, վիճակախաղի, երկիրոյթներու, այլ և այլ հանդէսներու հասոյթներով, երբեմն ալ յայն ժողովրդական հանգանակութեամբ (Ռուսաստանի ու թուրքիոյ մէջ, բնականաբար՝ զազանի)։ Բայց համեառ էին այդ ճամբով ստացանք զուստները, շափաղանց խզուով՝ հակայական պահանջի հանդէպ։ Այդ պահանջի մասին գէթ մտաւոր զազափար տալու համար՝ բաւ է յիշատակել Արեւելեան Ռիւսի շրջանային ժողովի կողմէ 1899թ. յունւարին սահմանած բիւջէն։ Ժողովի արձանագրութեան մէջ կը կարդար.

«Բարձրաւորակի կեդրոնացման համար հիմնադնել անուազն 1500 երացան... Կեդրոնացման վայրում ամէն մի երացանի արժէք մտանտապէս 70 ուրիւ եներադրելով, 1500×70=105,000 ուրիւ։

«Նոյն անակարեամբ երացանների համար զոնէ մէկ միլիոն փամփուշտ..... 100,000 ուրիւ։

«... Անհրաժեշտ ուզումներէն և ծախսերի համար— 25,000 ուրիւ։

«Զինակիրների և մարդախմբերի պաշարի համար— 75,000 ուրիւ։

«Ընդամենը Բարձրաւորակի կեդրոնացման համար— 305,000 ուրիւ։

*) Մի ճանապարհորդութիւն. Մշակ, 1878թ. № № 166—167։

Եւ նոյն հարւով նախագրած էր նոյն գրածարը Անանձաւարի կեդրոնացման համար:

Այդպիսով, երկու գլխաւոր վարչերուն Կազմակերպութիւնը յատկացուցեր էր ակնի բան 700,000 ոտրի բիզլէ մը:

Եւ այդ միայն Արեւելեան Բիւրօի շրջանին համար...

Նոր առաջին անգամ բռնի հանգանակութեան խնդիրը դրեցաւ երկրորդ Ընդհանուր Ժողովի առջև (Քիֆլիզ 1898), տեղի ունեցաւ երկարատեւ վիճարանութիւն: Թեթիւ սրտով չէր, որ բնիկները կը մտանկային այդ ծանր, պատասխանատու խնդիրին: Որքան ալ հայ շահամուտ արդագոններու դատակարար յանցապատ էր ցեղի գեղարդոյն պայքարի ստիճանեան պահանջներուն հանդէպ՝ այնուամենայնիւ, այդ պայքարի զեկամարները զժարութեամբ կը մարտնչէին նոր, հասարակականացման գրամ հայթայթել բոնութեամբ, ի հարկին նոյն իսկ՝ արհմահեղութեամբ...

Ահա թէ ինչու շրջ Ընդհանուր Ժողովը՝ բնագունելով հանդերձ բռնի հանգանակութեան սկզբունքը, յանձնարարեց մարմիններուն՝ տերթօրի դիմել միայն ամենհամայնայնիչ, յուսահատական պարզակենտուն:

Եւ երբ այդ որոշումէն 5—6 ամիս յետոյ, խնդիրը ակնի սուր կերպով դրեցաւ— Կարսի կամիտէի կողմէն— Արեւելեան Բիւրօի շրջանային Ժողովի մէջ (1899թ. յունւարին), դարձեալ ձայններ բաժնեցան, և մեծամասնութեամբ որոշեցաւ՝ նորին յետաձգել տերթօրի գործադրութիւնը, նորին դիմել խաղաղ բարոզութեան՝ անհրաժեշտ դրամը հայթայթելու համար Արեւելագրութեան մէջ կը կարգանք բառացի:

... Առզկենտն մեծամասնութիւնը չէր կարողանում խղճի հանգարտութեամբ հաստատել, թէ բոլոր հեռաւոր խաղաղ միջոցներ իրագործել և անյաջող սպասել են.

«Ռազկենտն սուր միջոցի, այսինքն տերթօրի զգրծադրութիւնը վերապահել է Ընդհանուր Ժողովի կողմից ամենհամայնայնիչ և յուսահատական ղեկավար.

«Որոշուց չորսից մինչև վեց ամիս անպայման աշխատանք ծանուցեալ խաղաղ միջոցների իրագործումին: Եւ նոյն ժամանակամիջոցում, երբ Գաշնակցութեան ներքական միջոցները ցանկացած ծաւայն ու յարողութիւնը չեն ստացել, այն առնէ միայն Բիւրօի շրջանական երկտող ժողովը գումարելով, կառարել զործուելութեան հայնատութիւնը և ազգիւնի համաձայն վնաս յանձնարարել կամիտէներուն Ընդհանուր Ժողովի արտօսած ծայրայնի միջոց իրագործելու, սու որ անհրաժեշտ է համարում...»

Եւ այդ որոշումն ալ անցաւ դարձեալ ոչ միամայն, այլ 5 ձայնով բնորոշ մէջ: Եւ որոշակցութեանը կը մասնակցէին ի միջի այլոց՝ Կիրա

(Տ. Շահրիկանի ծածկանունը), որպէս Բագրուի մարմիններու ներկայացուցիչ, Մէլիք (Յուսուփեան) և Սմբատ Օհանեսեան (Ս. Զաւարեսեան), վերջինը յամառորն կը մերժէր տերթօրը:

«Մաղաղ միջոցները» սպասուեցան: Ապարդիւն— բոլոր բարոյներն ու յորդորները: Հայ բուրժուազական շարժիչ շարժիչ, մինչև որ «Կոմիտիւնը» իր հանգիստը: Եւ շատ շանցած, «Փորթիկ»ը հասաւ...

1901ին «Պաշտակցութեան Կամը» ներկայացնող մարմինը՝ նրա ունեցաւ Ֆիլիպպելի մէջ, Քրիստափորի մասնակցութեամբ. վերստին բնականց բռնի հանգանակութեան խնդիրը, որոշեց գործադրել զայն և ոչ ինքատակով բնորոշ յատուկ մարմին մը— «Փորթիկ» Կոմիտէն: Նոր-նորի մարմին հանգանակութիւնը ստանձնեց նոյն ինքը Քրիստափորը, որ և նոյն տարւայ աշնան ձգեց Եւրոպան ու վերադարձաւ Կովկաս:

Նախ բան մեկնիլը, իր ձեռքով իսկ «Պորտալի» սպասանին մէջ, գիշերանց— երբ զկար գրաշար ու այլ անբազմալի հիւրի— պատրաստեց «Փորթիկ» Կոմիտէի ճերմակ կտակ պատասանները, դրոշակց անոց վրա «Պաշտակցութեան» խորհրդանշանն ու ազգարարագիրը, որով յանուն Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէի, մասնաւ սպասակցութով, հայրենիքի ազատութեան տուրք կը պահանջէր հայ հարուստներէն: Ահա անոնքով բազմաթիւ օրինակներ, խնամքով անբարոց իր ճամբորդական պարագաններուն մէջ, ուղեւորեցաւ Բերլինի վրայով— ուր տեսակցութիւն մըն ալ ունեցաւ թէրլի (հետ) — և անցաւ աստական սահմանը:

Հաստատուեցան Բագրուի մէջ: Կը զրազէր ստոժամարտական խաղաղ բարոյութեամբ, կը դիւնտրագրէր նոր երիտասարդ շարքեր, որոնք անտուր խանգավառութեամբ կը դիմաւորէին հայոց ազատութեան հինաւորը Բանբերը:

Յեղափոխական վերագարքներով օրերն էին ոչ իսկ կայսրութեան մէջ:

*) Իր վերջին հրահր էր Եւրոպայի մէջ... Յարգման ունենալով Բերլինի մեր բնակներէն թո՛ղչ-ուսանող Գրիգոր Սաղեանը՝ Քրիստափոր գնաց արձարձելու անական դատ աշխարհաբնական բնիկութեան պետից մաս: Ապառա Բէրլի սիրով ունկնդրեց իսկական դատի աւարտիցի և երկար ժամակով մը, ուղղած «Երօշարի» իմրագրութեան, բացատրեց թէ ինչու կրտաստական Գերմանիայի կառավարութիւնները սրտ անտարբեր դիրք են բոնոր դէպի իսկական խնդիրը և բոլոր արեւելեան ինքիները: Քրիստափորի այդ տեսակցութեան յետոյ, Բէրլինի քրտանագով, բնիկութեան երեսփոխան Գրազմարտը քրտա աւարտիցի Բարցանցմանը մայնատագի մէջ՝ հայոց հարցի ստիւ, և վարչապետ Բիլով տաւ Բիւրօնի արձանար յարցոյցի վրայ պատասխանը... Գերմանիան այն առնէ իրտա տարած էր Բաղդադի երկարութիւն և այլ հարկալ ծրագիրներով, կը սիրայնորտ արայանից հետ ու քնա սիրտ շունը հազմական ժողովորդներուն համար:

Բազուն— կովկասեան արդիւնաբերութեան մեծ կեդրոնը— թատերաբեմ էր Վիթխարի գործադրներն և հայ երիտասարդութիւնն այ գահավեժ կը տարէր ուսու միջոցի ընկերակցականներու գիտին կարգախօսներով ու կամաց-կամաց կը պաղբը, կը հեռանար բուն ազգային շարժումներէն: Քրիստափոր նշմարեց վտանգը, իր ահազին հեղինակութեամբ նետուցաւ միթիկներու միտքին մէջ, սկսաւ տեղագիտի բանակաբէ մասնաւորապէս սօցիալ-դեմօկրատ մարքիտաններու դէմ: Ինքն այ հիմնաւորը և համոզուած ընկերակցական՝ նա, ի հարկէ, սրտի խորունկ գոհունակութեամբ կը դիմաւորէր համառոտական շարժումը, բայց և կ'ըսէր հայ երիտասարդներուն.

— Գուր կը յափշտակէր մարքեան անտարանով և գործադուլային անարին յեղափոխութեամբ, զուր կ'ըմբոստանար գրամատըներու իւրացուցած աշխատատեղական շարժելով արմէլին դէմ, բայց մի՛ մոռնար, որ անգին ամենէն ճնշած ու պիտուտար ժողովուրդը կայ, որ ու միայն զրկած է իր արգար զատառի յանկեալ արմէլէն, այլ և անէն որ իր «շարժելու» արժեքը կուտայ թրքական նշտարի հարստներուն տակ... Մի մոռնար բուն հայկական դասն ու շարժումը, որ կը կարօտի ձեր մըշտարթուն ուշադրութեան ու աշակցութեան:

Մեր մեծ ընկերոջ կորովի միջամտութիւնը այդ պատմական օրերուն վճռական ազդեցութիւն ունեցած մտքերուն վրա և զազախարական երբտասարդութեան ստար զանգամը քայեց սիրած քարոզչի կտելէն ու մնաց Գաշնակցութեան շարքերուն: Բարեբախտ թերում մըն էր... Բարեբախտութիւն ևս, անշուշտ, որ հայ ազգային կարգախօս շմարեցաւ այդ օրերուն կովկասեան հոդիդաններուն տակ: Համառոտական, ընկերակցական միտքին մէջ, ընդհակառակը՝ հնչեց տիրականօրէն, Գաշնակցութեան հեղինակաւոր առաջնորդի բերնով, զգաստացուց պայքարող երիտասարդութիւնը և ուղղեց զայն դէպի շիտակ ճամբան: Բարեբախտութիւն մըն էր, վասնզի շուտով պիտի հասնէր անուսհայ ժողովուրդի գոյութեան ամենէն առնապարի շրջանը, որ մեր դեռարոյն ընկերակցականներու կարգախօսները պիտի յայտնէին կատարելապէս անոյժ ու սնանկ: Արդարեւ, հայ սօցիալ-դեմօկրատները չլին— ոչ այ սօցիալիստ-ինքադիտականները— որ պիտի վարէին արեւմտ պայքարը ցարիզմի դէմ: հայ ազգային-կենդանական գոյքերու թալանէր ստթիւ և անտը չլին, որ պիտի մղէին ինքնապաշտպանութեան երկաթառես պատերազմը թաթար հայաշինջ խոժաններուն դէմ...

Բայց Քրիստափոր այդ տեղագիտի օրերուն իսկ չէր մոռնար իր զուխտը հողը— «Փոթորիկի» գործը:

Բանի գրամատարութեան առաջին փորձը կատարեցաւ Շուշիի մէջ:

1902ի ամառը հնէ էր ինքը առաջնորդ իր խոչարկու գիներներով: Այդտեղ էր փորթիկ Սարգիսը. զանձակեցի— հետագային վանալ մարդիկը (Ողարարեան)— որ Քրիստափորի հրահանգով կիսատ ձկեր էր ուսումը ժրենի մէջ և անցեր էր Կովկաս: Այգտեղ էր Քէրբիզազցի հական՝ Օնենիկ Նկրուրը: (Անոր մէկ նայածքը բաւ էր՝ ահաբեկելու գրամի իշխանները և Քրիստափոր բնորոշ էր զայն յանկապէս այդ գիտին համար): Այգտեղ էր Մարգար ժամանաբան, բնիկ շուշեցի, որ Սարգսի պէս նոր ձկեր էր համալսարանը Գերմանիայում և այժմ կը հետեւէր Կուսակցութեան Մասնաբաժնի՝ անոր սխրտու ձեռնարկներուն մէջ: Այգտեղ էին Սեւ Աշաւ և ուրիշներ:

«Փոթորիկի» առաջին հարստն իջաւ ծանօթ միլիտանտը-Իօհանկ ժամահրեանի վրա՝ Այդ մարդու մօտ՝ Կազմակերպութիւնը բրեր էր արդէն ապարդին դիմումներ, 1902ի սկիզբները, Ֆրանսայի հարստում, Նիտի մէջ: Այս երկրորդ փորձն էր— և այս անգամ սպառնալիքով: 1902ի ամառը, մէկ զեշեր, երբ ժամահրեան Շուշիի քաղաքային ակումբէն իր տունը կը վերադառնար, «Փոթորիկի» խումբը ձերբակալեց զինքը և տարաւ քաղաքէն դուրս, ամալի տեղ մը, երկաթուղին քացարեց Կուսակցութեան նպատակը, յորդորեց, «համոզեց», որ կատարէ Պոլսույ Կեդրոնական կոմիտէի պահանջը և հասկոցուց, որ հակառակ պարագային իր կիսերը պիտի վտանգի: Անկորոջ է նկարագրել զոռոգ գրամատիրոջ հոգեկան վիճակը այդ տեսակեկալ բանտարկութեան երկար ժամերուն: Մահտան սարափի տակ, նա խոտերհոգի կ'ազնուէ տպներուն, որ ազատ ձգնէ զինքը, կերպի իր բուր սատամներով, որ անիջապէս պիտի կուտարէ ինքադիտականներու պահանջը, առանց մատնելու զազանիքը անու իշխանութիւններուն: Եւ այդ խոտտումն անեկով, մերտը ազատ կը ձրգնէ բանտարկեալը: Ուրիշ երբ չունէին արդէն: Գիտին բան չէր օրերով պահել կաշանաբար քաղաքի շրջակայքում: Գէպքը արդէն մեծ յուզմունք էր յարուցեր, ստիկանութիւնը օտքի էր: Միակ էլքն էր՝ հաւատով ժամահրեանի խօսքին և տուն ճամբել զայն: Վերջին անգամ «Փոթորիկի» խումբը կը յորդորէ անոր՝ զազոտնապահութեամբ, խաղաղ կերպով կարգադրել գործը, և նորէն ու վճռական շշուուէ կը յայտարարէ, որ մերժումն ու մատնութեան պարագային երբքը շարիտի պատուի Գաշնակցութեան ձեռքէն և վաղ թէ ուշ մահով պիտի պատմի: Կը պայմանաւորին, որ յաջորդ օրն իսկ, որոշուած ժամուն՝ ժամահրեան անձամբ բերէ պահանջած գումարը նշանակաւ տեղը (Պէխէ Աղբիւրի մօտեր) ու ամենէն ինքադիտականներուն:

*) Մէկը էր Մուխայի առաջնալարը անաւանորներէն, որ կիսով էր անուր անցնող ուր ծննդավայր Ղարաբաղում:

Ինչպէս վերը բացատրեցինք, Գաշնակցութիւնը որոշած էր ամէն կերպ խոյն տալ սպանութեան: Եւ այդ իսկ նպատակով, մեր ընկերները պահանջեցին ժամհարեանէն համեստ դումար մը— երեսուն հաւար ուրբի— որ Մոսկուայի մեծահարուստ սեղանաւորը կրնար դիրտութեամբ զոհաբերել: Սակայն, անվնաս տուն վերագտնալով և այլ եւ ինքզինքը ապահով զգալով, մարդը ոչ միայն արժամարեց մեր ընկերներու սպասակիրը, այլ և անմիջապէս լուր տուա Ռոսիականութեան: Եւ նշանակած ժամուսն, երբ մերոնք կը սպասէին անտառի իրենց թագաւորի մէջ,— ստիկաններու սուար խումբ մըն էր, որ ժամհարեանի ու Ռոսիականագետի առաջնորդութեամբ եկաւ ձերբակալեց զաւագիրները:

Այդպէս ձախողեցաւ «Փոթորիկի» առաջին փորձը, որ ունեցաւ զորք-զատիկ արձագանգներ ողջ Կովկասում: Քրիստափոր և ընկերները չէին տարւեր պատահանով: Միամիտ չէին և զիտէին փորձէն առաջ, որ հայ կրեւտը, անզամ մը ազատակալով, կարող էր դրոյն իր խոստումը և ապսիսն իր աչքին ամենակարող Ռոսիականութեան... Քուրբանջոց ազատութեան գործը շատ արին էր հոսեցուցող, երկար էր վառ հայերու շարանը— ուրաջողներու, մատիչներու, ամէն տեսակ զաւանաններու— շանթահարած հայ վրիժառու ահարկիչի ձեռքով... Զոհեր պէտք էին այստեղ եւս: «Փոթորիկի» աննախընթաց և ահարող ձեռնարկն եւս շարժապատեցին առանց արհմելի: Հայ ունեւոր զասակարգը տասնեակ տարիներ ի վեր արժամարեց իր հայ ժողովուրդի լուսազոյն զուակնեւոր զերմարդկային ճիգերը, արժամարեւ էր անոնց զոյութիւնն իսկ— պէտք էր անզամ մը իջեցնել լախտի հարստը անոր մէջքին ալ...

Իր սինքը մատուցեամբ ժամհարեան արդէն զարբեր էր իր եղբրական ճակատագիրը: Եւ ահա զկայելի բանի մը ամիս չնոսոյ, որ ցերեկով, Մոսկուայի հայոց եկեղեցու բակին մէջ, խուսն բազմութեան ներկայութեամբ, մատիչը բաւեց իր լանցանքը, ընկաւ զաշունչի հարած-ներուն տակ...

Տպաւորութիւնը ահաջին էր Մոսկուայի մէջ և մանաւանդ Կովկասում: Սարսափը պաշարեց հայ բուրժուազիային: Ռոսիականութիւնը խլրտաց: Եւ բեղահանոր իրարանցումի մէջ զաւագիրներու խումբը սկսաւ իր գործը «Փոթորիկի» զխտու ու վրէժխնդիր օգին: Քրիստափոր Միքայէլեան՝ ձր-դեց Կարբարալի մայրաքաղաքը, անցաւ արհեստարեւանք մեծ կեցողութեան: Բազու, Քիֆիլի— ու շարժման մէջ գրաւ իր անձնէր փազանքը, ինքը մնալով գեանայարկերու մութին մէջ: Փրնուէն բնութեմ կտաւ խորհրդաւոր պատասաններ մեր զինւորներու ձեռքով կը թարգմանէին հայ չոջներու գրասենականներն ու ընկալարանները. Կուսակցութիւնը ևր պահանջներ իրարանչիրէն նախորդած տուրքը: Կոչեք իրարու անցան,

զաղտնի, խորհրդակցական ժողովներ զամարեցին որոշելու համար իրենց դիրքը անուր անակնկալի հանդէպ: Զայնրքը բաժնեցան: Անձնէն համարձակները— նաեւ ամենէն գծծիները— կը թէլազրէին Ռոսիականութեան ձեռքը մատնել և՛ այդ կտաւէ պատասանները և՛ Գաշնակցութեան բոլոր ծանօթ զեկավարները: Մեծամասնութիւնը խոհականութեան ձայնը հնչեցուց և որոշեցաւ համակերպիչ Գաշնակցութեան պահանջներուն: (Նրկու խոշորագոյն չոջեր անձարը եկան Փարիզ և հատուցին իրենց պարտքը Արևմտեան Բիւրօին): Գտնեցան, այնուամենայնիւ, միխուտաւերելու գոսակարգին մէջ, մէկ-երկու տիպար-Արագածներ, որոնք յամառօրէն մերժեցին մեր մարմիններու պահանջը— Ցարութիւն Աղաւանս, Զանփօզգուան— և կրեցին մահուան պատիժ: Գաշնակցութեան կամքի առել խոնարհեցան նաև ուրիշ վայրերու մէջ հաստատուած շարք մը խոշոր կապիտալիստներ— Հիսթալային Կովկաս, Ռոստով, Մոսկուա և այլուր:

Արուելցի Մարկուս էր այն անողոր յեմեկերզան, որ «Փոթորիկի» ձեռնարկ հարկերը, աղէտելով ժամհարեան և ահարկելով բոլոր միւս ժամհարեանները, Ռուսական ատենուի առև նա լայնատարեց, որ անձնական ոչինչ ունէր հանգուցելուի դէմ, բայց որ այդ վերջինը արժանի էր մահուան պատիժի, որովհետև մերժեւ էր իր խոստացած աշակցութիւնը նպատակ թուրքահայ զատի, Վերքեր էր տառն այն շնչին զումարը, որ նա (ժամհարեան) մէկ զինչերան մէջ կը վառելը...

Կուսակցութիւնը հասկեցեր էր, անշուշտ, որ այլ խորհրդաւոր գործը նիւթած էր զաղտնի կազմակերպութեան մը ձեռքով, ուստի ամենուրեք կը փնտրէր գաւառիները: Մասնաւոր հետապնդելու ատարկայն ու «զաղտնի կոմիտէի» պատուոյիսը: Շատեր զիտէին անոր առջը— ոչ որ ժամեցնէ Այնուամենայնիւ, Քրիստափոր փութաց անցիկ արտասահման, որ չուսով պիտի զումարէր Յրդ Ընդհանուր ժողովը: Իր գործը գրեթէ աւարտած էր:

Անցան արտասահման նաև «Փոթորիկի» շարք մը անզամները— Օննիկ Նէվրով, Սիւ-Ալտոն և այլն: Փորրիկ Մարիսը միայն— խումբի առաջագահ կարծեւ— մնաց արուսական ոստիկանութեան ձանկերում: Զերբակալած զեւ Պէլոէ Աղբիւրի անտառին մէջ՝ նա մնաց Շուշի բանար: սպա որոշեցին փոխադրել զինքը Գանձակ՝ զատուկ համար: Բայց Կազակները թիւրքներ ձեռք ատու ազատելու թանկութիւնը ընկերու: Եւ երբ վերջեր իր պահանջին հետ հասաւ Եւսիս կայարանը, մեր զարանակալ զինւորները յարձակեցան, կոտորեցին պահակը և փախցուցին Մարիսը: Անվճեւր երիտասարդը, որ պիտի գտանար այնուհետև Կուսակցութեան «գետնայարկերու» առաջագուր քարոզիչներէն մին, որոշ ատեն պահեցաւ թագաւորներում ու վերստին հրապարակեալ եկաւ հայ-

Յաթարական կոնկրետ ընթացքին, գործեց նախնիների շրջանում, ապա 1906 թվականին անցաւ Վան, ուր երկար տարիներ մնաց ղեկավար մարմնի մէջ Արամի, Իշխանի, Կոմսի և այլոց հետ, սիրւած ու յարգւած բոլոր ընկերներէն... մինչեւ որ 1915ի հորշակը զինքն այ տարաւ մեր հարիւրաւոր մտաւորականներուն հետ՝ ղէպի մեծ Սպանդը...

Տանգլաի ողիսական մը ունեցաւ և Մամբուր: Իր կատարած անբոքելն յետոյ, տաճանակիր աշխատանքի դատապարտւած, եւ ճաշակեց բանտի վայելիքները Մոսկուայի ու Կովկասի մէջ, ապա քշեցաւ Միքիբ, ուրիշ, սակայն, յաջողեցաւ փախելի, երկար ասան մնաց թաղանթ կողկասանան քաղաքներուն մէջ, ապա, լոյս աշխարհ գալով, շարունակեց ծառայել իր Ուխտին, ետջ սրտաշարժ անձնազոհութեամբ, անցաւ Քուրբաց Հայաստան, երկար տարիներ գործեց Մուշի մէջ և 1915ին զո՛հ զնաց նոյն հորշակին:

Երբորը Ընդհանուր Ժողովի մէջ (Մոֆիա, 1904թ. Յունւար) — որու առջև Քրիստափոր մանրամասն հաշիւ տաւ «Փոթորիկի գործունեութեան և ստացած գումարներու մասին» — Կուսակցութիւնը վերստին շեշտեց, որ բուն հանգանակութիւնը բնութենէ է միայն շուրջ տազնապալի վայրկեաններու մէջ, իրբն անխտափնի միջոց մը, որը սակայն, իբր բացարձակ շարի՛ պետ է իր կիրառութեան մէջ սահմանափակի Ընդհանուր Ժողովի կողմ մասնաւոր որոշումներով:

Այս առիթը ժողովի ատենադրութեան մէջ զրւած են Քրիստափորի ձեռքով: Եւ այդ պարբերութենէն յետոյ կուգայ անմիջապէս հետեւյալը — «Այդ նպատակաւ Ընդհանուր Ժողովը կրնզուին՝ ա. «Փոթորիկի գործը շարունակելու իրաւունքը տալ միմիայն Կազմակերպութեան Տնօրէնական Մարմինն» և այն՝ մինչև Դաշնակցական հորշուողի առաջնկայ նիստը միայն (այդ Մարմնէն զուր, արտասահմանի ոչ մէկ մարմին իրաւունք չունի բուն միջոցներով զրամ հակադասելու): Բ. Ընդհանուր Ժողովի բացակայութեանը Դաշնակցական հորշուողը միայն կրնայ բուն զրամ հակառոյ խումբի ձեռք բերած գումարներն քաշելու մտադրութիւնը:

«Փոթորիկի գործունեութիւնը կարճ ժամանակով վերստին Կովկասի մէջ 1905ին, Յաթարական գրոհի այլեմովի շրջանում.. Վասնզի հայ ունեւոր դասակարգը, ընդհանուր ստամբը, կը շարունակէր իր գործողի ընթացքը, չէր տարազրեր անհրաժեշտ միջոցները ազգային պաշտպանութեան ընդհանր — անզամ համադարձ սարսափի այդ օրերուն, երբ ակերածի հողմը կուգար վտանգելու իր իսկ, հայ բուրժուազիայի, կեանքն ու ստացածքը...

XVIII

ՆՈՐ ԾԱՅԱՍՏ ԿՐԱՑ

ԿՈՒՒՐ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔՈՒՐ ԵՐՈՒՋԸ

Ռուսացման քաղաքակրթութիւնը և իշխան Գալիցին. — Հայածանք հայ մշակոյթի ղէմ. — Յունիստեան ուկար. — Տպաւորութիւնը հայոց մէջ. — Էջմիածնի դիրք. — Զ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին քայլեր. — Միջկուսակցական մարմին. — Հայկական ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Կոմիտէ. — Ռուսոմ Աբաբաեան երկի մէջ. — Կարողիկոսը Արևանդապոլում և ժողովրդական անդամակի ցոյցը. — Հայրի՛կ, մի՛ յանձնիք, բողոքի՛ք. — Խրիմեան երիտասարդացած. — Կարողիկոսը ցարի ղէմ. — Իշխան նախաշնչէ էջմիածնում. — Ռուսոյ վարչապետի բւպանակիները. — Ռուսահայաստանը՝ փորձուած. — Ազգային յովիչ համարչախօսի. — Ժողովրդական ցոյցը և արինտ անտարեներ. — Կանոնակի ողբերգութիւնը. — Կանոնաւոր եակատամարտ Բագրի մէջ. — «Դաշնակցութեան» ամբարկումները. — Քալանի օրէնքի գործադրութիւնը և հետեանքը. —

Տասն և երեք տարի շարունակ Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը մէկ դատ միայն կը հետապնդէր. — Քուրբաց Հայաստանի ազատութեան դատը: Հայ աշխատաւոր ժողովուրդը գանգաւոր ունէր նաև ռուսական բռնակալութեան ղէմ, որ թաշտակ օրէնքներու ենթարկէր էր հայ տարրը, կը հարածէր հայ մշակոյթը — դպրոց, լեզու, մամուլ, գրականութիւն — մասնաւոր այն օրէն, երբ կովկասեան կառավարչապետի պաշտօնով բազմեցաւ Քիֆիզի մէջ զգալար ու մոլեղին հայաստեաց մը՝ իշխան Գալիցին:

Բայց Զ. Յ. Դաշնակցութիւնը տարրական խոհականութեան թելադրանքով կոխ չէր յայտարարէր ցարի կառավարութեան ղէմ, կամե նախով կերտեացնել իր թոյլ ուժերը միմիայն Քուրբական ճակատին վրա: Կոխ չէր ուզէր Դաշնակցութիւնը Կովկասի մէջ — զուարթութիւններով ու ցոյցներով — եւս աստեւն՝ որ կովկասեան հայութիւնը, հակառակ եղած հայածանքներուն, ժողովուրդի սակաւահոգութեան, ծանր տուրքերուն ու

*) Ընտրած Յոյն Սոֆիայի Ընդհանուր Ժողովում:

Ինչպէ՛ս, սակայն, յառաջացաւ փոքորիկը, որուսհայոց բողոքի ու բնութագրմանի շարժումը: Մինչ այն՝ ժողովուրդը տարեր էր բռնութեան բոլոր հարուստները լուս, ստրկական համակերպութեամբ: Գժգոհութիւնը կը խորանար ու կը ծաւելէր գրեթէ միայն մտաւորական շրջաններում: Ոչ մի ցոյց, բողոքի, դիմադրութեան ոչ մի աքտ, անգամ այն օրերուն, երբ կը փակուին դպրոցները և տասնեակ հազարաւոր հայ մանուկներ փողոց կը նետուէին, գառապարտելով յաճախել միայն որս դպրոցներ: Ցարական բոլոր հրամանները կրօնունւէին հայոց կողմէ և կիրաւորուէին օրինակելի կարգապահութեամբ:

Եւ ահա ատկէ քաշակերած, կողկառեան կառավարչացեալ Գալցիցի որոշեց անկէ հետոն երթալ: Ղեկուց տաւ Պետերբուրգ, թէ հայոց եկեղեցին կը վայելէ զեռ շահագրգեց լայն ինքնավարութիւն, թէ նա վտանգաւոր ձեռք կօգտուի իր հողերու արդիւններէն, թէ նա կը հովանաւոր բմբոստ, հակառուս, յեղափոխական շարժումներ և թէ, հետևաբար, այդ եկեղեցիի ստացածքները պէտք է յանձնել որս Արքունական Վերականգնութեան, որպէսզի այն կառավարել շաւելի արդիւնատրապէս», համաձայն ընդհանուր, պետական շահերուն:

Իշխան Գալցիցի, իր թայանի ծրարները իրագործելու համար, ունէր այն ատեն Պետերբուրգի մէջ հօր արակից մը յանձին վարչապետ Պլէվէի— տիպար բռնատը մը, որ կը կառավարէր Ռուսաստանը մարակոյժ ու խարազանով: Նա չէրտօրէն պաշտպանեց կայսրը առջև վարչիներան ղեկուցը և կամադարով նիկոլայն օգրտասափառ իր ձեռքով ստորագրեց կաշտպատի աննախընթաց հրովարտակը:

Հասաւ գործադրութեան ժամը: Կողկառեան կառավարչացեալը սրնժութեամբ դիմաւորեց ցարական ուկազը և սուս իր հրամանները նահանգապետներուն ու գաւառապետներուն: Այնքան զիրիկն կը թէր հայաստեաց իշխանաւորին իր գալիք յազմանակը: Նա խոտաւայեր էր ցարին, Պլէվէի՝ երկու շարքաւան մէջ ի կատար ածել թայանի օրէնքը: Ի՞՞՞՞ կը, որ պիտի յանգցնէր բմբոստանայ որս վեհապետի կամրին դիմ... Կաթորիկաւոր «գառամեղ խամաճիկ» մըն էր Գալցիցիներու աչքին, իսկ որսահայ ժողովուրդը՝ անխոս կատարող բռնապետական բոլոր հրամաններուն:

Մտոցեր էին մէկ բան միայն: Հաշի լէին սուեր Հ. Յ. Գաշնակցութեան գլուխները:

Երբ հրատարակեցաւ Յունիս 12ի «օրէնքը» կողկառեան թերթներուն մէջ, ասան որս մըն էր, որ պայթեցաւ Անդրկովկասի հայ դիտակոյց շրջաններում, ուր ազդեցիկ դիրք ունէին մեր մարտիները, փորձած ղեկավարներով: Անոք անմիջապէս գործի սկսան: Ժողովներ, խորհրդ-

աշխատութիւններ, բուռն, ետուն վիճարանութիւններ: Ամենքը կը գտնուէին, որ ասին է բողոքելու, որ լեցներ է հայոց համերբութեան բաժակը: Ամենքը... մշակականներ և նոր-գարականներ, գաշնակցական, հնչակեան, սոց.-դեմոկրատ և այլն: Կը հրատարակուէին կոչեր, կը հնչէին յեղափոխական կարգախօսներ, կը սրէին կարմրավառ թռուցիկներ՝ յիշեցնելով...
«Չը հասաւ արդեօք անվեհեր բողոքի ժամը— կըսէր մէկը այդ թռուցիկներէն— հերթ՛ք է, որբան օրօրեացանք խոհեմութեան մեղեդիներով...»

Թո՛ղ Ամենայն Հայոց հայրապետը հրաժարական տայ և խզէ անէն յարտերբութիւն հայ եկեղեցու և որս կառավարութեան միջև:

Թո՛ղ հայոց բոլոր եկեղեցիները փակեն իրենց դռները, իբրև սուգի նշան:

Թո՛ղ ժողովուրդը կազմակերպած ցոյցերով ու հանրագրերով հասցնէ բողոքի ձայնը կենտրոնական կառավարութեան: Թո՛ղ, վերջապէս, երեսասարդութեան զգալուն տարբեր, իբրև արտաշախիժ ժողովրդի ցասման, կազմակերպի անհաշտ կռիւ համար: Գարար ու անկատարի կերպով խաղայ մի ազգի ճակատագրի հետ: Յոյց տանք աշխարհին, որ երկըտ, անզգայ ստրուկներ շենք, որ մենք ես ընդունակ ենք դիմադրելու, երբ ոտնահարում են մեր անկապտակի իրատւոյնները:»

Գաշնակցական Անկախ Կոմիտէ:

1903թ. Օգոստոս.

Տեղի, յուզումի այդ օրերուն՝ հոն էր, Արարատեան երկրին մէջ՝ «Գաշնակցութեան» հին, անխոշը առաջամարտիկը, զեանայարկերու, մտք, խորհրդատու դարաններու հոյակապ գաւաղիրը— Ռոստոմ:

Շտապ-շտապ կազմակերպեցաւ, մերթններու նախաձեռնութեամբ, միջկուսակցային յատուկ մարմին, որ պիտի հանդիսանար պոպուլարիզմի շարժման բերան: Անուանեցին այդ մարմինը «Հայկական Արհեստագրտու պառլամենտ» կոչումով: Անոր մէջ մտան այն և այն տարապառքեան կեղծական Կոմիտէ: Անոր մէջ մտան այն և այն տարրեր՝ վարքելու համար գործ մը, որ համազգային բնոյթ ունէր: Մտան նաև սոց.-դեմոկրատ հայազգի ընկերավարականները: Իր հրատարակած թռուցիկներէն մէկուն մէջ, շարժման տար վարկեկաններուն.

«Ռոստոմ կառավարութեան դիմակը պատուած է: Բոլոր հայ տարրերը հակազգեցն են նրա խարդախ նպատակները— ոչնչացնել հայ ժո-

զովորդի ինքնությունները, ոչ մի միջոց չիսնայի՝ ձուլելու նրանք և հայ ժողովուրդը ընդունեց որպիսովեւոր անհաւասար կզիւր, որ լիքը կառավարութիւնը յայտարարել է հարութեանը... Քշմանք ուժեղ է... Անի դօրք ու քննադատներ, իսկ մենք գրանցից և ոչ մէկը: Մեր միակ զինքը արգարութիւնն է... մէկը այն բարձր ուժերից, որ կարողացել է... մեծամեծ պետութիւններ շարժախելը...

Ի՞նչ կրէ՛ր էջմիածինը: Անկողը է բոկ, որ մեր վեղարուներու մարտն անգամ չէր անցնէր ցարի կամքին զէմ ըմբոստանալու գաղափարը: Շատեր առաջին իսկ վարկեաններէն ցոյց տւին զիջելու տրամադրութիւն: Յարը յայտարարած էր, որ եկեղեցու պաշտարանները կանոնադրապէս պիտի ստանան իրենց ուժերիները: այլ ևս ի՞նչ էր պէտք հայ կղերին... Ամենէն ըմբոստ և արտասու վեղարատորներն անգամ — և նոյն ինքը Հայոց Կաթողիկոսը — չէին համարձակեր իրենց խորտուկ վրդովմտեցը արտայայտել բարձրամայն — այնքան զարուրիւի կը թուր անոնց՝ ցարիզմի վրէժառու բռնացը... Հայը կըմբոստանար սուլթանին դէմ, գիտնալով, որ իր ու այդ սուլթանին միջև կայ ծրարական, կայ միջազգային զանազորի «Տոմարի» ու նրաշիքերը: Բայց այստեղ, Ռուսաստանի մէջ, ցարը զերգազոյն իրաւարար էր և ոչ ոք կարող էր միջամտու լինել անոր ներքին գործերուն...

Չարմանալի չէր այն սահմանումն ու խորտակած տրամադրութիւնը, որ կը տերէր էջմիածնուն: Վտանգ մը կար այդ կողմը... Հոգեքո իջխանութեան զիջումը մեծապէս պիտի բարախելէր թշնամին և պիտի վհատեցնէր ժողովուրդը: Հարկ էր փութալ ազդելու նախ հոգեքո զասակարգին վրայ: Եւ ահա որ մեր զանազանական պատգամատորը յանուն Հայկական «Ռեյնպպարտականութեան Կոմիտէի», զազանի, խորհրդարար այց մը տաւ էջմիածին, բանի մը կարող յայտարարութիւններ և յորդորներ ըրտու, մասնաւորապէս թույլատրթ, ստրկամիտ ճանչցած վեղարուներուն և հեռացաւ:

Նուրիներ Ռուսաստան էր: Այնի զիջաւոր նպատակն էր՝ համոզել հայոց Կաթողիկոսին, որ հրատարակէ իր հանդիսաւոր մեծման կոնգրակը, ի պատասխան ցարի ուկազին: Մեր ընկերը կը խոստանար Գաշնակցութեան կողմէ ամէն աշակերտութիւն: Կոնգրակ հրատարակուցաւ: Եւ անմիջապէս յետոյ լոյս տեսաւ նորակազմ Ռեյնպպարտականութեան Մարմնի այս առաջին «Ազգ»ը, որու միակ օրինակը գտնել է նոյն Ռուսաստանը սերիշ վարտագրերու հետ, 1917ին, Պետերբուրգի ցարական կառավարութեան Գիւտնին մէջ: Ահա այդ պատմական վաւերագիրը, զրուած հապշտաս Նիչի՛նէ Թոփչիանի ձեռնով և սպւած զազանօրէն Ռուսիեանի տպարանում:

Այս խորհրդաւոր բովկին, երբ վեճափառ Հայրիկը կարող կերպով մեծել է մեր եկեղեցական ազգային սեփականութիւն կազմող կալածները ուս կառավարութեան յանձնելը: Երբ Ս. Սիճուրի բոլոր անգամները, բեմակալ բոլոր առաջնորդներ իրև իրենց բողոքի արտայայնութիւն հրճարել են պատուներինց, երբ ժողովուրդը ստի է կանգնել և բողոքում է այդ կարգադրութեան դէմ, իրաւաճշիւր հայ պատուար է միանալ այդ բողոքի հոսանքին և շխառահել բռնակալ կառավարութեան պահանջի առաջ:

Անս հէնց այդ պատճառով բոլոր կոնսիտուրիաների և հոգեւոր կառավարութիւններին անգամներին ու պատուներներին, գործակալներին, քանաճաններին, երեսփոխաններին, կալածանքի կառավարիչներին և կապալաւորներին ստանով ճակագրապաշտանում են, որ իրանց ոչ մի զեպալաւորներին ստանով ճակագրապաշտանում են, որ իրանց ոչ մի զեպալաւորներին իրանց հակադրութեան տակ գտնող կալածանքներ, ոչ մի բողոք շատարագրեն, ոչ մի զոկուումենտ շանձնեն, ոչ մի կալած կամ գումար ցոյց շտան և այլն և այլն:

Հակառակ զեպալում այդպիսիները իրև: ազգային դաւանանքներ և ստոր ճարդիկ կը ստանան իրանց արժանի վաճառարութիւնները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՐԵՍՏՈՒՆՅԱՆՈՒԹԱՆ ԿԵԿՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՒՄԻՏԷ

Ռուսաստանի բնիւով, այդ անգրանիկ կուր վճակական նշանակութիւն տնեցաւ: Շտտով արդէն ծայր տաւ ժողովրդական շարժումը: Ինքնապաշտպանութեան Մարմինը հրահանգեր էր ամենուրեք, որ հայ ժողովուրդի զիմարտութիւնը կատարի անանց զէնքի, խաղաղ ցոյցերով, թափօրներով:

Այնքանաղբարուր, Ռուսահայաստանի դուտ հայարնակ մեծ կեդրուներ, տաւ ըմբոստացման ազդանշանը: Արդէն Յունիսեան հրամանի հրատարակման առաջին օրերէն բազարը կտրսնցուցեր էր իր բնական ստարակման արտակարգ լուցման մէջ էր: Տրամադրութիւնները բարձր կերպարանքը և արտակարգ լուցման մէջ էր: Տրամադրութիւնները բարձր էին և ժողովրդական ցատումը յարմարազոյն առիթի միայն կը սպասէր ինչ և ժողովրդական ցատումը չարմարազոյն առիթի միայն կը սպասէր: Եւ զարգ Հովազեմը կը դառնար էջմիածին Այնքանաղբարուր վրայով: Յուլիսի 29ն էր: Եկեղեցիներու զանգակները սկսան հնչել, որ նշան էր թոկիսի համայնմբման: Փակուցան բոլոր խառութիւնները և բազմահազար ինկիսի համայնմբման: Փակուցան բոլոր խառութիւնները և բազմահազար ժողովուրդը, հասարած առաջնորդարանի դուտը, կը սպասուր Կաթողի-

կոսի կենդանու Եւ նր վերջինը, իր շքախմբով գոյոս ելա առաջնոր-
գարանէն, երթալու համար ղեկի կայարան, անսովոր իրարանցում մը
բնկա բազմութեան մէջ: Անեկեր միարեան կը գտնէին.

— «Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, մի՛ յանձնիր կողածնեքը, մերժի՛ր, բողո-
քի՛ր, մի վճատիր, մենք բեզ հետ ենք...»

Եւ ամբողջ շրջապատն կաթողիկոսական կառքը, ուղեկցնց մինչև
կայարան, կրկնելով անզգար. «բողոքի՛ր, բողոքի՛ր... Ճամբան, գա-
ւառապետի օգնականը փորձեց բարձրանալ Հայրապետի կառքը՝ արագ
բշի ապու համար, բայց ամբողջ վար քաշեց զայն, բռնելով. «աղտոտ-
ներու տեղը չէ այս»: Կայարանի մէջ գրգռած ցուցարարները բարբր
եհեանցին ժանգոքաներու վրա...

Ահադին էր ցոյցի յարուցած զրգրիւք. յուրեր հասան մինչև գա-
ւառի խորքերը, մինչև Թիֆլիզ ու Պեանքրտոց, երկիւղով համակերպ-
ւեցան կառավարական շրջանները: Իսկ հայոց տրամադրութիւնը անկի
ես բարձրացաւ, «Ինքնապաշտպանութեան Մարմինը» թեւ առաւ և—
որպէս տեսակ մը հայ կառավարութիւն— անկի ուժով սկսաւ տեղալ իր
հրամանները ղեկի ամէն կողմ: Ի՞նչ խօսք՝ որ այլ անզրանիկ, գանգ-
ւածային ցոյց խորպչալ տուցեց ամենէն առաջ 84 ամեայ Կաթողիկոսը,
որ այդ օրէն ի վեր, երիտաւարացած, հին հերոսական օրերը իշխելով,
տրիտանի պէս ծառայաւ ամէնի բանապետութեան ղեմ ու առա իր խի-
զիտալ պատասխանը — «Ա՛մ կառող»... Չբացաւ Ամենայն Հայոց խոնարհ
հնազանդ Հայրապետը և բեմ նեւտեցաւ Ամենայն Հայոց Հայրիկը, հի-
նաւորց լեզափոխականը, Վասպուրականի արժաթեւ մարտնչուը: Անբ-
սանդազադիկ ցուցարարներուն նա յայտարարեց, որ յօժարակամ շպիտի
յանձնէ գոյերը:

Նոր իրախոյս մըն էր Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի համար սիր-
ւած Հովաքոսի այդ համարձակ թատերամուտը շարժման պիտուի բե-
մին վրա: Նոր թափ առաւ Կոմիտէի գործունեութիւնը և անոր հրամանն
ներք անխախտելի օրէնքներու բնոյթ ստացան: Նա ուժգին թափ առաւ
իր մտքակը անպարտանանալ, մեղի, վեհերատ կերեպականներուն վրա
և մաշուան պատմի սպանալիք ուղղեց անաստողներուն: Կաթողիկոս
և Յեզգափոխական Կոմիտէ նոյնացան: Երկու տարբեր մարմիններ և մէկ
հոգի: Եւ ողջ ոտակահան հայութիւնը բոլորեցաւ երկուքի շուքը, — բո-
լոր զսասկարգներ, բոլոր կուսակցութիւնները: Յուզիչ էր ազգային հա-
մերաշխութիւնը այդ օրերուն...

Եկեղեցու պետը, իր սիրած ժողովուրդի ձայնին ունկնդրելով, հրա-
մայեց շարք մը կոնգակներով էջմիածնի Սինդոնի ու թեմական առաջ-
նորդներուն՝ ոչ մի մասնակցութիւն չընդունիլ գոյերու գրաման գործին:

«... Ուստի պատուիրեմք հրամանագրել ընդհոյթ ստորադրել 21
թեմական աստնից, վանահարց, գործակալաց և երէցփոխանաց կեկ-
ղեցեաց, ղի ի ղեկս գրաման բաղարացիական իշխանութեան զօտաց-
ւածս եկեղեցաց և վանօրէից մերոց՝ մի ունեցին գմաստակցութիւն ինչ
ի գործողութիւնս յանձնողականս և ստացողականս:

ՄԻՐՏԻՉ

Ամենայն Կարողիկոս Հայոց

**21 Յոգատու 1903 թ.
Էջմիածին**

Այդ միջոցներուն կառավարչապետի զինանին կողմէն զիժուժ եղաւ
Կաթողիկոսին, որ էջմիածնի պաշտօնական Աւաւատի մէջ տպագրե-
աւ Յունիս 12ի կայսերական հրամանը: Երկմեան այդ պահանջը թ-
զոց անհետանք:

Շատ շանցած, կովկասեան Կառավարչապետի հրամանով, Երևանի
փոխ-նահանգապետ իշխան Նակաշիձէ իր շքախմբով եկաւ վեհարան
և խոնարհակն իշխեցնելով կայսերական որոշման մասին, Կաթողիկոսի
հանձնութիւնը խնդրեց նոր օրէնքը գործադրելու և գոյերը գրաւելու հա-
մար:

Եւ ահա երկմեանի պատասխանը.

«Ինձ ալ յայտնի է իշխելու նոր որոշումը, որ միանգամայն անսպա-
սելի էր համայն հայ ազգի և ինձ համար, քանի որ դուր էր կարծել,
թէ այդօրինակ մի կարգադրութիւն կրնար տեսիլ ունենալ եկեղեցիի մը
վերաբերմամբ, առանց նախապէս անոր ներկայացուցչին յայտնելու կամ
զերզանէ կարծիքը հարցնելու: Այն օրէն, երբ ես էջմիածնի մտայ և երդ-
մամբ ընդունեցի որուսաց մեծազոր կայսեր հպատակութիւնը, ուխտեցի
լինել ամենահաւատարիմ հպատակ իմ թագաւոր կայսեր... Միաժամա-
նակ երգեցի Աստուծոյ առջև, եկեղեցիի և իմ ժողովուրդի առջև՝ մնալ
հաւատարիմ ս. եկեղեցույ և ազգիս, պահպանել անոր գարուտը որբա-
գործած իրաւունքները... և Երբեք չզաւաճանել իմ կոշմանս, եթէ նոյ-
նիսկ մահ ինձ միճակիր... Մնալով հանդերձ հաւատարիմ հպատակ իմ
թագաւոր կայսեր, կը յայտենեմ, որ երբեք չեմ կրնար իրրև Հայոց Հայ-
րապետ, համաձայն լինել ներկայ օրէնագրութեան և չեմ ընդունիր զայն
երբեք...»

Նակաշիճէ*) և Կրկնէ Իր Խնդրերը, փոքր ինչ աւելի խառացնելով Իր Խօսակցութեան տունը.

— «Չեղք Սրբութիւն... Խնդրեմ ընդունիլ, որ... ինձ համար նոյնպէս սուրբ է Քաղաքը կայսեր կամարն և ես Իրբն իմ Քաղաքի երգեմալ պաշտօնեայ, պարտաւոր եմ նորին Մեծութեան հրամանը անթերի կատարել»...

Կաթողիկոսն ալ Կր Կրկնէ Իր մերժումը.

— «Ես այս Խնդրի առթիւ իմ պերճունքս մատուցել եմ մինչև Քաղաքը կայսեր զա՛ւր և իմ բանակցութիւնս նախարարութեան հետ Կը շարունակի: Կը հաստատմ, որ նորին Կայսերական Մեծութիւնը... Կը վերջե՛ն գտնուութեան ան բամախը, որ կախած է այսօր Երբ միլիոն հայ ժողովրդեան գլխուն: Հետևաբար, այս Խնդրի առթիւ Չեք ձեռնարկութեան մասնակից լինել ըմ կրնար: Նոյնը հրամայել եմ թե՛մական առաջնորդներուն ու սինդակներուն»...

Իշխան նակաշիճէ ձեռնուցան ձկնկնցաւ: Կաթողիկոսի ու փոխ-նահագապետի պաշտօնակից գրոյցը, Խորմեանի կտրուկ մերժումը հետաքրքրեալ թիֆլիզ* Գալիցիներն, ապա հասաւ Պետերբուրգ, Պէլճիէն ու ցարին: Մեծ էր անակնկալը ամենուրեք համար: Անօրինակ էր փոքրիկ ժողովուրդի ընդվզումը ցարի կամքին դէմ... Եւ ահա կատարութեան փրփուրը բերնին, ամենակարող Պէլճէ, որու անունը արտօսու կարգէր սոյլ կայսրութեան մէջ՝ Ահաստանէն մինչև Ֆինլանդիա և Կովկասեան Առնաշղթան՝ սպանապին հետագիր մը ուղղեց Կաթողիկոսին, մեղադրելով զայն անհնազանդութեան, ըմբոստութեան մէջ... Ահա այդ հեռագիրը.

3 Օգոստոս 1903, Պետերբուրգ

Էջմիածին

Ամենայն Հայոց Պատրիարք-Կաթողիկոս Միգաշին.

«Տեղեկանալով, որ եկեղեցական գործերու վերաբերմամբ Յունիս 12խ բարձրագոյն հրամանին գործադրութիւնը կենթարկի յապաղումներու, Կը խնդրեմ Չեղք Սրբութեանէ՛ն՝ հոգալ անյապաղ կարգադրութիւն բնելու այս մասին: Ամեն մի յետակցում, Իրբն անհնազանդութիւն կայսերական կամքին, պիտի յառաջ բերէ ձանր հետեանքներ»:

Ներքին Գործերու նախարար Պէլճէ

Ուսուխ դռող դիվանօրը— Յօն Պէլճէ*)— մէկ կողմէն Կը ըստանար էջմիածինի անհնազանդութեան ձանր հետեանքներով, միւս կողմէն, շշմած Կաթողիկոսի և ամբողջ հայութեան այդ միահամուտ դիմադրութենէն, ժողովրդական աննախընթաց ցոյցերէն, որոնք կարող էին վարակել նաև կայսրութեան միւս հպատակ ժողովուրդները, զգաստացոյցէ հրահանգներ կողղէր կովկասեան կառավարապետին, Կը յորդորէր նոյնիսկ յետագնել օրէնքի գործադրութիւնը, Էթլ մեծ են դատութիւնները... Բայց իշխան Գալիցիին, կոյր, մոլեռանդ հայատեսացը, որ Իր ցաւագար ինքնասիրութեան Խնդրի էր գործուցել հայոց ինքնուրոյնութեան խոչնդանգումը, Կը հաստատուէր դիվանօրին, թէ յունիսեան օրէնքի իրագործումը շարաքներու գործ է միայն...

Իսկ անդին, հայ ժողովրդական ցոյցերը Կը շարունակէին յարանոն թափով: Այերանաղբարտի յաջորդեց Արարատեան մայրաքաղաքը— Երևանը: Շարժման ղեկավար խորհրդարանը ձեռք պոկուկ եւ կազմակերպեց խանդավառը, սպարորէ թափօր մը: Տանք ամփօք նկարագրութիւնը**): Այդտեղ ևս գտնուցաւ յաժմարագոյն ցարիքը: Հոգեհանգիստ մը ստորեցին ի յիշտակ Չմիւսիոյ նոր հանգուցեալ առաջնորդ Մելիքեղև Մուրազեանի, Կը աշտատեսո՛՛ն եկեղեցականի հուշակ ունէր և Գեորգ IV ի մահէն յետոյ կաթողիկոսական թեկնածու էր, որու ընտրութիւնը սակայն ցարը շուղեց հաստատու:

Օգոստոսի Յն էր: Պատարագէն վերջ, խնուած անագին բազմութիւնը շրջապատեց պատարագի Մուրիսա Արք. Պարզեանը և պահանջեց անմիջապէս էջմիածին երթալ ժողովուրդին հետ ու ժողովրդեան ցասումի ձայնը հասցնել Կաթողիկոսին ու միաբանութեան: Պարզեան երկար Կը վարանէր, Կը մերժէր: Բայց ի վերջոյ, որտապին աղաղակներուն տակ ստիպուցաւ տեղ բռնել յատուկ բերած կառքին մէջ: Եւ բազմանազար ամբոխը կառքին հետ շարժեցաւ կէրտեանկան (Աստաֆեան) փողոցէն, գոտալով. «Եղպի էջմիածին՛, դպիկ էջմիածին... Թափօրը ապա ծոն-նաց դէպի ան քիողոցը, ուր Կը գտնուէր նահանգապետին տունը: Եկաւ ստիպուկապէտը, արիտանանք ու ստիպաններ իրար խառնեցան, շահալով կասեցնել հոսանքը: Բոլոր էրգրե՛ր՝ ապարդին: Ամբոխը գրո՛ճ

*) Տիրամուկ վրացի իշխանն է— թիւս, հայտնեց ստորագրելն— որ սակէ մեկուկու տարի յետոյ պիտի մեղքեր Բագուի հալ-թուրը արիւնհոլորիւնը, որու համար ևս սպանուցաւ Գազնակցութեան անարկիւն ձեռքով:

*) Տարի մը յետոյ, այդ դամառ բունկալն եւս, Կալաշիճի պէս, օր ցերկով, Չկապալտ գետին փոխեց յետադիական ուսմի որտին մէջ, երբ կառով Կը պանար մայրաքաղաքի փողոցներով: Անարկիւն էր Սազգօվ, Գազնակցութեան զինակի ու բարեկամ Ռուս Սոցիալիստ-Տեղափոխութեանը շարքերէն:

***) Տարաբախարաք, ի՞նչ ու թերի նմ այս բոլոր նկարագրութիւնները, թիւս Բապալտապ, եւ ու գեղին մէջ, մի արմատեսու ընկերներու ձեռքով և Բրատարակ-ում Հրոջակի մէջ:

տաւ, օգի մէջ փայտեր պատեցան և մէկը դիպաւ ռստիկանագետի թե-
փն: Ժողովուրդը կը շարժէր, քչելով հոսանքին հետ առաջնորդին կարը:
Անցաւ բողոքի ազդակներով նահանգապետի տան առջևն, անցաւ մեծ
հրապարակէն, շուտ եկաւ դէպի Հրազդանի կամուրջը, նոյն աղմուկով,
ցոյցներով: Հոսանքը կաճէր հեռզհետէ — և հսկայ բազմութիւն մըն էր,
որ ասրափափար ռստիկաններու ուղեկցութեամբ բռնեց էջմիածին տա-
նօղ ճամբան: Ոստիկանապետը, մէկ պահակախումբ տանելով իրեն հետ,
փութաց Երևանն դէպի էջմիածին: Երկու վաշտ զինուոր ալ՝ ետեկէ:

Երբ ժողովուրդը մտանցաւ էջմիածին սահմաններուն, տեսաւ իր ճա-
նապարհը փակած մէկ վաշտ զինուորներով և 50—60 սարածինկներով:
Վազարչապետէն եկած զօրքն ալ միացաւ Երևանի ուժերուն: Արդիւն
յուրէ էր, զիմացութիւնը ուժեղ: Հոսանքը, այնուամենայնիւ, կանց չա-
ռաւ: Երկուստարդութիւնը կրակ կտրեց, սորերը շողշուղացին, զօրքը
միահամուռ արձակեց հրացանները: Ժողովուրդի մէջէն՝ եւս որստացին
ատրճանակներ: Օգի մէջ տեղաց բարերու տարափ, զօրքի շղթան պա-
տրուեցաւ և հոսանքը յառաջ դնաց: Փանի մը վիրաւորներ զօրքի ու ցու-
ցարարներու մէջ:

Շղթայելու փորձերը կրկնեցան մի քանի անգամ, բայց ապարդին:
Հինգ ժամ անցած, բազմութիւնը ցոյցներով մտաւ Վազարչապետ: Տեղ-
ան տեղ ժողովուրդն ալ միացաւ խանդավառած ողջոյններով: Վեհարանի
մտարը պահող զինուորները զոգարով մի կողմ քաշելու և տարը հողի
բազկացած պատգամատրութիւն մը մտաւ: Վեհարան, իր հետ առած
Սուրբասա առաջնորդը: Սերունի Հայրապետի զիմարումը յուրիչ էր,
ազդու խոտացաւ կատարել ժողովուրդի կամքը և խաղաղացուց մտա-
րները: Օգը թնդաց «կեցցէ՛ Հայրիկ» ազդակներով: Երկիւղեան ժամը
Դին ցուցարարները, նոյն բողոքի կոչերով վերագործան Երևան:

Տպարութիւնը ահագին էր ամբողջ շրջանին մէջ: Ծաղմուկն ու
խռովը տարածուի էին Արարատեան դաշտի բոլոր զիւղերուն վրա: Սուր-
մալուի, Սարգսրապետի, Աշտարակի, Օշականի և այլ զիւղերու հասա-
րակութիւնները գառ-գառ հաւաքական որոշումով բողոք մատուցին Կա-
թողիկոսին: Սը մըն ալ հայ կանանց, շուրջ 500 հօգի, հայրենասիրական
երգերով ու ցոյցներով զացին նոյն խնդրանքով Հայրապետին — «չյանձ-
նել գոչիներ յօծարակամ, թագու, որ կառավարութիւնը բռնի ուժով յա-
փըշտակէ որպէս սապակի»:

Իզդիրի գաւառէն ալ քանի մը հարիւր հօգի փորձեցին նոյն նպա-
տակով ուղևորիլ դէպի էջմիածին, բայց գառառապետը բազմաթիւ կօ-
ղակներով ու սարածինկներով կտրեց ճամբան և տեղի ունեցաւ արի-

նահեղ կոխ: Մէկ կողմը՝ փայտերով ու քարերով, միւս կողմը հրացան-
ներով: Հետեւեալքը — երկու հայ սպանած, շատեր վիրաւորած:

•••

Շարժման այլերն անցաւ Հայոց Ախալքալար: Ծուղիչ, ցնցող, ան-
մտանայի տեսարաններ... Պետի գրեկը այս էջն եւս —

Յոգոստոս 24ն էր, կիրակի օր: Վաղ առաւօտուն շրջակայ զիւղերէն
հազարաւոր շինականներ խումբ-խումբ եկան լեցուցին քաղաքը... Կու-
գային և բահաններ ու երէցփոխներ: Նաև բազմաթիւ կանայք ու երե-
խաներ: Ամէն զիւղէ կը բերէին բողոքարիւր մը, ուղղած Հայոց Կաթո-
ղիկոսին «Կոմիտէն» հրահանգիւր էր զէնք շվերցնել, այնուամենայնիւ,
շատերը հազրուտի տակ կը կրէին գաշոյն ու ստրճանակ: Շատերն ալ
զինուած էին միայն փայտերով ու մահակներով: Շուրջ վեց հազար բա-
ձութիւն խանկեցաւ եկեղեցիի մէջ և դուրս: Ամենքը տխուր, մտազբաղ
էին: Հանդիսաւոր պատարագի ժամանակ կերպէր քստանայն խումբը իր
սրտասուչ մեղեդիները: Ժողովրդական ցատումը այնքան զօրաւոր էր,
որ զպիրներուն թոյլ շափն յիշել կայսեր անունը: Քահանաներէն մէկը
կրակոտ քարոզ մը խօսեցաւ: Հոգեհանգիստէն առաջ, որ կատարելու
էր նոյն Մեկիսեղեկ Մարտտեանի համար, օրիորդ մը ճառ կարգաց,
որուն հետեւեցաւ տխուր, միկամաղձու երգը՝ «Մի՛ վ Հայոց Աստածոր...
Վայրկեանը սրտաշարժ էր: Անկկարարքի յուզում մը սիրեց ժողովուր-
դին: Այս ու այն կողմէն կը լսէին զուսուած հեղեղանքներ: Երկիւղեան
մէկը արտասանեց ողբերգի ճառ տա: Նախ խորաքանչիւր պարբերութենէն
խոտոյ կը լսէր բարձրաձայն, խլացուցիչ հեղեղանք: Կուլային ամենքը,
այլ և կին, ծնր, երիտասարդ, մանուկներ: Եւ կըր ճառասացը — մեր
աղիտատաներէն — հարցական շեշտ մը ուղղեց ժողովուրդին, բազմու-
թիւնը ահարկու ձայնով սրտացու:

— «Պատարճ» աւ ենք, պատարաստ՝ արեան զեով պաշտպանելու մեր
զարաւոր իրաւունքները»:

Շատ ուշ միայն ժողովուրդը սկսաւ ցոյլի դէպի ամայացած փո-
ղոցները: Ոստիկանութիւնը, շարած, հեռուէն միայն կը դիտէր տեսա-
րանը:

•••

Յոգոստոս 29ին շարժեցաւ Գանձակը: 6—7 հազարանոց բազմութիւն
պատարագէն խոտոյ, ուղղեցաւ դէպի առաջնորդարան՝ իր հրահանգ-

ներ տալու Բենիկ վարդապետին: Խաղաղ թափօր մըն էր: Բայց, բառ երևոյթիս, Թիֆլիզէն ճրաման կար արդէն՝ խտտցնելու ճնշումները: Քափօրին առջն էլաւ զօրքով ինքը փոխնահանգապետը, զօրավար Անդրէլէվ, նոյն հայտանոց պաշտօնեաներէն: Պահանջեց ցրիլ: Ժողովուրդը անշարժ մնաց: Սկսաւ ահարեկել, անարգել, սպանալ: Այ մի հետեանը: Ժողովուրդը միայն կազաղակէր. «Բողոք՝ մ եք, շինք յանձնի»: Յանկաճ բազմութեան մէջէն դուրս սլացաւ երիտասարդ մը, որ դիմելով զօրավարին, գոռաց. «ՉՆ՛ը ուղում մեր ազգային գոյրը ձեզ յանձնել և շինք ուղում ձեզ պէս փոխել մեր հաւատը» (Անդրէլէվ որսացած հրէա մըն էր):

Այդ ժեսքը ցնցող տպաւորութիւն բրաւ: Անարգամ զօրավարը դիմեց զօրքին և հրամայեց կրակել: Ինքը առայցիւր հանեց ատրճանակը և փողակահարեց խիզախ երիտասարդը: Հրացանները որոտացին... Սըրտամէլիկ տեսարան: Դիակներ, վիրաւորներու լաց ու կոծ, բեղմնախոր իրարանցում: Տարս սպանած, որոնցմէ երկուք երեխաներ, և շուրջ 70 վիրաւոր, որոնց մէջ մէկ գիւնուր և քանի մը ոստիկաններ:

Դէպքը խոր կսկիծ յառաջ բերաւ նաև միւս հայաբնակ գաւառներու մէջ: Թափած արիւնը վրէժ կը կոչէր: Գաշնակցութիւնը զրեց արիւնարբու զօրավարի անունն նաւ իր սեւ ցանկին մէջ, երկար հետապնդեց և ի վերջոյ, գաւանափոխ բռնաւորի դիակն ևս զետին փռեցաւ մեր սրանշիկի տերթորիստներու զեղակներուն տակ, ոչ հնուս իր նիւթած բարբարոսութեան թաւեթափալըն:

•••

Արիւնոտ ճնշումներն ևս չկրցան կասեցնել բողոքի շարժումը: Թիֆլիզը ուժեղ արձագանգ տաւ Գանձակին, վրէժ աղաղակելով: Խառն Մարմինը որոշեց հանդիսաւոր Տոբէնակիստ կատարել ի յիշատակ Գանձակի զոհերուն: Օգոստոս 31ին խուռն բազմութիւն վառքի մայր-կեկղցիի մէջ: Բազմաթիւ մտաւորականներ, մարդիկ բոլոր դասակարգերը ու կուսակցութիւնները: Խաղաղ, կրօնական արարողութիւն... որ սակայն ցասումի ու զլւանքի ցոյց մըն էր բնորդէմ չարահալած բռնապետութեան: Իշխան Գալսեղի չէր կարող հանդուրժել... Ոստիկաններն ու կօզակները շրջապատեցին եկեղեցու պարիսպը:

Պատարագը վերջացաւ, աղօթող բազմութիւնը էլաւ եկեղեցիէն ըզդեւտաւորած բահանաներու ուղեկցութեամբ: Դրեցաւ սուղի սեղանը, վրան՝ խաչ ու անտարան: Հնչեց հանգստեան սղօթքը՝ Գանձակի նահատակներուն համար: Անբողջ բազմութիւնը ծունկ շոքեց բաց երկնքի

տակ... Խոսովիչ էր տեսարանը... Եւ կրք վերջացաւ հոգեհանգիստը, ժողովուրդը ոտքի կանգնելով որոտաց. «Կեցցէ՛ հայութիւն, կեցցէ՛ ազատութիւն»...

Կօզակներն ու ոստիկաններն մերկացրած սրերով մտան ամբոխի մէջ ու սկսան աչ ու ձախ հարուծել: Անէլն ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան փորձ մը բրաւ ու զրո՛ւ տաւ թշնամու դէմ, քարեր նետելով: Այն ժամանակ գինեմըցած կօզակները կրակ տեղացին ատրճանակները ու հրացանները: Իրարանցում, ճիշ, աղաղակ: Կանայք կուշաթափին, երիտասարդներ կը շարունակեն քարեր տեղալ: Հասան կօզակներու նոր խումբեր: Ի վերջոյ իշխան Գալսեղիին հրամանով, զօրքն ալ հասաւ Յայտարանցան պաշարման վիճակ: Բազմութիւնը սկսաւ ցրիլ: Սպանած էր մէկ գործաւոր և ներսիսեան դպրոցի մէկ աշակերտ: Բազմաթիւ վիրաւորներու մէջ կային և կօզակներն ու ոստիկաններն:

•••

Ահա և Բազուն: Նախաշխարհի մայրաքաղաքին վիճակած էր— եկեղեցական գոյրերու մեծ շարժումի ընթացքին— գտնուլ ճշմարիտ խաղաղութիւն: Սեպտեմբերի 2ին Պարագետ կուլած կեղտնական հրապարակը անսովոր պատկեր ունէր: Սովորական դրօսարանը գարձեր էր խաղաղական բանակատեղի. զօրք, ոստիկանութիւն, զինւած և պատրաստ իեղզկեղու «հայկական ազգաամբուսութիւն»... Բերեր էին անզամ թնդաւթ...

Դիմացը՝ հայոց եկեղեցին է, ուր պատարագի ժամուն թափեր էր մեծ բազմութիւն, թէ թաղաքին և թէ շրջակայ վայրերէն:

Անգէն ժողովուրդը ցրելէ լետոյ, մօտ 300 զինւած երիտասարդներ խմբանցան եկեղեցիի ու պարթի մէջ և զանդակները զօղանշեցին... Առաջ անցան ոստիկանական ուսարտեաններ և խիստ սպանալիքներով պահանջեցին ցրիլ: Տրեցաւ միաձայն, մերժողական պատասխան: Ու յանկաճ զարթնէն դուրս թաւերու մի խումբ և ատրճանակի հարուծանքով զրո՛ւ տաւ թշնամու դէմ: Ոստիկանութիւնը, ահարեկ, յետ նահանջեց: Վայրկենաբար զինուորներու վաշտ մը պաշարեց եկեղեցիի պարիսպը: Հրացանաձգութիւն, իրարանցում, ճիշեր, վիրաւորներու տերթոց... Կռիւր կատաղի եղաւ: Ազգաամբուսեան ղեկավարներն էին մեր երկու կարող խմբապետները— Գաշնակցական Խէշօ և Ջալլաղ: Մէկ քանի ժամ տեղեց՝ առանց վճռական վիճանին: Մտքը կոխեց: Պաշարած սաճարի զանգը կը շարունակէր իր մեկամազմտ զօղանջը: Բայց դիմադրութիւնը սակի երկար տեւել չէր կարող. փամփուշտը կը սպառէր:

Վարանտ էր և թշնամին Շարունակի պաշարում մէկ քանի՞ օր եւս, կամ թէ ուժբաղուն էկեղեցին, բսի էր նոր զրգուումներ յառաջ ընրել հայոց մէջ։ Նահանգապետ Յոզիեցի մտղով զուարեց։ Որչեցին դիմել ազգեցիկ Հայերու միջնորդութեան։ Ընտրութիւնն ընկաւ ծանօթ գրա-մատուր Համբարձում Մելիքեանի վրա, որ նոյն էկեղեցիի երէցփոխն էր եւ ա՛ն ում դիշերին, շրջապատած քանի մը կարեւոր պաշտօնեաներով, հայ բաները մտայնա եկեղեցիին, բանակցութեան մտաւ բմբրտանա-րուն հետ, հաւաստեց թէ իշխանութիւնները խոստացած են ամենքն ալ ազատ արձակել և յորդորեց անձնատուր լինել։

Բարեմիտ միջնորդութիւնը յաջողութեամբ պտակեցաւ։ Մերիններ ալ արդէն ուրիշ էր չէին նշմարեր... Օրկար դիմադրելու ոյժ չկար Քեանք Օտոմանին՝ դէպքն էր, որ կը վերադարձուր կովկասեան մէ՛ ազդիւնաբերական կեդրոնին մէջ, նազ եղիցրական վարձանով... Յարակակ իշխանաւորներուն մէջ ևս կային, առնչուա, համիտեան մտա-նութեամբ զա՛հմեծը, բայց և այնպէս Պետերբուրգի վարիշները ակնյ խորհող ու խո՛հական էին քան իրենց թուր պաշտօնակիցները, հաջի կանէլէն դրախ աշխարհի՛ ճանրային կարծիքը, ինչպէս և կայարութեան միւս բմբրտա մողովուրդներու տրամադրութիւնը. ցարք չէր ուզեր, հար-կաւ, որ արմատեան մարդկութիւնը կնքէր զինքը «Վարմիր Յար», «Մեծ Մարդասպան» անուններով...

Բազուի իշխանութիւնները ազատ շարձակեցին մեր ցուցարար ազ-միկները, որոնց կը սպասուր երկարատե բանտարկութիւն։ Բայց իրենց կենտրոն ինչպէսցաւ։

Ձանի՛ կողակ ու ռաբիական սպանեցան մեր հայրուկներու զեղով-ներով — յայտնի չէ։ Մերոնք ունեցան 11 սպանում և 65 ծանր վիրատուր Համարձակ կարելի է քսել, որ Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ վայ-րերը — գիւղեր ու քաղաքներ — պարզեցին բողոքի ու բմբրտացում նոյն կազդուրիչ տեսարանը։ Ամենուրեք խարանեցաւ կատարում տա-րակութիւնը և անարգ սիւնի գամեցան անոր հեղինակները։ Յաւ ու չնք կարող նկարագրել Շուշիի, Վարսի, Նախիջևանի, Ղարաբիլիսի, Զալալ-Օղլիի, Աշտարակի, Ղազախի, Ղամարուի և բազմաթիւ այլ վայ-րերու ժողովրդական շարժումները, ոչ ալ պատմել, թէ ինչպէ՛ս, ինչ բարբարոս ձևերով առական իշխանութիւնները, կողակներու, ռաբիան-ներու գո՛հմաններով կնքթային բռնադատելու էկեղեցեական և վառական գոյշերը, կը փշրէին շմբածին դրամարկը, կը կտորատէին դռներն ու դռամարդները ուրիշ բազմաթիւ վարերու մէջ, վառող ոչ մի տեղ, ոչ մի նպիսեպառու կամ վառահայր ոչէր մասնակցեթ՝ զործողութեան,

չէր յանձնէր բանակները, ամենքն ալ Նահազանդիով հայրապետական հրամաններ և մանաւանդ սարսափելով «Վարմիրէ» սպանալիքներէն...

Վերջացաւ տաղակային արշար կառավարութեան յաղթանակով։ Ղիւրստեան յաղթանակ մըն էր։ Զգասն մեր թշնամիները կէսին կէտ այն վիթխարի հարստութեան, զոր մինչ այն երևակայէր էր Գալիցիին հի-անդրտ ուղիւր։ Յանեցին անբաւ ցատում, զրգոտում ու ատելութիւն հայ բարեպաշտ և ընդհանրապէս խաղաղ, «բարեխոյ» զանգամներուն մէջ։ Տե՛հ իրենք եւս բազմաթիւ զո՛հեր, նոյնիսկ խոշոր, բարձրաստիճան իշխանաւորներէն։ Իսկ ստորագոյս պաշտօնեաներու կտորոտմին հաշի չկաւ։ Շատար են պրիստաները, ռաբիկանները, մանդարները, զոր պատուհասած էր Գաշնակցութեան ա՛տարեկիչ զեղաղը։

Գա՛հմեծներէն մեծադոյնը կը մնար սակայն իշխան Գալիցին, իր յաղթանակով խանդավառած, կապրէր տակալին իր թիֆլիզեան ապա-րանքին մէջ և զրոյճ կերեակայլէր ինքզինքը անխոցելի ու անմաշուելի հայ լիզովոյսականին, անբողոքատին համար։ «Գաշնակցութիւնը» չէր մոռնար այդ թանկագին որբը... Տարբարախարար, մեր հնչական հայ-րենակիցները աճապարեցին ու կանխեցին մեզ։ Պիտի հարածէին, առանց աղտուելու... Օր մը, 1903ի վերջերուն, էր Նայաստեց կառավար-չակետը իր տիկնոջ հետ կարող կը պտտըր թիֆլիզի շրջակայքում, 2—3 հնչական ա՛տարեկիւններ յարձակեցան և զաշոյնի հարածներ տը-փն հայիցիին դիտուն, կործարին, պարանոցին։ Կոզակները վրա հասան ու գնդակահար բրին դբախտ երիտասարդները։ Գաշոյնի հարածներէն ոչ մէկը մահացաւ էր, սակայն վէրքերը ծանր էին. իշխանը արիւնաթա-թախ սլացաւ իր կարող զոյի թիֆլիզ։ Դէպքը ցեցող տպաւորութիւն ըրաւ կառավարական շրջաններու և կովկասեան ժողովուրդներուն վրա. հայաստեց բռնաւորը ամբողջ ամիսներ զեղիցեց տագնապի ու զառան-ցանքի մէջ։ Ի վերջոյ, ապարինեցաւ, բայց այլ ևս չմնաց իր պաշտօնին մէջ, հնապեցեցաւ... կամ փախաւ Կովկասէն։

Հայկական յաղթանակը կատարելալ եղաւ քանի մը ամիս յետոյ, երբ համառուսական մեծ շարժման թեւերուն վրա թիֆլիզ հասաւ նոր կառավարչապետը, փոխարքայի տիտղոսով, ձիթներէի հիւրը ձեռին... Վորցեցով-Գալիզով։

Վերաբացեցան հայ դպրոցները ողջ Անդրկովկասի մէջ և հայ էկե-ղեցեական գոյրերն ալ վերադարձան իրենց օրինաւոր տիրոջը — հայ ժո-ղովուրդին։ Մեծ յաղթանակ մը՝ որ կը պարտինք միայն ու միայն այդ ժողովուրդին, անոր Ինքնապաշտպան Կազմակերպութեան. անոր կրի-

ներում: Անգամ մը եւս արդարացաւ հին, ցառտ ճշմարտութիւնը. «Կր-
նով միայն կարող ես եւանել իրաւունք»... Բռնապետութիւնը խոնար-
հեցաւ փոքրիկ, ըմբոսա ժողովուրդի կամքին առջեւ, գոռոզ արբան, որ
այնքան ցինիկ արճամարհանքով կը պատասխանէր ծերունազարդ Կա-
թողիկոսի ազիբանքներուն— «Իմ որդումը անգառնալի է եւ Ձեր խըն-
դիրքը կը թողնի առանց հետևանքի»— խղճալիօրէն շնջեց, յետ վերցոյ
իր ստորագրած թալանի հրովարտակը...

XIX

ՀԱՄԱՌՈՒՍԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ
Հ. Յ. ԳԱՆՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ուս մեծագոյն կուսակցութիւնները.— Սոցիալ-Յեղափոխականներ եւ
Սոցիալ-Դեմոկրատներ.— Պէլլէի սպանութիւնը առաջիններու նեոճով.—
Ռուսաստանի յեղ. կուսակցութիւններու անդրանիկ խորեղածողովը Հ.
Յ. Դաշնակցութեան մասնակցութեամբ.— Գալօս ու յեղափոխական
չարժման ծիւններ ողջ կայսրութեան մէջ.— Միլիկով, Ստրով, Չեր-
նով, Ազէֆ.— Ընդհանուր որոշումներ.— Եւր ճակատի հարկադրանքը.—
Դաշնակցութիւնը գործակցելու էր ուս ու վրացի բնկերվար. կուսակ-
ցութիւններուն.— Այդ նպատակով կը վերահենէ իր ծրագիրը.— Եւ-
րոզ Ը. Ժ.— ցուցումները.— Դաշնակցութեան ետհետդի գումարու-
մը 1905ի Մայիսին եւ «Կովկասեան նախագիծը».—

Յեղափոխական եւր շարժումը ծայր էր տեր Ռուսաստանի մէջ
զնն 200ական թալաններու սկիզբը: Երկու մեծ կուսակցութիւններ կը
սորլին հրապարակին. Սոցիալ-դեմոկրատ Համառուսական կուսակցու-
թիւնը (որու մէջ կային ուս, հրեա, վրացի ու շատ քիչ թուով նաև հայեր)
կը պարտաւր բացառապէս արդիւնաբերական կեդրոններում, կազմա-
կերպելով բանւորներու գործադուլներ, խաղաղ ցոյցեր ու թափօրներ:
(1901էն ի վեր այդ պարբերական գործադուլներու թատր էր ուսական
նախաշխարհի մեծ կեդրոնը— Քազուն):

Միւս կուսակցութիւնը— «Սոցիալիստ-Յեղափոխականներ» (Համա-
նոտելով կրենք էսէն) կը պատերազմէր բոնապետութեան դէմ գլխա-
տրապէս սերտով. կը կոտորէր նախարարներ, մեծ ու փոքր պաշա-
տեաններ, միաժամանակ ձգտելով արթնցնել ու ստրի հանել բազմամի-
լիոն գիւղացիութիւնը: Հին, հերոսական «Նարոդնայա Պոլիսի» շարու-
նակութիւնն էր այդ կուսակցութիւնը, որ կազմակերպեցաւ 1900—1901
թալաններուն:

Սակայն, բուն դիւնաժ, ժողովրդական շարժումներու թատերարժեք
կայսրութեան մէջ կովկասեան Հայաստանն էր:

Ազատ Եւրոպայի մէջ, ուս յեղափոխական օրգանները գոհունա-

կովիանք կը շեշտէին այդ պարագան: Խօսքս մարքսեան ստիչալ-զե-մոկրատներու մասին չէ, որոնք Պէլինսովի ու Լէնինի շունչին տալ իրենց թերթերուն մէջ շարունակ կանարգելին Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը, որ պէս ազգայնամոլ, «ճանցիօնալիտ», կղերական, բուրժուական կուսակցութիւն մը, այն պատճառով միայն, որ նա իր ազգային նշանարաններով և մարտական ճամբով զրահել էր ողջ հայկական հրապարակը և չէր թոյլ տար անկող, զորանալու հայ սոցիալ-դեմոկրատներուն:

Էստեներուն օրգանը Չերնովի խմբագրութեամբ և Շոտազարտի «Սոցիոզէկն» (Ազատագրութիւն) թերթը, որ բերանն էր նոր ստեղծու Սահմանադիր-նամկալար կուսակցութեան ու կը խմբագրուէր Սարուզի ձեռքով:— Երկուքն ալ խառնակառու ենրբորակ կուզողէին կովկասահայ շարժումներուն, սպազորելով մեր բնգարմակ տեղեկագիրները եկեղեցական գոյրերու առթիւ շղթայազերծած կոխներուն շուրջ:

Բուն Ռուսաստանի մէջ նա յեղափոխական խմբումները հնագնեալ կը ստատուանային: Անոնք մէկէն ի մէկ անհաջողորոգ կերպարանք առին, երբ, 1904ին, հեռուոր Արևելիսի ռուս-ճապոնական ռազմաքրեմի վրա, ռուսական զէնքը սկսաւ շարաշար, նստատացուցիչ պարտութիւն կրել: Պատերազմի շարժած տազնապն ու իրարանցումը առատ սնունդ մատակարարեցին յեղափոխական քարոզչութեան՝ ընդգծել ցարիզմի օրնասպետական կարգերու:

1904ի օգոստոս ամսուն սպանեցաւ վարչապետ Պիլվէ, որ ուխտեր էր միանգամ ընդմիջու խեղդել ազատութեան ամէն նշոյլ կայարութեան մէջ, և որու խառնակզոգ թաթը տեսնար արդէն կովկասահայ շարժումներուն մէջ: Այնուհետև զէպրերը գահավիճեցան:

Հայոց կոխները եկեղեցական կալուածներուն շուրջ զոտ ազգային ինքնապաշտպանութեան կոխներ էին: Բայց այնուհետև— համաձայն Սոֆիայի Ընդհանոր ժողովի մէկ որոշումին (1904 թիւ Փետրուար-Մարտ) — Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը մտաւ այսպէս ասած, համառուական շարժման ճակատը: Ի՞նչ զարմանք... Չէ՞ որ Բշնամին քնդհանուր էր առաջ ու հայու, լեհի ու վրացիի և բոլոր հպատակ ազգերու համար: Չէ՞ որ այդ զոտան բանակալութիւնը, որ հայկական շարժման սկիզբն է վեր թումը կանգնել էր հայ դատին դէմ, խեղդելով թրքահայոց ազատագրութեան ամէն մի փորձ, բաշպերկով նոյնիսկ, 1895—96ին, զանգաւածային կոտորածներ: Չէ՞ որ տակախ թարմ էին յիշողութեան մէջ Գալիցիաներու, Բրկովներու, Անդրէվներու անցթութիւնները... Բշնամին քնդհանուր էր, դառը մէկ էր և միայն քնդհանուր ճիզգրով, առախ, լեհի, ֆիննի, հայու, վրացիի, ճրնայի ու բոլոր զոտը տարբերու գործակցութեամբ հնարար էր տաւալելի զօրաւոր ստիչը:

Ու ա՛նա նոյն 1904 թվականի Նոյեմբեր ամսուն զումարեցաւ Պարիզի կատրինական Քաղի խուլ անկիւնի մը մէջ Ռուսոյ յեղափոխական և զիմազդական կուսակցութիւններու առաջին զազանի խորհրդածողովը: Ետխաձեռնողն էր պաշտօնապէս Ֆինլանդիայի Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը, որու պարագույրը, Կօնի Տիլիակաւ անձամբ զիմեր էր բոլոր ազգերու կուզ մարմիններուն, եկեր էր ժրեւ, նաև «Գրոշակ» խմբագրատունը հրատիրելու Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը:

Այդ առաջին համագումարի նիստերը տեղեցան մէկ շաբաթ: Կը մասնակցէին Ռուս Սոցիալիտ-Տեղափոխական կուսակցութիւնը, Ռուս Սահմանադիր-Ռամկավարները, Լեհական Սոցիալիտ կուսակցութիւնը, Անճկալիէ Լիգան, Ֆինլանդիայի «Գործն-Գիմագրական» կուսակցութիւնը, Լատիշ Սոց-դէմօկրատ բանորական կուսակցութիւնը, Վրաց Սոցիալիտ-Տեղափոխական կուսակցութիւնը և Հայ Տեղափոխական Գաշնակցութիւնը: Կը նախագահէր Միլիկով (Ալեքսանդրով ծածկանունով):

Երկար խորհրդակցութիւններու ընթացքին, բոլոր ազգերու և կուսակցութիւններու պատգամաւորները պարզեցին իրարանշիւրը իր տեսակէտ օրակարգի երեք հիմնական խնդիրներուն շուրջ:— 1. Ռուսաստանի Լազակական կազմը, 2. Ազգային խնդիրը, 3. Կուլ միջոցներու խնդիրը:

Ա՛նա միեւնայն ընդունած բանաձև-լալտարարութիւնը.

1. Բանակալութեան ոչնչացումն:

2. Միացական (ինքնակալ) կազմի փոխարինումն ազատ, ռամկավարական կարգերով, հիմնած ընդհանուր ճայնատութեան վրա:

3. Ազգային ինքնորոշման իրաւունք. օրէնքներով երաշխաւորած ազգայնական զարգացման ազատութիւն բոլոր ժողովուրդներուն համար: Յանուն այդ հիմնական սկզբունքներուն ու պահանջներուն՝ խորհրդածողովին ներկայացոլ կուսակցութիւնները կը միացան իրենց շանքները, փոխացնելու համար անխառնափոխի անկումը այն բանակալութեան, որ հասարակապէս անհաշակելի է իրարանշիւր կուսակցութեան առաջագրած հեռուոր ու բազմազան նպատակներու իրագործման համար:

Այդ պատմական վաւերագրին տակ ստորագրած են Ռուս Սահմանարականներէն՝ Միլիկով, Սարուզի և Իշիւ. Գոլցօրուկով (որ անցեալ տարի զեղակահարեցաւ բուլշեկներու ձեռքով): Ռուս-Սոցիալիտ-Տեղափոխականներէն՝ Վիկտոր Չերեով, Լեհաստանի Երկու մեծ կուսակցութիւններէն՝ Նոկոլ-Վրօնները (Բ. Մ. Ս.) և Դմովիկի (Լրգա նարոզօցովի, Վրաստանի): Գարունալովիի և Դէկանօզէ, Լ. Յ. Գաշնակցութիւնէն՝ Վրանդեան: (Սոցիալ-դէմոկրատները շուրջեցին մասնակցիլ ժողովին):

Համագործակցութեան առաջին քայլն էր ուս կաշարութեան բնութեան արդիւրոյնը և կուսակցութիւններու կողմէն: Անոնց Յայտարարութիւնը հրատարակեցաւ բոլոր ազատ երկիրներու մամուլին մէջ և ցնծութեամբ զիմարտեցաւ ողջ դիմոյրատ, ազատասունջ մարդկութեան կողմէ: Փրկւ կողոտենը խանդավառութեամբ ու կը գրէր իր թերթին մէջ.—

«... Եւ այժմ անկէպէտ, յուսարեան անհամբերութեամբ կը սպասեն հետեանքներուն... Երբ կը խորհի, թէ որպիսի սրանչիտ արդիւնքնի պիտի ունենայ ներուայի ու աշխարհի համար ուսկապարական ազատ կարգերու հաստատումը Ռուսաստանի մէջ, երբ կը մտածէր, թէ ցարտեան բանակաւորութեան անկողնով բոլոր լրիւ ու կէս-բանակաւորութիւններ պիտի կարենցնեն իրենց նեղուրը, իրատեղը կուենեար բանու, որ այլ կը լինի մարդկային պատմութեան մեծագոյն անցքը, Յրահասկան Յնդափոխութենէն ի վեր»:

2. 3. Գաշնակցութիւնը այգպիտով մտաւ համառուական յեղափոխական կուսակցութիւններու և շարժումներու ոլորտին մէջ ու աշխուհեան ունեցաւ ուրիշ խորհրդատողութիւն, ժրնեւի, Կովկասի, Կասպեհայի մէջ, և այլ վայրերում, իրեն զազափարակից, գործեկակերպով ու ծրագրով նման կուսակցութիւններու հետ, զիսաւորապէս ուս սէւէռաներու և լեհ ազգային սոցիալիստներուն հետ:

Շուտով արդէն յեղափոխութեան այլեր հզոր ծփանքով աւարածեցաւ ողջ կաշարութեան մէջ, կատարեցաւ 100.000նոց ամբոսի արհնաւից ցոլցը Ձմեռային պուտաի առջև, Գապոն քահանայի առաջնորդութեամբ (1905թ. Յունար 9ին), տեղի ունեցան վիթխարի գործազույնեք, որոնք կարեցին հաղորդակցութեան մեծ ճամբաները, ապա և տերերական մեծագորդ գործողութիւններ*), նոյնիսկ զինւած կոխներ, որոնք ի վերջոյ յանդեցան 1905ի հոկտեմբերեան Մանիֆեստին, որով անգամ մը ևս նեղը բնկած ինքնակալ միապետութիւնը կը խոտտանալ սահմանադրական ազատ կարգեր, թիշ յետոյ վերստին յետ առնելու ջնջելու համար...

Նոր ճակատը հարկադրեց մեր կուսակցութեանը՝ վերաբննել իր ծրագիրը, աւելի պարզ ու յստակ ներկայացնել անոր քանի մը հիմ-

*) Սերանցաւ նոյն սոցիալիստ-յեղափոխականներու ձեռքով սեծ իշխան Սեւգէ Ալեքսանդրովիչ, կաշար նորելալարը և բուսակաւորեան մեծագոյն պիւնթիք մէկը:

նակետերը, որ տարտամորէն ձեակերպուած էին արդն հին ծրագրին մէջ և որ պէտք էր յարմարեցնել կովկասեան ու համառուական իրակաւորութեան պահանջներուն:

Այլ նպատակով Կուսակցութեան Խորհուրդը, զամարւած 1905ի Մալխիսի, ժրնեւի մէջ, խմբագրեց յատուկ նախագիծ մը կովկասեան գործունէութեան համար, հիմնելով մեր հիեաւորց ծրագրին և 4րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման վրա: Մշակուցաւ այսպէս կոչւած Կովկասեան խախտիծը, որուն վիճակուած էր հետագային մեծ ազմուկ բարձրացնել շարքերուն մէջ:

Ահաւասիկ փոքրիկ յառաջարանը, կցւած նախագիծին Արմատեան Բիւրօի ձեարքով.—

2. 3. Գաշնակցութեան Երբորդ Ընդհանուր ժողովը, կայացած 1904թ. սկզբին, ընդունելով մեր կազմակերպութեան մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը կովկասեան յեղափոխական կուի մէջ, որոշեց այդ վարել ստալմ ինքնապաշտպանութեան հողի վրա:

Ներկայ 1905թ. զամարւած 2. 3. Գ. Խորհուրդը, նկատելով՝

1. Որ վերջին Ընդհանուր ժողովից յետոյ Ռուսաստանի և մասնաւորապէս Կովկասի յեղափոխական շարժումները ստացել են անսպասելի լայն ծաւալ:

2. Որ բանակաւորութիւնը արտաքին թշնամու և յեղափոխական ու ընդդիմադիր տարրերի հարսածների տակ զգայապէս թուլացել է:

3. Որ համայն Ռուսաստանի քաղաքական փոփոխութիւնների սկզբում Կովկասը պէտք է բարձրացնէ իր ձայնը:

4. Որ ներկայ պատմական րոպէի ստիպողականութիւնը թոյլ չէ աւելի սպասել նոր Ընդհանուր ժողովին՝ կովկասեան գործունէութեան ծրագիր մշակելու և հաստատելու համար:

5. Որ, բացի այդ, կովկասեան գործունէութեան որոշ ծրագիրը անհրաժեշտ է կուի ներկայ պայմաններում՝ համաձայնութեան զաւու համար միւս գործող կուսակցութիւնների հետ:

Որոշեց՝
Կովկասեան շարժման հարցում ինքնապաշտպանութեան շրջանից անցնել բուն յեղափոխական գործունէութեան, մշակել ծրագիր, համաձայն Կովկասեան Ռայոնական ժողովում արտայայտած արաձայնութեան, ուղարկել կովկասեան գաշնակցական մարմիններին, ժամանակաւորապէս ճեկավարելու այդ ծրագրով, թողնելով նրա վերջնական մշակումը և հաստատումը առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին: 2. 3. Գ. առաջարկում է հետեւեալ պահանջները.—

Քաղաքական

1. Գաշնակցական ուսմկավարական հանրապետութիւն Անդրկովկասի համար, հիմնած ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի ծայրնատութեան վրա:

2. Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերի... որոնք մտնում են գաշնակցութեան մէջ: Ոչնչացումն դասակարգային բոլոր առանձնաշնորհումներին:

3. Անդրկովկասը կազմում է ազատ Ռուսաստանի անբաժան, գաշնակից մասը, կապած Ռուսաստանի հետ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանութեան, որտեղական սրտտեմի և ընդհանուր քաղաքականութեան խնդիրներում: Նա ուղարկում է վերոյիշեալ սկզբունքներով բնորոշած ներկայացուցիչներ Ռուսաստանի ընդհանուր խորհրդարանին:

4. Անդրկովկասը անկախ է իր բոլոր ներքին խնդիրներում՝ վարչական, անասնաբան և այլն: Անդրկ. գաշնակցութիւնը ունի իր կենտրոնական խորհրդարանը Քիֆիլիզում... Պատասխանատու նախարարական մարմինը վարում է, համաձայն խորհրդարանի որոշումներին, երկրի վարչական, տնտեսական, կուլտուրական բովանդակ քաղաքականութիւնը:

5. Մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարումների, բանտրական միութիւնների և գործադուլների կատարեալ ազատութիւն... Անդրկ. ուսմկավար գաշնակցութիւնը չէ ճանաչում պետական եկեղեցի: Կրօնը անհասական խղճի գործ է:

6. Անդրկովկասի ինքնապաշտպանութեան սրտեմը ժողովրդական միխիցիան է... Նա ենթարկում է Ռուսաստանի ընդհանուր հրամանատարութեանը: Եւ այլն:
Տճեւտական

1. Հողերի առաժնանական համայնացում:

2. Վերացումն անուղղակի հարկերի: Մտցնել պրօգրէսիվ տուրք եկամտի ու ժառանգութեան վրա...

3. Մահմանել օրէնքով 8-ժամեայ աշխատանքի օր... և նազազոյն օրավարծ:

4. Պետական ապահովագրութիւն դժբախտ պատահարներից, հիւանդութիւնից, ծերութեանից, անաշխատութիւնից՝ պետութեան ու գործառնէրի հաշուով:

Աշխատանքի բօրաններ: Եւ այլն:

Ահա սկզբունքներ ու նշանաբաններ, որ կը բխին զուտ դիմոկրատ, ուսմկավարական այն աշխարհայեացքէն, որու ուրազիւք տաճ էր

2. 3. Գաշնակցութիւնը դեռ հին օրերէն:

Համաձայն այդ աշխարհայեացքին և համաձայն միջկուսակցային խորհրդածողութեան որոշումներով, մեր կովկասեան մարմինները

բանտրական մեծ գործադուլներու ընթացքին կը պաշտպանէին հարբատահարած գործաւոր դասի շահերը: Եւ կը լորտրէին հայ բանտր գանգաւաններուն համերաշխ ընթանալ միտ ազգերու բանտրներուն հետ:

Գաշնակցութիւնը որոշեց, որեմն, կովկասի մէջ, «ինքնապաշտպանութեան շրջանէն անցնելի բուն լեղափոխական գործունէութեան», համաձայնեցնելով իր տակնկէր համառուական կուսակցութիւններու տակնկիին հետ:

Գարձեալ, աւճ, բախար այլ կերպ տօբոյնեց և այդ որոշումը թոյլ շափով միայն իրագործեցաւ: Հայ Մարտական կազմակերպութիւնը, որ այնքան կարճ ժամանակամիջոցում իր վարած խնդիրով կովկասեան ճակատի վրա դարձեր էր արդէն կարեւոր ազգակ համառուական շարժումներու միջուորոտում, շկրցաւ, ասարաբախտաբար, իր ամբողջ թափով, իր ներկար տարիներու փորձառութեամբ, իր մարզած ռազմիկներու լեզնեով նետիլ կովկասեան, համառուական յորձանուտին մէջ... Այդ թափը կաշկանդեցաւ, այդ սքանչելի ռազմիկները դարձեալ մի անգամ հարկազրկեցան իրենց ճիգերն ուղղելու զէպի հարազատ ու հպարտական ժողովուրդի ինքնապաշտպանութիւնը: Վաս զի ճիշտ եռոյն օրերուն, երբ կը բորբոքեր բոլոր բմբոստ անգրեւ և կուսակցութիւններու օրհասական պատերազմը միահեծան ռազպետութեան ղէմ, երբ Անդրկովկասն ալ կը պատրասուէր ազգութիւն իր ձայնը հնչեցնել այդ ընդհանուր պատերազմի մէջ, ճիշտ այդ օրերուն— 1905ի սկիզբները— ընկէ ի մէկ, անակնկալ խորշակի պէտ, կատարաբար մռնչելով, բարձրացաւ թուր խուժանը, զրեթէ ամբողջ անդրկովկասեան թրքութիւնը՝ հայերուն ղէմ... Բարձրացաւ նոյն նենկաւոր բանապետութեան սաղարաններով, որ նպատակ ունէր զուրս նետել լեղափոխական կրկնէն Անդրկովկասի ամենէն զվտանգաւոր մարտական կազմակերպութիւնը և ազգերը իրարու ղէմ լարելով— divide et impera— ամբապնդել իր տիրապետութիւնը:

Համակովկասեան հրապարակի վրա, մտքի, մշակոյթի և մանուսդ
անտարի ու արդիւնարեութեան մարզերու մէջ:

Մտք բախումներ չկային երկու դրացի ցեղերու միջև, բայց խոյ
հակամարտութիւնը ակնեւն էր:

Այդ նախանձուտ ատելութիւնը զկտի հայ տարրը՝ ամենէն ուժով կը
շեշտուէր Քաղտի մէջ: Քաղուն՝ ուսական և համաշխարհային նախար-
դինարեութեան մեծագոյն կեդրոններէն մին, կեդրոնն էր միանգամայն
անդրկովկասեան թաթարներու, ուստանն էր անոնց նորարդորջ մշա-
կոյթի, գրականութեան և հրապարակագրութեան: Քաղտի մէջ էր կեդ-
րոնացած թաթարական Ղնտաւնէն, այնտեղ էր ոչ միայն թուրք բուր-
ժուագիւն, հանքատերերու գասակարգը իր վիթխարի հարստութիւննե-
րով.— այնտեղ էր թաթար ազգեցիկ կղերը, մոլեռանդ և հաշտանաց,
որ իր կարգախօսները կընդունէր հետաօր Ստամբուլն. այնտեղ էր
համխուսական շունձով վարակած թուրք մասաղրականութիւնը:

Եւ այդ ամբողջ գանձածը, որ իր ձևովի մէջ կը պահէր անդրկով-
կասեան շուրջ 2/3 միլիոն թրքութեան ղեկը*), վաղուց ասամ կը կրճը-
տէր «էկտա», intrus հայերուն, որոնք կարեւոր դիրք էին վաստակել Ազ-
շերեանական թերակղզիի մէջ, որ դարեր ի վեր զօտ թրքական բնակա-
վայր էր: Անցեալ դարու 80ական թվականներէն էր, որ ծարր տուա հա-
լերու հոսանքը Կովկասի բուրջ կողմերէն զկտի Քաղտ, որ նոր-նոր կը
սկսէր նաւթի մշակութիւնը արեւմտեան ձևերով: Ռուսներու, հրէաներու,
եւրոպացիներու հետ, հայ վաճառականներն խ, սկսան զեղծ թաթար-
ներէն նախահանքերը և շնորհի իրենց նախաձեռնութեան օգինն, առե-
տըրական արտակարգ կարգութիւններուն, արագաբայլ յառաջադիմեցին
ու բարձրացան, զրանելով հետզհետէ հայ առտարականներու և բանտը-
ներու նոր ու սուտար խումբեր ուսաստայ գաւառներէն.— և բնագանձի
երեսուն տարւայ բնթացքին հայ տարրը ոչ միայն զիջց պատկանելի
հարստութիւն, այլ և իր մասաղրականներով, ճարտարագէտներով և ամէն
հարստութիւն, այլ և իր մասաղրականներով լեցուց նախաշխարհը, ալր դարձա փայլուն,
առաջնակարգ պաշտօններու՝ նախարգիւնարեական բարձրագոյն եւր-
հուրդի մէջ, Բորսայի և ուրիշ միջազգային հիմնարկութիւններու մէջ:

Այս այդ հանգամանքն էր, որ կը դրդէր բնիկ տարրը, որը, տա-
րարախարար, իրտա յետմանաց, մեծամասնութեամբ անգրագէտ, ան-
վարձ առտարի, արդիւնարեութեան մէջ, զուրկ ամէն ձեռնեղենցութենէ.

XX

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ս

Բ Ա Վ Ո Ւ

Պատճառներ՝ անուսական, քաղաքական, կրօնական, մշակութային և
այլն.— Քաղուն և քաթար պարագլուխները.— Ինչպէ՞ս սկսաւ պատ-
րազմը.— Քաղտի բարձր.— Կանաչագպետ Նակաշինէի և օստիակոս-
րեան դերը.— Նարային ճայրատաղար արեան և կրակի մէջ.— Գա-
նակցութեան ապարդիւն կոչերը.— Սիկոլ-Դուման հրապարակի վրա.—
Հայոց հակահարածը և քշեմու ճահանջը.— Հաշտարիւն.— Գաշակ-
ցութեան տերօրը Նակաշինէի դէմ.— Տպաւորութիւնը Քաղտի մէջ և
Կովկասում.—

Ինչպէ՞ս ծագեցաւ այդ խօսյական գոտեմարտը երկու դրացի ժող-
վուրդներու միջև, որոնք միեւն ալն— ուսական տիրապետութեան տակ-
ապրելը էին բնգհանքապէս հաշտ ու խաղաղ, տեղ-տեղ նոյնիսկ— գու-
ւաններուն մէջ— պահպանելով բարեկամական պարզ, անկեղծ յար-
բերութիւնները:

Բարդ է, անշուշտ, Դրամայի խորքը:
Տեսնական, քաղաքական, մշակութային, կրօնական պատճառնե-
րու հիւսածը մըն է այն՝ որու մէջ մէկ երկուքը առաջնակարգ և վեճա-
կան դեր խաղացին անակիպ հրդեհի բռնկումն մէջ:

Անդրկովկասեան թրքութեան վերին ու վարիշ տարրը և ամենէն ա-
ռաջ խոշոր կալածատէր ազնուականութիւնը— իսաներ, բէկեր, ազալար-
ներ— որ անգամ ուսական տիրապետութեան տակ զոտ կը պահպանէր
մէկ քանիսը իր վաղեմի առանձնաշնորհումներէն և աւատապետական
իրաւունքով կը տիրէր նաև Ռուսաստանի շատ մը արգաւանդ, լայ-
նածաւալ հողերուն, դարերէ ի վեր վարժուած էր տեսնել հայ ժողովուրդը
խոնարհ ու երկշտ հպատակի, ճարտի վիճակում... Եւ այժմ խէթ ու
նախանձուտ աշրով կը դիտէր հայութեան սրարշաւ յառաջադիմութիւնը

*) Առաւելապէս շին դրամութեան պատկանող յորտրեան... Սիճճիները փոր-
իճ հետո էին Քաղտի ազնեցութիւնէն և ընդհանուր ամամբ շեղք մնացին Ռա-
թարապետական պատրուովը ընթացքին:

Հնարարի ճն է, ճակատագրական օրը... Հայոց եկեղեցիք բակին մէջ և դիմացը, Պարապետ կոչուած հրապարակին վրա խուճած էր հաշերու մեծ բազմութիւն: Այնտեղ էր և աստական բանակի հայ զինուորը, որ սպաներ էր Աշուրըկէն: Թաթար Բարաշէվ մտանցաւ անոր և առբը-ճանալով վերաւորնց գայն: Հայերը խոչըն բռնեցին Բարաշէվը և յանձնեցին ոստիկանին: Բայց ճարտարի թուրքը փախուտ տաւ: Բանի մը հայ երիտասարդներ ետեկէ սլացան և սպանեցին յանդուպն ոճրագործը: Եւ այդ ճգաւ ազգահաշար արինտա իրարանցումի...:

Նոյն օրն իսկ, թուրքեր անին սպանած Բարաշէվի դիակը և սայի վրա պտանկուցին թրքական թաղերուն մէջ, ճաւար ու վրէժ դռապով հայերուն վրմ: Այ մի փորձ իշխանութիւններու կողմէն՝ միջամտելու և դարեցնելու վտանգաւոր զգոտումները:

Եւ ա՛ն նաև օրը, երկկողման յանկարծակի փոզոց նետանցան թուրք զօշիբաշիններ իրենց զինած խուճերով և սկսան աշ ու ձտի գարնին հայ անցորդները: Միամամանակ թրքական զնդակներու առարկայ սկսաւ տեղաւ հայերու վրա թուրք տներու պատշգամներէն ու յուսամուտներէն: Էքրմանի օրը վա՛րըն՝— կը յսէր ամէն վայրկեան: Մինչև կէս դիշեր տեկցին հրոսակներու սանձարձակութիւնները: Զօ՛հերու թիւր մեծ չէր, սակայն, այդ առաջին օրը. մէկ քանի տասնեակ սպանած ու վիրաւոր: Ցաշորդ օրն էր, որ սկսաւ թուրքերու զանդամային գրոհն ու կոտորածը:

Աղէտը այնքան անսակնայ էր, որ Բաղդի մեր կազմակերպութիւնն ալ շշմեք ու կարսնոցոցը էր դրսիս: Ուժերը ցիր-ու ցան էին, կտուց առբերու մեծագոյն մասը կը գտնուէր շրջակայ վայրերուն մէջ, Սեւ-Քաղաք, Բալխանի և անոնց կեդրոնացումը՝ իխտա զմարին, վասն զի ոստիկանութիւնը կտրեր էր ճամբաները, կարգիչը հայերու հոտանքը շրջակայեկէն զէպի բաղաք, կամ եթէ կարտօսել, զինամարտի կրնէր եկարները, մինչ թուրք տարբը կերթնելիք ազատօրէն և զինուած:

Մեր զէնքի պահեստներն ալ կը գտնուէին թրքական թաղերու մէջ, հետուարը զինած խուճերը հրապարակ հանելը կարգած էր մեծամեծ խոչընդոտներու հետ: Զանկարծակի եկած և զեռ յուսալով, որ աշխար վաղանցու է, Է. Յ. Գոշակցութեան Բաղդի մարմինը կը բաւականանար ռուս լեզափոխական կուսակցութիւններուն հետ թաղեկները հրատարակելով և խաղաղութեան յորդորներ կարգալով թուրքերուն: Երբ մեր բնկերները համարեցան, որ կոտորածը սարքած է բարձր իշխանութեան ձեռքով իսկ, յստան ԵՊաշխակցութեան սպառնազիր մը ուղղեցին նահանգապետին, որուն մէջ կարկէ: «Պաշտպանեցէ՛ք ժողովուրդը, եթէ ոչ, անձայր պատասխանատու կը լինիք»:

Նահանգապետ Նակաշեճ չէր իսկ թաղցներ կը մեղակցութիւնը,

չնականօրէն կը զնկալաւոր թուրք հրոսակներու արշաւները հայ անզն ժողովուրդին դէմ, ինքը միւր վրա, կոզակներուն հետ կերթնելէր փոզոցներու մէջ, իր աշխի ստելու կը կատարէին սարսափներ և երբ իրեն կը զիմէին զօ՛հերը աղերսանով, լաց ու կոծով, կը պատասխանէր, թէ անոր է կոտորածի զէ՛մ, թէ շունի բաւականաչափ զօրը...:

Նահանգապետը մերժեց նաև հայերու խնդիրը՝ զէնք տալ իրենց ինքնապաշտպանութեան համար:

Մարտափը աննկարագրիկ էր բազարին մէջ: Երբ շարգարար խուճեր տեսաւ, որ հայ բնակիչները փակուր են իրենց տներու մէջ և աչկա փոզոց չէին ելներ, սկսաւ այլիւլ տունները: Առատ նաւթով սրսկեցան ու վտանգան բազմաթիւ բնակարաններ, իրենց տէրերով միասին: Եարք մը դրսեցան էր լեշնեցիէին տանկական սարսափները Հայաստանի մէջ: Գառնաբար կոտորեցան հարուստ Լալայեանի ամբողջ ընտանիքը: Երժմանապէս Աղամեան իր կնոջ ու զաւակին հետ, իր վառուղ տան մէջ իսկ: Բայց տանաէրը, որ զինած էր, երկար ժամանակ հերոսաբար պաշտպանեցաւ, իր պատշգամէն զորելով մէկ երկու տասնեակ հրոսակներ: Անզէն էր, սակայն, զրեթէ ողջ հայ ժողովուրդը Բաղդի մէջ, և մանաւանդ ստանձած էր ու խելախորոյս՝ շղթալաղերմ աղտաին հանդէպ:

Գիրի՛ն էր միւս կողմէն սանձարձակ վտճակներուն համար՝ կատարել ու հրդեհել իրենց իսկ թաղերուն մէջ, որ կը բնակէին հայկական ցիրոցան փոքրամասնութիւններ: Շատ շրջղ բնակարաններ վտանգան ալգլիսով, գոյները թալանեցան և մարդիկ կոտորեցան կամ հրդեհէ ճարակ եղան:

Մտաբառանու ժամ ինչամին անարդէ ու անպատիմ կը կատարէր իր արհնատ խախտանները: Բազմաթիւ կէր արզէն փոզոցներու և հրապարակներու մէջ թաղուած զիակները— զրեթէ միայն հայ զիակներ: Զարհուրելի հանձնատուութիւններ պիտի աններ, անտարակաւ, կոտորածը նաւթաշխարհի հայութեան մէջ, եթէ յանկարծ շրտերմար բարբարոս խուճանին վրա մեր ազգային շանթարող թաղեր: Մէկ ու կէս օր սպանով և խաղաղութեան ապարդիւն յորդորներ կարգալէ յետոյ, Գառնակցութիւնը որոշեց ընձ նետուի իր տրամադրելի փոքրաթիւ զէնքերով ու փամփոշաներով:

Նիկոլ-Ռուճան, որ կը գտնուէր Բալխանիի նաւթահանքերում, անցաւ Բաղդու և հաղապար կազմակերպեց ինքնապաշտպանութիւնը: Հոն էին, բազարի մէջ, մեր արի տղաներէն՝ Մարտիրոսը (Զարուխչեան), Մկրտիչ: Աղամալեան, Արք. Գրիգորեաններ, Լժամեակ Զանգուղեան (Բրկովի ահարեկիչը) և ուրիշներ:

Մանր էր կացութիւնը, աճաւոր էր սիւսը, յուզիչ էին մերիներու առաջին քայլերը. հրաշքի պէս բան մը կը թէր զիմացողութիւնն ու յազդութիւնը նմանօրինակ պայմաններում... Բուռ մը անձնուրացանք՝ որ կը նետուէր կրակի մէջ տանց փրկութեան սեղ յոյսի, սոսկ իրենց ներթափան պարտքի մղումով. Բուռ մը խիզախներ՝ աճախին բազարէ մէջ, որ ծալը ծայր կը վիտալիսն արինաբարու հրտակները, սոսից ցըրուլս զինամ, հովանաւորած կողակներէն ու բարձրագոյն իշխանութիւններէն... Բայց մեր ազգիկ խումբերը շահ առկամ էին յայտնել անհաւասար և անյոյս բախումներու կրկնաներում...

Միջոցներէ լուսանկարչատան սենեակը վերածնեցաւ դաշնակցական զինաները: Ընկերներէն մէկ մասը զրաւած էր հրացանները շակելով ու սարքերով, իսկ անսին խմբայետը աչ ու ձախ իր կարող և վճռական հրահանգները կարճակէր: Բազու հասնելով, իր առաջին քայլերէն մէկն էր՝ նետով շորս բնկերներով զէպի հեռաւոր թրքական թայտ մայրս ցանուղ Գաշնակցութեան զազանի պահեստը, ուրկէ բնաւ 10—12 հրացաններ, որոնցմով և հիմք դրեցաւ հայկական ինքնապաշտպանութեան...

Մերիներուն կը բերէին իրենց թանկագին ազակցութիւնը և սուսական բանակի քանի մը հայ զինուորներ, որոնք զէնք ու փամփուշտ կը հայթայթէին մեր խումբերուն պետական զորանոցէն:

Գաշնակցութեան թատերամասը, անգամ փոքրաթիւ զէնքերով ու կուռզներով, անմիջապէս և ուժգնօրէն անդրադարձաւ զէզբերու ընթացքին վրա: Հաշակատը հարցումայանի զեպավարութեան տակ, հմուտ, փորձած մեր առջմիկներու յանվրէպ զնգակները կը ճարակէին խառնի-ճաղանճ ամբողջ տրքերը, յառաջանցելով սարսփի, խուճապ ու փոխուստ: Արագ-արագ անտը մարքեցին հայ թաղերը թրքական հրտակներէն, նետելով գոնձոր զէպի Ղուբա Մէլլզանի և Ենմարիկեկա թուրք շրջանները: Մերթ բնդ մերթ կը սլանային զէպի թրքական թաղերն ալ, որ խուճանը աճարկու անոցներով կը հրոհէր մեկուսացած հայ տանները, կը կտորէր ու կը թալանէր:

Կողակները, որ երբեք թուրքի մը շէն մտենար և զինամափ շէն բներ, լիտիօրէն կը հետադնդէին մեր կուռզները՝ զէնքերը խելու նպատակով: Մեր խումբերը անլի պզտա և համարձակ կը շարժէին, երբ մութը կը կոխէր:

Անս պատկեր մը, որ կուտայ «Թրոշակի» թղթակիցը.

«... Յայտնեցաւ մեր առջև հայ մարդ մը, զոնտա, սարսփահար, զոզոզուան: Պատմեց, որ թուրքերը պաշարել են իր տունը, որ հրդեհը բնկեր է բնակարանը և երեսները բարձրացած հարևան տան կտորը,

պիտի վառին շատով: Խումբ մը խելոյն կերթայ պաշարածներուն օգնութեան: Եւ աճախին տեսարան մը կը պատկերանայ անոց աչքին: Արտոյ տուններու բոցը կը լուսաւորէր շրջապատը: Բազմաթիւ հայ ընտանիքներ, մէկտեղ հաւարած, վայրկեան առ վայրկեան կը սպասէին մահան: Մուրը լեցրեք էր սենեակները, կը խեղճէր: Գուրս գալ շէն ուղեր— գուրսը կը սպասէր զազանացած խուճանը... Բայց աճախի սարսփահարներէն որոնք կը մարջի կը փողոցը կը մարջի և հոն այլ եւ թուրք չերթար: Տղաները կը հաւարեն այդ ամբողջ բազմութիւնը— շուրջ 100 հոգի, կին, մեր, երեսայ— և կը փոխադրեն զէպի տեկի ապահով վայր: Անկարգադրել էր ժողովուրդի ցնծութիւնը, յուզիչ էին անոր երեսօտաբարութեան ցոյցերը ազատարար խումբերու հանդէպ: Ամենէն մտլի հակառակփոխականը «Ինքնավար» ձանկը կը շարէր «Գաշնակցութեան» զինուորներուն առջև: Նշանաւոր քահանայ մը, կղերական ստրկամիտ բանակէն, որ միշտ միայն պարսաւանրով խօսած էր մեր կուռզ երեսօտաբարութեան մասին, հետեակ տողերը կը գրէր Կոմիտէին. «Համբարձում եմ հայ քաշերին, արտասուք չեմ կարող պահել, երբ յիշում եմ նրանց անձնազոհութիւնը: Ազօթում եմ, որ Ամենարարձեակը ուժ ու կարողութիւն պարգեւ նրանց»...

Գաշնակցութեան հակահարածը ազգու էր, շշմեցուցիչ: Անակկեայ էր և՛ թուրքներ, և՛ ռուս իշխանութիւններու համար: Դեռ նոր էր կրկն մտեր Գաշնակցութիւնը և արդէն փողոցներու մէջ փուած էին հարիւր-շափ թշնամի զիակներ և հարիւրաւոր վիրատորներ: Զարգարտը խաճամուր ամենուրեք լիտ կը նահանջէր, հաւաքելով իր սպանածներն ու վիրատորները:

Կազակներպութիւնը կը ծրագրէր արդէն իր ուժերը հրապարակ նետել... Բէ խուճանի և Բէ զօրքի զէմ: Բայց աճախ թալանակիրները զինազոգարի ու ճաշտութեան նշաններ բրին:

«Բարըշը»-ը— զոտաց հակառակորդը, երբ զպայ իր կաշի վրա մեր զէնքերու կոկծեցուցիչ հարածը... Աճանագին յազմանակ երազեր էր— յուսախար էր...

Անմարթեցող տեսարան մը կը ներկայացնէր նախային մարտաքաղաքը: Կեանքը մեռեր էր Կոզկասի ամենէն ետուն արդիւնաբերական կերպով մէջ: Գաղտնի էին հազորակցութիւնն ու առուտոր, փակներ էին խանութներ, բանքաններ և հանրային ամէն կտակահարութիւններ: Ասորին ու անզին՝ ծխող տուններ, փրշուած կահակարանք, անպահանջատուած կանայք, սոխաքանց երեսներ, հարիւրաւոր այլանգակած ճաշտուած կանայք, սոխաքանց երեսներ, հարիւրաւոր այլանգակած ճաշտուած կանայք: Եւ այդ բոլոր անզօթութիւնները՝ գործած նոյն անասն խուզակներն: Եւ այդ բոլոր անզօթութիւնները՝ գործած նոյն անասն խու-

ժանի ձեռքով... Մերկենները բնա կրքեր շղիմեցին թալանի ու անբռնի
Բշնամու խանութները, որ կը գտնուէին մեր ազգեցութեան շրջանի մէջ
մնացին անձեռնմխելի,— բան մը որ ապշեցուցեր էր բուժ ու բարբա-
րու հրտակները...

Անկորդ է բով, որ Դաշնակցութիւնը սրբախոսութեամբ ընդառաջ զը-
նաց «բարը շրջի», հաշտութեան կոչներուն: Չորս օր տեսող աճուի մըզ-
ձառանց փարատեցաւ... Եւ երկուստեք համբեցին զօրերը... Հայերն
սպանւած էին 205, թուրքերն՝ 111 հոգի: Հայերն ունեցան 121 վիրա-
ւոր, թուրքերը՝ 128:

•••

Ահա քաղաժողէն այն թառցիկը, ուղղած թուրք ժողովուրդին, որ
փետուրտեան անցքերէն յետոյ հրատարակեց մեր 4. Կոմիտէն, նաեւ
առանբէն լեզուով.

«Բազուի բուրեհի»

Մեր քաղաքը արհմալի, ամօթարի գործողութիւնների ասպարէզ
էր դարձել: Չորս օր ականատես ու ակամայ մեղաւից էինք անմիտ,
զգուի կորալքապատեմեան: Թափուց շատ անմեղ արիւն, բնկան բազ-
մաթի մարդկային զոհեր:

Թէ ում վրա է ընկնում այդ սարսափելի օրերի պատասխանատ-
ւութիւնը,— մենք զեռ յետոյ կը վերագառնանք զդրան: Այժմ անկեղծ
սրտով ողջունում ենք վերականգնած խաղաղութիւնը... Մենք այդ արիւ-
նին ծարափ չէինք... Մեծ զգանքով ենք յիշում զեռ նոր անցած օրերը
և ի զործ կը զնենք մեր բոլոր ուժերը, որ երանք այլ ևս չըրկեն: Ետն
հաշտութեան ենք հրափոտմ ձեզ, մահմետականներ, մի փնտրէք թըշ-
նամուն այնտեղ, որ նա չկայ»...

14 փետուր, 1905թ.

«Բարը շրջի» կատարեցաւ, մեր խումբերը ցրեցին, բայց մեր գոր-
ծը վերջացած չէր: Պէտք էր պատժել այդ արհմտո մղձաւանջի բուն իսկ
հեղինակները:

Գնեռալ-Նահանգապետ Նակաշիձէ մահուան էր դատապարտուած 2.
Յ. Դաշնակցութեան կողմէ: Եւ ոչ միայն հայ չեղափոխականը,— ամ-
բողջ առական հանրային կարծիքը անգոր սիւնին գամեր էր արհմա-
զգեստ զոհձապետը: Յեղափոխական տագնապի օրերն էին, կար թիշ-
շատ ազատութիւն խօսքի, մամուլի... Եւ ահա թէ ինչ կը զօրն զկաթէն

յետոյ Բազուի նախկին քաղաքագլուխը, ազատախոհ՝ ուսու Նովիկով իր
պերճական ու ցնցող բաց նամակի մէջ, ուղղած նոյն նակաշիձէին.

«Եւջոյ մուսաւատներ, ողջ աշխարհը սասանեցաւ, իմանալով փետուր-
ւոր 6—9ին Բազուի մէջ կատարուած սարսափները... Ով որ կը Հաննայ
հեղինակը, պարտաւոր է ցոյց տալ զայն հրապարակաւ... Ես կը ճանչ-
նամ յանցարարը և սրբազան պարտը կը սեպեմ յինչ անոր անունը:
Կտարածի հեղինակը զոք էր...»

Դուք Կայէնէն ալ վատ էր,— Կայէն միայն մէկ կորալք սպաննեց,
զուք թախեցիք ձեր ձեռքերը հարիւրաւոր անմեղ կորալքներու արեան
մէջ:

Դուք Յուրալէն ալ վատ էր. որովհետեւ Յուրան, զարհուրելի գործը
նրթելէ յետոյ, զղջաց ու խեղզեցաւ, իսկ զուք հնարաւոր կը գտնէք
ապրիւ...»

Դուք անպատեցիք հրաշքեղ Վրաստանը, որ ձեզի իրեն դուակ
կը սեպէր: Դուք անարգեցիք մուսաւատները... Թող ձեր անունը լինի յա-
լիտեանս արձամարձած»:

Թե՛ն Նով մըն էր, որ կը փշրէ նակաշիձէի սև երեսին Նովիկով-
ներու այդ ցասկոտ անէճքներէն ու անարգանքներէն: Ոչ իսկ ամբողջ
պատմութեան թուր ու նախատիւնը կարող էր խտովել այդ համիտա-
տիպ զահինի հոգին: 2. Յ. Դաշնակցութեան խարաղանք միայն կարող
էր զգայնել անոր՝ իր արարքներուն հրէշարութիւնը:

Մայիս 11ի ցերեկան ժամը 3ի ատեն, երբ զենեալ-Նահանգապե-
տը կարող կը սլանար քաղաքի կերտեական պողոտայով, ուսմը մը
նետեցաւ անոր վրա և ահաւոր զղբիղին մէջ նակաշիձէի ջախջախած
ու այլանդակուած դիակը փուսեցաւ դետեին...»

Հակառակ իր բոլոր գորչութիւններուն, Ոնրազորը չկրցաւ խուսա-
փիլ հայոց Նեմեղիկի արարք վրէժխնդրութենէն...

Դուք է նկարագրել այն պանիբական սարսափը, որ յառաջացաւ
Բազուի մէջ: Պայթումի տեսարանն արդէն ստակոմ կազդեր: Նակաշի-
ձէի արհմաթաթախ դիակն ընկած էր պողոտայի մէջուղը, կտոր կը-
րկու կտոր կղած էր. թուրք կառուպանն ալ ծանրապէս վիրաւորած էր
ու շուտով մեռաւ, մահացան նաև ուսմի հարածնէն նակաշիձէի ծառան
ու մի թուրք մըզալմանտ, որ բազում էր այն անկիւնին մէջ, ուրկէ
Դաշնակցութեան խորհրդարար ձեռքը նետու էր գծոխային գործիքը:

Մարտաբար այնքան մեծ էր բազմամարդ փողոցին մէջ, որ ամբողջ
10 րոպէ ոչ որ կը համարձակէր մտնել ալ սպանւած իշխանաւորին:

Ահարկիչը.— մեր անվեցնը Դրոսն.— վայրկեանբար անհետացաւ և

ստիպանութեան բոլոր ճիգերը՝ գտնելու թանկագին որսը՝ ապարդիւն անցան:

Սփոփանքի և ուրախութեան հոտաչանք մը պտոթկաց սգաւոր հայութեան կոտորէին: Հարածը իր զօրաւոր արձագանգն ունեցաւ մինչև հետո Պետերբուրգ, որիկ թագաւոր կայսրը իր հանդիսաւոր ու շքեմ ցաւակցութիւնը կը լղէր սպանածի ընտանիքին և կը նշանակէր անոր յաջորդը, — զարձակ Հայաստաց վրացի իշխան մը, զօրավար Ամիրախմարի: Բազում քրտութիւնը և սուս ու այլ սև-հարիւրակները կազմակերպեցին հակաշ, շահեսւած յուզարկաւորութիւն, հարիւր հազար մարդ, մեծ մասամբ թուրքեր, շրջապատեցին դիակաւոր...

Ռմբային հարածի տպաւորութիւնը ահազին էր ոչչ կողմից մէջ: Գաշնակցութեան հմայքը, որ մեծ էր արդէն երկնեցական գոյքերու շուրջ կոխներէն և ահարկեմնեղին ի վեր, խիստ բարձրացաւ ժողովուրդներու աչքին: Հայ Մարտական Կազմակերպութեան անունը կը հոլովէին բոլոր շրջաններում, ոճանք հիացումով ու պտոկառանքով (սուս չեղափոխականներ ու ազատականներ), որիշխեր ատելուութիւն ու ատամներու կրճատողով (սև-հարիւրականներ, վրացի թթու-աղաչանականներ և մանաւանդ թաթար հայաստաց պարագայութեան): Իր շնչառակի հարածով և իր բարուցած զորդիւնով, այդ տերօրը, զոր կարելի է համեմատել Պէլզիէի մեծ իշխան Սերգէի զէժ կատարած մեծաշառաշ տերթօններուն հետ*), պիտի մնայ Հ. Յ. Գաշնակցութեան փառաւոր ժեսթիւն մէկը:

Հնասպնդեցիցն, ի հարկէ, մեր ահարկելիներուն կողմէ նաև երկրորդական կարգի սքրագործ պաշտօնեաները — սուս, թուրք, վրացի — որոնք զինքն ու խրախուսեք էին շարժարարները Բագի հայերուն զէժ: Զարնեցան Մահմէդբէկով, Միթէլաձէ, Շախտախանսկի (աաշիքի դիւրաւորեցաւ, միտ երկուրը սպանեցան):

Ուրիշ քանի մը պաշտօնեաներ ալ վաղածամ ձեցցին Բագուն, փախան:

*) Եւ դեռ որսական միայրալարներու այդ երկու մեծ տերթօնները, տարաբախաբար, խիստ կը նսեմանան այն հասգանամքով՝ որ երկուքի կազմակերպիչն ալ Ազիլ անունով անոնումային մարդն էր, այն երկնայտ հրէշը, որ կը մուսալիք միանգամայն Տեղափոխութեան և ցարկան կուսակալութեան՝ երկուքէն ալ փարձարարկով և երկուքէն ալ սատարեմ գոհոր խելով (Ասելի տասու էին չեղափոխական, էսէնական գոհոր...): Երկու պարագային ալ, իրեն անարկիչները որս գալափարական, ընկերվարական երիտասարդներ էին:

XXI

ԲԱՂՈՒՆՈՒ ՈՂԵՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՇՈՒԱՐԸ

2. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԳՐԱՅԻ ԱԶԳԵՐՈՒ ԱՏԵԱՆԻ ԱՌՋԻՆ

Թուրքեր վերադիւն յարձակողական. — Եւր արմախիբներ Բագուի մէջ. — Հարիւրաւոր սպանածներ եւկուստեմ. — Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը միշտ անլի գօրաւոր. — Հանրային կարծիքը հայ-թարաւական կոխներու շուրջ. — Արեւմտեան մամուլի արտայայտութիւններ. — Թայմը, Քան, Մատեն. — Լուիք Վիլլարի. — ԷԿիի Բաղախանութեան ընդդէմ արքայաւորութեան. — Հայ-թարաւական մղձաւորը և վրացի. — 2. Յ. Գաշնակցութիւնը մեղադրեցներու տարաքին տակ. — Վրաց Անցիալ-դեմոկրատայի անարժան ընթացքը. —

Փոթորիկն անցաւ — շուտով, աւագ, վերսկսելու համար: Մեր անուղղելի գրացիները զո՞չ շմտացին իրենց նիւթած արասփներու արդիւնքէն: Զղջումի թափօրներ սարքեցին, բանքէներու, խնձարներու մէջ կըրարչացան, հաշտեցին հայերուն հետ, հանդիսաւոր խոստումներ քրին չեկտարկիլ ալ ևս «Շէլթանի»*) ազդեցութեան ու ներշնչմաներուն և լիբանակի եղարչաւորան կոխները: Կային անկեղծ, բարեմիտ թուրքեր, որոնք իրօք կը բաղձային վերջնական հաշտութիւն ու բարեկամական յարաբերութիւններ հայոց հետ: Կային սակաւթիւ լաւ թուրքեր, որոնք նայ իսկ ազէտի օրերուն պատսպարեք էին իրենց աներու մէջ հայ մարդիկ (նմանապէս հայերն ալ ապաստան տեք էին բազմաթիւ թուրքերու), — մեծամասնութիւնը, տարաբախաբար, վարիչ խաւերու բռնաւոր ազդեցութեան տակ, սրտանց բնու չէր հաշտեք և այդ նոյն վարիչ խաւերը, որ բարձրամայն համերաշխութեան ու կըրարչութեան յայտարարութիւններ կրնէին, տակէն անզույ կը շարունակէին իրենց զանքը անդրիովկասեան հայութեան զէժ...

«Բարբըրը»-ը անոնց աչքին ժամանակաւոր էր: Հաշտութիւն չէր,

*) «Շէլթան» (տառանգ) անունով կը յորջորջէին որիւ և խառնակիչ կուսակալութիւնը:

այլ զինադադար... Եւ նոյն Բագուի մէջ, 7 ամիս յետոյ, վերսկսան հըր-
դեհի ու ջարդի տեսարանները աւելի խոշոր ծաւալով: Թաթարական երկ-
րորդ պօզրօմն էր այն — 1905թ. օգոստոս ամսուն — որու ընթացքին
սպանւեցան շուրջ 400 հոգի, 270ը թուրք, 130ը հայ ու այլազգի: Հրդեհ-
ւեցան Բալախանիի հանքերը, կրակի ճարակ եղան հայոց նաւթահորերը
Սարունչիի, Ռօմանիի, Բիրի-էյբաթի մէջ: Շուրջ 25 միլիոն ըուրլիի կո-
րուստ:

Եւ դարձեալ շահագութացան: Ուրիշ պօզրօմներ այլ նիւթեցին թաթար
շէֆերը, նոյն տարւան մէջ — Հոկտեմբերեան ծանօթ մանիֆեստէն յե-
տոյ — ուս յետագէմ, սեւ-հարիւրակեան պարագլուխներուն հետ ձեռք
ձեռքի: Անկարող ենք կանգ առնել բոլոր դէպքերուն վրա:

2. Յ. Դաշնակցութեան շնորհիւ, հայութիւնը պատուով ելաւ այդ դի-
ւային փորձութիւններէն և այնքան անհաւասար ու արիւնալի բախում-
ներէն, որոնց թատերաբեմն էր անդրկովկասեան թրքութեան հզօր միջ-
նաբերդը — Բագուն:

Ինչպէ՞ս գնահատեց, ի՞նչ դատաւճիռ տուաւ արտաքին աշխարհը
երկու պատերազմող կողմերուն, նաւթաշխարհի այդ անօրինակ ողբեր-
գութեան առթիւ:

Շատ կրքեր յուզեցին Բագուի դէպքերը, շատ մեղան թափուեցաւ ան-
միսներ շարունակ: Եւրոպական մամուլը, ուս ազատամիտ մամուլը,
յատուկ թղթակիցներ զրկեր էին դէպքերուն վայրը, որոնք երկարօրէն
ու խղճմտօրէն պրպտելով իրողութիւններն ու անոնց պատճառները,
միանգամայն նպաստաւոր կարծիք կը յայտնէին կուռղ հայութեան վե-
րաբերմամբ, շեշտելով այն միտքը՝ որ հայ-թաթարական գօտեմարտը
էպպէս կոչու մըն էր քաղաքականութեան՝ ընդդէմ ասիական բարբարո-
սութեան:

Տարբեր էր «Հանրային կարծիքը» Կովկասի մեր դրացի ազգերուն
մէջ: Եւ այդ զարհուրանքի օրերուն, հայ բազմատանջ ժողովուրդը ան-
գամ մ'իւս ցաւով նշմարեց, որ գրեթէ մեն-մինակ է կովկասեան հորի-
զոններուն տակ, որ իր շուրջը գրեթէ ամենքը անբարեացակամ են, հա-
կառակորդ կամ թշնամի, անզգալ և անկարեկից իր ծով վշտերուն ու
տառապանքներուն...

Բան մը ակններև ու անժխտելի էր ամենուն համար: Այն՝ որ կոտո-
րածը նիւթեր էր նոյն ինքը կառավարութիւնը: Բան մը՝ որ ուժով յայ-
տարարեց ձերակուտական Կուրմիսկիի, որ զրկեր էր մայրաքաղաքէն
Բագու՝ քննութիւն կատարելու համար:

Բայց քիչերը կընդունէին, որ այդ ընդհանուր պատճառէն դուրս (ի-
րօք՝ աւելի շարժառիթ քան պատճառ) առաջնակարգ դեր խաղցեր էր

թուրք ղեկավար տարբերու հակահայ, համիսլամական տրամադրութիւ-
նը, անոնց ձգտումը՝ ջախջախելու հայ աշքաբաց, օրըստօրէ յառաջադի-
մող ու բարձրացող սարրը:

Քիչեր կը խոստովանէին անգամ այն պարզ, յստակ իրողութիւնը՝
թէ թուրքերը նախաշարժակ էին, հայերը՝ միամիտ, անպատրաստ, յան-
կարծակիի եկած զոհ...:

Չպակսեցան, ի հարկէ, արդարամիտ դատաւորներ, որոնք դու-
տեցին 2. Յ. Դաշնակցութեան գործը, անոր վարած հերոսական
ինքնապաշտպանութիւնը: Չպակսեցան ուս հրապարակագիրներ, ո-
րոնք ցաւով վեր հանեցին, իբրև հիմնական պատճառներէն մին, թուրք
զանգաւածի յետամնաց վիճակն ու տգիտութիւնը: «Թայմզ»ը իր կովկա-
սեան թղթակցի բերնով, կը խօսէր թուրքերու թալանիչ բնազդներու մա-
սին («The predatory instincts of the tartars»... The Times. 1905թ.
սեպտ. 25):

Իսկ պարիզեան «Թան»ը, իր 1905ի սեպտ. 15ի կովկասեան թրդ-
թակցութեան մէջ վառ գոյներով կը պատկերացնէր քաղաքակրթական
խոր հակադրութիւնը երկու կուռղ տարբերու միջև:

«Հայերը աւելի կրթւած և աւելի աշխատասէր, քան կովկասեան միւս
ժողովուրդները, կը ներկայացնեն խելքն ու մտաւորականութիւնը. իսկ
թուրք ժողովուրդը ունի պահանջողական կուսակցութեան մը մտայնու-
թիւնը, նախանձախնդիր աւանդութիւններու և յարգող ցարի վեհապե-
տական իշխանութեան»:

«Մատեն»ի թղթակիցը, Գաստոն Լըռու, որ նոյնպէս յատուկ առա-
քելութեամբ գացեր էր հայ-թուրքական պատերազմի թատերավայրը,
հետեւելով կը գրէր իր թերթին, սեպտեմբեր 20ի իր նամակով.

«... Անդունդ մը կը բաժնէ երկու ցեղերը... Հակադիր ազգակցու-
թիւններ, ներհակ բնազդներ և քաղաքակրթութեան իտէպլ մը, որ մէկը
կը հետապնդէ, միւսը յետ կը մղէ... Թաթարները յանձնառու կը լինին
պատժելու մէկ ազատամիտ, հակապետական ժողովուրդ, որը իր իտէպ-
լով իսկ՝ ահարկու ոյժ մըն է բռնապետական կառավարութեան դէմ»...

Ամենէն լուրջ և ուշագրաւ ուսումնասիրութիւն ներկայացուց նշա-
նաւոր հրապարակագիր Վիլլարի, որ հրատարակեց անգլիերէն լեզուով
հատոր մը «Fire and Sword in the Caucasus» խորագրով («Հուր և
Սուր Կովկասի մէջ»):

Նա յայտարարեց, որ կովկասեան արիւնալի անցքերը «մէկ մասն
են այն կուրս, զոր կը մղէ ժամանակակից փաղափարքութիւնը ասիա-
կան բարբարոսութեան դէմ»...

Ի՞նչ կըսէին մեր դրացիները: Աւելորդ է խօսիլ թաթար հրապարա-

կայիրներու մասին, որոնցմէ և ոչ մէկը կուզէր ճշմարտութեան զիջ մասնիկ մը խոստովանիլ թուր խոսմանն, վարիչ տարբերու և թուրքահայ գաղերու շուրջը: Անոնք միայն մէկ հատիկ մեղացրեալ ու պատասխանատու կը հանչեային— հայտիրիւր: Եւ կատաղութեան ժրջփուր ունէին շուրջներուն վրա անէն անգամ, երբ կը խօսէին Շ. Յաշնակցութեան մասին: Ազալի՛վ*, Քոփշիբաշե՛կ, Վէլիբո՛վ, Ջիզանշիբ և այլ թաթար մտատուական ստաշնորդներ համխալածական ու համաթուրանական գազափարի ստաշնորդներ էին, ներշնչած տանճիկ ցեղակիցներէն, և ունէին իրենց յատուկ օրգանք Բազուի մէջ— «Կասպիյ» թերթը:

Ի՞նչ կրէին ու կը գրէին մեր միւս, աւելի քաղաքակիրթ հարեանները— վրացի: Հարկ է փորք ինչ ծանրանայ այս կէտին վրա, վասն զի այն պատմական շրջանի ստեղծած տրամադրութիւնները յիշ էին մեծամեծ շարիրներով ապագայի համար:

Վրաց հանրային կարծիքը* այն օրերուն կարտայայտւեր գլխաւորապէս ի դէմ ընկերարարական կուսակցութեան**): Այդ վերջինը կը տրէր Վրաստանի մէջ, ինչպէս Դաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ:

Վրացիները չէր այդ կուսակցութեան բռնած դիրքը թուրք-հայկական կոնիւններու ընթացքին: Անոր մամուլը սկիզբէն ի վեր կը մեղադրէր գրեթէ բացառապէս «հայկական նացիօնալիզմը» (ազգայնամուտութիւն) և սերտ իբր մարմնացած Շ. Յաշնակցութիւնը: Միւս կողմէ՛ր՝ ծայրայեղ չեղողամուտութիւն կը ցուցնէր զեղի թուրք հակաչեղափոխական, քացարձակապէս սեւ-հարիւրակեան տարրերը: Թուրք-հայկական ընդհարումներու խթան-պատճառ կը հանդիսանար Շ. Յաշնակցութիւնը: Լատարցին պարագային, ս.-դ. պարագլուխները կը մեղադրէին հաստատապէս «երկու ժողովուրդներու մտօք տարբեր»... Դաշնակցութիւնը կը դրէր թուրք ու ռուս սեւ-հարիւրակեան հեռ միենտէյ սև տախտակին վրա: Երկու-Գումանը կը յայտնէր բով-բովի թաթար գոշիբաշիներուն հետ, որոնք պիտական հրացաններով զինուած, համիտեան խրախճաններ կատարէր էին հայ կանանք ու երեխաներու աշխնդակած դիակներուն շուրջ... Այսպէս կը թելադրէր վրացի ընկերարարականներու խիղճը, որ անշուշտ եզակի էր ողջ ընկերարարական աշխարհում...

Վրացի համախոհներուն շերտօրէն կարճագանգէին ռուս սօցիալ-դե-

մօկրաններու օրգանները, «Բակրա» և «Քոլիտարի», մէկը Պէլխանովի, միւրը Լենինի խմբագրութեամբ:

Այդ աճազին կուսակցութիւնը.— համառուական Սօցիալ-Դեմօկրատիան— որ գիտէր միշտ փոխելի զինած ընդհարումներէն, որու մասնագիտութիւնն էր խաղաղ ցույցը, գործադուլը, ոլիմպեան կեցածք ունէր հանգիւլ միւս կուսակցութիւններու (Սօց.-Յեղափոխականներու, գաշնակցականներու), որոնք չէին ուղիք մերկ կուրծքի ընդդէմադրել ըրտնայեղատական սպիներուն, այլ յանտի թշնամիներու հարածներուն կը պատասխանէին եռոյն զէնքերով.— տերթորով կամ զինած նակատաձայններով: Կովկասեան մեծ ողբերգութեան ընթացքին, այդ հակաշարժին ու միշտ յոխորտացող Սօցիալ-Դեմօկրատիան, յիշուցրած չուս շուս իր գոյութիւնը, բաւականացու միայն խղճալի թուցիկներ հրատարակելով և Դաշնակցութեան վրա շանթեր թափելով: Քունտս եսխանձով կը գրէր Ս.-Դ. համառուական կուսակցութեան կեդրոնական թերթը, «Բակրան», թէ «Շ. Յաշնակցութիւնը ցանցով պատերձ է ողջ կեդրոնովանար... Եւ առկից յատալ կուգար մեր հակառակորդներու անզուպ ստեղծութիւնը:

Ասոր կաւելնար իրենց որդեգրած մարքեան վարչապետութեան միակողմանի ձգտումը՝ ամեն բան բացատրել դասակարգերու հակամարտութեամբ: Մեղաւորը անտեց աչքին միմիայն հայկական ճացիօնալիզմը չէր, այլ և հայ կապիտալիզմը (գրամատիրութիւնը):

Հայ բուրժուազիան (գրամատիր դասակարգը) անտեց աչքին ճեշող տարր էր (ճեշող ոչ միայն հայ, այլ և թուրք պրօլետարիատի...) և «Դաշնակցութիւնն» ալ՝ կոյր գործիք մը այդ բուրժուազիայի ձեռքը...

Եւ սակայն, հայկական բուրժուազիան ճեշող տարր մը չէր անգամ ետթաշխարհի մէջ, ուր հողը և դրամը գլխաւորապէս թուրքերու ձեռքն էր: Վրացի հայատնաց մարքսիստներու աչքին եման փաստերը արժէք չունէին: Արժէք չունէր և այն՝ որ թուրք ազալոր դասակարգը գրուած էր Ռուսահայաստանի լայնածաւալ ու բերրի հողերը, մինչ հայ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը տէր էր միայն լեռնային աղքատիկ հողերուն և անգամ այնտեղ, շատ վայրերու մէջ հարկատու էր թուրք բէկերուն...

•••

*) Հայտնիսն ամենէն յունտու ու կտաղի ոտխմերէն մէկը, միանգամայն ամենէն համոզած «համաթուրանակաճը», որ այսօր այ դեռ կը գործէ բնագլուխով թիւրքի մէջ:

**) Ռիիչ իստրով՝ վրացական Սօցիալ-Դեմօկրատիայի (կը կոչուի նաև մեմ-չելիկ), որ անբաժան մասը կը կազմէր համառուական Սօցիալ-Դեմօկրատիայի, որու դեկալարանին էին Պէլխանով և Լենինը:

Աւելի երկար հօս շէնք ուզեր ծանրանայ ընկերարարական մեր դրացիներու այդ ցուսագար մտայնութեան վրա, որուն զեռ առիթ կունենանք վերադառնալու, վասն զի հետագային ես միշտ աւելի և աւելի հակահայ բնոյթ ստացա, լարեց դրացիական յարաբերութիւնները, թշնամահայ բնոյթ ստացա, լարեց դրացիական յարաբերութիւնները, թշնամահայ

ցոյց երկու բարեկամ ժողովուրդները և ի վերջոյ հասցոյց պատերազմի...
Հայ բուրժուազիայի և անոր գործիք «Դաշնակցութեան» սագրանքներով էր, որ բռնկեցաւ Քաղութի աղէտը— այդպէս հաւաստեցին մեր աշատես դատախազները, գիտակցարար կեղծելով ու խեղաթիւրելով իրականութիւնը:

Բայց ահա թուրքական պօզորմներու ալիքը տարածուցաւ, հեղեղեց Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ գաւառները, ուր շէտր հայկական բուրժուազիա և հայ կապիտալիզմ, ուր տէր էր թուրք կալուածատէր, ազգական դասակարգը...

XXII

ՀԱՅ-ԹԱՐԱՊԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Բ

ԵՐԵՒԱՆ ԵՒ ՊԱՌԱՌ

Նախիջևանի ստրագիները.— Թրեոսիներ ամենուրեք յարմակողական.— Գար ողջ արաբական հայութեան դէմ.— Մինեկի կոտորածը.— Նիկոլ-Դուստան երևանեան ճանաչող ուսերու հրամանատար.— Հին ուղիքի արտակարգ ժողովրդականութիւնը.— Նիկոլի սակաւիքը շրջամուհանդէպ.— Ակն բնդ ակաւի մէքոյը.— Քաղածներ Նիկոլի նամակներէն.— Թրեանայ խմբապետներու մասնակցութիւնը.— Բեկում քրտահայոց հոգեբանութեան մէջ.— Ոստիկանութիւնը ամենուրեք հայերու դէմ.— Կոնստանտին ու գաւառի մէջ.— Դաշնակցութեան սպառնագիրը իշխանութիւններուն.— Տերտերներ.—

Աւերածի հողմն անցաւ Քաղութն՝ Երևանեան նահանգը և ամենէն առաջ՝ Նախիջևան.— ուրիշ թաթար միջնաբերդ մը, ուր խաները տէր ու տիրական էին, ազգաբնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը թուրք, իսկ հայերը՝ շնչին փոքրամասնութիւն:

Ամէն բան կատարուցաւ, ինչպէս Քաղութի մէջ: Նոյն զրգոտները ոստիկանութեան ու թուրք ղեկավար տարրերու կողմէ, նոյն զինւած, նախապատրաստուած հրոսակները, նոյն թուրքական նախախարձակը հայերու վրա— որոնք Քաղութի հաշտութեան ի վեր հանգիստ, անհող կը զբաղէին իրենց գործերով— նոյն թալանն ու կոտորածը: Իշխանութիւնները՝ հայատեսաց, ինչպէս ամէն տեղ, ոստիկանութիւնը՝ թուրք ու վրացի...

Երեք օր շարունակ, 1905ի Մայիս 12էն մինչև 15, իշխանութիւններու աշերտուն առջև կը կատարուէր խուժանային զինարարութիւնը.— ջարդ, հրդեհ, կոտորուած, կանանց բռնաբարութիւն, կեղծեցիներու սքրապղծում... Հայոց բոլոր սպարանները յափշտակուցան, 182 հայկական խանութիւններէն ազատեցան 4 հատ միայն: Եւ նոյն վայրագութիւնները՝ գաւառի մէջ:

Տասնեակ գիւղեր անընդհանու ալրեցան, հայ ժողովուրդը բազարքի ու գաւառի մէջ տաւ շուրջ 400 դո՛ւ, սպանւած ու վիրաւոր:

Հայկական հակահարուածը այդտեղ ևս չուշացաւ, բայց և այնպէս Քշնամին ևս ունեցաւ զրեթէ նոյնքան մարդկային կորուստ: Կեդրոնական իշխանութիւնը ճամբից իր «խաղաղարար» — զորավար Ալիխանով, Թաթարաժին իշխանաւոր մը, որ անմիջապէս միացաւ իր ցեղակիցներուն և միջան իր բաշարելեր անոնց վալրազութիւնները:

Հայաշինչ արշաւանքը կը ղեկավարէին նախիջևանի և Մակուի խաները: Ոչ մի տարակոյր, որ այդտեղ ևս համարեան համալսամականներու թաթը կար... Բազուի մէջ մշակած ծրարին էր, որ կը ձգտէին ի կատար ածել խաները, — ազատել շրջանը հայ տարբէր, կոտորել, կամ ստիպել զազթիլու զէպի այլ վայրեր, և ի հարկին անկախ յայտարարել նախիջևանը իր գաւառով:

Գաւազութիւնը, սակայն, անկի ընդարձակ էր. ողջ արարածեան հայութիւնն էր, որ կուղէին մարտի, ողջ հայկական Անդրկովկասը: Երշուկներ կային, թէ Թիւրքիան, օգտուելով Ռուսաստանի տագնապայի կացութիւնէն, կը պատրաստէր զրո՛ւ տալ զէպի Կովկաս, Բայազէտի կողմերէն և ոտքի հանել կովկասեան 5—6 միլիոն իսլամները:

Տեղ-տեղ, կուի վայրերուն մէջ, խուժանի պարագոյնները ֆէս կը կրէին, կարմիր թևերը, Մարգարէի սեւ զրօշը, որու վրա «բնաթ» բարդ գրած էր: Գտնեցան և բազմաթիւ թուցիկներ, որոնցմով թրքութիւնը սրբազան պատերազմի կը հրաբխուր գաւաճան հայրուսն զէմ, որոնց զանրով ու աշակցութեամբ, սուկէ 77 տարի առաջ, Ռուսաստանը նւաճեր էր նախիջևանի ու Երևանի խանութիւնները...

Թուրք պարագոյնները կը ջանային նաև միացնել շիւս և սիւննի թուրքերը համայնութեան զրօշին տակ: Մեծ յաշողութիւն շունչեցան այդ ճամբուն վրա:

Նախիջևանէն յետոյ՝ հրդեհը բռնկեցաւ հետպէնալ Եարուր — Գարալագնազի, Չանգելուրի, Ղարաբաղի ու այլ գաւառներուն մէջ: Եարը մը խուլ վայրերու մէջ, ուր հայրեր անշնչաւ փոքրամասնութիւն կը կազմէին, տեղի ունեցան քսումնիլի բարբարոսութիւններ, որոնք կը լինեցնէին թալէաթ-էնվերեան նախիջևաններու տեսարանները:

Հա՛նուկ զիւղի մէջ գնիլ վերցուցին խումբ մը հայեր և հակառակ որ զերիները մահուան սպանաւորքին տակ, իսլամութիւն ընդունել էին, զանոնք բոլորը սրէ անցուցին:

Ի՛նչ կընէր կազմակերպութիւնը:

Զափազանց բարդ ու կենտոս աշխատանք մըն էր, որ դրւած էր անոր առջև: Թաթարական խորշակը բոլորովին անակնկալ էր անոր համար: Միլիոնաւոր հայ ազգաբնակիւթիւնը՝ անզէն, անպաշտպան: Բազմաթիւ հայ համայնքներ՝ կտրած, լրւած մահամտակառութեան ծովին մէջ... Պէտք էր դիմել ժողովուրդը: Համեստ միջոցներով պէտք էր զինական ֆոնդ ստեղծել. ապա և ինքնապաշտպան խումբեր կազմակերպել, հաշտոտապ մարզել ու պատրաստել անհասարակ կոնիւնտը: Պէտք էր զէնք դտնել և փոխազդել տեղէ տեղ. հազար ու մի զվարութիւններով, Քշնամի կառավարութեան արթուն հակողութեան տակ...

Պէտք էր ըստ կարելոյն ապահովել նաև հայկական փոքրամասնութիւնները անխուսափելի բնաշնչումէն:

Հ. Յ. Գաշնակցու խումբը ասպարէզ հանց իր ամենէն ընտիր ուժերը: Երևու ճիւղաւոր թիրապետներ իրենց ձեռքն առին երկու ամենէն հայաշնչաւ և վտանգւած շրջաններու զինուորական հրամանատարութիւնը. Երկոյ-Գուման — Երևանեան նահանգի մէջ: Վաղդան — Ղարաբաղի մէջ: Գուման Բարուի զէպիներէ յետոյ վաստկել էր արտակարգ ժողովրդապահունութիւն, անոր անունը հիացումով ու երաստագիտութեամբ կարտասանել հայութեան բոլոր շրջաններում, և տեսակ մը համազգային վըստանութեան ըլնով էր, որ նա ընտրեցաւ որպէս ռազմական ուժերու ընդհանուր հրամանատար Արարատեան աշխարհում: Մեկը տեսանք անոր երկաթէ կամքը, վճռականութիւնն ու արտութիւնը: Տեսանք և անոր մտաւորական կարողութիւնները: Հատատեցաւ Երևանի մէջ և վարաց զորքը զիկտատորի պէս... Պարագայ մը, որ ունի իր ստեղծու ու ցարտ կողմը, բայց որ, սա՛ղ, անխուսափելի է ռազմի օրերում... Վայ՛ անոր, որ կըմտնատար Հրամանատարի կամքին զէմ: Նա չէր վարաներ անգամ մահուան պատմի գործադրութեան առջև: Առաջին օրերուն իսկ, կերպ կուսակցական բազմամարդ խորհրդատուովին, մէկը տեղույն ձեռնահատարական ընկերներէն — Ռ. Մելիք-Մուսեան — խնդրի մը առթիւ ընդհարում ունեցաւ Երկոյին հետ, զիւրից կտրուկ յայտարարեց, որ կերպարական պահուն չէ կարող հանդուրժել հակահաստութիւններու և կերպարական խնդիր յարոյց, սպանաւորով հրամարական տալ: Մելիք-Մուսեան ստիպւած եղաւ շնամու հրապարակէն, թէպէտ և իրեն համակիր ու համամիտ էր Երևանի Կեդրոնական Կոմիտէն, որու աջին Նիկոյի վաղույակները շափազանց միազեղտական էր:

Էին ֆէղային իր յատուկ, ռազմավարական արուստն ունէր, իր

stratagemer պատշաճանողական և շարձակողական կոնկենրու համար և որպէսզէր կիրառել զայն անշէղ կերպով: Ամէն մի գիւր, ամէն մի հասարակ վայր պիտի կազմակերպուէ իր ինքնապաշտպան խումբերը և պիտի գինէր բոս կարելույն սեփական միջոցներով: Խմբապետները, սակայն, պիտի բնութիւնն բոս կարելույն զրոյ ուժերէն, որոնք առհասարակ տակի հմայր ու աղկցցութիւն ունին այս կամ այն վայրի ժողովուրդի մէջ, բան տեղացի գործիչները: Այդպէս կը թելադրէր մեր ընկերը, որ բաշտածանօթ էր հայ ժողովուրդի հոգեբանութեան:

Կուղէինք այստեղ քաղաքը մը ընել անոր մէջ նամակէն, ուղղում 1905ի Յունիս 30ին Է. Յ. Գաշնակցութեան Բիւրօին: Իր միակ նամակն է Աբրաքանեան ռազմարեմէն— որ կը գտնենք Գաշնակցութեան արշիվներուն մէջ— տեղեկագիր մը անցկերու և հոգեբանութեան կարգադրութիւններու մասին, զրում հաղտուայ, իր ձեռքով, Նիկոյանս ոճով:

«Միրելիք. հիմա ժամանակ ունիմ մի բան գրելու:

... Մտիպում եմ... այդ երկու հետուոր շրջաններն եւս (Ազոյիսն ու Նախիջևանը) զէթ ժամանակաւորապէս վերցնել ինձ վրա... Հրահանգ տալ, որ Մուրադը իր խմբով միանայ Ռաշիդի խմբի հետ և ընդհանուր խմբազետութիւնը վերցնի իր վրա: Գաշնակցական խաչօին եօթը գինւում հայրուկով ուղարկում եմ նրան օգնական: Այս խմբին երկի կը միանան և Մրգաստանի կամուտներին մի խմբակ հինգ հողօց՝ իրանց սեփական զէներքով: Բացի զրանցից, այսօր ուղարկեցի նաև մի ինտելիգենտ ոյժ՝ այդ շրջանները կազմակերպելու...»

«Նախիջևանի 47 (հայ) գիւղից 20ը հիմնադատակ, 10ը կիրաւեր... Մասնում հրի ու սրի 18 (թուրքական) գիւղ... Մրգաստան ունի 27 շրջան... Բոլոր շրջանները արդէն ժողովրդացիալի (զօրաշարժի) ենթարկւած-պղծած են տեղական մարմիններին և այստեղից ուղարկւած շրջիկների միջոցով... Այժմ մենք թղթի վրա ունինք ամբողջ նահանգի մարտական ոյժերի ընդհանուր ու ճիշտ պատկերը ամենափոքրիկ մանրամասնութիւններով, որի համաձայն հեղհեղ ուժեղացնում ենք թուկէտն ու կողմերը:

«Անկերներին համար ոչինչ չեմ կարող տակի գրական, որովհետև գինւորական գրութիւնը լուրջ մտածմունքի աւարկայ է ինձ համար և երկիւղ եմ կրում, որ նախալարձակ լինելով (մեր կողմէն), կատալարութիւնը աշխարհը ու ակտիւ յարի թուրքերին... Գումանս:

Գործի սկիզբն իսկ նա արձակեց բոլոր խումբերուն «ակն ընդ ակն» կարգախօսը: Երբ թաթարները սկսան համարներու մէջ որսալ ու «անհետացնել» հայ մարդիկ, նա հրահանգեց իրաքանչիւր հայ զօնի

փոխարէն առևանգել ու «անհետացնել» մէկ քանի թուրք: Ու կը պահանջէր ամենայն խստութեամբ, որ ճշտի կատարի պատելը:

Հրամանատարը բամբնց հայոց մայրաքաղաքը քանի մը շրջաններու և իրաքանչիւրի մէջ նշանակեց շրջապետ մը, որ կը հակեր զինձան գործին: Անձամը կը կազմակերպէր մարտական խումբեր, կը կարգար անոց զստախօսութիւններ, կատարէր անոց իր կուի մեթօղը:

Միևնոյն ժամանակ սպանազիրներ ու մահազներներ կարձակէր հայառեաց պաշտօնեաներուն զէմ, որոնցմէ շատերն ընկան Նիկոյանս զիկատաորութեան օրով: Անոնցմէ մէկը, թրքանոյ աուս Կենգիրիտակի, որ կը խրախուսէր հակահայ արշաւանքը, Է. Յ. Գաշնակցութեան տեղադրէն ազատելու համար, ձեռք Երևանեան նահանգը, փոխաու զէպի Ռուսաստան: Հայոց հրամանատարը կարգարեց զարնել խուլիգանը Երևանի կալարանի մէջ, մեկնելու պահուն: Ե երբ այդ շաղղկեցաւ, Գումանս հրամայեց իր աշարեկիչներուն՝ վերցնել երկաթուղիի տուձակ ու հետագային Կենգիրիտակի մինչև Ակերանքապօլ: Թիֆլիզ, Բաթում, աք և վերջապէս, ի կատար ստեղցաւ Հրամանատարի անողոր վճիտը,— մահապատիժը...

900

Ինքնապաշտպանութեան զորքը թիւ-շատ ամուր հիմերու վրա զբուցեցաւ նաև լայնածաւալ գաւառին մէջ, մեր օւսձանափակ միջոցներով: Անքր պօսի կանգնեցան— Գումանի շրջանուոր հրամանատարութեան տակ— Սաքօր, Գրօրի, Խէչօի, Ռաշիդի և կողկատահայ ուրիշ հին ու նոր խմբազետներուն հետ՝ թիւրքահայ մեծամասն ուղղմիկները՝ Մուրատ, Սեպուհ, Ատարբէ, Ասօ, Քեռի, Առիւմ-Ասագ, Կոփեցի Մուշեղ, Կոտոյի Հանի և այլն:

Գումանական անժողովուրդի վայրկեաններ էին: Յեղի երկու մեծ հաստաններու ճակատագիրը կը նոյնանար ընդհանուր դժբախտութիւններու բովին մէջ: Մինչ այն՝ արեւմտահայ եղբայրները սովոր էին նախելու օուսահայութեան վրա, որպէս համախառնար տաունձաշտորհեալ, ապահով ու նրբանիկ հաստամի, որ կըլում էր իր բարոյական ու նիթական աշակցութիւնը բերելու իսլամ լուծին տակ հեծնծոյ ու քնանընդ եղբայրներուն: Այժմ աճաւ այդ «երջանիկ» հաստան նա նոյն ծանր ճրգնեամբ կարողը բրիտանոյան տիրապետութեան տակ, կը հարկադրուէ իր գոյութեան զմեղակ կոնիք մղել նոյն բարդարար խուձաններուն զէմ...

Բեկում մը տեղի ստեղցաւ թրքահայ ժողովուրդի, մասնաւորապէս Է. Յ. Գաշնակցութեան թրքահայ հաստամի հոգեբանութեան մէջ: Նոյն

կորսարկան կարեկցութիւնն ու համազգային գաղափարը, որ առկէ տասնեակ տարիներ առաջ համակեր էր կողմաստահայտութիւնը հանգիւյ սահմանէն անդին տառապող ցեղակիցներուն, կը մղէր այժմ թրքահայ- յոց լեզուափոխական ընտրանին ղէպի կողմա՝ օգնելու զուրումբ բռնած արեւմտեան ժողովուրդին: Եւ շատեր կուզէին անցնել հայ-թաթարական ուսումնաբարձութիւնը միասնաբար: Այդ նոր տրամադրու- թիւնը կարտայայտուր վասպուրականցի գեղջուկ-Ֆէզայիի այս ուշա- գրաս խօսքերուն մէջ, որ Արամ տեղ մը կը յիշատակէ իր յուշերում.

— «Պարտն, բառառն տարի է, առաւելայեք մեզի իմտատի (օգ- նութեան) կուգան, վախար հասր է, թող տուր երթանք մենք ալ ինանց օգնիւք. ինոնք ալ ազգութիւն են»...

Քշնամին նոյնն էր— թուրքական պատահարը, շարժող ու աս- պատակող թուրք խումանը: Եւ թրքահայ Ֆէզայիի նոյնպիսի կատարու- թեան կուի դաշտ կը սլանար Երեւանի ու Ղարաբաղի մէջ. ինչպէս եր- բեմն Սասնայ լեռներում: Ասիկանքի պատմական կոհիւնքը հերոսացու- ցին մինչ այն անյայտ Համագաղար: Կեռնի հերոսացաւ Սիւնանի մէջ, Սէլյուս օրհասական կոհիւնք վարեց հօրգաններուն ղէմ Գաւառի շրջա- նում, Աւայան գրկեց մարտիրոսութեան դասինկապակը նախիջեանի գա- առին մէջ, աւազակարսն Ղարաբաղի գրաման ատեն, երբ յառաջագա՝ շարքերու ղուփն անցած, գո՞՞ կուտար ղէպի Քշնամու գիբերը... Մինչ սերաստացի Մարտար կանամհանար Զանկեղուքի մէջ, շարժելով ու փա- խուտտի մատնելով բէկերու ու աւազակներու գիշառն խամաճուր... նմանապէս պիտի հռչակէին Մարտարի համբաւար դինակիցները՝ Կայ- ծակ-Առաքել, Կորին, Սեպուհ, Աւօ, Սորփեցի Գուրգէն, դասապ Արամը, Վարպեապար, Հաջի Գեօն, Կոտայի Հաջին ու ուրիշներ:

Թաթարական բարձր սպայակոյտը չէր հրամարի իր տակտիկէն. նա գրեթէ ամէն տեղ նախաշարժակ էր: Հայք կը մնային ընդհանրապէս պաշտպանողական իրենց դիրքերուն վրա, միշտ նոյն պատրանքով՝ թէ մոլորած, անգիտակից թուրք ղնդաւար խնդրի կուգայ, կը ճանչնայ իր Քշնամին ու բարեկամը... նախաշարժակ լեզան հայերը անգամ Երե- վանի մէջ, որ մեծամասնութիւն էր ու ունէին պատրաստ ուժեր: Զեկն ուղեր նանւ պատրուակ տալ իշխանութիւններուն, որոնք կրնային ճնշո- ղական խիստ միջոցներ ձեռք ատնել հայերուն ղէմ՝... Աւելորդ է բռնել:

*) Ռուսական իշխանութիւնները, քաղաքներով հանդերձ հակամայ արշաւանքը.

որ այդտեղ եւ ոտտիկանութիւնը կազմած էր մեզի համար ամենէն ան- բաղաձայն տարրերէ: Կատարի հայապետացիներ էին ոտտիկանապետը եւ գրիտապի օգնական Մէհմէտ բէկ Վէլիբով:

Նախիջեանի արեւմտեանութիւններէն յետոյ, յարաբերութիւնները ծայ- բայեղօրէն լարած էին, անշուշտ, երկու ցեղերու միջև, բայց մերթմեկնաբար զուսպ էին Երեւանի մէջ եւ ամէն կերպ խոչն ու կուտային ընդհարումէ: Թուրքական յարձակումի նախորդ օրն իսկ թուրք երեսփոխները կը հա- առատէին ազդեցիկ հայոց, թէ իրենց կողմէն երբեք չարդի ունէ արեթ շարժի արեթ. կերպէն Ղուրանով ու իրենց բոլոր սրբութիւններով եւ կը յորդորէին, որ հայերը նոյնպէս խաղաղ մնան... Կեղծ էին, տարաբախ- տաբար, բոլոր երզումներն ու հաւատարեցումները: Մայիս 23ին, ցե- բեկական ժամը 2ին շուկայի այլ եւ այլ կողմերում թուրքերը միաժամանակ սկսան հրացանաձուլութիւն հայերու ղէմ, որոնք 20ի շափ սպանած ու վիրատուր ունեցան: Թուրքերու կողմէն մէկ երկուրը միայն վիրատուր- ցան. հայերը դարձեալ յանկարծակիի եկած էին եւ այդ օրը գրեթէ բնու ղէկեր շղիմեցին, վասն ղի նահանգապետը միջամտելով խոտուցաւ պատմել շարագործները: Պատժեկան սակայն բանի մը խեղճ ու կրակ համակներ միայն, բուն ղեկավարները մնացին անպատիժ: Եւ ա՛ա յա- շարժ օրը հայերը միահամուռ կրակ բաց արին քաղաքի զանազան կէ- ներու վրա: Թուրքեր պատասխանեցին եւ ամբողջ ղիշերն ալ անընդհա- տանեց հրացանաձուլութիւնը: Թուրքերը մործեցին զանազանօրէն գո՞՞ տալ հայ կիսական թաղերուն ղէմ, բայց մենք կազմակերպուած դիմադրու- թիւնը ի ղերն հանեց անոնց բոլոր ծրագիրները: Հետեւալ օրը թուրքերն ունեցան հարիւրի շափ սպանած եւ արկի բազմաթիւ վիրատուրներ: Նոյն օրը, Մայիս 25ի առտուն, երեք ուսմեր նետեցան թուրք տան մը վրա, որ տուա 20ի շափ ղո՞՞: Մարդկային այդ ծանր կորուստները ճնշող սպա- տարութիւն բրին խուճապին վրա, որ լիտ նա՛անչեց ու այլ եւ հրամա- րեցաւ բաց կուի կնկու:

Այդ կորույի հակահարածը, նիկոյի կորույ ու խիստ մեթոզով, փրկեց Երեւանը: Թաթար հրոսակները, եթէ անգոր էին կուտարած սար- բելու, գիւրտութեամբ սակայն կրնային վտանկ բաղաքը եւ հրոյ ճարակ գարննել հայոց թաղերը: Բանի մը անգամ փորձեցին վտանկ հայ խա- նութիւնները, զոր նախօրոք կախիճով նշանակեր էին: Չկրցան: Եւ իրենց

առեստարակ մի կընկն «երևույթ փրկելու» ու ցուցնու հայերուն, թէ իրենք չե- գոք կը մնան հալ-թորացված ստորագրով մե՛ս... Իրականի մէջ, անոր երկեք- րորը հրուսակները լքօրուն չէին հետապնդեր, աչք կը գոցէին ամոնց շարժումնե- րուն վրա, մինչ արթուն կերպով կը հակէին հայոց շարժումներուն վրա:

անճարութեան մէջ, մէկ էլք միայն նշմարցին— հաշտիլ հայերու հետ: Եւ «հաշտութիւնը» կայացաւ նահանգապետի մօտ: Կրկնեցաւ Բագրի եղերակատակը...

Ընդհարումներու թատր էր և ամբողջ գաւառը: Կատաղի կոհնէր տեղի ունեցան Ղամարտի, Աշտարակի շրջաններում: Երկոյ-Գուման, Բերթին ուղղամ իր Յունիս 30ի նամակով կը հաղորդէ, որ Թրևանեան նահանգի մէջ սպանած էին մօտ 300 հայ, իսկ թուրքեր՝ շատ անիլ մէծ թւով: Ատէկ յետոյ կոհնէրը, տարարախտարար, գնա շարունակեցան...

Նոր փոխարքայ Վորոնցով-Գաշկովի իշխանութիւններու գործելակերպը կհանրակէր խաղաղապէր ժողովուրդը և մասլ խոհեր կը ներշնչէր սպազայի եկատմամբ: Հակառակորդը ազատօրէն կը զինէր ու կը կատարէր իր արշաւանքները, մինչ հայը շունէր այդ իրաւունքը. նա շատ յաճախ կը խուզարկէր ու կը զինաթափէր: Վճատութիւնը կը պաշարէր Տոբինքը, բարոյութիւնը մայր կուտար շատ տեղերում: Է. Յ. Գաշնակցութիւնը միակ սիփիլ իրողութիւնն էր այդ սրտամար գոնորի մէջ...

Իշխանութիւնները քիչ-շատ զգաստացնելու համար, կազմակերպութիւնը մէկ գերագոյն միջոց ունէր— տերթօր, ահարեկում: Եւ պարբերաբար, թուցիկներով, նա կազդաբարէր իր վճռական կամբը— շարունակելու ստորի և ուժանակի մէթօքը հայատեաց սատարպններուն դէմ:

Ահա այդ սպառնացիք-թուցիկներէն մէկը. հրատարակած ռուսերէն, Գաշնակցութեան «Իովկասեան Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի» կողմէ.—

«Է. Յ. Գաշնակցութիւնը կը յայտարարէ բոլոր ոստիկաններուն, ստարժնիկներուն, ոստիկանապետներուն, գաւառապետներուն, ժանդարմներուն... որ այսօրեհտե աննցմէ իւրաքանչիւր անխնայ պէտք է ուղնշարի, որ ամարձակի հայերու ձեռքէն զէնքեր խլել, խուզարկութիւններ կատարել... Թող մալն մէկը ինչէ Բագրուի նահանգապետ Սակաշիձէն, Գանձակի փոխնահանգապետ Անդրէձէյը, գաւառապետներ Բօզոսլավսկին, Շմինիկը, Պալլօլը, ոստիկանապետ Մախարօլը, պրիստաններ Նուշանսկին, Զապլօսովը, Շումանիկիլը, Տէր-Սահակօլը... և ուրիշներ, որոնք Է. Յ. Գաշնակցութեան որոշումով մա՛ւան պատմի են արժանացել:

ՂԱՐԱԲԱԳ

Քարս սպայակոյտի ծրագիր.— Գրեմ դէպի Շուշի և դէպի Գանձակ.— Հայոց պատրաստութիւններ.— Վարդան՝ ճրամանատար Ղարաբաղի կառոյ ուժերուն.— Առաջին ընդհարումը Շուշիի մէջ.— Քաւերը կը երթնեն Լազար.— Չիքազար.— Նոր դար, նոր կոխ.— Թշնամի՛ն պտրած հաշտութիւն կը խնդրէ.— Հայոց պահանջներ.— Գիճան-Լառան.— Մեր ուսմբերու անբաժը.— Կոխը գաւառներում.— Ասկերանի դիցազնավէպը.— Համագասպ.— Անցները Վարանգայի մէջ.— Հայ ցեղը.— Գիլափլոյի կործանումը մերտեք ձեռով.— Անգրոսիւններ.— Բարեւոյն վայրենացում եւս հայոց մէջ.— Արիւնանեղ ընդհարումները Զանգեզուրում.— Քաւերը ամենուրեք նահանգը.—

Անդրկովկասի ոչ մէկ գաւառի մէջ հայ-թուրքական ընդհարումը այնքան կատաղի և արիւնահեղ եղաւ, ինչպէս Ղարաբաղում և անոր մայրաքաղաք Շուշիի մէջ:

Բագրուի սուած ազգանշանին վրա, Ղարաբաղի թուրքութիւնը— որ շարք մը կարեւոր շրջաններու մէջ ճնշող մեծամասնութիւն կը կազմէր— սկսաւ ետանդով զինիլ ու պատրաստիլ... Դարձեալ իշխանութիւններու անխնայա քաշակերութեամբ: Թուրք էր Շուշիի ոստիկանապետը, թուրքեր էին բազմաթիւ այլ պաշտօնեաներ թողարքում ու գաւառում, իսկ վերին կատավարիչ՝ Գանձակի նահանգապետը՝ դարձեալ վրացի զբարկար մէջ, Տակիյաշվիլի, քրոջորդին Նուշակաւոր Նակաշիձէի, որ զո՛հ զընկաւ Քազուի մէջ «Գաշնակցութեան» ուսմբին: Իր քեռիին պէս հայատեաց և անոր վրէժխնդրութեամբ վատաւ... Նա արդէն շարունակ կը մեղադրէր հայերը, որպէս բոլոր խաղտութիւններու պատճառ: Թուրք աւազակներու վայրագութիւններուն ամենքն արդէն ընտելացնր էին, զգալցունց Նորութիւնը՝ հայոց դիմադրութիւնն էր և տեղ-տեղ անոնց բուռն յացունց Նորութիւնը՝

յարձակումները... Ասոր վարժած էին ցարի հյու սպասաւորները, վարժած էին և թուրք ազալարներն ու վրացական թթու ազգայնամոլութեան աշխարհը: Դաշնակցութիւնը ամենուն համար անհնարօրժեյի անակրեակ էր...

Շուշիի շրջանին մէջ, բոհնք արդէն, նահանգապետ Տակալաշվիլի բաժնէր էր նստիկանական բարձր պաշտօնները՝ թաթարներուն: Եկաւ— Շուշիի մեծ ճանապարհի հսկողութիւնն ալ յանձնուած էր յայտնի ասպակապետ Արքաա Վէլիբոյիին...

Զարբաղի շարժումն ևս կը ղեկավարէին թուրք բէկերը. Բահաթը բէկ, Աղբազալ բէկ և այլն: Անոնք ծրարէր էին, որ Քրքովան նախալարները սեկւելն պէս, գլաւտի թուրքութիւնը պէտք է շարժել երկու ուղղութեամբ.— ղեկի Շուշի և ղեկի Դանձակ, աւերելով ճանապարհին բոլոր հայ դիւղերը և կոտորելով հայ բնակչութիւնը: Կազմած էին ձեւաւոր խումբեր, գորակոչն ուղղուած էր նաև հեռաւոր վայրերու: Թուրքերուն, Տրապիզոնի զանոնք դիրքին ու աստու կողողուտի հետանկարով:

Մերկիներն ալ կը պարտաւտէին, նախասեօնով ստիտաւափելի վտանգը: Կազմակերպուեցա թաղաքացիներէն կորձող մը, որ ստանձնեց անտեսական մասի ղեկավարութիւնը: Թաղաքացիներուն վրա սուրբ զրեցեաց: Բացի իր զինուորներէն, Դաշնակցութիւնը կազմակերպեց նաև տեսակ մը ժողովրդական միլիցիան: Չբաւար ու պինձավաթ երիտասարդներ էին, որոնք կը արէր զէնք, ուղղամտներ և որոշ անական: Անոնք թիւր հասա հետզհետէ 150ի:

Ինչպէս ամէն տեղ, հոն ևս զրգոտոն ու կուխ նախաձեռնողը թշնամին եղաւ: Փաղաքի վերին, հաշկական մասը՝ մերձեք բաժնէր էին թաղերու, և խրաբանչիւրի մէջ ուղղական տեսակետով կարևոր կէտեր վերածնէր էին զիրքերու: Երաբանչիւր կէտի վրա կը հսկէին Տէն մինչև 10 կամաւոր: Կազմակերպուած էր և թուցցելի խումբ մը, խմբապետով և անոր օգնականով: Անա բռնի էր կարևոր զիրքեր. Ճարած բերթի զլուխը, Արի Դարպապետի, Իրգարէկի պարտէլը. Դեօվճար աղայի ասն զինացի զիրքը, Քամու Զաղայ, Դումիտով, Ազուլեայ եկեղեցիք:

1905թ. Օգոստոսի 7էն մինչև 16 տեղի ունեցան շարք մը անհասական զէպոնք, որոնք շարժողոյն խմբական կուխը: Փաղաքի կեդրոնում և ծայրերում սկսաւ բուռն Տրացանաձգութիւն, որ վայրիկանէ վայրկեան կը սաստկանար: Երկու կողմերը, զիրք բռնած, անխնայ կրակ կը տեղաչին: Հայոց մասի կեդրոնական շուկային մէջ— Թօփիտան— զրեզակահար կամ սրահողխող բնական բազմաթիւ թուրքեր: Եուն վիճակին եմթարիկեցան բանի մը հայեր թուրքաց թաղարում: Դաշնակցութեան շուրջ համարմանեաց կուղ ժողովուրդը: Ինչպէս ամէն տեղ, հոն ևս,

անձաւոր, շատար եղան վտանգը, վարիտուններն ու փախչողները: Վարձն իր սպայակոչտով կը ղեկավարէր կուխը: Թուրք խումբաններու որիշ վայրերում նիթած բարբարոսութիւնները վրէժխնդրութեամբ վտանգ էին շարբարգի աննատիւ կրիտասարգութիւնը, որ իր հերթին նոյնպէս տեղ-տեղ անխնայ եղաւ ղեկի թշնամին... Բնական, աւագ, վրէժխնդրութիւնն ու հակազդեցուցութիւն...

Կուխ մէջ պատժած՝ թշնամին զիմեց կրակի օդնութեան... Հայ թաղերը վտանգեան բանի մը կէտերէ: Մօտ շուր Զարիւր հայ տանը կրակեցան— ամենին հարուստ ու շրեք շարքաբաժնար: Հորհը լաւա-կրակեցան— ամենին հարուստ ու շրեք շարքաբաժնար: Հորհը լաւա-գրեք ուղեւաղիցն եղաւ թուրքերուն: Հայոց զարք բախտէն, բանին այդ օրը սաստկութեամբ կը փչէր վարէն (թուրքաց թաղաքամասէն) ղեկի վեր, հաշկական մասը... Մերկիներն ալ ստիպուած եղան պատասխանել և վտանցին մօտ 60 տուն թուրք թաղերում:

Հրապանաձգութիւնը ընդհատ-ընդհատ տեղեց ամբողջ հինգ օր: Ընտեսներ— 40 սպանուած մեր կողմէն, 68 վիրաւոր: Թուրք սպանուածներ կը հաշիէին շուրջ 500:

Ուշագրաւ մանքամատնութիւն: Կուխ հինգերորդ օրը, երբ թշնամին ուժեղացեր էր շրջակայ վայրերէն արշաւող թաթարներով, հայերը սուղ-նայտի մէջ էին, ուղղամտները կը սպառէր: Եւ ա՛ն իրենց ձեռքն անցաւ հինգու թնդանօթ մը: Երկաթի, հարթուկի կտորտանք լեցուցին մէջը և երեք անգամ արձակեցին: Որտի սպասարութիւնը ա՛նգին էր. թուրքերը անխնայեաց պարզեցին ճերմակ դրօշը: Մերկիները կը կուխին նաև ուսմ-բերով:

Մեր մարդկային կորուստները փոքրիկ էին համբանքով, բայց մեծ էին որակով: Զահեցաւ մեր առաջնակարգ, համալսարանական ուղղակի-բնիկներէն մէկը— Մարտիր ժամհարեան: Զօհ գնաց իր յանգրութեան: Ընկերներէն մէկը— Մարտիր ժամհարեան: Զօհ գնաց իր յանգրութեան: Կուցեաց առաջին շարքերուն մէջ, սլացած կտորտանք լեցուցին մէկ քանիք գետիկ զորքն ու ինքն ալ զարնեցաւ դեռ կուխ սկզբին: Մեր լաւագոյն զազափարական ուխտաճանքէն էր: Ռէպակական զորքըր աւարտել լիտոյ, կարծես կանխատեսելով խռովուող սպազան, ան-սա Պետրբուրգ ու մտա կամաւոր զինուորական ծառայութեան, զար-ծաւ ենթապալ: Ապա գնաց Դերմանիա և երկու տարի հետեւեցաւ ըն-կան կերպին գիտութիւններու: Հայրենիքի գծախտութիւնները կը կուխին կերպին: Կիտաւ ձգեց ուսումը և վերադարձաւ Կովկաս: Մենք տեսնոք զինքը: Կիտաւ ձգեց ուսումը և վերադարձաւ Կովկաս: Մենք տեսնոք զինքը: Ապա Մարեանի բոշկական խումբին հետ հաստատուեցաւ Մուշի ստեղին: Ապա Մարեանի բոշկական խումբին հետ հաստատուեցաւ Մուշի ստեղին, զորոնց այնտեղ մինչև որ թուրք կառավարութիւնը հեռացուց խումբը: Կովկասի մէջ, եկեղեցական գոյրերու կորուստները բնթացին ճա բար:

տանձնեց շատ մը պատասխանատու առարկութիւններ, զոր ի կատար
ածնց սրանչևի անձնութիւններ: Ի միջև չլլաց, կազմակերպեց մաս-
փորձը Գանձակի փոխ-հասնագրագետ զօր. Անդրէլէի ղէմ, որ զազանա-
բար ճնշեր էր հայկական ցոյցը: Օգնեց և Քրիստափորին «Փոթորիկի»
աշխատանքին մէջ Շուշիում, նոյնիսկ ժամհարանի ղէմ, որ իր ազ-
գականն էր:

Շուշույ կոկոր լաղթական նղա Դաշնակցութեան համար, բայց մեր
շարքերը դառնորէն կողբալին Մարգար ժամհարանի վաղաժամ մահը...

Կոհնեւրէն լիտոյ, մեր տեղական կոմիտէն հրատարակեց սրտառույ
թուցիկ մը— Ղարաբաղի հայ ժողովուրդին— որու մէջ կը կարդանք.

«Ղարաբաղի մասնաճակատութիւնը յարեց համիլաժմական շարժ-
ման և մեր հայրենիքը սուլեց նորից խաւար ու խայտառակ միջնա-
զարի մէջ... Հայրենիքի մի ծայրից միւսը հրդեհում, թաղանում, սպա-
նում է թուրքը, նոյնը անում է և հայը:

«Հայը չէր, սակայն, որ վառեց քաղաքացիական այս անիմաստ ու
ալլանդակ կուխ առաջին շահերը...

Դաշնակցութիւնը հինգ օր շարունակ Շուշու անուկի պատերազմը
մղեց, առանց որեւէ խրախուսանքի և օգնութեան՝ լիդապատու եղած
քաղաքացիների կողմից...

Այն Դաշնակցութիւնը, որ իր շարքերում ունէր Մարգար ժամհա-
րան, Անտ, Իշխան, Շամիր և ուրիշ շատ ու շատ անանուն հերոսներ,
որոնք հայ ժողովուրդի համար մեծակն կամեցան:

Նւ նոյն սյօք որոշել է այսուհետև նա, ինչ զեով էլ որ լինի, պաշտ-
պանել հայ ժողովուրդը թուրք խուժանի յարձակումներից...

Անբրանների վրա թառած բուրբի նման, էլ չողբանք մեր կորուստ-
ները... Յարկեր իրար և կազմակերպւն՝ նք, որպէս զի դիւրութեամբ դի-
մազբանենք մեր յիմարացած հարևանների յարձակումներին:

Դէպի ինքնապաշտպանութիւն, ուրիմն, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ,
յանուն քո պատի, յանուն քո ապագայի, քո քաղաքական և հասարա-
կական ինչպաների:

2. 3. Գ. Շուշու Կոմիտէ:

1905 սեպտեմբեր

Մեր շարքերը խորապէս մրդոված էին, ի հարկէ, քառկեցիկ ֆա-
ղափացիներս ղէմ, որոքը, ինչպէս ամենուրեք, աննշան բացառութեամբ,

մեզկ էին, անպարտահանաչ և՛ որ ամենէն ըմբոստեցուցիչն էր՝ չէին
ուզեր դիմ նիսթական անհրաժեշտ օգնութիւնը բերել կառուկներուն: Էին,
նղկելի, ցեղալին արասել էր... որ կը հարկադրըր անզամ մեր փափակա-
օիրտ վարքանի՛ «փոթորիկի», սերորի խօսքեր հուղվել Շուշիի հա-
տուտ հայերուն ղէմ... Կոհնեւրէն անցնել լիտոյ, անոնք այլ ևս պէտք
չէին զգար սնունդ հայթայթելու մեր կամաւոր դիւրորներուն, վաճաքը
անցած էր անոնց աչքին և բուրժուաներու խորճուրդը նորէն ամէն հոգ
կը թողար Կազմակերպութեան վրա: Ահա թէ ինչ կը զրէր վարդան,
Քիրօին ուղղած իր մէկ նամակին մէջ (1906թ.).

«... Չիւնորները կատաղած են, մարդիկ ապրուստի միջոց չունին,
անօթի են... Հազիւ կարող ենք զսպել նրանց... Ստիպած ենք լինելու՛
դիմել յայլայլեղ միջոցներ... Հետևանքը զուշէ շատ ծանր լինի... Դար-
ձևով մշտել է սկսեմ գոտայ, լրագրութեան էջերը սևացնել, թէ Դաշնակ-
ցութիւնը բռնութիւններ է գործ դնում և այլն, և այլն:

«... Մտածում եմ մի կերպ վերջ տալ... ամէն բան թողնել իրենց
պատասխանատուութեան ու... հետևանք. բայց հետևանքը այնքան ո-
ղորմելի է, կորստաբեր, որ կը նշանակէ մի քանի բուրժուանների համար
զոհ՝ բերել մի ամբողջ անգիտակից ժողովուրդ, որին ստիպւած եմ զօ-
նով, իրեն համոզելով՝ իրեն պաշտպանել... Որպէս զի բոլորովին լիա-
տառակներ, վարկարիկ զառանար, զուր պէտք է մեզ օգնութեան հաս-
նելք...»

«Մի ամբողջ անգիտակից ժողովուրդ՝ որին ստիպւած եմ զօնով,
իրեն համոզելով իրեն պաշտպանել...»

Խորունկ ու դառն ճշմարտութիւն կայ վարդանի այս խօսքերուն մէջ.
Միմիայն բուրժուաները չեն, ժողովուրդն ալ սուպ անտարբեր է՝ ան-
զամ ղէպի իր կաշի հարցը, ղէպի ինքնապաշտպանութեան ցառա հար-
ցը: Եւ Դաշնակցութեան զաղափարական փաղանգները շա՛տ անզամ
են մտրակով բշեր դիւրի ու քաղաքի ժողովուրդը ղէպի կախ... Հայ-թա-
թարական պատերազմը պայծառորէն յայտնաբերեց այդ հինաւուրց ճըշ-
մարտութիւնը, զոր բանիցս գիտած էինք նաև թիրախայտատակի կը-
ռիներու ընթացքին: Հայ-թաթարական պատերազմը ցոյց տուա, թէ
որպիսի փրկարար դեր կը խաղայ կազմակերպւած ոչժը, անզամ փորրիկ
առզմական կորիզները՝ ծոյլ, անշարժ, անգիտակից զանգամներուն մէջ,
որոնք առհասարակ չունին ուղղութիւն ու նտրամենտութիւն, և պատ-
բաստ են փախուստ տալու մէկ-երկու զինեւժ հրոսակիներու առջև...

Վերջացած չէր Շուշիի ողբերգութիւնը: Թաթարը զօրաւոր էր ամ-
բողջ Ղարաբաղի մէջ և չէր ուզեր հրամարիլ հայ տարրը ճզմելու, «մաք-

րելու իր երազին նոր, աճար որս մը կը ներկեր Բագրի, Գոնձակի, Ազգամիթ թուր չէ՛նքրու բանակին մէջ... յառկապէս Շուշիի դէմ:

1906ի Յունիսն է: Քոչի օրերը: Տասնեակ հազարաւոր թափառականներ, գինւած, իրենց նախիրներով կը բարձրանային դաշտերէն զեպ լեռք, զէպի հայկական Ղարաբաղի հովաւան արտաձայնէրը: Այս ասրի անոնք ճամբայ կ'աճէին ռազմական որոշ ծրագրով, զոր մշակելէն իրենց պարագոյնները:

Մտրիկի պէս տարածեցան ամենուրեք, զբանեցին բարձունքներ Շուշայ շուրջը, կարեցին ճամբաները, գրեթէ իսպառ կզդիացուցին, ան շատեցին քաղաք իր հայաշատ շրջանէն և սկսան սիտոնմատիկ յարձակումներ հայոց դէմ: Իրենց հանդիպած բոլոր հայերը հատ-հատ կամ խումբ-խումբ կը կոտորէին: Հայ մարզը անսասարակ զէնքով ճամբորդել չէր սիրեր և զէնք ալ շատ չունէր... Որքան ալ մեծ էր Կազմակերպութեան ճիւղը՝ զինելու ժողովուրդը այդ սեւ օրերուն, նա չէր կարող ի հարկէ, բաւականազօք դրամ ու զէնք գտնել՝ հայութիւնը դանդաւորն զինելու և զինավարժ ընելու համար: Այդ մարզին մէջ, հայեր, ասորաբախտարար, չէր կարող մըցիլ իր մասննաական զբաղեցն հետ, որ զինւած ու զինավարժ էր հինէն ի վեր և ունէր լայն հնարաւորութիւններ Պարսկաստանէն ու այլ տեղերէն զէնք ու ռազմամթերք փոխադրելու և առակ, որ ռուսական իշխանութիւնները, ինչպէս տեսանք, բնաւ արգելք չէին հաներ անոնց առջև:

Ուստի այդ շրջանին մէջ, հայկական Ղարաբաղում, օր կ'այ համեմատաբար արի ու արթուն հայ ասոր մը, հարիւրաւոր հայ զինվոր մեծ մասաւոր անզէն, անպարտպան էին:

Եւ քոչը կը բարձրաբար շարունակ, անպատիժ թալանելով ու սպանելով: Շուշիի շրջակայ հայ զինվորը— Խախիճալու, Շոշիբնկ, Ղարաղըշլազ և այլն— պաշարեցան: Մաս մը փախան, ապաստանեցան քաղաքին մէջ (Շուշի): Բայց շուտով քաղաքի կացութիւնն ևս դարձաւ անպարտապի:

Գէշ ւտրեր կուգային և Աղղամէն: Գիշտախններու աճարին որջ մըն է, զուտ թրքական լայնածաւալ շրջանի մէջ, Շուշի—Եւլախ—Բաղու մեծ ճամբուն վրա: Կտրեր էր ազատ երթնելը: Չէ՛նքրներ կը յարձակէին շարունակ Եւլախէն եկող հանրակառոթերուն վրա, զուրս կը նետէին հայ ճամբորդները, այլ և կին, կը կոտորէին կամ գերի կը տանէին: Այդ ձևով նահատակեցան հարիւրաւոր հայեր:

Թուր-հայկական պատերազմը մեզի համար ամենէն սրտամճիկի վայրկեաններն էր: Եւ ամենէն պարտութիւն Աղղամի ու շրջանի ռազ-

մասը հօրգաներու պատերազմական պատրաստութիւններն էին, որմ լիսոյ պիտի արշաւէին Շուշի վրա:

Շուշին— մահացաւ վտանգի տակ... Բուս մը հայութիւն՝ գրեթէ իսպառ մեկուսացած, շրջապատւած քուշտրներու սպառազին հրոսակներով, ապականած իր ռազմական լեզվօնի, 2. Յ. Գաշնակցութեան բուս մը կտրեցներուն... ներսն ալ՝ շուրջ 20 հազար թուրք ընակչութիւն, նոյնպէս սպառազինւած, կազմ ու պատրաստ:

Տաղապալիի օրեր էին,— և ողջ ռուսահայութեան ուշադրութիւնը ուղղւած էր զէպի այնտեղ, Ղարաբաղի հինատուրք ու բարձրաբերձ միջնաբերդը, զոր թշնամին որոշել էր ամէն գնով նսանել, ճարակելով ու զուրս մղելով հայ տարրը և այդ արիական բարձունքներէն սպառնալ գտաւտի հարկը հազարաւոր հայութեան:

Չնք խօսիր իշխանութիւններու մասին: Զօրավար Գոյոշլազով նոյն գիբին էր բռնած, ինչ որ իր նախորդները, թէն որոշ ժամանակ սպառնազին բռնեցք կը ցուցնէր թուրքերուն, զոր միշտ կը տեսներ յարձակողական դիրքերուն մէջ:

Առաջին յաջողութիւնները խանդավաճներ էին քուշտր խումանը և նա միշտ աւելի զրգոյն ու յանգուզն՝ կը սաստկացնէր իր յարձակումները թափի հայ գիւղերուն մէջ, Շուշայ շրջակայումս: Մեր խումբերը բաւական նայ գիւղերուն մէջ, Շուշայ շրջակայումս: Կաշխատէին խոշո տալ զանգաւածակն բախումներէն, որոքք խիստ սուղի կը նստէին հայ ժողովուրդին, անգամ յաղթութեան պարագային... Այգպէս էր Կազմակերպութեան կարգախօսը, զոր խնձմտօրէն կը կատարէր ինքը Ղարաբաղի մեր ուժերու ընդհանուր հրամանատարը— Վարդան: Նա հրահանգեր էր խումբերուն՝ շարժել ծայրանից զոտչուխամբ, շպտաստխանել հակառակորդի գրգռումներուն, համբերել, առկալ բառ կարեւորն երկար: Եւ կըր խումբայեաններէն մէկը— Տէր-Աբրահամեան («Թառցիկ») — խոշալուի մօտերը գերիվարեց ու բարդիլ տուա տասնեակ մը թուրք անվանաւայնականներ, շքամանատար անմիջապէս պաշտօնանիկ բբու անկարգապահ խմբապետը և ընդք Թիֆլիզ: Խեղճ ու կրակ սալապանները, որ Կանդարտը իրենց ճամբան կը քաղէին, պէտք չէր կոտորել— ասի հակասակ էր թէ խզնի և թէ բանակաւորութեան, վասն զի աւելի ևս կը գրգռէր հակառակորդը, և 2. Յ. Գաշնակցութիւնն ալ պիտի հուշակէր, որպէս բարբարոս ուժի մարմնացում: Այգպէս էր խորհէր Վարդան: Կր թալան չէր ռազմիկի այդ մարզաւոր փիլիսոփայութիւնը: Գարձնալ, ի տեսնաւ հին ռազմիկի այդ մարզաւոր փիլիսոփայութիւնը: Գարձնալ, ի տեսնալ, կը բարոզէր միշտ՝ պատժել բուն ռբարդործները և բառ կարնչ-

տն խնայել թուրք անձնդ ժողովուրդը, բայց շատ ղեկաբերու մէջ ինչ ալ կը կիրառէր «անկ ընդ ականքի» սկզբունքը Նիկոլ-Գումանի իմաստով նա ցաւով կը բռնանէր, որ իր գրուշարու ու խաղաղասէր գործիականորէր սխալ կերպով կը մեկնաբանէր թշնամու բանակում և բնա չէր նպատակ մտրբեր խաղաղացնելու: Ընդհակառակը, թշնամին ատկէ միայն աւելի կը բաշարելու ու կամբարտանայանար, վերագրելով ճայք վեճանձնութիւնն ու խաղաղասիրութիւնը— երկուդի...

Ահա թէ ինչ կը գրէր ինքը Վարդանը*)— 1890—91 թուականներու մեր տնորանիկ փազանգի ճամբատոր զինուորը, միակը իր ժամանակն ու սերունդէն, որ այսօր տակաւին ողջեւու շարքին մէջ է, կամ բակն աւելի ճիշտ՝ խորհրդային հայրենիքի կենցաղի մեռեալներու ցանկին մէջ**):

«Այս արիկաների համար (խօսքը թուրքների մասին է. Մ. Վ.) մեծահոգութիւնը նշանակութիւն չունի... Լքբունով են և քաշակունով ենըպրօրելով, որ հայերը շափազանց վախկնում են»...

Ուստի մերոնք ալ կը սկսէին շարժել և հարածին հարածով դատասխանել: Ասա՛ղ, անհատական սպանութիւնները, վերջ ի վերջոյ տխտասափնիօտէն կը յանգէին զանգաժային բախումներու:

Երբ թուրք խաժամուրդ գրաւեց լեռնային գիրքերը, այն ժամանակ բուն շուշեցի թուրքերն ալ երես առին, զուտ բարձրացուցին և ազատորէն, զինւած, կը շրջագայէին քաղաքի մէջ. բան մը, որ հայերուն արգիւած էր: Շուշիի թուրքերը պատրաստ էին յարձակման: Եւ որովհետ հայերը առիթ չէին տար, իրենք ստեղծեցին այդ առիթը: Օր մը զարկին մեր քաջ զինուորներէն մէկը, Մասնակ առնւում: Երբ ոստիկանութիւնը հասաւ սպանութեան վայրը և մեծ թուով հայեր ալ համախմբեցան դիակին շուրջ, մէկէն ի մէկ թուրքերու կողմէն սկսան զնգակներու տարած տեղով ղէկի հայցը թաղերը: Մերինները անմիջապէս մտան իրենց գիր-

քեր և կոխը բռնեցան: Կարմակերպութիւնը ճամբեց իսկոյն սուրհանգակ մը ղէկի Ասեկերան և Կակեաներու (հոթիոն) ազգանշանով իմացուցին դատարին, որ կոխը սեղան է Շուշիի մէջ: Արհնատ կրկիսին մէջ կը շարժէին հազարի շափ թուրք հրոցանաւորներ և շուրջ եօթ հարիւր կամուրները Գաշնակցութեան ղեկավարութեամբ: Նախնական որոշման ճամնածայն. մեր վաշտերը սկիզբէն իսկ զիմեցին բուռն, շանթով յարձակողական, դիտարարապէս Ղումուդի թաղէն և երկու ժաման մէջ գրաւեցին թուրքական շարք մը գիրքեր:

Ելանաութիւնները, մեր յառաջխաղացման լուրն առնելով, իսկոյն զօրք շրկեցին վրացի սպայի մը, Մաշավարեանիի տաշնորդութեամբ, որ կրակ բանալով դուրս մղեցին մերինները իրենց գրաւած գիրքերէն: Մեր նահանջը երկար չաւեց: Տղաները կատարած էին վրացի սպային ղէմ, որաւ պատճառով երկու ռուս զինուոր ալ սպանեցան հայ զնգակներով: Վրացին խոհեմութիւն սեպեց շրանալ կուխ զաշտէն... Ատկէ օգուելով մեր խումբերը վերստին յառաջ խաղաղեց և կոխը ավելի եւ ասարացան: Զօրավում Գօլօշապով, անշուշտ, ձեկ համար, բուռնք թափահարեց նաև թուրքերու ղէմ և քանի մը անգամ նույնիսկ թնդեալօթ արձակեցաւ թուրքերու սուղութեամբ: Երկիսան ղէմ մերոնք շրջապատեցին պարսկահայասակ Իրզայի և Փատայի-Միլլոյի քով քովի շինած հայկապ աները, որ բարձր գիւրդ ունենալով, կիշխէին հայկական շատ մը գիրքերուն վրա, կաշկանդելով մեր աղաւ շարժումները: Թուրքերու ամենակարծիք գիրքերէն մէկէն էր այդ, որ անորք ամիտներու ընթացքին վերածք էին ճըշմարիտ ամրոցի: Այդ բարձունքէն թշնամին ծրարքեր էր արշաւել ղէկի հայկական թաղերը և իսպառ հրկեհել զանոնք: Հրկեհը, այս անգամ արգին մեր խումբերու ձեռքով նիւթւած, նոյն օրն իսկ լափեց այդ հայկալ շինքը: Ապա Գաշնակցութեան ճրճեցները կրակի տին բազմաթիւ ուրիշ թուրք գիրքեր:

Յուլիս 12ի մարդը գիշերը յարձակողական գիրքի մէջ մնացին մեր խումբերը, մինչև լույս: Հրկեհներու ճորճառեքը կը խառնէր կուխ անըղհաւ միտրին հետ: Ետա տունք վառեանք թրքական թրքերուն մէջ*): Տղաներու հպտումն էր՝ հասնել թուրքերու Շէլթան Բաղարին:

*) Հրճեցներու այդ խումբերը կազմակերպւած էին շատ տեղերում: Անոնք յալկացած էին 12 ասրիկանցն սկսած փոքրիկ, ինքուս տպմներ, որոնք զնգակներու տարափն առ ղեկուրն պէս քոչկոտնելով, ղէկի բշմանս գիրքերը կը պահային՝ որդիներու համար: Վառելանիտրոն էին՝ որն, արարտ, անարտ փայլանք, անսի մէջ յարսիսան տաշններ ու փայտի կտորանք: Տղաներն ունէին նաև երկար փայտե ձողերու վրա անբացած սրամայր երկաթ պատասալներ, որոնք միշտ-

*) 1906թ. Յունիս 9ին յաւկիթ անմալով՝ ուղղած Հ. Յ. Գ. Բիլիօին:
**) Սխտ թերի, անբարար է այդ զեղուց եւ նա, քայց համեմատարար լաւերէն է Բիշ կան, ասարախանարար, շնորհիւով գրած տեղեկագիրներ մեր յեղափոխական արշիվներում մէջ: Անգամ խոշոր զուգանքու մտայն երկրի մեր գործիչ-թրքամիտները, իրենք ալ սարած կտի ստորնայ ցաւու հոգանելով, չեն ունեցր ժամանակ համբերութիւն եւ հոգեկան անորրոյթիւ՝ արձանագրելու ղէկները, պատմուրի փատորէն, հանգամանօրէն յեղափոխական պայքարի անհաշի ու յուզամտացիք դրագները: Ըստ շատեքը, մամուսայի խոշոր գործիչներն— մտադրական կամ ռազմիկ-գերե ին միայն հակաբե, կցկտուր անասներ Բիլիօններուն իրենց գլխով անցած անբկայապ ղէկներու շուրջը, ուրիշ շատերն ալ այդ ղէկները մանքամանօրէն պատմուր տեղ՝ սիրտ են ձուռն ու պարթեթիկ նկարագրութիւններ տալ, գրականութիւն ու փիլիսոփայութիւն ընէ:

Հուսադժմին հրացանաձուլիներ դադարեցաւ: Յազարդ օրը դառառէն մեծ օգնութեան հասան նոր թաղմ ուժեր, 120 հրացանաւոր: Նոր յարձակում մեր կողմէն Քորբերը տեղ-տեղ կը կուլէին օրհասակիան կատարութեամբ: Մերիները իրենց պատրաստած թնգեթիկները կը ամբարտէին Քորբեական թաղերը: Մեծ աստատի կը տարածէին մանասնոց մեր հակիթանման ուժերը:

Յուլիս 13ի գիշերան մեր բուն յարձակումը յուսահատութեան օրարարչութեամբ մասնեց թշնամին: Շէյխան Բազարը պարպեցցաւ, թալ մաթի Թուրք ընտանիքներ պատաստան զտան բանտի պարիսպներով ներքը: Տեղի ունեցաւ ընդհանուր թալան թուրք թաղերուն մէջ՝ թուրքերու մեղքով: Դարձնայ մինչև լոյս շարունակեցան մեր խումբերու յարձակումները, հրացանաձուլիներն ու հրդեհումը: Այդ երկու օրակ կտի ընթացքին մեր պահեստէն կրակած փամփուռներու բանեւոր կ հասներ մօտ 80,000ի:

Կիւր վերջացած էր: Յուլիս 14ին ստաւոսեան թուրք ազնոցիկ երեւելիներէ բռնիչ Մէհմանաբով աղերսագող մը կը դիմէ զօրավար Գուլշայովին ու հաշտութիւն կը խնդրէ հայերէն: Հայոց բանակէն 8 կէտեր բակացած պայմանագիր մը տրեցցաւ թուրքերուն: Գլխաւոր պահանջներէն էին՝ ոչնչացնել Կիւտան-Հուտան և Գեօվհար աղալի տաղիքներն ու պապհովը սպանած Սահահի ընտանիքը:

Թուրքերը շարունակ կը ձգձգէին իրենց պատասխանը: Ակներն էր որ անտեր կուղէին միայն օգուլի ժամանակաւոր զինազարդէն՝ զոր սէն օգնութեան ստանալու համար: Սրբան աւելի մեր ընկերները ընդունաւ կերթային թշնամու հաշտութեան պայմաններուն, այնքան աւելի նա

ցով վառելանիւրը կը գետելիցն տանիքներու, պատշգամներու և պատուհաններ վրա:

Հըմիդներէն գատ՝ Դաշակցույթանք վերքիլի քանակ ուներ ճաւի իր հրոխառչներու խումբերը, որոնք մեղքած կար երկու հրշէջ մերեւել առակներով չորս ուղիք ու քանակու գործիքներ, քանիք, թուրքեր, ջնողի խողովակներ եւ այլն: Անք բառի մէջ՝ ճաւի սանտարակեաց խումբեր իրենց պատգարակներով: Վերադարձանք, ուր մշտապէս կը հակէին մեր վերականգնողիկներն ու այրիքը: Կտի սկսուեալն պէս, ամէն շքշքամ, ծողովորդէն նախօրք ընտրած անուստակաւ քոզակները կազմակերպուին զինորդներու համար քաղալին ճաշարաններ, որոնք յուղիներէն կը հասցնէին թէլ, չորս ու տար կըրակուր: Չինորդները կարգով քոյար կառնէից, կը հանգստանային:

Ատրոնոմիկները կերտումք Իրանագներ կը տանէի ղուկի շքշքաններն ու տըղիքներիցն Լուտայից կտի քերպոքի մասին: Փամիլուշ քանդուն համար քոտակ մարդիկ էին նշանակած: Կարգապահույթիցը կատարեալ էր, մասնաւոր քոտային օրը (Յուլիս 12), երբ զիտ շէն էկած գաւառացի օգնակաւ ուժերը:

կը գանձար խրոխտ, ամբարտաւան... Միայ կողմէն այլ ոսու զինորդական հրամանատարը կը սպանուար մերոցը. «Եթէ վերստին յատարանար, կնացնեմի պիտի բռնեմ»... Անկի կացութիւն մըն էր: Հակառակօրդ շէր ոսկեր հաշտուի և կտիր պիտի շարունակէր...

Կազմակերպութիւնը մէկ կողմէն, Հայոց ազնոցիկ քաղաքացիներու միջոցով կը մղէր անչաք ստակցութիւնները, միւս կողմէն կը պատրաստէր նոր կախարհներուն համար: Նա վճարէր էր ամէն գնով ոչնչացնել թուրքական ամենէն վատնդաւոր զիբքերը և մասնաւոր «Կիւտան-Հուտան»: Գիւնց յուսահատական միջոցներու: Մեծ դժարութիւններով անցք մը փորեցցաւ շէնքի պատի տակէն և անոր մէջ զեանդեցաւ մէկ արկից, մօտ 30 թիւ պայմուտցիկ նիւթ:

Այդ յանգուցն քալը, սակայն, անկատայի շէր կարող անցնել: Սկսաւ Գիբուսան-Հուտանի շուրջը յամատ, ինքնատալի և պարթէիկ կտի մը: Ներք զիբք բռնած թշնամին, որ նկատուր էր հայերու գործորութիւնը, յուսահատական ճիգի կներէ հեռացնելու խորհրդաւոր արկեր պատն անցընէ. հրացաններով կը հրէին ու դուրս կը նետուին այն: Բայց և ամէն անգամ մերիները վերստին կանցնին պատի տակ և պատի վրայն անցընէ. հրացաններով կը հրէին ու դուրս կը նետուին այն: Բայց և ամէն անգամ մերիները վերստին կանցնին արկից շարձարագոյն տերը: Ի վերջոյ, թշնամին ու նորէն կը զեանքին արկից շարձարագոյն տերը: Ի վերջոյ, պատի տակ զեանքը, կը վառեն պատրոյիք ու կը հեռանա: Նւ ստաւոտանեան ժամը հօթ և կէտին յայացոցիչ զգրդիներով կը պայթի ուժասուտայն անցք մը բանալով ղեկի ներս, ղեկի անաղաչ շէնքը: Գիբուսան-Հուտանը խորտակած էր: Անմիջապէս Դաշակցույթան հրձիգները, որ պատրաստ կը սպասէին, ներս կարշտան բացաւքով և տուք կը հըրգնեն:

Թշնամին, սահմակած, ղէնքը վար դուրս ու զինեց ոսու զինորդական հրամանատարին, հաշտութիւն խնդրելով: Այդ գիշեր, սակայն, նա կարողացեր էր օգնութիւն ստանալ զուրկէն, շուրջ 200 զինեւծ ուժեր, որոնք անցեր էին մեր զիւլացի զիբքապահներու լեախատեալած զագտեն ձամբով՝ (Փաշլուրի և Կրիմանի արանքով):

Վերստին հաշտութեան բանակցութիւնները, որ հակառակօրդ դար-

*) Առհասարակ, թուրքերը մեծ դժարութեամբ կը յաջողէին դուրսէն ներս փախցնել, որովհետև Կազմակերպութիւնը ուներ ճաւի թուրքի խումբեր քաղաքի շուրջը գտնուող անդանուոր ձորերով մէջ, տակն անգոյ կը հակիին շքշքամ երթուիկներ վրա եւ ի հարկին կապահովէին հայ օգնակաւ ուժերու մուտքը գաւառէն քաղաք: Այդ վերջինները, մեծ քով շէն գար. Օւշիի ուժերը, քանդակաւոր, ինքնաբար էին, մեծ գաւառը կը գտնէր Աղլալի պատմաւորներուն տակ և սասուկի պտը ներք զինած ուժերը:

ձեւէ շարունակ ձգձղեր, դրսի օգնութեան յոյսով: Յուլիս 21ին— նշ գնա: Քուրբերու բարեկամ, սոս Երեւնականի հուլայ զօրքով Ազարթի աւերակները՝ պարպելու զայն հայերէն: Հոն են և բազմաթիւ թուրքեր որոնք բանն քայլի վրա կը խօսին, կը վիճին հայերու հետ: Յանկար Երեւնականի կը մօտանայ թուրքերուն և կարծես ստոր ազգանշանի վրա պատանելի ետեւէն թուրքեր կը սկսին կրակի զէպի հայերը: Երեկու էր Մերայինք փութով ուժեր կեղծողներին աւերակներու ներքը և շուրջ ու շուրջը հակիթներով շարք տին խումանին, որ փախուստի մասնակցաւ: Աւերակները վերադարձել յետոյ, նորէն յարձակուով, մերկը բռնցին թշնամին մինչև իր նախկին դիրքերը: Հրացանաձգութիւնը տեւեցաւ մինչև գիշերան մամբ 2: Յուլիս 22ի առաւօտը լուսացաւ արջի խաղաղութեամբ: Հրացանաձգութիւնը երկուստեք զաղբած էր:

Ազգական վերջացաւ Եուլիի երկրորդ կողմը, որ փոքրիկ ընդմիջումներով տեւեցաւ ամբողջ 9 օր և որ կատարեալ ռազմադաշտի վերանկի էր բազազը: Կուր ընթացքին մեղիներուն ձեռքն անցաւ թուրքական մէկ զօր, որու վրա նկարած էր Ալիի թաթը...

Անցնինք զաւտը: Ամբողջ դիրք մը գրեւտ է այն արհմանակը կրկններու մասին, որ տեղի ունեցան լեռնային Ղարաբաղի բոլոր անկիւններում, մասնաւորապէս Վարանդու ու Խաչնիի մէջ, Կառկառի հովտում, պատմական Ասկերանի շուրջը: Կոհներ՝ որոնց մէջ մեր լեռնցիները տան բազմաթիւ ապացոյցներ արիութեան ու անձնագոհութեան: Կոհներ՝ որոնց մէջ առաջին անգամը հռչակեցաւ մեր վատարաբախ Համազասպը, վաճառքի մատրատար իւրաքանչեւ, որ ռազմիկի փայլուն կառիւր մը ստեղծեց այդ օրերէն մինչև Կամաւորական շարժման և Բազուի հերոսամարտի արհմայի թակամները և ապա կնքեց եղբրականութիւն մը մահանաճուն 1921ի, Երևանի խորհրդային զինանին մէջ:

Ինքնաբիւն է նոյնպէս Ասկերան նկարագրութիւնը տայ այդ բոլոր կը ունենան, որոնցմէ մէկ բանիւր իբր խիստ հետաքրքրական են:

Ոչուլ՝ ս կը պատրաստէր ինքնապաշտպանութիւնը զատուներու մէջ 2ինսովաթ մարդիկ պակաս շերի Ղարաբաղում, բայց պահանջը շարժանց մեծ էր և հարկ էր նորից պատրաստել: Հարկ էր մանաւանդ զինել կրիտաարդուութիւնը, զկե՛ք գտնել և տարածել ժողովուրդի մէջ Ամենէն հրատապ պահանջն էր այդ: Վարդան հակիրճ տեղեկագիրք մը ունի այդ մասին, ներկայացած Զորքորդ Ընդհանուր Ժողովին: Խորագիրն է՝ «Ապագայի ինքնապաշտպանութեան գործը Կովկասում»: Ան հակին յայտարարութիւնները:—

Շատ շատերը չլին ըմբռներ, որ կացութիւնը իբր կրիտիական էր ժողովուրդը չէր կարող հասկնալ թրքական յարձակումներու իմաստը:

չունէր վտանգի դիտակցութիւն և չէր ուզեր զէնք գնել: Այդ պատճառով Կազմակերպութիւնը ստիպւած էր բռնութեան դիմել, որու համար շատ քարկածեցան նենգ ու շահախնդիր հակառակորդներու կողմէ: Մեր բնակիչները կը ստիպուին գիւղացիներուն ծախել իրենց եղբ, կողք կամ ուրիշ սե՛կ զորք՝ զէնք գնելու համար: Անոնք կը յորդորէին, որ իւրաքանչիւր գիւղացի իր սեփական զէնքն ունենայ: Կը ստիպուին ունեւորներուն մէկէ մեկի զէնք ձեռք բերել՝ մեր զինուորներու արամագրութեան տակ գնելու համար: Թուրքական շրտորները կամ ազատ կը ձգէին կամ թէ կը պարտաւորեցնէին զէնք արձանակ մը ունենալ: Կը հարկադրէին գիւղացիները ընդհանուր ժողովարարութեան բնէլ և հաւաքած դրամով զէնք ու ռազմամթերք գնել, որոնք կը դառնային գիւղի համայնական սեփականութիւն և կը արժէին գիւղի մէջ գանձող ազգային զինուորներուն: Կը հարկադրէին, վերջապէս, որ գիւղացիները դիտակցութեան տակ զէնք գնէր ձեռք բերելու Կուսակցութեան մատանակներու միջոցով: Վերջինները ենթակայ էին Գաշակցութեան հակութեան և շարաշահողներ կը պատմուին:

Եւլիս—Եուլի մեծ ճանապարհը կտրած լինելով, Կազմակերպութիւնը լեռներու, ձորերու վրայով, հայրենակ վայրերու մէջէն, ահագին դժուարութիւններով նոր համար էր բացաւ, որով ուղղակի հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր Գանձակի ու Քիֆիզի հետ և այնտեղէն զէնք ու ռազմամթերք կը ստանար մեր մարմիններու միջոցով:

Այդ միջոցներով Կազմակերպութիւնը կարողացաւ կարճ ժամանակի մէջ բաւականապէս զէնք ձեռք բերել և տայ շունեւր գիւղացիներուն: Այն գիւղը, որ առաջինը միայն շորս-հինգ հրացան ունէր, այժմ, մեր բնակիչներու քարոզներէն ու ճնշումներէն յետոյ, կը տրամադրէր 20—30 կերներու քարոզներէն ու ճնշումներէն յետոյ, կը տրամադրէր 20—30 հրացան, և գործնալ նորերը ձեռք կը բերէր զէնքերու ընթացքին: Զէնքերու գնելը անապոյնական շափեր էին ստած, վասն զի հայ և թուրք, մուսուստանի այլ և այլ քաղաքներ ըրկած, զէնք գնելու մէջ կատարի մտքում էին սկսել իբրտուր զէնք... Կոհներու ատեն մասին հրացանը արժէր մօտ 300 բուրլի, բերդանը՝ 150 բուրլի, փամփուշտը 20լն մինչև 50 կոպէկ:

Շարժումները կը ղեկավարէր Եուլիէն նոյն Վարդանը, որ ինչպէս տեսանք շատ սիրահար չէր կուր թուրքական մէթոքներուն և կը հրահանգէր ահաւատակ նախալարձակ լինել ու շատ հետու շտանի մով-սիական հինաւորը պաղտամը (ակն ընդ ական): Սակայն, Ընդհանուր Հրամանատարը հետո էր,— և տեղական ուժերը իրենց խառնածքի կը չըրան անտարբեր հետո էր,— և տեղական ուժերը իրենց խառնածքի կը չըրան կը զնէին դիտարական գործողութիւններու վրա ու ստէլ կը շարձէին նիկոլեան ձեռք:

րէլն: Գաշնակցութեան ներկայացուցիչը գուցէ տակաւին պատրանք մը ունէր... Գուցէ էր յուսար իր հնդկահայութեամբ ու յորդորներով դարձրէ բերել աւազակը և օգտագործել անոր հմայքը ինքնապաշտպանութեան գործին համար... Հաթամ կերթայ Վարդանի հրաւերին, կերթայ գող աւելի մղած հեռաքրքրութեան, բան ակնածանքէ ու երկիւղէ: Եւ տեղի կունենայ ուշագրայ դրոյց մը երկու նշանաւոր հայերու միջև, — գաղափարական առաջնորդի և արհեսարու ազգակապիտի: Վարդան երկար կը խրատէ, կը յորդորէ և ի վերջոյ կը սպաննույ ու թուրքերէն այս բաները կը նետէ հակառակորդին.

— Հաթամ՝ րէկ, դուն աչաւն ես (առիւծ), ես այդ լաւ դիտեմ, ամենքը գիտեն: Բայց դուն ալ գիտնալու ես, որ առիւծն աւելի զօրաւորը կայ — փիղը: Գաշնակցութիւնը, որու անունով ես կը խօսիմ, այդ փիղն է և անոր կենդիւի հարսածներէն օր մըն ալ քնել կարող է հասնիլ...:

Այս սպանալիքն եւս անգոր եղաւ շեղելու թաթարախոյ աւազակը իր ազգագաւ ուղղութեանէն: Առերևութա համակերպեցաւ Վարդանի յորդորներուն, բայց տակէն շարունակեց իր դաւադիր ընթացքը: Եւ քիչ յետոյ գոռոզ, ամենակարող Հաթամ ըկի դեռ կը թաւազորը ընկաւ Քեաթուկ բլրի վերելքի ճամբուն...:

Տերթրի նեթարկեցաւ և Շամիրը, իր դաւաճան եղբայրը: Հրապարակը մաքրեցաւ, ազգութացութեան բոյնը քարուքանդ եղաւ: Մեծ էր կառոյ ու տառապող ժողովրդեան ցնծութիւնը...

1905ի օգոստոսի մէջ եկր: Շուշիի առաջին կոնր անմիջապէս արձագանգ տաւ Ասկերաւանի մէջ: Շուշիի կազմակերպութիւնը ղեկնի դիմելով, կը հրահանգէ Վարանդայի ընկերներուն՝ փակել Ասկերաւանը: Փակել պէտք էր այդ մեծ ճամբան թրքական հրոսակներու առջև, որոնք շատեց պատրաստուր էին արշաւելու Աղզամէն ղէպի Շուշի: Բայց ինչ էր Ասկերաւանը: Բուս-պարսկական պատերազմի օրերէն հռչակած վայր մը: Ընդարձակ կիրճ մը Վարանդայի ու հաշիւն միջև, որու արանքով կը հասի լայնաւազան ու վարարուն Կարիւսա գետը: Հինատուրք բերդի կիսափլատակ մարտկոցները կը մնան այսօր իբրև վկայ այն պատմական կռիւներուն, զոր մղեց Բուսաստանը հայոց աշակցութեամբ Շահրնշահի պետութեան ղեմ, 19րդ դարու սկիզբներուն՝ Ղարաբաղը նւաճելու համար:

Կարիւսի ալ և ձախ ափերէն ալիքածն կրէնն բլրակներու խրմ-

րումներ, որոնք վերջին ծայրերը կը մխին դեռի մէկ ու միւս եկկրքին: Ծարտկոցները երկու մասի բաժնւած են. մէկ մասը կը գտնի հաշիւնի, միւսը Վարանդայի մէջ: Երկուքի մէջտեղէն կանցնի մեծ ճամբան:

Շուշուայ հրահանգը ստանալուն պէս, մեր ընտիր կառոցներէն բանի մը տանեակ փութացին դրակ մարտկոցներու մէկ մասը, Վարանդայի կողմը: Աստեց մէջ Գրիգոր Միքրաբէկեան (Մամուն Խէշօ), Արամայիս*): և որչի՛նք: Շուտով ծայր տաւ թուրք ձիաւոր հրոսակներու շարանը, որ կուգար Աղզամէն ու կը սլանար ղէպի Շուշի: Մերիկները լուռ ու մուռ, մարտկոցներու մէջ թաղանձ, կը սպասէին: Երբ թշնամին դրեակ հասնելու շափ մտեցաւ, հայոց հրացանները որտաացին: «Ծա՛րկի» գոռալով ձիաւորները բազմութեան յետ նահանջեց և գրոհ տաւ ղէպի հաշին, ղէպի երամոթք և հանարազ հայ զինուոր: Բայց այնտեղ ալ Համազասպի վաշտն էր, որ ծառացաւ անեց զէմ, շար տաւ և խոճապահար փախուտի մասնեց: Թշնամին սակալէ ընր հրամարք իր երազէ՛ն՝ ճնղրել Ասկերաւան հայտուռ շղթան և օգնութեան հասնիլ Շուշիի կառոց ցեղակիցներուն: Զինուորներու թիւը ժամ առ ժամ կանք և շուտով 500 հոգիեց թագմութիւն մըն էր, որ կատաղի ունեցով և պարսպ, աննպատակ հրացանաձողութեամբ սլացաւ ղէպի ահաւոր կիրճը: Եւ նորէն անկաց մեր ուղղմիկներու զնգանկերուն տարափը — այս անգամ նաև հաշիւնի կողմի մարտկոցներէն, որ Համազասպն էր թագմուած իր զինուորներով: Աւ վերստին արշաւատումը սարսփահար փախուտ տաւ:

Այս բոլորը կատարեցաւ օգոստոսի 15ին: Գիշերն անցաւ խաղաղ և լուսացաւ թրքական նոր արշաւի ժխորին մէջ: Տեսարան էր... Բուս մը հայ կարիներն՝ ապախնամ քարուքանդ բերդի մարտկոցներուն — ընդդէմ հազարաւոր զինուած խամամուրի...:

Մէկ կողմէն հաշիւնի կամատրները Համազասպի առաջնորդութեամբ, միւս կողմէն Վարանդայի ուժերը, փոքրաթիւ, բայց արի ու վճռական, փակեր էին լայնատարած կիրճը և շէնն թողուր, որ մէկ հատիկ թուր անցնի Աղզամէն ղէպի Շուշի կամ հակառակ ուղղութեամբ: Անցնողները ափեխալ կը գարնէին: Կուլազան, անգութ, միշտ նախաշարժակ և շար-գրար խոճաններու վարսուցիներն էին վրէժխնդրութեամբ վառեր էին հայ խաղաղ, աշխատաւոր զինուորի սիրտը և Կարիւսի ալիքները շատ զիսկներ թալանեցին այդ օրերուն...:

Օգոստոս 22ն է: Եւր հահազանգ: Սպիտակ-կարմիր խաշով դրօշակները վերստին կը պարզին Վարանդայի ու հաշիւնի եզրերէն, — պայ-

* Միսր Տէր Դանիէլեան, Խոսնարի մեր մտաւորական զինուորներէն: 337

ձակ, նախշեան, Շուշի, Հանգեղուր և այլուր: Միեմեկ հայ գիւղում կատարած ստուգումները կանանց ու ծծկեր երեխաներու վրա կը լինէր: Լինկիթմուրի, Արզիւ Լամբիզի ժամանակները և գարնանայինը ու ցատուկի ճիւղ մը շարքցին ողջ կովկասեան աշխարհում:

Մէկը չենք ալ գրադիր այդ թաթարական ստուգումներու նկարագրութիւններով: Կուզենք միայն ցոյց տալ, թէ ինչպէս հակազդեց հայ ժողովուրդը իր լանկարծուս կատարած, խենթացած թուրք հարեանի տնրերուն:

Գիլափուս և Աւզալ — երկու ծանօթ աւազակային որշեր էին, զոս թրքարեակ, ետէն Վարանդայի գաւառին մէջ: Այդ խառնակ ժամանակներում, երբ ամենուրեք կը հնչէր «Երմէնի զը, վո՛ւրն» մարտակոչը, այդ որշերու բնակիչները, բնականաբար, հանգարտ շարժի կենսակեն: Խազդ օրերուն իսկ արդէն սոփորակեան էին անոնց շարժուկամանն ու խճճութիւնները: Եւ ա՛հա արշախուժք մը այդ գիւղերէն կերթայ թալանելու Միրիշալու հայ գիւղը: Սեպտեմբրի 2ին (1905թ.) հրմանայտակ կը թալանեն շարք մը տուններ, կը սպանեն չա՛նէ հարս մը, երկու երեխաներ և քանի մը այրեր: Վրա կը հասնին մօտիկ վայրերէ մեր ինքնապաշտպան խումբերը, և շարդ տալով կը փախցնեն արշախուժքը: Բայց մերիները գիտէին, որ Գիլափուսեցի շարժի գտնանակ այդ ստացին փորձով և որոշեցին մի անգամ ընդ միշտ ցրիտ առէ թրքական այդ Արշակաւանը, որ վաղուց պատուհաս մըն էր հայ խազդ բնակչութեան համար:

Սեպտեմբրի 6ին տեղի կունենայ մեր լարձակումը: Ռիսքը մեծ էր: Աւզալ և Գիլափուս անտառի գիրք և 700 տուն բնակիչ ունեցող գիւղեր էին: Լաւ զինուած, ի հարկէ: Եւ շրջակայ թուրք գիւղերէն ալ մեծարեանակ ձիաւորներ հաւաքուած էին անտեղ: Մեր ուժն էր 250 հրացանաւոր: Մերիները զրո՛ւ տին սառուտեան ժամը 6ին և սկսաւ կռիւր, որ կանոնաւոր պատերազմ մըն էր: Հազարաւոր զինակներ օղբ կը պատռէին, շրջապատը կը թրկար հրացաններու խլացուցիչ որոտէն: Թշնամին գրաւուր էր մերձակայ բլուրները և կը ձգուէր շրջապատել մեր վաշտը: Բայց վերջինը լաւնցուց իր շղթան և կանխեց հակառակորդը: Խէչօս իր խումբով ուժգին զրո՛ւ տաւ, բռնց թուրքերը գիմացի բլրէն և գրունց անոնց գիրքը: Ետէն վարկեաննին վարէն յարձակում գործեցին և մը միւս խումբեր և հալածելով Թշնամին, կամաց-կամաց իշան զէպի Աւզալ: Դարձեալ յարձակում մը — և թուրքերը դուրս մղուցան իրենց բլուր գիրքերէն: Բազմաթիւ զինակներ կը թալանէին քարերու վրա. թուփերու տակ: Մեր կողմէն ոչ մի կորուստ:

Ժամը 11ին մերոնք խուժեցին Աւզալ: Հասան ուրիշ օգնական խումբեր, որոնք արշաւեցին Գիլափուսի վրա և քանի մը կէտերէ վառեցին անոնք: Կրակը տեսուցաւ և Աւզալի մէջ: Եւ քիչ յետոյ զոյգ աւազակային որշերը գծախալին տեսարան մը կը ցուցարարէին: Մուխին ու բոցերուն մէջ թուրքերը գլխաւորապէս կը փախչէին: Ով չէր կարող ազատուիլ, բոցերու հարակ կը գտնուէր: Անկտրդ է ըսել, որ զոհուցան, տարաբախտաբար, Խանս բազմաթիւ կին ու երեխաներ: Մէկ տան մէջէն դուրս թրքաւոր թուրք կին մը, երեխան զրկած և աղերսագին մըմնչաց հայ տղաներուն:

— Միթէ՛ իմ կենքը չէք խնայի այս երեխայի համար:

Վիշուն ու գարնունները այնպէս ուժեղ գործւած էին կնոջ զմէքին վրա, որ զժուր կը տեղի շտալ այդ աղերսանքի առջև: Մեր խմբապետներէն մէկը սպասուագին գոտաց տղաներուն:

— Ով որ ձեռք տայ այս կնոջ ու երեխային, հրացանի կը բռնեմ: Բայց այդ վայրկեանին խմբապետին մօտեցաւ Միրաշալուտեցի զինազցիներէն մէկը, որու կինն ու երեխան նախորդ օրն իսկ մորթեր էին թուրքերը, և ըսաւ:

— Դուն տես՞ր ես իմ կնոջ ու երեխայի դիակը... Աստք իմն են...

Հսաւ և հրացանի բռնեց թուրք կինը իր երեխայով միասին... Լայս կամաւորներու ձեռքն անցաւ հակաշական տալը: Անշափ հալածու էր Գիլափուսը: Հարստութիւն՝ որ այդ աւազակները չէին զիջեր, ի հարկէ, իրենց քրտնաշան աշխատանքով, այլ մեծ մասամբ յափշտակը էին հալելով:

Աւզալ-Գիլափուսէն յետոյ, հրգե՛հի, շարքի ու անբաժի մատուցան գարծնայ շարք մը թուրք զինուոր՝ Գիւսնկար, Հազարափուս, Ղարաղալու և այլն:

Դեռ յետեցանք Չանգեղուրի գիւղերու մասին: Երկար է այդտեղ ես արինայի բախումներու շարանը, երկար և խորապէս տպաւորիչ ու զրամտարիկ Հայկական ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներն էին: Մուրադ, Բեհի, Առաքել, Մտեփան Մտեփանեան, Կորիւն, Դրօ, Ռաշիդ և Կարմիր: Զուկին, տարաբախտաբար, անհրաժեշտ տեսիլները զնահաւորիչներ: Զուկին, տարաբախտաբար իւրաքանչիւրի բաժնի գործը: Եւ տկու այդ բազմաբախտ գործիչներուն իւրաքանչիւրի բաժնի գործը: Եւ արդէն անհաստական երախտիւրները չեն, որ վեր կը հանենք այս հակիրճ պատմութեան մէջ... Անհատ-գործիչները, որքան ալ տաղանդաւոր և կարծես, համեստ սպասաւորներն են այն հօգոք, ծաւալուն Հաւաքածուներու, համեստ սպասաւորներն են այն հօգոք, ծաւալուն Հաւաքածուներու, համեստ սպասաւորներն են այն հօգոք, ծաւալուն Հաւաքածուներու:

բանակութեան, որ այդ բախտորջ պատմական շրջանին կընդդիմէր մի-
լիսնաւոր Հայ ժողովուրդի բոլոր ուզումնակ, գաղափարական ուժերը
և որ կը կռուէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը:

Կցկատար են, այո՛, մեր վարիչ մարմիններուն հասած և նոյնիսկ
Ընդհանուր ժողովներուն ներկայացած և Պրոշակի մէջ տպւած տե-
ղեկագիրները ուզմովան գործողութիւններուն շուրջը: Շատ բան ար-
դէն մեր գործիչները տեսչուած էին վարչակազմի, զրի շտաբի, վասն զի
բնութեան թափը զեռ ծանրացած էր հայ աշխարհի վրա:

Բազուի և մասնաւոր նախնականի արհմտող զէպերէն լետոյ, պատ-
մական Միւսերի ևս մշտնաւոր օրեր կատարէ: Իսկ երբ տասնեակ հա-
զարաւոր բուլղոսները տեղաւան թողը օտարականներուն հետ, առանց
ոեւ տոբի ու գրգռումի հայերու կողմէ՛ն՝ թափեցան փոքրիկ, անպաշտ-
պան, խալառ մեկուսացած Միլեկեղ գիւղի վրա և կացիներով, բիրե-
րով, բարով ու փայտով կտորեցին ողջ բնակչութիւնը, ցար ու ցրի
փոխով լերան ստորտերի կանանց ու ծծիկը երեխաներու զիակները,
ամբողջ երկիրը սասանեցաւ... Մահու տրտաւակներ կը սաւառէր բո-
ւանդակ Զանգեզուրի վրա, անասճման էր հայ շինական ժողովուրդի
յուսալումն ու ա՛նարեկումը*):...

Ու անց այդ ժամանակն էր, որ մէկէն ի մէկ, մեծ մասամբ հեռու
վայրերէ, պահապան հրեշտակներու պէս լոյս բեկան՝ սպառազէն և ան-
վեհեր՝ մեր հայրենիները... Մուրառ, Քեոի, Գրո, Կաշիակ Առաքել, Մու-
փան Սեւեհանեան, Միոթիար, Կոթիւն, Կուսի, Ռաշիկ... որոնք գացին
կազմակերպելու ժողովուրդը, հաւաքելու զինավարժ երիտասարդութիւնը
Կազմակերպութեան զրօշին տակ, սիրտ ու կորով ներշնչելու ա՛նարեկ-
ւած գանդառներուն. և շուտով ամբողջ բանակ մըն էր, որ ծառայու-
յանդպէս ու մոլեգնած խումանի զէմ:

Շատ տաքանպներ ապրեցին այդ Դաշնակցութեան մարտիկները
անհասարար մարտումներու մէջ, շատ դաւեր վիժեցուցին, շատ զրժ-
ւարքին ճակատամարտներ մղեցին և արժանացան ազատագրուած ժող-
վուրդի բուն երախտագիտութեան:

Ամբողջ հատորի նիւթ մը— Զանգեզուրի հերոսամարտն են... Մէկ
երկու դրուզ միայն: Ահա զուլումի այդ սրտաճար օրերուն՝ թատերական,
լուրջ տեսիլ մը. Սերասաւացի Մուրառը 50 միաւորներու զուխ անցած
մէկէն ի մէկ երեան կուզայ Տաթևայ Վանքին առջև. յաջող օրը միա-

ւորներու թիւը կը հասնի 200ի և ա՛հագին արշաւախումբը, վանահայր
ներսէս Մելիք Թանգեանի հետ տեսնելէ յետոյ, կը մեկնի Ղափան, այդ
շրջանի 50 հայ զիւղերու ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարելու համար:

Երևան եկան նոյն ուզմովան վաշտերը և Զանգեզուրի ուրէ՛ղ շար-
քաններում, Կոթիւնի, Կաշիակի ու այլոց ղեկավարութեամբ, որոնք ա-
մենտարբ լծեցին նոյն փրկարար աշխատանքին, լետ մղեցին շարգա-
բար խումանները հայկական շրջաններէն, վարելով յաղթական ճակա-
տամարտներ Մուգրայի, Գեօմրիի և շարք մը այլ պաշարած հայկական
կեդրոններու մէջ, կտորեցին նշանաւոր, անպղտու աւազակապետներ,
կ— նոյն տխուր, անխուսափելի ճակն ընդ ակնա՛նի կարգախօսով— քար
քէլ քառք էրին բազմաթիւ թուրք զիւղեր, որմէ յետոյ թշուա երկիրը, որ
քէլ քառք էր զայլարեւ անօրհանի տաքանպի մէջ, խաղաղեցան և կուր,
մոլեռանդ հակառակորդը մօտեցան իր դրաքիին ձիթների հիւրը ձեռնի...
Զարհուրելի շափեր առաւ անբրածի գործը մանաւանդ Ղափանի մէջ, ուր
Մուրառը դաժան հարածները առաւ սասպտեղող բեկերուն ու խուման-
ներուն: Բաց միւս խմբակաւորների այ բնոր՛շ լեզուն

«Ու այնուհետեւ թուրք խմբերն էին, որ գալիս էին Տաթևի վանք՝
իմ միջնորդութեան զիմելու, հաշտութիւն խնդրելու, անհիմաւ էին իրենց
խաներին, որոնք կտորածի պատճառ էին եղած, անհիմաւ էին, որ զուր
տեղը կուտեցին երկու հարաններին»...

Այսպէս կը վկայէ մեզի ուղղած մէկ գրութեան մէջ, երբեմնի Տա-
թևի վանահայրը, այժմ՝ ներսէս Արքեպիսկոպոստ, Առաջնորդ Հայոց Ա-
ռըրպատականի, որ այն սեւ օրերուն մեր լաւագոյն եղեկացականներուն՝
տըրքապատականի, որ այն սեւ օրերուն մեր լաւագոյն փրկանքապետի աւանդութիւնը կան-
կերմանի, իտարխանների, Վարդան վարդապետի աւանդութիւնը կան-
նաւորը, անպու կը շրջէր հայ զիւղերը, սիրտ կուտար ժողովուրդին,
ինքնապաշտպանութեան բարոյ կը մղէր և միևնույն ժամանակ կորովի
զիմումներով կը հասցներ հայութեան վիշտն ու բողբոբ փոխարքային
ու իշխանութիւններուն:

Ահա թէ ինչպէս կը խօսի Դաշնակցութեան մասին այդ շնորք վե-
ղարարը, որ կուի բնթացքին մօտէն տեսիլ և մեր խմբակաւորները
իւր անվերապահ աշակցութիւնն է բերել անոնց.

«... Անցաւ մի ամիս: Միւսիքի և Արցախի պատկերը փոխեց: Հայ-
կական բոլոր զիւղերը կազմակերպեցին: Գիւղերի միջև սկսեց հաղոր-
դակցութիւն, ճանապարհները բացեցին... Գլխի Շուշի, Նյալա, Բնակ,
Թիֆլիս և այլ վայրեր՝ սկսեց ազատ երթել: Հայ ժողովուրդը ղեկեց
և ներքեց ինքնապաշտպանութեան գործին: Բոլորը ենթարկեցին մի
կամբի, մի հրամանի և հայ զիւղացու զէմին փայլեց ծպտար...»

Կամբի, մի հրամանի և հայ զիւղացու զէմին փայլեց ծպտար...
«Նյոց կազմակերպական ու ինքնապաշտպանութեան ամբողջ գոր-

*) Կազմակերպութիւնը չէր կրցած ժամանակին լուրջ ուժեր կողորոսանլու ամե-
նուրիս. իսկ Միլեկեղ մէկ հատիկ գիւղ մըն էր, քլլորովին կորսած, հետո հայկական
զանգաւանդը:

քի ընդհանուր զինավարը կը հանգանար 2. Յ. Գաշնակցութիւնը՝ իր անձնէր գործիչներով, հերոսական խմբականներով և մարտիկ-հայրուհիներով: Ժողովրդի այդ կազմակերպչական և ինքնապաշտպանութեան հերոսի գործերը ի յայտ եկան միմիայն յեղափոխական ազգու միջոցներով: Ընչպէսեւնէն էլ, թէկ թէչ էին, բայց այնուամենայնիս իրենց բարոյական և զինական մասնակցութիւնը ցոյց տւին և միացան 2. Յ. Գաշնակցութեան, պաշտպանելու համար Ղարաբաղ—Չանկզուրի հայութեան կեանքը, պատիւն ու գոյրը: Այս միացեալ, եղբայրական կուս շահերի շնորհիւ էր, որ վերահաս քնաշեղմոյց ազատեցան Միւնիք, Եուշի, Նախիչեան, Մեղրի և այլ բոլոր վայրերը, որոնց մէջ մեռնող էին առած հայ-թրքական արհեստի ընդհարումները*):

«Մի ար թուրքերի մեծերից նշանաւոր Ելդիբիմ բէկ Սալբանովը եկա մտառ և սկսեցինք խօսել մեր շրջանի կացութեան ու կատարած իրազարմութեանց մասին: Ելդիբիմ բէկը սահուն հայերէնով խստաովանեց հետեւեալը, որ իշխատակամ եմ բռնացի:

— Տօ՛ւր քանդի Գաշնակցութեան, էջ ի՛նչ սարսափելի կազմակերպութիւն է, որին ենթարկեցին բոլոր հայերը: Ա՛խր հայր մարդի յառջ ին. միմիայն հակառակ են, բայց արի տես թէ ինչպէ՛ս խելոյն հնազանդեցին և ինչպէ՛ս Գաշնակցութիւնը կարողացաւ զէնքեր բերել: Ես տեսալ, որ մեր թուրքերի և քրիզդերի բանը բուրջ ա, ես էլ սկսեցի նրանց կազմակերպել զաշնակցական կոմիտէի նման: Թուրք-քրդական մի կոմիտէ կազմեցի ? Հոգոց բազկացած: Մինչև անգամ 1000 բուրջի էլ վաղ հաւաքեցինք զէնք զնկու համար, բայց զգրախտաբար, մեր կոմիտէի անդամները փողերը կերան, զէնք չբերին, այժմ եկել ու ինձնից են ուզում փողերը»...

Եւ Ելդիբիմ բէկի այդ կարծիքը 2. Յ. Գաշնակցութեան մասին, անաւարտույս, կը բաժնէին մեր բոլոր կողմասուն զբացիները՝ թուրք, ռուս, վրացի և այլն: Առային անգամը, ապա՛ռվարար, իր սեւաւոր պատմութեան ընթացքին հայ ժողովուրդը իր շարքկամ արգանդէն— հոգներու

և արհնատ գալարումներու մէջ— կը ծնդարբերէ հոգը, մարտական, այլ և զազափարային, ժողովրդական կազմակերպութիւն մը: Անոր հը-մայրը այնքան էր բարձրացեր կովկասեան հորիզոններում, անոր անհանգիստ ուրակներ այնքան էր խռովեր իշխանութիւններու հոգեկան անդրբոթութիւնը, որ օրին մէկը զօրավար Լեվիցկի Ղազախէն հեռագրով կը խնդրէր փոխարքային՝ պահանջել, որ հայոց Կաթողիկոսը հանգիստար կանգակով անիծէ «Գաշնակցութիւնը»... (Ղազախի մէջ Սա՛ֆօն էր կուտ տներու հրամանատարը):

Իսկ թուրքերը իրենց աղեսրազդին զանգատները «Հայկական Կոմիտէ»ի զէ՛մ՝ կը հասցնէին մինչև թագաւորն ու թագուհին: Երբ Գաշնակցութեան խումբերը կը պատճէին թուրք խումբան՝ Եուշիի մէջ, Վլադիկակաղէն շուշեցի թուրք բաղաբացիները հեռագրով իրենց ցասումը կը յայտնէին փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովին, որ ազատութիւն կուտար Գաշնակցականներուն, ի տեղի չնշչու զանոնք: Բաւազի կըսէր այդ ուշադրաւ հեռագիրը.

— «Փոխարքայ, սաղի թիչ առաջ, երբ Յեղափոխութեան հեղեղը իր մէջն աներ էր Ռուսաստանը, եթէ մեր մտաւարմաններուս հաստարմութիւնն ու շոյիչ անկեղծութիւնը չլինէր, Կովկասը հրգծւած պիտի լի՛նէր ընդհարումների և յեղափոխութեան կրակովը...»

Անչի զգայակցոցնց ու սինիք էր տարչ ծանօթ թուրք մտաւորականի, երգեւէ Ռուսաստանատար Ալապկեար մէկ հաս-Մամէտօօի մէկ ճառը ուղղած նոյն առեւնները ռուս բանակի սպաներուն, Գանձակի կայաւրանին մէջ: Ա՛հ հատած մը.

— «Պարտնաբ սպաներ, բացատրեցէք ձեր դիւտրներուն, որ մենք թուրքերս, բազմաթիւ զո՛ւնք առլով, կը կուինք ցարի թշնամիներու՝ հայոց զէ՛մ, կը կտորենք զանոնք, կը հայտնենք իբրև յեղափոխականներու և հարաւորութիւն շինք տար անոնց զուրս գալու ցարի իշխանութեան զէ՛մ»...

Կառավարութիւնը գիտէր իր ընկիւրը: Նա հայը կը պատժէր ոչ միայն թափարի ձեռքով: Երբ տեսաւ, որ զաշնակցական ուժերը, լինւած հայութեան լայն զանգամներու վրա, յաջութեամբ կը մղեն իրենց ինքնապաշտպանութիւնն ու ազգային զոյութեան կտիւր, որոշեց քշել իր հոգակները այդ զանգամներուն զէ՛մ: Ետք մը վայրերում, մասնաւորապէս Վարանդայի հայաշատ գաւառի մէջ, որու 70 գիւղերը մեր խումբերու զինավարութեամբ յաղթականօրէն յիտ էին մղեր խումբաներու յարձակումները, շարաւար պատժեկան նոյն ցարական կառավարութեան յարձակումները, շարաւար պատժեկան մեծ սոչաւորութեամբ մը (ինչ-ձեռքով, որ ճամբեց այնտեղ պատմական մեծ սոչաւորութեամբ մը (ինչ-սպէս ըրեր էր Վրաստանի ապստամբ գաւառի՝ Գուրխայի մէջ): Ետքը 400

*) Բացի սրղէն իշխատակամ զէնքերէն, արմատագրիքը երախտագէտ սրտով ուրիշ շարք մը յայտնի և անգայտ նեմ ու խճարք երիտասարդ գործիչներու անուններ, որոնք բախտ են ունեցիր մասնակցելու հայկական ինքնապաշտպանութեան արդ երկարաւուն պատերազմին, մասնաւորապէս Ղարաբաղ—Չանկզուր շրջանին մէջ: — Մաշտոբեան, Գերասիմ Բազկետեան, Մարգար ՏԵՐ Մարգունեան, Բալայանի Բազիկ, Փարսլոյի, Արշակ և Գրիգոր, Ալեքսանդ զայի, Արտու՛, Արսիսի, Աղալար, Գալի Մամրուսեան, Չարար ՏԵՐ Դարբան, Անտա՛, Հրա՛, Ոճիւ, Լոթոյ, Օրիմ, Ասրիւստ, Դարաբասցի Գալիք, Չոփուր Արսէն և, անշուշտ, քազմաթի ուրիշներ, սեմ մասամբ մտած...

կօզակներ իրենց սպաներով ու Բնդանօթներով խոտեցին Վարանդա և կր պահանջէին գիւղացիներէն ղէնքերն ու ցուցակագրած յեղափոխականներու անունները: Կր ստանային, թէ չէին ստանար զո՛ւհացում — այդ վայրենիները կը նիւթէին ամէն տեսակ խժոճութիւններ. կը ձերբակալէին անաստօղները, կը թալանէին, կը ոմբակոծէին տուները, նաթ կը լեցնէին ցորենի հորերը ու կը հրդեհէին: Սեծ, անարգանք ու նոյն իսկ կիներու բռնաբարում...

Տասն և հինգ քիչ-շատ բարեկեցիկ հայ գիւղեր, Չանախչի, Տոզ, Գրւնէյ, Սօս, Քաղլար, Ճարտար, Ազոխ և այլն քանի մը օր շարունակ թատր եղան այդ լքրացած բաշխօզուկներու անպատիժ ոճիրներուն:

Ժանդարմական բարձր իշխանութիւնն էր, որ կը նիւթէր այդ սարսփները: Նպատակն էր՝ չախբախել, խսպառ քայքայել անտեսազն սրղէն իսկ քայքայուած հայ շինական ժողովուրդը: Քերտս ուստ ազատական մամուլի ցասման ազաղակներն էին, որ վերջ դրին այդ զազանային խրախճաններուն: Ի՞նչ ընէր դժբախտ Կազմակերպութիւնը, որ ունէր սրղէն իր թիկունքին հսկայական քնա մը, որ իր բոլոր ուժերը կը լարէր՝ թաթար ոսոխը յաղթահարելու... Ամէն մի գիւմարտութիւն հայոց կողմէ պիտի վառէր այդ գիւմարտացած կօզակներու վոհմակը և ամբողջ զինթափ գիւղեր կարող էին սրի ճարակ դառնալ...

XXIV

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պ

ՊԱՆՁԱԿ ԵՒ ԹԻՖԼԻՉ

Խոնճալը Գանձակի մէջ.— Խահնգապետ Տակայլվիլի և բարձր պարագլխները.— Շուկայի բալանն ու կոտորածը.— Քշնամին յարգական ու զրգոյշ.— Հայ ժողովուրդի տագնապը.— Ռէհնապաշտպանութիւնը՝ սկիզբը բոյլ՝ Ենագնետէ կը զօրանայ.— Ռազմիկներու փազանքը.— Ռաստոմը Գանձակի մէջ.— Համազասպը՝ հրամանատար.— Գաշնակցութեան շնորհը հակահարածները Բաղաֆի ու գաւառի մէջ.— Համբո և Մարտիրոս վարժապետ.— Դէպքերը թիֆլիզի մէջ.— Քարհերու նախալարձակը և փոխաբայի դիրքը.— Եշխանութիւնները շէղոք.— Տագնապը Սօլոյակի մէջ.— Հայկական բարձրագոյն ապափեւած մեր դօշին.— Հայոց ինքնապաշտպանութիւնը.— Արմէն Գարօ և Դուրբախ.— Արիւնճեղ կոխներ.— Քարհերու հոսանքը Բօրչալովէ.— Վրաց մենչլիկներու ձախող միջնորդութիւնը.— Ջօղաներա և Ռամիզվիլի Գաշնակցութեան շաքի մէջ.— Մեր 500 կամուրները կը խաղաղացնեն թիֆլիզը.— Քշնամին պարտած՝ յետ կը ետհանքէ.— Մեր զօնները.— Հեղափոխութեան համաձայն փոխաբայի պայտաին մէջ.— Մէկ ու կէս տարան պատերազմի հետեւանէները.—

Այլքը հասա Գանձակին: Քրթական երկրորդ մեծ կեդրոնն է, Բազուէն յետոյ: Դէպքերու անակնկալ բռնկումը և զահագէժ ընթացքը հընարտօրութիւն չէին տես կազմակերպութեանը՝ ժամանակին քիչ-շատ լուրջ ուժեր կեդրոնացնելու այդ մեծ քաղաքում, որ կար սուտը հայկական փոքրամասնութիւն: Շուրջ քսան հազար: Այդ պատճառով Քարհական նախարարձակը 1905ի շրջանի թուրք խոտանքը (Գանձակէն ղէպի քերտ նախարարձակը 1905ի շրջանի թուրք խոտանքը) Գանձակէն ղէպի հիւսիս, ղէպի Քուտ գետը կը ձգի զուտ թուրքական գիւղերու լայնատարած ցանց մը, որ հայեր գրեթէ չկան) արտա՛ստ աղանձանին վրա,

«Տա՛ Ալի» գրառւով սլացաւ դէպի բազարը, դէպի հայկական հարսու շուկան, որ կը գտնէր թուրքաց թաղին մէջ, ու սկսաւ սանձարձակ քալաւ:

Մէկ քանի ժամուան մէջ հարիրաւոր հայ խանութները կողոպտուցին մինչև վերջին թելը, ապա քանդուցին ու հրդեհեցան: Իշխանութիւնները այստեղ եւս անտարբեր հանդիսատես: Ոստիկանութիւնը՝ թուրք նահանգապետը՝ նոյն վրացի Տաչալշվիլին, որ յայտնապէս կը հովանորդեր թալանիները: Կը հովանուորէր այն աստիճան, որ թոյլ տալու բազար մտնել անգամ հռչակաւոր առաջակապ Պալի Ալիին, որ չալամած էր իշխանութիւններու կողմէն իր բազմաթիւ ունիւններուն համար: Պալի Ալին ներս խոստից իր 300 հրտակներով և միացած իրենց ցեղակիցներուն՝ իրագործեցին արհեստ դար (նոյեմբեր 18): Թայպի հետ՝ շարք, հրդեհ ու սակրած: Կարելիք հայ հարսուտներու հռչակագրուտներ, կը կողոպտէին անգամ եկեղեցիներ: Կոտորեցան շատ մը խանութատէրեր, կոտորեցան մանաւանդ հայ մշակները, որ անհող կալխատէին այդիներու մէջ: 100է առիկ սպանածներ:

Նախիջևանի օդերկաթիմին էր, որ կրկնուցաւ: Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը շատ թոյլ եղաւ սկիզբները: Մեր թուլութեան պատճառներէն մէկն այն էր, որ տեղույն գինւորական մարմնի երկու ղեկավար անդամները գացնր էին Քիֆլիզ Կուսակցութեան շրջանային ժողովին մասնակցելու: Ինքնապաշտպանութեան գործը կը վարէր զարաբազիի համբաւատոր քաջերէն Ալեքսան Բալասանսը, իր բուս մը գինւորներով: Անոնք մղեցին շարք մը յաղթական կռիւնք խուսաճի դէմ:

Նոյեմբեր 20ին Քիֆլիզին վերադարձաւ մեր երիտասարդ ընկերներէն Աբուհամ Գիլխաղաւենանը և իբրև Գանձակի մեր գինւորական շտաբի ղեկավար, իր ձեռքն առաւ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւնը:

Իսկ յաջորդ օրը Գանձակ հասաւ իր ընտիր գինւորներու խումբով Համազասպը:

Վերջապէտ, Նոյեմբեր 22ին ժամանեց և շտաբի կազմի մէջ մտաւ Ռաստմը, որ կուգար Շուշիէն:

Ինքնապաշտպանութեան գործը այժմ արդէն լուսայի ձամբու վրա էր: Ժողովուրդը սիրտ առաւ, կուղիներու շարքերը սուսարացան:

Ուրիշ տասնեակ կամուրները Եկան Բաթումէն, Քիֆլիզին ու Բազումէն: Անոնց մէջ՝ Ղարաբաղի մեծահամբաւ հրոսակապետը— բալուչեցի Բալշիմը: Եկան նաև ձիւտար, գինւած խումբեր: Թայիշլին ժամանեց Պալի թէկ Մեկր-Բէլգորանիի ձիւտար խումբը, շուրջ 25 հոգի: Գեռա-

լէնի շրջանէն՝ Առստամ Իլգորաշիի, Երանդի ու Ալեքսանդր Մեկր Մեհապակեաների խումբը, թուով 50 ձիւտար: Բանանի շրջանէն՝ յայտնի հրոսակապետ, զայաղ Համբըր խումբը, թուով 30 ձիւտար:

Համազասպին յանձնեցաւ ազգական գործողութիւններու ընդհանոր ղեկավարութիւնը:

Քուրք արշաւախումբները անզգար շարժումի մէջ էին, կը կեղքուանային Բաղմանլարի գիրքերու մէջ, ուսկից կարելի էր դիւրութեամբ սպանիլ հայոց քաղաքամասին: Համազասպն ալ շարունակ գիրքէ գիրք թռչելով, հրահանգներ կուտար մեր շրջանապետներուն ու խմբապետներուն: Ալեքսանը, Բալշիմն կը բաշտարէին, կը պատրաստակի շարքերը: Լուր եկաւ, թէ Քուրքերու գորավար նշանակած է նոյն աւագակ Պալի Ալիին, որ գաւառէն իր զօլամներով եկեր էր Գանձակի հայերը ընելու:

Նոյեմբեր 22ը, մինչև իրիկան ժամը 9ը անցաւ խաղաղ: Իբարտ զէմ յանդիման, 150—200 քայլի տարածութեան վրա կանգնած էին հայ և թուրք բանակները, սոսից դուրս սպասապիւնած: Ժամը 9ին Բազմանլարի թուրքաց գիրքերէն լուցեցան յաղաքաներու ձայներ, որոնք երթալով բազմաջան, գարձան անընդհատ: Մեր գիրքերէն պատասխանեցին արագ և վճռարար: Մեր ուժերը շարժեցան ու իրենց օդակի մէջ առիկ հայկական քաղաքամաս, որ կը բանրը ընդարձակ տարածութեան Պատահայկական քաղաքամաս, որ կը բանրը ընդարձակ տարածութեան հանգչկ պոստը մեր գիրքերում: Հրամանատար Համազասպը, շրջանապետներ և խմբապետներ՝ ամենքը հանդիսատար ու վեհօրէն լուրջ— վարչկեանի լրտութեան համապատասխան— մտեր էին իրենց գերերուն մէջ և սրտատրոփ կը հետևէին զէկերուն: Քսան հազար հայերու լինել-լինելու խնդիրն էր դրած անոնց առջև... Ուրքի վրա էր և շտաբը: Ռաստմ, Աբրահամ կը լրջէին գիրքերը և անհրաժեշտ կարգադրութիւններ կընէին: Հրացանաւորութիւնը երթալով կը սաստկանար: Քուրքերը կը կրակէին իրենց բուրքերէն, որոնք կը ձգէին գետի ձախ փոխ երկայնութեամբ: Մեկուր կը պատասխանէին աչ փոխ երկայնութով բունած իրենց գիրքերէն: Ետևով լուցեան կանոնատար զուլքեր երկուտեք: Քուրքական զուլքերուն հետ կը հնչէր սովորական «Տա՛ Ալի»:

Քշնամին հիզ կընէր իր բուր ուժերով խուճի հայոց քաղաքամասը: Ժամը 10ին կռիւր հաւտար ծառայ առաւ: Ողջ քաղաքը կը թնդար հրացաններու որսով: Երբեմն կողոտար և սուսական թնդանոթը: Մերթ հայոց, մերթ թուրքաց ուղղութեամբ... «Շտապի», «սանալառ» իշխանութեան կարգադրութեամբ: Առիկ յաճախ, սակայն, թնդանոթը կը գոտար հայ բանակի հասցէին:

Ժամը տաս և կէսին թշնամի ուժերու մեծագոյն մասը ուղղուցաւ

զէպի Դիք-Քիւլա կոչւած փողոցի զուրբ, ուսկից հնարաւոր էր ունեց ներխաժումը: Մեր խումբերէն մտա մը թաւ զէպի այն կողմը: Թորքերը յետ նահանջեցին, զիրք բռնելով շրջակայ այգիներու մէջ: Երկու զեղչուկ կարիներ՝ Փիբեցի հաշատուրը և Բանանցեցի Տօնոնց Նիկոյ՝ անբերկիւղ նեւեռցին թուրքական ժուրին մէջ, դուրս ըջեցին թշնամին այգիներու դիրքերէն, աջ ու ձախ կոտորելով... և ի վերջոյ իրենք ալ սպանուեցին, զո՛հ գնալով իրենց արտակարգ խիզախութեան...:

Բայց այդ օրը հերոսութեան փառապատկեր նաճեց համբաւաւոր «ղաշաղ» Համբօն. — Թուրքերու մէջ իսկ հռչակուած բազմանկարցի հայ հրոսակապետը: Իր բնախր քաջերու զուխ անցած՝ նա բուն յարձակումով խնց թշնամու ձեռքին ջրաղացի դիրքը, ուր ամրացած էր թրքական ստար Բազմախումբը: Վառեց ջրաղացը և կռուելով առաջ սոնցաւ Մարտիրոս վարժապետն ալ քալեց անոր ետեւէն, նոյնպէս խումբով:

•••

Մինչ Համբօն իր ընկերներով կը դռնմարտէր Բազմանկարի մէջ, կոխք կենար Գանձակ գետի երկայնքով, մէկ և կէս վերստ տարածութեան վրա: Թշնամին քանիցս փորձեց անցնիլ գետը, շաջողեցաւ: Ջարդակով յետ կը գտնային: Կտի կար և Չայուրի ու Մօլլա-Ջալուրի շրջանում:

Համբօն և Մարտիրոս վարժապետի խումբերու մուտքը Բազմանկար ապարդիւն շանցաւ: Թշնամին իր հաւաքման կեդրոնէն սկսաւ յետ նահանջի Դիք-Քիւլաի դիւնէն, ուրիկ որոշու էր խուժիլ հայկական քաղաքամասը: Համոզուեցաւ, որ այդ խուժումն անհնարին էր և որ հայերն յաղթահարել այդ կտու մէջ չէր կարող: Առաւօտեան ժամը Յին Դիք-Քիւլաի զիտու դիրքերում այլ նա թուրք չկար:

•••

Կատարեալ էր հայերու յաղթանակը նաև Գանձակի գաւառին մէջ, ուր անհետրեք հայ ժողովուրդը եմթակալ էր նոյն հրոսակներու յարձակումներուն:

Քօփալ-Հասանլու թուրք զիւղը կար, գողերու, աւազակներու ուրիշ որջ մը, նման Վարանդայի Գիլափուրի: Մտար աւազակախումբ մը այդ զիւղէն, որ մասնակցներ էր Գանձակի հաջող շուկայի կողողողին և հարուստ արար բերք էր, կերթար այժմ ասպատակելու հայ գիւղերը: Համբօնի ծանր թափը իջաւ այդ հրոսակախումբին վրա և վերջ տուաւ անոր շա-

հատակութիւններուն: Բայց այդ բաւական չէր: Պէտք էր քարտաշանգ ընել այդ պատուհան աւազականոցը, ենթարկել զայն Գիլափուրի ձախատարին: Այդպէս ալ ըրին խումբերը, Մարտիրոս վարժապետի ղեկավարութեամբ:

(2. 3. Գաշնակցութեան հինաւուրց զինուորներէն էր, Քիւրքահայաստանի Բուլանընս գաւառի Տեմեշալու գիւղէն: Յեղափոխութեան զինուոր մը 1891էն, որ կուր էր հայդուկային արշաւներու ընթացքին: 1896 թիւն անցնելով Կովկաս, շարունակեւր է հաւատարմօրէն ծառայել Գաշնակցութեան շարքերում, բանաւ է նստեւր Բաթումի ու Ակերսանդրապոլի մէջ):

Գեկեմեմբերի 22ն է (1905թ.): 160 հոգիանոց իր խումբով ազգովի-վարժապետը լուսաբացին անշշուկ, յանկազմակի կը քալէ Քօփալ-Հասանլուի վրա, երեք կողմէ կը շրջապատէ զիւղը և կառնէ զայն իր երկաթէ օղակին մէջ: Եւ կը տեղան մերիներուն զակկերը գիւղին վրա. թուրքերն ալ իրենց դիրքերէն կը պատասխանեն, բայց արդէն ահարեկ-ած էին պաշարողներու թիւէն և խմբապետ Մարտիրոսի շեփոհին ձայնէն: Կը կարկէին ցրի, անկարգ, առանց կարենալ վնասելու հայ շարքերուն, որոնք բանի մը համազարկերէ յետոյ ներս կը խուժեն ու կը սկսին անինայ ջարդ փախչող խումբանին մէջ (թշնամին մեր յարձակումը նախատեսելով, զիւղէն հեռացուցած էր կիններն ու երեխաները): Կը պարտէին վերստին զարժարանքի տեսարաններ... Համբօն չի զոհանար սպանելով. խուժումի առաջին իսկ վայրկեաններուն, իր մէկ ընկերոջ հետ զազոտազողի կանցնիլ գիւղին խույ անկիւնները, կը վառէ զէջ մը և ստան մը, կը բռնկեցնէ հրթիճը ամբողջ գիւղէն մէջ:

Ամենքը փախան, մնաց պտտաւ կին մը, զոր մերիները խնայելցին ու աղաւ ձեղցին, պատուիրելով, որ երթայ պատմէ զէպըր ամենուրեք, հաղորդէ թուրք ղեկավարներուն, որ «խումբ-ազգամարտը» զինած են յաւազայն հրազէններով...:

Քօփալ-Հասանլուն վերածնեցաւ անբակոյտի: Մեծ տար անցաւ հայոց ձեռքը. մօտ հազար ոչխար, 160 զուխ տաւար, 30 ձի ու ըրրի և ալլ տնային գոյթեր, մեծ մասամբ զոգցւած Գանձակի հայերէն: Մեզմէ ոչ մէկ զոհ:

Յազմակերպութիւնը շուրջ անպատիժ ձգել և միւս թուրքական զիւղեր, որոնց հրոսակախումբերը անկեր էին Գևտարեկի գործարանի մօտ

*) Այդպէս կը կոչէր թշնամին Գաշնակցութեան կամաւորները:

գումուղ Ղազախ հայ գիւղը, կոտորելով շատ հայեր, յիմայելով կին ու երեխայ: Աւերեր էր և Բազազի^{*)} Լուսիներ մեր կողմէն՝ պիտի համարէր երկուցի ու Յուլիոսի նշան և պիտի խրախուսէր ու մղէր հակառակորդը դէպի նոր հայաշինչ սփրազործութիւններ... Արդէն անոնք երես տասն հր կազմակերպէին նոր արշաւանքներ շարք մը հայ գիւղերու և մանաւանդ Չարգախուրի գէմ, որ առանձնապէս հարուստ էր բարեկեցիկ:

Գեկանճերի վերջերուն կազմակերպութիւնը, նոր կամաւորներ հաւաքելով շրջանէն, սուտար արշաւախումբ մը կազմեց, շուրջ 200 հոգի ճիւղաւոր և հետեակ: Խումբը Մարտիրոս վարժապետի ղեկավարութեամբ, Գեկանճերի 31ի մեկնեցաւ Չարգախուրէն ու քնաց պատճելու յիշատակած Քուրք գիւղերը: Ասոնց բնակչութիւնը, վտանգը նախատեսելով, քաշուեր էր իր տեղերէն և համախմբուի Սեօզիսի մեծ գիւղէն մէջ Այգտեղ հաւաքած էին շուրջ 1000 հոգի. բնականաբար, ամենքը զինւած ու կուտղ ուժեր չէին, բայց անոնց շուտով օգնութիւն հասան Գեաթրեկի շրջանի Քուրքերը:

Նոյն Գեկանճերի 31ի գիւղերը մեր արշաւախումբը բանակ դրաւ Սեօզիսի վրայ շրջականները և կարեւոր դիրքեր գրանց: Ուրիշ օժանդակ խումբեր դարձան մասն շրջակայ ձորերու մէջ: Լուսարացին, նոր տարւան առաջին ժամերուն (1906, Յունւար 1) հնչեց խմբապետի որոտաձայն շնփորը: Պատերազմական փողի տաւած ազգանշանի վրա, հարիւրաւոր կուրծքերէն դուրս թափ սյառա՛ջ, յառա՛ջ՝ աղաղակը և խումբը գրո՛ւ տաւ դէպի թշնամ: Բանակը՝ «Յոռա՛ջ, յառա՛ջ» գոտաղով, դուրս նետուեցան ձորերէն նաև օժանդակ խումբերը: Սեօզիսի շրջապատին մէջ Քուրքերը իրենց դիրքերէն սկսան կրակել: Բայց անոք էին մեքիներու բուռն համազարկերուն դէմ: Խմբապետը նետի պէս յառաջ կը սլանար և ետէն՝ անբուժ հայ գիւղերու և սղջ սպաւոր Շաշաստանի վրէժխնդիր կամաւորները. զազախեցի Բէզարը, բանանցեցի Մակիլը, փիթրեցի Համբարձումը (Բուսաբախան), արաւրալացի Պետրոսը, վանեցի զասար Գրիգորը, վանեցի Կարապետ Միլրոնեանը... Գիւղի տակէն միաժամանակ ներս արշաւեց մշեցի Վարդանը, տասնեակ ընտիր զինւորներով... Եւ մէկ ժաման մէջ մեր ձեռք անցան թշնամու բոլոր դիրքերը: Տու՛ն տեղ ձգելով, Քուրքերը փախան ու մերոնք՝ հետէն Սուլդորական տեսարանը... Անխեայ կոտորեցին այր մարգիկը, խնայելով կին ու երեխայ, և անբեցին ու հրդեհեցին գիւղը: Երեք ժամէն յետոյ ահա-

գին Սեօզիսի ունչացած էր: Մեր կամաւոր գիւղացիները դուրս տարին ժող ճաղար ոչխար, 500 դրոս տաւար, ձի ու շորի, տնային այլ և այլ իրեղէններ: Սպանւած էին շուրջ հարիւր թուրք: Մեր կողմէն ոչ մի կորուստ:

Ապա Գաշնակցութեան լեզվոնը շարժեցաւ դէպի Գեաթրեկ՝ դուրս գնելու Քուրքերը գործարանէն: Այգտեղ՝ ձանք անակնկալ մը: Ռուս իշխանութիւնները, հայտատեաց նահանգապետը չէին կարող հանգուրժիջ հայաց այդքան լաշողութիւններուն... Մէկէն ի մէկ 150 կողակ դրաբուններ, հետերին բաականսին թաղ Քուրքեր կորեցին մեր խումբերու ճամբան: Այգտեղ էին և երկու թուրք պրիստաւ, հայերու գրոհի՛ւ՛ Սուլէյման ընկ Շալխուրիկ և Մուսիկ: Դրաբունները սկսան ետանդով կրակել մեքեց ուղղութեամբ: Քուրքերն այլ կը կրակէին: Գժաբին կացութիւն: Կողակներու գէմ մերիները, բնականաբար, շուղեցին կուր: Ցեռ նահանջեցին:

Բայց այդ կուրն մէջ մենք արդէն տիւրք թանկագին զո՛հեր: Սպանւեցին եօթ կամատար և մէկն ալ անհետ կորաւ:

Նոր յարձակում կատարեցաւ Քուրքերու կողմէն Գալի Ալիի առաջնորդութեամբ: Մտա երեք հազար հրոսակներով նա փորձեց շարդի ու աների տալ հայաց նուզգար գիւղը: Տեղի ունեցաւ մեծ նակատամարտ, որ տեղեց առատառան ժամը 5էն մինչև 11ը: Հակառակ իրենց գերազանց Քին ու բոլոր հնարներուն, Քուրքերը շաշողեցան ներս խուժել: Յամառ ու կատաղի էր հայաց դիմադրութիւնը: Պաշարողները հաղի կարողացան հրդեհել քանի մը մարագներ ու խոտի գէղեր: Ի վերջոյ, լիտ մըղեցան մեծ կորուստներով: Անպատիւ նահանջ մըն էր. Քուրքանները, որ բերք էին սուր տանելու համար, յեղուցի իրենց սպանւածներու դիակներով ու դիտիկոր վերելու համար: Մեր կորուստը— վեց քաշարի կամաւորներ նուզգար գիւղէն:

Հայ ինքնապաշտպան խումբերու ձեռքով հիմնայատակ անբեցան նաև հետեակ աւազակաբոյները՝ Մօլլա-Ջալլու, Գօզիլար, Մարիսու, Քեօզան, Հաջի-Մագաղու, Բալուլաղ, Ալի-Ուլազի, Բալրամլու, էնդիշա և այլն:

Ամէն տեղ, ուր ռուս զօրքը չէ կարողացեր կաշկանդել մեր զինուորներու ճիգերը, ուր որ մերոնք ազատ շարժուելու հնարաւորութիւն են ունեցնի, գրեթէ ամէն տեղ յաղթող էլեր են կրիւնեղէն և աննշան կորուստներով:

Հայ կամաւորական վաշտերու այդ անվերջ ու յաղթական կրիւններ անհունապէս բարձրացուցին ձեռնած, ահաբեկած ժողովրդեան տրամա-

*) Հայոց այդ բոլոր պարտութիւնները մէկ գլխատր պատճառ ունին.— փորձած խմբապետներու բացակայութիւնը...

գրութիւնը: Կոյր հակառակորդը վերջնականապէս սանձահարեցաւ, զգաց այդ ժողովուրդի կազմակերպութեան ոյժն ու հմայքը...

Ահա, վերջապէս— Քիֆլիզը: Արեւն ու ւերածի Մողորը լինելով անգամ կովկասեան շքեղ, փոխարքայանիստ մայրաքաղաքին, որ հայ տարրը կը կազմէր յարաբերական մեծամասնութիւն (շուրջ 100.000):

Դէպքերը պայմեցան Քիֆլիզի մէջ գրեթէ միաժամանակ Գանձակի հայոց կոտորածի հետ (1905ի նոյեմբեր 22ին): Նախալարձակը դարձեալ էր հարկէ, թուրքերն էին, որոնք խանդավառած Գանձակի թուրքաց լազազութիւններէն, մէկէն իր մէկ, իրենց մէլյոսի շուր կողմէր գտնուող տուններէն ու քարվանսարայէն սկսան զնդակներ տեղալ զէպի հրապարակը բացուող փողոցներուն բերանները: Հայոց կողմէն պատասխանը շուշացաւ: Մեր ընկերները ամփոփուց զուրի անցան ինքնապաշտպանութեան գործին, շուրջ 500 կամատներներով: Անժողանայի Գուրգաթի նշանակեցան հրամանատար Հայարաթի (Քիֆլիզի ընդարձակ ու ամենէն հայաշատ քաղաքամասը, թուրքերուն մօտիկ): Իսկ մեր ուղբացեալ Արմէն Գարօնի լանձնեցաւ Քուտի աջ ափի հրամանատարութիւնը: Գարօնի օգնական նշանակեցան դինորական գործերու համար դաբարաղջի կապիտան Բաղդասարեանը, նոր վերադարձած ոռու-նապոսեան պատերազմէն, իսկ վարչական գործերուն համար՝ ճարտարագետ Տիգրան Ստեփանեան, մեր հին ընկերներէն: Պարենաւորման գործն ևս իր վրա առաւ Դաշնակցութիւնը յանձնին Քիֆլիզի ան իր կոմիտէի:

Երեքշաբթի դիշեր մըն էր, որ սկսաւ կռիւր երկուստեք բունէ հրացանաձուլութեամբ, որ տեսչ ամբողջ զիշերը և լազորդ օրը: Թուրքայ թաղէն զէպի հայ թողորը գաղտը բոլոր փողոցներուն բերանները մերուն պատեղէնքը կանգնեցուցին, տեղ-տեղ մի քանի շարք:

24 ժաման մէջ մեր դիւնորական կազմակերպութիւնը կատարեալ ձև մը առաւ Ռուս ստիկանութիւնը քաշեցաւ հրապարակէն և Քիֆլիզի իրական տէր դարձաւ 2. 3. Դաշնակցութիւնը: Մեր պահակները կը կանգնեցնէին, կը խուլարկէին նոյն իսկ ռուս սպաները, որպէս զի անոնք զէնք ու ռազմամթերք շտանկէն զէպի թրքական թաղը: Հայ թաղերու ընակիչները մեծ մասամբ քաշեցան զէպի քաղաքի միտ, տեղի ապահով մասերը:

Մեր ազգայն, Վօրօնցով-Դաշիօզ հրահանգները էր ազատ ստաբարէ տալ երկու կուղ կողմերուն... Քիչ լեռնոյ արիւնտ խառնարանին մէջ պիտի փորձէ նեան և վրացիները... Միջոց մըն էր՝ ճշտելու ամենձ

զեմադրական կարողութիւնը և շատելու ամենուն ոյժը: Միջոց մըն էր ազգամիջեան կռիւներով գրադեցնելու բոլոր վտանգաւոր տարրերը, հեռացնելու զանոնք ցարական ռէժիմին սպանանցող բուն լեզափոխական հասարէն...

Քիֆլիզը վերածեցաւ ռազմադաշտի: Հրացաններու միահամուռ սրտաբոլոր դիրքերէն: Եշմարտի պատերազմ մըն էր: Դաշնակցական խումբերու կազմն ու կեցուածքը ընդհանուր հիացման աարկայ էին: Հիացումով կը դիտէր մեր մարտական շարքերը նաեւ հռչակաւոր Սօյուլակի հայ պնձազարը, օտարացած բուրժուազներն, որ կը ներկայացնէր կովկասեան մայրաքաղաքի ամբողջ հարստութիւնն ու պեճաները և որ մինչ այն քար անտարբերութիւն կը ցուցահանէր հայ մարտական կազմակերպութեան և անոր դատին հանդէպ... Այժմ, երբ իր կաշին պէտք էր աղանդի, իր հռչակապ ապարանքներն ու զոյրները պէտք էր փրկել կողոպուտէն ու հրդեհէ, այժմ, երբ իշխանութիւններէն լքած, թշուառօրէն ևս կը զոգար թուրքական հրատակներուն ստղն,— այլ սպիկար յաւերձօրէն անպարտաճանաչ, եսամոլ գասակարը ինչպէ՛ս կը գուրգուրար գաշնակցական ռազմիկներուն վրա, ինչպիսի՛ հպարտութեամբ կը դիտէր անոնց խրոխտ ու անվճենք կեցածքը և կը որամնագրէր իր շքեղ պալատները մեր զինուորական անրմիներուն և ամբողջ ստղն քիչ կը սակարկէր իր ներկայական աշակցութիւնն ևս ինքնապաշտպանութեան գործին համար...

Ամբողջ հայկական Քիֆլիզը վտանգէ էր իր ճակատագիրը մեր հինգ հարիւր կողմիներուն, որոնք կուս հակահարստներով երկրորդ օրն էին արդէն լաղթահարեր, զպեր էին թշնամի հրտակները: Հրացանաձուլութիւնը, սակայն, ընդհատ-ընդհատ կը շարունակէր: Նա տեսչ ամբողջ 40 ժամ, երեքշաբթի օրէն մինչև հինգշաբթի առաւօտ,— և այլ օրը կատարեցաւ թատերական անակնկալ մը: Վրացի սօցիալ-դեմոկրատները առաջարկեցին իրենց միջնորդութիւնը մեր ու թուրքերուն միջև Վրաց մենչեկի կուսակցութիւնը շատ էր խլացուցիչ միջնորդող ամբողջութիւնը իր ֆրադիներով,— ժամանակը հասն էր, որ ինքն այլ ցոյց տար կովկասեան աշխարհին իր ոյժն ու հեղինակութիւնը...

Իրօք միջնորդութեան առաջարկի նախաձեռնութիւնը կուզար փոխարքայէն: Վօրօնցով-Դաշիօզ, ստիկանապետ Յիսի միջոցով դիմել էր Քիֆլիզի ռուս-վրացի լեզափոխական կուսակցութիւններուն, մասնաւորապէս սօցիալ-դեմոկրատներուն, ինչորիցով, որ անոնք վերջ զնեն հայ-թուրքական պատերազմին... Իրր թէ ռուս զօրքը միանգամայն անօր էր...

Արտատոց անկակակ մըն էր փոխարքայական այդ ժեսթը: Սօցիալ-դեմոկրատները խոստալարս պատասխանեցին, թէ իրենք յանձն կու-նեն խաղաղացինքը բարդար, եթէ կառավարութիւնը իրենց տրամաբար 500 հրացան փամփոշաներով: Կուզէին մեն-մենակ իրենք ստանձնել այդ մեծ, դժարին առաքելութիւնը:

Փոխարքան սիրով ընդառայ եկաւ ս...դ-ներու ցանկութեան և հր-մայնց տալ անոնց 500 հրացանները: Մեծ էր ընդհանուր զարմանքը: Ոմանք կը կարծէին, թէ խորամանկ Կառավարչացեալը, լաւ գիտեալով սօցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան զինուորական անկարողութիւնը, կու-զէր վարկաբեկել զայն: Եւ իրօք հասաւ այդ նպատակին: Անձնապա-տան և յաւակոտ, վրացի սօցիալ-դեմոկրատները զինեցին ու խումբ-խումբ յառաջ անցան, մաս մը զէպի զաշնակցականներու պատանդները, ուրիշ խումբեր լեյտուցին այն պարսպ տարածութիւնը, որ բացած էր մէր և թուրքերու միջև: Եւ ամենքն ալ՝ ճնշման զրօշներ անցուցած էին իրենց հրացաններու ծայրը... Էջին կրակներ, այլ բարձրաձայն բարդ կը կարգային թուրքերուն, կը յորդորէին, յանուն առականա ազատա-րք Յնդափոխութեան, զաղբեցնել հրացանածուրութիւնը: Մեզի ալ պաշ-տօծապէս զինեցին վրացի միջնորդները՝ զինազազար ընելու և սպաս-լու իրենց իրաւարարութեան արդիւնքին:

Դաշնակցութիւնը սիրով, ի հարկէ, կատարեց անենց ցանկութիւնը, ուրիշ էր երբօրդ ազգայն միջամտութեան, զէնքը վար դրու և սրտա-տրոփ կը սպասեր հետեւածքին:

Օր մը անցաւ առանց կուրի: Կը թէր թէ սօցիալ-դեմոկրատները միջամտութիւնը աւելի հաճութեամբ պիտի ընդունէին թուրք տարազութի-ւնները, քանի որ մինչ այն յազմանակը հայերու կողմն էր, որոնք ընդ-սենք մէկ-երկու զո՛ճ տաճ էին, մինչ թուրքերէն սպանած էին շուրջ 70 հոգի: Բայց նոյն օրը զիշերանց հազարաւոր զինամ թուրքեր Բորչալան Քիֆլիզ մտնը էին և խտացուցիք թշնամի բանակը: Ահա թէ ինչու թուր-քերը, բաշտերում այդ օգնութեան և գոցել չառատապէով սօցիալ-դե-մոկրատներու անկեղծութեան, կամ գուցէ ենթադրելով, թէ Դաշնակցու-թեան խումբերը տկարացիք ու յոգեւր են, մերժեցին սօցիալ-դեմոկ-րատներու առաջարկը, արձամարճեցին ճնհմակ զրօշը, շարունակեցին հրացանածուրութիւնը և զեղակներն ուղղեցին նոյն իսկ միջնորդներու կող-մը... Երկու սօցիալ-դեմոկրատ հրացանատրներ սպանեցան, մէկ եր-կուքն ալ վիրատրեցան... Եւ վրացական լեղծօնը խո՛ճեմօրէն, ամմի-ջապէս բաշտեցաւ կուրի հրապարակէ: Դաշնակցութիւնը մնաց զարձա-մեն-մենակ կրկէտին մէջ:

Այդպէս եղերակներէն վիճեցաւ վրացաց ստանձնած հաշտարար և

աքրելութիւնը: Այդ դաճն յուսալուրութիւնն ու այդ ծանր աղապակն ալ մարտեցին անոնք և զարձակ շարունակեցին ներդաճի աչքով նայել թուրք խումբանի խոզութիւններուն և մեղադրել միշտ հայերը, Դաշնակ-ցութիւնը...

Վրացիք լուրջ մտահոգութեան մէջ էին և կը ձգտէին հայոց նա-տացումի զեմով ձեռք բերել Քիֆլիզի խաղաղացումը: Իրենց մայրաքա-ղաքն էր աւերածի ու հրդեհի վտանգի տակ... Մտնուանց հրդեհի: Թուրք տղաները նախատ պատասխանելով ներս կը սարգէին այլ և այլ անկիւն-ներ և կը շանային վառել բարդար: Հայերը սարսափեցնելու և ամէն գնով հաշտութեան մղելու նպատակով, վրաց սօցիալ-դեմոկրատները կը առաջդրէին նոյն իսկ առասպելական լուրեր թրքական ուժերու մա-տին: Պարագլուխները՝ Զօրգանի և Ռամիշվիլի կուզան հայկական շտա-բը, և կը հաղորդեն այնուպէ հաւարած մեր զինուորական ու ժտուորա-կան առաջնորդներուն, թէ Բորչալուն 14 հազար կառողներ են Քիֆլիզ մտնը, զինած առական մտին հրացաններով, թէ բարդարի զրութիւնը օրձատրական է և թէ պէտք է զիջել թուրքերուն ու վերականգնել խաղա-զութիւնը: Ուրիշ բազմաթիւ վրացի զորովներ նոյնք կը ապրածեն բա-զարի բոլոր անկիւններում: Բէ՛նկերներ, կ'ըսեն անոնք հայերուն. փոխ-արքան մեզ կը խաբէ, նա մեզ տաւ 500 հրացան, բայց թուրքերուն ալ սեւը 1, տասնեակ հազարներով, սեւը է, որպէս զի Քիֆլիզը, կովկա-սեան յեղափոխութեան կեղծուրը, քարտանգ լինի թուրքերու ձեռքովը...

Վրացիք այնպիսի ետանջով ու ճարպկութեամբ կը տանէին այդ պրոպագանդը, որ հայ ազգաբնակութիւնը ի վերջոյ ենթարկեցաւ սոս-կայի խոճնայի և սկսաւ պարսիկ Սօլուլի և մտտակաջ թաղերը.

«Պէտք է մի կերպ հաշտուիլ», — այսպէս կը թելագրէին մեր սօցիալ-դեմոկրատ զրացիները:

Եւ Զօրգանի և Ռամիշվիլի կը հաղորդէին մեկի հաշտութեան կէ-տակը, իրր թէ առաջարկած թուրքերու կողմէն, վերջնագրի ձեւով, զոր պէտք է ընդունէինք 24 ժաման մէջ.

1. Հայոց Կաթողիկոսը պէտք է անձամբ երթայ Շէլի-իւ-Իսլամի մօտ ներդուրիւն խնդրելու կատարած սպանութիւններուն համար:

2. Հայ հոգեւորականութիւնը կեկեղեցիներուն ու փողոցներուն մէջ պէտք է գառապարտել կատարած սպանութիւնները և հաշտութեան բա-րողներ կարգալ ժողովուրդին:

3. Անմիջապէս ընշանուրութիւններուն յանձնել 70 սպանած թուրքե-րուն զո՛ճիճները՝ գառուելու համար:

Այս երեք էական պահանջներն են, որ կատաշարքեր թուրք սպայա-կոյարը, ըստ վրացի տարազութիւններու:

14.000 բորչալուցի թուրքերու խռժումը Ռիֆլիդի մէջ՝ առաջին մըն էր։ Մեր իրազէզ ընկերներու կարծիքով, Բորչալուն կեկեր էին ոչ անկի քան երկու հազար զինուած թուրքեր։ Այդ ևս, անշուշտ, մտահոգի էր... Կացութիւնը յուրը էր, ևս առանկ՝ որ խռժապն ու փախը սկսեք կ'հայ բուրժուազիայի շարքերուն մէջ։ Բայց և անհարին էր ընդունիլ Քըրքական պահանջները, որոնք միանգամայն մեր վրացի ընկերներու սըրտովն էին, բայց վերաւորական մեր ազգային ու կուսակցական արժանապատւութեան համար։ Չրդ և Յրդ կէտերը դեռ ընդունելի էին։ Մեր մտաւորական ընկերները արամացիք էին այսպէս ձևափոխել 1 և 3 կէտերը։

1. Կաթողիկոսը հիւանդ լինելուն համար՝ անոր կողմէն Սաթուռեան եպիսկոպոսը այցի կերթայ Շէյխ-իւ-Իսլամին և ցաւ կը յայտնէ կատարած սպանութիւններուն համար։

3. Սպանողները ռուս կուսակարութեան շնոր կարող յանձնել, բայց պիտի աշխատենք գտնել և պատժել մեր միջոցներով։

Պահանջագիրը այսպէս ձևափոխելով — յանուն խաղաղութեան և արեքան մտահոգի կացութեան մէջ — մեր ընկերները կարծես թէ էական և մեղի համար վերաւորական զիջումներ չէին ընեն։ Հանդուցեալ Արմէն Գարս գրած է «Կովկասը 1905 թ.ին» խորագրով իր մէկ յօդածին մէջ (Հայրենիկ՝ ամս. Մարտ, 1923), թէ ինքն էր, որ յետ մզցն տեղւոյն մեր բուրժուազիայի ընկերներուն կողմէ ընդունած այդ ձևակերպութիւնը, սպառնալով, որ հակառակ պարագային ինքը երեսուն մարտիկներով պիտի յարձակի թուրքերուն վրայ և վերսկզի կտիր...

Այսպէս թէ այնպէս, հայ-թաթարական դռնմարտը Ռիֆլիդի մէջ շարունակեցաւ, երեք օրան զինազարգէն լիտոյ։ Շարաթ գիշեր խռժանը քանի մը անգամ, «Եւ» Ալի» կանչելով գրա՛ տաւ մեր զիրքերով վրա և ամէն անգամ յետ մղուցաւ քանի մը տասնեակ զո՛ւնք տալով։ Կիրակի ամբողջ օրը ասը կտիր էր բոլոր զիրքերուն վրայ։ Հաւարարի իր զիրքերէն Գուրբաթը շեշտակի հարածներով կը խաչըր հանդիպակաց տունները, ուր թշնամին զիրք բռնած էր։ Այդ գիշեր թուրքերը փորձեցին վառել մտտիկ հայ թաղերը, բայց հրդեհի՛ն առաջն տունեցաւ։

Վերջապէս, երկուշաբթի առաւօտ թրքական զիրքերուն վրա երեցան սպիտակ զորշներ և հրացանաձգութիւնը անոնց կողմէ դադարեցաւ։ Մերոնք դեռ ևս կը շարունակէին։ Եւ ահա ռուս զօրքը մէջտեղ եկաւ ու ազգաբարեց ամէն կողմ, թէ կտիրն այլ ևս արգիւտած է։ Թուրքերու զօհերն եղան — ըստ Գարսի — շուրջ 500 ռոգի սպանւած ու վիրար Մենք ունեցանք ութ սպանւած և 60 վիրարու։ Եւստանակածներու մէջ էր Խնուցի Մուշեղը, Գաշնակցութեան ընտիր հայդուկներէն մին... Ըն-

կա, կըր Խարփուղի Քաղցի մէջ իր խռժումը ներս խուճեց թշնամու զիրքը, կտորեց և հրդեհեց։ Անխռժեմութիւն ըրաւ, ժամանակին յետ լաշուկեց։ Քաղումը շուրջ էր։ Շատ ընկերներ լացին այդ անձնէր երիտասարդին մահը, շատ մայրեր սգացին այդ զարփը ախպօր՝ համար, ինչպէս կանանէին Մուշեղը Հաւարարցի կանայք։

Վերջացաւ Ռիֆլիդի պատերազմն ևս։ Փարսաեցաւ, վերջապէս, հայ-թրքական արեւոտ մզձաւանջը Անգրկովկասում։

Փոխարքային հրաւրով և անոր նախագահութեան տակ, հրաւիրուցաւ երկու ազգերու պատգամաւորական խորհրդածոցով Ռիֆլիդի մէջ՝ խաղաղութիւնը ներկայորոշելու, ամրապնդելու նպատակով։ Թուրք ու հայ պատգամաւորներ երկար ճաներ խօսեցան, ուր, քննականարար, երկու կողմերէն իւրաքանչիւրը հակառակորդի վրա կը ներկայ անցներու պատահանաստութիւնը։ Երկու ցիւրեր կ'ունեցնէլ և արեւել յետոյ, բրտեսակտութեան նենց ատարակները եկեր էին այժմ հաշտեցնելու հայն ու թուրքը։ Եողկայի գաւեշտ մըն էր...

Հաշտարարը ցարական կուսակարութիւնը չէր — չէր կարող լինել — հաշտարարը թուրք հայախոսաց ազաւորներն ու մտաւորական պարագետիկները չէին, որ բազմեր էին այդ արտասոց կոնգրէսին մէջ և որ արեքան ոճրապարտ թեթևամտութեամբ եթաթիկներ էին «չէլթան-կառավարութեան» ներշնչումներով։ — Բուն հաշտարարը հայ բազմատանջ ժողովուրդի օրհասական դիմադրութիւնն էր, Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան փրկարար բռունցքը...

Բռնապետութեան ճիգերը, անշուշտ, միանգամայն ապարդիւն շանցան, քրտմէն-տիրէ՛ր հուշակտոր նշանախօսքը անգամ մը ևս յաշտութեամբ պսակեցաւ։ հայ առաջադէմ և ազատասէր ժողովուրդը, բռնքած խօլական մենամարտի իր զրացիին հետ, գրեթէ զուրս մնաց համառոտական Յեղափոխութեան յորձանքէն, Կովկասը չկարողացաւ թափով մասնակցիլ հարիւր միլիոնաւոր ժողովուրդի ազատագրական պատերազմին...

Անտուութեան պառակտիչ թուրք առատօրէն ներարկեցաւ երկու զրոցի համայնքներու միջոյն այն խաղաղ յարաբերութեանց մէջ, արեքան անշուրտ մը բամենց երկուրք։ Հազարաւոր դիպակներ փուցեան անարգ պատերազմի դաշուերուն մէջ, չէն քաղաքներ ու գիւղեր կործանեցան, սովը իր անբաժան ուղեկից ամամարտկ հիւանդութիւններուն հետ տիրեց աննուրեք, հապարտօր նոր զո՛ւնք խելով թուրք ու հայ ժողովուրդը

ներէն, հազարակցութիւնը կանց առաւ, տեսնական կենսերը մարկե և հովոսի ու մշակի երգերուն տեղ՝ աղէտաւոր գանգաձեներու շացն ու բառաւը հնչեց լաբնածաւալ, ամայացած վայրերուն մէջ... Ահոնիկ կ'Անգրիզովկասի տեսարանը մէկ ու կէս տարան պատերազմէն յետոյ:

«Չկայ շարքի տասնը բարբիթ»... Գրածակ, սփոփիչ կէտեր եւս կան, անտարակոյս, այդ ժռայլ, արտասուկի համայնապատկերին վրա: Գրական— նոյն իսկ մեր յետամնաց, խաւարակուտ զրացիին համար: Պատերազմը մեծ զարկ տաւ թուրք համայնիքի ընդհանուր յառաջդիմութեան, որ բարբի մըն է և թուրքի, և հայու համար, բարբիք մըն է ընդհանուր, համակովկասեան արտասաղի տեսակետով: Այդ սնկերը, արինահնդ բախումներուն մէջ մեր անգիտակից հակառակորդը զգաց ամէն քայլափոխի հայու մըջման ուժը, անոր մտաւորական, կազմակերպչական և նոյն իսկ ուղղակական անկի շեշտաւ կարողութիւնները և արտակարգ եռանդը ծառայեց— մասնակցապէս Քաղզի մէջ— իր սեփական մշակոյթը բարձրացնելու, իր զրակ-նութեան զարկ տալու, զգործներ և ազգային այլ և այլ հաստատութիւններ հիմնելու: Վաղ թէ ոչ, անտարակոյս, ուսման ու ճշմարիտ քաղաքակրթութեան իրացումն է, որ պիտի հանէ բազմակիւնան քուրթութիւնը արեւելեան անշարժութեան ճարհներէն և պիտի բերէ տեսական խաղաղութիւն Արեւելքի, կովկասի բազմաշարժար ժողովուրդներուն...

Սփոփիչ հետեւներեն— նաեւ հայութեան համար: Հայր միջը անկր դիտել իր նախնական, բայց ուղմատէր և ուղմոճակ զրացիի կողմէն, նոյն իսկ վրացու, ուսի կողմէն, որպէս մի տեսակ ստորագրուցեց, շահու ետեւ ընկած, մեզի ու երկուսու զանազականներու և վարձայնեան զանգած մը: 15 տարեան ազատագրական պայքարը սուժանէ անոր և կեղեկապէս գոյրբերու կիտր սահմանակն ազգին՝ փոքր ինչ, անշուշտ, մեզմեր էին այդ համոզումը, բայց տակաւին կովկասեան ժողովուրդները և մասնաւոր թաւրերը բարձրէն կը նայէին հայոց վրա և կը հեզնէին տարինէ խորշոց ու սարսափոյ՞ չէմտնին... «Հայ արին տեսաւ» (ե՛րմանի՞ զան գեօրդի՞)՝ արտայայտութիւնը պայմանորէն կը թարգմանէ թաւար հարեանի այդ արհամարհոտ վերաբերումը:

2. 3. Գաշնակցութիւնը՝ իր ծոցն աննկով հայ բովանդակ ժողովուրդը, այդ երկարատև մարտամտեան ընթացքին ցուցարկին այնքան թուակ, արիութիւն ու անննագո՞ւթիւն, այնքան ուղմոճակն ու ուղմոճակեան կորով ու ազգանդ, որ հակառակորդը շշմեցաւ— միանգամայն անպատեկի էր իրեն համար— շշմեցաւ նաև Չարքըր նրբից ցարական կառավարութիւնը:

2. 3. Գաշնակցութիւնը երկաթի բուռն հակահարածներով պատմեց

արինարբու բեզերն ու խոժանները, որոնք— կոյր գործիք ցարական պաշտնէութեան— գիրին յազմանակի պատրանքներով գացեր էին մորթոտիու հայ խաղաղ, աշխատատը ժողովուրդը և գարձնելու հայոց աշխարհը լաբնածաւալ գերեզմանոց մը: Հայ Տեղափոխական Կազմակերպութիւնը իր վրիժառու թափն իջեցուց նաև բազմաթիւ զազանատիպ պաշտնեաններուն վրա— նակաշինէներ և Ալլիխանով-Աւարակիներ— որոնք թափիք էին իրենց ձեռքերը հայոց աննկդ արիններ մէջ:

Բայց կատարելով այդ պատժական գործողութիւններու երկարածիք, արինան շարքը, Հայ մարտական լիզելու շնաց լիզանցապարտ հայոց ու կովկասեան պատմութեան ստեղծ, զայոց արգարագառ միջազգային ատեաններուն առջև նա՛ չէր ծրագրեր և նիսիքի ժողովրդապաշտ այդ պատերազմը, որ երկար տարինեով յետ մէջն այդ շքեղ երկրի յազմակերպութեան աների: Նա չէր ստանձնէր զանգառային կոտորածներու նախաձեռնութիւնը Քաղզի մէջ և զահհի քառմնիկի գերը: Նա՛ չէր սկիսէր... զիտէ արար աշխարհը, որ այդ գարհուրելի ողբերգութեան ընթացքին եւս, ինչպէս մեր բոլոր ազատագրական պայքարներուն մէջ, մենք եղբ' ենք պաշտպանելով զոնի արգար ու զոնգակ զիրքերուն մէջ: Գիտեն կար ընթացքները և մեր ամենէն մոյլի հակառակորդներն ու գառտիպազները: Գիտեն նաև յարեւներէն մեզի բարկոճող վրացական սոցիալիզմի բանբերները, որոնց զո՞ւցանտ տալու համար պէտք էր իսպառ համա-կերպելիք հակառարկին, պէտք է ընդունէինք Ցիտուի, Տոյստոյի հռակապետ պատգամը— «մի՛ կայ շարին հակառակ»— պէտք է մասնէնք մեր ժողովուրդը՝ ոտ ու ձեռք կապուած, անզէն, անպաշտպան— չարգարներուն...

Այսոր եւս պիտի կրկնենք մեր բազմապիսի հակառակորդներուն ու ստիտեան հանդէպ այն՝ ինչ որ կը գրէինք ասէ՛ք բառորդ զար սառչ, Թիֆլիզի մէջ, հայ-թուրքական պատերազմի օրերուն՞):

— «Հայ ժողովուրդը շուրթի այլ եւս էլ—նահատակի անպատի դերը Գարեկ շարունակ իաշ ու անտարանի կուրծքերիս սեղմած՝ համերաշխութեան քարտը հնչեցրինք— և կոտորեցինք, գիտութիւն ազբանցինք

— և կոտորեցինք: Շատ արդէն վայելեցինք կոտորողի հուշեր, ամբողջ արեւելքըր ասանեցինք մեր մարտիրոսութեամբ— հերթ է: Երբք յարձակողական ախորձակներ շնք ունեցինք, երբք թալանն ու սարի արշաանքներ շնք խորխուսին: Մեր հիշմանակ մասնագոթիւնն է եղել ամէն տեղ՝ պատրաստել մեր խեղճ, հուլածական ժողովուրդին, մարդկ

նրան ինքնապաշտպանութեան դպրոցի մէջ, ապահովել նրա խաղաղ կուլտուրական գոյութիւնը բունւորներէ հարածներէ զէմ...

Հայը գարջում է ազգամիջեան կռից և շնայած բոլոր արեան ու սարսափներին, նա դարձեալ հաւատում է... որ մի օր, վերջապէս, ազգերի եղբայրութեան դադափարը կը լաղթանակէ իր բազմատանջ հարեներում, կանցնի դարերի պղտոր հոսանքը, շուրջը կը լռեն թունաւոր կրթերը, կը լռէ ատամների գազանային կրճտոցը, և նա իր մանին, արօրին փարած, իր սեփական հանճարին ապախնած, անզոր արտով կը շարունակէ իր ստեղծագործ աշխատանքը:

Գրացին էլ կը փոխվի... Հին, քարացած պաշտամունքներն էլ կան հետանան ժամանակի համայնաշինչ ալիքների մէջ... Ապագայի հուսկապ Արեւը կը ճառագայլէ Ինչ բոլոր հաստատութիւններէ և զօգմաների փլատակների վրա, որոնք այսօր ըմբոստ, թշնամի են քաղաքակրթութեան, և ժողովուրդները՝ Ռամկավարութեան հովանիի տակ ելքաչարացած՝ կը տօնեն միասին երբեակ պանծալի դաշնակցութիւնը— Աշխատանքի, Ազատութեան և Խաղաղութեան:

XXV

ՊՈՒՆՈՅ ԵՒ ԻՉՄԻՐԻ ԳԵՏՆԱՅԱՐԿԵՐՈՒՄ

ԵՆԼԳԸՆԻ ՌՈՒՄԲԸ

Մեծ դատարարեան նամբուն վրա.— Սօֆիայի Ընդհանուր ժողովի որոշումը.— Քրիստափոր Կ. Պոլսում.— Գաւաղիւհեւու միջազգային փառանգը.— Քրիստափորի և Վաւաի նահատակութիւնը.— Գաշեակցութեան դժոխային մեկնեան Երկրորդ պարիպներուն մէջ.— Ռումբի շարդէ ու անբաժը.— Ինչո՞ւ Համիդ սպանեցաւ.— Թանսին փաշայի ուշագրու վկայութիւնները.— Տագնապը Երկրորդ մէջ.— Տպատարիւնը երազակայութիւնները.— Քաղաքի արեւմտեան բերքերէն.— Վանդերվիլի յայտարարութիւնը բիւլէ Խորհրդարանում.— Ժօրիսի ձերբակալումը.— Գաւաղական թիւր Իզմիրի մէջ.— Գաշեակցութեան պատաստութիւնները.— Ժօժրագիրը Իզմիրի մէջ.— Գաշեակցութեան ատեանին առջև.— Հարցաքննութիւն և պատասխաններ.— Ակեազի մը 1905 թականի անցեւորտ վրա.— Մեր գոնէրը.— Քրիստափորի և Վաւաի յազարկատարութիւնը Սօֆիայի մէջ.— Բուլղար—մակեդոնացիներու ցոյցը.—

Մինչ կովկասեան հայութիւնը համառասական մեծ անցքերու ոլորտին մէջ բռնած էր իր ազատագրութեան երկունքով.— անդին, Քիւրքիայում, անլի զմեղակ պայմաններու մէջ, կազմակերպութիւնը նորա-նոր միջոցներ կը խորշէր ցնցելու աշխարհի խիղճը և պարտագրելու սուլթանին, Եւրոպային՝ հայկական խնդրի լուծումը:

Սօֆիայի Ընդհանուր ժողովը (1904թ. յունւար) այդ նպատակով ընդունել էր ծանրակշիւ որոշումներ: Եւ ամենէն ծանրակշիւը— վերստին ցուցական գործունէութիւնը երկու մեծ ծովեզրեայ կեդրոններուն մէջ (Պոլիս, Իզմիր)՝ երկրի դալիք շարժումներուն արևազանգ տալու համար: Ժողովի ընդունած բանաձևին մէջ կը կարդանք նաև այս երկրորդ յօդուածը.

«Նպատակաշարժար պարագային, միացած մակեդոնացի յեղափոխականներուն հետ, տոնել այս կամ այն բայը՝ մեր մէջ համեմաշխութիւն ամբողջելու և երկու դասերը միացնելու նպատակով»:

և այլ և հրրորդ յողածը.

«Երկրի շարժումներէն անկախ գործ կատարել վիշտայի մէջ այն պարագային միայն, երբ յոյս կայ հոյակապ ձեռնարկ մը գլոյտ բերելու»:

Եւ ջոցական գործունէութեան համար ժողովը սահմանել խոշոր բիւզէ մը*):

Սօֆիայի Ընդհանուր Ժողովի որոշմամբ՝ Զատարեան և Վարդան— մէկը մատարական, միւրը ռազմիկ առաջնորդ— մասն Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմինն մէջ (հող էր և Շուշը, Թիբրեաբան) ու զացնի

առանտաբերելու երկիրը. իսկ Թրեստափոր ստանձնել ցուցական գործունէութեան ղեկավարի պաշտօնը:

«Փոքորիկի ծանր գործը յաջողութեամբ պսակելէ յետոյ, մեր մեծ ընկերը ըստ իր մտերմներուն. «Ես այժմ կերթամ սուլթանի դէմ... Ենտեցաւ որ, անիլ ահաւոր Փարսիի մէջ, որուն պիտի զոհարերէր իր կենքը»:

Գու մըն էր սուլթան Զամիզի կենսերն դէմ,— մէկը ամենաբարգ, ամենախիզախ դաւերէն, զոր արձանագրած է ազգերու յեզափոխական պատմութիւնը:

Ինքն իսկ յղացեր էր ձեռնարկի գաղափարը.— զոր որդեգրել Սօֆիայի Համագումարը— և ինքն ալ կը վարէր նախապատրաստական աշխատանքը՝ զազգաբարակել ընկերներուն հետ,— ընկերներ ամէն ազգէ ու գասակաբղէ, ընկերներ, որոնց տարածներ միջուորտին մէջ բովովէ կը բազմէին Առնատորթոյցի Վաշտայուրը, ընկերացի անիշխարիկ կը Թարթուս, Կուլաթիէի Սիլիւս-Ռիլի, զերմանածին Սօֆի Ռիպըր և ուրիշ սրտոտ, արկածասէր անհատներ, կին ու տղամարդ, ամէն դիրքի ու պարագայների տէր,— խալտարղետ, կամօպոլիտ շրջան մը, հաւարած Թիւրքոյ, Կովկասի, Եւրոպայի այլ և այլ անկիւններէ, կազմաւարած Թիւրքոյ, Կովկասի, Եւրոպայի տօնական օրերուն համար, հայոց դերակրուած յատկապէս Երզրզի տօնական օրերուն համար, հայոց դերակրուած յատկապէս անվրէպ իրազորման համար...

Կը վարէր այդ հազարիստ նազարեմը հայկական շարժման մեծ Կախարդը, Սամուկ Յայն «հեռուով», որ օր ու դիւրս որոշուով իր խօսակցական յզացումը, որու համար ինքն իսկ գտեր էր նիւթական անհրաժեշտ միջոցները Կովկասի մէջ. հայ ունեւոր գասակարգը մտրակելով ու արկուղիները Կովկասի մէջ, հայ ունեւոր գասակարգը մտրակելով ու արկուղիները Կովկասի մէջ, հայ ունեւոր գասակարգը մտրակելով ու արկուղիները Կովկասի մէջ, հայ ունեւոր գասակարգը մտրակելով ու արկուղիները Կովկասի մէջ, հայ ունեւոր գասակարգը մտրակելով ու արկուղիները Կովկասի մէջ...

Զարնէլ այն մարդը, որ մեծագոյն պատասխանատուն է հարիւր հազարատը հայերու կտորածին, զարնէլ Թագակիր Մարդասպար, որու գոյութիւնը մշտնջենաւոր և մտրակող ձեւ մըն էր, անազանք մը

*) Առաջին Ընդհանուր Ժողովն էր «Փոքորիկէն յետոյ. Գաշտայութեան միջոցները այժմ հնարատար կը դարձնէին անկի այն ծաւալով գործունէութիւնը Կուսակցութեան տրամադրութեան տակ կը գտնուէին հետեւեակ պատարաստ գումարները. Կիլիկիոյ Պատ. Մարմինն մօտ՝ 16,000 ֆրանկ, Ամերիկա՝ 15,000, Բալգանան և Կ.՝ 2000, Եգիպտոս՝ 500, Պարսկաստան՝ 2760, Բաբոսմ 8000, Ախալքալաք, Ախալցքա՝ 32,000, Ալեքսանդրապոլ՝ 8000, Կարս՝ 11,500, Երևան 900, Բագու՝ 12,500, Թիֆլիզ, Գանձակ և Ժուշի՝ 38,500, «Երանս Կոմիտէի մօտ («Փոքորիկ»)՝ 328,000, քննարկուող մեր 452,960 ֆրանք: Այս գումարի մէջ չէին մտնէր ո՛ր Թուրքիոյ մեր մարմիններուն ամենքն զրաբը, ոչ ալ Կազմակերպութեան ունեցած զենքի, ռազմամթերքի և այլ գոյքերու արժէքը:

Բացի այդ, մոլո 1904 թուականի ընթացքին ստանալիք ունէինք (մեծ մասով «Փոքորիկէն» վճարելի գումարներէն), Բաբոսմ մարմնի մօտ՝ 12,500 ֆրանք, Ախալքալաք, Ախալցքա՝ 10,000, Ալեքսանդրապոլ՝ 22,500, Կարս՝ 30,000, Երևան՝ 10,800, Ռուսնոցութիւն և Հիւսիսային Կովկաս՝ 7,500, Բագու՝ 100,000, Արևելեան Բիւրօ, Գանձակ, Ժուշի՝ 12,500, Արևմտեան Բիւրօ՝ 27,500, Ամերիկա՝ 60,000, Բալգանան և Կ.՝ 8000, Եգիպտոս՝ 2,500, քննարկուող՝ 308,8000:

Անս և Նախանաջիւզ, ամսմանած Սօֆիայի Ընդհ. Ժողովին մէջ, համանման Կուսակցութեան իրական միջոցներուն: Ժողովը յատկապէս վերոյիշեակ գումարները հետևեակ ձեռնարկներուն (ստաշին սարսան համար միայն).

- 1) Բանտարկեակ բանի մը կարելոք գործիչներու ազատման համար՝ 20,000 ֆր.:
- 2) Երկրի թղթակից-ստամբուլիցներ և օժանդակ գործիչներ դրկելու համար՝ 30,000 ֆր.:
- 3) Արևելեան Բիւրօի ծախքերուն համար՝ 10,000 ֆր.:
- 4) Կովկասեան ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Կոմիտէին՝ 50,000 ֆր.:
- 5) Սատուի պէտքերուն (միայն 1904 թուականի համար)՝ 145,000 ֆր.:
- 6) Կիլիկիային՝ 200,000 (տրամ Կիլ. Պատ. Կեդր. Կոմիտէի տրամադրութեան տակ):
- 7) Վանի ու Պարսկաստանի պէտքերուն՝ 46,000:
- 8) Ցուլաբան Մարմնի և «Փոքորիկ» ծախքերուն՝ 150,000:
- 9) Պո-Արմէնիա-ի և արտասահմանեակ արտագանդի համար՝ 80,000, որով 10,000ը, որպէս մշտական (տարկեակ թիղթէ), իսկ 20,000ը՝ 1904 թուականի արտակարգ ծախքերու համար:
- 10) Արևմտեան Բիւրօին և «Գրոշուլ» ինքնագոյութեան՝ 55,000:

*) Բրիտանիոյի գերման-իրական ծանկանուցը: (Աղյակի անցազով մասն էր Քուրդիա):

կլկլով, զէպի մարմարեայ սանդուխը կը յառաջանար, իր կտորը նրանում համար: Պահ մը կանց առաւ և կարճ խօսակցութիւն մը ունեցաւ հանգուցեալ Շէյխ-իւ-Իսլամ ձէլալտտին էֆէնտիի հետ: Համաձայն արարողական կարգին, պաշտականները, զինուորականները և թիկնապահները շարժած էին աչ ու ձախ: Զինուորները բախի կնցած էին, իսկ բազմութիւնը լուռ ու մտնչ կը սպասէր սուլթանին անցըր գիտելու համար...:

Այս ուրիշ տեղ մը, Քահսիի փաշա, վերադառնալով նոյն գրաստիկ վայրկեանին, հետեւեալը կը գրէ.

— «Սուլթան Համիդի Սէլամըրի արարողութենէն վերադարձին իր մասնաւոր կտորով միշտ գրուր հասած պահուն է, որ պիտի պայթէր զժխային մեքենան և սուլթանը իր բոլոր հեռուորդներով օգը պիտի հանէր: Սուլթան, պատահմամբ այդ օրը Սուլթան Համիդ ազօթատեղին կած պահուց, զրան առջև Շէյխ-իւ-Իսլամ ձէլալտտին էֆէնտիին հետ տեսակցութիւնը սովորակալէն իջ զը աւելի տեւած էր... Շէյխ-իւ-Իսլամին հետ ունեցած զոչ մը Սուլթանը թիկնալին էր, որ Համիդը ուշացուց: Ռումի պայթած պահուն, ան զեռ կտոր նստելու համար զէպի սանդուխները կուզէր»...

Քէ որքան ուժեղ էր ռումիի պայթիւնը, անոր պատճառով արձապիրքն ու իրարանցումը պաշտական շրջաններու մէջ և Քէ որպիսի հոգեկան տագնապ կապրէր ինքը օգոստոսափա դահիճը հայկական անկախութեան զուարթութեան հետեանցով:— այդ բոլորի մասին լաւագոյն է գարձակ զինմը նոյն Քահսիի փաշայի վկայութիւններուն, կարգը անոր երկարապատում արձանագրութիւնը, որու մէջ նախկին հայաստանց Համիդեան բարտուգարը չէ ուղած, անշուշտ, լաւագոյնացնել և պանծացնել հայ յեղափոխականներու ոյժը, հմայքը և անոնց զիսկին հնարները:

Քաղեք ուրեմն քանի մը հաստած.

— Այս պայթիւնը, որ ահարկու ազմուկ մը հանց լեռնային ամենամեծ թնգանօթներու որոտման պէս և լուսեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ, սարսափի մասունց Արզիկ Համիդը, ինչպէս բոլոր անոնք, որ զէպիի վայրը կը գտնէին: Ամենքն ալ անստիի ազդութեան մը մատնեցան: ... «Բարբոզացի Իլքարհիմ օղլու Հասան, որ Նըլզըղի մահափորձին մէջ վիրատուրած և Կրիմիչ Սուի հիւանդանոցը փոխադրած էր, բառական ապագրեան և խօսելու կարողութիւնը վիրատացած ըլլալով, հարցանալութեան ենթարկեցան: Հասան աղա պատմեց.

— «Ես կտորովս յամախորդ մը բերած էի Նըլզըղ, անաչ երկու թուխ ձիերու լուած և բաշտուրէ անիւներով կտար մը, որ ներս մտաւ

ժամացոյցի աշտարակին հանդիպակաց բակին դռունէն: Կտորին մէջ կը գտնէր ճիւղման հարստ երեսասարը, վարչուրը կին մը: Կատարակը՝ զէր մարդ մըն էր, իսարտեաշ պիտիտով... Մեր ծանօթ կատարակներէն չէր և եզրակացուցի, թէ մեր էսեսֆին չի պատկաներ: Նամազն վերը, թագաւորին վերադարձի ժամանակն էր և զինուորներուն հրաման սրնցաւ «ի զէն», բարեւի կննալ: Այս հրամանէն անմիջապէս յետոյ, սարսափելի պայթիւն մը տեղի ունեցաւ: Այնուհետև, չեմ գիտեր, թէ ինչ եղաւ: Ինչպիսիս կորսնցուցած էի: Ես մասնակցած եմ Պէլճնախի հակաամարտին և քանի մը անգամ շրափնիլներով վիրատուրած զինուոր եմ, բայց այդ տեսակ պայթիւն չէի լսած»:

Տեսնեք զէպիի տպաւորութիւնը երեսպական մասնուի մէջ: Քանի մը հակուր քաղաւանքը միայն հարիւրաւոր թերթերու մեծ մասամբ ալ կանտանա թղթակցներու դրամներէն:

Գերման մեծագոյն թերթերն՝ «Յրանկֆուրաքը Յայտունդ» մէջ հետեւալը կը կարգանք, ի միջի այլոց, զէպիի յաշտոյ օրը, յուլիս 22ին. — «ԾՅԷ մահափորձի հեղինակը երկէ կը զարհուրէին հարածը կէս վայրկեան մը յետածղէր, սուլթանն ալ, իր զուակներն ալ, պաշտականներու մեծագոյն մասն ալ, անտարակաջ, պիտի զոհէին: Փորձը կատարած է 50 մետր հեռաւորութենէ: Այն վայրկեանին, երբ սուլթանը մզկիթէն կնչլէր... լուսեցաւ սարսեցուցիչ գորդուն մը, որ կրկնեցաւ հինգ կարճ ընդմիջումներով: Գուրս նեւանցան այնպիսի թանձր ծուխի ու փոխ չի սրնեք, որ ամէն ինչ մէկ տկնթարթում կորսնցաւ մթութեան մէջ: Տիրեց սարսափելի իրարանցում մզկիթի բակին մէջ... որուն հետեւին անհակահաւայի ազդակներ, զոտում-զոտումներ և շտաբերու ահարկեւած փախուստ: Սուլթանի ամենամօտ մարդկանց շարքերում նկատելի էր սաստիկ վախ, որովհետև չէին կարող ըմբռնել, թէ ինչ էր պատահեր: Դեռ ու զէն կը թռչէին ու կընկնէին մարդոց և ձիերու մարմնի կտորներ: Մզկիթի հրապարակի շէնքերուն բոլոր պատուհանները փշրեցան, նոյն «Համիդիէ մզկիթի», որ սուլթանը վարչական մասաչ կազմէր, բարձր նկարէն շտաշիւնով ծանր կտորտանքներ կը թափթփէին: Երբ զլըր-գիւրը վերջացաւ և ծուխի մշուշները ցրուցան, հանդիսականներուն առջեւ պարզեցաւ առանխ տեսարան մը. մօտ 40 մարդ և 50 ձի բառալի

*) Մեր սրանկի Զարեք (Սամարյացի, Բաւն Օստոսանի տղաներէն), որ կանցեր էր մինչև վերջ վարկ կտար ևս վառիկ անոր հետ միասին...

միջոցը որ մը անոնք լուր կը բերէին, թէ յեղափոխականները մտադրած են եզրէր օգը հանել Օսմանեան Գրամատուրը, Տօնէլը, Կամուրը և այլն

«Մերէջ օր մը կը հաղորդէին, թէ դաւադրութիւնը հրահրողին ուսումնասիրած են պալատի տեղադրութիւնը, որպարտատեր են անոր քարտէջը և գծոխային մեքենաներ պիտի բերն հոս օգտագործենք»:

«Համիդ բոլորովին այլալլամ... ամէն միջոց ձեռք առաւ փոփոխելու համար իր բնապետեան պայմանները, իր պառնկելու և արթնանալու ժամերը և այլն...»

Բանակալը ամենէն աւելի կը վախեար հայ յեղափոխականներէն Տեօնը կը անոնց յանդուգն թախտները 1896ին Բանկ Օստոմանի և Յամաթիայի օրերուն: Թահսին կը հաստատուէ իր տիրոջ այդ կապույտ վախը հայկական կոմիտէներէն: Նկարագրել յետոյ անոր սխառեմատիկ հալածանքները հայտնեան զէմ, սուլթանի առաջին քարտուղարը կրճէ իր Յուշագրքին մէջ.

«Այս բոլորին հետ մէկտեղ Համիդ շատ կը վախեար հայ կոմիտէներէն:»

Սակայն, առաջին օրերուն, փաղկեհաճը և իր շրջակայաւոր մտնի մէջ էին զաւազդներու նկատմամբ: Ո՛վ զիբը էին անոնք: Ո՛վ էր այն յանդուգն ոգին, որ կարողացրէր էր օր ցերեկով, իր գծոխային գործիքն առած, ներս սուրդի ներկայի անմատչելի պարիսպներէն և մտնելու որքայական թափօրին, որ պաշտպանած հովանաւորած էր հազարաւոր զինուորներու կրկնակի շղթաներով... Հայոց աշխարհում գիտէին տիւր Ողջ քաղաքակրթիք մարգիտութիւնը գիտէր այն. գիտէր, որ անչայտ, խոր ճրգղաւոր վրիժառուն զաւազդար խննթ ջահկիրներէն է, ազատութեան պատգամարք բռնութեան որբերուն մէջ, ծողովբային ցաւերու ծնունդ, զգժան, արիւնատ օրերուն ծնունդ, խիզախ աննշխու խիզախ արտայայտիչ...»

Այդպէս չէր, սակայն եւրոպի համոզումը: Այդպէս չէր խորհրդի ինքր թագաւոր կաշանաւորը: Անոր կարծիքով Քշնամին ներսէն էր... Դոստային մեքենան և ամբողջ դաւադրութիւնը իր պայտատական ոստիներուն գործն էր: Եւ ա՛հա նա կը հրամայէ ամենէն առաջ ձեռքազրկել զահաժառանգը... Ո՛ղջաւոր... Եւ Զրազանի պալատին մէջ արդիւնաբանութիւններ կը գրէ Համիդին, կը բողբէլ ցատումով, կը սպառնայ պատմութիւններուն դիմել: Տեսարան մըն էր— զգայացունց և զանշտական, որու առթիւ շատ արժեքի արեւմտեան մտայութիւն:

Միւս կողմէն, Համիդ ազօր կատարութեան մէջ իր թոյնը կը ժայթկէր ընկերներու և ոստիկանական իշխանութեան զէմ, զոր կը մեղադրէր դիտաւորեալ անաարքիւրութեան մէջ: Եարունակ— կը գրէ Թահսինը:

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը շատոնց արդէն հաստատուած էր Եզմիթի մէջ.

352

սինը— բովը կը կանչէր Քննիչ Յանձնատնողը, կը սաստէր, կանազէր, որպէսզի աւելի եռանդով շարժին ու փութով գտնեն ոճրի հեղինակները: Ինչ ընկերներն ու ոստիկան-ժողովարմական իշխանութիւններն ալ միասին ընկերներն ու ոստիկան-ժողովարմական իշխանութիւնները... Ուստեանց իր հրգաման շարքէն էին: Ո՛ր գտնել շարագործները... Ուստեանց իր հրգաման շարքէն էին: Գաւաղի կատար փշուր-փշուր եզրէ էր և խորհրդարանը կատարական գիտէր փութը իր գեանի վրա, միւս բոլոր գիտէներու պէս կտոր-կտոր, անձանաչելի:

Եւ այդպէս քանի մօր շարունակ, գծոխային անգիտածին հանգէլ, Սուլթան, Բարձր Գուռ, ոստիկանութիւն և ընկեր յանձնատնողներն, ՔՁ-Մուլթան, Բարձր Գուռ, ոստիկանութիւն և ընկեր յանձնատնողներն, ՔՁ-Մուլթան ու սարափա՛հար, կը զեզրէին անվերածնունդի քաստին մէջ: Փատի-ժամն ցատումը մեղծելու համար, ոստիկանութիւնը ամէն օր խումբ-խումբ կը ձերբակալէր բոլորները, հայեր, շարժաւոր թուրքեր, մահկանացի կը ձերբակալէր բոլորները, հայեր, շարժաւոր թուրքեր, մահկանացի, արաբ, դալմաթ և այլն: Ձերբակալուեցան անգամ քանի մը եւրոպացիներ, որպէս աննշխանական:

Իսայ ա՛հա, վերջապէս, ոստիկանութիւնը իր ծուղակն առաւ բելի-կացի ժօրիցը: Գրամայի զիտաւոր զերբակատարներէն մէկն էր, «Միւրգոր» ընկերութեան պաշտօնեայ, մեր ընկերներու մտերիմ գործակից, կապուած չորմ համակարներով Հ. Յ. Գաշնակցութեան հետ: Եւ այդ բոլորը համարակալ խոտովանեցաւ Քննիչ Յանձնատնողին առջև:

Յանձնատնողը իր պահանջէ, որ բելիկացի յեղափոխական յայտնել հայկական կոմիտէի միւս անդամներուն և բոլոր մեղաւորներուն հետ: Անոնքները: Բայց ժօրիս բացէ ի բաց հրամարեցաւ մատնելու իր հայ անունները: Բայց ժօրիս բացէ ի բաց հրամարեցաւ մատնելու իր հայ անունները: Եւ կուտար իման մեռածներուն և փախածներուն անունները: Եւ շարժաւորութիւնը կատարեցաւ բելիկական զեպանի ներկայութեամբ ժօրիս բանա նետուեցաւ, սպասելով դատավարութեան:

•••

Գաւազրահան շարք մը խոշոր ձեռնարկներ ալ պիտի կատարէին Եզմիթի մէջ: Անոնք մասը կը կազմէին Քրիստափորեան ընդհանուր ծրարիկի և պէտք է իրազորութիւն եւրոպի մահափորձին հետ, բառ կարկուղին միտմամանակ, կամ իրարու հետեւ, կարճ ընդհատումներով: Եւ այն միտմամանակ, կամ իրարու հետեւ, կարճ ընդհատումներով: Զմիտ-Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ Երկրորդ վաճառաշ ձեռն կեղծները: Զմիտ-Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ Երկրորդ վաճառաշ ձեռն կեղծները: Զմիտ-Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ Երկրորդ վաճառաշ ձեռն կեղծները: Զմիտ-Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ Երկրորդ վաճառաշ ձեռն կեղծները: Զմիտ-Պոլսէն յետոյ, Թուրքիոյ Երկրորդ վաճառաշ ձեռն կեղծները:

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը շատոնց արդէն հաստատուած էր Եզմիթի մէջ.

373

պատճառեց սամանեան բունակարտիքան, երկար ամիսներ զբաղեցոյ թորք կառավարական շրջանները և ծանր տաղանայի մատենց Երլըզլի կալանատորը:

Քանի մը տասնեակ հայեր Պոլսոյ և Իզմիրի մէջ— մեծ մասամբ լոկ կասկածով ձերբակալուած— դատապարտուեցան ցեղանա բանտարկութեան, իսկ փախսածները՝ մահաւան պատժի: Մահաւան դատապարտուեցաւ և Փօրխ, որպէս զիստար դերակատարներէն մին, բայց բիշդիական կուսակաւարտները մշտամտեց և փորձիկ Բնիշիկային օգնութեան հասան Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնները... Փօրխ ազատ արձակուեցաւ և վերադարձաւ իր հայրենիքը:

•••

Երլըզլի դատադուրութիւնը առիթ տուաւ մեր Սիւամանթօին գրելու իր ամենէն պսակեկէն լէնքէն մէկը:

Հայկական Հերոսամարտը, Հ. Յ. Գաշակցութիւնը ծներ ու սնուցեր են վիպասաններու, բանաստեղծներու զեղծիկ բոյլ մը— Ահարոնեան, Սիւամանթօ, Վարտիան, Հայ-Գուսան, Վարսանդի և այլն— որոնք երկար առիտներ իրենց ուղղմաւորուել ընտրով արտակարգ փայլ տան են Հայ Մարտական Կուսակցութեան մասնալիւն ու գրականութեանը, խթանելով շարունակ հայ երիտասարդութեան անձնազոհութիւնն ու կորովը, արծարծելով շարունակ ազատութեան սերը և հայրենիքի պաշտամանը:

Չնք կարող, տարբարխտարար, այս սահմանափակ լէնքէն մէջ գլուխ մըն ալ ներքնի մեր ազատութեան այդ երգչներուն, հայ Կեօտիներուն ու Գեոպղիզներուն (poètes de combat), որոնք, սակայն, պատկանելի տեղ մը ունին կուսակցութեան պատմութեան մէջ:

Ատուտ Եարճանեան—Սիւամանթօ, որ դուրջ իրաւամբ կրնար կոչուի Բայիկական Կեօտիքը, որ հրաքրաւով տողերու մէջ պանծացուցեր է Հայ դասակարգը, հայ Ֆիզային ու ահաբեկիչը,— Ատուտ Եարճանեան, նոյնքան պսակեկէն ու զօրատար արձակի մէջ, որքան և ստանաւորի մէջ— իրական պաշտամունք ունէր մասնաւորապէս Քրիստափորի համար, որ պիտի մնայ միշտ հայ դատադուրներու մեծ պարագլուխը, հայոց Մածծիքին: Գաշակցութեան հիմնադրի դատադուրական յղացումները Կովկասի ու Քուրքիոյ մէջ և մանաւանդ Երլըզլի ուսմիտի ցնցող արկածը վստահ ինք սԴիցազնօքնօքի զերզգայուն հեղինակը, որ ահա թէ ինչ կը գրէր իր կարմիր նամակին մէջ, ուղղւած Երլըզլի զահիճին.

Աճաղո՛րձ,

Եւ վերջապէս դուն ալ օրերուն ամենէն զարհուրելին և վայրկեան-

ներուն ամենէն արդարը տեսար, տեսար ու զառանցեցիր և բու խաւանքուն և հրէշային աշերդ հագրի հագ կրցար ժածկիկ հպատակներուց անբող մեզ արիւնին մէջ փոտած կմախաձեւ ձեռքերով... Եւ հիմա ազօթէ՛ որու որ կուզես՝ ծնկաւոր և հողատարած Մուհամմէտի կամ Եղեանի ստատածից, կամ Գիպուածին, կամ Չարիքին, ազօթէ՛, որովհետեւ բու կենդանի ստատակ դեռ հոգին վրա կեցնելու պարզեր շարաշար վայրկեանի ու դերակալան պատիժը լուցանալ թեզի համար... Ի՛նչ մղձաւանչ, ի՛նչ մահապատեհ և ի՛նչ չի յաղեցած և անյարմարալի կատաղութիւն մըն է, որ զթեզ կը գալարե, զթեզ պալատիք մէջ պատէ ի պատ կը զարնէ և արժող վրայէն աթոռի վրա կը կրնուէ, կարենալ լուծելու համար արեգութեան ուսմիտի զօրու եզող այս սակոզութիւնը: Բայց պիտի չի կրնա լուծել, սԴ արեւմտաւոր լարուել, պիտի չի կրնա ձեռք ջնկել այն արհաւիրանց, այն վրիժառու, այն քինայող, այն հարեւառարի, այն ստատածառար, այն ինչպիսեպէս Անձնօթին վրա... որ բու դինտորապատ պատանշմիտն ու ներս մտաւ, գլուխը իր փառքն ու իր նպարտութեան ըրարք ու նայածըր մահով և ազատութեամբ սուրջուն... Տեսար հարիւրաւոր ձեռքներ կը ճակատարք թաշարձակ ու հողեարքի մէջ վրնջող ձիւք, որ խորտակեալ շքակալութեան հետ բոցեղէն ու մոխրապատ օգնուել մէջ ցնորայարեցին և ձախեցին. ի՛նչպէս գտար այս պատկերը, դուն ամենազնուն յարգութիւնը, կըցանկանային այս խրատմանքի համաշխարհային յարգութիւնը, կըցանկանային այս խրատմանքի համաշխարհային յարգութիւնը... Եւ այլ ինչպէս կարողանային յարգութեան յարգութիւնը, որ սուրբապատման յարգութիւնը... անկրեւաբարբարուն սակ, որ սուրբապատման յարգութիւնը... անկրեւաբարբարուն սակ, որ սուրբապատման յարգութիւնը... անկրեւաբարբարուն սակ, որ սուրբապատման յարգութիւնը...

•••

Գոցե՛նք 1905ի խելագար թւականը, ի փոթորկալուց անցքերով, ուր այնքան սերտ կը հիւտին յաղող և ձախող զրագները, վիշտ ու բերվ-

Առջևն կերթային ներկայացուցիչներն ու մտերիմ ընկերները, 40 է անկ պահկներով (պահկներ դաշնակցական մարմիններէն, Մարաֆովէն, առ Սոցիալիստ-Յեղափոխական կուսակցութիւնէն, Լնչակեաններէն և այլն) Զինուորական նստախումբը կը հնչեցնէր իր ողբաձայն երաժշտութիւնը խորին լուսթեան մէջ, զոր մերթ ընդ մերթ կընդհատէր մտերիմներու զայգած հեկեկանքը: Մէկ քանի հազար ժողովուրդ է— մեծ մասամբ բուզար, մակեդոնացի— որ կը հետեւէր զագաղին... Ահա և թաղման արարողութիւնը, ճանքը: Մակեդոնացիներու կողմէն Գիրով արտասանեց գեղեցիկ ճառ մը, որով խանդավառ շտապողական բրաւ հայկական շարժման և անոր երկու նահատակներուն:

— «Ձեզ, մակեդոն ընկերներ, բաւ մեր Ակնունին իր Ֆրանսերն գամբանականին մէջ— ձեր հակոզութեանը կը յանձնենք Լայ Յեղափոխութեան անձման վէթերանը իր երիտասարդ բարեկամի հետ... Ար զոչո գերեզմանները թող հայ-մակեդոն դաշնակցութեան գրասական լինեն, լուշարձանը մեր գործարարութեան, մեր կուսին և մեր դրախը պապայի: Պահեցէր խնամքով, քնքշութեամբ, մինչև այն Մեծ Օրը, կըր մեր ընկերները, անկասկած, անլի երջանիկ քան մենք, դարձեալ մի անգամ կուզան այս քաղաքը, ոչ զլիւիկոր ու վշտարեկ, ինչպէս մենք, այլ հպարտօրէն, անկեճիտ ճակատով, այս հիւրընկալ երկրէն ազատ Լայսասան փոխադրելու նշխարները այն տարազիրներու, որոնք իրենց շղթայական հայրենիքի մէջ գերեզմանառեղ մը անգամ շունչին, վերջին հանգոտարանը բազմատանջ գործիչներու...»

Այս զազաղի մէջ ամփոփած է Լայ Յեղափոխութեան սիրտը և հայ մարտունոյզ երիտասարդութեան փայտյանքը: Գրչի վարդեառ շէր մը անձման ընկերը, կամ շանթահարող ճառասաց, ոչ այլ հայդուկներու ղեկավար Արեան Երկրի փշոտ ձորերուն մէջ: Ոչ: Անոր ոյժն ու տաղանջը քնորոշելու համար, պէտք է հնարել մի նոր բառ, որ գոյութիւն չունի մեր լեզուի մէջ.— մարդագործ եր նա, մի հմայիչ, դիրմիչ ոյժ, որ կը հրաշակերտէր զազափաբակեան մարդը խոպան սրտերու և ուղեղներու մէջ, կը շաղկապէր ու կուզէր զանոսը զէպի լեզափոխական վերանորոգիչ կոնիւր...»

ՀԱՄԱՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՐԱՐԱՆՑՈՒՄԻ ՄԵՉ

Եւր փոխաբան և հայեր.— Եկեղեցական զոյներու վերադարձ և զբարեացներու վերաբացում.— Հոկտեմբերեան մանիֆեստը.— Սոսիալիէ և յետախաղաց շարժում.— «Գաշնակցութեան» գործը կիսագառ կարգեան մէջ.— Գաշնակցական ազատ մամուլ Կովկասում.— Վրացական շարժումը և զօրավար Ալիխանովի արշար Գուրայի ղեմ.— Զօրավարի անարեկումը Գաշնակցութեան ձեռնով.— Էլմիսեանց կեդրոնական ժողովը.— Կուսակցութիւնը իր նմայի զագարներու.— Գաշնակցութեան զատկան ատենները Ռուսահայաստանի մէջ.— Մեր մամուլի արտակարգ յաշտութիւնը և հակաաւստոյ տարբերու խլրուումները.— Անշատկան հոսանք Գաշնակցութեան մէջ.— Լայ ձախառնում.— Միհրանական հերձածը և կոնիւր միհրանականութեան ղեմ.— Կովկասաբնակ արեւմտահայերու դիւր.— Զարուրդ Ընդհանուր ժողով.— Բուռն վիճարանութիւններ «Կովկասեան նախագծի» շուրջ.— Ընկերական հաշիւարար.— Անշատկանութիւնը դատապարտած միանայլ.— Եւր ժողովը և Կուսակցութեան մատեր Եւրոեանցիօնալի մէջ.— Գաշնակցութեան ընկերվարական հաստամբն ու տակախը.—

Անօրինակ թուրքոհի շրջան մը կոթողեցին 1905—906 թականները բովանդակ Ռուսաստանի և մանաւանդ հայ ժողովուրդի ու Է. Յ. Գաշնակցութեան համար: Յեղափոխական շարժումներ, հայ-թաթարական պատերազմ, փոխարքայութեան վերահաստատում, Եկեղեցական զոյնպատերազմ, փոխարքայութեան վերաբացում, յաղթական արմատադրուում վերադարձ, հայ զոյրոցներու վերաբացում, կարթական արմատադրուում հայոց մէջ, ժողովրդական ցոյցեր և վիթխարի գործադուլներ Ռուսաստանում ու Կովկասում, բռնապետութեան նահանջ, Հոկտեմբերեան մանիֆեստ, Սահմանադրութիւն ու ազատութիւն, Է. Յ. Գաշնակցութեան արմատադրուում, արեւմտեաներ ու միջիններ Կովկասում, փոթորկալուրդ ազատ մամուլ, ամբողջներ ու միջիններ Կովկասում, փոթորկալուրդ արմատադրուում հայ և օտար կուսակցութեանց հետ, տեղալիք վիճարանութիւններ ժողովրդային հարցերու շուրջ, «անշատկան» ժողով և միհրանական հերձած, Սահմանադրի ժողով Էլմիսեանում, Լայ Մարաական Կու-

շարունակեցաւ, մինչ փոխարքայի շիտակ ու ազգու մէկ հրամանէ պիտի բաւեր՝ երեք օրան մէջ մարտն աշխարհամարտ հրահրելու հետեւ, որ փոխարքան նոյն ախրական մասնորոշութիւնն ունէր՝ փրկել միապետութիւնն ու ցարի գահը այդ մըրկածուօր օրերուն, շահաշահել չեղափոխութեան հիգրայի զուրը կովկասի մէջ, և այդ նպատակով նա կը ձգուէր գրադնցնել ժողովուրդները փոխազգրմ ճառագմներով, տկարացնել, և ուզենէլ գանձել համառուական շարժման կրկէտէն...

Հնարաւոր է, անշուշտ — և Սովետներու հրատարակած վարեցողութիւնները հիմք կուտայ ենթադրելու — որ Վորոնցով-Գաշկով չէր ծափահարեր որոշ սահմարմակութիւններ, ի գործ դրած հայ խաղաղ ժողովուրդի դէմ, հնարաւոր է, որ կողակներու և անոնց անմիջական հրամանատարներու այս կամ այն աղաղակող գործողութիւնը, ինչպէս, օրինակ, Վարանդայի բարբարոս նախնիներէր, կատարել են հակառակ փոխարքայի կամքին, պարտազրուր են վերին, ժանդարմական իշխանութեան կողմէ, Պետերբուրգի Ոստիկանական Բաժնանմունքին, որու մէջ պակաս չէին լորանօժեան մտայնութեան տեր անհատներ, հայու արեան ծարսի սատարակներ... Որովհետեւ, աստեց կարծիրով, փոխարքան ոչ միայն չէր պատմեր հայ քրմորոտ ու յանցապարտ ժողովուրդը, այլ և պարզապէս կը հովանաւորըր զայն...»:

Հայու հակատագիր... Գիակներու և սերնակներու կոյտերով կը ծածկուէին հայկական լեռ ու դաշտեր, հրոհներ կը լսուէր հարիւրաւոր չէն եւ բարօր հայ գիւղեր, տասնեակ տարիներու հարստութիւններ կոչուչանային, հայ ժողովուրդը կարիւնէր հազար վերբերել, — և այնուանմարներն զետ գո՛՛ չէին Պետերբուրգի վարիչները, զետ հայաստէ՛ր էր անոնց աչքին Վորոնցով-Գաշկով, զետ յանցաւոր էր փոխարքան, վասն զի չէր ուզեր հրով ու սրով բնացինջը բնել «Գաշկանցութիւնը», չէր խլեր ինքնապաշտպանութեան բոլոր զէնքերը հայ ժողովուրդէն, չէր թողար, որ հայտնութիւն անգլէն, անպաշտպան ենաւէր արիւնարբու հորդաններուն առջև, ինչպէս արախախտն ու միակզամ ընդմիշտ շրմար կովկասեան հորիզոններէն...

Լ. Յ. Գաշկանցութիւնը ամենէն ա՛ւարտ պատուհանն էր Պետերբուրգի վարիչներու աչքին և անոնց անկախ փոխարքային, սակայ հակառակ սնոր կամքին և յարանձան կատարութեամբ շարունակեցին հետապնդել այն կողմակներկութիւնը, մինչև որ հասցուցին 1912ի գառական մեծ, երկարատև, անանարեւեաց պրօցլոսին՝ նոյն արքայաշինար Պետերբուրգի մէջ...

Համազգային սուրը թուրը-հայկական աղէտայի պատերազմի ընթացքին երկու անգամ ընդհատեցաւ հանար խեղափեան զգրգագին ցուցերով:

Անիթըր ցարակտն երկու հրովարտակներն էին: Մէկը՝ 1905ի օգոստոսին հայ եկեղեցական կալուածներն առթիւ, միւրը՝ նոյն տարուայ Հոկտեմբերեան Մահիճիստը սահմանագրութեան մասին:

Յնձութեան ծափ կը զարներ հայտնութիւնը իր խար սուգի մէջ, երբ սարանեցաւ աւետարել լուրը՝ թէ ցարը կը վերագործնէ հայ ժողովուրդէն յափշտակած եկեղեցական գոյքերը և իրատան կուտայ վերահանալու եկեղեցական-ծխական գարոցները: Վարիչան մը յոռոցեցան Բագոտի, նախնչանի աղէտները, յոռոցեան մտախի անցնալի բոլոր ցառոս դրագները, հայ ժողովուրդը զգաց, որ իր արինձառ մարտումներու արդիւնքն է այդ փառաւոր յաղթանակը, զգաց, որ ինքն ալ ոչ մի մըն է, որմէ կակնածին, որու առջև կը խոնարհին, — և անհուն երանաւազարտութեամբ համակեցաւ դէպի իր Գարտական կազմակերպութիւնը:

Հասու և պատմական Հակունքները: Սակայ կայտնութիւնը ծայրէ ի ծայր սասանեցաւ Տեղափոխական շարժումը վերջապէս յաղթանակի, նպատաւարած որս գործի ցաւագին պարտութիւններէն՝ ուսուհայտանական պատերազմի մէջ: Ցարը, ահարեկած ժողովուրդան բռուն ընդվզումներէն ու մեծածաւալ գործադուլներէն, իր գահը փրկելու համար, ստորիները հույսակաւոր հրովարտակը, որով հարիւր միլիոնաւոր բազաստիկներուն կը ժանուցանելր սահմալեւարտիւն, խորհրդաբանային կարգեր, ազատ խօսք ու մամուլ...

Եւ Ֆիլիանդիայի ժայռերէն մինչև Քուռի ու Արարի հովիտները՝ բոլոր այլազան ժողովուրդները խանդավառ թափօրներով կատարեցին Սահմանագրութեան տօնը:

Հույսակալ էր յաղթական թափօրը Թիֆլիզի մէջ: Բոլոր ազգերու պայտարող կուսակցութիւնները բեմ էին նետր իրենց մարտական ուժերը: Եւ ամենէն տպաստիւրը Լ. Յ. Գաշկանցութեան շեքրթին էր նոյն Թիֆլիզի եկեղեցական պողոտային վրայ, որ մեր ասարկները կանցնէին անվերը շարքերով Փոխարքայի պալատի առջէն, չեղափոխական զրօշը պարզած և Քրիստափորի մեծագիբ նկարը ձեռքերնուն:

Ամենքը կուրախանային, բայց գուցէ ոչ որ — մեղի չափ «Պատմական մեծ վարիչաններ ենք ապրում — կը զբեր Գրօշակի այդ օրերուն... Դուրը բացում է Թուրքահայաստանի ազատագրութեան: Ռ՛՛՛՛՛ զիտէ!,

որ մեր յօշոտած ազգի բոլոր հաստածներն վրա մինչև օրս տիրակա-
նորն ծանրացած էր նոյն (ռուսական) բռնապետութեան թափը...։

Գրեա կիւի կայ, սակայն— կը շարունակէ Գաշնակցութեան կեդր-
նական օրգանը— զիս շատ ճակատամարտներ պէտք է մղել՝ Ազատու-
թիւնը կատարելի գործնելու համար...։

Աւագ, երբուն ու վաղացուկ էր յեղափոխութեան յազմանակը։
Վասն զի տկար էին ռուս յեղափոխական կուսակցութիւնները։ Վասն զի
անոնք մերկ կուրծքերով էր սլանալին փողակներու սիններու զէմ, կը
կուէին գրեթէ միայն գործադուլներով ու խաղաղ ցույցերով։ Բռնապե-
տութիւնը կրկէս նեւեց սեւ-հարկիւրակեան վճարմանը։ Ռուս ահագին
ազգաբնակչութեան խաւար ու բիրտ տականքները վեր բարձրացան ամ-
նուրեք, երկրի հեռաւոր նահանգներէն մինչև կողկաս, միացան ցարի
հաստաբով զօրքներու և կողակներուն, զորս տին յեղափոխական ան-
զէն բանակի զէմ և լուսեան մասնեցին զայն։ Գաւազիք ցարը, որ այն-
քան թեթեւ սրտով կը խաղար ազգերու ճակատագրին հետ և այնքան
դիրտութեամբ կը զրժէր իր արքայական խօսքն ու յանձնատուքիները,
զրչի մէկ հարուստով շնչեց ժողովրդական ներկայացուցիչները, ցրեց
համառուական առաջին ազատ խորհրդարանը, Դուման...։

Չլանդոնեցին, սակայն, վերահաստատել նախկին իրաւակարգը,
միահեծան բռնապետութիւնը։ Ռուսաստանը մնաց ամսամանակ կիսա-
սահմանադրական, կիսազատ երկիր։ Դեռ կար քիչ-շատ սոսքս, մամուլ
ազատութիւն։ Նոր բնորոշութիւնն կատարեցին, զամբարեցու երկուրդ
Դուման, աւելի ձախ, արմատական ներկայացուցչութեամբ, որու մէջ
ահագին թիւ կը կազմէին սօցիալիստ-յեղափոխականները, աշխատա-
րականները։ (Հայոց Անդրկովկասը ուներ այդ Դումայի մէջ հինգ պատ-
գամաւոր, որոնցմը կերքը— 3. Սաղաթէլեան, Սիր. Տիգրանեան, Սո.
Տէր-Աւետիսեան— 2. 3. Գաշնակցութեան ընտրուցները Աստղը կը զօր-
մէին թե թեւի ռուս սօց.-յեղափոխականներուն հետ)։

Երկրորդ Դուման ալ երկար կենսոյ շունչեցաւ Յարիզմի մոլեռանդ
սպասարները, երես տասն, շարունակեցին մկրատել Սահմանադրու-
թիւնը, Ռուսաստանը ծնեց իր բիսմարկը— Ստոլիպին— աւելի զաժան,
քան համբաւաւոր սերակաթէ վարչապետը, բացարձակ միապետութեան
համարած պետեան, ուժեղ՝ խելքով ու կամբով— որ հետզհետէ սեղ-
մեց բոլոր իրաւունքներն ու ազատութիւնները, շնչեց բնորոշական օ-
րէնքը, անողոր պատարագով յայտարարեց բոլոր ըմբոս տարբերուն,
բանտով, արտրով ու անվերջ կախազաններով, վերականգնեց միահե-
ծան բռնապետութեան դիրքերը և ցարական մանիֆեստով հռչակած
սահմանադրութիւնէն թողուց խղճալի ժողովակար մը։ Աշխարհի աշխի

թող փշուռ համար այդ նոր դերատարը արտունց, որ խորհրդարանի
պէս բան մը շարունակէ իր գոյութիւնը։ Այս զամբարեցու երրորդ Դու-
ման, ապա Չորրորդը, միշտ աւելի և աւելի հրճուած իրաւասութեամբ,
— խորհրդարաններն՝ որոնք այլ ևս ժողովրդական ներկայացուցչութիւն
չէին, այլ ստոլիպինեան դահլիճի նախասննակներ, կոչուած երկարգոր-
ծելու անոր յետագեմ որոշումները։

Քիչառ կայսրութիւնը այգիտով վերագարձաւ իր նախկին վիճակին։
Ազատութեան արշալույսը, այնքան յուսալից ու խոստումնալից, խա-
ւարեցաւ կարճատե մեղրալուսին ապրելէ չետոյ...։ Խաւարեցաւ՝ նիթե-
լով անբաւ ատելութիւն ու վրէժնեղութիւն ռուս ազատասննչ, մատու-
րական աշխարհի մէջ ընդդէմ ցարական խախտուած և վախալ
բռնապետութեան,— ատելութիւն՝ որ ասիէ 10 տարի չետոյ ժայթքեցաւ
յորձակեան յեղափոխութեան ազժառ, աւելի զաժան ու ազատասպան
յորձանքին մէջ...։

Ի՞նչ կըրէր 2. 2. Գաշնակցութիւնը մէկուկէս տարուան այդ արկեմ

չբրանի ընթացքին, կիսասահմանադրական և կիսազատ երկրի մէջ։
1906ի զարեան օրերուն մեր կուսակցութիւնը, նման ռուս, վրացի
ու յեղափոխական կուսակցութիւններուն, ուներ արդէն իր ազատ մամու-
լը թիջվելի մէջ (որոշ ժամանակ նաև Էրեւան, Շուշի ու Ակերսանդրա-
պոլ)։ ուներ և ազատ, քարոզչական իր ամբիոնները կեդրոններով ու
գրասեղաններով, ուսկից կուսակցութեան ընտրանի կը հնչեցներ իր նոր
խօսքը, կարծարծէր իր ծրագրերն ու յեղափոխական-ռամկավարական
հաստատութիւնը։

Չտեսնած խանդավառութիւն կը ամենուրեք։ Կալեկոնէր և մեր
զրացի Վրաստանը, որ շունչեցաւ մեզի պէս ինքնապաշտպանութեան
ծանր հրօքը, ամբողջապէս, յանձին իր բժրոստ տարրերու, նեւեր էր
համառուական յորձանուտին մէջ, ընկերվարական գործակից տակ, ստ-
արախտարար, նոյն մերկ կուրծքերով, նոյն կրասրական զմագոսով։
Քեան և անտրին ճակատամարտներու, զորձագույններու կարգաբաժնով։
Վրացական Սօցիալ-Դեմօկրատիան, որ մէկ զօրուոր հնչու էր համա-
կուսական նոյնանուն կուսակցութեան և ուներ իր շարքերուն մէջ նաև
զիւղացիութեան հոծ զանգածներ՝ քնաւ չէր հոգացեր քիչ-շատ զիւղե-
այդ զանգածները, զէթ բանի մը կուտ վաշտեր ստեղծելու,— և երբ
զօրավար Ալիխանով-Աւարսկի, իր պատճական արշալուստմբի զլուի
անցած՝ սլացաւ Գուրիայի բողոքող ու ցուցաբերող զիւղացիութեան զէմ,

ու մի արդեք, դիմագրութիւն շահաւ իր Համբուն վրա և անցաւ ուր-
պանի պէս Վրաստանի զեղեցիկ վայրերէն, աւերելով ու կտարելով...»

2. Յ. Գաշնակցութեան ժողովրդականութիւնն ու հմայքը կը հա-
նէր իր գազաթնակէտին: Եւ այդ իրողութիւնը ցցուն կերպով կրեան կեա-
կէջիբանձում գոմարած Կեղեցեակեան ժողովի մէջ:

*) Վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատիան, որ անասման շտակնութեան ամեն ա-
թի կը պարծնար իր ուժով ու ճիւղիակութեանը ու անդով կը քննադատէր ու կը
խորանէր Դաշնակցութիւնը, չկրպա գէշ աշխատող արշտախմբուն պարագովքը
պատժելու: Վրաստանի մեծագոյն դաիքը՝ Ալիխանով-Աւարակի: Երկու անգամ Ե-
հարեկէՅը զրկեց արիւնայրու՝ զօրագլխին դէմ և երկու փորձերով ալ փնծեցնէ՝
Քարմաշ 2. Յ. Գաշնակցութեան մը լիբնակած պատժելու արդ թաքարածին երէշ:
որ տխուր դեր խաղցնէր իր նաև հայկական Կաթիլեանի մէջ, որ զրկում էր իր
թէ թուրք խուճանը խաղաղագնաւ: 1907ի ամառը, երբ օր մը զօրագլխով Ալիխանով
գեղերանց կտարձկ զուրս կերթար Ալեքսանդրապոլէն, Դաշնակցութեան երկու ան-
բեկէցներ, որ դարան մտած կը պատմին թաղաքէն զուրս, կանգնեցուցին կառը
և գնդակաւոր գետին փռեցին թաքար թունաւորը: Ամառեկիցներն էին՝ Դրո և Մար-
տիրոս (Չարուխչեան):

Այս դրագը տանձնանպէս ուղարկու է մէկ տեսակետով: Մարտիրոս և Դրո
(Դրոտոտան Կանանան, Իգիդոցի— զօրավար Կակաշիճի անարկիւնը) մտնին
անբանամ ընկերներ էին, լիզնիցական Օրեստը ու Պիլաուր: Դաշնակցութեան գե-
մապարի երկու անգամներ ծոյցներն էին, պարտաւտ միջոց մտնելու ամենէն թե-
ղուցն ու անտուր արեւաններն մէջ: Երկուքն ալ ներսած ուսուրի ու դաշուցն արի-
նուտ մարզաբններուն պատանելութեան օրերն էլ վեր: Դրո և Մարտիրոս, մանա-
կան փրշեցին, 1905ի փոթորակու օրերէն անտր փարթ էին միջազգային համարա-
խորանի արջին, խանդավառած համատուական շարժումներով— որոնքով միան
Կակաշիճիէն նաև թուրքախոց պատուարում— և տանդով կը շարձուցին, որ
Կակաշիճիարկարիցն՝ ուր ու վրայի յեղափոխականներուն միացան՝ ներսէր թու
Կակ արտաստանական շարժումներ Կովկասի մէջ: Ընթանարեքարս— անշուշտ, Կուսակ-
ցութեան վարիչ մարմնոյն նաև համանայն— երկու անբեկիցները զային սարանով
զօրավար Ալիխանովը, որ Վրաստանի դաիքն էր շատ աւելի խոշոր շարժով, քան
Հայաստանի: Այդ տերթոր, որ Կակաշիճիի մասնախորձին պէս շտապով անցա
կովկասեան հարեկոյնի վրայէն— տուրք մըն էր մերոնց կողմէն հայ-վրացական հա-
մարաշխութեան հաստատմին... Տուրք մը, սաւա՛ղ, տանց փոխարկութեան (Վրաց
Սոցիալ-Դեմոկրատները շնորհակալութեան գիր մը ուղղեցին Դաշնակցութեան):

Նոյն միջազգային համարաշխութեան հաստատմը մեկը արա Մարտիրոսը դէպ
Օսմերու երկիրը՝ գործակցելու պարտեց յեղափոխականներուն, ազատագրական պա-
տերազմին մէջ: Կուսեցա թաշարար Դաշնակցութեան շարքերում և վաղաժամ հա-
մատակերցա (1905ին): Դրոն շարժականի սիրած ընկերոջ գործը Կովկասի ու Քուր-
կի մէջ: Պիտի տեսնեցը հոշակատր ուսգլխի ստանակցութիւնը— միջոց չըմ, ան-
վրայակամ, միտն տասնին դիքերում— բոլոր նուազա զրագներուն մէջ, կանտու-
րական շարժումներն մինչև Կարաբիխի ու Մարաքարսի օրերը:

1905թ. օգոստոս 15ն էր, հայոց դատաւորական հաղապար, կըրա-
նիկ օրերէն մէկը: Արարատեան գաղաթը, երկաթուղիի գծի երկայնքով-
ըր պարզէր ուղարկու ախարան մը: Թուաճաճաստանի և Կովկասի բո-
ւոր ժայրերէն ժողովրդներու պատգամատրները խուռներում կը փու-
թային դէպի էնձիածին և շրջակայ գիւղերէն բազմութիւնը բաճանաներով
կը գիճատարէր զանոնը կայարաններուն մէջ, բարի գալուստ մաղթելով:
Կաթողիկոսական քնտրութիւն մը չէր, այլ աւելի ծանրակշիտ բան
մը: Խորտակներ էր ամենէի բռնագեղատրները և հայ ժողովուրդը՝ տըր-
տիրական իր նակատագրի— նման միտ ժողովարդներուն— կերթար,
երբմեան Կաթողիկոսի շրուսով՞), լաւագոյն տնօրինելու իր ներքին
գործերը: դպրոց, մշակույթ, Եկեղեցի, հանրա՛յին այլ և այլ հաստատու-
թիւններ:

Ինչից ու ծիծաղ պատգամատրներու շարքերուն մէջ, անեց, անա-
պարանք և վարդազեղ, անխոռով լաւատեսութիւն: Ա՛հ, հայ մտաւորա-
կան սեղազող, անգիտաբարձ է իր հողեկան թախչեցներուն մէջ... Ո՞վ կը
համարձակեր այդ օրերուն տարակուսիլ յաղթութեան մասին: Ո՞վ կա-
րող էր մտածել, թէ նոյն իսկ նենգ, յար փոփոխ, բռնագեղատրական հա-
ւատամքի մէջ սեւած ցարը՝ պիտի կարենար այնքան արագութեամբ շուտ
անիր, զաւանանել իր հանգիստուր ուխտին, ծառանալ համատա-
բան ու յաղթական յեղափոխութեան դէմ և փոխարեկը համատասական
նազմաշունչ խանդավառութիւնը հանուր, ցաւազին չիտափոխութեան ու
սուրի... Հայու շար բախտէն՝ բոլոր բաղադրական սասանումները ցարե-
նու կայարաններն մէջ, ինչպէս և բոլոր տանկուլտուրամները օսմանեան
երկերի տակ՝ պիտի գրանային մի-մի նոր աղբիւր ազնի ու թշուառու-
թեան: Հակատագրիք կամեցաւ, որ 1905—906ի առաւելան մեծ Յեղա-
փոխութիւնը՝ անպէս ու անշեղ, անգոր ու սեանկ շախշտարեան սեւ, բա-
ցասական ուժերու գրգռէն տակ, նման 1917ի փետրարեան մեծ, ազա-
տաշունչ, ղեմադրատիկ Յեղափոխութեան...

Բայց այդ օրերուն, Արարատեան գաղաթն սյացող հայոց գնացրին
մէջ կակաշիճի ու լոռնատեսութեան սուրբը չկար. ամենին ուրախ էին,
լաւատես, ինչպէս ուրախ էր և յուսուլից ողջ հայութիւնը Օսմանեան յե-
ղաշքունի վազորաշինին, Մէկ տիրական գաղափար կը շնչաւորէր ամեն-
ըր. տապալիք էր կը ցարական հզօր բռնակալութիւնը, թօթաճակ էր հա-
լոց ազատութիւնը խոշտանգող մեծազնի տապանարարը— որ ծնըա-
ցած էր նաև օսմանեան հայութեան նակատագրին վրա— ազա՛ւտ էր

*) Աւելի տաւջ մտչերու փոխանակութիւն մը նոյն էր, անշուշտ, Կարողիկոսի
և ժողովրդական մեղմնաւ դեմքերու միջև:

ուսահալը և ինքը ուս ժողովուրդը, մօտ էր ուրեմն և Քուրաճայոց ազատութիւնը...

Եւ Կովկասէն ու Ռուսաստանէն ազգընտիր պատգամաւորները կը գիմէին ղէպի էջմիածին այդ Քովիշ զաղափարի հիպոստին տակ, առգորած իրենց պարտքի և պատմական վայրկեանի վեճմութեամբս և մէն ինչ կը ժպտէր մեր շուրջը: Կը թէր թէ արևոտ Մասիսն անգամ կը վաճէր իր ճակատէն զարեւոտ սուրբ մտայլը, կը խայտար այդ անսովոր տեսարանի հանդէպ և կողշուներ հայ ժողովուրդի ընտանայնները...

Յաջորդ օրը— երբ, արտացոնեց տեսարան: Պատգամաւորները, խոնքըւած Գեորգեան ճնամարանի մէկ սրահին մէջ, արտասովոր կը սպասեմ չամբարմարի բացումին, Հայոց Կաթողիկոսի ներկայութեամբս,— և աս հա երբարաւով ներս կը մտնէ 86ամեայ երիմեանը, որպէս վեճափառ աներակ մը, կրթեամբ կրկու վեղարաւորներու թեւերուն: Հասներ էին ձեռն Հայրապետը իր մահճէն, ուր կը ղեկնէր տարիներէ ի վեր (և սակ մտար ի մը յետս պիտի մեռնէր)... Եկեր էր նա ազգային պատմութեան այդ ճանդիպաւոր ժամուն իր վերջին ձեռքի՝ ընկու սիրած ժողովուրդի ներկայացուցչութեան առջև, իր վերջին ճառն արտասանելու: Հայոց Հայրիկի կարգապիս երբը...

Ամենքը ոտքի էին, խորապէս չուզած, և Վաղարշապատէն ու այլ վայրերէ հուաբար բազմութիւնը պատգամաւորներուն հետ թնդացուց սրահը «կեցցէ՛ Հայրիկը», միահամուռ ազազակով: Ճառ չքսաւ երկմեանն Հեղիւ միջոյն կրցաւ քստորդ ժամ մնալ բազկաթոռին մէջ և անբարով, հեւալով քանի մը խօսք բսել Քուշ որբան չուզէր իր տեսարանը այն քանի մը վայրկեաններուն, երբ այդ խորասուած հակա հարիւրաւոր հանդիսականներու կրօնական լուսութեան մէջ, իր թիկնաթառէն խոշոր ու մարդ աչքերը ամբիոնին յառած, ուշի ուշիով Կոնկնդրէր «Գաշնակցութեան» աւազազոյն պատգամաւորի՝ Հայր Աբրահամի բացման ճառին... Ժողովուրդը, Կրտսեր Աւետիք Սահակեան, հասեր է արդէ ինքնադիտակցութեան և կողով քաջարձակ տէր լինել իր մշակոյթին, իր տրնտեսութեան, իր բոլոր գործերուն: Խանգավառ երբող մըն էր մեր ընկերոջ ճառը հայ ժողովուրդին և այն անմահ սկզբունքներուն, որոնց կենդանի անձնաւորուն էր, իր հեռաւոր երիտասարդութեան օրերն, ինքը վեճափառ տնկիւրդը, որ այժմ, սաւա՞ր, փութած էր մեր աչքերուն առջև, որպէս տխտանեան անզամայոյժ մը,— Աթոյի՛ք մահու հանգրաւնում, մահափոթ արճի՛ք թեւերուն մէջ...

«Գաշնակցութիւնն» էր, որ կը բանար էջմիածնայ կեդրոնական ժողովը,— Ռուսահայութեան Վասնմանադիր ժողովը:

«Գաշնակցութիւնն» էր գրեթէ միակ կուսակցութիւնը, որ կը լեցնէր ժողովաւորա՛ր: Խճը դարմանը: Ին՛ էր, որ սակէ երեք տարի առաջ ղեկավարքեր էր եկեղեցական գոյթերու շուրջը ծագած կոտորներ: Ին՛ էր, որ յետ խելք էր քոնապետութեան կաւածներուն հետ՝ հայ գարսցիները: Ին՛ էր, որ այդ օրերուն իսկ աւարտեք էր հայութեան պատերազմը Քաթարներուն դէմ, մէկուկէս տարի անդու կառելու ու արիւնելով, և ի վերջոյ յետ մղելով անդիտակցի խոյսմաները: Բնական էր, որ անոր վրա կեդրոնային հայ ժողովուրդի ազատ բռնները:

Կուսակցութիւնը ներկայ էր այդտեղ յանձնի իր ծանօթ պարագլուներուն, համարաւոր գործներուն և հիւսն ու նոր քարոզչներուն: 60 պատգամաւորներուն 6 հոգի միայն կը պատակասէին մշակական կամ ուսակազմար, սօցիալտան-յեղափոխական ու սօցիալ-դեմօկրատ կուսակցութիւններուն: Աւերաանոր Քալանթար, Համբ. Ասարեղեան, Մամսոն Յարութիւնեան և այլն:

Մնացածը զաշնակցական ընտանայներ էին, որ զացն էին— համատուական վերիվայրումներու այդ կիսազատ օրերուն— կարգաւորաւու ազգային ուրոյն մշակոյթի ինդիքները, վերակազմելու դպրոց, եկեղեցի, ազգային դոյր, այլ և այլ հաստատութիւններ ժամանակակից սղով, գաշնակցական ազատաշունչ աշխարհա՛ւայեացքի սղով:

Երկու շարքով տեւեցին խորհրդակցութիւններն ու բուն վիճարանութիւնները Սիմոն Զաւարանի նախագահութեան տակ: Մեր մեծ ընկեր, որ հիմնովին ծանօթ էր կովկասահայ իրականութեան, օժտուած թէ ուսումով և թէ գործնական խորունկ իմաստութեամբ, մօտ երկու ժաման ճառի մը մէջ, իրեն իր կուսակցութեան քանքեր, ներկայացուց ծանրամասն ու ղեկեցիկ նախազօծ մը, կանգ առնելով մասնաւորապէս մարդցական կազմակերպութեան վրա: Գարսոցը պէտք է ազատէր եկեղեցական դասակարգի գարաւոր խեղամակաւորութեան, պէտք է անցնէր ժողովուրդի ձեռքը, վերակազմէր միակեցութեան այլաբարհեւ ու ղեմօրատակ ողով: ներկայացուցան բազմաթիւ ուրիշ նախազօծներ ու ղեկույցներ տր կենդանի հրատապ խնդիրներուն շուրջ և բէշարկեցան շարք մը ծանր բակչիս որոշումներ: Էջմիածնի կեդրոնական ժողովը կը յայտարարէր, որ կենդանի հրատապ խնդիրներուն շուրջ և բէշարկեցան շարք մը ծանր ի միջի աչլոց, որ եկեղեցական ու վարձական գոյթերը կը գոտանք բուն իսկ ժողովուրդի սեփականութեան, որ Կաթողիկոսին, որ Կաթողիկոսին ու ողջ կղերք մեռնող հաս նն միայն զրտ կրօնական. Գօզմային, Ժիսական խնդիրներով զրադ-

ելիս և շունին այլ ես ոե՛կ ստնչութիւն ազգային պէս-պէս հաստատութիւններ և գործերու հետ, որ այդ աշխարհիկ գործերը այնուհետև պիտի կուտավարին յատուկ աշխարհիկ մարմիններով, ընտրւած ժողովուրդ կան ընդ՝անուր, գաղտնի, հուսաար ծայնատութեամբ և այլն:

Տարբարխտաբար, այդ բոլորը պիտի մնար միայն թուղթի վրա, ինչպէս ամբողջ Ռուսաստանի հայտնագործութեան նախազիծը... Բռնակալութիւնը շարունակ հանդուրժէր ևս ժողովուրդի ազատական խորհրդարանը, անոր համարձակ արտայայտութիւնները, ինչպէս որ չկրցար հանդուրժել շարք մը Պետական նուանները: Միւս կողմէն այլ, մշակականները և ժայթախող տարրերը նաև գաղնակցական շարքերուն մէջ— անոնք որ տարուած էին անշտական հովիտով ու քիչ լետոյ պիտի հեռանային կուսակցութենէն— իրենց յախուռն արտայայտութիւններով փութացուցին էջմիածնայ Համազումբի անխուսափելի ցրումը: Սղոստու Չէնի, Փոխարքայի հրամանով, ստիճանութիւնը խուժեց էջմիածնի և փակով յայտարարեց ժողովը: Այդ բռնութեան դէմ նախագահ Զուստան, ստիճանակալի ներկայութեանը, կարողաց իր բողոքագիրը, ստորագրւած ժողովականներու կողմէն,— և պատգամաւորները ցրեցան:

Կուսակցութեան հեղինակութիւնն այնքան բարձր էր, որ Անդրկովկասի բանի մը ընդարձակ շրջաններու մէջ մեր մարմինները իրենց անփակեան ստեղծեցին ունէին, ուր կը դիմէր ժողովուրդը, անտեսելով պետական դատարանները. այնտեղ, Կուսակցութեան մօտ՝ նա կը գտնէր դատ ու իրաւունք: Այդ պարագան եղաւ հետագային, Գաշնակցութեան մեծ գործի ընթացքին, Պետերբուրգի մէջ, ժանր մեղադրական կանխելի մէկը ցարական ատենակալի... Գաշնակցութեան դատաւան ատենակները այդ խառնակ, անապահով ժամանակներում, կը քննէին, կը լուծէին ամէն կարգի խնդիրներ, նաև քաղաքացիական վէճերու կուսակցութիւնը ունէր անգամ իր բանակերը:

Այլ տարօրինակ երևոյթը գրուեց նոյն իսկ արեւմտեան հրապարակագիրներու ուշադրութիւնը: Ահա թէ ինչպէս կարտայայտուէր այդ ստիճանը հուշակատր էմիլ Դիլոն: Ըարտար լեզուով նա կը նկարագրէր գաղտնիկան ռէժիմի բռնութիւնները, որոնք ի վերջոյ յանգեցան եկեղեցական գոյրերու յափշտակութեան և հայ ժողովուրդի լիզափոխական ուժերու բռնկման:

Վեղկաբար այն երկիրն էր, կըսէ Դիլոն, ուր ազգերու փոխադարձ գրգռումը առաջ տարեցաւ մեծ շարժումով: Այդ ընդարձակ երկիրը իր

երկու զեկավար ժողովուրդներով— հայերով ու վրացիներով— ասորստարութեան մէջ էր... Դրոշակեաններու Կոմիտէն ստեղծեց դատական ստեղծանքներու մի ամբողջ սիստեմ՝ զիւրացիներու մէջ արգարապատմութեանը արագ ու անկաշառ կերպով առաջ տանելու և լուծելու համար այն բոլոր վէճերը, որոնք կը ծագին թէ զիւրացիներու և թէ ազգաբնակչութեան տարբեր հատուածներու միջև: Այդ ստեղծանքները, որոնք դատավարութիւնը մշտ աշխի կը զարնէ իր անսովոր արագութեամբ և որոնց վճիռները անստանալի ներշնչւած են արգարութեան նսրը զգացումով, գարններ են խիստ ժողովրդակաւ՝ ազգի մը մէջ, որ մինչեւ օրս սովոր էր սպասել ամիսներ ու տարիներ՝ ստանալու համար այնպիսի դատաւճիռներ, որոնք կրնէին հակառակ էին ակներև էջմարտութեան և ստեյպ անհամաձայն օրէնքի տառին: Այդպէս, նորեւ, սուսական արգարապատմութեան երեսունեան բաժնի ներկայացուցած պաշտօնական հաշնակցութիւնը մէջ զարմանք կը յայտնէր, որ վրացիներու աշխարհում ամէն կարգի վէճերը ահագին շափով իտպէր են... Սեփականութեան դէմ կասարած յանցանքները Կոմիտէն կը դատով գտնուական եզանակներով, որ բուսական ինքնատիպ էր ու զաւելտական: Օրինակ, նա կը ստիճակ յանցարտին՝ ամբողջ օրը կանգնել հրապարակի վրա և բարձրաձայն յայտարարել ամենուն. «Ժա գող եմ, անագին եմ»... Որով լետոյ Կոմիտէն թոյլ կուտայ անոր վերադառնալ իր տունը և քանակ վերականգնելու կրուած վարկը:

Վճարէ հայերու օրինակին հետեւեցին վրացիները... Երկու (ազգային) շարժումներու հեղինակներն այլ, անապարհա կարողութեամբ... Այդ ազգային Կոմիտէնները իրօր կը կազմէն իրենց ազգային կառավարութիւնները...

Հայ լիզափոխական դատարանային այդ սիստեմը տարածւած էր մանաւորապէս Կարսի, Շիրակի ու Երևանի շրջաններում և անոր նմանը ամէն առաջ գործադրել էին մեր մարմինները Մուշ—Տարսուշ և մանաւանդ Սաանոյ մէջ:

Մեղափոխութեան այդ քառասուն, անիշխանական ժամանակաշրջանում, մանաւանդ հայ-թաթարական կոնֆլիկտներու հետեւանքով, հայ հրապարակի վրա նա կը վիտուալիս ամէն տեսակ բախտատեսիլներ ու յանցագործներ— շանտաժիստ, զրամաշուրթ, զող ու աւազակ— և վարակուծ մտեր էր նաև մեր շարքերուն մէջ: Անխուսափելի շարքեր Գաշնակցութեան ծաւալը ահագնօրէն անկր էր կրններու ընթացքին, իր մէջ ստեղծել ամէն կարգի ու նկարագրի տէր մարդիկ— անգամ, ինչպէս սեանք, համբաւուր և աշակներ— որոնք կրն ատեն կարող էին պի-

տանի լինել և եղն իսկ Քանկադին ծառայութիւն մատուցանել ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գործին, բայց խազաղ օրերուն կը գտնային պատուհաս: Այդպէս՝ նաև շատ մը կամտար զինուորներ:

Կուսակցական մարմինները անխնայ կը հարածէին յանցատուրները, կանց շանկելով եղն իսկ մահապատիժի, տերթօրի առջև: Ահա թէ ինչ կըսէր Քիֆլիզի մեր Կեղբոսական Կոմիտէի մէկ թուօցիկը, ուղղած «այլատարու ժողովուրդին».

— «Յշխատաւոր զիւղացիութիւն, զո՛ւ որ կարողացար պատու գուրս գալ հայ-թուրքական կոտորածից, զու կարող ես արմատախիչ անել... շարիբը: Դու պէտք չէ թոյլ տաս, որ քո ձեռքով մարած հրապարակում խաղեր խաղան գողներ, աւազակները, շանտաժախտները... Նրանք պէտք չէ խռընդոտ հանդիսանան քո բաղաբացիական կռիւ ճանապարհին: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որ միշտ պաշտպանել է աշխատող, դառն քրտինք թափող ժողովրդին, որ նրա գոյութեան ու բարեկեցութեան նեցուկն է եղել, չի կարող այս զկպրում էլ մնալ անտարբեր...»

Հետզհետէ աւելի և աւելի յստակօրէն կը շեշտւեր Կուսակցութեան ղեմօկրատիկ պատկերը, անոր ժողովրդական, աշխատանքական զիմացիծը: Ատոր հետ զուգահեռաբար, դանդաղօրէն և դժարօրէն յառաջ կերթար շարքերու գտումը, բիւրեղացումը: Կը հեռանային կամաց-կամաց խորթ տարրերը: Հայ բուրժուական և անոր ինկարկու մտաւորականութիւնը, թրքական մտակեր անցնելուն պէս, նրան դարձուցին մեղմ, թշնամացան: Դաշնակցականներու և այդ տարրերու միջև խրամաւոր անլի լայնցան, երբ Դաշնակցութիւնը հիմնեց իր սեփական մամուլը Կովկասի մէջ*: 1905ի դարձեւ ազատաշունչ օրերուն հիմնեցաւ Քիֆլիզի մէջ Յուսէք թերթը, որ արտակարգ շարժութիւն ունեցաւ: Եւ միննուն ժամանակ, Կուսակցութիւնը հեղզեղ հրապարակը բազմաթիւ ուրոյն կամ թարգմանական գրածքներով.— ստեղծուցաւ «Ճառագի» զրագարանը: Մտաւոր սեռնզի ծարաւ երիտասարդութիւնը ազահութեամբ կը սպտուր

նոր խօսքի անտարբեր, նոր կարգերու ազգարար՝ այդ ահագին գրականութիւնը:

2. Յ. Դաշնակցութեան հին ու նոր գրողները, որ մինչ այն աշխատակցեր էին Մշակին և Մարտին, հեռացան ու համախմբուցին իրենց կուսակցական մամուլին շուրջ: Դաշնակցական մամուլը շուտով տիրեց հրապարակին, խեղդեց հինաուրց օրգանները: Եւ շուտօ գոնհիկ մտահորտիւթեան այդ վերջիններու մէջ մղում տաւ ամենարուն հակառակորդութեան, որ կը յանգէր պարզ թշնամութեան: Մշակը, որ միաժամանակ հայ առաջադիմական ու մարտական օրգանն էր, հեղհեղմ վերածնեցաւ պարզ բուրժուա-պահպանողական թերթի մը և խալալ կորթնեցաւ հին, արժուանական օրգանի ճմարը: Նա դարձան ամբոխ մը, սնցուց հին, արժուանական օրգանի ճմարը: Եւ արժուակ միայն անարգանքներ կը տեղային 2. Յ. Դաշնակցութեան ղիտուն: Մարդիկ չէին կանց աններ մտանութեան առջև իսկ: Զգարանեցան անգամ բարձրաձայն, ի լուր ցարական կառավարութեան լայն աւարտելու, թէ դաշնակցականները գաղեր էին էջմիածին (Կեղբոսական ժողովի օրհուն) խլուր կղերէն հայ եկեղեցական ճարտարութիւնները և ծաղրիկներուն, թէ էջմիածնայ ժողովի ցրումը կատարեալ անհրաժեշտութեան մըր էր...

Երբք կիրքը այն աստիճան չէր կուրացուցեր հակառակորդը, երբք հայ գրական բարբերը չէին հասեր այն աստիճան անկուրի: Մշակը Մարտն և հայ օտջիւղ-ղեմօկրատ օրգաններ, — ամենքը սրտաշարժ րօք էին կազմեր՝ Դաշնակցութիւնը անվարկելու, տապալելու համար: Եւ դա՛հ ու ճարտուն օրքը կը շարունակէր իր անբաժըր միշտ աւելի սանձ ու անզատիծ. թուօցիկը էջմիածնայ ժողովին աթիլ սշին էր համեմատաբար.— աւելի ծանր ռեֆրենը վերապահած էին հետադարձ, իր պիտի պայթէր.— նոյն հակառակորդներու սպորանքներով.— Միհրանական ծանօթ խլրումը:

Համաստական այդ թուրքոհ օրերուն, 2. Յ. Դաշնակցութեան շամուլ էր տուր փորքիկ հոսանք մը «անշտատական» անունով: Պատմէլ այն շարքառասովի, անխտափիլի երկուութիւնն էր (dualisme), անոր՝ ցուրտ շարքառասովի, անխտափիլի տակտիկ մէլ: Դաշնակցութիւնը կը պայտարէր որ կար Կուսակցութեան տակտիկ մէլ: Դաշնակցութիւնը կը իտարբեր էին: Եկեղեցական ճակատի վրա, որոնց պայմանները խիտ տարբեր էին: Եկեղեցական ղոյթերու յարուցած կռիւներով, հայ-թաթարական պատերազմով,

*) Մեր օրագրիները յաճախ կը փակէին կուսակարտիական կողմ, բայց միշտ կը կերտուէին իրենց հրատարակութիւնը տարբեր անուններով. նախ՝ Յուսէք, ապա իրարու նստել: Միլի, Յանգ, Ետկիլ, Խարիսի, Կուսի և այլն: Ենթադրական կազմի մէջ էին՝ Անարնան, Եսմակ, Քոֆչեան, Լ. Կարապետ, Արարնան: Ժամանակագրութեան և Յուսէքին:

1904ի Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, 1905ին ընդունւած Լալապիճով, այլ և միջազգային խորհրդաժողովներու ըրեած իր մասնակցութեամբ, Կուսակցութիւնը մտնը էր համառուականան, հակացարական շարժումներու բողոքն մէջ և բաւականաչափ սերտ կերպով կապեր էր ուսու ալ յիշգրտական, ընկերվարական կուսակցութեանց հետ: Ռուսական և կովկասական պայմաններն թելագրութեամբ՝ նա պարզաբաններ էր իր հին ծրագրի ընկերային բաժինը աջալէս կողմով Կովկասեան Լալապիճին մէջ, ստանձներ էր— միւս ընկերվարական կուսակցութիւններուն հետ— հայ աշխատատեղութեան շահերու պաշտպանութիւնը ընդհանուր գործադուլներու և ամէն տեսակ քաղաքական ու ընկերային պաշտպաններուն մէջ, Կուսակցութիւնը կը շարժեր, իր խօսքով, այն գաղափարներով ու կարգախօսներով, զոր կառաջադրէին Ռուսաստանի ու Կովկասի ամենէն զորատու ընկերվարական կուսակցութիւնները:

Կովկասի մէջ Գաշնակցութեան հանդէպ կուզար արժատական ծրագրիներով, ընկերվարութեան նշանակին տակ, մինչ իր հինէն որդեգրած ճակատին վրա, Քուրբաց Հայաստանի ու Քուրբիոյ մէջ՝ նա կը մտնը պարզ ազգային, յիշգրտական, ղէմօկրատիկ կուսակցութիւն մը, վասն զի այնտեղ, Քուրբ-քրդական տիրապետութեան աշխարհում, շկային ոչ գործարաններ ու գործադուլներ, ոչ ալ ոնէ ընկերվարական, նոյն իսկ սոսկալմար հոսանք:

Իրականին մէջ, Գաշնակցութեան կրիները Կովկասում ևս կը մըղէին մեծազոյն մասամբ կարգային զեմոն վրա, անոնք էապէս ազգային ինքնապաշտպանութեան կողմեր կէն, ինչպէս տեսանք: Շատ քիչ անգամ մեր կուսակցական մարմինները առիթ ունեցան զասակարգային պայքարի դրօշը պարզելու, զասակարգային կռիւ մղելու սուր, շեշտած ձևերով: Գաշնակցութեան սօցիալիզմը— հարկ է խոստովանիլ ճշմարտութիւնը այն գրի մէջ— մնացել է առհասարակ տեսական ծարգադուլներու աշխարհում, ծրագրի ու զրականութեան մէջ և շատ քիչ անգամ իբր է հայ կենքի այնտեղի հրապարակ... Այն պարզ պատճառով որ այդ կենքը խիստ սակաւ է առիթ ընձարը ընկերվարական վարդապետութեան գործնական կիրառումներուն համար: Աշխարհի ընկերվարական կուսակցութիւններու մէջ՝ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, ապառովարար, բացառիկ վիճակ մը ունի, շնորհիւ իր բացառիկ, բարդ, կենսոտ միջավայրի պայմաններուն: Անոր հետ բաղդատութեան կարելի է զննի զուգէ միայն Լե՛ Սօցիալիստ Կուսակցութիւնը— P.P.S.— որ նոյնպէս իր ճիւղերն ունէր Լեհաստանի երեք հատուածներուն մէջ՝ ուս, զերման ու յաւարիական՝ և նոյնպէս կը մըղը իր ազգային ազատագրական պայքարը: Մասամբ այդ պատճառով, Հ. Յ. Գաշնակցութեան և Լե՛ Սօցիա-

լիստ Կուսակցութեան միջև երկար տարիներու ընթացքին զուլթին ունէին լաւագոյն բարեկամական յարաբերութիւններ: Խստի զատելով, հակասութիւն այլ չկար երկու ճակատներու գործնակերպին մէջ, քանի որ Քուրբիոյ մէջ ևս Կուսակցութիւնը՝ ազգային պաշտպանութեան կռիւր մղելով հանգրծ կը հետապնդէր մի-ժամանակ սոսկալմարական կարգերու իրագործումը, բան մը, որ անհրաժեշտ նախահանգրանն էր բուն ընկերվարական կարգերու:

Գաշնակցութեան ձախակողմեան տարրերը տենցային սեպարատը մը կը ցուցնէին իրենց նոր կրօնի քարոզչութեան մէջ: Կը յափշտակէին արժատական, կարմրավառ նշանաբաններով, կը նետուէին ծալքայնու-թեանց մէջ, ձգտելով անպատճառ կիրառել կուսակցական հուսատմբի այն կամ այն յօգածը, նման ուսու մը քարայն ընկերներուն: Մոզորական կրօնով մըն է ամենուրեք: Տրանսպի էրբերիտները, Մեծ Յեզպո-խութեան օրեքուն, կրօնը իսպառ շնչելու համար, կը քարոզէին Լեհու-թեանց մէջ և մանաւորապէս վանայ մեր զարդարական երիտասարդութեան իգմիր— և մանաւորապէս վանայ մեր զարդարական երիտասարդութեան մէջ, որ ինքզինքը յորշրքեր էր Խո-Սերնդական ու թերթ մըն ալ կը հրատարակէր 1906—907 թականներուն:

Ըսինք, ընդհանուր, համաշխարհային երևոյթ մըն է այդ ճաշնակցութիւնները: Մեծ, փոթորիկոտ հոսանքներուն լալին է այն— ժաշնակաւոր և անցողիկ: Ժամանակաւոր էր այն՝ և Գաշնակցութեան մէջ, մանաւորապէս և անցողիկ: Ժամանակաւոր էր այն՝ և Գաշնակցութեան մէջ, որ ինքզինքը յորշրքեր էր Խո-Սերնդական ու թերթ մըն ալ կը հրատարակէր 1906—907 թականներուն:

Ըսինք, ընդհանուր, համաշխարհային երևոյթ մըն է այդ ճաշնակցութիւնները: Մեծ, փոթորիկոտ հոսանքներուն լալին է այն— ժաշնակաւոր և անցողիկ: Ժամանակաւոր էր այն՝ և Գաշնակցութեան մէջ, մանաւորապէս և անցողիկ: Ժամանակաւոր էր այն՝ և Գաշնակցութեան մէջ, որ ինքզինքը յորշրքեր էր Խո-Սերնդական ու թերթ մըն ալ կը հրատարակէր 1906—907 թականներուն:

Շատ անցաւ պզտոր հոսանքը և նոյն իսկ մեր տարգրոյս շնոր-տերեղականները, որոնքմէ բարեխախտաբար շատեր տակաին ողջ կը մնան, դարձան զգաստ, իրատես, պիտանի գործիչներ Գաշնակցութեան և ազգային վերաշինութեան սասարկում:

նիրոյ միայն թրրահայ ազատութեան պայքարներուն*), հրամարի ամէն մասնակցութենէ Ռուսաստանի, Կովկասի շարժումներուն մէջ, հրամարի բնկերվարական գազափարներէն և Կովկասեան Նախագիծէն, որքա՛ն ինչպէս բարինք, Կուսակցութեան կորուրդը ընդունելը էր 1905ին, իբրև առժամանակ ուղեցոյց կովկասեան ու համառուսական արտակարգ անցարուն մէջ առաջնորդելու նպատակով:

Այդ անահկեալ պահանջներուն Կուսակցութեան վարիչ մարմինները կը պատասխանէին, բնականաբար, որ իրենց գլխաւոր մտահոգութեան առարկան կը մնայ դարձեալ թրրահայոց ազատութեան զատը, բայց որ չեն կարող արգիլել երիտասարդութիւնը յափշտակելու նոր գազափարներով ու հոսանքներով և չեն կարող անտես անել կովկասահայութեան շահերն ու պահանջները համառուսական փոթորկած օվկանտին մէջ (Արդէն հարկաբար թաքմ, կորովի դաշնակցական երիտասարդներ, որոնց նեղ կուզար Կուսակցութեան ծրագիրն ու գործունէութիւնը, հեռացել էին մեր շարքերէն ու ննուսը սօցիալ-դէմօկրատները, սօցիալիստ-յեզափոխականներու և անգամ վրացի մենշեիկներու փարսիւր... Լեռացողներէն խումբ մը կազմելը էր Հայ Բանորական Ընկերվարական Կուսակցութիւնը: Ուրիշ խումբ մը կը կազմէր Հայ Սօցիալիստ-Յեզափոխականներու Կուսակցութիւնը, հատածից մը համառուսական Սօց. Յեզափոխական կուսակցութեան, նոյն հանգուցեալ Աւոն Աթարէկեանի գլխավորութեամբ: Կուսակցութիւններ* որոք չկրցան արմատ ձգել Հայ իրականութեան մէջ, հակառակ իրենց պարզ, զրախիշ նշանաբաններուն):

2. Յ. Գաշնակցութիւնը, թէև երբեք չունեցաւ անոնց օգտարկը՝ ընկերվարական դիմագիծը և ունէր միշտ ալլատարը զանգած, տիրեց միշտ Հայ հրապարակին և իր ազդեցութեան տակ պահեց Հայ աշխատարը ընդհանրութիւնը՝ գիւղացի ու գործարար,— վասն զի Հայ ժողովուրդի մը ընդունելու արմատը անպահանջութեան վիճակէ մէջ* արարարխաւարար, միշտ առաջնակարգ տեղ պահպանեցին, միշտ հրատապ այժմէութիւն ունեցան զօտ ազգային կարգախօսները, ոչ զասակարգային...

•••

Ազակողման կամ միջրանական հերձածն, որեմն ըմբոստացումն էր ոչ միայն ընդդէմ 2. Յ. Գաշնակցութեան կորուրդի, որ հրատարակելը էր Կովկասեան Նախագիծը, այլ և ընդդէմ ճորրոզ Ընդհանուր Ժա-

ղով, որ տակախին 1904ի սկիզբները Մոսկիայի մէջ բռնարկէր, ընդունելը էր այս որոշումը.—

«2. Յ. Գաշնակցութիւնը կը ստանձնէ բոլոր տեղերու Հայ ժողովուրդի խտունըներու պաշտպանութիւնը, ի հարկին դիմելով և ահաբեկութեան, զինուած կամ խաղաղ ցոյցի: Գաշնակցական բանորական ցոյցներուն, անշ և ամէն ժամանակ կարող են մասնակցել բանորական ցոյցներուն, սոցիալապաշտպանութեան Կոմիտէի որոշմամբ: Գաշնակցութիւնը իր կողմնորոշման պատճառով ֆէդերատիվ սկզբունքը (Ռուսոյն և Կովկասի քաղաքական վերակառուցման համար: Մ. Վ.):

Նման որոշում ընդունեցաւ ցիշ յետոյ կովկասեան մարմիններու Շրանային ժողովի մէջ:

Այս բաւորը, տարբարխտարար, համարիշ չէր մեր ազակողման անշտականներու համար: Աստոնց համակեր չին և քանի մը կովկասահայ գործիչներ— ի միջի այլոց հանգուցեակ նուստիւններ: Սեծագրեմար թրրահայ զինորներ էին Միջրանի առաջնորդութեամբ: Վերջինը— մար թրրահայ զինորներ— շղագար, անհուսաարակշիռ մէկն էր, վերին բաշ, աշխատալ խմբապետ— ջղագար, անհուսաարակշիռ մէկն էր, վերին ստախճանի մեծամիտ և ցուցամու: Փորրիվ Դօսթիշտ մը* որ կը պատեղարգմէր ուրականներու դէմ, թրրահայ զատի երեակայական թշնամիներու դէմ...»

Գաշնակցութեան հակառակորդներն այլ անհնայն ետանով իւր կը լեցնէին կրակի վրա, կը քաշպելէին ըմբոստ խմբապետը: Մշակօ թրրահայ խմբապետները այն օրերուն արդէն ոչ մէկ շիղ չէին իտուելք: Գաշնակցութիւնը սեցնելու, պատակտելու, հրապարակէն զուր նետելու համակցութիւնը սեցնելու, ստակտելու, ստակտելու հրապարակային մատուցութեան, անհամար: Անտեր, սակտ կը դիմէին հրապարակային մատուցութեան ուշաթթի, շինմու լուրեր հրատարակելով, ցարական կառավարութեան ուշաթթի կը հրապարակէին Գաշնակցութեան հակապատական, լիզափոխական ծրագիրներուն վրա:

Խմբապետ Միջրան հեռագեղեղ բոլորովին ենթարկեցաւ այդ մարտապետ Միջրան անտեց կոյր գործիք. և նոյն մարտոց մեղոց ազդեցութեան, գործաւ անտեց կոյր գործիք. և նոյն մարտոց մեղոց ազդեցութեամբ, սայթարում-սայթարում դարձաւ, ի վերջոյ, պարզ մատակցութեամբ, սայթարում-սայթարում դարձաւ, որու ցուցմունքները, երկու տարի նիշ, օտու ոստիկանութեան գործակալ, որու ցուցմունքները, երկու տարի նիշ, լետոյ, այնքան խոշոր տեղ բանեցին այն սելուր ամբաստանագրին մէջ, զոր նիթեց ստախայինեան կառավարութիւնը Գաշնակցութեան* կարելի է բան* ուղ Ռուսահայութեան դէմ:

Խոտարարը, թեւտրած իր Հայ ու օտու գաշնակցիներուն աշակ-

*) Ընդգ ժխտել, անշուտ, կովկասախոյոց ազգային ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը:

ցումբեամբ, որոշեր էր ամէն զեով զիրտատորութիւն ստանձնել, լուծել Կուսակցութեան օրինաւոր վարչութիւնը, հետացնել իր շփրած գործը ներք, այսինքն զրիթէ ամբողջ կուսակցական մտաւորականութիւնը, նստորածի սպառնալիքներն էր տեղաշարժել մեր ձախակողման երիտասարդներուն դէմ: Քիկունքն ունենալով ռուս հայաստեաց ռուսիկանութիւնը՝ Միհրան շարունակ էր շտապարար Գաշակցութեան վարիչներուն դէմ, և օր մըն ալ, 1906ի սեպտեմբերին, զինւած խումբով ներս խուճում էր Քիֆլիզեան Շատաշի խմբագրատունը — որ կը հասարակէին սովորաբար Կուսակցութեան սպայակազմն ու զինուորները — և զինելով Քիւրտի ներկայացուցչին, պահանջեց Շ. Յ. Գաշակցութեան կնիքն ու այլ վաճարագրերը: Մերժում ստանալով, սկսաւ սպառնալ:

Մէկէն ի մէկ ստեղծուեցան տաղանայակի կացութիւն: Կրտիւն, Քիբացի Միհրանի անմիջական թիկնակազմներէն — Կոփեցիի Խէչօ և ուրիշներ — որոնք սպառնալիքաւ ներս էին խուճիք խմբագրատնի հետ, դուրսն եւս դարձանաւում կը պահէին միհրանական խումբեր, որ ի հարկին օգնութեան պիտի հասնէին վտանգաւ առաջնորդին: Գարսնամուտ կը գիտէր զէպր նաև ռուս ստիկանութիւնը, որմէ, հարկաւ զգտնոր չէ բնորոտներու այդ զինեալ արշաւանքը զէպի Շատաշի խմբագրատունը և այդ անսովոր զրդրիւր Ֆրէյլինան փողոցի վրա: Բայց չէր միջամտեր... Խմբագրատան շուրջը, Սոյոյակի կեդրոնական պողոտային վրա խուճիք էր մեծ բազմութիւն: Վայրկեանէ-վայրկեան կը սպառնէր արիւնքի ընդհարում միհրանականներու և Գաշակցութեան սպայակազմի միջև, — բան մը՝ որ սրտանց, անշուշտ, կը փափաքէր ռուսիկանութիւնը Արզար, այդ վայրկեանին, տարցած, էլիկտրակահանցած այդ խառնարանին մէջ, բաւ էր փոքրիկ անզրուցութիւն մեր զինուորներուն կողմէն հարած մը, անարգական խօսք մը կամ միայն բռուցցիի շարժում մը հակառակորդին դէմ — որպէսզի փրթէր արիւնքա գոտեմարտը: (Գէպքին սկանատես մեր զինուորները մեծ մասամբ անզին էին, արշաւանքը ցաւտ անակնկալ մըն էր ամենու համար): Բարեբախտաբար, ամենքի ալ հանդարտ, պազարին գտնեցան, վայրկեանի լքումիւնք բմբռնելով...

Կատուած խմբագրութեան անդի տաւ միայն Անտոն Ահարոնեանի առջև, որ յանկարծ վրա հասաւ իր աշխատանոցէն և — առանց անդրադառնալու ուրիշ մեծութեան, ստակ իր սեւան հմայքին ազարինս — մերկ կտրածով նետուեցաւ սպառնալիքաւ հրոսարմարին վրա, բաշեց Միհրանի թեւէն և դ՛արս գոռաց... Սաստը նոյնքան անակնկալ էր, որքան ազգուս Հրոսակապետը՝ հեղինակաւոր ձայնէն շշմած, զիմադրութեան փորձ միակ չըբաւ և փախաւ իր շքախումբով:

Այսպէս վերջացաւ մեր անշատական շարժման այդ զանազան գործառքը, որ կարող էր եղբրական վախճան ունենալ: Արեւելեան Քիւրտի հարկ սեպից յատուկ թաղայնով ազգարարը Միհրանի միհրանական շարժման ապօրինի և անմարտ բնոյթը: Ահա փորձիկ բաղածք մը 1906ի աշնան Քիֆլիզի մէջ տպուած ընդարձակ շքաբարականէն, որու բուն ու ցաղկոտ թոնք յատկանշական է այն անզգային օրերու համար —

ՎՆԻԿԻՆԵՐ,

Հայ ժողովուրդի և շեղափոխութեան ներքին թշնամիները դաւ են քիթի միջակցութեան դէմ: Բոլոր յիտաղէմ, հակաժողովրդական տարբեր մի սրբազան զաշն են կռիլ տապալելու մեր Կազմակերպութիւնը, որ այս ծանր, փոթորկոտ օրերում միակ նեցուկն է ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան ու ազատագրութեան...

... Չկայ Գաշակցութեան այժմեան ընթացքի մէջ ոչ մի շեղում, ոչ մի հակառակութիւն նրա ծրագրի ու ընդհանուր ժողովների որոշումներին:

Չկայ Կովկասեան նախաժող մէջ ոչ մի կէտ, որ գաւաճանէր Գաշակցութեան... որուն, աշխատահանայեացքին:

Գաշակցութիւնը առաջան պէս շնոր պաշտպան է տանկահայոց ազատագրութեան գործին:

Գաշակցութեան համար հաւասարադէս թանկ են, անհրաժեշտ հայ ժողովրդական կրօն դատերն էլ — սահմանից այն կողմ, թէ այս կողմ...

«Ի՞նչ արժէ այն ես այս բոլորի դիմաց մեր թշնամիների վայնտանը: Ո՞ր է այլ եւս ճշմարտութիւնը այդ խելագար գոռում-գողչանի մէջ...»

ՎՆԻԿԻՆԵՐ՝ Ի զո՞՞ գաւաղիքներէ...
... Շ. Յ. Գաշակցութիւնը շատ փորձութիւններ է ունեցել իր կեանքում, շատ է տեսել... զաւագրութիւններ, բայց և միշտ զօրս է եկել յազմանակով միշտ անարատ ու աննաստե...»

Վէճը շարունակեցան, մերթ ընդ մերթ սուր կերպարանք բնորոշելով Տեղի ունեցան և մէկ-երկու սպանութիւններ: Ի՞նչ դիրք էին բռնած կը թրահայ անանի խմբակառուները: Այդ օրերուն Անդրանիկ ժընեկ կը մնար, միւսները՝ Մուրատ, Սեպուհ, Առաքիլ, Ասո և այլն Քիֆլիզ էին, զանազան արշաւանքներ կը մնային, էլին ծափահարէր Միհրանի սանձարբեցանքաբաշտ շեղքը կը մնային, էլին ծափահարէր անոր պէս կը խորհէին: Կովկասեաններուն, բայց էական խնդիր չուրք անոր պէս կը խորհէին:

Ամենքը — բացառութեամբ զոչէ միայն Սեպուհի — կը հարածկին նկարակողմէան տարրերը, մեր ընկերվարական երիտասարդութիւնը և մենքն ալ կողովէին, որ Գաշնակցութեան կողմասեան հասածը իր բոլոր ուժերը նկրէ միայն Բրաքահայ պայքարներուն, իսկ կողմասի մէջ մէջ միայն զուտ ինքնապաշտպանութեան կոխներ, ստանց միտելու համակողմասեան, համառուասեան շարժումներու մէջ:

Իրականութեան մէջ այդպէս էր արդէն... Թղթի վրա շատ բանք կը ծրագրէինք, բայց ցեղային գոյութեան կոտի տիրական մտահոգութիւնը չէր թոյլ տար իրազրծելու դանեք:

Իրականին մէջ Կուսակցութիւնը կը շարունակէր գրամի, մարդո, զէնքի ու ուղղամթերքի մեծ պաշար լգել սահմանի միւս կողմը — անգամ 1905 — 906 թուականներուն, երբ կողմասեան հայութիւնը կը գայրէր թաթարական մղձաւանջին տակ^{*)}: Այս իրողութիւնը հաստատելու համար դժուար է անլին ձեռնհաս վկայ կոչել, քան մեր հին ընկեր Մարտիտը, որ այն ատենները զէնքի փոխադրութեան գործով կերթեակէր շարունակ թուրք-պարսկական սահմաններուն վրա:

Մտիտս կը գրէ իր «Ապրումներ»ուն մէջ^{**)}.

... «Նա սիղանկեայ ըսեմ, որ հակառակ թուրք սպասումներուն է յոռեան մարդարէութիւններուն, Գաշնակցութիւնը 1905էն մինչև 1906 Երկրի համար անկի շատ մտաւորական զեկավարներ հասցուց, անկի դրամ համբեց, անկի զէնք և ուղղամթերք սահմաններէն ներս մտցուց, քան ասիկ առաջ, 25 տարիներու ընթացքին, թուրք յեղափոխական կուսակցութիւնները միասին ատած»:

Սե այս սողնքը զրոզը մեր արևմտահայ ամենաթունջ հակարեկերվարական գործիչներէն է, որ հակամիջրանական լինելով հանգրեմ, նոյն-պէս կը դատապարտէ «Կողմասեան նախադիւր», կը ծագրէ 1905 — 907 թուականներու մեր երիտասարդութեան ընկերվարական գինովութիւնը:

Հայոց երկու հատածներու մտաւորական տարրերը ընդհանրապէս

*) Սեր դիւանի մէջ կը գտնենք Սեպուհի 1806. փետրար 6 թուակիր մէկ նամակը, ուղղւած կողմասէն Ժորճ, Անդրանիկին, որուն մէջ հետևեալ սողնքը կը կարդանք.

«Հայի օրինաց մտ չ... կողմաց զբաղած է իր լինել-չլինելու խնդրով... Ո՛ր մի քան նրանցից (կողմասամբարից. Մ. Վ.) չենք կարող սրամանել: Երբ մենք (բրաքահայեր) միջոց ունենանք, պէտք չէ խնայելք, որ մի կերպ այսուեւ այսող հանդիսանանք... Թէ որ այստեղ յաղթենք, արդէն մեր ամեն քանք վերջացած հասարակ Տաւրուստունու: Թէ յաղթեցինք, մեր գործը լուծած է: Որքան, այսուեւին մեծ որսածք չեն կարող ուղարկելք...»

**) «Հարեմի» անագիր, ղևկոտներ 1928թ.

համերաշխ էին, կարտայայտւելին ի նպաստ կողմասեան նախագծի, կը գտաւարտուելին անշտառականութիւնը (թէ ատն է թէ աշ): Թուրքահայ մտաւորականութեան հեղինակաւոր պարագուխներէն մին, Յարութիւն Շահրիկեան վիեննայի ժողովին ուղղած իր ընդարձակ գրաւոր զեկոյցի մէջ կը թելագրէր պարզել անվերապահօրէն ընկերվարական գործը —

... «2. 3. Գաշնակցութիւնը՝ անշեղ իւր սկզբունկան նպատակից, զՎ հրեմէ IV Ընդհանուր ժողովից որսու գալ վերանորոգած ու ամրագրած, տեսականապէս ու գործնականապէս անկի բարձր կանգնած, քան որեւ ալ կուսակցութիւն»:

«Ընդունելով որ հայ ժողովրդի երկու ամենակարեւոր հաստածների շնորհով և նպատակները տարբերութիւն չեն կարող ունենալ... որ 2. 3. Գաշնակցութիւնը ունի արդէն մի նպատակ, այն է՝ սօցիալիզմը, որ նրա ազգայնական յեղափոխական ծրագրերը և գործունէութիւնը միջոց է ազգայնական յեղափոխական հասնելու համար, անհրաժեշտ է, որ մեր ծրագրայն սօցիալիզմին հասնելու համար, անհրաժեշտ է, որ մեր ծրագրայն, պատմափոխութիւնական աշխարհահայեացքը այնքան պարզապէս լինի, թէ մենք սօցիալիզմ ստեղծ ինչ կամ ո՞ր բժրոճումի սօցիալիզմ ենք հակահոմո:

... «Ընդունելով, որ 2. 3. Գաշնակցութիւնը Ազգային Սօցիալատական կուսակցութիւն է, անհրաժեշտ է համարում, որ վերախմբատակի ընդ. ծրագրի պատմափոխութիւնական ներածութեան մէջ կարեւոր տեղ տրւեր իւր ազգայնականութեան գտանութիւնը դիտանկանութիւն ընդգծող Յանկայի է, որ շեշտած լինի՝ թէ «ազգերը ոչ միայն տնջրեւ ընդգծող Յանկայի է, որ շեշտած լինի՝ թէ «ազգերը ոչ միայն տնջրեւ տեսական-հասարակական, այլ և բնական-պատմական իրողութիւններ են, որոնց գոյացման բաղձարարի պրոցէսի մէջ մեծ դեր են խաղացել նախարհագրական, կլիմայական, ցեղային-արեւնակցական գործոնները, մտածական էր, որ շեշտած լինէր, թէ «ճշմարիտ չէ, որ ամբողջ պատմութիւնը միայն գասակարացիին կախ է»...

Չորրորդ Ընդհանուր ժողովին — որ պիտի գումարէր 1907ի սկիզբները և պիտի որոշէր, ի միջի այլոց, նոր մշակելիք ծրագրի ընդհանուր հիմունքները — գրաւոր զեկոյց զրկեց և նիկու-Դումանը: Ընկերվարական մը չէր նա Շահրիկեանի պէս, և չէր ալ գրահատրէր մեր ընկերվարական տարրերուն դէմ — աշակողմէան անշտառականներուն պէս — կը թելադրէր, սակայն, որ կուսակցութիւնը շատ շտարի համառուական ճախարհագրական հովիթով, ալ կեդրոնացել իր ուրջն ու միտքը ազգային գոյութեան պայքարին վրա, ինքնապաշտպանութեան կոխներուն վրա՝ սահմանել անցին և անցին:

Քաղաւք մըն ալ այդ մեծ ուղղմիկէն, որ միանգամայն իմացական պարագուլու մըն էր և որու իմաստալից տեսութեան մէջ տեղ-տեղ կը

կարգանք նաև ուշագրաւ, սամարական խօսքեր: նախ խափա յետ կը մտէ Երկու հայկական հատածներու անշտաման և դատ-գատ կողմնակերպութիւններ տեղծելու առաջարկը: Ե՞թէ Երկուրի պայմանները տարբեր են, Կուսակցութեանը կը մնայ միայն յարմարցնել իր տակտիկը իրարարելիքի պայմաններուն:

— ... Վիտանմ, մենք ունինք շատ ընկերներ, որոնք ազատութիւնների կորիզը համարում են անտեսականը: (Կակեարկէ մեր ձախակողմաններուն: Մ. Վ.): Զուտ անտեսական կուրի անսակէտը նպատակաւ յարմար է բոլոր այն ազգերի համար, որոնց գոյութիւնը, իբրև ցեղի, ապահոված է արտաքին վտանգներէջ: Հայ ազգը, քնդակառակը, միշտ ենթակալ արտաքին վտանգների, միշտ կանգնած «իբնել-լիկեիտ» առաջ, պէտք է նախապէս ապահովի իր ցեղային գոյութիւնը...

... Ե՞թէ ապաշարականութիւնն է, որ պիտի լինի մեր ծանր մտանցութեան միակ առաջինը: Երկու շատ ծանր և մի բիշ էլ տարօրինակ կը թայ ձեզ, որ առաջարկում եմ յեզպոխական խորոս բարձունքից իրենի մինչև խղճայի ինքնապաշտպանութիւն: Բայց քրքրեցէք մեր անցնելու և դուք կը տեսնէք, որ մեր ժողովուրդը, Հէնց որ փոթորիկ է բարձրակի, de facto միշտ էլ զինել է ինքնապաշտպանութեան... Ետն փորձիկը բառ իս. կրկնելու է Տակկատանում, աւելի աճաւոր կերպով՝ երկրի քնդանոր ազատագրական շարժման ժամանակ, ինչպէս Կովկասում եւ նման պայմանների շնորհիւ մեզ բաժին է ընկնելու նոյն գործառ վիճակը— յետ մնայ ազատագրական շարժումը տանող առաջին շարքերից և զբաղել ինքնապաշտպանութեամբ...

... Վեզ կը մնայ ինքնապաշտպանութիւնը Տակկատանում զննամոր հիմքերի վրա... Այդ նպատակին հասնելու համար, հարկաւոր է կովկասեան ինքնապաշտպանութեան փորձած... բոլոր միջոցները փոխադրել Տակկատան... 408

Անցնելով ապա դուտ անտեսական, դասակարգային պայքարին, նիկոյ Հետեանը կը գրէ Ընդհանոր ժողովին.

— Վենք անպայման պիտի պաշտպանենք բանորութեան շահերը: Միեւնոյն ժամանակ շարժի պայաններ հայ արդիւնարեութիւնը, որովհետ նոյն այդ բանորութիւնը կը մնայ քայքայած... Մենք թույլ չպիտի տանք, որ հայ ձեռնարկողը կամ կապիտալիստը ինիթալէս ուռճանայ ու փրփի հայ բանորի հաշիւն: Միեւնոյն ժամանակ հնարարութիւն պիտի տանք հայ արդիւնարեորդին, որ նա զիմանայ մրցութեան ու իր ձեռնարկը շտայ տարի ձեռքը... Հարկաւոր է, որ հայ բանորը իր պատանջների մէջ շանցնի առաջ և շրջահանջի հայ արդիւնարեորդից այն ինչ տայիս են օտարները: Այսչիւսի... փափուկ օճամաններում մնալու

համար, անհրաժեշտ է խոր գիտակցութիւն, որից դուրս է տղտ ու ընդուտ հայ քանորութիւնը: Հէնց այդ գիտակցութիւնն է, որ պիտի զարթնցնի ու զարգացնի Գաշնակցութիւնը... և երբեք թույլ չպիտի տայ թոյլները սերող «չահէլեներին», որ նրանք ստոր համարեն ամէն մի անարդար պահանջ յանուն բանորութեան և տարածեն նրանց վրա Գաշնակցութեան հեթնակաւոր հովանաւորութիւնը...

Բիշ մը երկար կանգ առինք Գուճանի կարծիքներուն վրա, վասն զի այդ ծանրակշիտ խնդիրներուն շուրջ՝ անոր պէս կը խորհրդ Կուսակցութեան ճշտող մեծամասնութիւնը և յատկապէս մեծամասնութիւնը այն գործիչներու, որոնք մասնակցեցան Վիեննայի բազմամարդ Համագումարին:

Անշտատական հոսանքի, միհրանիզմի, ընկերվարութեան և անտեսական պայքարի շուրջը՝ պէտք է յիշատակենք այլ կարևոր վաւերագիրներ մեր Կուսակցական Գիւտնէն: Աճա Բազարաբէկ Թրախալեու Միւրաւան Ընդհանուր ժողովի արշուումը, որ նոյնպէս ուղղած է Վիեննայի Համագումարին և կը կրէ 390 ստորագրութիւններ: Կը բերենք քանի մը տող միայն.

1) «... Տակկատայաստանի յեզպոխական շարժում ու գործունէութիւն... ուրիշ նպատակ չի կարող ունենալ, բայց եթէ բաղաւորական ազատ կենսելու հետ նաև ազատել հայ աշխատաւոր դասակարգն կալազատախական, վաշխատուական ու կապիտալիստական հարստահարութիւններից...»

2) Որ Զ. Գաշնակցութիւնը հիմնելով միայն հայ աշխատաւոր դասակարգի վրա, իր քաղաքական ու անտեսական գործունէութեան մէջ կարող է և պարտաւոր է պաշտպանել նոյն հայ աշխատաւոր դասակարգի շահեր, քաղաքական թէ անտեսական տեղային պայմանների կերած չափով, աշխատաւոր դասակարգի նիթական և մտաւոր վիճակ բարձրացնող պայմաններ կենսելի մէջ մացնել տալով, դասակարգային անհասարութիւնների, արդիւնարեորդ աշխատաւորների շահագործման նպատակ կարգերը շեշելու աշխատանքով.

3) Հայութեան մի ստոր մասն է Կովկասում գտնելով, Զ. Յ. Գաշնակցութիւնը պարտաւոր է տեղույն հայ աշխատաւոր ժողովրդի քաղաքական թէ անտեսական ճշտած վիճակին անտարբեր չի մնալ.

4) Նրա այդ գործունէութիւնը բարձրացնում է կովկասարեան հայ աշխատաւոր ժողովրդի յեզպոխական արմարագրութիւնն ու գիտակցութիւնը, որով վերջինս աւելի մեծ թափով կարող է ստանձնել պարտանութիւն իր կենսին ու նիթական միջոցներ ներքելու տաճկահայկական դատին... 439

Իսկ «Քուրբանայ կողմասարնակ Գաշնակցական ներկայացուցչական Համագումարը» հակիրճ բանակնով այսպէս կը խարաններ Միւրան—Մշակ—Առաքելեան զաւարիք տարրերու շահատակութիւնները.—

1. Գա հակայնդափոխական մութ տարրերի ազդեցութիւնն է զանազան... ստոր նպատակներէ համար:

2. Այդպիսի մի բնթացք լով դաւաճանական դիրք է տանկահայ գաւթի հանդէպ:

3. Գաշնակցութիւնը, իբր հայ ժողովրդի արդար դատի միակ պաշտպան, այսօր էլ գործում է նոյն ճանապարհով, ինչպէս 16 տարուց ի վեր

4. Համագումարը արանով կող է առնու ամբողջ հայ հասարակութեան և մասնաւորապէս կողկառի գաշնակցականներին՝ զգոշ մնալ այդ հակայնդափոխական տարրերից և երանց պրոպագանդից:

1906թ. 30 հոկտեմբեր:

o o o

Բուռն, նրկարատն վիճարանութիւններ եղան Վիեննայի մէջ կողկասեան նախագծի և աւելտականութեան շուրջը: Մի՛հրան արդէն գաւապարտեալ մըն էր ամենուն համար, բանի որ կը գործեր թշնամիրի — ունէր Վիեննայի ժողովին մէջ բանի մը շքեմ փաստարաններ: Հանգուցել Սարգիս Մինասեան կը յայտարարէր, թէ է. 3. Գաշնակցութիւնը ստեղծած է միայն ու միայն Քուրբայ Հայաստանի համար: Աւելի բոտն կերպով կըմտատանար Մուրատ, որ շարունակ կը պնդէր, թէ կուսակցութեան նորհուրդը ազօրինի բայլ մըն է ըրեր, հրատարակելով կողկասեան նախագիծը, թէ նախորդ Ընդհանուր ժողովը որոշեր էր կողի կողկառի մէջ միայն ինքնապաշտպանութեան գծունի վրա, թէ մենք չկնք կարող միտժամանակ պատերազմել սուլթանի ու ցարի դէմ... (Անորդ հարկադրանք մը, աւա՛ղ... Սերտատացի բազմիկը կը մոռնար, որ 1903 թուականն էին: 1906թ ինքնապաշտպանութեան գրօշի ասկ վարած մեր բոլոր կոհները ուրիշ բան չէին, բայց և թէ պատերազմ նաև ցարի կուսակցութեան դէմ, նախ՝ եկեղեցական գործերու առթիւ— Նոյն իսկ Հայոց կաթողիկոսի ստաշնորդութեամբ— ապա և թաթարներուն դէմ իր իսկ Մուրատի մասնակցութեամբ՝ երբ Գաշնակցութիւնը ոչ միայն յետ կը մղէր ցարի հովանաւորեալ շարդարար, հակայնդափոխական խոսժանը, այլ և կը կոտորէր նոյն իսկ ցարական բարձրատեսճան և հայաշինչ պաշտօնէութիւնը):

Մուրատ կը խոստովանէր, որ Մի՛հրան իրօք անկկարագիր, անպա-

տի մէկն էր, խուլիգան մը (hooligan), բայց մարդ մը, որ թիկունք-ունի 2—3,000 զինուորներ*) և ուրի՛ն կարող են ծագիլ արիւնահեղ ընդհարումներ:

Վասման, Ակնունք, Սեպուհ, Քոպչեան, Ռոստոմ, Արամ, Համօ Թանդանեան, Զարդարեան և այլ ընկերներ կը հանգստացնեն Մուրատը.— նորհուրդը իրատեսու չէր, կըսէ Վասման, սակայն, կհանքի հրամայական պահանջ մըն էր նախագիծը: Եւ այժմ արդէն կատարած իրողութիւնն է... —

Ոչ միայն նորհուրդի, այլ և կողկասեան Երջանային ժողովներու որոշումն է այդ, կը յարէ Քոպչեան. զա պահանջ է մեր կուսակցական զանգուածներու, որոնք Գաշնակցութեան նախկան ուժերու ներք բառորդը կը մատակարարեն: Եթէ այդ զանգուածներուն դէմ երթանք, անոնք պիտի լքեն մեզ:

Մէկ կողմ նետենք բիրտկարտիկ ձևապաշտութիւնց, կսեն միւս ընկերները. ձևական նկատումներէն զատ՝ կայ բարոյական խնդիրը: Կայ կհանքի հարկադրանքը. վերջապէս, նախորդ Ընդհանուր ժողովի սահմանած ինքնապաշտպանութիւնը— կողկասեան գործունէութեան նկատմամբ— պէտք չէ ըմբռնել այդքան նեղ իմաստով:

Վիճարանութիւնները աւելորդ են. զիցուք նոյն իսկ նորհուրդը իր իրատեսութեանէն զուր կէնք է, պէտք է խոսարհինք կատարած փաստի աղել: Զգախեանք մի՛հրանական շարժումէն, ոչ ալ միւս հակառակորդներէն, ընդունենք միաձայն նախագիծ և մեր բոլոր թշնամիները կը ԼԵ՛սեն— յայտարարեց Սեպուհ բուռն ծափերու մէջ:

Քէտրիութեան զրկելով, բանաձևը կողկասեան նախագիծի մասին ընդունեցաւ գրեթէ միտժայն: Մուրատը մնաց իր կարծիքին:

Ահա այդ որոշումը.—

«Նորհուրդը... հիմնելով Գաշնակցութեան հիմնական ծրագրի, Գ. Ընդհանուր ժողովի կողմէ կողկասեան գործունէութեան մասին տաճ որոշումներու ոգուն, կողկասեան Երջանային ժողովի այս առթիւ տաճ որոշումներուն, ինչպէս նաև կհանքի հրամայական պահանջներուն վրա, որոշատար էր հրատարակել կողկասեան նախագիծը, իբրև ուղեցոյց կողկաստար էր հրատարակել կողկասեան նախագիծը, իբրև ուղեցոյց կողկաստար կհանքի թաղարակի և տնտեսական գործունէութեան, վերապահելով անոր վերջնական հաստատութիւնը ներկայ Ընդհանուր ժողովին»:

*) Ճայռնապէս շարժապետութիւն մըն էր: Ուրիշ ընկերներ զիտել արին, որ բուռն փորձանականները ճաշելու է հարկերձարով, ոչ քնա նապարանով:

Երկար միճարանութիւն՝ նաև երկու գործունէութեանց աճը ամեն խնդրին շուրջ: Ընչող մեծամասնութեամբ որոշեցան.

1. Յետ մղել անջատման առաջարկը և
 2. Երկու գործունէութիւններն ալ (Քուրբաճայ և կովկասաճայ) գործել:
 3. Գաշնակցութեան զբօշակի և ղեկավարութեան տակ:
- Վերջապէս, աճա ժողովի որոշումը Միճարանի մասին, որ անցաւ միածայն, մէկի ձեռնպահութեամբ. —

1. Համարել Միճարանի և իր գործակիցներու վարձուներ ծանր շանք կազմակերպութեան և նրա պաշտպանած Քուրբաճայ դատի դէմ և այդ հիման վրա ճանաչել նրանց արտարւած Գաշնակցութեան շարքերից:

2. Յանձնարարել պատշաճ մարմնի՝ կազմակերպական կանոններով նախատեսւած պատժին ենթարկելու Միճարանը և իր գործակիցները: (Շուտով մասնա պատիժը գործադրեցան):

Ընկերվարական ծրագրի հիմնական սկզբունքներն ալ ընդունեցան ճշող մեծամասնութեամբ: Ընկերային մտերմիկ խորհրդակցութիւններու մէջ շատ թիրմացութիւններ պարզեցան, Մուրառ ու այլ ռազմիկ ընկերներ թողին իրենց անհաշտ ընթացքը հանդէպ մի վարդապետութեան, որուն բնականաբար, անձնօթ էին, հաշտեցան մեր ճախակողման, երեսաւարդ ընկերներուն հետ, որոնց փայլուն ներկայացուցիչն էր ժողովի մէջ հանդուցեալ Շահաթունեան: Մուրառ և բոլոր «ընդդիմադիրները» ճանդկեցան, որ այդ Շահաթունեանները, թունդ ընկերվարական լինելով հանդերձ, նոյնքան շեքով ազգայնական են, հարկնաւոր, որքան իրենց ռազմիկները:

Չախակողման տարրերն ալ, որ պահ մը տարեր էին անշատակո՛հ ճովերով, որոշեցին — նոյնպէս երկար մտերմական բացատրութիւններ վերը — մնալ Կուսակցութեան գրօշին տակ՝), հաշտուիլ ժամանակագորպէս այն իրազօթեան հետ՝ որ Կուսակցութեան շրջանակներուն մէջ կը մնային զեռ հակաընկերվարական տարրեր, որ հետեւաբար Կուսակցութիւնը՝ այնուհետև ալ իր աշխարհաշինքողութեամբ չէր ներկայացնէր տակաւին ներդաշնակ գաղափարային ամբողջութիւն մը, նման արեւմտեան յառաջողմ երկիրներու ընկերվարական կուսակցութիւններուն նման պտակեր կը ցուցադրէր և վրացական Մենշևիկի կուսակցութիւնը

և նոյն իսկ անելի քաղաքակիրթ երկրի, կենսատանի մեծ ընկերվարական կուսակցութիւնը: Կը բաւէր, որ սօցիալիզմ շղատանող անհատները՝ մեծա մասամբ ռազմիկներ՝ խուլընդուտ շնորհասանային իրենց սօցիալիստ ընկերներու աշխատանքին:

Փարստեցաւ անշատակունութեան ու պտակտումի մղմանը: Գաշնակցութիւնը ազատեցաւ ծանր տագնապէ մը: Տագնապը ստեղծեք էին ո՛չ այնքան ծրագրային խնդիրները, ո՛չ Գաշնակցութեան աշխարհաշինքող, զոր Քրիստափորներն ու Ջուսթեաններ ծանուցած էին զեռ Կուսակցութեան արշալոյսին, այլ սոցիալութիւնն ու թիրմացութիւնը, ատիկ ևս՝ դուռ ու սողանքը եերքին ու արտաքին թշնամիներու, որոնց մտքին Կովկասեան նախագիծը պատրաստ էր ևր՝ միախառնելով մուրքեցնելու, մեր շարքային զինուորներու հողիները պտորելու, պտակտումի որումը սերմանելու և իրենց ատիկ Կազմակերպութիւնը հրապարակէն վերցնելու համար:

Անգամ մը ևս Հայ Մարտական Կազմակերպութիւնը անցաւ փորձութեան բովէն և շեշտեց հայ ժողովուրդի թշնամիներու հանդէպ իր գոյութեան իրատուրը, նիրագործւած 17 տարուան գոհաստար պայքարներով: Փիէլ Փիլիքոս, հայ գառի և հայկական պայքարներու փողհարը, Դեօշակին ուղղում իր յօլումին մէջ (Մայիս 1907թ.), այսպէս կարտալայտէր իր գոհունակութիւնը.

— «... Ռուսաստանի և Կովկասի դէպքերը այնքան արագորէն գաճալիծեցին, որ առողջ գառազուրիւներ և կեանքը կը պահանջէին (Գաշնակցութեան) հին ծրագրին լրացումը և ընկերվարութեան յարումը... Ը. Յ. Գաշնակցութիւնը ինքն իրեն ծանր հարած պիտի հասցնէր, եթէ գոհացում չլսար գործաւորներու և գիւղական աշխատաւորներու օրինագոյն պահանջներու, իրբն անոնց շահերուն նիքով և գիտակցող կուսակցութեան... Ընկերվարական ծրագրին ընդունելով հանդերձ, Գաշնակցութիւնը անվթար կը պահէ թուրքիոյ և Ռուսաստանի մէջ իր ազգային պահանջները»...

Մեծ էր բերկրանքը շարքերուն մէջ: Դեօշակ չէրմ տողերով կարտալայտէր գայնը. —

«... Գիտէիք, այո՛, որ հակառակորդների շարախորհուրդը գուշապութիւնները պառակտումի ու կազմալուծման մասին... շարիտի իրակութիւնները պառակտումի ու կազմալուծման մասին... Ի՛նչ. տասնեօթ տարի հերոսութեան ու մարտիրոսութեան գործէին... Ի՛նչ. տասնեօթ տարի հերոսութեան ու մարտիրոսութեան գործէին կրել ամենափշուտ մարտակրկէտով, երկու հակառի վրա մղել

*) Սօվետ Ռուսցա միայն անմաշտ անշատակունձերու փորքիկ խումը մը՝ հանգուցեալ Լեռն Արարկեանքի առաջնորդութեամբ:

անհաշիւ ճակատամարտներ այնքան զոհերով, այնքան պաշտօնի նահատակներով և հողակեւ ամրող Կովկասում, ամրող աշխարհում իբր հայ կուսարական ազգայնութեան, հայ ժողովրդի շարժման ու սրբորէի միակ կուսքը և ապա յանկարծ, մի սրբաշիրտ օր, մի քանի խզան դուրի շնորհի, մի քանի փառամու ինտրիգանների գծում շանքով վերակէտ զննլ մի այդպիսի գոյութեան, մարել ընդմիջա անփառունակ անպատի կերպով հայ ժողովրդի զինացանամարտի հարիզոններէրք... Գա կը լինի պատմական և հոգեբանական անհնթթիութիւն:

«... Փո՛ղ բոլոր նրանք, որոնք տողարւած են Գաշնակցութեան լուսաբոյն աանդութիւններով, որոնց մէջ անկեղծ և համեստ գործունէութեան տեւելը անխ ուժեղ է, քան գծում և ճոռոմ հատածամտութեան ամբարշտն ոգին,— և համախմբին նոր, ընդարձակած դրօշակի շարք և կրկնապատիկ եռանդով մզեն ազատութեան կոխը»:

Վիեննայի մէջ վաւերացած ընդհանուր հիմունքներով մշակեցաւ Կուսակցութեան նոր ծրագիրը, որու քննութեամբ շարտի զբաղինք այսօր Այդ ծրագրով նա նոյն 1907 թականին ներկայացաւ Եռուտարտի Միջազգային Ընկերգրական Համագործարին և ընդունեցաւ որպէս անդամ այն մեծ, համաշխարհային ընկերակցութեան, որ կը համախմբէ իր զբոշին տակ տասնեակ միլիոնաւոր մարի ու բազկի աշխատատեղեր բոլոր քաղաքակիրթ երկրներէն և կը կուչի Ընտերեակսիօնալ (Միջազգայնական): 1909 ընդունեցաւ նախ կովկասեան հատումը, ապա և, 1909 թականին ի վեր, երբ Փուրքաջ Հայաստանն ալ թեւակոխեց սահմանադրական ազատութեան շրջանը, ողջ Գաշնակցութիւնը իր բոլոր ճիւղերով անդամագրեցաւ Ընկերգրական Ինտերնասիօնալին, որպէս որոյն հալիական մարմին, ներկայացուցիչը հայ աշխատաւոր ժողովուրդին (Անկախութենէ զուրկ ազգերու շարքին, մինչ ալն մէկը միայն— Անաստանը— կը միշտիւր այդպիսի արտօնութիւն):

Եւ դարձաւ: Մտնելով Միջազգային աշխատաւորական մեծ ընտաիրին մէջ, յատկորէն գծելով իր ընկերգրական իղէալը, 2. 3. Գաշնակցութիւնը այնուհետեւ ալ կը շարունակէր մնալ խորապէս ազգային կուսակցութիւն: Ծրագիրն ալ արդէն իր տեսական բաժնին մէջ կը շեւտելը այդ ազգայնական հատումը:—

«Փորրիկ, նաւաւած մշակութային միութիւններու մէջ աշխատաւոր տարրերը, պայքարելով հանգերձ իրենց ցեղակից բուրժուազիայի դէմ,

մինեոյն տակն ետիանձանիցիք են իրենց ուրոյն ազգային մշակութիւն, որ ստեղծած է ժողովրդական առանձնալատար կողմ հոգեբանութիւն մը:

Ազգային ճնշումներու դէմ մղած պայքար տակի յամառ ու յաղթանակող կը դառնալ շնորհի այն հանգամանքին, որ այժմ այդ մշակութիւնը ներկայացուցիչները միայն ազգի զվեհինն խաւերը չեն. ազգային մշակութիւնը կը թափանցէ ժողովրդական լայն զանգածներու մէջ և կը դառնալ անոնց սեփականութիւնը և անոնց լատաբողիմութեան միջոցը:

«... Փափագելով հանրորձ ոչնչացնել բոլոր սահմաններն ու խորութիւնները ազգերու միջև, ձգտելով հանրորձ կազմակերպել մէկ ներդաշնակ, ամբողջական մարդկութիւն այսօրեան կտոր-կտոր, բաժան-բաժան և հակամարտ աշխարհին անկ, ընկերգրութեան իրագործումը իր պահանջարդի ուրոյն ազգայնական միութիւններուն իսպառ ձուլումը,— միութիւններ՝ որոնք իրենց պատմականորէն ժառանգած բեղմնաւոր մասնալատութիւններով կարող են միայն ճոխացնել ազգայն ընկերգրար մարդկութիւնը»:

2. 3. Գաշնակցութեան տակտիկի մէջ այնուհետեւ ալ ազգային-քաղաքական մօժէնքը, գոյութեան կուի մտահոգութիւնը կը շարունակէր պահպանել իր տխուր առաջնութիւնը հանդէպ ընկերային-տեսեաւակէր ազատագրութեան պահանջներուն: Կարմիր, արմատական կարգախօսները, զասակարգային սուր բխումներու հոգը շատեց ձգքը էէքը միւս հայազգի, ձախակողմեան և ծայր-ձախակողմեան սօց-դէմօկրատներուն ու սօց-իդալիստականներուն, որոնք ահաւասարակ աղտաւորած էին ազգային ինքնպաշտպանութեան ցարտ հոգերէն և տարած էին մէկ զբարոյն մտահոգութեամբ— խլել Գաշնակցութեան ձեռքին հայ զիւրացի ու գործաւոր զասակարգը, աճիլ ի հաշի Գաշնակցութեան, հարաւանց հայ ժողովուրդի, հալիական դատի միակ կուսնը*):

Ընկերգրութեան զարգիւթները շարունակեցին արժարժիլ Գաշնակցութեան հարտաւ մամուլի ու զրականութեան մէջ, մասնաւորապէս 1905—907ի թիֆլիզեան թժառաշի բազմաթիւ ուրոյն ու թարգմանական հրատարակութիւններուն մէջ, զինորարկեցան հարիւրաւոր երիտասարդընդ հայութեան զգալուն, լսողապէմ տարրերէն, որոնք միշտ ալ խան-

* Արդարութեան պարտ է միշտակել, որ 1918—21 թականներում այդ սահմանաւան մուպետրիքը փոքր ինչ մոլորացաւ նալ սօցնալ-դեմօկրատիայ կարգը զիվակարներում մէջ, որոնցմէ անեւնց փայլումն ու պարտաւասան էր վաւաւանի հալիլ Իշխանեան: Անոնք և մաս մը սօցիալիստ-իդալիստականներ, հարտմոնիկ հալիլ Իշխանեան: Անոնք և մաս մը սօցիալիստ-իդալիստականներ, հարտմոնիկ քիւմուս պարտաւասար ծամը վաւաւակներու հաւմը, պալ մը իջալ իրենց հաստատութիւնը բարձունքներէն դէպի ստորեալ իսպալմութիւն, մտեղեան իրենց մայր-կուսակցութեան և տեղ-տեղ բերին անոր իրենց հաւմաւ գործակցութիւնը:

գավառութեամբ ընդունենք են Արեւմուտքէն եկող ազատաշունչ վարդապետութիւններն ու հոսանքները:

Բայց Դաշնակցութեան սօցիալիզմը, ինչպէս ակնարկեցինք նախորդ էջերում, շատ քիչ անգամ իշաւ գրականութեան տեսական մարզէն դեպի գործնական կեանքի հրապարակը, վասն զի այդ կեանքի առանցքը կը կազմէին մշտահալած ցեղի հաւաքական գոյամարտը, անոր պարտադրած «գճառական հրամայականները»... Անշուշտ, ընկերավարական վարդապետութեան յոյսն ուղղակի կամ անուղղակի ճառագայթներ է մեր ամբողջ գործունէութեան վրա, օգնել է մեզ լուսաբանելու մեր կեանքի շատ մը երեւոյթներ, աւելի և աւելի ակնացուցել է մեր ամենօրեայ գործելակերպը, մեր պայքարներն ու ձգտումները... Խոտի սրտայայտելով մենք ընկերավարական պայքար ենք մղել ամէն տեղ՝ և Քուրբխովս և՛ Ռուսիայում ու Պարսկաստանում, երբ կը կուէինք թուրք-բրդական միջնադարեան բռնակալութեան դէմ, կամ երբ պարսիկ ազատականները թուն հետ կը տապալէինք Շահնշահի բացարձակ իշխանութիւնը, երբ լիտ կը մղէինք հայ դատաստանի ժողովուրդը ջարդող ու Քալանդ Շորգաները. ընկերավարական գործ կը կատարէինք, երբ կը կուէինք բիւրջ աշխիթներու և մեր հարազատ ու յետախաղաց տարբերուն դէմ, հայ աշխատաւորի արեւնը ծծող օտար ու հայ վաշխառուներու և ամէն տեսակ ցեցերու դէմ: Իրաբանչիւրը այդ կոիւնքերէն բայլ մը կը մօտեցնէր մեզ ազատութեան ու արդարութեան այն վե՛՛ իդէալին, որուն կը ձգտի ողջ հարստաւարած մարդկութիւնը և որ փարոսի պէս կը լուսաւորէ մեր ճամբան:

Իր բառատունամեայ կեանքի ընթացքի 2. 3. Դաշնակցութիւնը մէկ անգամ միայն հնարաւորութիւն ունեցաւ քիչ-շատ անգործ սրտով սքրւելու զօւտ ընկերային բարենորոգման աշխատանքներուն և զժ.թ մասամբ կիրառելու ընկերավարական իր ծրագրին այսպէս կոչուած Եւաղազոյն բաժիրը (programme minimum) — այդ եղաւ 1918—20 թւականներուն, անկախ Հայաստանի մէջ, ուր երկրի բաղաբարակն զեկր իր ննջել էր և ինքը ճնշող մեծամասնութիւն էր Խորհրդարանի մէջ: Այդ համեմատաբար զիջօրն գործ մըն էր մեր, Վրաստանի, Ռուսաստանի իրականութեան մէջ, ուր բաղաբարակն առանձնաշատուկ պայմաններու շնորհիւ, ազատութեան կարեւորն օրերուն ընկերավարական կուսակցութիւնը էր կացութեան տէրը, անմբցակից, առանց զօրաւոր օպոզիտիստնի, ընդդէմութեան:

Բոլորովին այլ բան է՝ փորձել իրագործելու բուն սօցիալիզմը, այսինքն ընկերավարական առաձեպազոյն ծրագիրը (programme maximum)՝ Այդ արելին միշտ եղեր է հեռաւոր ապագայի Երաժշտութիւն: 1907ի մեր

Երազիրը, իր պատմափոխութեամբական բաժնին մէջ չէ կրկնել այլ ևս մեր Թատումի վարդապետ յաջաբարութիւնը (1893ի Ծրագրէն), թէ ընկերավարական կարգուսարքը պիտի իրականանայ «այսօր-կրօց» արեւմտեան երկիրներու մէջ, «պրօլետարիայի յեղափոխութեամբ»...:

Ազգային-ընկերավարական կուսակցութիւնը ենք եղել միշտ՝ երբմէն իսկ իսկապէս մեր տեսական մարդանբներուն մէջ, բայց առհասարակ չափաւոր, շրջա՝այնաց մեր գործնական ընթացքի մէջ: Այդ «պատեհապաշտ» լակտարութեան համար շատ անգամ են հնգել ու ուժակոծել մեզ հայ, վրաց, ռուս «գաւարիւն» սօցիալիստները — սօց-դեմօկրատ և սօց-յեղափոխականներ — որոնք նորընծայական զինովութեամբ բռնըմտ, ինչպէս մօտիկ կերեւակայէին ընկերային մեծ յեղաշրջումը և Պէլ-խաւօվներու, Լէնիններու, Չերնօվներու բերնով կը ծաղկէին ժողովներն ու Բերնշտայնները, որպէս ողորմելի պատահապաշտներ ու սօցիալիզմի ուխտարուճներ...:

Չենք ազգին հակաաւերոյցներու այդ մեղադրանքներէն, լինք կարմիր մեր շափաւոր ընթացքի համար... Չարհարելի են այն բազմապիսի խոշընդոտները, որ կը ցցին սօցիալիզմի շինջ վարդապետութեան իրականացման ճամբուն վրա: Անգամ այս մտայլ մասնակաշրջանում, երբ իշխող դատակարգողներ շղթայազերծած անօրինակ պատերազմը այնքան սպառնակներ, թշուառութիւն ու լուսահատութիւն բերաւ աշխատաւոր ընդհանրութեանը, երբ վիթխարի ծաւալ առաւ ընկերավարական շարժումը բաղաբարկիթ մարդկութեան մէջ և շարք էր երկիրներում հաստատեց ետի իսկ ընկերավարական կառավարութիւնները — անգամ այսօր զեռ շատ հեռու ենք, տարաբախտաբար, ընկերային արդարութեան բաղձալի կարգերէն:

Անգամ ամենէն յառաջդէմ, տնտեսապէս զարգացած երկիրներու մէջ, աշխատաւորական հօթ կուսակցութիւնները մէկ կողմ դրեր են առմամապէս առուելադոյն իրենց պահանջները և ծրագիրը և շարք ու չիզ կը թափեն կերպով մը իրագործելու սօցիալիզմի նազադոյն ծրագիրը, որ հաստատմբ կ'պարզ, բարձրա-դեմօկրատ կուսակցութիւններու: Իսկ ռուսական սօցիալիզմը, որու հիպոնոսին տակ ծնան ու ապրեցան մեր առական սօցիալիզմը, որու հիպոնոսին տակ ծնան ու ապրեցան մեր հայազգի ձախակողմեան, հակադաշնակցական հատածիկները — Լսողէկ և էւն — ռուսական սօցիալիզմը, որ կերպազեր գերազանցել էրօպակա-

*) Ռուսում ևս հազարաւոր ուրիշներ — ըսող երկիրներու մէջ — ազգում կ'են ճորիսիս Էնգելի մէկ հաւաքուստ ու ինչպէս լուսանալու քաղաքներուն, որո համեմատ ընկերավարական իրականաբար, ամենայն հասանակաւորեանքով, պիտի իրականանար արեւմտեան աշխարհում... Այն իսկ անցեալ դարու վերջերս:

եր, դասեր աւելոց լուսաւոր մարդկութեան և շուտընդոյթ իրականաց-
նել ընկերային գրախաւր.— ուսուական սօցիալիզմը իր կոյր, մոլեռանչ
և յաւանտա թոհիքներով գարնեցաւ ստալինեան բոնապարտութեան ա-
րհնտա մզաւանելին մէջ...

Ազգային-ընկերակցական կուսակցութիւն մնաց Հ. Յ. Գաշնկեցու-
թիւնը և եղբիքներ Բնտերեսցիօնաւը ամբիոն մըն էր մեզի համար—
քաղաքակիրթ աշխարհի բարձր ու հմայտա ամբիոններէն մէկը— ու-
կիկց կարծածէինք մեր ազգային գաւոր, ձգտելով շահագրգռել մեծ եր-
կիքներու ընկերակցական պարագայները հայ ժողովուրդի հակաուս-
գրով: Այդ նպատակին կը ծառայէին մեր բոլոր տեղեկագիրներն ու բա-
նաւոր զեկրոյցները, որ 1896 թականէն ի վեր կը ներկայացնէինք այդ
միջազգային աստանին: Ահա թէ ինչ կրտսիքք այն անգրասիկ յիշատա-
կագրին մէջ, զոր Գոշալի խմբագրութեան ներկայացուցիչը տարաւ Են-
զոնի Միջազգային Ընկերակցական Կեդրէին, ասկէ 36 տարի առաջ, երբ
ստակաին պաշտօնապէս չէինք մտած Բնտերեսցիօնի մէջ: (Մեր ստա-
լին դիմումն էր այդ՝ ընկերակցական աշխարհին, 1896 թ. Յուլիանի):
Հակերթ սողերու մէջ ցուցադրած է այդպէս հայ երկրի արտասանի
պատկերը և հայկական բնօրգումներու լուղիչ պատմութիւնը.—

«Օսմանեան պետութեան զինուորական կազմակերպութեան ղեմ— կը
կարգանք այդ հինատարը վաւերագրին մէջ— մենք կը հանենք մեր ան-
վիշներ մարտիկներու թուղցիկ խումբերը, որոնք շատ անգամ ներք ձգք
են ստանիկ օրոքը և անհասնու հօդաւանդը... Հայրուկային խումբերն են
աղոնք՝ Արարօի, Յարթիւնի աղալի, Նիկոլի, Ջալաղի, Գուրբախի և
այլն: Իսկ թուրք ստակաւորութեան շահատակութիւններուն ղեմ կը գոր-
ծագրենք կարմիր սերբորը...»

«Բարոյական վայրագ մնչուումներուն, մտքի հայածանքին, գրաննա-
կան... հայածանքներուն՝ կը հակադրենք գրաւոր ու բանաւոր... քարոզ-
չութիւնը: Կը տարածենք գիտական ընկերակցական գաղափարները,
կարթնցնենք իրաւունքի ու արժանապատմութիւնը ժողովրդային զան-
աւորն մէջ և հնարաւորութիւն կուտանք անոր ընդնմարելու ընկերակ-
ցական երջանիկ ապագան, որու համար մեր ներկայ պայքարը հանգր-
ւան մըն է միայն»:

Ապա միայ անկեղծ սողերը.—

«... Քաղաքացիներ... Վան թուրքաց Հայաստանի մէջ զործարան-
ներ, չկայ թեւա կապիտալիստական ճարտարարւեստ, ոչ բուրժուազիս-
տ, պրօլետարիատ ու զատակարգային կզիկ եւրոպական իմաստով: Հն-
տեարար, չկայ մեզ մօտ սօցիալիստ-ղեմօկրատիկ կուսակցութիւն: Քայ
մենք ձեռք համալուտ ենք մարդկութեան գալոց ընկերակցական ճակ-
458

սացրի նկատմամբ և կուզենք անոր ճամբան հարթել մեր երկրում: Հան-
դիկ բերաւ ուժին՝ մեր կուսակցութեան գործելակերպը կարող է միայն
փնիլ լեզուափոխական»...

Ու վերջաբանը.—

«Եթէ եւրոպական պետութիւնները երբեք յօծարակամ և ազգուօրէն
չեն միջամտեր մեզ ի նպաստ, հասցա եւրոպայի հանրային կարծիքը
կարող է ստիպել զանոնք մեր ձայները ամենուրեք, Խորհրդարաններու
նոր բարձր հնչեցուցիչ մեր ձայները ամենուրեք, Խորհրդարաններու
ամբիոններէն մինչև հրատարակային ժողովները, մեր թերթներուն ու
հանդեսներուն մէջ բռնք բարձրամայն, թէ ի՞նչ ենք մենք, ի՞նչ կուզենք
և զեպի ո՞ր կերթանք»...

Տասնեակ տարիներ է ի վեր, իբրև հայ աշխատաւորութեան ներ-
կայացուցիչներ, գացքեր ենք այդ միջազգային ընկերակցական կեդրէ-
ներուն ցուցադրու մեր ժողովուրդի կաշտութիւնը բոնապարտական ուժի-
մին տակ, խօսքեր ենք հայ ցարտու մասին բազմամարդ յարաբանում
մէջ, այնպիսի մարդոց առն, որոնք զարթն են եւրոպական մեծ երկր-
ներու Խորհրդարաններուն և որոնց ձայնին ուշագիր են այդ երկիրներու
կառավարութիւնները: Խօսքեր ենք անոնց միջոցով գրքի բազմամիլիոն
զանգվածներուն, ոչ ընկերակցական աշխարհին, որ ունի հարուստ մա-
տուց մի մեծածաւալ կազմակերպութիւններ... Չենք գացքեր լուծելու միջ-
ոցային աշխատաւորութեան կենտա խեղդիները.— այդ հոգը ծան-
աբազմ է իրենց մեծ վարպետներուն վրա— գացքեր ենք մեր սեփական
ցարտը հարցու, մեզի վրա ուշադրութիւն հրաւերելու և օգնութիւն խնդ-
րելու (Մեզի պէս փոքր ժողովուրդներու ներկայացուցիչներն ալ, ան-
բնու մէջ, բայց ստուսարակ չեն մասնակցիք, քիչ-շատ ակտիվ ձեւով
օրգանական աշխատանքներու: միջազգային ծանրակշիւ խեղդիներու
լուծման (բանաններու) մէջ վճարական են մեծ երկիրներու կազմակեր-
պութեանց ընկերը):

Գարջեցիկ արդէն նախորդ զուլիսներուն մէջ այն ստացնակարգ
զերը, զոր խաղացքեր են ընկերակցական պարագայիները հայաստանական
շարժումներուն մէջ, մասնաւորապէս Տրանսասյում. դեր մը, որ, ինչպէս
տեսներ, բնաւ ապարդիւն չէ անցնի:

Կապէս, որքան, պրօպագանդի աշխատանք մըն է, որ կատարքեր ենք
միջազգային սօցիալիստական շարժման հրատարակի վրա: Եւ այդ պրօ-
պագանդի մէջ հաստատրիմ մնացքեր ենք մենք մեզի և ճշմարտութեան:
Չենք ներկայացրեր ուրիշներուն պէս մեր երկիրը, իբրև կապիտալի-
տական նորագոյն արդիւնաբերութեան վայր, չենք ուղցրեր, մեծացուցքեր

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԹՈՒՐԲԻԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

հայ պրօլետարիատն ու հայկական սօցիալիզմը՝ երուպացի բնկերներուն զիր զալու համար շնք կնդներ մեր տակտիկը, մեր պայքարի էութիւնը և անգամ 1907էն յետոյ, երբ պաշտօնապէս անդամագրեցանք Իտալեան ցիօնային, չէինք թազցնէր մեր արեւմտեան բնկերներէն՝ որ Ն. Գաշնակցութիւնը՝ ծնունդ ու թարգման իր ինքնատիպ միջավայրի իր ստանձնած առաքելութեան անօրինակ բարդութեան՝ զեռ միանգամայն համադարը ու ներդրանակ չէ իր կազմով ու աշխարհահայեացքով, որ նա ունի տակաւին ոչ-բնկերվարական տարրեր, մասնաւորապէս իր ուղմիկ շարքերուն մէջ, բայց որ այդ ժամանակաւոր երևոյթ մըն է, որ Կուսակցութիւնը հետզհետէ պիտի բիրտզանայ, պիտի համոզէ ու մարտնակ այդ սակաւաթիւ հակածարագրային տարրերը, որոնք արդէն իսկ ընդհանրապէս բարեացակամ շեղբորութիւն կը պահպանեն հանդէպ Մրազոյ բնկերային բաժնին, որու անձնաւթութիւնը երբեմն կը խրտչեցնէ զիրենք, որը, սակայն, Կուսակցութեան հիմնադիրներու հիմնաւորը հաւատամքն է...

Գրքը ենք այդ բոլորի մասին ամենայն անկեղծութեամբ նշոյն իսկ ուղղափառ մարքսիզմի ամենէն հեղինակաւոր և տարածւած միջազգային հանդէսի մէջ, Կարլ Կաուցկիի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Die Neue Zeitի էջերում:

Այս է նշմարտութիւնը Գաշնակցութեան սօցիալիզմի մասին, որու առթիւ ատեն-ատեն ազմկեցաւ մեր ներքին մթնոլորտը, առանց երբէկ կարենալ խաթարելու մեր զորքը, առանց երբէկ տուղաբար խախտելու մեր շարքերուն ներդաշնակութիւնն ու Կուսակցութեան ամբողջութիւնը:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

Օսմանեան յեղաշրջում.— Մեր յարաբերութիւնները շերտասարդ թուրքաշի հետ.— Խորհրդակցութիւններ Ժրնէ և Պարիզ.— Թարսի ժողովրդական խլրտումներ Մեծ Հայքում.— Պարսկեան Կոնգրէս.— Մակեդոնական տազնազը և դէպքերու գտնալիմամբ.— Ապստամբութիւն և ամենամաղաւորեան հռչակում.— Միքիկեներ և խախնեսէներ.— 2. 3. Գաշնակցութիւնը հրապարակի վրայ.— Իր հաստոյ հանգանակը ամամաղաղական թուրքոյ հանդէպ.— Իրքիիտի գրգռիչ հաղափականութիւնը և Մարտ 31ի համախան հակահարուածը.— Ազատան.— Շէլլեր փաշայի գրոնը և Իրքիիտի յազրկան վերագործը.— Սազրան Համիդի գտնագործի.— «Իրքիիտ-Գաշնակցութիւն» համամայնութիւնը.— Հայկական արամաղութիւններ.— Տեղատուութեան ալիքը.— Արշաւանք Գաշնակցութեան դէմ.— «Ապստամբ» և իր դերը.— Գաւառական անցուղարձ Տեղափոխութեան նախօրէին.— Խտութիւններ Վապարահանում.— Գաւայի դաւանեութիւնը և մեր զինապատանաներու կորուստը.— Դպլեմու արձագանքը Երուպայում.— «Դրօշակ»ի ազդեցութիւնը և դիւանդիտական միջամտութիւնները.— Վարզգէտի ողբերգութիւնը.— Ջերբակալում և մահավերն.— Միջամտութիւն Անատոյ Զաւտի.— Զբաւանայի վարչապետը կը փրկէ Վարզգէտը կախաղանէ.— Կուրդ Զատիի վերջին կրիւր և նահատակութիւնը.— «Հուրիէթի» արձագանքները Հայաստանում.— Զարդի պատաստութիւններ Կարեոյ մէջ.— Մերինեան կորովի կեցուածքը կը կանխէ աղէտը.— Եղիշէ Թափեան.—

Պատմեցիք առաջին հատորին մէջ այն բազմաթիւ փորձերը, որ բերը է Գաշնակցութիւնը համերաշխութեան կապեր ստեղծելու Օսմանեան կայսրութեան այլ և այլ ցեղերուն, անոնց բմբոս տարրերուն հետ: Չենք մոռցեր, հարկաւ, բուն իշխող ցեղը, մասնաւորապէս անոր բմբոս կազմակերպութիւնները— «Շերտասարդ թուրքաշի»: Չենք կարող պատմել այստեղ այն բոլոր անհատական ու խմբա-

խառն մարմնի ղեկավարութեան տակ շարք մը տեղորոշում կատարուեցան, ք միջի այլոց զարեւոտեցաւ Քաթուհի մէջ Վասպուրականի պատահաս գործած նախկին Դուսապայ Ալի Պէլքը: Լաւ որք էին... Առաջին անգամ Վաշին քանաւ նաեւ թուրք բաղաբաղկան յանցանործներ:

Տեղափոխական վիճակ մը ստեղծուեցաւ քանի մը վայրերու մէջ Աւելորդ է բանը, որ մեր կոմիտէները ամէն տեղ տառջնակարգ զեք կը խաղային այդ ցոյցներու պատրաստութեան մէջ, մանաւանդ Վան ու Էրզրում: Եւ յեղափոխական տրամադրութիւնը սկսաւ վարակել նաեւ մեզ, պոռոտախառ թուրք մտաւորականութիւնը... Պէտք եղան անթիւ, արհեստ լսմանստացումներ, անՏաշի զոհեր ողջ Փոքր Ասիոյ մէջ, արեւմտեան քան տարուան կոչ ու յորդորներ հայ յեղափոխական մարտիկներու կողմէն, որպէս զի օսմանեան շարժման ղեկավարները սթափէին իրենց խոր թմբուկներէն, ընդունէին կոխք, որպէս փրկութեան զերագոյն միջոց, և այդ կոտի համար ձեռք մեկնէին հայ յեղափոխականին:

2. Յ. Գաշնակցութիւնը զգաց այդ բնկումը Երիտասարդ թուրքի տրամադրութեան մէջ և ստանձնեց նախաձեռնութիւնը հայ-թրքական երկերգիւմտողովի:

Մեր Չորրորդ Ընդհանուր ժողովը Վիեննայի մէջ նոյն 1907ի գործան ընդունել էր արդէն հետեւեալ որոշումը.—

«Ընդհանուր ժողովը...»

«Խորին օրոպութեանը դիտելով թուրք ժողովուրդի մէջ ծայր տուած հակակառավարական զգոհութեան երեւոյթները, նպատատար վարկեանք հասած կը նկատւի համերաշխութեան զազափարի իրականացումը զորքանական հողի վրայ ղեկելու, ինչ որ զժրհատաբար ցարդ շէր լազողած Գաշնակցութեան, հակառակ տարիներէ ի վեր ձեռք առած միջոցներու...»

«... Զգոյի թուրքի այլ ազգութիւններու յեղափոխական կուսակցութիւններու և տարրերու մէջ համերաշխութիւն տառջ բերել և կազմել յեղափոխական զաշնակցութիւն մը, ձեռքառախի սկզբունքի վրայ հիմնուած բաղաբաղկան ծրարքով, որ ապահովէ թուրք ազգութիւններու իրաւունքը: Այս զազափարի իրականացման համար՝ տառջին պատեհութեամբ իսկ հրախիւրդ համաժողով մը վերոյիշեալ տարրերու մասնակցութեամբ:

«Միևնույն առնել, թուրքերու մէջ տարածուած անհիմն թիւրքիստացութիւններու վերջ տալու համար, ժողովը պարտք կը համարի լայն տարածել, որ Գաշնակցութիւնը թուրքի մէջ ունեցած չէ և շուրի անբաւական ոչ մէկ ձգտում, այլ իր նպատակն է եղած ազգերու կառուրդը հաստատութիւն և՛ տեղական լայն ինքնավարութեան սկզբունքի համաձայն՝ հայկական վեց վիլայէթներուն մէջ վարչական ինքնավարութեան հաստատումը, ինչ որ չի հակասեր միւս ազգերու իրաւունքին:»

Ընդհանուր ժողովի ցանկացածը շուտով կատարուած իրողութիւն մը էր: Նոյն 1907թ. Դեկտեմբերի վերջերը Պարիզի մէջ գումարուեցաւ ժողովեան Կայսրութեան Ընդդիմադիր Տարրերու Կոնգրէսը (*), «Երբուրի խմբագրութեան նախաձեռնութեամբ (նիստերու մէկ մասին կը նախագահէր մեր Ակնունդը):»

Այս մէկ քանիսը այդ Կոնգրէսի որոշումներէն.—

1. Գահընկէց ընել Սուլթան Համիդը:
2. Հաստատել ներկայացուցչական ղեկավարութեան ղեկավարութեան քայլերուն:
3. Զինուած զիմադրութեան կառավարութեան քայլերուն:
4. Տարրերու մերժում:
5. Պրոպագանդ զգարանակին մէջ:
6. Ընդհանուր ապստամբութիւն:

7. Կազմել զազոտի մեայուն խառն կոմիտէ, բաղկացած այն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, որոնք կը զորքեն կայսրութեան ներքո:

8. Ունեղ զարկ տալ երկրի մէջ հակակառավարական և յեղափոխական պրոպագանդին, հրատարակելով թուրքերէն, հայերէն, լուսարէն, րուլարներէն, արբաներէն, արաբերէն և քրդերէն լեզուներով գրքայիկներ... Յրանսիս զը Պրետանտէ իր խնդակցութիւնը կը լայնել Համաժողովի առթիւ «Պրո Արմենիա»ի ուղղած իր նամակին մէջ, որ կը վերջանար այս բառերով.

«... ներկայիս, երբ բարոյական այնքան սեւակցութիւններու ղեմ ունեցած առելութիւնս ինձ չի տրամադրեր լաւատեսութեան, կը սպասում, գտահոյութեանով, Արդիւ Համիդի ղեմ ողջ Արևելքի այս զորաշարժի արդիւնքին, առանց խտրութեան ցեղերու և կրօններու:»

Իսկ Պիէռ Քիչուս «Երբուրի»ի ուղղած իր շնորհակարան գրութիւնը այսպէս կը վերջացնէր.

«... Հայ յեղափոխականներն էին, որ իրենց հերքական կոմիտէով սորվեցուցին փրկութեան միակ ուղի, որ այժմ ամէնքն ալ վճռակաւորէն առաջ կը խաղան:

«Յարգանք յեղափոխականներուն, որոնք այդ զերագոյն կոտիկն մէջ իրենց հետ ունին Եւրոպայի և ողջ աշխարհի իրենց բարեկամներուն շնորհունակ և ակերեղտ համերաշխութիւնը:»

*) Յ. Գաշնակցութեան հետ կը մասնակցէին Համաժողովին «Միտիսին և Ճաւաղիտիս» (Երբեմնա) թուրք կուսակցութիւնը՝ Անուտ (Իզայի) գիտաբարութեամբ, և իշխան Ասարանդիսի կուսակցութիւնը, որու պաշտօնական օրպանը էր «Երբուրը»:

Քուրք-մասնետական աշխարհում: Ընկերվարական միջնակներու մէջ
Կենեան, Բրիտանի և այլ մարտաբարձներու — ուր Լ. Յ. Գաշնակցու-
թիւնը կը ճանդիտանար օսմաննեան պատաստութեան րանքները — իսն-
զավատութեամբ կը բուժարկէին բանասէնքն ի նպաստ արեւելեան նար-
մին Սասնանագրութեան: Յիշատակելի է մանաւանդ 1908 Հոկտեմբեր
10ի մէջ ցոյցը Բրիտանի Maison du Peupleի մէջ, ուր տեղի կ'ունենա-
լին Ընկերվարական Ինտերնատիոնալի Բիւրոյի նիստերը: Կարլ Կառն-
կիի, Կիկոսը Ալլէրի, Քերենքառքիի, Հայնզմանի, Վայնսի, Ռու-
րանովիչի, Լենինի և այլ խոշոր պարագլուխներու մասնակցութեամբ:
Օսմանեան Յեղափոխութիւնը իրիկուան բազմամարդ միջնակի մեկնել
որուն նուիրուցաւ Լ. Յ. Գաշնակցութեան ներկայացուցչը: Հասը: Ճե ա-
կէ վերջն էր, որ ժողովի միաձայն որոշումով ազատագրուած Հայաս-
տանը, ի ղեմս Լ. Յ. Գաշնակցութեան, արտօնութիւն ստացաւ այնու-
հետեւ իր որոշին ներկայացուցչութիւնն ունենալու Ընկերվարական Ին-
տերնատիոնալի մէջ*): շորս ձայնի իրատունքով:

Ապա, Գը Բրոկերի ճառէն յետոյ, բանաձեւ մը բուժարկուցաւ, որ
արտագին ուղղոյն մըն էր Ինտերնատիոնալի կողմէն Քուրքիոյ ժողովուրդ-
ներու ազատագրութեան:

Բոլոր օսմանցի ժողովուրդները սկսան կազմակերպուիլ բազար-
կան ազատ կենքի համար, իւրաքանչիւրը իր որոշին պահանջներով:

*) Մեր խօսքը, բնակաւարար, Երկրորդ Ինտերնատիոնալի մասին է, Ռիմուսով
1880ին: Մինչև Բրիտանի ժողովը, «Կաշնակցութեան Կովկասեան Հաստուածք» միայն
մտած էր Միջազգային գիրքը եւ այն իբրև հաստուտական Ա.-Ճ. կուսակցու-
թեան մէկ ճիւղը (sous-section):

Լ. Յ. Գ. Խորհուրդը 1908թ. Մարտ 12—25ի իր գիտնորո ընթացքին հետևեալ
որոշումն էր ընդունել Ինտերնատիոնալի վերաբերմամբ.

«Ըսելով զեկոյցում Դ. Լեան մասնակցութեան վերաբերեալ Օտտուարտի սոցիա-
լիստական միջազգային կոնգրէսում, Խորհուրդը գրաւուց այն հարցումով, թէ ար-
հօսք պէ՛տք է մնալ ոտական սեկցիայի մի հաստուած, ինչպէս այժմ է, թէ՛ պիտի
ձգուկ ձնար բերելու ձայնը ճակ: Քոլլըքսայաստանի համար եւ կազմելու հա-
կական անխախտ սեկցիա, իբրև ներկայացուցչութիւն թէ՛ կովկաստանայի եւ թէ՛
բարձրալարի,

Որոշեց՝
ա. Աշխատել ստանալ ձայնք Քուրքեանպատանի՝ համար եւ կազմել հազմ-
կան սեկցիա:

բ. Յամանել այդ որոշման իրազորմունը Արևմտեան Բիւրոյին, քանձնարարկով
անկ հարկ եղած դիմումները, ըստ կարելիով շտու:

Նճանաթիկ Լ. Յ. Գաշնակցութեան էական պահանջները, նկարագրուած
լատով շրջաբերականի մէջ.

Համոզուած՝ որ ամէն մէկ պետութեան և մանաւանդ Օսմանեան
կայսրութեան նման բողոքայեղու երկրի մը բազարական լատագոյն կազ-
մը Ֆիզերատիւ-ազգակերտական նկն է, երբ աշխարհազգական տը-
նտական-ազգագրական ուրախ դիմագոյն ունեցող բոլոր շրջանները պի-
տի վաշխէն ներքին վարական-օրէնսդրական ինքնավարութիւն, որ ա-
տան նա ներգաշխտիօրէն կ'ուժեղացնէ ու կ'ամրագործէ պետական ամ-
բողջ կազմը:

Գիտակցելով նշնպէս, որ այդ նպատակներուն կարելի է հասնիլ
ստորեմասնարար, արմատական ռամկավար բարեփոխութիւններու միջո-
ցով և համեմատաբար զործակցութեամբ հարեան ազգերու և միւս կուսակ-
ցութիւններու հետ, այլեւ ցակալով պայհոյվի նոր ռեժիմը՝ անբողջալի
շնցումներէ.

Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը ներկայիս և օսմանեան պարլամենտի ստա-
լին նտաւըբաններուն համար կ'առաջարկէ ստորեւ առաջադրուած ան-
հրաժեշտ և ներկայ իրականութենէն թելազրուած պահանջները. —

1) Օսմանեան կայսրութիւնը, բանի կ'ունենայ օսմանազգական
ազմավար ռեժիմ, պիտի ճանաչուի անխախտ ամբողջական:
2) Քուրքաց Հայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը
և կը վարէ իր տեղական գործերը, հիմնուած ազգակերտացման սի-
սեմի վրայ, որմէ հաւասար կերպով պիտի օգտուին երկրի մէջ ապրող
բոլոր ազգերը:

3) Օսմանեան կեդրոնական կառավարութիւնը, հիմնուած ժողովրդ-
ական ներկայացուցչութեան սիստեմի վրայ, կը վարէ պետութեան ընդ-
հատար կործերը, — արտաքին բազարականութիւն, զօքք, դրամ, մարտ,
երկաթուղի, պոստ-հեռագիր եւ այլն, տեղական միւս ֆունկտիոնները թող-
նելով շրջաններուն:

4) Պարլամենտական, դատաստանական և տեղային վարչական բո-
լոր մարմինները պիտի ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, զարտի և հա-
մեմատական ձայնատուութեան սկզբունքով: Այս սկզբունքը կը գործա-
դրուի բոլոր ազգերու և կրօններու համար հաւասարապէս:

8) Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերու և կրօնական հա-
մանեանշնորհներու:

9) Սասնանագրութեան վերաբնութիւնը ազգակերտացման մըտ-
բով:

Նախարարութեան պատասխանատուութիւն օրէնսդիր ժողովի առջև:

մինչ պարտ սեպեց զգաստացուցիչ յայտարարութիւն մը ուղղել Բ
Գրան, կատարարութիւններուն ու բոլոր լեզուփոխական կուսակցութիւն
ներուն, որով կը պահանջէր ի կատար ածել Պարիզեան կոնգրէի որո
շումները և ամենէն առաջ՝ Տեսաքննի ճշգրտելէն կարծիք Սուլթանը: Բայ
Աճմէա Ռիզա և Քուրթ սեղափոխական պարագուխները հաշտուեց ին
իբնից վաղձի՛ր զահճի՛ն հետ և կը սիրաբանէին անոր հետ: Իսկ Քա
ղաքի մարդապանը կ'որոշուէր իր դար, կը պատրաստէր իր պետա
կան հարուածը, կը սպասէր պարտուակի մը:

Իսկ պատրուակներ իշխող կուսակցութիւնը կը մատակարարէր շա
րունակ իր զրգոյշ քաղաքակառուցականը: Գիտովցած իր առաջին լազ
Քանակով, կըմնամ իր Տաստարիմ քանակին վրայ, Իթքի՛հաւոր հաս
տատներ էր կուսակցական ղեկավարութիւն: Եւ իրացուցիչ էր վա
Քարագոյն նացիոնալիզմի, ազգայնամոլութեան հաստամբը և կը ձգ
տէր ձուլել բոլոր այլազան ցեղերը օսմանցութեան մէջ, սակզնէն Օս
մանեան կայսրութեանն ոչ միայն մէկ պետութիւն, այլ և մէկ ազգ
օսմանեան ազգը:

«Այստեղ չկայ հայ, չգին, բուլղար, այրան, արաբ, ամէնքն ալ օս
մանցի են» — քանիցս այդ անմիտ բառերով Քուրթ խորհրդարանի օգի
տուն նախագահը — Աճմէա Ռիզա — աստուան, նախատես էր այս կամ
այն էրեւոյտիսանը: Ի գուր ոչ-Քուրթ էրեւոյտիսանները և Իթքի՛հաւոր հա
կառակ Քուրթը: Կ'աղաչակէին, թէ միութիւնը տարբեր ցեղերու ներգաղ
նակ այլազանութեան մէջ է և թէ օսմանեան պետութիւնը կարող է իրը
յառաջգնել ու բարգաւաճի միայն այն պարագային, երբ անոր այլա
ցեղ հաստամները կը վայելին որոշ շահով ինքնավարութիւն:

Միութիւնը բնկով, Իթքի՛հաւոր կը հասնար պարզապէս ձուլում...
տանկութեան մէջ: Եւ այդ նպատակով նա կերտեց քաղաքակա կնքը
նացման մէկ սխտեմ՝ Քուրթ տարբի գերակայութեամբ (Բէզլմանի): Ար
դարեւ, 8—9 ամսուան իթքի՛հաւորան իշխանութիւնը կը յատկանշուէր
պաղ անտարբերութեամբ զիպի ոչ-Քուրթ սպիւրու կենսական պահանջ
ները: Հայ տարբը հին ուժիմի մեծագոյն գո՛ն էր, բայց մենք շտեանը
ղեկավարող-կոմիտէի կողմէն որեւէ յուր ու շիտակ փորձ՝ դարձանելու
այդ տարբի արհեստնու վերբերել: Հայաստանի մէջ ղեկ կը վիտային
պաշտօնական համազնայնացող հին ուժիմի հայաստանց սպասաւորները,
նոյն իսկ յայտնի քաղաքապետներ... Անոնցմ վշտեր բազմած էին նոյն
իսկ Օսմ. խորհրդարանին մէջ: Ոչ մի յուր փորձ՝ մարքագործելու, Քուր
ժացնելու վարչական, ոստիկանական, դատաստանական միտղորդութի
ւնէն ինչ կը մեար բստ հնչէ: «Հուրիէթը» միայն կար, խօսքի, մատու

նի, երբեւեկի սպասութիւնը, որ, անշուշտ, մեծ բարիք մըն էր, բայց
կը սփոփէր թշուառութեան մէջ ղեկերոյց յանձ գանգաւածը:

Գրգոռութեան քաղաքակառուցական լազն տարեկան նաեւ Իթքի՛
հաւոր հակառակորդ կուսակցութեան ղեմ — Ահրարեան: Հայրենիքի գա
նաճան հուլակոնցան բոլոր անոնք — քրիստոնէակ թէ իսլամ — որոնք
պաշտպան էին ապակեղոյն սխտեմի և աղղիրու իրաւահաստատութեան:
Քուրթ, արաբ ու այլ Ահրարեներ կատարաբար կը բողոքէին:

Միևնորորդ էլեկտրակառուցիչ էր և կայծի մը կը սպասէր բռնկելու
համար: Այդ կայծն եղաւ «Անըրեստի» խմբագրի սպանութիւնը: Ոճա
գործը շտանոնեցաւ, բայց ամէն որ կը ճաննար գալն... Գիտէին, որ քա
ղաքական ուժի մըն էր այդ, որ նպատակ ունէր ուշնացնել իշխող հա
տուածի և անոր աղիկար քաղաքակառուցիկան արհասիրտ ու տաղա
գութ խորաղղանողը:

«Տնցող պատրուակն» ալ հասաւ այդպիսով և կարծիք Սուլթանը,
որ ճշգրտի իր կողմացումէն դիւային հոտառութեամբ ուշն ուղով կը դի
տէր կուսակցական արհմտտ մրցումներու կրկնը, որոշեց շեփորել իր
արքայական «հասուցման» ժամը, տապալել Իթքի՛հաւոր: Ահրարեան
ալ կոյր գործիք եղան Համիդի ձեռքը... Ամէն միջոց չաւ էր անոնց աշ
քին՝ ատկի կուսակցութիւնը հարուածելու համար: Բայց հակաշեփոր
ութեան առաջապահը եղան սոփոսանելու վա՛ճակները և ամէն տեսակ
համեցականները, որոնք շերիաթի դրօշը պարզած՝ շարժեցան «մա՛հ
Հուրիէթին ու դեմագոյրիկն ուղղեցնելով և կաշառուած ու լեռտեղձ դի
տարականներու աշակցութեամբ զուրս քշեցին Իթքի՛հաւորան կուսա
վարութիւնը և վերստին բազմեցուցին Համիդը իր միահեծան բռնապետի
գահին վրայ (1909 Մարտ 21 թ.):

Շուտով, սակայն, նորէն հասաւ Մակեդոնիոյ լեզուփոխական բա
նակը Եւզրէթ փաշայի հրամանատարութեամբ, որ այս անգամ զահճը
կէջ ըրաւ դուաղիք Սուլթանը և սքառեց գալն Մակեդոնիոյ մէկ խոյ
անկիւնը, Սեկանիկ, որ և պիտի մեռնէր տարիներ յետոյ այդ ձեռալ
ոճաղործը:

Պարիզեան կոնգրէի որոշումը այլապիսով, վերջապէս, իրագործուե
ցաւ, Արդիկ Համիդ մի անգամ բնովիշտ շքացաւ հրապարակէն և սփո
սանքի հառաչանք մը անցաւ հայ աշխարհէն:

Ասա՞ր... մեկի դարձաւ պիճակուած յեր ուրախութեան ծափ զար
նել անգամ այդ վարկեաններ, երբ հայ ժողովուրդի անգոյն գահճի՛ն ու
շակորդս կը թաւալէր ազատութեան քանակին առեւ և լելի պէս զուրս
կը նետուէր իր մահաբոյր ապարանքէն: Մինչ Պոլիսը ազատութեան խը
բախճանքներ կը կատարէր, անդին տեղի կ'ոսենեար Գիլիկիոյ կատարածը,
933

աշխարհում, — Գաշնակցութիւնն ալ երկրորդ խոշոր ու հեղինակաւոր կազմակերպութիւնն էր թէ՛ հայկական վիճակներուն և թէ՛ բուն Թուրքիոյ հայտնական վայրերուն մէջ:

Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովը, չգումարած 1909ի Անպտեմբերին, խորապէս դիտակցելով նոր Ազանաներու վտանգը, հետեւեալ որոշումը կուտար.—

«...նկատի առնելով... որ Թուրքիոյ վստահելի տարրերը — շահագրգռուած իրաւակարգը արժատացնելու գործի համար — համախմբուած են իր թիվն առ վէ Թերագզը կազմակերպութեան մէջ, որոշեց՝

Շարունակել համագործակցիլ ի թիվն առի հետ ընդհանուր ձեռնարկներու և երկու կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ կազմուած խորն կոմիտէներու միջոցով... որոք չգալով Ընդհ. Ժողովի գծած ուղղութիւնն:

Եւ թէ՛ շնտյ Օսմանեան կայսրութեան երկու մեծագոյն քաղաքական կուսակցութեանց միջեւ կերտեցաւ հանգիստուր ուխտ մը, հետեւեալ յայտարարութեամբ.—

«Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիրախացութիւնները փարատելու և օսմանեան տարրերու միջեւ լաւագոյն շարքերութիւններ հաստատելու նպատակով, «Իթիքի՛ն առ Փերագզը» կուսակցութիւնը և Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերու մասին.

1. Մասձանագրութեան կիրարկումը և հանրային զարգացումը երկրին մէջ անօտանօրէն ամբողջանելու համար պիտի աշխատին և պայքարին միացած ուժերով, շինանելով ոչ մէկ զոհարելութիւն:

2. Ցետաշրջական շարժումներու հասանկանութեան հանդէպ օրէնքի թռչատարած բոլոր կարեկիրութիւններու սահմանին մէջ, պիտի գործեն միասինք հաստատականութեամբ և որչ ուղղութեամբ:

3. Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անշատուժ և բաժանուժ զերծ պահելու երկու կազմակերպութեանց միացեալ գործունեութեան նրպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս փարատել հանրային կարծիքին մէջ բունկալ ուժիմէն, մտանդ մնացած այն սուտ զրոյցները, թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:

4. Երկու կուսակցութիւններն ալ կը յայտարարեն, թէ համաժող են օժանդակելու իրաւաց ընդարձակման՝ մասին, որ կերտաշխարհ օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը:

5. Ի թիվն առ Փերագզը և Գաշնակցութիւնը, իբրև խրատական նախազգուշացում ընդունելով Մարտ 31ի դէպքը և Ազանայի ցաւայի ազե-

տը, որոշեցին աշխատել ձեռք ձեռքի տուն՝ վերադիմել հիմնական կէտերու իրագործման համար:

Իրրիքն առ Փերագզը կուսակցութեան Ընդհանուր կերտելու Հ. Յ. Գաշնակցութեան 4. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմին

Նոյն 1909 թուականին, Գաշնակցութիւնը պարտք սեպեց իր V Ընդհանուր Ժողովի մատարարագործով վերահին ծանուցանել ի լուր հայտնեան և բոլոր օսմանցիներուն՝ թշնամիներու և բարեկամներու իր քաղաքական հաստատմը, որով կ'ուզէր նաև փարատել հայ ժողովրդական կուսակցութեան շուրջը խտացուած թիրախացութիւններու, գաղտատրերու մշուշը: Ահա թէ ինչ կը կարդանք այդ ընդարձակ վաւերագրին մէջ.

«Ողջունելով հին սեփմի տապալումը օսմանեան պետութեան մէջ, որ նախկին կարգերու անբարեկեցութեան վրայ կը ձեւորուի ազատութեան շնորհ, Գաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը — քաղաքական քանակական յեղափոխական դրական աշխատանքով, զոր մտցուց վերածնութեան յեղափոխական գրական աշխատանքով... զոհերու լիշտական հանգրային մէջ, լցում խորունկ յարգանքով... զոհերու լիշտական հանգրային, որոնք... իրենց հերոսական մահով, կուսակցական դրօշին տակ, նոր կեանքի խարխիւր կոծցին — պարտք կը համար յայտարարել, որ՝ Գաշնակցութիւնը, իբրև կոտոր, յեղափոխական կուսակցութիւն, վար կը զնէ զաւարդական այն միջոցները, որոնցմով կը պայքարէր հին բունկալ սեփմին դէմ և... ի հարկին հանդէս կուգայ ռազմական իր ամբողջ ուժով՝ կոտոր մղելու ուղիւստիսին դէմ, երբ ան սպառնայ սահմանադրական կարգերուն...»

Որ՝ Գաշնակցութիւնը... պիտի շարունակէ նոյն թափով... համագործակցիլ թուրք երիտասարդ կուսակցութեան և մատարականութեան հետ ի պաշտպանութեան Մասձանագրութեան և համաժողովն այդ գործակցութեան շուրջ այն բոլոր ընդդիմագործ տարրերը, հայ և օտար, որոնք գիտակցութիւն և նպատակ ունին պաշտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաև ժողովրդի կեղծերուձ դասին շահերը...

Որ՝ Գաշնակցութիւնը, վճռականապէս ետ մղելով անշատողական ձգտումները, պիտի տրին վերակազմել երկրի քաղաքական և տնտեսական կարգերը օսմանեան պետութեան ամբողջութեան մէջ, հիմնուած բոլոր շրջաններու տեղական լայն ինքնավարութեան վրայ և ամբարբնուած բոլոր տարրերու գաշնակցային կապերով...

... Ժողովը կ'ը կ'ընէ գաշնակցական բոլոր մարմիններուն ճշգրտելն

Լին՝ ճիգ ընկն փոխել տալու մահազմեռը: Երկզքը համայնակցեցաւ և մահուան պատիժը փոխարինուցեցաւ 101 տարուան բանտարկութեամբ: Նոյն հոգեկան ծանր խտովը մեր վատարարիւն ընկերք պետի ազբերք առկէ 11 տարի յետոյ (1915ի Ապրիլին), Մեծ Եղեռնի օրերուն, երբ վերստին կը նետուէր մահապարտի արտոնի վրայ և Թալէսիի հրամանով կը տարուէր, Զօճբապին ճեռ, զկայի ճեռու արտորովայն-սպանեանց, ուր այլեւ, աւա՛ղ, չէ լսուեր Անտոյզ Զրանններու և Կոմերերու օգնութեան ազդեակը...

Թուրք կառավարութիւնը շուղեց, սակայն, պահէն վարդգէսը Վանայ մէջ, անզամ բանտում, նա վտանգաւոր էր... Եւ առանձի՛ որ երկու տարվան բանտարկութեան միջոցին Կազմակերպութիւնը բանի՛ մը անզամ փորձ քննէր էր փոխցնելու կաշառուորը (անզամ սկաններ փորուեր էին բանտի ուղղութեամբ, մերեք ձեռքով: Եւ այդ փոխշելու փորձերն էին, որ ծանրացոցեցին զատավճեռը):

Վարդգէս բունցեալ Տիրքանակերտ, ուր հայութիւնը հոծ չէր ու զրեթէ չկար կազմակերպութիւն Այնտեղ եւ մեր ընկերները զաղար շունեցան: Բանակն միջոց գտաւ ջարարիկու զրտի ճեռ, քարտիչու և կազմակերպութիւն ստեղծելու: Այդտեղ եւս փորձ քրէի փոխցնելու Վարդգէսը: Այդ զաղտնիքն ալ բռնուցեցաւ և բանտարկեալը փոխադրուցեցաւ անկի անյի վայր մը, Արշնի Մատէն: Երբ Լուրիկէր հասաւ և անհնորեք բանտարկեալները ազատեցան, Վարդգէսը զեռ չէին արձակեր: Ատեն մը պահեցին բանտը, մինչեւ որ Պոլսոյ մէջ կատարուեցան զիմումներ ազդեցիկ շրջաններում և մեր ընկերք, վերջապէս, լոյս աշխարհկաւ շուրջ ճիգ տարուան բանտարկութեան յետոյ: Գնաց էրզրում, ապա Պոլիս, ուր և բազմեցաւ օսմանեան պարզամենի մէջ, որպէս Էրզրումի երեսփոխան:

Եւ ահա ուրիշ դառնագին, անփոխարինելի կորուստ մը, Լուրիկէի նախորդ տարին: 1907թ. Մայիսի 27ին նահատակուցեալ «Տարտոյ Մըրր-կաթին Ասպետը»՝ Վարդ Զատու:

Այն եւս ննազոյն փաղանգէն էր: Տաննուով տարի անդուզ ու անվճար գործեր էր փշտ համբուն վրայ, տասնեակ յաղթական կոչուներու մէջ պաշտպաններ էր՝ ջիւղի ու Բուրք Տրտոսակներու դէմ՝ հայ լքուած, աշխատաւոր ժողովուրդը, զոր կը սիրէր, որպէս շերմ, քերտշ, գարգուրտ զտակ մը: Բոկ երբ պայթեցաւ 1904ի Ապրիլեան պատերազմը և Բրբազան Բնդառնները սկսան կարկուտի պէս ծծնել Սասունը ապառաժները, Գէորգ Ապրիլ 11էն մինչեւ 30 զագար լռուեցան. անկեկող զ պաւնար Բշնամուն դէմ, կը վարէր վարպետութիւն իրեն շանձուած խումբե-

րու կոխները, կը վարէր աներեակայի ճարպկութեամբ: Հասաւ ամենէն օտար ու վտանգաւոր կոխներուն և 19 օրուան Հերոսական զիմարտութեան վերջ, Անդրանիկի հետ ժողովուրդի զուգն անցած, իշու զաշու: Ապա նոր կոխներ նահանջի ստան... Գոմերի, Կուրաուի, Շամբուման կոխները: Վերջին տեղեց 14 ժամ: Գէորգ այնպիսի ահարկու կրակ տեղաց Բշնամու ամենէն ուժեղ թեկն վրայ, որ վերջին չկրցաւ սովալ, նահանջեց: Գիշերը հասաւ և տղաները, 17 Նոգի, Անդրանիկի սասնորդութեամբ նա: Նստուիզ, անցան Աղթամար: Սրտայայտ զրուարք մը ալ այդտեղ: Վերջին զինուորական խորհուրդը՝ նախ քան անցնիլը Պարակաստան: Տղար կը մեկնէին Կովկաս, բայց իրենց ուշն ու միտքը նկր եւս զարձակել, զկայի լքուած ժողովուրդի ծոցը, Բոլի շտաբու համար, որ մասնուի լուսահատութեան ու մահաբեր շլատուի: Այդ պարտականութիւնն եւս սիրայօժար առաւ իր վրայ Գէորգը:

Վեցազարմա Սասուն: Եւ բուտ մը ընկերներու հետ ապրեցաւ երեք տարի եւս հարգաւոր լեռներում մէջ, իր կենքի զուցէ ամենէն զոհաւոր, զմեղակ տարիները: Հայաժական, շարունակ հարկադրուած փոխարկուելու դարանէ-դարան՝ նա շատ շատերը պատահաւոր ժողովուրդի արևնաբքու ոտիներէն, որոնցմէ էր մշեկի Քերիմ աղան, Այնտեղի ու չրջակայ հայ զիւղերու վաճառիքը, շատ շատերը կտորեց նաեւ ներքին ցեցերէն՝ լրտեա, ժառոնի, վաշխառու և ամէն տեսակ կեղեքները: Չարագործները պատժելով՝ Գէորգ միւս կողմէն իր ձեռքով նպաստներ կը բարշխէր կարօտեալներուն և բառ ամենայնի կը ձգտէր սփոփել տանջաւոր, անօգնական ժողովուրդը:

Հասաւ, աւա՛ղ, այդ անձեան Զատուշին ալ ժամը... Մայիս 27: Այդ օրը անպողտական գործով, Բուրքի և 17 ընկերներուն հետ, իշու Սուլթաի: Հանդիպեցան երկու Բուրքի, ճանչցուած, մինչ այն, իրեն վստաւորի բարեկամներ... Քանի էր ժամ անց Բուրքերու մեկնումէն, զիւր պաշարական ստիպաններով ու զօրքով: Սուլթաի՛ ճարթ, զուգն ուղաւորական ամէն զիրքէ ու յարմարութեան, Գէորգ նորէն ի գործ գրաւ իր բազմիցս հռչակուած յանգզնութիւնը, որով քառասունէ ասիկ հակասաւարտներ մղած էր, շատ անգամ յաղթանակով... Երգախորէն սրացաւ մարտերը մղած էր, շատ անգամ յաղթանակով... Բայց զկայի Բշնամուն՝ ահարկեկու և անոր շարքերը ցրուելու համար... Բայց անկարելին կը փորձէր: Չքնաղ աւազմիկ, զնուգահար, զտոն փոստեանկարելին կը փորձէր: Չքնաղ աւազմիկ, անոր մահը տեսնելով, յառաջ նետուցեցաւ ընկերն էր եղած Գէորգին, անոր մահը տեսնելով, յառաջ նետուցեցաւ վրէժխնդրութեան ծանօնելով և իրեն ալ ստացաւ մահափթ զնուգի: Միտակով իր Զատուշին նաեւ մահուան զրկին մէջ...

մեր սիրելի Արզումանը, որ նոյնպէս մէկիմէն կուգար, գացեր էր լսելու միւլֆֆին գրգռել, ուսմական ճառը և թուրք ամբոխի հետ միասին կը պրտար «Նաշաւարն Փատիշահում»։ նոյնպէս բար մը նեակց զէպի հայոց բնթերցարանը և ապակիներէն մէկը շարգեց, կամենալով, աշուշտ, ցոյցնել թուրքերուն, որ ինքն ալ հայաւեակց, թուրք օղլու թուրք մըն է...

Խումանը կը շարժէր մեր ետեւէն, մօտ լիսուն բալլ տարածութեան վրայ: Քոփշեան փողոցի ճիշդ մէջտեղը կեցաւ և կարուկ շեշտով հրահանգեց ինձի, որ ետ գառնամ ու միւլֆֆին էֆէնտիին հարցնեմ, թէ ի՞նչ կայ, արդեօք հայերուն վտանգ մը կը սպառնա՞յ: Դացի ու Քոփշեանի յանձնարարութիւնը ճշդութեամբ կատարեցի: Միւլֆֆին փոքր ինչ շուքած պատասխանեց.

— «Տարեւ տարէք Երուանդ էֆէնտիին, հայերուն դէմ ոչինչ չկայ, մենք Շէրիաթ կ'ուզենք»...

Քիչ ետքը, երբ հուարուած էինք մեր կեդրոնական գիրքին մէջ, Սանասարեան վարժարանում, յանկարծ մեծ դուռն ներս մտան քանի մը թուրք զինուորականներ— ամէնքն ալ իթֆիհատական ճանչցուած, բայց այժմ նոյն համիդական խումանի մէջ— և բսին, թէ կ'ուզեն Երուանդ էֆէնտիին տեսնել: Տղաներէն մէկը, թուրք սպաներու երեսոյթէն զերագրգիտ զինակի մէջ, ատրճանակին բլթակը բաշեց եկուորները զարնելու համար: Քոփշեան իսկոյն օտքի հարուածով արզելը եղաւ ու ընդառաջ զնաց սպաներուն, որոնք յալտնեցին, թէ եկեր են Դաշնակցութեան զինապահեստէն քանի մը ձեռնառումբեր խնդրելու Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար... Քոփշեան ցուելով պատասխանեց, թէ «աւելորդ ումբեր շումինք պահեստին մէջ»:

Էրզրումի թուրքերը շնտանեցան իրենց Կիլիկեան ցեղակիցներուն, որոնք քաջ էին անզէն ժողովուրդի հանդէպ, խումանները վարանեցան հայ զինուած, ինքնապաշտպան խումբերուն առջեւ, որոնք պատրաստ էին խիստ սուղ գնով զոհարելու իրենց կեանքը... Իսկ մինչ այս մինչ ալ՝ Արզիւ Համիդ վերջնականապէս վար զլորեցաւ իր գահէն և Կարեւոր, Մեծ Հայքի հայութիւնը շունչ առաւ: Կարինէն ծայր տուած հրգե՛նք պիտի ձարակէր ողջ Թրքահայաստանը: Հայ արիներու փաղանգը և, իր առաջնորդը անմոռանալի ծառայութիւն մը մատուցին այդ բախտորոշ օրերուն իրենց հարազատ ժողովուրդին. իրողութիւն մը՝ որ հաստատեց յաջորդ օրը Կարեւոյ անգլիական հիւպատոսը, երբ Սանասարեանի տնօրէն Արուսեանի ու Սողիկեանի ընկերակցութեամբ եկաւ անձամբ տեսնելու Քոփշեանը և զրուստելու անոր զեղեցիկ պաղարիւնը, տակաւն ու փճոականութիւնը, որով ամբողջ գաւառներու հայութիւնը ազատեցաւ մեծ կոտորածէ:

«Միբնիլի Եղիշէ Քոփշեանը իր պարթև հասակով, հպարտ ու հանգարտ քայլուածքով, իր ազնիւ նկարագրով և խանդավառ հայրենասիրութեամբ անշեշտի յիշատակ թողուց զինքը ճանչցող բոլոր կարենցիներու սրտերուն մէջ» — այսպէս կ'նկարագրակէ իր պատմութիւնը մեր ապանատես ընկերը:

Լ. Յ. ԴԱՐՆԱԿՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՒՒԿՈՒ

Երկուդ Ընգն. ժողովի որոշումը.— Գործնական Բայեր.— Մարի մա-
քը և ձերբակալումը.— Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմին.— Կե-
մեր.— Հուշի աշխատանք Իզմիրի մէջ և ձերբակալումը.— Զուարեանի
և Վարդանի ուսումնասիրական պտույտը Կիլիկիայում.— Վհանեցոյցի
եզրակացութիւններ Լեւոնաձայրի ժողովուրդի մասին.— Հնչակեաններու
գործնակեցողք.— Ներսի և Գրիգորի զանգակական գործիչներ.— Կիլի-
կիան՝ Վիեննայի Ընդհանուր ժողովի մէջ.— Վարդանի և Զուարեանի
գիւլայցները.— Վիճարանութիւն և բանձնի.—

Գալոց պատմագիրը, անտարակոյս, զարմանքով պիտի արձանագրէ,
որ հայ բազարական մեծադոյն կուսակցութիւնը իր այնքան ծաւալով
և ալլազան գործունէութեան շրջանէն զրեթէ բոլորովին դուրս թողած է
Կիլիկիան:

Անշուշտ, Հայ Յեղափոխական Գաղանկցութեան գործունէութեան ա-
ռանցքը պէտք է կազմեր թուն Հայաստանը: Այնտեղ էր խաղացուցիչ գա-
րիբէ ի վեր հայոց պատմութեան մեծ Գրաման: Այնտեղ էր ծնունդ առն
հայկական խնդիրը և զարձիւր միջազգային բազարականութեան հարց
Այնտեղ և ամենէն աւելի դժամ էր թուրք-բրտական կրկնակի լուծը և
միլիոնատը հայերու տառապանքը:

Բայց հայկական շարժման ուճվիրանները չէին կարող անտեսու-
ի շանտեսցին— Կիլիկիան, որ նոյնպէս հարազատ միջաձայր մըն է
հայոց աշխարհէն անշատուած, բիրտի, արևուտ, զեղաձիծաղ երկիր մը,
որ զարկով թաւալեր է ազգային կեանքը, թողնելով հայ աշխատանքի
ու բազարակրթութեան թանկագին յուշեր ու յուշարձաններ:

Լ. Յ. Գաղանկցութեան վարիչները չէին կարող անտեսուի այդ հա-
րուտ երկրամասի աշխարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առակու-
թիւններ կ'ընձեռէր ապստամբական ձեռնարկներու համար: Անոնք գի-
տէին, թէ ո՞րքան համեմատաբար զիւրիս էր այդ վայրերուն մէջ դուրսէ
ներս մտցնելի վէրք և ուզումստար, շնորհիւ ծովի ու նւրապայի մեր-

ձաւորութեան և թէ ո՞րքան արագութեամբ արձանագոյ կը գտնէին նա-
րոպայի մէջ Զէյթունն ու այլուր կատարուած դէպքերը: 1895ին հնչա-
կեաններու կազմակերպած ապստամբութիւնը— անգամ իր համեստ մի-
ջոցներով, յախուռն ու հազանգ պատրաստութեամբ— ամբողջ ամիս-
ներ գրադեցոյց յարողային հանրային կարծիքն ու դիւանագիտական շըբ-
բանները: Իսկ 1901ին, երբ Կիլիկիոյ հայաշատ վայրերում կար կոտ-
րածի յուրջ սպանուայիբ.— տեղույն մեր ընկերներու առած ա՛նագանգը
(«Պրո Արմենիայ») և Արմենիան Բիզուլի միջոցով) պատճառ եկաւ, որ
նախաբար Գիլիսաէ, մեր ազգեցիկ բարեկամներու ճնշման տակ, ճամ-
բէր ֆրանսական եւաստոտըր Մերկուս և կանխէր հասանական աղէտը:
Գաղանկցականները չէին անտեսեր և այն պարագան, որ Կիլիկիոյ
մէջ չկար բազարական շահերու ուժեղ մրցում, հակառակութիւն,— կը
բացակայէր այդ վայրերէն հայոց արհեստարու սօսիթ՝ ցարական Ռու-
սաստանը, որ բուն կերպով շահադրուած էր Մեծ Հայաստանով և
այն վիճեցնէր արեւմտեան պետութիւններու բոլոր փորձերը լուծելու հայ-
կական հարցը:

Յր Գաղանկցութիւնը միանգամայն անտարբեր չէր դէպի Կիլիկիոյ
ճակատագիրը և լաւ կը դիտակցէր շարք մը նպատատուր ազգակներու
կարեւորութեանը, ատոր ապացոյց է հետեւեալ բանաձեւը, զոր ընդու-
նեն էր մեր Երկրորդ Ընգ՝. ժողովը 1898ի վերջերուն, Կիլիկիան ջար-
դերու և Զէյթունի ու Չոր-Մարգուանի հերոսական դիմադրութիւններու
թարմ ապաւորութեան տակ—

«Ժողովը, աշխի առաջ ունենալով Լեւոնաձայրի անառիկ դիրքը, տե-
զական ժողովուրդի յեղափոխական ուժը և ընդհանրապէս միւս յարմա-
րութիւններն ու առակութիւնները, որոշեց լուրջ ուշադրութիւն դարձնել
այդ կէտի վրայ և այնտեղ ուղարկել կազմակերպող-զեկավարող մի ուժ:
Քիչ յետոյ, կուսակցութիւնը որոշեց ժողովի այդ վճիռը գործնական
բայի վերածել: 1898ին կը սկսի առաջին գործիչներու զագանի մուտքը
Կիլիկիոյ մէջ— «Պատասխի» Լույսը:

Յաջորդ տարին, Յրդ Ընգ՛անտը ժողովը աւելի լրջօրէն կը զբաղի
Կիլիկիոյ խնդրով, կ'որոշէ ընդունիլ գայն որպէս Սասնոյ համարժէց կեդ-
րանցաման վայր, կը սահմանէ համապատասխան բիւջէ, ինչպէս նաև,
նկատի ունենալով Կիլիկիոյ կարևոր ընկերներու բացակայութիւնը ժո-
ղովէն, կը յանձնարարուի Արևմտ. Բիրոյնի, Կիլիկիոյ պատասխանա-
տու ընկերներու համաձայնութեամբ կազմել «Կիլիկիոյ Պատասխանա-
տու Մարմին», անոր համար թեկնածու կ'ընտրուին Զրաւ և Մար:

1898 նոյ. վերջերուն, Մար, բուլգար անցարով, կը լաւողի տեղա-
ւորուել Կիլիկիոյ մէջ և ձեռք կը զարնէ կազմակերպութեան գործին:

Բայց առաջին քայլերուն իսկ կը մատնուի Վերակազմեալ Հնչակեան-
ներու կողմէ և կը ձերբակալուի*): Մարի ձերբակալումը պատճառ կը
գառնայ Պետտացիի երկրէն դուրս հլինկուն վասնզոր մատնիչները զինքն
ալ կը ճանչնային: Հրաշք տակաւին դուրսը կը մնար, կազմակերպական
գործը այդպիսով կանգ առաւ:

1900ին, Պատասխանատու Մարմնի կողմէ Կիլիկիա զինուեցաւ Ռան-
վեր, որ շանաց վերահաստատել խղում իրազեկ կապերը: Իր մասնակցութեամբ
տեղի ունեցաւ Երջանային ժողով: Գրեթէ նոյն տոնները, 1901ի գար-
նան, Ֆիլիպիի մէջ տեղի ունեցաւ կուսակցութեան կամքը ներկայացնող
մարմնի ժողովը, որուն համար մեկնեցաւ Աղեքսանդրիայէն Պատասխ.
Մարմնի միակ անդամ Հրաշք: Ժողովը կը վերակազմէ լուծուած Պա-
տասխ. Մարմինը, Հրաշքն միացնելով երեք նոր ընկերներ՝ Բուլղարացի
Պետոն, Աշոտ Երկարը և Մաւրիսը: Մինչ Աղեքսանդրիայէն ներսի բն-
կերներուն հետ կը շարունակէր թիվացիկ Վահրամը:

Եւ— կարծէք ճակատագրական էր— գործը դարձեալ շրջակայ՝ նոր-
բնորդ Պատասխ. Մարմնի անդամները բուլղորոյն տարրեր համարներ
բռնեցին: Բուլղարացի Պետոն զնաց կուռելու Քուրբերուն դէմ, մակեր-
նացի հայրուկներուն հետ, և ձերբակալուելով կայսրազան հանուեցաւ:
Աշոտ Երկարը, երկար վարսնումներէ յետոյ, լրջ Կիլիկիան, մտաւ Բարձր
Հայր և նուիրուեցաւ Սասնոյ գործին: Մարտինը, որ Ամերիկա կը գտ-
նուէր, Աշոտ Երկարին պէս, նոյնպէս երկար ձգձգեց իր մեկնումը: Ըն-
կերներէն մնաւր իրենց վարսնումներու պատճառ կը բերին ար, որ՝
հակառակ Ընդհ. Ժողովի որոշումին՝ կը պակտը դրամական խոշոր Փոնգ
մը Կիլիկիոյ գործը արագորէն ու մեծ ծաւալով յառաջ տանելու համար:
Այդ իսկ պատճառով, Հրաշքն ալ, որ իբր ժխակ ղեկավարն էր ընդարձակ
շրջակայ բուլղոր գործերուն, իրիտանակ երկիր մտնելու, անցաւ Իգմիր և
երկար տանն զբաղեցաւ քոի դրամական հանգանակութեամբ, որուն
հետեւանքով պիտի նետուէր բանտ երկար տարիներով:

Ապա Պատասխ. Մարմնի անդամ բնորուեցաւ Ապլան (Ռուբէն Հար-
դարեան), որ սակայն, նոյնպէս հետաւորութեան ու այլ պատճառներով
չկրցաւ գործին մասնակցութիւն տանլ կազմակերպական աշխատանք-
ներուն մէջ: Ներքը կը մնար Ռահվեր, որ, մասնութեան սպառնալիքին
տակ, կերպով մը կը վարէր իր բարբալութիւնը: Տեղական մարմնին

* Շուրջ վեց տարի Մարաշի բանտին մէջ տրաւէ յետոյ, Միքայիլ Մարտիրո-
սեան— Մար, մարտի, անճամու յուլիսիական մը, ազատ արձակուեցաւ կու-
սակցական վիճակի մէջ, բանտու ար յողացուով, որմ տառապեցաւ մինչև մա-
րի: «Իրօշակի մէջ տպած է իր քանակային լուրեր և շարք եր յողանման: Մնաս
քանի տարի մը կը ստաշ, Երևանի մէջ:

Ննդհեանէ միացան Ա. Լեւոն Սամաւէլ և Կիլիկեանց (վերջինը, ազանացի,
նորատու բոլիշ, յնգափոխական մկրտուեցաւ ժրենի մէջ, Քրիստա-
փորէ ներքով):

Հրաշք արդէն բանտն էր, մեծահարուստ Պալեոզեանի սպանութեան
տիկնով: Իգմիրի կրեստաները, ինչպէս և Պոլսոյ ու արտասահմանի բու-
լղոր թրքահայ շրջերը երբք յօծարակամ լրացին իրենց քակըր՝ անգամ
Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար:

1902ի վերջերը Աղեքսանդրիա հասա Մարտինը և ստանձնեց գոր-
ծերու ղեկը: Նախ շանաց կարգադրել զրամական խնդիրը Արեւմտեան
Քիւրտի և Ամերիկայի Կ. Կոմիտէի հետ: Իր առաջընկածի համար Պաա-
Մարմնի մէջ մտան Վահրամ, Ասանձար և Արաւէր: Երջանային ժողով
մը ալ տեղի ունեցաւ Ալեքսանդրէջ: Ա. Լեւոն զնաց Զէյթուն՝ զետիրը
շրջ ալ տեղի ունեցաւ Գաղտնի հաղորդակցութեան գիծեր հաստատուեցան, որ կը
միացնէին վատնելուոր վայրերը՝ Խոր-Վիրապ, Կարաւան, Սահմանաբերդ
և Արուտաբերդ, կեզրուն ունենալով Նովիար*):

Անտ թէ ինչ կը կարգանք Լեւոնավայրի Հ. Յ. Գ. Պաա. Կ. Կ. ի տեղ-
կազմէն մէջ, որ էր պատմուի Կիլիկիոյ մեր անցուդարձը 1893 թու-
ականէն մինչև 1903:

«Ռահվերի հետ վերջին անգամ երկիր մտան նոր ընկերներ՝ Մարաւտ
և Արամ: Ապա հասա Ազանու՝ Քեռիի խումբի անդամներէն մին: Խոտ-
բեր՝ Սոցի, Կարաւանի, Օլասիսի, Զրվէփի, Խոր-Վիրապի մէջ և այլ տե-
ղեր: Նաեւ քանի մը կուռել ուժեր, որոնք բաշտանաթ էին Լեւոնավայրի
տարերուն ու կիրճերուն ու լեռնային ճամբաներուն: Նաեւ կապեր ու հա-
մակիրներ կ'էմտ-Գաղի վրայ գտնուող հայկական զիւլախումբերու մէջ:
Շատ մը բոլիշ-ուսանողներ ամերիկեան ու եւրոպական վարժարաններէ՝
նոյնպէս յարած Գաշնակցութեան: Կոմիտէ մը Հովիտին մէջ և քանի մը
ստանեակ ընկերներ: Նմանապէս՝ կազմակերպութիւն մը երկու տաա-
նակ ընկերներով՝ Սահմանաբերդի մէջ: Վերջապէս, կոմիտէ մը Ար-
ւեստաբերդի մէջ՝ Աշոտ Լեւոնի ղեկավարութեան տակ, քանի մը աղրեցիկ
քաղաքացիներու համակրութիւնը վայելուր...»

Այս բուլղոր անցուդարձերէն յետոյ Կիլիկիա անցան, Սոֆիայի Ընդ-
հանոր ժողովի որոշման համեմատ, Գաշնակցութեան երկու հեղինա-
կար ու խղճմախ դէմքեր, մէկը մեծ մատարական Զաւաւեանը— մի-
կար ու համբաւար ուղարկի— Շատախի ու Խանասորի Վարդանը.— որոնք,
երկարատեւ պրպտումներէ և ուսումնասիրութենէ յետոյ, եկան տարբեր:

*) Կեղծ անուանք Կիլիկիոյ զանազան վայրերու:

«Շայ 3եզ. Գաշնակցութիւնը 1895ին առաջին անգամ իր ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ Լեոնաւվայրը, կըր Արծուարերըը ազատարութեան զորշը պարգած էր Ապատամբութեան ընթացքին կը հանդիպին (գաշնակցական) ընկերներու, որոնք, Կիպրոսի արքեր խմբում, նիթական և բարոյական աշակցութիւն կ'առաջարկէին, հնչակեաններուն, որոնք այն առնէ հոն հաստատուած միակ կազմակերպութիւնն էին, բայց կը մեծութիւն աննցով: Այս միծումնէ յուսահատ, մերային աշերքին կը դարձնեն Լեոնաւվայրէն, որ իրենց համար անանցանելի էր մեար...

Մարդիկ, տխուր մըցակցութեան տենդով բռնուած, մենաշորհ ջրք էին Ա. Կիլիկիան, Է. Փոքր Հայրը և շէին ուղեր որել ուրիշ յեղափոխական մարմին մը տեսնել այդ վայրերուն մէջ... Մոլուսեցիներ կ'զոտեն նաև մեր գաշնակցական շարքերուն մէջ, բայց կուսակցութեան վարչէ կեդրոնները, բարերախտարար, զերծ են կղեր այդ նեղհակատ փորձողութենէն, աւելի վեհանձն ու լայնախոհ՝ գաղափարական հակաակորդներու հանգել:

Քիչ չեն եղած գաշնակցականներ, որոնք, տեսնելով այդ կուուզած հակաակորդներու բռնած դիրքը բարոզքը են, որ Գաշնակցութիւնը մի անգամ ընդմիջտ հրամարի այդ «հնչակեան» վայրերէն և նոյն իսկ աշակցի հակաակորդներուն՝ Կիլիկիոյ մէջ անոնց վարած աշխատանքներուն մէջ...

Այս տակտիկը ընդունելու հակամէտ էր նոյնիերն Քրիստափոր, 1900 թուականին, նրք կը գրէր Ահարոնեանին և սողնբուս հնչակեանի ար ընդարձակ նամակը՝ միութեան խնդրի առիթով՝ որով թաղուածներն բերինք նախորդ զուտներէն մէկուն մէջ: Մեր ընկերք ցանկալի էր սեպտ. 1 միջի այլոց, որ վերականգնեալ հնչակեաններու և հայ շէգոր տարերու նախանձնութեամբ և մեր մասնակցութեամբ կայանալիք համաժողովը սահմանէր տեսած մը աշխատանքի բաժանում... (Օրինակ, Գաշնակցութիւնը ստանձնէր շարժման ղեկավարութիւնը միայն Մեծ Հայրի, իսկ միւս կազմակերպութիւնները՝ Կիլիկիոյ ու Փոքր Հայրի մէջ):

Հաւարեան, այո՞, ինչպէս և շատ մը ուրիշ ընկերներ, հնչակեաններու զորձեկներպիսի կը վերագրէին մասամբ Լեոնաւվայրի մեռելային վիճակը, յեղափոխական գիտակցութեան պակասը, ժողովուրդի ճնշումը ու լրտն արամադրութիւնը և Գաշնակցութեան ճախողութիւնները կիլիկիայում: Մեծագոյն պատճառներէն էր, անտարակոյտ, և այն՝ որ 1895ի անցքերէն ի վեր, Չէյթանի ապստամբութենէն և անձնատուութենէն յետոյ, թուրք կառավարութիւնը արթնցած, զգաստացած՝ բազմացող րուահականցները կիլիկիոյ թագաբերուն մէջ և ամբողջ ժողովներում,

անբարեց ղէնք ու ռազմամիջքը Հաճն, Մարաշ, Միւս, Չոր-Մարզուան, Ուրֆա, տեղաւորեց իր տասնեակ քնդանօթները Չէյթանի մէջ և սահմանեց խիտ հակողութիւն անհուրքի:

Վերջապէս, Կիլիկիոյ ժողովուրդի և յեղափոխականներու դժուարին կացութեան խոշոր ազդակներէն մին էր հայոց համաձայն... Բոտ մը հայութիւն, ան այլ ցիբ ու ցան, զուրկ ներքին համեմաշխութենէ, շատուած զուանական և այլ անբարեկերտով, կորսուած մահանական մեծ զանգրուածներուն մէջ...

Վհասեցուցիչ էր կացութիւնը, բայց ոչ յուսահատական: Հուարեան, այնուամենայնիւ, կը թելադրէ շարունակել աշխատանքը Լեոնաւվայրի մէջ: Առանց տենդի ու անապարտի, հանգարտ ու շրջանայնաց, մտանկ ժողովուրդին, զուտ կուլտուրական, մշակութային բարոյութեամբ, զիրք ու թերթ տարածելով, համեմաշխութեան, հայրենասիրութեան հաստատմը արժարժելով և միանգամայն ինքնապաշտպանութեան բարոզք մղելով, կը թելադրէ ամենէն առաջ մտքով յեղափոխական միջոցորդ կիլիկիայում և անոր շուրջ... Հաւարեանական խարազանք տխնայ կը հարուածէ նաև սեփական շարքերու մէջ զրած ամէն տեսակ բախտատխնդիրները, որոնք աւելի Գաշնակցութեան ուկիրներով կը շլանալին, քան սուրբ գործով... Մէկ քանին զատի կողմէ իր Կիլիկեան պտուտի միջոցին, սաստից ու սպառնաց վտարումով (և իրք հետագային վտարութեան): Երբքը անշուշտ, Մեծ Հայրի և Կովկասի որել շրջանում Շ. Յ. Գաշնակցութիւնը չէ ունեցած այնպիսի խնդրով, թունաւորուած միջոցորդ, նպակային տեղձուրեան Կիլիկիոյ նուիրական գաղտնի շուրջը: Դժբախտութիւն էր, որ Լեոնաւվայրի Պատ. Մարմինը սկիզբէն իսկ զրկուեցա իր ամենէն արժանաւոր անդամէն,՝ մեր անբիծ և անձնուրաց Հաւաճ (Քիրեաբեան), որ մէկն էր հայ ազատագրական շարժման ամենէն նախանձխնդիր և մուղտանգ ազատարներէն՝ Բանկ Օստոմանի ղէպերէն ի վեր:

Այնուամենայնիվ, թույլ կ'ընթանար Լեոնաւվայրի կազմակերպման աշխատանքը, գիտաւորապէս կարող ընկերներու պակասին համար... Դուրից կուսակցութիւնն ալ, սեկտորէն ներկական ու այլ միջոցները կամ պուշէ չէր քարեր բողոր անհրամաբարել... Վասն զի, ճիշդ է, «Փոթորիկը խոշոր զուտ կարող անուսակարարել... Վասն զի, ճիշդ է, «Փոթորիկը խոշոր զուտ մարներ մացուց մէկ պատկանելի մասը յուսակացութեան Պոլսոյ (Երկրորդ) բայց անոնց մէկ պատկանելի մասը յուսակացութեան Պոլսոյ (Երկրորդ) և Իզմիրի գաւազարական ձեռնարկներուն ու Մեծ Հայրի կազմակերպութեան անորայն ստոր պէտքերուն, միւս կողմէն ալ՝ Կովկասին, ուր հաթեանց ատորայն ստոր պէտքերուն, միւս կողմէն ալ՝ Կովկասին, ուր հաթեանց յուսակացութեան մէկէն ի մէկ բռնուեցաւ ամենամար տագնապով եկեղեցական

գլխերու լափշտակութեան, ապա և Ռուսաստանի յեղափոխութեան ու հայ-Պարսկան պատերազմին հետեւանքով...

Այսպէս թէ այնպէս, ամբողջ 11 տարի, 1895էն ի վեր, երբ Ն. Յ. Գաշապեցիները սկսաւ շահագրգռուիլ Կիլիկիայով, նա չկարողացաւ խոշոր քայլեր ընել այդ հակառակի վրայ և նոյն իսկ թիշ-շատ լուրջ կազմակերպութիւն ստեղծել... Արդարեւ, Արեւմտեան Բերքոն իր Տեղեկագրին մէջ, 1903—907 թուականներու անդուգործի մասին, կը խոստովանի որ Կիլիկիոյ շրջանը 1907ի սկիզբները տակաւին անկազմակերպ վիճակ մը կը ներկայացնէր:

Մեր երկու մեծ ընկերները, ուսումնասիրական իրենց պտույտը աւարտել յետոյ, հեռացաւ Կիլիկիայէն: Մնալ շէն կարող: Փարոզիները, շարժման բուն կազմակերպիչներն ու վարիչները պէտք է գալին Անգլիա: Գրեցիները շէն կարող լուրջ ու սեական գործ կատարել այդ վայրում, նա առանձի Ջաւարեանի ու Վարդանի պէս գրեցիները, որոնք տեղական ժողովուրդի լեզուն անգամ շէն գիտեր, ոչ տառնիկները, որ ամենին տարածուած էր, ոչ ալ հայկական բարբառները: Միւս կողմէն Կովկասեան փոթորիկները ստիպողաբար կը պահանջէին երկու առաջնակարգ պարագլխներու վերադարձը:

*) Մեր գործունէութեան շրջանէ դուրս կը մնար նաև Փոքր Հայքը. որ Գաշապեցիները գրեթէ գործո՞ւ գեր չունէր մինչև օստանեան «Վոլորեթ» օրերը: Այն առնէ միայն Պոլսոյ մեր Գաւ. Մարինը սկսաւ ամառիկ քարտիկներ դնել Փոքր Հայք: Սերաստացի Մորառ Ռաստատուցաւ իր «Ճգնալարից» մէջ, որ ծաղիկ արտակալք ընդուն գործունէութիւն վաւերաբային մարդն մէջ, որ ծաղիկ արտակալք անփոքրներն էր այլև, միանգամայն արժարելով իրճարաշարժութեան գաղափարը: Մուրատի միացան Վարդան Ծաղկազ. Կարմիր Աստի, Եւո և այլն: Գացին քարտաշակում ու կազմակերպչական նպատակով դէպի Փոքր Հայքի պէս ևս կողմերը՝ նաև շարք մը երիտասարդ գործիչներ, **Քարտիկ Ծաղկազ, Կարմիր, Ֆերիտ Օճմի** և ուրիշներ: Առաջինը— մեր փայլուն ու խոստումնայի երիտասարդ մտաւորականներէն... Մուրատի մետ շրջան Տիգրանակերտ—Սարիքոյ—Արարատի: Երկրորդը, նամբատար քանաստեղծը, գծաց Քուրբոյի կտորներ, մինչև Էնկիլիթ՝ ազգային համերաշխութեան գաղափարը արժարելու կարողի նպատակ մէջ: Ինչպէս յայտնի է, երկու անձնուր երիտասարդները մասնակցեցան 1915ին, սարագործեան ամառն վրայ: Երրորդը, Ֆերիտ Օճմի, դրկուած էր Կարմիր մեր մարտին կողմէ: Կողմէս պատրաստուած մտաւորական մը, տիրոջի, որ, ներսեան դպրոցն արարտել լնելու երկար տարիներ գործեր էր կատարել մէջ, առաջին շարքերում, կազմակերպել էր Սանատարեանի դաշնակցական երիտասարդութիւնը և մէկ էր նաև տեղւոյն մարտական խումբով վարկեմը: Սպաննուցաւ բոլշևիկական գնդակով, Մրեանի մէջ. Փետրուարեան պարտամարտեան օրերում, երբ ժողովրդի յարակցական գործին առնէ Եռագոյն դրոշակը կը արագըր խորհրդարանի շէնքի վրայ:

Չորրորդը Ընդհ. Ժողովը (Վիեննա, 1907թ.) վերստին վիճարանութեան դրաւ Կիլիկիոյ խնդիրը:

Նախ Վարդան, ապա Ջաւարեան տուին մանրամասն ղեկնուցումներ Վարդան չէր փոխեր իր կարծիքը 1904ի իր պտույտի օրերէն ի վեր:

Վարդան տուաւ նաև գրատուր ղեկուց, անելի մանրամասն:

Ջաւարեան, որ ուշացեր էր Կովկասի մէջ, նկատու իր կարգին ղեկուց տուաւ Կիլիկիոյ մասին: Անելի լաւատես էր, բնագ Վարդանը: Անելի շատ ալ պտույտը էր Կիլիկիայում (Ջէյթուն չէր կարծէ մտնել, ինչպէս և Վարդան): Վերջ յիշատակում իր սեղիկագրի ղեկուց մտքերը սիրի կրկներ լաւատեսութեան շեշտով մը: Ընդհանուր Ժողովի 115րդ նիստն էր... Վահագն Տաթևեանի և Վառժանի քանի մը Տարցումներէն յետոյ, այդպէս խօսեցաւ Միմոն Ջաւարեան.

— Ազգաբնակչութեան 1/3 մասը հայեր են: Ընդհանուր ապստամբութեան վերաբերմամբ որոշ բան ասել դժուար է... Քայց կ'ասան գրաւանապէս, որ դա ապագայում հնարաւոր է, նիէլ այժմից պատրաստուենք: Մեր սուսած կանոնադրութեան համաձայն, ոչ միայն ամէն մի գաշապեցական ղէնք ունենալու է; այլ և շրջանները ունենալու են թուրքաշահակցական ղէնք ունենալու: Եւ և շրջանները յետոյ երբ ծագի ապստամբութիւն խումբեր: Լաւ կազմակերպուելուց յետոյ երբ ծագի ապստամբութեան, հնարաւոր կը լինի մի երկու ամիս ղեկմանալ: Իսկ այդքան ժամանակամիջոցում, նոյն իսկ մի երկու շաբաթուայ ընթացքում... պէտեսութիւնները ստիպուած կը լինեն միջամտել, որովհետև ահագին արեւտեսական և կոլպուրական շահեր ունին... Գեուար թէ չէնց սկիզբից անսխալութեան կրօնի հայերին... Երանք ցրուած են և բռնած են լինանալ Կիլիկիայում իրաւակարգ... Ես առաջարկում եմ Կիլիկիան Ջէյթունի հետ միասին գարձնել մէկը մեկ կազմակերպական վարչերից և լատիւացնել 20.000 ֆրանք՝ պարագանները անելի ուժեղացնելու համար:

Ապա կը տրտին հարցումներ, տեղի կ'ունենայ կարծիքներու փոխանակութիւն:

Ռուսուլ.— Էմանական կազմակերպութեան համար պէտք է վերջ դնել մինչև այժմ տիրող սխալեմէն և նոր ձեւով սկսել գործը: Առաջարկում եմ մեծ զուժար եշանակել...

Ալճունի.— Միւս սխալում է ուժեղ ցրուել բոլոր վարչերում... Կիլիկիան այս տարի պէտք է գարձնել կեդրոնացման վայր. բաւականաչափ և կազմակերպական ձեռնարկներով: Այդ նպատակով բաւ է ընկեր Ջաւարեանի առաջարկած 20.000 ղումարը:

պէս կը ձեռնէին աշխատուոր զիւղացիութեան վաստակն ու արհմը, պահելով ձանդուածները, անձայն, զեւանքաբը, զիսկեայնի նհազանդութեան մէջ:

Ուշիշ մնացեր էր ՚հին փառքերէն: Գարեհներու, Օմար Խայեամեներու, Բարիներու մեծ հայրենիքը ընդարմացեր էր, սակե ընդմիշտ բարացեր էր: Ասորիւց վեհասպաններ, իրենց շուշտ կենցաղով և սանձարմակ կամայականութեամբ. ապէս ու մոլեռանց հողեւորականութիւն, որ կը բթացնէր զանդուածները կրօնական հաշիւով և արժամարհանք կը ներշնչէր զէպի հողային սակզմագործ աշխատանքը, աստատպետական կարգ ու սարքը, ընչարաջող պաշտօնակութիւն, մասամբ նաեւ աշխարհագրական աննպաստ զիբք, լայնածաւալ, անըրդ ամայութիւններ,— բոլոր յոսի սղզակաները գաշնակցած՝ զարեթ ի վեր ամուրիական դատապարտութիւն երկիրը և մաշեցուցեր արիսպեզ ժողովուորը, որ սակայն իբէլայականութեան խմոր մը ունի իր մէջ և քաղաքակրթութեան հաստատուն երաշխեթերն:

Կնդրոնական կառավարութիւնը ստէլ անզոր էր: Վարչական մեքենան՝ խարխուղ, երկիրը՝ ծայրէ ի ծայր մասնուած անխիշխանութեան ու քտտոսի Ազատ, լայնարմակ ասպարէզ զորի զիշատիչներուն համար... Հիւսիսէն՝ ցարական Ռուսաստանը, հարսէն՝ Անգլիա— երկու մեծ, մանրեաւոր զիշատիչներ, որ կատաղօրէն կը մրցէին Քիւրքիսի մէջ— համաձայնութիւն կնքելով, տարածք էին իրենց թաթը նաեւ զեղեցիկ Իրանի վրայ: Երկիրը բաժնուած էր երկու սղզագեցութեան շրջաններու, որ նախազուռ էր գալիք սեղանաճամբում: Անգլիոտու համաձայնութեան մէջ Ռուսաստանը կը նշմարէր ասպաղայ վերնական դրտումը իր սղզեցութեան շրջանին: Երբեմն-երբեմն Քիւրքիս անգամ յաւակնութիւններ կը ցուցաբերէր ՚հիւանդ, անտէր զրացի երկիրն հողեւորան վրայ:

Բայց ա՜տ արեւմուտքէն և ՚հիւսիսէն իրտազ հողեւոր աշտօնը եւ կամաց-կամաց սթափեցուցիւ մտքերը: Ռուսական Յեղափոխութիւնը լայն փոփոքով զարնուեցու Պարսկաստանի— ինչպէս նաեւ Քիւրքիսի— սահմաններուն: Այդտեղ եւս— Եահմահի պետութեան մէջ— պակաս չէին մտաւորական, զիտակից, հայրենասէր տարրեր, որոնք արհմուտը սրտով կը զիտէին երկրի անտիրական վիճակը և արտաքին օտոխներն ետանաղզական ձգտումները: Անտք եւս փութացին շղթայազերծել լեղափոխական շարժում մը, որուն մէջ Լ. Յ. Գաշնակցութեան վիճակուած էր աւանշակարգ զիբ իրազլ:

Ինչ՞ա արդեօք մասնակցեցանք պարսկական լեղափոխութեան, ի՛նչպէս կարողացանք բռնի այդ ս՜հաւոր ռիբիր... Հարցում մըն է, որ այն օրերուն շատ է լուզէր հայկական շրջանակները և մէր սեփական շար-

բերը: Հարցում մըն է, որ այսօր ալ կրեքմնապէս դեռ կը սրտի ոմանց զարմացական և մեղազրական շնչտերով:

Փոքր ինչ անդրադառնում, անոնց հասարակական դիրքն ու արժէքը:

Պարսկաստանում, անոնց հասարակական դիրքն ու արժէքը:

Մեր համարները— ընդամենը շուրջ 70.000 հայ, ցրուած իսլամ այդ

երկրի գրեթէ բոլոր նահանգներուն մէջ: Ամենէն խիտ հայ բնակչութիւնը՝

Քաւկասականի և Սպահանի նահանգներում: Միկուն կեդրոնը՝ Թաւ-

րիզ, միսինը՝ Սպահան: Քեհհրան, Ռաշտ, Ղազուին, Շիրազ, Համազան-

երկրորդ տեղը կը բռնեն, իսկ մնացած բազանգներում հայ բնակչիչները

կարելի է համբել մատերու վրայ: Ամենուրեք՝ խառն: Չուտ հայաբնակ

զաւառ՝ համարեն ոչ մի տեղ:

Անելի փայլուն չէր անտեսական վիճակը: Պարսկահայ զիւղացին,

հողագործը՝ ոչնչով չէր տարբերուր իր համարհետ պարսիկէն: Նոյն-

պէս ճնշուած ու կեղծեցուած, նոյնպէս ստրակ ու խաղայիկ մահճատական

տէրերու ձեռքին: Իր մշակութեան եղանակը և վարք ու բարքը՝ նոյնպէս

կուպտ, նախնական: Ընդհանրապէս՝ նոյն սպրտաստի ու կենցաղի մե-

լուքներն ու ձեւերը: Եեղճ էր նաեւ անտարական հայ փոքրաթիւ զասա-

ղաբներ ու ձեւերը: Պարսիկներ ու եւրոպացիներ՝ անելի ձարպիկն ու խոշոր զարմ-

պիտի տէր գրաւած էին շուկանները և հայ տարրին մնացեր էր սոսկ միչ-

նորդի ասպարէզը:

Հայոց միակ առաւելութիւնը— իրենց զպրոցն էր: Հայ կրթական

հաստատութիւնները Պարսկաստանի բազաներուն մէջ իբրօք աշէ կը

զարեթէին իրենց անելի արդիական, եւրոպականացած ձեւերով բաղզատ-

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաներուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

մամբ իսլամ դրացիներու նախնական մաղբասաններուն: Երկու տարրերը—

*) 1906 Յուլիսի պարսիկ ժողովուրդը, էլմ-ու-Ռուկիլի բնութիւններում զեժ քորդերու համար, տասնեակ հազար հողով Անգլիոյ դեսպանատունը պատաս-

միայն բարիք մըն էր պարսկահայոց համար, այլ ևս կուտան մը քրքուհայ և կովկասահայ ժողովուրդի գառին համար...

Այդպէս կը տրամաբանէին 2. 3. Գաշնակցութեան պարսկահայ կազմակերպութիւնները, մասնաւորապէս Առաջատականի Կեդրոնական Կոմիտէն, որ արդէն իսկ գաղտնիորէն շարահերթեման մէջ մտած էր պարսիկ ազատականներուն հետ, պատասխանելով անոնց իսկ դիմումներուն ու յորհրդանշանին:

Կովկասեան մարմիններն եւս շարք մը ժողովներու մէջ զբաղած էին Պարսկաստանի կենտրոն Մասնակցի*, թէ լմանակցի... Եւրոպ. ծանրակշիռ, պատասխանատու խնդիր: Ահա Կովկասեան Երջանային Ժողովի մէկ նիստը Թիֆլիսի մէջ, ուր ներկայ են՝ Վասմէանի ու Առաջատականի պատգամատարին հետ՝ Զաւարան, Լաչր Արքայամ, 2. Օ՜նեզանեան, Զաւահան և ուրիշ: Կը զինքուցանէ Քիւրտի կողմէ Լաչր Արքայամը: Խօսելով թուրք-պարսկական ընդհարումի, հայ-պարսկական բնօճարումի և հայ-պարսկ շարահերթութիւններու շուրջ, իրրիւ եզրակացութիւն, կառաջարկէ Լարիշ Մարմնի ստեակելու:

— «Այդ բոլոր բարդութիւնների հանդէպ, մեր դիրքը զեն որոշապէս շինք կարող ճշդել: Պարսկաստան զրկել ենք մէկ ընկեր, սպասում ենք նրա տայիք տեղեկութիւններին... Կողմնակի կերպով Գաշնակցութեան մտտեալ են դիմումներ, որոնք մասին խօսելու շինք այստեղ՝ կոնֆիտակցութիւն (խորհրդակցաւորութեան) նկատմամբ... Արդէն ենք մի շարք նախապարտաստական քայլեր... Այն բան պարզ է. չենք կառող քողել մեր ժողովուրդը անտէր, անզէն, անպաշտպան վիճակում»...

Զաւարան, նոյնպէս լիջեցնելով, որ Քիւրտ կը սպասէ յատուկ նշանակակցով Պարսկաստան զրկուած ընկերող տեղեկագրին, և որ ազատական պարսիկները շարունակ կը դիմեն մեր ընկերներու խորհուրդներուն, պաշտպանեց հայ-պարսիկ յեղափոխական գործակցութեան թեզը, բուկով:

— «Եթէ մեծ բան էլ չկարենանք անել, զէթ կ'ամրապնդենք մեր համերաշխութեան կապը պարսիկ յեղափոխական տարրերի հետ»:

Բայց այդ դրոյցներով զեն չէր վճռուեր Գաշնակցութեան գործեան մասնակցութիւնը Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումներուն մէջ: Ընդհանրապէս կային, որ բացարձակ չլեզուութիւն կը պահանջէին: Մեծամասնութիւնը, սակայն, մասնակցելու կողմէն էր:

Պարսիկ յեղափոխականները, Քարիզ և այլուր, կը դիմէին մերթիւնդի խորհուրդներուն, վասն զի իրենք անփորձ էին, զօրեկ յեղափոխական ասանդութիւններէ, և, միւս կողմէն, մեծ համարում ու յարգանք ունէին Գաշնակցութեան նկատմամբ: Երբեմն Նոյն իսկ շահագրգռեցում

կարծիք՝ անոր ազգամարտութեան ու ազգական ուժերու մասին... Այդպիսի կարծիք կաղմեր էին մասնաւոր 1905—1906ի կովկասեան հայ-բաթրական պատերազմէն ի վեր, երբ Գաշնակցութիւնը իրօք մեծ ուժ ու կազմակերպական հմտութիւն երևան թրաւ ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ:

1907ի Գեկտեմբերի վերջերսն Ռոստոմ կը հասնի Քեհրան՝ ազգեկ շրջաններու տրամադրութիւնները շոշափելու և բանակցելու նպատակով: Իրեն կ'ընկերանար Տոնվիկ Միրզայան և լաւ ծանօթ երկրի պայմաններուն ու պարսիկներու հոգեբանութեան: Եւ ամէն մի ժողով խոսք կը խորհրդակցելէն երեք ուրիշ տեղացի անձերու հետ, որոնցմէ էր մեր հին ընկեր զոկտոր Սանգիանեան: Մէջիտը այդ ժամանակ երեքուրդին ընկեր մը ունէր. ազատականները, կատարուած տեսարներէն յետոյ, շտապական վարի մէջ էին: Բայց Եա՛ն ալ երկուրի ու ասղնապի օրեր կ'ապրէր: Պարսիկներու կողմէ բանակցութիւններուն կը մասնակցէին Վուստ-օղ-Պոլլէ, Մէջիտի փոքր-նախագահը, Մուսթէլաւ-օղ-Պոլլէ, երեսուցի Քարիզ, Մէջիտի փոքր-նախագահը, Լաչր-Ամեն-օղ-Զարբը, պատգամատար Քեհրանի վաճառականները կողմէ, նկատուած որպէս Պարսկաստանի մեծամասնականները կողմէ, նկատուած որպէս ֆինանսական ուժը: Լամանազյն հարուստը և սահմանադրականներու ֆինանսական ուժը: Լաման-Մուրի-օղ-Քոշար, նոյնպէս մեծահարուստ մը, որ նախորդին հետ կը հազար յեղափոխական շարժման ծախսերը: Լաչր Միրզա Իրքանի մտաւ, պատգամատար Քարիզի, յեղափոխական անջնամներու պարագլուխ: պատգամատար Քարիզի, յեղափոխական ինքնապաշտպանութեան կողմէ: Երբեք ալ չէր իրար զինքնապաշտպանութեան կողմէ: Մէջիտի ամենէն պերճախօս և ազգեկն անդամը: Գրեթէ բոլորը ֆրանսախօս: Այդ խումբը կազմուած էր Մէջիտի գանազան խաւերէն և կը ներկայացնէր այն հեղինակաւոր կոմիտէի գանազան խաւերէն և կը ներկայացնէր այն հեղինակաւոր շարժման: Անոր հետ էին թիզը, որ ուղղութիւն կուտար ազատագրական շարժման: Անոր հետ էին Քեհրանի ամենէն հեղինակաւոր հոգեւոր պետերը— Ազա Մէյիզ Արդու-Թէհրանի ամենէն հեղինակաւոր մուշտայիկները, որոնք կը համարուէին հիմնադրողներ Սահմանադրութեան*):

2. 3. Գաշնակցութեան կողմէ— Ռոստոմ և Տոնվիկ Միրզայան: Էրեզնիք նիտարու մէջ (1908թ. Յունուար) բնութեցան շարք մը կարեւոր խնդիրներ: Անոնց պարունակութիւնը ցուցադրուած է Ռոստոմի մէկ տր խնդիրներ: Անոնց պարունակութիւնը ցուցադրուած է Քրանսերէն վաւերագրերը: Բնագրական գրութեան մէջ, որուն կցուած է Ֆրանսերէն վաւերագրերը: Որքան և հետաքրքրական ըլլան անոնք Գաշնակցութեան պատմութեան համար, ստիպուած ենք գրեց անոնց այստեղ: Կուտանք հակիրճ տեղեկութիւն: Օրակարգի խնդիրներն էին. 1. Ռ՛րքան ապահովուած է Սահմանադրութեան:

* Պարսից կղեր ճեսուպայի մեծ մասնաբ անցու ճակայղափոխականներու կողմէ:

նագրութեան քնականն ընթացքը Շահի հետագայ գաւերուն հանդէպ
2. Ի՛նչ լուսեր ունին հետացնելու տանիկ զօրք պարսկական հողերն
3. Ինչի՞ մէջ պիտի կայանայ մեր աշակցութիւնը և ինչո՞վ իրենք կարո՞ն
են մեկ օգնել:

Պարսիկ բնագնացները կը պատասխանեն. 1. որ Շահը կրնայ բնա-
յն զանգազնցնել ազատագրական զորքը, բայց ոչ խնդրել. 2. որ ձքի
թուրք կառավարութիւնը բացէ ի բաց մերժէ պարսկի զբաւում վարչերը,
պատերազմը անխուսափելի կը դառնայ՝). 3. որ Գաշնակցութիւնը զգու-
շի աշակցութիւն կարող էր բերել ազատական պարսիկներուն, ինչի՞
ունեցած կապերով պաշտպանէր երիտասարդ Պարսկաստանի զատը Եւ-
րոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ. ուր թերեւ հնարաւոր էր փո-
խառութեան մը կերել: (Կողմնակի աղբիւրներէ կ'իմանայինք, որ Ֆրան-
սա կը հրաժարէր զրա՛մ տայ Պարսկաստանի, առանց Ռուսոյոյ երաշխա-
ւորութեան, որովհետեւ Իրանը պարտ էր Ռուսաստանին 30 միլիոն):

Պարսիկ սահմանադրականները կ'ուզէին նաեւ, որ Գաշնակցութիւնը
արձագանքը իրենց մէկ-երկու ձեռնհաս սպաններ, այլ և բանի մը մաս-
նագաններ, պայթեցիկ գործիքներ բանեցնելու համար, պատերազմի
պարագային:

Երիտասարդ պարսիկները նաեւ յանձնառու կը լինէին լայնացնելու
հայոց ազգային իրաւունքները, զորս հայ տարրը կը վայելէր հին բռն-
նապետական ռեժիմին տակ:

Կը խոստանային, վերջապէս, լատկացնել հայ փոխտառականներուն
Սայմասօրի ու մերձակայ շրջաններու «եօպէտէ» (արքունի) կոչում
մշակելի հողերը:

Ժողովներու մէջ կ'իշխէր շեմ, բարեկամական արամադրութիւն եր-
կուսանք: Պարսիկ բարեկամները կը խոստանային մեզի— ինչ որ ա-
ռանձնապէս կարեւոր էր մեր ժողովուրդի պաշտպանութեան համար—
1. Ապստովել և զիւրացնել մեր ուժերու փոխադրութիւնը Պարսկաստանի
ներսում: 2. Գիրացնել մեր զէնքի ու ռազմամթերքի փոխադրութիւնը
արտասահմանէն Պարսկաստան:

Խոստացան նաեւ աշակցիլ մեզի համերաշխութեան բարոյք մղելու
հայ և թուրք տարրերու միջեւ՝ Քուրդիոյ և Կովկասի մէջ, զրկել, ի հար-
կին, Կ. Պոլսոյ լատուկ մարզ մը (պարսիկ ապստական բարոյքի), որ-
պէզոք մեզ լարարեութեան մէջ դնէ օսմանեան մայրաքաղաքի պարսիկ
սահմանադրական տարրերուն հետ, որոնք կրնային օգնել մեզ համե-
րաշխութեան այդ պրոպագանդին մէջ:

Ռուսո՛ւմ և ընկերները խոստացան, ի հարկէ, որ Գաշնակցութեան
Արեւմտեան Բիւրոն պիտի օգտագործէ պարսից գաւառ համար իր կա-
պիւրը Եւրոպայի, մասնաւորապէս Ֆրանսայի հարախոսական շրջաններուն
հետ, նաեւ նիթեր պիտի մատակարարէ ամբողջական մամուլին:— Բան
մը՝ որ պիտի ընէինք նաեւ առանց պարսիկ բարեկամներու խնդրանքին՝)

Բայց շատ շանցած՝ 2. 3. Գաշնակցութիւնը պիտի բերէր այդ խան-
գավան, բայց անփորձ, անվարձ Պարսկաստանին՝ տարրեր ձեռի աշակ-
ցութիւն մը— միանգամայն ռազմական ու ռազմագիտական— որ մէկէն
ի մէկ վտանգից զոռոչ ու լազթական Մեհմէտ Ալիի զահր, ահաբեկից
անոր շրջապատն ու որչ լիտաղէմ միապետական բուսեղի և միւս կող-
մէն զարմանքի, հիպոցումի, երախտագիտութեան հոսանք մը առաջ բե-
րու երկրի ազատատենչ, սահմանազրկական տարրերու մէջ...

Վերադառնա՛նք առ այժմ ապստամբութեան օրրանը— Քարիզի:
Սկսած էր իր տեսակին մէջ աննախընթաց կոչի մը: Ոտքի էր զրնթէ
ամբողջ իսլամ Քարիզը— յեղափոխական խմբակցութիւններ (անշու-
մաններ), հեղինակաւոր, ազնոցիկ քաղաքացիներ. ժողովուրդն ալ, մեծ
մասամբ անզին ու անզինակիր, առանց իրեն պարզ հաշի տալու զէպ-
քերու էութեան մասին, նետուեր էր կռուի կրկն:

Տարօրինակ երեսոյթ մը. թաթար Ազրբեյջանը զրոշակիրը, առաջնորդն
էր համապարսկական շարժման, որ ուղղուած էր թաթար-Ղազար ար-
քայատահմի միահեծան քանապետութեան դէմ... Սեւանի տարօրինակը
կար. ապստամբութեան ղեկավարն էր նախկին աազակ մը— զերժ, ան-
երուշա, զազափարսկական օրեւէ միտումէ ու շարժութիւն— կորած, ան-
լայտ և անբերուցի սովորական մարզ մը, որ կը զբաղէր ձիու առեւ-
տարով մը մինչըրդութեամբ.— Սարքար խոն:

Սեւանը օգնականը՝ նման խառնուածքով ու մտայնութեամբ.— Բա-
ղըր խոն, արհեստով որմնագիր: Արեւելեան միջավայրի մէջ հազուադէպ
չեն այդ սրտոտ, հերոսատիր, այլ և տղտ, գազափարսազորի արկածա-
լեն խնդրները, որոնք զիսեւ ժողովրդային յուզումներու, հրաբխավէժ կիր-
չութիւնները, կախարհել զանզուածներու երեւակայութիւնը, բանի մը
գուրիւնները, կախարհել զանզուածներու երեւակայութիւնը, բանի մը
խիզախ մեծաթերով, ձամբայ հարթիլ զէպի փառքի բարձունքները և լա-
զնցնել զերազանցապէս մարդկային այն բնագոր, որ կը կոչուի, նիցշէա-

*) Օտուով Քարիզէն Օջնն Ռուսան սահմանադրական Պարսկաստանի համար-
պաշարող երկու պատուիրակներ— մէկը կովկասապետու լա մանօր Ապարեկով
— որուն Արեւմտեան Բիւրոն չզուցաւ տայ ամէն անմարմնու աշակցութիւն՝ միւրով
իրենց քարոզչութիւնը մեր օտար քարեկամներու շրջաններում, Պարիզ և այլուր:

կան բարբառով, օրհնակախորհրդան ձգտում, իշխելու կամք (der Wille Zur Macht):

Պարսկական Տեղափոխութիւնը ունեցաւ իր առաջին Տերութիւնը յանձնել Սաթթար խանի, սպասելով, որ յայտնուի պատմական վարձատրանի անկի համապատասխան, ազատական ու արդարութեան մարմնացում բուն զաղափարական իդիքը, պարսեան Գարբաղցին, ի զէմս դաշնակցական Եփրեմի...

Կոնի եր Քարիզում Սամանզարութեան համար, կոնի էր ոչ միայն Ատրպատականի, այլ ամբողջ յայնսմաւալ Պարսկաստանի ազատութեան համար: Ինչպէս կարող էր այդ կղզիացած, փոքրիկ Տրեզնէր բռնկեցնել ողջ երկիրը, տնօրինել բովանդակ Երանի բախտը... Ահա հարցը, որ կը ցցուէր մերթնեմբուն ու բոլոր դիտակէց մասննետական տարրերուն առջև Ինչպէս եղաւ, որ Յասափի փոքրիկ կրակը Տրեզնէց ամբողջ Յրանաւ...

Առաջին օրն իսկ Սաթթար խան փութաց դրուել քաղաքի միջուկները, որ միանգամայն կառավարական ղէնքերու պահեստն էր: Եւ որտեւում ղէնքերը հնազանդ բաշխուցան զիջ օր անոզ կամաւորական շարքերուն: Քարիզի կառավարութիւնը անակնադէմ շլւմած, դիմեց խորամանկ ռազմախաղի: Թզտուեցաւ հինէն զյուրթիւն ունեցող Քաղայի թշնամութենէն ու Յայֆաներէն, դիմեց ու ոտքի հանեց Գաւազի կոշտած ճակագրամար ապստամբ Քաղերուն ղէմ, Քարիզը՝ բաժնուած երկու հակամարտ բանակներու... Յաղթական էր առժամապէս Սաթթար խանի բանակը:

Մէր մարտիները տակախն ձեռնպահ էին, հոռու պայքարէն մատուց, սակայն, մշտապէս յարաբերութեան մէջ էին ապստամբներու պարագլուխներուն հետ, որոնց շինն զվանար իրենց խորհուրդները, զուտ բարոյական ազակցութիւնը, նոյնիսկ ռազմամթերքը, հնարաւոր շափով: Մեծ էր պարսիկ շարքերուն մէջ վտանգութիւնն ու յարգանքը ղէպի հայրութիւնն ու անոր Մարտական Կազմակերպութիւնը:

Կոնի տաք օրերուն հասաւ օսմանեան յեղափոխութեան անտարքի յորը: Եւր խրախոյս պարսկական շարժման համար: Յոյսերը թուաւորուեցան, տրամադրութիւնները բարձրացան նաեւ մեր շարքերուն մէջ: Ատրպատականի մեր մարտիները միշտ աւելի էր թեքելն ղէպի գործած մասնակցութիւն: Նմանապէս Կովկասեան մարտիները, Շրջ. ժողովը, Արեւելեան Քիրուն: Կարգախօսն էր անկախութեան կերպով նպաստել շարժման, ձգտելով տալ անոր ռազմավարական բնութարարիւն:

Արեւմտեան Քիրուն ու Պոստոյ Մարտիքը, իրենց եղած դիմումին ի պատասխան — մասնակցութեան խնդրի առթիւ — յայտնէր էին, որ պա-

սասխանատուութիւնը կը թազուն Արեւելեան Քիրուն ու Ատրպատականի Մարտիքն զբաւ:

Ռոտտոմ, որ բանակցեք էր Քեհրանի պարսիկ ազատականներուն հետ, անցաւ Քարիզ, ուր անոր վիճակուած էր առաջնակարգ դեր խաղալ ապստամբական երկարատեւ գործողութիւններուն մէջ, թեւ թեւի Սաթթար խանի հետ: Տեղի ունեցան հայ-պարսկական շարք մը կարեւոր խորհրդակցութիւններ: Հարկ էր կազմակերպել ըմբոստներու խառնեմալան զանգուածը: Ներդաշնակութիւն լիար, խմբապետներ ու հրամանատարներ կը գործէին ինքնազուխ, ու որոշք ստիկ սաստիկ կը տուէր: Հարկ էր նետակ ըմբոստացումի ալիքը նաեւ ղէպի գլուխները, որոնք անշարժ կը մնային, Երանի միւս գլուխներուն պէս: Անանց գլուխի աջակցութեան՝ կորսուած էր ազատական գաղտը... Անկերպարան վիճակ էր ունէր ու Եփրատկանի խնդիրը: Սաթթար խան ունէր իր յատուկ գրամարտը ու եկամուտները, ժողովրդական հանգանակութեամբ, Բաղքը խանը՝ իրենը, միւս մանր ու խոշոր հրամանատարները՝ իրենցը: Այն բարեխնան շափով մէջ՝ ստիկ օգտուող բանի մը անհասանելի էին... Մերոնց շանքերով կազմակերպուեցաւ խառն մարտի մը — հայ ու պարսիկ յեղափոխականները — ներքին ռազմական ու արտաքին քաղաքական գործերը վարելու համար: Այգա ու ընտրուեցաւ յատուկ յանձնաժողով, որուն ձեռքը պիտի կեդրոնանային բոլոր եկամուտներն ու կանանաւորուած հոգացուէին շարժման ծախքերը, նոյն խառն մարտի հակորոշուեցան տակ: Որպէսզի ծախքերը շատ լծանքանային ժողովուրդի վրայ, մերոնք առաջարկեցին, որ անմիջապէս գանձուի պետական հասոյթները (ամբողջական գլուխներէն, որ զողայուն (հացահատիկներու տարքը) ամբողջութեամբ թաղարին մէջ՝ ապահովելու ժողովուրդը զայնց սովի արհաւիրքով): Եւ ներքին թղթատարական ու այլ սկստական հասոյթներ ալ կը բռնին ծախարար յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ, ու այլն ու ըրուին ծախարար յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ, ու այլն ու ըրուին Այդպէս միայն հնարաւոր էր թիւ թէ շատ ապահովել Քարիզի այլն: Այդպէս միայն հնարաւոր էր թիւ թէ շատ ապահովել Քարիզի բնակչութիւնը ազատագրական կոտի բնթարքին, որ կարող էր երկար առնել:

Մերոնց դեռ կը մնայինք, սակայն, լոկ բարոյապէս աշակցողի, խորհրդատուի դերին մէջ, կոնի սկստուելն երկու ամիս անց: Արեւելեան Քիրունի կողմէն Քարիզ հասան երկու ղեկավար ընկերներ — Վահագն Քիրունի կողմէն Քարիզ հասան երկու ղեկավար ընկերներ — Վահագն (Վահան) ու Սեպուհ: Տեղունք գործընդուն ծանօթանալ յետոյ, պիտի անջնջէին Քուրքաց Հայաստան, որ արզն կ'ապրէր շուրթիքի մեղաբանեցէին Քուրքաց Հայաստան, որ արզն կ'ապրէր շուրթիքի մեղաբանեցէին:

* Սուրբ սնտուսափոխորէն պիտի գար քաղաքը պաշարելու ու ճանապարհները կտրուելու պարագային:

յուսիրը: Անոնց մասնակցութեամբ Ատրպատականի ընկերները հանգա-
մանօրէն մշակեցին գործունէութեան ծրագիր մը: Մարտական գործի
կեկամամբ՝ Անպատճ տուաւ շարք մը հրահանգներ, որոնք բարերար հե-
տեանք ունեցան խառնակ, անկազմակերպ կոտորչ պարսիկ զանգուա-
ծին հանրէ:

Օգոստոս ամսուն (1908թ.) Քարիզ անցաւ Կովկասէն ուրիշ ընկեր
մը, որ հազորդեց պաշտօնապէս, թէ Արևելեան Բիւրոն համաձայն է
գործօն մասնակցութեան, եթէ Ատրպատականի ընկերները հակառակ
չեն և եթէ Առաջարկ խան կը տասնձե՛ղ որչ պարտաւորութիւններ: Կնգ-
րոնական Կոմիտէն շարք մը ժողովներու մէջ կը քննէ խնդիրը և մեծա-
մասնութեամբ կը յարի Բիւրոյի գազափարին: Այդ առթիւ քանակցու-
թիւնները Մաթթար խանի հետ հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցան.

1. Դաշնակցական մարտիկները կը բերեն միայն իրենց զէնքերը,
իսկ ձի, ուզովամթերք, ուսեսու ու այլ անհրաժեշտ բաներ կը ստանան,
Քարիզի հասնելուն պէս, ընդհանուր գրամարկղէն:

2. Դաշնակցական մարտիկները պիտի լինեն զխաւարապէս զկեկա-
վարը ու՛նը, որոնցմէ առնուազն մէկ տասնեակ պիտի վարեն թնցա-
նօթային և ուժբային զորքը:

Սիրով, ի հարկէ, ընդունուցան հայոց պայմանները, և մեծ էր ո-
գնւորութիւնը պարսիկ կոտորչներու շարքերուն մէջ, ուր յոռեստութիւնը
ծայր կուտար արդէն գաւառներու անշարժութեան և սոսի սպառնալի-
րներուն հետևանքով:

Մերիները կը խորհէին, որ եթէ անգամ Քարիզում լայաղիքը շօ-
շափելի գործ մը կատարել, պիտի կարենայինք մեր մարմիններու միջոց-
ով շարժումներ յառաջ բերել գաւառներում ու նոյն իսկ մայրաքաղաք
Քեհհրանի մէջ: Եւ շատ շանցած, լրովիկ արարաբացաւ մեր լոյսը: Բանակ-
ցութեան արդիւնքը անմիջապէս, Քարիզի մարմնի կողմէն, հազորդու-
ցաւ մեր կովտէններուն՝ Քեհհրան, Ռաշա, Գիլան, Մոյսնստ ու այլ վայ-
րեր, որպէս զի անոք ալ յայտարարեն իրենց շրջաններու ենթակոմիտէ-
ներուն և շանան պարսիկ շքրոտներուն հետ համերաշխարար արձա-
գանց տալ Քարիզի կողմին:

Մեր Կովկասեան մարմինները կը պատրաստուէին իրենց օգնական
ուժերը համրելու Ատրպատական, մերոնք Քարիզում կը սրաղիկ պաշ-
րոցիկներու և աճխոներու փորձերով: Անոնց սիրահարն ու մասնա-
զէտն էր Ռասաոմը, որուն և վիճակած էր շարժման մտաւորական և
զաւաղրական զինք ստանձնել Քարիզի մէջ՝ ձօս մի տարի: Կորիւնքու
ընթացքին մերոնց պատրաստած այդ պայթուցիկները իրենց պատճա-
ռած կոտորածով և անգամ պարզ ուրբանները ստէպ սարսափ ու իրա-

բացում կը ձգէին թշնամի տղտ խաժամուծին մէջ և փախուտով կը
մղէին զայն: Հակառակորդ կը դառնար միշտ անէկ զուպ և գզոյշ:
Յէր կարող ընկճել յեղափոխական Քարիզը, բայց և չէր ուզեր զինա-
թափ լինել, ընդհակառակն, կոխը յամառօրէն կը շարունակէին միապե-
տական ուժերը, թէ՛ զուրուն և թէ՛ ներսն (շեապոյմական քաղաքամա-
նէ, որ դարձեր էր հակալեղափոխականներու որբ): Մէկ կողմէն, էյնը-
նովէ իր ահագին բանակով, միւս կողմէն՝ Հարազադի Ռահիմ խանը
իր ձիւտօր վաճակներով, երրորդ կողմէն՝ Սամի խանն ու Զարմազը,
պապ և Մակուի քրդերը Բղոյ խանի առաջնորդութեամբ և բազմաթի-
ւորի խաներ, տիտղոսաւոր ու ստիտղոս սաազակներ... Անս այն առ-
ձեքը, որ պարբերաբար զրօ՛ հուտային սպասարար Միջնաբերդին զէ՛մ
և կոտորելով ետ կը մղուէին: Անկորդ է բուկ, որ շրջակայ թուրք ու
հայ զիւղերը, բոլորովին անպաշտպան, մասնուած էին այդ սարառու
ճորդաններու քմահաճութիւնուն և սոսկումի օրեր ու ամիսներ կ'այարէին...

Գիւրիքի քան չէր Կովկասեան մարմիններուն համար կազմական
խուճերք փոխադրել Արասի միւս կողմը այն օրերուն, երբ ցարսկան
կայսրութեան մէջ սկսած էր ստոյղիպիեան համատարած ուճակցին և
երբ մասնաւոր կատաղութեամբ ծայր կուտար հայաժանքը 2. Ց. Դաշ-
նակցութեան զէ՛մ: Ամենէն ստաշ հարկ էր Քարիզը համրել մէկ անուանի
ազմիկ-հրամանատար, մեր հինաւորք խմբապետներու երախտաւոր
փազանզէն, որ կարենար իր անձնական հմայքի ուժով համարձեր իր
շուրջը հայոց կոտորչ տարրերը Ատրպատականում:

Վիճակի ինկաւ Սեւ Քարեցի Սախլու: Բայց երբ նա կը պատրաս-
տուէր Երևանէն Քարիզ մեկնելու, անակնկալ կերպով բռնուցաւ քո-
ւերայի համաճարակէն և մեռաւ:

Հայ յեղափոխական դիցազններգութեան ամենահմայիչ զէ՛մբերէն
մէկն էր, որ անհետացաւ այնքան վաղամամ և այնքան անհեթեթ ու ան-
սպասելի ձևով: Համաճարակը գրեթէ ի սպառ լաղթահարուեր էր Երե-
ւանի մէջ, երբ մահադիմ մարմինները տապալեցին այդ հսկան, որ ա-
զատուեր էր այնքան ծանր պատահարներ, որ քանիցս զձեռք էր ու
վերականգնուացեր և որուն անատիպ կազմուածքը հեղինք էր ամէն
սեական հիւանդութիւններ ու հարուածներ:

1890ի ուխտուածներէն էր: Տեղափոխական քարոտ համրուն վրայ,
վսեմ իդէներով սողորումով, քուլեց նա երկար, շարունակ գարնունով
խոշ ու խուճերու և միշտ ամուր, անընկճելի: Կեսրտ մը՝ հիւտած ամ-
բողապէս հերոսութենէ և զրկանքիէ: Յայախարհիկ պարզութիւն մը՝
միացած շինչ անձնութեան և անասման բարութեան հետ, որ կը
զարձնէին այդ մարդը պաշտելու շափ սիրելի: Ցուցամուտութեան ետեւ

Մեր կողմէն՝ երկու դո՛ւ— Նիկոլ և Արամ. զոյց յանդուզն երկուստարուներ: Քնքն վէրք սասցան երկու ուրիշներ՝ Հրաչ և Կարս: Կային սպանուած և վիրատուածներ նաեւ զիւղացիներէն: Մուժք հասնելուս պէս տղաներէն 3 հոգի ձեռնամերձ կռուով ճնգրեր էին թշնամու շղթան և անցեր Քարիզը՝ զեկուցանելու սպայախոյսին. միաները մնացին Մուժքբաթի մէջ՝ զիւրջ նոր յարձակումէ պաշտպանելու համար: Նահատակ ընկերներու զիակները մեծ շուքով տարին բազաթ և թղզեցին կիւաւի եկեղեցու բակու:

Այս վէպերուն հետ զրթէ միջամտանակ մեռնք պարզեցին սպրտամորուկան որօջ Ատրպատականի միւս շրջաններու. Սմբատ՝ Ուրմիի, Սամսոն՝ Սալմաստի, Չուլուպար՝ իտի մէջ: Իւրարմէյիւրը ունէր կռուողներու ստուար խումբ մը իր տրամադրութեան տակ: Մամսոն ունէր 50—80 հոգիեոց խումբ, զրթէլ ամբողջապէս տեղական հայ երիտասարդութիւնէն:

Այլեւ Քարիզը միեակ չէր: Գաւառներու մէջ Գաշնակցութեան ուժերը կը հասնէին իրենց առաջագրած երկու նպատակին. 1. կը պաշտպանէին հայ ժողովուրդը բրգական յարձեռն սպան-թալանէն և 2. կը ստիպէին տեղական իշխանութիւնները վերականգնել սահմանադրական հաստատութիւնները: Արզարեւ, մին-միտին ետեւէ անըմամաները վերահաստատուեցան Ուրմիի, Սալմաստի ու իտի մէջ:

Միկտմբերի վերջերուն (1908թ.) նոր արշաւանք սկսաւ Քարիզի ղէմ Հակոբի սարդարը իր բրգերով՝ Իգոյ և նսմոյ խաներու հրամանատարութեան տակ: Ու իրենց ղէմ գտան հայկական զունդը, որ ա՛նտօր ջարդ տալով էտ մղեց միապետական խաճամուրը:

Մեր վիճակը, այնուամենայն, նախանձնի չէր. հակառակ տրուած խտտումներով՝ մեր դաշնակիցները չէին տրամադրեր մեւի դրամ, զէկը ու ազգամտիբեր: Մեր կռուողներու յոյսը կը մնար ներսի ու արտի ժողովարարութիւնը, Բիւրոյի նպատար և Կովկասեան մարմիններու օժանդակութիւնը՝ մարզով, դրամով ու առգամսիբերով:

Ժընեւէն եւս Արեւմտեան Բիւրոն այլ և այլ անզամներ զրկեց Ատրպատականի Մարմնին 30.000 քանար: Կուսակցութեան բիւզէի վրայ ըրժանքանալու համար, 1909ի Փետրուարին յատուկ ներքին շրջարտակախով Արեւմտեան Բիւրոն ղիմեց իր շրջանի մարմիններուն, որ բացառիկ ու մասնաւոր հանգանակութիւն ընեն Քարիզի մեր կռուողներուն օգնելու համար: Ամբերիկա, Բուլզարիա, Ծղիպտոս գովելի եռանդ ցոյց տուին և զրկեցին այդ նպատակով որոշ գումարներ:

Բացի այդ, Քարիզի մեր ընկերներու պահանջին վրայ, Ժընեւէն զրկուեցան անոնց պաթուիցիկ և այլ նիւթեր: Եւ սակայն, յաճախ մեր

խումբերը կը կռուէին միս-մինակ, անգամ երբ մեզի հետ էին պարսիկ բազմաթիւ կամուրներ: Տարարախառարար, անոնք բաւակնուալով զի-նալարժ չէին, ոչ ալ կռուի մէջ փորձուած ու կոտուած, մերիններուն պէս, և զիւրութեամբ կը խռովեցնէին վտանգաւոր բախումներն: Այլ-պէս՝ գաւառում, այլզվէս՝ և Քարիզում: Ետտ անգամներ խանիճազանն բազմութիւնը կը լքեր կռուի գաղտը: Ինքը, սպտամբութեան բաշտար-տիկ պարագութը, Մաթթար խան, ստէպ կռուի վճռական պահուն կը մնար ընդամէնը 40—50 հոգով և աննց կէտը կը կազմէր արգէն Քեռիի խումբը:

Երկու երեք ամիս անցաւ մանր, աննշան քնցարութեանով: Կռուող կողմերէն ոչ մէկը չէր վտահանար վճռական ճակատամարտի զիմել: Փետրուար 9ի կիսիւր (1909) խեց մեր շարքերէն 3 նոր զուճեր՝ Մարտի-բաս, Կարս և Անդո: Երեք ընտիր մարտիկներ՝ նահատակուած միեւնոյն զիրքին մէջ, միեւնոյն ժամուն, երեքն ալ զո՛ւ իրենց արտակարգ յանդընութեան:

Զուլֆա տանող ամբողջ ճամբան բռնուած էր Ռահիմ խանի ձիա-տրերերով: Կտրուած էր հազորագուցութիւնը Կովկասի հետ: Սեւ Դէորքի խումբը կը սպասէր Զուլֆայում: Զուի Ֆիշնամազը Մայլատսի մեր մարտիկներով կ'ուղէր օգնութիւններ, որուն կայտութիւնը կը ծանոթանար: Բայց այդ խումբերը իրարմէլ լուր չունէին: Պէտք էր մարքեր կտրուէին: Իրարմէլ խումբերը մահան հետեւեցին: Պէտք էր մարքեր չլուրէին: Իրարմէլ խումբերը մահան վտահանեցին: Եւ ա՛հ Քեռին իր Զուլֆա—Քարիզ զիծը Ռահիմ խանի վտահանեցով կը փորձէն գիշերաց խումբով, Մաթթար խանը 4—500 կռուողներով կը փորձէն գիշերաց յարձակի Ռահիմ խանի բանակին վրայ: Երբ յարձակման վայրկեանը հասաւ, Մաթթար խանի բանակին մնացեր էին ժամադրազուլարած միջան Տասաւ, Միկտմբ խանի բանակին մնացեր էին ժամադրազուլարած միջան արտաշներդը և իր մէկ քանի ընկերները... Քեռի և Մաթթար, միշտն արտաշներդը և իր մէկ քանի ընկերները... Իրան, որըշեցին, այնուամենայնուայն զուր սպասեւէ ու չզայնանալ լնոյ, որըշեցին, այնուամենայնուայն կռուի Երբ մեռնող գրտեցին Ալլար թրքաբնակ զիւրը: Ապա զիմեցին կռուի ետք մեռնող գրտեցին Ալլար թրքաբնակ զիւրը: Ապա զիմեցին զէպի Ռահիմ խանի զիրքերը: Եւ այգտեղ էր, որ մեր երեք ընկերները կամառուցուկ սկսան ճտեղեկ ու կանգ առին թշնամու ղէմ, ընդամէնը 15—20 քալլ տարածութեան վրայ... Ճակտան էր գարնտի Մարտիրոսը: Թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-թանկագին ընկերոջ կորստան հանդէպ, Կարեն, ժողով տակ ու զգու-

Մեր միւս ընկերները կը շարունակեն զրո՛ւր: Թշնամին, 22մած այդժ-բան յանդուզն թոյլաներէն, ի վերջու կը լ՛՛ք էր զիրքերը. փախուտ

կուտայ: Մերոնք կը վերագրանան բազար, տանկում իրենց հետ Մարտիրոս ու Սեթոյի դիակները ու մասնները Կարոն, որ մեռաւ այդ գիշերն իսկ:

Քրդական ասպատակութիւններն ու զինուած ընդհարումները կը շարունակուէին եռօրէի, Ուրմիայի, Սալմաստի շրջաններում: Կռուի ծանրութիւնը ամենուրեք մերոնց վրայ էր: Գրեթէ միշտ անոնք յաղթական կ'ըլլէին կռիւներէն, բայց միշտ ալ թանկագին զոհերով: Սոֆիանի բուն ընդհարումներուն մէջ զոհարարեցինք 13 մարտիկներ, որոնք կռուեցան մինչեւ վերջին փամփուշտը (Մեւ Գէորգի խումբը): Բնզգաւարի կռուին մէջ, Աւարայրի պատմական զաշտին վրայ— որ մերոնք զարմեալ միամիտակ էին— կորսնցուցինք 9 հոգի (1909թ. Քառուար 17)— Չալուսար*, Մամիկոն, Պետրովիչ, Յարութիւն, Բաբոյլի Տիգրան, Պալուս, Արարեամ և Ասէն: Եռօրէ մէջ զարեւոտեալ Շամիլը: Ուրմիոյ և Սալմաստի շրջաններում համարեալ ո՛ր մէկ զոհ. մարիները դիմազորեցին արիարար և ազաւ պահէցին ժողովուրդը քրդական խնդրութիւններէն:

Տաքորդ ամիսներու կռիւներուն մէջ (Ատրպատականում) կորսնցուցինք որեւէ թանկագին ընկերներ— Միսաբ, Գէորգը (Բուլղարիայէն), Խաւէր, ակխոնց բարոզիչ և կռուող, որ աւարաբեր էր Բուլղարիոյ դիւտարական վարժարանը: Մեր վերջին զոհն եղաւ (Ուրմիայում) մինչեւ ոտանքերու մուտքը:

Մինչ Քարիզը կը շարունակէր դիմազորութիւնը, շարաշար տառապելով որ աւտը ստատկացող պաշարումէն և կենսական մթերքներու սովէն՝ անդին, պարսից Զուլֆայի մէջ, մեր միւս խմբապետը, **Սարհան**, 25 հոգիներ առչաւախումով կռիւ կը մղէր շրջանի միապետականներուն դէմ, ճամբայ հարթելով դէպի եռօր ու Սալմաստ:

•••

Ճարի կառավարութիւնը, որ այդ օրերուն կախազաններով ու զանգուածային բանաւարկութիւններով կը խեղդէր Ռուսաստանի ազատագրական շարժումները, ուշի ուշով կը հետեւեր Քարիզեան պայքարի ելեւելներուն և պատեհ վայրկեան կը փնտռէր միջամտելու, իր բռունցքը ցուցնելու պարսիկ ու հայ բմորասերներն, մարելու յեղափոխական հետքը սահմանակից երկրին մէջ և զուցէ նոյն իսկ վերջնականապէս հաստատունու Տիւրքիային Պարսկաստանի մէջ:

*) Մեր հին ու առաջնակարգ զինուորներէն մէկը, որ մասնակցեք էր Սևորդի, Անդրանիկի կռիւներուն:

Պատրուականը շէին պակսեր դաւադիր թշնամիին: Ատենէ մը վեր ա՛ն կը զանգատէր Քեհհրանի մէջ ճամբաները զոցուելու առթիւ, ապա և սկսաւ մտահոգուիլ, իբրեւ թէ կռիւներն ու անիշխանութիւնը կը վտանգէին Լերդացիներու, մասնաւորապէս երեսուրու կեանքը: Քարիզի ոռոհն հիպատար, Միլլէր, օր մը այդ առթիւ իր օրրազան ցատումը կը յաշտեցրէր մեր մտայնութիւն, որ և կը զրէր հետեւեալ նամակը*) Արեւմտեան Բիրոյթի.

«Ռուսները ներս գալը այն րոպէին, երբ Սպասանը, Ղազարիքը, Ռաշարը սկսել էին սպանալ և Քարիզը ուժ էր զգում զինազոյելու, հակառակ սովին, մեզ շատ կտորեց: Ասէ թէ անակնկալ էր, հինգ շէր լինի: Դրա մասին յաճախ խոսում էր... Մի օր... զանում էմ թեմական առաջնորդի մօտ որոպաց հիպատարին, որը յուզումը պատմում էր, թէ ինքը հաստատ տեղեկութիւն ունի, որ իրենց և առհասարակ Լերդացիներին յուշէ վտանգ է սպանում պարսիկների կողմից... Ես շտապեցի կատկործել կերպով յայտնել, որ իր ստացած տեղեկութիւնները հիմնովին սխալ են... առաջիկ, որ մենք ամէն կերպ արդիւյք կը հանդիսանանք այդ տեսնել... ճամենայն զկար յանձն առայ զեալ Մաթթար խանի մօտ և նրա կողմից էլ վտասացնել, որ բոլորովին հանդիսաւ մը: Կան: Հետեւեալ օրը Շամ Գալանի կռուին էր. նկատեցինք, որ հիպատարանի տանիքին վրայ պատերը բարձրացնում են և զիրքեր շինում... տասարանի տանիքին անտեղի պատրաստութիւնները յուշէ մտատանջուկայ կատարիկապէս անտեղի պատրաստութիւնները յուշէ մտատանջութիւն մէջ ձգեցին բոլորեալ: Անջումանի հաստատացումները նոյնպէս միւս պարզին տեսան: Պատրուակ բռնելով ճանապարհների բացման առթիւ տարեալ տէր են զգում (Ատրպատականում): Մեզ մնում է միթիւարուն տարեալ տէր են զգում (Ատրպատականում): Մեզ մնում է միթիւարուն տարեալ տէր են զգում (Ատրպատականում): Քիչ նշանակութիւն չունի նաեւ արեւազայում նաև Ատրպատականը: Քիչ նշանակութիւն չունի նաև արեւ, որ հնար եզու առաջն անել սպանացող կտորածներին՝ ոչ միայն Քարիզում, այլ և Սալմաստում, եռօրում, Ուրմիայում»:

Ռուս զօրքի հրամանատար Սեորսիկի աչ ու ձախ ամենու կը յաշտարաբեր, թէ եկր է ժամանակաւոր կերպով, իբրեւ շխալազարար»:

*) Անթուակի, ինչպէս Ռուսումի շատ մը որեւէ նամակները. գրում է հուլիսի 1909ի ամբամ սկիզբները:
**) Նախ՝ 3-400 զինուոր, ապա կեան 3-4 հազար եւս, քանի մը տասնեակ ընդամասնորով:

մը ձիաւորներ մթովքեն զօտուելով կը փախչին: Անստատուն Դպրատն-
Չայի գիւղացիները սիրով ընդառաջ կուզան իրենց ազատարարներուն
կանչոցին ապա հարգան գիւրջ, միշտ Ղազուխի համրուն վրայ:
Այգտեղ իրենց յուր կուտան, թէ 300 զինուորեն և շահուովան ձիաւոր-
ներ, ամէնքը նոյն կառավարական քանակեն— կը գտնուին նաքի գիւրջ,
աղանդիկն ընդամէնը երկու փարսախ տարածութեան վրայ: Եփրեմ նա-
մակ մը կ'ուզուէ թշնամի զօրավարին, քսելու համար.

— Մենք եղբայրներ ենք, ձեզ հետ զործ չունինք. մեր զործը կա-
ռավարութեան հետ է: Ես, միևնույն է, պետի անցիմ Ղազուխ, ի զոր
կը փորձըք իմ համրաս փակել. եթէ կ'ուզէք, որ Ղազուին երթամ ստանց
ձեզ շարդուլ, լաւ է որ այլգտնոյց հեռանաք:

« Եւ կառավարի պատասխանը »).

— Ես կառավարութեան հաստատրիմ ծառան եմ և քանի ողջ եմ՝
չեմ հեռանայ այստեղից:

Արշախախտմբ, 35 հոգի ձիաւոր, կը մեկնի հարգան և գիւրջ հա-
նելուն պէս կը սկսի կատաղի կռիւ: Բուռն յարձակումով աղաները իւ-
կոյն իւր իսկն առաջին դիրքը: Ապա մին միւսին ետեւէն թշնամին կու-
տայ իր բոլոր դիրքերը: Կռուի ատեն կը զարնուի Եփրեմի ձին և ինչ
ալ թեթիւ վէրք կը ստանայ: Հակառակորդը նահանջելով կ'ապաստանի
մզկիթի մէջ: Ռուսը մը մերոնց կողմէ— և թշնամին ահարկ կը ցրուի
չըջակները, թողելով կռուի զառուով 64 սպաննուած և 40 վիրատը:
Ազատամբները կը գրաւեն մեծ քանակութեամբ զէնք ու սպաւամբերը:
Այգ կոխը վարդ խումբերը, բացի երկու վրացիներէ, բաղկացած էին
ամբողջապէս հայ տղաներէ:

Փոքրիկ լեզուներ— այժմ շուրջ 90 հոգի— մտուցեցր կը Ղազուինի,
Եփրեմ յուր զրկեց այնտեղ գտնուող Դիսա-Նիզամին, Մասն: Խանի») և
բազաբապետին, քսելու համար.

— Ես գալիս եմ բազարի վրայ և ստուն եմ ձեզ. կամ է հեռացէր,
կամ թէ հաշտուցեցր ինձ հետ:

Անոնք 3 որ ժամանակ խնդրեցին պատասխանելու համար...

Արշախախտմբը նետուեցաւ Ղազուինի վրայ: 90 հոգով պիտի կռու-
ին առնուազն մէկ հազարնոց զուեղի զէմ: Եւ այգ 90ի մէջ 50—60ը մի-
այն բազմաբաթ կռուողներ... Երեկոյ մը ժամը ութին շրջապատեցին

*) Կ'օգտուինք նաև Եփրեմի Ողիսակամի մասնակից Փրիշայի լուջերէն (Հալ-
բեմըք Անտաղի, Նոյ. 1924), ստանց ընդունելու անոր ակներու շարժագետ-
րիւմները:

**) Առտավարական զօրքի և քառասուկա միւսորներու ղեկավարներ:

Գարխանէն— նահանգապետութեան շէնքը— և քանի մը զօրանցիներ՝
Չարաբաղ Մաչուրէ) (կեցցէ՛ Մահմանադրութեան) ազգակցելով Գրո-
ւները ամուր՝ անկարելի էր խորտակել: Նաք մտնեցին ու ժանցեցին շէնքը,
ներք ապաստանած բազմութիւն կար: Այգ միջոցին յուր հասաւ, թէ
զուրքը գտնուող Մասն: Խանը 50 շահուովան ձիաւորներով յարձակեց
բազարին վրայ: Եփրեմ, աղաներու մէկ մասը ձգելով Գարխանէի շուրջ,
միւսներուն հետ քայեց զէպի Մասն: Խանը Կարճասուի գիմարութենէ
վերջ, հակառակորդը անձնատուր եղաւ իր ձիաւորներով: Չինսթափ ջրին
ամէնքը և զերի տարին: Ղազուինը սողէն զրթթէ մերոնց ձեռք էր, երբ
յանկարծ լուսեցան թնդանօթի ձայներ: Պարզուեցաւ, որ Մուսթաֆա-Գով-
լին էր— սահմանադրական կամաւորներու ղեկավարը— որ 100ի չափ
լին էր— սահմանադրական կամաւորներու ղեկավարը— որ 100ի չափ
կռուողներով կ'ուզէ եղբը Ղազուին մտնել, բայց չէր կրցեր Մասն: Խանի
գիմարութեան հանդիպելով: Գերիները Եփրեմ յանձնէց Մուսթաֆա-Գով-
լին ու ինքը տղաներու հետ ետէն յարձակեցաւ Գարխանէի վրայ: Մե-
կերն և ինքը տղաներու հետ ետէն յարձակեցաւ Գարխանէի վրայ: Մե-
կերն կողմէ քանի մը ուսմբ նետուել լետոյ, ներսի բազմութիւնը ան-
նետուր եղաւ, շուրջ 1.200 հոգի, աղաներով, որ չկատարեցին զուեց
հարկն շրջացան: Նահանգապետը թագուտը էր ազրատ տան մը մէջ: Խու-
զարկելով գտան ու բանտարկեցին: Հետեւ ունէր 100 հրացան:

Ամբողջ կոխը ստեց 15 ժամ: Մեր կողմէն սպաննուած էին մէկ
հայ, մէկ վրացի և երկու պարսիկ: Վիրատները՝ 12—13 հոգի: Հակա-
ռակորդները սուրին 35—40 զո՛ւ. անոնց մէջ Շէլչա-Խալ-Իսայամը: Եւ բազ-
մութիւ վիրատները:

Ղազուինի զրուսումը մեծ շահուովան ունեցաւ ամենուրեք, մասնա-
ւորապէս Թեհրանի մէջ: Բաշտ և այլ վայրերում կատարուեցան լուսա-
ւորութեան և խրախմանք: Քանի մը որ լետոյ պայտանական հաղորդա-
գրութիւն հասաւ, թէ Եահր համաձայնեց ի կիրառել երկրի մէջ սահման-
գրութիւն հասաւ, թէ Եահր համաձայնեց ի կիրառել երկրի մէջ սահման-
նադրական օրէնքները: Վախէն, անշուշտ, Մեհմէտ Ալի երբեմն-երբեմն
կրնէր այլգտնուի ծանուցումներ, — և քանի մը զիւրումներ գործնականին
մէջ— բայց միտքը միշտ ծուռ էր. ոչ որ կը հաստատար իր խոստումնե-
րուն, գիտէին ազատականները, որ այց գիւրումներն ալ յարմար ստի-
կա պիտի առնուէին... Սահմանադրութիւնը իր էական կէտերով կը մնար
թողութի վրայ:

Մեհմէտ Ալի, սահմուած Եփրեմի յաղթական արշավէն, ջրու այլ
նոր ծանուցումը սահմանադրական ուժիմբ ընդունելու մասին, — բայց
և փութաց զօրք կեդրոնացնել Ղազուին— Թեհրան համրուն վրայ, Գա-
նալի կամրջին շուրջ, փակելու համար ապաստաններու առջև մայ-
րաքաղաքի հանապարհը: Կիտիովն ալ զրկեց նոյն ուղղութեամբ իր կը-
րտաքաղաքի հանապարհը:

Իսկ Եփրեմ և իր համախոհները*) կը պատասխանէին, թէ «գիկուատորական», զինուորական այց զրուիմունք ժամանակաւոր շարիք մըն է, թէ ետը մէջինս պէտք է զուստրուի և թէ իր, Քեռիի և այլ մարտիկներու վարած կոխը, այնուամենայն, ազատագրական կոխ մըն է, թէ գաշակցական խումբերու հրաժարումը առկի ծանր կացութեան պիտի մտանք երջուի և թէ, այնքան թանկագին զոհեր տալէ ետք, անկարելի է յետ ճարտիկ կէտ ճանապարհելն...

Քեռիքանի Կեղրուական Կոմիտէի թեզը պաշտպանութիւն չգտաւ կուսակցութեան բարձր մարմիններուն մէջ: Երկու Բիրտները կը յորդորէին ընդդիմադիրները համերաշխ ընթանալ Եփրեմի հետ:

Պարսկաստանի մեր մտաւորական ընկերներն ես, քննադատելով հանդերձ ռազմիկ գործելակերպը, կը խտատովանէին անոր զինուորական և վարչական տաղանդն ու մեծութիւնը: Անոնք կընային որոշ կէտերու մէջ իրաւունք ունենալ Եփրեմի դէմ, որ, հպարտ — իրաւամբ — կը տարած յազմանակներով, երբևէն զուցէ աննակաւնութեան շեշտ մը էր զոհը իր կենցաղածրին մէջ և անտարբեր դիրք կը բռնէր հանգիւ պիտի ըննադատող և ոչ միշտ իրաւացի մտաւորական ընկերներուն: Ակներն է, որ այդ քննադատները կը մեղանշէին ծայրայեղութեամբ: Հափազանցութիւն էր, երբ մտաւորական մեր ընկերները կը լայաւարւելին, թէ իրենց համար միեւնոյն է — ինչի Քեռիքանի կառավարութեան զուստր մէկ Սպար-Գոզլէ (Մեհմէտ Ակի Շահի կերպար), թէ մէկ Սարգսր Ասպ... Կը պնդէին, թէ առոնք ալ Սահմանագրութեան կարգախօսով կ'արշակէին զկալի Քեռիքան և թէ հետեւաբար անիմաստ է կոխը առոնց դէմ (եանս, ուրեմն, կոխը Մեհմէտ Ակիի և անոր վարած բոլոր թայանոց ու անկրէ հորջաններուն դէմ... Մ. Ա.):

Գժգոհ ընկերները, «ճախ» տրամադրուած, կը պահանջէին բարձր ու անազարտ պահել կուսակցութեան որոշը, զեթ կոմպրոմիսներէ, իրաւախոհութիւնէ, և կարծես թէ կը սոնային միջավայրը, ուր կը գործէին: Ռու չեզգափոխական կարգախօսներու շոշորթը կար անոնց մէջ: Պարսկաստանի մեր երիտասարդ գործիչները, որս չեզգափոխութեան տակափն թաքմ տպաւորութեան տակ, հակամէտ էին «ճախ», «արմատական» գործունէութեան և շատեր բերան առած էին ընկերվարական, աշխատաւորական, դասակարգային բառերը: Առարկատականի այն ժամանակուան մեր մարմնի տեղեկագրին մէջ հետեւեալը կը կարդանք.

«... Բնում է, որ այլ եւս խաղաղութիւնը մշտեղենական է և մեզ

մնում է նուիրուել երկրի խաղաղ աշխատանքին, լայնացնել ու խորացնել աշխատաւորական կազմակերպութեանը... ժողովրդի և մասնախումբերու շարքութիւնը սեւեռել իր դասակարգային շահերի ու պայքարի վրայ...»

Մեր Գիւանի մի այլ վաւերագրի մէջ (Տեղեկագիր Եաստանի Կեղր-Կոմիտէի) կը կարդանք.

«... Բարձր դասնաբարձր մէջ մի ամբողջ տարի 15 հոգի զբաղուեցին Մարքսի «Կարգախօս» ընթերցանութեամբ և ըննադատութեամբ: Այս դասերիցն էլ չկարողացաւ երկար կենսութեանը...»

Եւ բնական է: Ընդհանուր անապահովութեան, «Փոթորիկ» ու Գրոհի մի թուականներում հայ երիտասարդութիւնը շատ ալ արմատագիր պիտի այց թուականներում հայ երիտասարդութիւնը, Գոզլէի էր մեր երիտասարդ լինելու տարուելու նման մարզանքներով: Գոզլէի էր մեր երիտասարդ գործիչներու այդ գիտական հարցասիրութիւնը, բայց անոնք ի զուր կ'ընդհանրեցնէին իրականութեան մէջ հարատւը կը մէկնէին մէկ աշխատեղանգարանի իրականութեան մէջ հարատւը կը մէկնէին մէկ աշխատեղանգարանի կարգախօսով բաղն: Եփրեմներն ու Քեռիները որդասական տարական կարգախօսով աւատակետական դարտար պատեղները և ճիգ կ'ընէին խորտակելու աւատակետական դարտար պատեղները և ստեղծելու խաւարակուտ երկրի մէջ տարրական երաշխիքներ թիւշտատանի բուրժուազական իրաւագրիկ:

Վէր եփրեմեաններու և հակաեփրեմեաններու միջեւ անեց ամբողջ ամիսներ (ինքը՝ ռազմական հրամանատարը, ծանր հոգեբով պաշարուած, մեր մասնակցի ժողովներուն): Ի վերջոյ, Արեւմտեան Քիւրտն ճետագրով հրահանգեց պատասխանատու մարմնի մը կազմել ձեռնհաս ընկերներէ և հատեցնել զժգոհ ընկերները Եփրեմի հետ:

Իսկ միջև այն՝ Քեռիքանի մէջ որոշուեցաւ, որ Կեղրուական Կոմիտէի պատգամաւորներու միջոցով կուսակցութեան պահանջները առաջարկել պարտիկ կառավարութեան: Մերիչները կը պահանջէին վերահաստատել գործնականին մէջ սահմանադրական սեփմը, լայտարարել մամուլի, խօսքի, զուստրաններու ազատութիւն ու անձի անկենսմիտութիւն և խօսքի, զուստրաններու ազատութիւն: Հակառակ վերահորոգել մէջիցք ժողովրդական ազատ բնարութեամբ: Հակառակ պարագային Մարմինը կը ազատուար եւ կոչու Ռաշնակցութեան մարտական խումբերը կոտոր գաշտերէն:

Վերջնագիր մըն էր, Շ. Յ. Գահակցութեան անունով, ուղղուած երկրի կեղրուական կառավարութեան... Եւ վերջիցք անյապող տուաւ մեր Մարմնին իր դրտու պատասխանը, խոստանալով կատարել կուսակցութեան պահանջները առաջին իսկ առիթով, երբ պայմանները թիւշտարէին այլ:

Երեւոյթը փրկելու համար էր, որ մեր ընկերները դիմեցին այդ

*) Հրամանատարը իր պաշտպաններն ուներ թէ՛ Քեռիքանի և թէ՛ Քարիզի մարմիններուն մէջ:

կիսամիջոցին, գիտնալով հանդերձ, որ դահլիճը, իր անկախութիւնը կորսնցուցած, պիտի շկարհեար կհատարի մեր պահանջները:

Կառավարական գրուտը հաւաստիքները ստանալէ յետոյ, Կեղրոնական Կոմիտէն հրահանգեց Քեռիին ու միւս ռազմիկներուն, որ միանան Եփրեմիւն եւ մէկտեղ բախեն արշաւող Սալար-Գոլլէի ղեմ:

Սալար-Գոլլէն յայտնուեցաւ միապետական բանակի ամենէն յաճախ եւ յանդուգն հրամանատարը: Ես կը նահանջէր, բայց միշտ անվճառ ու վճռական, կը վերակազմէր շարքերը եւ կը վերադառնար կռուի դաշտ: Նա տարեր էր եւ բախի մը շաղկապակներ Եսր Մամէզ խանի ղեմ, գրուներ էր Քիրմանշահը, Համբոն վրայ զաղտեարար կոտորելով իր պարտուած հակառակորդները եւ անցած գերիները:

Սալար Գոլլէի վճռակներուն վիճակուած էր հաղուսզլու բախուը— նահատակել պարսկական ազատամարտի անպարտելի հերոսը...

Բայց ի՞նչ անհեթեթ նահատակութիւն... Բուռն ճակատամարտ մըն էր Սալար Գոլլէի օգնական Մուշլլայի բանակին ղեմ: Բըճար զիւրի մօտերը, Համադանէն 15 քիլոմէթր, Գարեհի փորպղքած Քեռի՛նունի արձանագրութենէն ոչ հեռու (1912թ. 25 Ապրիլ): Թողունք, որ ականատես երկիրը*) պատմէ մեծ դրամայի այդ եղերական վերջաբանը.

— «Բըճարէն, առուտան ժամը 5ին, մեր զօրախումբը շարժեցա ղէպի թշնամու դիրքերը, որ մեզմէ անրեղճաւ կը կրակէին մեր վրայ... Այդ ի նկատի ունենալով, ես բսի. «Հայրիկ**»), զուր սպասեցէր, ես այս բոսովիս ամէն բան կը վերջացնեմ»: Սկիւրք առարկութիւն հանեց, ապա համակերպեցաւ. «Էա, ինչ կուզէր արել, ես էլ յոյնած եմ, մի քիչ հանգստանամ... Քոյը մնացին Աբրահամն ու Յովհաննէսը... Բակ մենք յառաջանալով գրուեցինք զիւրի մէկ մօտը... Երջպատեցինք հրամանատարի տունը եւ պահանջեցինք անձնատուր լինել... Ներսէն սկսան կրակ տեղայ... Խորտակեցինք զուրը եւ մտանք ամբողջը: Ներս մտնելու տանն մեզմէ սպաննուեցան երկու հայ եւ մէկ պարսիկ... Թշնամին անձ-

նատուր եղաւ Լուրը հասնելով Եփրեմի՛ն նա բերդի միւս կողմէն, բանի մը ընկերներով, փութաց ղէպի մեզ: Այդ միջոցին զեղակներու տարաք օտչաց անոնց վրայ... Կրակը կուգար բերդի բարձր աշտարակէն, որ ապաստանած էին 25—30 հոգի թշնամու շարքերէն: Զարեուեցաւ ստոր գոր Զօրուպ խանը: Մօտ գտնուող տղաներէն մէկը փորձեց վիրցնել զիակը ու նոյնպէս սպաննուեցաւ Եփրեմ, զայրացած, հակառակ ընկերներու յորդորներուն, ինքն էս նեատուցաւ ղէպի ընկերոջ ղիպը եւ ղեռ չհասած՝ զլինէն զարեուեցաւ Մա՛րը վայրկենական կր...:

Տխուր բօթը շանթի արագութեամբ անցաւ նրբի մէկ ժայռէն միւսը, խորունկ վշտով համայնելով ողջ ազատական Պարսկաստանը: Հաւարուեցան ընկերները ռազմի դաշտում թանկագին ղիակի շուրքը, ուխտեցին վրէժխնդիր լինել: Քեռիին, բանի մը վայրկեան լուռ, քարացած կենդակ յետոյ, յորդոր կարգաց ընկերներուն.

— Արտասուելու ժամանակը չէ, քաշտերուցեք մեր Հայրիկի վրէժը անկեղտ, հետեւեցէք ինձ:

Այս ըսելով առաջ անցաւ եւ ընկերները՝ նուէն: Կատաղաբար զրո՛ւտուին աշտարակի ղեմ. ուրիշ արձակուէր էր շարաշուք զեղակը եւ վեց հոգի զո՞ւ տալով (շորս հայ, երկու պարսիկ), վեր բարձրացան, վար բերին ամէնքը եւ հրացանի բռնեցին: Եւ երբ կը խորհէին Եփրեմի ղիակը Քե՛հրան տանելու մասին, լուր հասաւ, թէ Մուշլլայի հակայեղափոխ խաչարձակ եղան եւ այնքան բուռն թափով նետուեցան թշնամու վրայ, խաչարձակ եղան եւ այնքան բուռն թափով նետուեցան թշնամու վրայ, որ նա կէս ժամ շանցած փախուտաի մասնուեցաւ: Այդ օրը մեր մօտ յուցած զերիներու թիւը 150 էր, թշնամու կողմէն սպաննուած էին մօտ 250 հոգի, մեր զո՛ւները՝ սպաննուած ու վիրաւոր՝ 30 հոգի եւ 50 ձի զարեուած*):

Ցայտից օրը (9 Մայիս 1912), ղիակը Քե՛հրան հասաւ Պարսից մայրաքաղաքը ականատես եղաւ շքեր, աննախընթաց յուզարկուտութեան մը: Բազմահազար ժողովուրդը դառնորէն կ'ողջար հերոսի վախճանը: Դիակառքի ետեւէն կը բախը ողջ Քե՛հրանը: Ներկայացուցեցինք զուրը զտասակարգները եւ բոլոր շքաններու— պետական, ղիսանագիտաբան, յեղափոխական: Այդտեղ էր ամբողջ նախարարական կազմը եւ բոլոր ղիսպանները: Թափօրի առեւէն կ'ընթացան ղիսուտական երաժըշտութիւնները: Թափօրի ամբողջ Համբոն մահուտան մեկամաղձատ երգեր կը հրեւախումբը եւ ամբողջ Համբոն մահուտան մեկամաղձատ երգեր կը հրեւախումբը: Ետեւէն՝ ռազմիկի մեծագիր նկարը, զափնեպսակով շրջապացնելու: Ետեւէն՝ ռազմիկի մեծագիր նկարը, զափնեպսակով շրջապացնելու:

*) Հրամանատարի զինակիցներէմ Գրիշան:
**) Արկաւ կը կոչուին Եփրեմը իր քոյր զինուորները, հայ եւ պարսիկ:

*) Եփրեմի ժամէն յետոյ, հայ որբացած բանակը շարունակեց կոխը եւ տարաւ քան յը յաղթանակներ. Բեռնի հրամանատարութեամ տակ:

հերոս իրավամական Պարսկաստանի մէջ, մինչ ինքը ոչ պարտիկ է և ոչ իսկ մահամետական, այլ հայ է, քրիստոնեանալ:

Ապա, զծելով էփրեմեան յազդանակներու շարանը, էրբէք կը շարունակէ.

Լոկի ու միշտ աշխատանքի վրայ, շնայած անողոր հիւանդութեան, ան կենդանի ապացոյց էր, թէ ի՛նչ կարող է ընել մէկ հատիկ մարդ ազգի մը ճակատագրի փոխելու համար: Եթէ իր հայրական ծագումը շրտապարտքը դիմը վերապահ կեցրածքի է եթէ անպիտուս քաղաքակառուցիչներ շանդամալուսէ՛ր երկրի վերածնող ուժերը, Եփրեմ պիտի գտնար իր տեսակին մէջ Կրամուլէ կամ մի Բոնապարտ: Ով որ մէկ քանի տարի առաջ տեսեր է Եփրեմը, Ռուսիայէն արտագրւում, վարպետ-քարտաշի արձանատվ էնդիլիի մէջ. իր օրական պարտքը հադի հազ վաստակելիս,— դժուար կը հաւատար իր աշբերուն: Ան այլեւս պիտի չվերադառնայ Քեհրան յազթական կամարներու տակէն...:

Նման բազմաթիւ ներքողները, ուրիշ թերթերու, մասնաւորապէս ռուս թերթերու մէջ:

Վարդաշուն իշա Իրանի բազմազարեան պատմութեան մէկ հարուստ ու լուրումնային, զուցէ ամենէն նշանակալից շրջանին վրայ: Ազատագրական կոտորներու շրջանն էր այդ,— բուռն, արինալից և յազթական կոտորներու: Այնտր Պարսկաստանն եւս ճաշակեց իր ազատագրական պայքարի ահաւոր զեղեցիութիւնը: Ինքնասուից հերտամարտ մը, որուն մէջ զօրաւոր և վճռական ազգային զեք խաղացին բուռ մը հայ քաշեր, որոնք կարծես եկեր էին հին, սրբապատ վրէժ մը լուծելու,— վրէժը լոյսի և ազատութեան ընդզէմ խաւարի և բռնութեան... Բուռ մը հայ քաշեր— 2. 3. Դաշնակցութեան նոսրական Ուխտէն— և անոնց դուրը հրաշք-մարդ մը, 3—4 տարուան մրկակոծ սլացքով պարզ, սեյալտ փայտա-վճառի ստորեանէն վեր բարձրացաւ ընկերային արժէքներու սանդուխով զէպի փառքի ու հմայքի շլացուցիչ բարձուրները:

Եւ այն կերպերիկ օրերուն, երբ զափնիներով շրջապատուած հերոսը կը վերադառնար ռազմի գաղտնաբերէն, ու կ'անցնէր մայրաքաղաքի յազթական կամարներուն տակէն, երբ բազմահազար ժողովուրդ «Ձէնզէ-բազ Եփրեմ խան»*) աղապակեմով ծաղիկներ կը սփռէր անոր ճամբուն վրայ, ամէն որ կը զգար, թէ այդ մարդը իբրք անսովոր ոյժ մըն էր,

զիցագուններու կրկնապատ տո՛մէն, որ կկրէր էր ազատութեան ճամբը հարթելու մացառապատ լեռ ու ձորերու մէջ, ամենէն խաւար և անհամարոյր միջավայրում:

Ու յանկարծ, աշիտաւոր որտեղ պէս, մահուան զօղանջն անցաւ երկրի մէկ ծայրէն միւսը: Քանի մը անգամ այդ մահը ծանուցեալ էր և հերթուքը: Այժմ այլ չ'աւատացին... Ռոզինեան Եփրեմը կը թուէր անհայտ մահ, անխոցելի, որովհետեւ կառուող, ազատ Պարսկաստանը աներկաւ կայելի էր առանց Եփրեմի: Ոչ որ, սակայն, այնքան ուժով կը զգար կա՛նուսը կորուստը, ինչպէս հերոսին ծնունդ ժողովուրդը և կուսակառութիւնը: Ընդամենը մէկ շարաթ էր, որ ստացներ էինք Ժընեի մէջ իր հետզօրքը.

— «Սալար Դոզլէի դէմ դրիւում կառավարական առաջին բանակը շարգեց: Սալար Դոզլէն ապանում է Համագանին, այսօր գնում եմ նրա դէմ»:

Գնաց, յազթեց և յազթունցաւ... Ժողովուրդը դեռ ռազմիկի առաջին յազթական քայլերուն մէջ օժտեր էր դաշն առաւազկական յատկանիշ-ներով: Իրազեկ ընկերներ— մտաւորական թէ անուս— ամէնքը կը վկանէր, որ ան ոչ միայն հրամանատար էր, աներկիւղ մարտնչող, որ դիմէր լին, որ ան ոչ միայն նետուիլ միշտ կ'ուրի նուտ կեդրոնը, այլ անայլայլ վճռականութեամբ նետուիլ միշտ կ'ուրի նուտ կեդրոնը, այլ աննման ռազմագէտ էր, օժտուած զորքեական անվրէպ բնազգով, և աննման ռազմագէտ էր, օժտուած զորքեական սակաւախօս, բայց յորինող ռազմի լատագրին ծրագիրներու, ժողովներում սակաւախօս, բայց հո՛հոտն ու ներհո՛տն, իր ճառերը՝ հակիրճ, իր խօսքը՝ կարուկ, ազգու և խճոտն ու ներհո՛տն, իր ճառերը՝ հակիրճ, իր խօսքը՝ կարուկ, ազգու և խճոտն ու ներհո՛տն, ամենաբարդ կենդանեք արագօրէն լուծող, ամենարտուն վէ-անքը արագօրէն հարթող... Ամէնքը կը վկայէին, որ ան կ'անքը կը վկայէր մահացու վտանգներում, զեղեցիկներու տարաքանի տակի, որ ան քախիչէր մահացու վտանգներում, զեղեցիկներու տարաքանի կրկեններում աբ կ'որոնէր զենքի ժիւրի մէջ... Կը կարօտէր լայնածաւալ կրկեններում աբ կ'որոնէր զենքի ժիւրի մէջ... Կը կարօտէր լայնածաւալ կրկեններում աբ կ'որոնէր զենքի ժիւրի մէջ... Կը կարօտէր լայնածաւալ կրկեններում աբ կ'որոնէր զենքի ժիւրի մէջ... Կը կարօտէր լայնածաւալ կրկեններում աբ կ'որոնէր զենքի ժիւրի մէջ...

Այդ լայն ճակատը և այդ վսեմ նայութեամբ ոչինչ ունէին լենկ-թի-մուրան: Գոռող, այժ, և զաժան՝ ազատութեան ոսոխներուն հանդէպ,— մտրան: Գոռող, այժ, և զաժան՝ ազատութեան ոսոխներուն հանդէպ,— մտրան: Գոռող, այժ, և զաժան՝ ազատութեան ոսոխներուն հանդէպ,— մտրան: Գոռող, այժ, և զաժան՝ ազատութեան ոսոխներուն հանդէպ,— մտրան: Գոռող, այժ, և զաժան՝ ազատութեան ոսոխներուն հանդէպ,— մտրան:

Գաղափարներ, որոնք թայանով կը հրատարակին:

*) Կեցցէ՛ Եփրեմ խան:

Բռնապետութեան դիրքին յաղթանակի հիմնական պատճառը — և միայն ահոր վրայ պիտի կանգ առնենք — ապահովարար, բուն ռուսական կուսակցութիւններու թուլութիւնն էր, անոնց ողբալի անպատրաստութիւնը՝ յեղափոխական, ուղղման տեսակետով, անոնք մանկամտ յափշտակութիւնը ծրագրային, դրամայական խնդիրներով ու վեճերով։ Եւ ռուս կուսակցութիւններու այդ օրգանիկ տկարութիւնը խորունկ վերտով կ'արձանագրէր, 1908 Մարտ 12ին, Փիլիքիսի մէջ գումարուած «Պաշտակութեան» ետրոսուրը։

Հարկ է փոքր ինչ նմանայ այդ ինքնատիպ, զուտ ռուսական պոփխոզի*) վրայ, որ իր նմանը չունի աշխարհի որեւէ ուրիշ յեղափոխական միջավայրում և որ քաական անը գործեց նաեւ հայկական միջավայրում, կը գործէ և այսօր, պիտի գործէ և ապագային։ (Այդ անբաժը անցեալին մէջ շատ մեծ պիտի լինէր, եթէ հայ յեղափոխական մտքի և հայոց հրապարակի վրայ տիրականօրէն չիջեիր շ. Յ. Գալստեանութիւնը իր կենդանի գաւթի բարրուղիներում, իր առողջ ազգային ու միանգամայն միջազգային զազափարբախտութեամբ)։

Ռուս ամենէն բազմանդամ և ծաւալուն կուսակցութիւնը — Սոցիալ-Դեմոկրատիան — իր գոգմային անօրինակ մտայնութեամբ և տարածքով տակտիկով, սկիզբէն ի վեր որդիզորդ մէկ ուղղութիւն, որ պիտի մղէր զէպի յեղափոխական ուժերու կրաւորացում և պտակտում։ Ազանդականութիւնը (sectarisme), որ ռուս ուղղագական մարքսիզմի անբաժան ուղեկիցն եղաւ սկիզբէն ի վեր և որ անլի խտացած ձևով Ռուսաստանէն անցաւ Կովկաս, շրտեց պաշտպարական շարժումը, հեռացնելով իրարմէ միեւնոյն նպատակին ձգտող, պտակտելի հաստատներ։ Ազանդականութիւնը կը բխէր նոյն իսկ անոնց ընկերային աշխարհայեացքի զոգմապաշտ**) էութենէն։ Արեւմտեան մարքսիզմի — Գէտերու, Կաուցկիներու — դոգմային մոլեռանդութիւնը կը նոստանար ռուսականին առջեւ Հաւաստման այն և այլ դրութիւնները կ'ընդունուէին Պլեխանովի։ Անհնի կողմէ բառացի կերպով, և մարքսեան վարդապետութիւնը, որ ունի իր մէջ ճշմարտութեան առողջ կորիզներ, կը յայտնուէր ռուս աշակերտներու ըմբռնումով, ոչ թէ իրրեւ փուլ, հանքուան ընկերվարական աշխարհայեացքի զարգացման նամրուն վրայ, այլ իրրեւ օրոց, միանգամ ընդմիջո ձեւակերպուած սիստեմ մը, ընկերային դիտութեան վերջին խօսքը։

Բացասական վերաբերումը, այդ պատճառով, կը շեշտուէր ոչ միայն զէպի այն բոլոր կուսակցութիւնները, որ չէին գուաններ մարքսիզմ (և

հետեւարար «չէին կանգնած գիտական, յեղափոխական նամրուն վրայ»), այլ և զէպի այն բոլոր դասակարգերը, որոնք զորս են պրոլետարիատին։ Ենդ, տարբերակ ազանդի յանկրէրը նրդուցնալ տխուր խանգաղատութեամբ մը այնտեղ, որ հարկ էր օգտագործել ընդհանուր դատի համար յեղափոխական կորովի ամենհամեմատ մասնիկները, որ պէտք էր ուղղել ըմբռացումի բոլոր առուններ ի մի՝ ընդհանուր, համառուսական հեղեղին։ Կուստական դիմադրութեան հաւաստմանը հռչակուցեցաւ այնտեղ, որ անհրաժեշտ էին կամքի ու նախաձեռնութեան անտովոր թոխչները՝ հերակլեան ճիւղ մը տապալելու համար։ Կուր մղոր մղուցեցաւ բուն թափով, զիստարագէտ տնտեսական հողի վրայ, ընդդէմ կապիտալիզմի։ «արդեւարական դիմատարութեան» ուրուսանն իսկ հրապարակ նետուցեցաւ — և ստոր հետեւները եղաւ այն, որ մէկ կողմէն ռուս բուրժուա-ազատական տարրերը նետուցեան ղեկցիային, յետախաղաց շարժման գիրկը, միւս կողմէ՝ միջազգային բուրժուադեան փութաց բանալ իր միլիտաներու տապալակները ցարի ազատասպան կառավարութեան առջեւ։

Ազանգուրներու հակացողութեամբ ամէն ինչ կը կեդրոնանար «Պրոլետարիատ-Տիտան»ի մէջ. պրոլետարիատը դարձաւ տեսակ մը պաշտամունքի առարկայ։ Ան էր ազատարական շարժման սկիզբն ու վախճանը, Ռուսաստանի «բնորանին», տիեզերքի տաղը... Պրոլետարիատի համակրիչ անունն այլ գրեթէ վարդաբերկուցեցաւ սանձարձակ, խելայեղ ապաթիզմի մը մէջ։

Ազանդականութիւնը — նոյն իսկ սեփական շարքերում։ Միացեալ անբաժան, համառուսական Սոցիալ-Դեմոկրատիան շատ ունեցաւ ներքին ցնցումներ։ Վերջապահական կուսակցութիւնը, որուն բոլոր անգամները ունենալազղ իզէլայական կուսակցութիւնը, որուն բոլոր անգամները ունենալին ոչ միայն մէկ ընդհանուր նպատակ ու տակտիկ, այլ և մէկ փիլիքի սոփայական գուանանք։ Եւ մանաւանդ Մարքսն ու էնգելսը պէտք է սոփայական գուանանք, անասան՝ իրենց գիտական-փիլիսոփայական պատմային անխախտ, անասան՝ իրենց գիտական-փիլիսոփայական պատմական այն վրայ, իրենց բոլոր յայտարարութիւններուն, գարձուածնետուանդանի վրայ, իրենց շարժումները ոչ մէկ արեւմտեան կուրուր, բառերուն մէջ։ Բան մը, որ չէինք տեսներ զմէկ արեւմտեան կուսակցութեան մէջ, իսկ գեթման հզոր Սոցիալ-Դեմոկրատիայի մէջ՝ կը յայտարար Կաուցկի իր մարքս-սպիտեղայական մտտերիայիզմով՝) կը յայտարար միեւնոյն բանակին մէջ Քերենշտայնի ու Ֆոլլարի հետ — անիք եւս — կրօնական սպասատրի մը՝ Պաստոր Գէորդի հետ։

Մածծիքի մը, որ միտակի էր (խորհրդապաշտ), պակաս ուժով ու

*) Հիւանդագիմ Բոգդանովիչն։

**) Գոգմ — վարդապետութիւն։

*) Նիքապաշտ վարդապետութիւն։

փայլով չէր վարեր Իտալիայի ազատագրութեան գործը: Ժողն մը, որ իդէալիստ էր, դազափարապաշտ՝ իր փրկիչօժիտական հաւատամբով, նուազ յաջողութեամբ չէր տաներ ընկերվարական առաջնորդի իր զերը...

Ի վերջոյ, 5—6 ազնւոյններ ստեղծուցան Ռուսաստանում «մարքսիստ» յորբորումով: Երևան եկաւ մինչև իսկ «Լիբիլիա»-տո՞ւններ մի հոտանք, որ կը մերժէր զաշտնի, հակաօրինական կուսակցութեան գոյութիւնը, արդէն իսկ լուծուած կը յայտարարէր Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը (նշակցիայի ու մեծ նահանջի ընթացքին) և կ'ըսէր, որ այդ կուսակցութեան վերականգնումը հնարաւոր է միայն լեզու, օրինական ձևով... Սոցիալ-Դեմոկրատիայի կեդրոնական մարմինը չորս տարիէ աւելի պայքարեցաւ այդ նոր հերձուածին զէմ և ի վերջոյ կուսակցութեանէն դուրս յայտարարեց զայն: Այդպէս կը ծանուցանէր «Իրօշակոյի խմբագրութեան» Լենինի կողմէն հրատարակուած շրջաբերական մը (Մարտ 1912): Միամտամանկ կը ստանայինք բողոք-ազգարարազի մը Լենինի հակառակորդ խումբներու կողմէն, որ Ռուսաստանի ապագայի զիկատաորին միջոցով զումարուած խորհրդաժողովը կ'որակուէր քայքայ, անամօք, ուզուրպատտ (բռնազրտառ) ու նման ամականներով... Ամօթալի գոտեմարտ մը՝ փոխադարձ անուանարկումներով ու բռնազրանքներով, որ մերթ ընդ մերթ կը փոխադրուէր Միջազգային Ընկերվարական Կոնգրէսները, զգուանք յարուցանելով արեւմտեան ընկերվարականներու մէջ Արտասահմանեան գրականութիւնը կը հեղձուէր Պեխանովներու, Լենիններու, Բոկանովներու պոլեմիկական մարզանքներով, ստեղծ նոյն սրբազնագոյն զոգովքի շուրջ: Պատմափոխութեամբ յարցերու հետ երեւան կուգային զուտ իմացաբանական խնդիրներ: Մարքիս, Էնգելսի հետ— Մայս, Կանալարիուս, Կանտ և այլն: Անգլերը վէճեր, քա՛փ ու բըր-տինը՝ «բացարձակ ճշմարտութեան», Dingansichի և այլ խրթին, խորախորհրդով կենդաններու մասին, որոնց արժարժումը հեռաւոր առնչութիւն անգամ չունէր Ռուսիոյ զմբարտ ժողովուրդներու նոյնքան զմբարտ ազատագրական շարժման հոգեբուն հետ:

Կը մտնային մեր ռուս ընկերները, որ եթէ յեղափոխութիւնը չէր բույր իրենց երկրին մէջ, պատճառը այն չէր, որ մարքսիզմը, մասինգը և բոլոր նման հիգմանքը բուսականացի չէին արժարժուած ու ժողովրդրականացած, այլ այն՝ որ կը պակսէր Մաժինիի ոգին— վառօքը կը պակսէր հարիւր միլիոնաւոր ռուսերի հոգեբանութեան մէջ, այն մեծագոյն, կենսարար վառօքը, որով զինուցուր են աշխարհի բոլոր յեղափոխականները և որ ռուսական կուսակցութիւնները, տարաբախտաբար, շատ քիչ են արժարժէր տասնեակ տարիներու իրենց ստապալալից գոյութեան ընթացքին...

Քաղաքական յեղափոխութեան մտահոգութիւնները երկրորդական շարքի անցան: Աշխարհը զուգը չէ ծննդ մէկ ուրիշ ազգ, ուրիշ դիվազան մտատրականութիւն, որուն մէջ այդքան ուժով շեշտուած լինէր անտարբերութիւնը զէպի բազարական կարգուսարքը (apolitisme), ինչպէս նաև անկարողութիւնը՝ կերտելու քիչ-շատ ազատ պետութիւն մը թէկուզ միայն նախապատերազմեան, կիսաառական Գեթմանիոյ պէս: Եւ կրթնէ կը թուի, թէ միանգամայն անհիմն չէ յոռոտներու մտայլ, անհեթեթ մտածումը, թէ ռուս ժողովուրդին զուգը առհասարակ վերապահուած չէ նուաճելու իր ազատութիւնը...

»»»

«Դանակցութեան նորհուրդը», այն՝, 1908թ. Մարտ ամսու իր նիստերու ընթացքին, ցատով կ'անդադարանար ռուս ընդդիմադիր կուսակցութիւններու աղիտաւոր թուութեան վրայ: Հայ յեղափոխականները անսահման դառնութեամբ կը համակոխէին ի տես այն մահացու անտարբերութեան, որով Ռուսաստանի երկու մեծագոյն կուսակցութիւնները— Սոցիալ-Դեմոկրատիան և Սոցիալիստ-Յեղափոխականները— կը վերաբերուէին զէպի զինուած դիմադրութեան ստիպողական պահանջը:

Եթէ այդ երկու միջնատարած կազմակերպութիւնները, ընկերարանական և ընկերվարական անվերջ ֆրազարանութեան հետ, փոքր ինչ արժարժէին նաև իրենց հարիւր հազարաւոր հաստացեալներուն մէջ բուն մարտական տակտիկի այդ հրատապ պահանջը, եթէ փոքր ինչ նաև գրադէին անցիտի կենտոն, եզոզելի հարցերով, ինչպէս զէճքի ամբարձր, շարքերու զինում, մարտական կորիզներու կազմակերպում և այլն,— բունպետութիւնը աննախընթաց տագնապի բռնուած՝ 1905 թուականին պիտի չկարենար, անշուշտ, վերագրուել իր զիրքերը, Ռուսական պիտի չկարենար արեւմտեան սահմանագրական համակարգին մէջ և հետագային պիտի չպարզէր աշխարհի առջև բուշուիկեան տղմուտ հոտանքի տեսարանները:

Եթէ Սոցիալիստ-Յեղափոխականներու համբաւաւոր «Մարտական կազմակերպութիւնը» գրեթէ մտակ յայտարարուեցաւ Լոպուլին-Բուրցեի աշխարհաղողոր յիմնացումով (որով այդ կազմակերպութեան պարզութիւնը Ազէֆ կը յայտնուէր լրտես ու դատաւան),— ապա Սոցիալ-Դեմոկրատիան ալ, ինչպէս տեսանք, յեղափոխական էր միայն... ազատ Դեմոկրատիան ալ, ինչպէս տեսանք, յեղափոխականներու ձեռով... և որ նուազ կարևոր է:

Շարքերը զինելու և զինավարձ ընելու մասին՝ Սոցիալ-Դեմոկրատ

տիան թիշ շատ լրջորէն սկսա իտտօ՛րի... միայն վերջին վայրկեանին (1905ի յեղափոխական ցնցումներու առևն), Էրր երկու թշնամի րանակները— ժողովուրդ ու բռնապետութիւն— կանոններ էին դէմ առ դէմ և փոթորիկը բռներ էր ողջ երկիրը: Այդպէս կը ցուցնէ կուսակցութեան ընդարձակ տեղեկագիրն իսկ, ներկայացուած Կոպենհագի Միջազգային Ընկերվարական Համագումարին: «Այդ ամբողջ շրջանը.— կ'ըսէ ստեղծկագիրը 1905 թուականի մասին,— բուռն, մոլեղին շարժման գրոշմ կը կրէր... Սպաննուածներն ու վիրաւորները հազարներով կը հանուրէին: Միեւնոյն ժամանակ կ'անի զէնքի պահանջը և զինավարժութեան մէջ ընտնանալու ցանկութիւնը, զէ՛թ առաջապահ մարտիկներու համար» (Le désir de se familiariser avec le maniement d'armes, au moins pour les militants d'avant-garde):

«Սոցիալ-Դեմոկրատիայի երրորդ Կոնգրէն,— կը կարդայք նոյն վաւերագրի մէջ,— կ'որոշէ, որ (յեղափոխական) վայրկեանի առաջագոյն պարտականութիւնն է կազմակերպել պրոլետարիատը անվերական կոռփ համար... զինուած ապստամբութեամբ... Ուստի Կոնգրէն կը յանձնարարէ կուսակցութեան բոլոր ճիւղներուն... զինել պրոլետարիատը, մշակել զինուած ապստամբութեան նախագիծը, ստեղծելով ստոր համար կուսակցական ռազմիկներու յատուկ խումբեր»:

Այսպէս, այդ շնաչափահի յեղափոխականները միայն զմտական պահուն էր, որ կուզային մարտական կորիզներ ստեղծելու և զէնքի վարժեցնելու զԷրր առաջապահ մարտիկները: Զարմանալի չէ, որ մերնէ կուրծքերով կրէին ինչպէ՞ պրոլետարիատը խուճապահար ցրուեցաւ ոչ միայն բռնապետական սուրիններու, այլ և սու-հարիւրակեան, մեծ մասամբ անզէն ու նոյնպէս անվարժ խուճաններու առջեւ...

Եւ այդ կուսակցութիւնը, որ հրապարակ կուգար տիտանեան յաւակնութիւններով, որ կուղէր մեն-մենեկ տապալել ահարկու բռնակցութիւնը և սնորհնել կայսրութեան ճակատագիրը, այդ մեծածաւալ կուսակցութիւնը, որ արգաստաներով կը վանէր իրմէ բոլոր զեմոկրատ, սահմանադրական ու նոյն իսկ ընկերվարական հատուածները՝ Սոցիալսո-Յեղափոխականներէն մինչև «Բաշակցութիւնը», որակելով ամէն կը բուրժուա ազգայնակա՞ն ու այլ տիտղոսներով, ինքը հանդէս եկաւ— որուց առաջին Յեղափոխութեան ընթացքին— որպէս բուն մարտական կազմակերպութեան ծագրանկար...

Նոյն անճարակութիւնը ռուս Սոցիալիսո-Յեղափոխական կուսակցութեան մէջ: Նուազ յաւակնուտ, աւելի շրտակ, անոր պարագլուխները անկեղծօրէն խոստովանեցան, որ զինուած ապստամբութեան գործը— փերրկութեան միակ միջոցը— եղբք է սկիզբէն ի վեր խախուտ, անկազմա-

կերպ, արատաւոր վիճակի մէջ: ՍՅէ կայ, սակայն, կուսակցութիւն մը բուն ռուսական աշխարհում, որ թիշ թէ շատ դարդեր է իր երիտասարդ շարքերու մարտական դաստիարակութեամբ և թիշ շատ իրաւունքով կարող է խօսել զինուած զաւաղրական ու ապստամբական ձեռնարկներու մասին,— այդ Սոցիալիսո-Յեղափոխականներն են: Արդ, ճշմարիտ ինքնախարականում մըն էր, որ կը կարգայինք այդ կուսակցութեան ետմանայ հանգէտում»՝ զետեղուած մէկ ընդարձակ ու լրջը տեսութեան մէջ Խորագրերը: «Չինուորական ապստամբութիւններու ձայնողութեան խրեղ-ի առիթ»: Ահա քանի մը հատուածներ.

«Մենք, խօսի յեղափոխակեաներս, գաղափարի յեղափոխակեաներս, միանգամայն զարկ ենք մտաւական-զինուորական յատուկ պատգաւատարներէ... Յեղափոխակեաներու մեծամասնութեան մէջ միանգամայն կը բացակայի պարզ հասկացողութիւնը այն մասին, թէ ի՞նչ է մայն կը զինուած ապստամբութիւնը եւ ի՞նչ նններով կարող է նա իրակազմուս: Այդ պատճառով մենք կը տեսնենք արեւելային բուռնութեամբ— բնովզումբ: — կը տեսնենք կազմակերպում ապստամբութեան փորձեր, արեմ խայտատակօրէն ձայնող են եւ արեց յանցաւորութեան զիսակցութիւնը անողակ ցալ կը պատեալէ...

«Մեկ մտ չգտնուեցան մարդիկ, որ կարենային իրենց ննն առնել ժողովրդական բանակի կազմակերպումը այն ժամանակ, երբ իշխանութիւնը կուրեցուցներ եր գոլիսը»:

Առաջին մեծ բմբոստացումը «Կենտրոն Գոտեռիկին» գրահանաի թրոխէն էր Սնի ծովու վրայ— թուրք մը, որ կատարեալ անակնկալ էր ՍՅ՝ կարավարութեան և թէ յեղափոխականներու համար: Խմորումը վայրէկեանքար սաստիկցաւ գործերուն մէջ, ստեղծուեցաւ վերին սաստիկուսին հաստատար զետին յեղափոխական զինուորութիւնը կազմակերպելու համար, այն յեղափոխական կազմակերպութիւնները չկարողացան օգտամարդի բաց նպատատար վայրկեանը և երբ պայմեցաւ ընդհանուր գործողութիւնը Սնի նպատատար վայրկեանը և երբ պայմեցաւ ընդհանուր աշխարհի ուժեղ կորիզներ, որ կարենային նեցուկ լինել գործաթիջ աշխատաւորութեան պահանջներուն: Ապա զրնժէ միաժամանակ տեղի տննատար Երկուրի մէջ ալ միանգամայն կը բացակայէր կազմակերպական սուկ: Երկուրի մէջ ալ միանգամայն կը բացակայէր կազմակերպական սուկը և կը թագաւորէին քառս ու կոյր, վայրուկ կիրքը... Յունիս 19—20ի գիշերը (1906թ.) կրոնշտագի նաւատիւներն ու զինուորները ոտքի ելան,

*) «Սոցիալիսո-Ռուսիոյցիւնը», 1910 թ. № 2, Ռուսարական Յոյն Կոպենհագնի Միջազգային Համագումարի Ուսիրականից:

ներին՝ արժարձել միա կուսակցութիւնների և խմբակցութիւնների շըբ-
ջաններում ստիպողական անհրաժեշտութիւնը մի ընդհանուր համապը-
մարի, որին մասնակցելին ոչ միայն սոցիալիստական ու լեզափոխական,
այլ և բոլոր կազմակերպւած ընդդիմադիր տարրերը՝:

Կուսակցութի Միջազգային Կոնգրէսը, որ ներկայ էին ուսական կու-
սակցութեան պատգամաւորութիւններ, յարմար տեղի կը ներկայացնէր
խորհրդակցութեան մը համար, եւ աւանդ որ Կոնգրէսն, Ֆրանսական
հաստատմի առաջարկութեանը, միժամայն փափար յայտնեց իրազորում
տեսնելու ընկերվարական կուսակցութիւններու միութիւնը բոլոր երկիր-
ներու (Փոռլս դեռ ատկէ ստաշ իր վերջին մէջ խարաներ էր առ սո-
ցիալիստ կուսակցութիւններու ազանդական երկպառակութիւնները և լոր-
զորներ էր մէկ ձակատ կազմել բռնապետական ընդմտուն դէմ):

Բազմամարդ էր Գաշնակցութեան հրահրով գումարուած Միջկու-
սակցային խորհրդատուողը Կուսակցութեան մէջ ներկայ էին պատգամաւոր-
ներ առաջ Սոց.-Յեզ. կուսակցութեան, լատիշ Սոցիալ-Դեմոկրատիայի,
լեհական Սոցիալիստ կուսակցութեան, հրէական «Սերպոյի և Հայ Յեզա-
փոխական Գաշնակցութեան, և երկու ֆինն սոցիալ-դեմոկրատ, որպէս
Հիւրեր: Տպաւորէ էր ներկայութիւնը շարք մը պատկառելի վեկերան-
ներու— լեհ գիտնական սոցիալիստ, 75-ամեայ կրմտնովսկի, առաջ հի-
նուուրց լեզափոխականներ Վոլիսովսկոյ և Նասանտն, Սոց. Յեզափո-
խական կուսակցութեան: Վերջինի կողմէ ներկայ էին գրեթէ բոլոր միա
անուանի առաջնորդները— Չերնով, Ակսենտիե, Ռուբանովիչ, Լուկիևիչ-
Արարաստի, Բունակով, Նիկոլայե ևայլն: Երկու քարտուղաներ ընտ-
րուեցան զեկոյցներն ու վիճարանութիւնները արձանագրելու համար:

Նիտար բացաւ 2. Յ. Գաշնակցութեան ներկայացուցիչը, որ, ճրդ
Ընդհանուր ժողովի որոշումը լիշատակելէ յետոյ, երկարօրէն ծանրացաւ
առական կուսակցութիւններու այն ստեղծող կողմերուն վրայ, զորս
արձանագրեցինք բիշ առաջ եւ առաջարկեց խորհրդակցել մարտական
ուժերու համերաշխ գործակցութիւն մը իրականացնելու շուրջ:

«Մեզ, գաշնակցականներս, ըսաւ, ամենէն աւելի կը հետաքրքրէ
կացութեան մարտական կողմը: Գուցէ այն է պատճառը, որ մենք սկիզ-
բէն եղեր ենք միշտ գործնական կուսակցութիւն: Գուցէ այդ մեր թուու-
թիւնն է: Գուցէ մեզանչեր ենք սոցիալիստական հաստատմի դէմ, սկիզ-
բէն կեզրոնացնելով մեր ուժերը զլիստորապէս քաղաքական կոխներու
և ազատութեան տարրական ետաճումներու վրայ՝ թէ՛ Ռուրբոյի և թէ՛
Անդրկովկասի և Պարսկաստանի մէջ... Կը թուի, սակայն, թէ քարական
խրքակցութեան գարնուրելի ճնշման տակ, լիայ մեզ համար— Ռու-
սաստանի ընկերվարական կուսակցութիւններու համար— աւելի ստի-

պողական, հրատապ խնդիր, քան այդ տարրական ազատութիւններու
ետաճումը— թէկուզ և քորթուականն ազատութիւններու— որոնք...
անհրաժեշտ հանգրտանն են դիպի մեր ընդհանուր, մեն Իդէալը...»

«Ընկերներ, կարծեմ չեմ սխալիք, եթէ ըսեմ, որ ի շարս այն պատ-
ճաններու, որոնք յառաջ բերին համառուական լեզափոխութեան ֆիաս-
թոն, ոչ-լեռնի տեղը կը բռնեն այն երկու պատճառները—

1. Յեզափոխական ուժերու պատկառումն ու երկպառակութիւննե-
րը— մէկ կողմէն:

2. Մարտական տարրին պակասը, զանգուածային ու բազմական
պատրաստութեան ծայրայնը թուութիւնը— միա կողմէն:

«... Ենթոնկայութիւն 2. Յ. Գաշնակցութեան կողմէ՛ ձեր տաճ
արձագանքին համար: Ձեզի հասկանի կը լինի, թէ ինչո՞ւ այդ կազմա-
կերպութիւնը... տարաւած է ուժերու միացումն մտահոգութեամբ: Եւ այն՝
դէմ էր իր երեք խոշոր հաստատմներուն— առաջայ, թրքայ և պարս-
կայ... թրքայներն ու պարսկահայերն եւ խորապէս շահագրգռուած
են այդ խնդրով: Ռուրբոյ և Պարսկաստանի կը շարունակեն լինել թատե-
րաններ առաջ կառավարութեան զուերուն...»

Այնուհետեւ սկսաւ խորհրդակցութիւնը Վիկտոր Չերնովի ետազա-
հուրեան տակ: Որոշուեցաւ, որ ետախ կուսակցութիւններու ներկայացու-
ցիչները տան զեկոյցներ, իրարանչուրք իր կազմակերպական վիճակի
և իր գործելակցայի լեզափոխական կացութեան մասին, կանգ առնելով
առանձնապէս մարտական խնդրի վրայ:

Ահ՛ Սոցիալիստ կուսակցութեան ներկայացուցիչը, Վրոնսկի, երկպ
ճառով ցուցադրեց այդ կուսակցութեան գործելակերպը իր Հարկերում:
Լե՛ ընկերվարականներն ալ մեզի պէ կուտը են երեք ճակատի վրայ—
կախ յանուն ազգային բռնարարտու կրտսերներու, կախ յանուն քա-
ղաքական լեզաշրջանն և, վերջապէս, կախ յանուն աշխատատրութեան
շահերուն և ընկերվարութեան: Լե՛ներն եւ զգացքը էին զինուած դիմա-
դրութեան պահանջը և իրենց վերջին համազումարին մէջ ընդունք էին
համապատասխան որոշումներ:

ժողովը, անշուշտ, հետաքրքր էր լսելու առաջնակարգ լեզափո-
խականներու զեկոյցը ետախ շարատանը խնդրի շուրջ: Ձեկուցանողն եղաւ
նոյնիքն Վիկտոր Չերնով, կուսակցութեան հեղինակաւոր տեսարանն ու
առաջնորդը՝): Պատմեց համառուական վերջին տարիներու ուշադրան ելե-

*) Ինչպէս յայտնի է, 1917-ի ազատարար լեզափոխութեան շնորհ գումարուած
համառուական կարճատև Սամահայիր ժողովի մէջ— որ Անկն ցոյցեցաւ իր
միտք զինուորներու ստիճանով— սոցիալիստ-լեզափոխականները կը կողմնէն ճնշ-
ւող մեծամասնութիւն և Չերնով կը ճակագարէր ճիստերուն:

վըը, կառավարութեան բարբարոս նշանները, Ազգիկան հրէշաւոր մերկացումը եւ ներքին կազմալուծման շարիքները, կանգ առաւ մարտական գործի վրայ, որ հորհրդածողովը իր ուշադրութեան կեդրոն գործուցեց իր:

Չերեմովի անկեղծ խոստովանութիւններն եւս— ինչպէս և լե՛հ պատմաւորի զեկոյցը— ցոյց տուին, որ Ն. Յ. Գաշնակցութիւնը մատը գրեթէ էր հինանական վերքին վրայ: Սոցիալիստ-լիզափոխականներու դիտուն պարազոյութիւնը բնաւ, որ իրենք ալ սկիզբէն ի վեր աշխատեցին եւս— իրենց ուժերուն ներածին շափ— աճեցնել մարտական, դիտուողական պաշարը զանգամներուն մէջ: Մակայո շին կրցեց ժե՛ծ բան մը բնել այդ ուղղութեամբ: Պատճառը, բնաւ, լիզափոխական մարտական աւանդութիւններու բացակայութիւնն էր որս ընդհանրութեան մէջ, ժողովուրդի ծայրայեղորէն խաղաղասէր խառնուածքը կային: Ռուս ժողովուրդը, ըստ Չերեմովի, տարրեր էր կովկասեան ու այլ ժողովուրդներէն, ան սովոր չէր զէնքի գործածութեան և այդ աճապիկ խոչընդոտ մըն է լիզափոխական կուսակցութիւններու համար...

Տխուր, արտասուելի իրողութիւններ, որոնք կը խոցէին մեզ և բոլոր ոչ-ռուս պատգամաւորները մինչև սրտի խորիքը...

Խօսեցան ապա լատիշներու Ս.-Գ. Միտիկեան և հրէական Սոց. կուսակցութեան ներկայացուցիչները: Խօսեցաւ Շիրակունի (Մարտիրոս Յարութիւնեան) Գաշնակցութեան գործունէութեան մասին Անդրկովկասում: Ժողովականները հետաքրքրուեցան դիտելով, թէ Ի՛նչ շափով դիտուած սոյ՛մ կար մեր տրամադրութեան տակ, մօտիկ անցնալի փոթորիկաւ օրհրուն, մասնաւորապէս հայ-թաթարական կոնիներու միջոցին:

Այդ հարցումին պատասխանեց Նիկոլ-Գուման, որուն ներկայութիւնը որս ու լե՛հ պատգամաւորներու ուշադրութեան առարկայ էր: Գաշնակցութեան հին դիտուող իրեն յատուկ պարզ, հակիրճ, կտրուկ ոճով տուաւ կուսակցութեան ռազմական պատկերը և վերջացուց այս խօսքերով.

«... Ընդհանուր կացութիւնը, այնուամենայնիւ, միթիթարական է: Ծեղ մօտ այսօր ոչ թէ զորավարներ կան առանց բանակի, այլ բանակ՝ առանց զորավարներու... Ճար ու ցրիս ամէն տեղ— Քուրբիս, Պարսկաստան, արտասո՛ման— ուր մղր էր զանոք ոչակցիւալի ալիքը, այդ հաշտական զորավարները, որ մեր կուսակցութեան ազդանշանը ընդունելուն պէ՛տ, վերստին կը հասարակին բոլոր ծայրերէն, կը զարնեն աճապուհեղ և անմիջապէս բանակը կը համախմբուի անոնց հրամանատարութեան տակ»:

Գումանի հակիրճ ճարը ընդունուեցաւ բուն ծափերով: Այդ կարճա-

տե հորհրդածողովը, զուժարած մտերմիկ միջոցաբեր մը մէջ, անգամ մը ևս ցոյց տուաւ, թէ ս՛րբան պատուաւոր զիր ճ նուանը Ն. Յ. Գաշնակցութիւնը Ռուսիոյ և Լե՛հաստանի հեղինակաւոր կուսակցութիւններու և առաջնակարգ խորհուրդներու շքանուն: Բանաձեւ-պրօտոկոլն ալ ստորագրեցին երեք խաչարագոյն հատուածները— որս Սոց.-Յեղափոխական կուսակցութիւնը, լե՛հ Սոցիալիստ կուսակցութիւնը (P.P.S.) և Ն. Յ. Գաշնակցութիւնը՝ յանձին իրենց ներկայացուցիչներուն Ընկերակարգական Ռեւոլյուցիոնայի մէջ:

Ժողովը բաղձանք յայտնեց, որ այդ երեք կուսակցութիւնները ամենամօտիկ ապագայում հրախիբն նոր խորհրդածողով— մասնակցութեամբ այդ կուսակցութեանց զազափարակից կազմակերպութիւններու— որ պիտի սահմանէր համերաշխ գործակցութիւն գալիք քաղաքական ձեւերկներուն համար:

Յեղափոխական ուժերու նահանգը, բսիքը, ծայր տուաւ 1907ին, ողջ կայսրութեան մէջ: Փոքրիկ հայութեան մարտական ոյժը չէր կարող հարկաւ, բացառութիւն կազմել ընդհանուր տեղատուութեան հոսանքին մէջ: Եւ առանձի՛ որ անոր ղեմ շատեց ատամ կը կրճալէին բոլոր լե՛հ մէջ: Եւ հակահայ տարրերը՝ Պետերբուրգէն մինչև Քիջիմա՝ Յարապղէմ ու հակահայ տարրերը՝ Պետերբուրգէն մինչև Քիջիմա՝ Յարապղէմ կուսակցութիւնը, մամուլն ու բոլոր սեւ ուժերը չէին կարող հաշտակի այն իրողութեան հետ, որ հայ ժողովուրդը իր պատմական հայրենիքի երեք հատուածներուն մէջ հասեր էր ազատութեան և բարօրութեան որոշ աստիճանի, որ Գաշնակցութիւնը, միացած Երեսուցաբլ. Քուրբերուն, կարողանար Յամանեան կայսրութեան վերանորոգման ու կը ձգտէր բարեկարգել ինքնավար Բրբրանայաստան— անբան անբաղձալի՝ բունպիւնասական Ռուսաստանի համար— որ անգամ պարսից պատագրական լե՛հներուն մէջ հայ տարրը առաջնակարգ դեր կը խաղար և Ն. Յ. Գաշնակցութիւնը կը վաստկէր արտասեր ժողովրդականութիւն ողջ Անդրկովկասում... Երբ այդ հայաստան իշխանութիւնները վտանգին Անդրկովկասը թաթարական պողոտաներով, կերպալէին խորտակել այդ կազմակերպութեան ուժը, սպաննել հայութեան մարտական կորովը, որ այնպէս թափով արտայայտուեց էր զեւ կէկոյցական գոյրերու յափտաբան թափով արտայայտուեց էր զեւ կէկոյցական գոյրերու յափտաբան կութեան օրերուն: Միադեցան իրենց հաշիւներուն մէջ և այժմ աճառանկարն ու հայամարը Գաշնակցութեան ղեմ սկսան կրկնապատիկ եռանդով ու կատաղութեամբ:

Սեւ հարիւրական մամուլը, դուրս ունենալով տերահաճաւ շնորհիւ

Եւ աճաւ այդ մարզը, որ արհմնի հեղեղներով վերածառուտներ էր կարգն ու անդորրութիւնը բուն Յուստաստեամ, սկսաւ լքօթիւն գրագիլ Գաշնակցութեամբ: Մոռցաւ վրայական ու այլ կուսակցութիւններու գոյութիւնը, մոռցաւ անոնց մասնակցութիւնը կովկասեան խռովութիւններուն մէջ, կովկասեան շարժում և Գաշնակցութիւնը գրեթէ նոյնանիշ դարձրէն էին անոր աչքին: Ստացաւ իր գաղտնի ու յայտնի գործակալներին ամէն տեսակ վտանգալիքներ ու մասանշումներ եղած ու շեղած իրողութիւններուն շուրջ, ուսումնասիրեց Գաշնակցութեան գործը և «Նայ-կական ըմբոստացումներու պատմութիւնը»: Կը մեղադրէր Վարոնցով-Գաշկովը և անոր թուլութեան կը վերագրէր այդ կուսակցութեան արտակարգ ծաւալումն ու գիմազրական կարողութիւնը: Նախորդ էջերուն մէջ տեսանք արդէն Պետերբուրգի կեդրոնական իշխանութեան Նակա-մարտ, անբարեացակամ ընթացքը հանդէպ փոխարքայ Վարոնցով-Գաշկովի, որ իր փոխարքայական տիտղոսի զօրութեամբ կը վարէր կովկասեան գործերը շափով մը անկախ, ինքնազուխ և որոշ կէտերու մէջ չէր համաձայնէր Պետերբուրգի հետ:

Ստոլյուպին սկսաւ անձամբ թղթակցելի փոխարքայի հետ: Եւ շծած-կեց անոր հանդէպ իր վրդովմունքը՝ յատկապէս Գաշնակցութեան պարագային նկատմամբ: Շատ բան գրուեցաւ երկու հօքը շխտանաւորներու նամակներուն մէջ: Չենք կարող չընել դէթ ձական մասերը Ստոլյուպինեան մեղադրանքներուն, որոնք անգամ մը նստաւ— բուն իսկ հօքը թշնամու ձեռքով— կը շեշտէին հայ ժողովրդական կուսակցութեան ուժն ու հեղինակութիւնը:

Ստոլյուպին կը գրէ փոխարքային.

«Դանձակի նահանգին մէջ իշխանակութեան արժանի է Գաշնակցութիւնը գաղտնի ընկերութեան գործունէութիւնը, որ իրեն ենթարկել է հայ ազգաբնակչութեան մեծ մասը: Գաշնակցութեան յաջողութեանը, սակայն, նպաստեր է և այն հանգամանքը, որ 1907 թ. Տուտուար ու Փետրուար ամիսներուն այդ կուսակցութեան աչ թեր ստանձնէր է Գանձակի

վերջաբանով յայտարարեց, որ իրեն համար մտք կը մնայ այն, թէ ինչը Պետերբուրգի հարձր Ռուսիականական համամունցի թուրքերուն մէջ գրուած է Սպիդհար Սպակոզարեան, «Նոր-Դար»ի խմբագիր Կուստանդին կը պնդէր, թէ ինք իր սեփական անունով է ներկայացրել վերլուիչակը (Հաստատուեցանք): Կարծիք մը կար նալ մարդոց մէջ, թէ իր Կուստանդին իր համարածօք խմբագիր տնօր պատիւը փրկելու համար ներկայացրել է յեղափոխական աստանդին աղբւն, որպէս բարութեան նուիրակ: Անհամարն ոչինչ կալ նախ այդ վարկածին մէջ: Իսկ Ռուստուրը Էրզրումէն գրած նամակներում— հիմունդով կարգ եւ ստույգներով վրայ կը պնդէր, թէ բուն յանցարարն ան է, որուն անունը գրուած է Ռուսիականական համամունցի թուրքերուն մէջ: Սովետները միայն կրնան պարզել ստեղծումը...

մէջ ոստիկանական պարտականութիւններ, ձերբակալելով շարագործները և պաշտպանելով— օրինական միջոցի փոխարէն քաղաքի խաղաղ բնակչութեանը թայաններէ և աւաղակութիւններէ: Նոյնը տեղի է ունեցնել և միւս քաղաքներուն մէջ: Անոր հետեանքով, 1907 թ. Ապրիլին Գաշնակցութեան Կոմիտէն փաստօրէն իր ձեռքը կ'առնէ դատական և վարչական իշխանութիւնը հայերու նկատմամբ և թափարներու դէմ գտնուող պատրաստակի տակ հասարակով խոշոր գրամական միջոցներ, ղէներ կը զնէ, ուսմբեր պատրաստելու արհեստանոցներ ու լաբորատուարներ կը հիմնէ, իր բանտերը կը սարքէ և կը գրէ ու դրամական տուգանքի կ'ենթարկէ անոնք, որ Կոմիտէն անտեսելով կը դիմեն ոստիկանութեան կամ գաղտնաբերութեան...

«... Նոյն այդ կազմակերպութիւնը— կը գրէ նորէն Ստոլյուպին— ներկայումս ընդգրկել է համարաւ ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը և իր արամագրութեան տակ ունի կազմակերպում գիետորակն ուժ: Մինչդեռ այս ընկերութեան բոլոր կարեւոր հրատարակութիւններն, ինչպէս և անոր կենդանացուցիչներուն ընդհանուր ժողովներու որոշումներէն բացալատ կերպով երեւան կուգայ անոր զուտ շեղափոխական ուղղութիւնը, որ շատ փայլուն կերպով կը հաստատուի և այն բանով, որ այդ Գաշնակցութիւնը շատ լայն կերպով կը կիրառէ ահարկում (տեսող), որուն արդէն զո՛ճ զացնը են իշխանութեան բազմաթիւ ներկայացուցիչներ: Միեւնոյն ժամանակ Գաշնակցութիւնը անընդհատ կովկաս կը մտնէ ղէնք, որով կը ղիմէ իր անգամները, ձեռք կը բերէ պայթուցիկ նիւթեր, կը պատրաստէ հրամանատարներ Րուզարիոյ մէջ կազմակերպուած ղիետորական զարգացում նային: Այդ վտանգաւոր ընկերութեան գործունէութեան զարգացման դէմ խոչընդոտ շարուցանելը հնարաւորութիւն է ստեղծել անոր համար ազատօրէն ձեռք բերելու դրամական խաղոր միջոցներ, որ անոր կու տան առատութեամբ հարուստ հայեր, մասամբ միջոցներ, որ անոր կու տան առատութեամբ հարուստ հայեր, մասամբ ազգաբնակչութեան տակ, մասամբ ալ այդ շեղափոխական ընկերութեան ձգտումներուն համակերպուող պատճառով: Այսպիսով ներկայումս կառավարութիւնը իր հանդէպ ունի իր ուժով ու գործակալներով սպասանելի ներկայացնող յանցարող կազմակերպութիւն մը...»

Եւ Ստոլյուպինը կը թելադրէ փոխարքային, որ ան հետեի կեդրոնական կառավարութեան օրինակին ու գործադրէ Գաշնակցութեան դէմ «անխելախտ և զաման միջոցներ...»

Վարոնցով-Գաշկով թէնի կը պատասխանէր, որ Գաշնակցութիւնը կովկասում յաղթահարուած է ու այնչաւ սեղ շունի հայ իրականութեան մէջ— համակերպեցաւ Պետերբուրգի քաղաքականութեան:

Ու շուտով խօսքէն անցաւ գործի: Սկսաւ էջմարտ արշաւ մը հայ

երիտասարդութեան, առաւելագէտ մտաւորականութեան ղէմ: Գաշնակցական էրն թշնամու աշխի բոլոր սնոնք, որոնք ծօռէն կամ հետուէն որեւէ դեր խաղացներ էին ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան կոհուներուն մէջ, լընթացս վերջին խոտվայրջ թուականներուն: Իսկ այդպիսինքն կային բոլոր դասակարգերուն մէջ: Անգամ հարուստ բուրժուազիայի վայրենի հալածանք մը, սնկիւրջ խուզարկութիւններով ու ձեռքբակաւորութիւններով, զինչ ու բազմաքններու: Բանտարկեալներու թիւը շուտով հասաւ հարիւրներու: Թով թովի դաշնակցական յառաջամարտիկներ և միլիոնաւոր ջոջեր: Համազասպներու, Իշխաններու կողքին՝ Մելիք-Ազարաններ՝):

Ան ու զորի ու խուճապի օրեր կ'ապրէր հայ խաղաղ ազգաբնակչութիւնը: Երեւան, Գանձակ, Բագու, Քիֆլիս սարեցին մի մի բանտային գոտիք, ուր խառն ի խառն կը նետուէին զուհիք,— ուսացիւնք, հրապարակագիրներ, բանաստեղծներ, վիպասաններ, բժիշկ, իրաւաբան, քահանայ, արհեստաւոր, վաճառական... Կը զարնուէր հայ ժողովուրդը ի ղէմս իր ամենատաղջ, ամենաթարմ, հայրենասէր և խանգաժու տարրերու: Կը զարնուէր հայ զայրոցը, գրականութիւնք, տնտեսական, արդիւնարեական կեանքը:

Հայ դաշակաւորական երիտասարդութեան այդ նոր Գողգոթային, հալածանք բռնակալութեան այդ վայրենի խրախճանքներուն կը նախագահէր Լրիթին. նովոչերկասիկ շրջանի դատական քննիչը, ցարական ամենէն անխիղճ պաշտօնեաներէն մին, որ տարաւ իր զորքը արգարագաստ, նախարար յատուկ հրահանգով և նիթեց վիթխարի, քառասուն հազար էջնոց մէկ «գառ».— «Գաշնակցութեան զատը»:

Բանտարկեալները, թիւով 160 հոգի, փոխադրուեցան հարուային Ռուսաստան, նովոչերկասիկի գնտանք, ուր պիտի տրային ամբողջ տարիներ՝ մինչև որ հասնէր դատաւարութիւնը: Երկարատեւ բանտարկութեան ընթացքին, վատառոզջ պայմաններու մէջ, ընկերներէն ոմանք հիւծախոտով բռնուեցան, տեղի ունեցան նոյնիսկ մահուան և խեղագարութեան ղէպեր: Բանտարկեալները կը տանէին իրենց խաշը ստոյգիկան արիւթիկամբ: Բողոքի խոյ մբումըջ զուրս կը սողար բանտի պարիսպներէն, կը սլանար ղէպի հայ անխարհի բոլոր ծայրերը և ամենուրեք հայ ժողովուրդը կ'որդեգրէր բանտարկեալներու դատը, կը բերէր ստոնջ իր երգարական օգնութիւնը... Կուզար օգնութիւնը Բալկաններէն,

ամերիկահայ գաղութէն, Պարսկաստանէն և Թիւրքաց Հայաստանէն: Անգամ մը եւս կը շնչուէին արհեստական սահմանները և կը շեշտուէր ազգային համերաշխութիւնը մէկ, ընդհանուր ու նուիրական դատի շուրջ: Արեւմտեան Բիւրոյի թրքահայ հաստաւոր, դատաւարութեան նախօրեակին, ընկերներուն և բոլոր արտցաւ հայերուն զաղտնի արատաւը կոշմըն էր սողդեր Կ. Պոլիսէն, որուն մէջ կը կարգանք.

«... Պէտք է կաշ քայքայեալու պատճառները այն կատաղի հալածանքներն, որոն նպատակն է շտեղծարի միակ կազմակերպութիւնը, որ տակալին իր գոյութիւնը կը պահպանէ ռուսական բռնակալ սեփմի կուրծքին վրայ, մինչդեռ ուրիշ կազմակերպութիւններ արդէն քայքայուած են...»

«Երկրորդ դաշնակցական կազմին պահպանուած սոսկ կուսակցական խնդիր մը ըլլալէ աւելի, հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքին հետ զինդաղաց անուրթիւն ունեցող ընկերային խնդիր մըն է... Համբաւաւոր ռուս փաստաբաններ յօմարութիւն յայտնած են պաշտպանելու բոլոր ամբաստանեալները: Մակայն, ստոնջ հետ և ստոնջմէ առաջ, պէտք կայ բազմաթիւ երկրորդական փաստաբաններու թուովները, կարգի բերու համար այդ հարիւրաւոր ամբաստանեալներու թուովները, կարգի բերու, դատաւորելու զանոնք դատաւարութեանէն առաջ... Մեծ գումարի կը կարօտինք... Կէտք մեր կողմական ընկերները պիտի շանան հայթայթին... Մնացածը բաժնի կ'իլայն Ամերիկայի մեր ընկերներուն և Թուրքիոյ ու միւս գաղութներու ընկերներուն... Հարիւր վաթսուն երկուսուսուրդ ու մտաւորական ումեր բանտի հաստ պատերուն ետեւէն լրիվ մեզ կը դիտեն... յուսովով թէ իրենց դաշակաւորակից ընկերներու զուճուրթիւններու գիտմն է, որ պիտի ազատին իրենք՝ կեանքի և մահու այդ ծանր տագնապէն...»

Եւ այս կողք շմեաց անբռնագանգ:

Ի՞նչ կը ներկայացնէր դատական քննիչ ընդարձակ ամբաստանագիրը:

Լրիթինը քննութիւնը կ'ընդգրկէր դաշնակցականներու շուրջ շորս տարուան դերժուելութիւնը Անդրկովկասում.— ոչ, ի հարկէ, ամբողջապէս— սկսած 1905 թուականէն (ատկէ առաջ եւս «յանցարործ» կարգակերպութիւնը նիւթը էր ցոյցեր ու արինայից ըմբոստացումներ գաղի կառավարութեան ղէմ, հայ եկեղեցական գոյերը յափշտակելու ստիժով— ռաւաւարութեան ղէմ, հայ եկեղեցական գոյերը յափշտակելու ստիժով— քայքայ ատուք այլեւս մեզագրանքի ստաբիլայ լէին, բանի որ ցարը օսմեքայց

*) Աղբաւմար Մելիք-Ազարեան, թիֆլիսի մեմարարուտը, ստանձնած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրամներու փոխտորութիւնը կամ սրամարմուք, բոլոր-նալկալագ նոյններու միջոցմ:

նաողորմածարար» բարեհաճեր էր յետ վերադարձնել հայերուն այդ յա-
փըշտակուած գոյքերը և վերաբանալ հայ զորքոցները...):

Գաշնակցութիւնը կը մեղադրուէր որպէս հակաօրինական մի կազ-
մակերպութիւն, որ իրեն նպատակ էր դրեր բռնութեամբ, քաղաքական
ու տնտեսական ահաբեկումի ճանապարհով տապալել հիմնական օրէնք-
ներով սահմանուած վարչաձեւը: Ուստի բոլոր առեւթ, որ մեղադրուած էին
Գաշնակցութեան պատկանելիուն համար, կ'իյնային Քրէական Օրի-
նագրքին 102րդ յօդուածի արամադրութեան տակ և պիտի պատժուէին
Լրիծիյնի հակայածաւար արձանագրութեանց մէջ զետեղուած են առ-
սեւերէն թարգմանութեամբ մեր ընկերներուն զրած բազմաթիւ թուոցիկներ
և կոչեր, նոյնիսկ ամբողջ յօդուածներ, հրատարակուած զաշնակցա-
կան թերթերու մէջ, ազատութեան կարճատեւ շրջանին: Ընդարձակ քա-
ղաւածքներ «Դրօշակ»ն ու այլ հրատարակութիւններէ: Կայ այդտեղ
պատժական համառօտ տեսութիւն մը Գաշնակցութեան մասին, անոր
ծագումն ու ճիշդագործը Կովկաս, Փոքրասիա, Պարսկաստան, կուսակ-
ցութեան կազմն ու կանոնադրութիւնը, «Կովկասեան նախադիմը», ինք-
նապաշտպանութեան կորիւնները եւայլն: Կան այդտեղ մարմիններու և
անհատ ընկերներու անհաշիւ նամակներն ու հեռագրիները և ամէն տե-
ակ փաստաթուղթեր այլ և այլ գործերու վերաբերեալ: Անոնց առատու-
թեան մասին մտաւոր զազափար մը տալու համար լիշտտակներ, որ,
օրինակ, միմիայն Շուշիի, Փոթիի և Էջմիածնի փոստային վարչութիւն-
ներ, ընդամենը հինգ ամուսան քնթացքին, զրկիւր են Գաշնակցութեան
վերաբերեալ Բաճե Կազար հեռագիր Նովոչերկասկի դատական քննիչին
(հեռագրիները մերիներուն ձեռքով, բնականաբար, կը խմբագրուէին
այլաբանօրէն):

Մեծ ու առաջնակարգ տեղ կը բռնեն Լրիծիյնի մեծածաւալ արձա-
նագրութեան մէջ ցուցմունքները նախկին խմբագրա Միհրաւէի, որ, ինչ-
պէս տեսար, զարձր էր բնականական դրժմումը: Հակադաշնակցա-
կան մտթ տարբերէն քաշակարծիք Միհրան մտանիւր էր զրթէ իր քո-
րըր նախկին ընկերները.— Բիւրոյի անդամներ, մտաւորական քարոզիչ-
ներ, ծանօթ խմբագրեաներ ու ահաբեկիչներ. մատներ էր Զաւարեանն
ու Ռոստոմը, Արմէն Գարոն ու Շահրիկեանը, բժ. Զալիիւր, Սիպուհն
ու Համադապար. մատներ էր Գումանն ու Խաժակը, Ահարոնեանն ու
Օհանջանեանը, Գրոն ու Շարաբեանը, Կորիւնն ու Մանսար, Ե. Ռոփ-
չեանը, Ա. Գիլիսանդանեանը, Ը. Նորհատանն ու բժ. Մուրատեանը.
մատներ էր Անահիտ Փարսադանեանը, այդ սքանչելի հայ օրիորդը, որ
այնքան անձնօրութեամբ նետուէր էր զաւարական վտանգաւոր ձեռ-

նարկներու մէջ*). մատներ էր Աստրախանցի Կարոն, այն հոյակապ երի-
տասարդը, որ 1907ին կախաղան բարձրացաւ Սեւաստապոլի մէջ. մատ-
ներ էր Մկրտիչ Աղամալեանը, մեր առաջնակարգ ահաբեկիչներէն, որ
հետագային թուաւորուեցաւ ցարական բանտապահներու ձեռքով Երե-
ւանի բանտում:

Մատներ էր Միհրանը այն ուսու գործակալները, որոնք կաշառուած
էին Գաշնակցութեան կողմէ. պատմիւր էր մատնիչը ուսու դատական իշ-
խանութեան՝ զաշնակցականներու ողջ ստորերկրայ գործունէութիւնը,
պատմիւր էր թէ ո՛ր և՛ նշակչէր կողմանկերպէր մեծ տնտրիները բարձր-
ատիճան պաշտօնեաններուն զմէ, բացատրի էր կուսակցութեան խոր-
հրքողանշաններն ու կարգախօսները, ծածկագրիներն ու այլաբանութիւն-
ները, բացատրի էր թէ ի՛նչ միջոցներով Գաշնակցութիւնը զէնք ու առ-
ձամթիւրը կը զնէր և հրազմէր ու ոտմի պահեսաներ կը ստեղծէր Անդըր-
կովկասի մեծ ու փոքր կեդրոններուն մէջ:

Փշոցներ ալ պակաս չէին Միհրանի մատնութիւններուն մէջ: Այս-
պէս, Լրիծիյն Սեւ Գրքում, Անտիս Ահարոնեան— որ Նովոչերկասկի
կառնաւորներու շարքերում էր— սահմանադրուած էր Լրիծիյնի, որ-
պէս Գաշնակցութեան բարձրագոյն տնտրական մարմնի անդամ, Երկու-
Գումանի, Արեւաւզար Շարաֆեանի, Սարգիս Մանսեանի ու Խէլչիի կող-
քին**):

•••

Հասան վճռական օրերը: 160 հայ օրագրական յանցաւորներ և
չուրջ 500 վկաներ՝ Ռուսահայաստանի բոլոր ծայրերէն փոխադրուեցան
Ռուսաստանի հետուր մայրաքաղաքը, Պետերբուրգ: Եւ սկսաւ դատա-
վարութիւնը արտակարգ հանգիստարութեամբ, ուսու Տեախոյայ յատուկ
տանանին առեւ: Կեդրոնական կառավարութիւնը ձեռք առն էր ապա-
հովութեան բացառիկ միջոցներ, սահմաններ էին խիստ հակադրութիւն,
քնտրի էին յատուկ, յարմարաւոր չէնք, որ կարենային վարել դատը
սահմանաւ սրտով...:

Անօրինակ տեսարան մըն էր ուսուներուն համար սահաշխալ և վտա-
վանա կովկասցիներու այդ յնդակարծ շարժումը զէլի հիսխային մայ-

*) 1914ի վերջերը, ամուսնոյն ճնա Ռուսաստանցաւ Տրապիզոնի մէջ ու քանի
մը ամիս լստու, երկուրով զոն գացնմ տարադրութեան:

**) Վրեժ կը լսմէր Անարոնեանի դէմ, որ 1906ին դուրս վտարի էր վերցը Թիֆ-
լիսեան «Յասաջ»ի խմբագրատնէն:

բարազաբը, մեղադրեալներու և վհակներու այդ աճազին հոսանքը: Ռուսաստանի ամենաբարձր փաստարաններու բոլ մը— Հարուզիի, Կերենսուսի, Գրուզնեբզ կայսն— ստանձնեցին մեղադրեալներու պաշտպանուկի, Գրուզնեբզ կայսն— ստանձնեցին մեղադրեալներու պաշտպանուկի, Գրուզնեբզ կայսն— ստանձնեցին մեղադրեալներու պաշտպանուկի, Գրուզնեբզ կայսն— ստանձնեցին մեղադրեալներու պաշտպանուկի:

Երբեք, անգամ որս լեզափոխական շարժումներու ալմծովի տարբերութեանց մէջ, չէր տեսնուած այդքան ժխոր և դրդողց աղապատական դատի մը շուրջ: Եւ եոյն ինքն ցարական գաղափարէն էր, որ կը բացատրէր իրողութիւնը իր այս ուշադրութեամբ— անշուշտ նաև լափազանցեալած — լայնատարութեան մէջ:

— Ե՛ս չեմ գիտեր, ոչ միայն մեր, այլ և բնջնաւոր, համամարդկային պատմութեան մէջ, կազմակերպութիւն մը, որ ունենար իր ծոցին այնչան հակապետական ուժ և կոխ մղեր պետութեան զէմ այնքան քափով ու կատաղութեամբ, ինչպէս այս մէկը: Եւ ի հեւ կը հետեւէր գոտի ընթացքին որչ զիտակից հայութիւնը՝ երկրի մէջ և գոտւոր: Կը հետեւէր ուշի ուշով նաև Թուրք իմթիւնատական կառավարութիւնը, որ վե՛ն ունէր Դաշնակցութեան հետ և սկսեք էր արդէն զրսւտորն իր հշմարիտ գործը, իր հակահայ բնագոյնը: Դաշնակցութեան դիտաւորմը որս կառավարութեան ձեռքով՝ ուրախութեամբ պիտի ողջունէր իմթիւնատի շարքերուն մէջ...

Բայց ա՛ազ դրդողից լայնութիւն մը ցնցեց յանկարծ Պետերբուրգի հակադատար արխպագոսը: Դատաւարութեան ընթացքին լայնուռեցաւ, որ լեքի՜հի կատարած ճնախնդարանքն ընտրութիւնը ի՛նչ կեղծիքնեցաւ, որ այդ պատարախնտաւոր գործը յանձնուած է եղբր անհաւատարակչիս, հողակոհ հիւանդ հայտանայցի մը:

Անշուշտ, հայաճալած բռնակալութեան զէմ Դաշնակցութիւնը Կովկասի մէջ կատարեք էր ծանրաշէրի ակտեր— անգամ զուտ ինքնակատի մէջ շարժումներու ընթացքին— որոնց համար մեղադրուելու էր պաշտպան շարժումներու ընթացքին— որոնց համար մեղադրուելու էր պաշտպանութեան ընթացքին— որոնց համար մեղադրուելու էր պաշտպանութեան ընթացքին— որոնց համար մեղադրուելու էր պաշտպանութեան ընթացքին... Սակայն բնիշ լեքի՜նք իր պատասխանած մեղադրականին աւելի քափ ու կշիտ տալու նպատակով,

լափազանցեք էր իր ետեղը և զիտակցարար ու կոպտորէն խարդախեք էր շատ մը վախեալազիքներ, վիպտութիւններ, շափէն աւելի ծանրացելով հայ լեզափոխականներու պարագան:

Դաշնակցութիւնը հակակառավարական էր, բայց երբեք հակառուսական, անշատական: Դաշնակցականներու պահանջը էր ազատ, սոսկակազայացուած, քիզիքարտի սխտանքի վերածուած Ռուսաստան, որուն անբաժան մաս պիտի կազմէր Անդրկովկասը: Բայց ռուսական արգաբանութիւնը կոպտորէն անպատե՛տ տեսնել նաև անշատական ձգտումներ մեր ծրագիրի ու սակալիկի մէջ, հակառակ որս առաջնակարգ փաստարանային վճռական և փաստական ժխտումին:

Ոչ մի տարակոյս.— փաստաբուզթիւնը այդ աղաղակող խորհրդավորակը կատարուած էին ի վերտաւ, արգաբանութեան նախարար Շիզովիտովի* հաւանութեամբ:

Պաշտպանները պահանջեցին նոր բնուութիւն: Մե՛ծ էր յարուցուած դրդիքը: Փակ դռները շարգիլեցին զաղտիքներու արշաւը զէլի գոտս, զէլի մամուլի էշեր, ուսկից լուսեցաւ հրապարակախոսական խզնի ձախք, բողբոլ ու ցամա՛ս աղաղակ՝ փոստախոսար սխտանքի զէմ:

Սերակտականներու ստեանք զոնչ կը ցուցնէր, որ ինքն ալ սահմրակած է կեղծիքներու յայտարարութեւն, բայց անկախութեան ստուերը կար անոր կնքուածքին մէջ: Բարձրագոյն Ատեսնե՛ս ալ կը շարժեր վերին հրամանով. ուստի և որոշեց անտես ստեղծ փաստարաններու պատե՛նքը և հազարապ կերտափակել, գաղապարտել: Ենթարու՛մ էր, որ գառաձէնոր պատրաստ էր արդէն նախարարական դա՛շխմին մէջ, որուն հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էր Ատեսնի նախապահը:

Անկերը յարու՛ած հնաբարբրութեամբ կը սպառէին պաշտօնական մեղադրողի— դատախազի ճառին: Երկար եղու այդ ճառը: Անոր ընդհանուր մասը— ստակ մը ներածութիւն— որուն ընթացքում տանց ոչ պակաս քան երկու ժամ— կու տար Դաշնակցութեան վերլուծումը իրականութեան և քաղաքական տեսիլէտ: Ընկերաբանական, պատմափիլիսոփայական տեսութիւն մը, որ տեղ-տեղ կը սահէր զուշուրի մէջ: Կը բերեք հաստուած մը ճառէն: Իմե՛ղով Ատեսնին, գաղախաղեք ըստ:

Պարտենէք.

Մեղադրողի կացութիւնը այս գոտին մէջ լափազանց ծանր է, աննպաստ: Դե՛ս երկ վեցիքնք, թէ ամբողջ նիւթը, որուն վրայ պիտի հիմնուի ձեր գառաձէնոր, ճահի՛ծ մըն է, ուսկից գարջ հոս կը փչէ: Պաշտ-

* Նարսիակ ընձիմի ամենէն մոյի և նպատակաց դէմքերն մէկը, որ զգրականարանցում 1917ին բողբոլակներու ձեռքով:

պաններն մէկն բառ, թէ առիկա թունաւորուած մէկ ազրիր է, ուրիշ խմել չէ կարելի— կը վարսիկ ողջ մտածիր: Մենք ամէն որ կը լսենք, թէ շարք մը վկաներ առաջադրուած բնութիւն ունին, թէ անոնք երբեք գոյութիւն չեն ունեցեր: Ես ինքս, իհարկէ, կը մտնեմ այդ ճանիւնին ամենամեծ զգուանքով, գնահատման մէջ եւ շատ կէտերում համաձայն եմ պաշտպանութեան ճեան եւ արգահատանքով երեւս կը դարձնեմ գորշարներ: Սակայն այն կերակուրութիւնը, որ կ'ընէ ստիչ պաշտպանութիւնը, եւ կը համարեմ սխալ: Ճիշդ է, մենք պէտք է անցնինք ճանաչման չեղանկերու վրայէն... սակայն անցնիլ հնարաւոր է, պէտք է միայն փելչերը բարձրացնել այն աստիճան, որ ցեխին շկզկին, զգուանքով դէն կը ետեմ վարակուած չիկերք եւ կը բաւականանամ այն ինքնով, որու մասին դեռ կտակածներ չեն յայտնուած:

Ամենէն առաջ հարց կը ծագի— ի՞նչ է Գաշնակցութիւնը: Եթէ մեր առջեւ կանգնած լինէր առասպաւն Ս.-Բ. կամ Ս.-Գ. կուսակցութիւնը, ես միեւն իսկ տելորգ կը համարէի խօսքի: Ամենքս դիտենք, թէ ո՞ւմ ճեան գործ ունինք: Բայց ներկայ պարագային խնդիրը, բարդ է: Հակապետական, լեզափոխական եւ Գաշնակցութիւնը, թէ ոչ: Եթէ այս, մի՞շտ ալ արդէտք է ալլապէս, թէ միայն որոշ շրջանի մէջ եւ ո՞ր շրջանին: Պարտեններ, հակապէկ շարք մը վկաներու հակայական ցանքերուն, եւ պիտի պնդեմ, որ Գաշնակցութիւնը եղբւր է իր ծագման օրէն ի վեր (1890 թուականէն) հակապետական ու լեզափոխական— եւ շատ աւելի վտանգաւոր ու անհնարաբերի, քան օրէն ալ կուսակցութիւն... Երբ գաշնակցականները կը դիտենք մէկ զմեկ պահուստներուն եւ ստոր համար կը դիմեն անխնայատելի միջոցներու, անոնք կը դառնան լեզափոխական մեծ դէմ... Այդ խումբերը, որ կ'անցնին ու կը վերադառնան ինչ— ստոր ճշմարիտ լեզափոխական օճակներ էին: Պարտեններ, երբ մեր մասնաճականները ուրիշ կ'երթան Մակկոյ, վերադարձին մենք գառնոք չենք ընդունիր, եթէ ժանտախտի վարքերէն կուզան: Սակայն մեզ կ'ըսեն, թէ այդ լեզափոխական ժանտախտը մեզ մաս բերողները վտանգաւոր չեն: Ես կ'ըսեմ, որ անոնք շատ աւելի վտանգաւոր են, քան իսկական ժանտախտը:

Ես չեմ շօշափեր կենդանական գոյրերու գրաւման շրջանը: Կուսակրական ուկազով այդ գոյրերը վերադարձուած են եւ ուրեմն ստոր շրջան շարքագուած շարժումը մեր ընծուկնէն դուրս է: Կ'անցնիմ միւս շրջանին— հայ-թրքական կտորածներուն: Այստեղ երկար բացատրութիւններ տուին անոնց պատճառներու մասին: Ես ատով չեմ հետաքրքրուիր: Կ'ըսեն զայլոյնեան ունիմ, պրովակացիա, համալսումութիւն... Ես չեմ կարող ամենախիտ կերպով շարժողները «արովակացիայի» (զբազմութիւն)

մեղադրանքի դէմ: Պայտայից պարագային կարող եմ թոյլ տալ, որ եղբւր է իշխանութեան անգործութիւն, կրտսերականութիւն...

... Բայց մեզի համար ամենէն զարհուրելին— եւ անբարենկին— որուն առջեւ կը զողայ իմ ճայնը՝ ոչ իբրեւ մեղադրողի, այլ իբրեւ մարդու— այդ՝ Գաշնակցութեան անուսակակէ (անարեւելիկ) գործունէութիւնն է: Իմ ունիւն վեր է նորէն կրկնել այդ գոչներու շարքերուն անունները: Կը խնայեմ ձեր լսողութիւնը: Չեմ կարող սակայն մատնանիշ լռելի այն զագանարարայ վերաբերմունքը, որ ցոյց կը արտի դէպի լեզափոխակները (պաշտունանները): Եթէ որ կը համարակալը զոչիլ Գաշնակցութեան, ով որ խուզարկութիւն կ'ընէր, կը մերթապարհ— դատաւարտուած էր անխնայակին մատնան: Եւ ինչպիսի՞ մաս: Տանչաւորներ, որոնց առջեւ կը սարսափի միջնադարեան հաստաբնուութիւնը: Ո՛հ, Աստուած իմ, ի՞նչ սարսափելի կուսակցութիւն, եւ ո՞րքան լարանիք մտէր կուսակուումը անոր մէջ: Լեզուք անոր նշանաբանը՝ «Մահ կամ Ազատութիւն»: Ջանացէր խորատուգողի անոր մտքին մէջ, բմբանել անոր իմաստը եւ զուր կը հասնար, որ այդ կուսակցութիւնը միշին ճամբը շուներ, ան կ'ըմբռնէր ազատութիւնը միայն մատն միջոցով: Պէ՛տք է սպաննել, պէ՛տք է ոչնչացնել, որպէսզի ինքզ իրաւ զգաս թել: Եւ ան այդ կ'ընէր:

Եթէ ես լինիլ արձանագործ, պիտի պատկերացնիլ Գաշնակցութիւնը մէկ արձանով, որու պատուականին վրայ կը փորագրելի այդ արեան բաղանիքի մէջ զայլարտող ըստը զոչներ, աչ կոյմը կը կանգնեցնելի Համազասպ Ծանշեաններ, ձայն կոյմը՝ Խոտակը, իսկ վերը գաղափրի՝ Ահարոնեանք արժիւի կերպարանքով, որ կը ծէլ անվիրէ հասող արիւնքս: Այդտեղ զատախտը կը կարգայ հաստուած մը Աւետիս Ահարոնեանէն*):

Վերջացաւ մեծագորգ գործը Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան: Բռան էին, կատարի՞ ցարական գատախտի ցատուներն ու շնթերը, բայց լրիճիեան կնիճիները, ի տես ամբողջ մտածող Ռուսաստանի, խորխուր էին պարտաւատուած մեղազբակների ոճրանիք կատարուածը—

*) Անարուն, շուրջ երեք տարի բաւոսային կիսեր ապրել վեր բանցցաւուան արկարարանքով (արիմանաւորին յոբերել): Մեր հրատարակութիւնը— անուսակակէ— Անուսակ Զրաւն, Կրկնական, Կրկնական, Կրկնական, Կրկնական— անուսակակէ ղիմում բրին Անտերբորգ, որուն վրայ ինչպիսի վարչական քրտանանց բանուարական մեր ընկերը (20,000 արիւնի վարչականութեամբ): Անարունական օրտուարական մեր ընկերը, ի տես ամբողջ մտածող Ռուսաստանի, խորխուր էին պարտաւատուած մեղազբակների ոճրանիք կատարուածը—

«) Անարուն, շուրջ երեք տարի բաւոսային կիսեր ապրել վեր բանցցաւուան արկարարանքով (արիմանաւորին յոբերել): Մեր հրատարակութիւնը— անուսակակէ— Անուսակ Զրաւն, Կրկնական, Կրկնական, Կրկնական, Կրկնական— անուսակակէ ղիմում բրին Անտերբորգ, որուն վրայ ինչպիսի վարչական քրտանանց բանուարական մեր ընկերը (20,000 արիւնի վարչականութեամբ): Անարունական օրտուարական մեր ընկերը, ի տես ամբողջ մտածող Ռուսաստանի, խորխուր էին պարտաւատուած մեղազբակների ոճրանիք կատարուածը—

Ատանի գատաճիւր կգա սպասուածէն անճամբատ աւելի մեղմ:

52 Հոգի միայն գատադարտուեցան բանի ու արտրի (չորս հոգի՝ սրբիբնան տաժանակիր աշխատանքներու. Համազասպ Օհանջանեան, Մարգրիս Մանասեան, Հովհաննէս Ղազարեանց, Արշակ Մուրադով)...

Երկու հոգի մեռեր էին շղիմանալով բանտի զրկանքներուն— Սարբազ Խնչո և Չիլիհեան: Մէկն ալ խելագարուած էր— գծրախա Յովհաննէս Մէտեիկեանը*):

94 Հոգի անպարտ արձակուեցան: Անոնց զէմ ոչ մէկ փաստ, ոչ մէկ նիւթական ապացոյց: Եւ սակայն այդ մարդիկ կրկար տարիներ մաշեր էին իրենց կեանքը բանտի շորս պատերուն մէջ, «նախնական քննութեան» ճիւղաններում: Եւ անոնց մէջ պակաս չէին անմեղ ու անվնաս, խեղճ ու կրակ հայ մարդիկ, ձերբակալուած «ղաշնակցական» անուան սակ:

Դիրիւն է երեւակայել, թէ ի՞նչ ծաւալով ու սասուկութեամբ պիտի արուէին պատիմները, եթէ չպարզուէր լրիժինեան խարդախումներու ըզզայացունց անակնկալը...

Վարագորն իշու զաշնակցական Գողգոթայի այդ յուզումնային դրտագին վրայ և Ռուսիոյ ժողովուրդներուն ու ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև մեղադրեալի նստարանին վրայ բազմեցին իսկական շարագործները, քննիչներու, գատաուրներու և նախարարներու հայատեսաց ու մարդատեսաց խումանք:

Լրիժին գատի ենթարկուեցաւ: Դատական քննութիւնը շորթեց անոր վրայէն պաշտօնակատութեան բողբ և թշուառական կանգնեցաւ աշխարհի առաջ իր ճիւղային հոգիի ամբողջ մերկութեամբ: Ոչ որ սակայն կամեցաւ որչէրի խստութիւնը դործադրել անոր վրայ, վասն զի ամէնքը՝ նախարարական զահճէն միջև: Գատական Ատանը՝ մեղսակից էին անոր նիւթած ունիւրներուն: Որոշեցին թաղել քնդմիշտ այդ եղովնայ անունը արշիւներու փռչիլին սակ, յայտարարեցին լրիժինը որպէս հոգեկան հիւանդ, անպատասխանատու իր սրբաբներուն համար և զագրեցուցին անոր գործը...

Ոչինչ շահեցաւ Պետերբուրգի կամարիլլան: Լոկ ամօթոնք ու նուստացում: Հայ ժողովուրդի արդար դատը չմարեցաւ: Ընդհակառակն, նոր փայլ ու հմայք ստացաւ: Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը շքայայուեցաւ, շիւրջացաւ: Ընդհակառակն, այդ ամբողջ գատաճարութիւնը կրկու ամիս շարունակ, աշխարհի մեծ բեմին վրայ, իր արտակարգ հանդիսութեամբ

նոր, թարմ սեռով բերաւ Հայ Մարտական Կազմակերպութեան անունին ու հռչակին: Հայութեան թշնամիները ուղեցին միանգամ ընդ միշտ խորատակէլ անոր զիմադրական կորովը, բայց հայ երիտասարդ, զազափարական ապրիբը ոչնուհետև աւելի ամուր փարեցան կուսակցութեան գրոշին և քալեցին զվել նոր պաշարներ ու Գողգոթաներ՝ իրենց հալածական ժողովուրդի սրբազան իրատունքներուն համար:

*) «Գաշնակցութեան գործով» մուշտրումներէն շատեր արտասահման կը գրուուէին— Ջալալեան, Գուման, Քաշազումի, Կրօ, Վարանդեան և այլն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՎՄԻՏ	
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	3

Հ Ա Տ Ո Ր Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Հ. պիական շարժումը հայերան դաշնակցութիւնը	11
Հ. Յ. Գաշնակցութեան ծնունդը	49
Առաջին տարիներ	72
Ղեկավարները	81
Մրազիր, տակտիկ, աշխարհաճայքը	95
Պարսկաստանը որպէս խորիտի	
Յեղափոխական դեմքեր	107
Յեղափոխական գաղթները Տարօնի մէջ	
Արմազանները Երուսաղիմ	118
Յամանեան բանակի գրաստիւրը և սումբայիմ կտիւները	
Կ. Պոլստիմ	130
Խանասարի աշխատանքը	149
Յեղատութիւն	157
Հայրենասիրան շարժում և տերթրական գործողութիւններ	
Յեղափոխները Տարօնոյ մէջ	170
Հայ-բրդական համերաշխութեան փորձեր	211
Հայ-մակեդոնական համերաշխութիւն	215
Սասնոյ պատերազմը	220
Սասնոյ պատերազմը և Կովկասեան հայութեան ճիւղը	236
Սասնոյ շարժումը և թաղարական աշխարհը	246
«Փորթրիկի գրքը	261
ՆՈՐ ՃԱՆԱՏԻ ՎՐԱՅ	
Կոնիը հայ կնկնեական գոյքերու շուրջը	271
Համատեսական շարժումները և Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը	289
Հայ-թաթարական պատերազմը (ա)	
Բազու	296
Բազուի ողբերգութիւնը և արտաքին աշխարհը	
Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը դրացի սպիկերու առեւանդին առջև	307
Հայ-թաթարական պատերազմը (բ)	
Սրեան և գաւառ	315
Հայ-թաթարական պատերազմը (գ)	
Կարաբաղ	321

Հայ-թաթարական պատերազմը (դ)	
Գանձակ և Քիփիկ	347
Պոլսոյ և Իզմիրի զինուորակերան	
Երլորդի սումբը	355
Համատեսական իրարանցումի մէջ	355

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Կ Ը Ր Գ

Սամանադրական թաղարիւն և հայութիւնը	421
Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը և կիլիկիա	458
Գաշնակցութիւնը Իրանի ազատագրական շարժման մէջ	468
Տարական ունակեան և «Գաշնակցութեան» դասը	497

ՀԱՅ Հեղափոխական ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակչության խմբագիր՝ **Թ. Գ. Համբարձումյան**
Գեղարվեստական խմբագիր՝ **Ն. Ա. Քոզմազյան**
Տեխն. խմբագիր՝ **Հ. Հ. Խաչատրյան**
Վերատպագր սրբագրիչներ՝ **Ս. Վ. Ավետիսյան**
Ս. Վ. Վազարյան
Ներքիշ՝ **Ս. Ս. Մկրտչյան**

Հանձնված է շաբաթը 12. 11. 1991 թ.: Ստորագրված է տարգրության 02. 05. 1992 թ.: Չափեր 60x84/16: Ցուպը № 2: Տառատեսակը «Սովորական»: Տպագրության եղանակը «Բարձր»: Հրատարակչական 28,8 մամուլ: Տպագրված 83,5 մամուլ—31,5 պարմանական մամուլի: Տպարանակ 11000: Պատվեր 653: Գինը՝ 30 ա.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան փ. № 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул.Алека Манукяна № 52

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արոլյան փ. № 52
Тшпографія Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна № 52.